Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır

BEŞİNCİ CİLT

ISTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN YAYINEVİ : Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK* : Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI* : Kuşak Ofset tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI* : İrfan Matbaası

SEKİZİNCİ KİTAP

XVII. Asrın Başları
(1595-1640)

I

III. MEHMED DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İÇ MESELELERİ (1595-1603)

III. Mehmed'in Tahta Oturması (27 Ocak 1595)

III. Sultan Mehmed Hân, babasının ölümünden tam on bir gün sonra, Manisa'dan Istanbul'a gelip Osmanoğulları'nın «Cihan Saltanatı» denen Büyük Türk Hâkanlığı tahtına oturdu. III. Mehmed, büyükbabasının babası olan Kaanûnî Sultan Süleyman'ın son günlerinde doğmuştu. Sonuncu seferine (Sigetvar) çıkan ihtiyar Kaanûnî, yolda, torunu Şehzâde Murad'ın bir oğlu olduğunu haber almıştı. Şehzâde Murad (III. Murad), ilk oğluna, büyükbabasının isim vermesini rica etmiş, Kaanûnî de, II. Murad'ın oğlu Fâtih Sultan Mehmed'i düşünerek, torununun oğluna «Mehmed» adını koymuştu. Babası öldüğü anda Manisa'da, Saruhan Tahtı'nda oturan III. Sultan Mehmed, 27 yaşını 7 ay ve 12 gün geçiyordu. III. Murad'ın ölümü, yeni hükümdar Istanbul'a gelinceye kadar —geleneğe uyularak— gizli tutuldu. Artık vâlide-sultan olan Safîye Haseki-Sultan, bu işe bilhassa ihtimam gösterdi. Sadâret kaymakamı Ferhâd Paşa bile padişahın ölümünü haber alamadı. Sadrâzam Koca Sinan Paşa, Almanya cephesindeydi. Esâsen zevci III. Murad zamanında yeter derecede nüfuz kazanan Safîye Vâlide-Sultan, harem-i hümâyûn kedhudâsı Canfedâ Hâtun ve Bâbussâde Ağası meşhur Macar Gazanfer Ağa'ya dayanarak, Harem'den Saray'a, Saray'dan Dîvân'a doğru yayılan büyük bir nüfuz elde etmeye başladı. Bu hususta büyük kaynanası Hurrem Haseki-Sultan'ı gölgede bıraktı.

Manisa'dan at üzerinde Mudanya'ya gelen III. Mehmed Hân, oradan Kırkık Ali Reîs'in iki kadırgasıyla Sarayburnu'na çıktı. Kendisine saltanat müjdesini getiren Ferhâd Ağa'ya vezâret (mareşal) rütbesiyle imparatorluğun en önemli eyâleti olan Mısır beylerbeyiliğini verdi. 20.000 duka (50 milyon TL.) bahşiş ihsan etti. Bîat töreninde önce babasının hocası olan Hoca Sâdeddin Efendi'nin bîatını kabûl etti. Aynı gün III. Murad'ın cenâze merâsimi yapıldı. Bizzat padişahın katıldığı cenâze namazını Şey-

hulislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi kıldırdı. III. Murad, Ayasofya Camii avlusunda babası II. Selim'in türbesinin yanında inşâ hâlinde olan türbesine gömüldü. Her iki türbenin mimarı Sinan'dır. Muhteşem çinileriyle ünlüdürler.

Ertesi 28 ocak günü, Istanbul'un görüp geçirmediği olay kalmamış olan halkı, ıztırapla uyandı. III. Mehmed, 19 erkek kardeşini boğdurmuştu. Devletin anayasası demek olan *Fâtih Kaanûn-Nâmesi*'nin meşhur maddesi gereğince «nizâm-ı â'lem içün» îdâm ettirilen bu 19 şehzâdenin çoğu çok küçük çocuklardı. En küçükleri daha süt emen bebeklerdi. En büyükleri, Mustafa, Bâyezid, Abdullah, Selim, Cihangir, Mahmud adlı şehzâdelerdi. Şehzâde Mustafa, ancak 17 yaşında, diğerleri daha küçüktü. Hepsinden büyük olan Şehzâde Osman, 24 şubat 1587'de 14 yaşlarında ölmüştü. Şeyhulislâm'ın 19 şehzâdenin ayrı ayrı cenâze namazını kıldırması onbinlerce Istanbullu'yu mâtem içinde bıraktı. Hepsi babaları III. Murad'ın ayak ucuna gömüldüler. Şehzâdelerin büyüğü olan Mustafa, çok değerli bir gençti, şâirdi. Babasının ölümünü işitir işitmez, 12 gün sonraki âkıbetini sezmiş, şu beyti söylemiştir :

Nâsıyemdê kâtib-î kudret ne yazdî bilmedim
Âh kim bû gülşen-î â'lemde hergiz gülmedim

III. Mehmed'in tahta oturduğunun üçüncü gününde cülûs bahşişi dağıtıldı. Bahşişin tutarı 1.360.000 duka (şimdiki râyiçle takriben 3.400.000.000 TL.) idi. Bunun tam yarısı Yeniçeri Ocağı'na verildi (Hammer VII, 294; Naîmâ I, 107-8; Solak-zâde 621-2; Müneccimbaşı, III, 578).

Birkaç gün sonra da Istanbul'da oturmakta devam eden Şâh Abbâs'ın yeğeni Haydar Mirza huzûra çıkıp III. Mehmed'in elini öptü. Kendisine, amcasının Kazvîn'den yeni yolladığı elçi Kerîm Hân refakat ediyordu.

Bu sûretle III. Mehmed'in saltanat devri başladı. Büyük bir iyi niyetle tahta oturan genç hükümdar, kardeşlerinin îdâmıyla havayı bulandırdıktan sonra, imparatorluğunun gitgide bozulan iç ve dış siyâsetinin karanlıklarına daldı. Ataları gibi onlara benzer bir kudret gösteremedi. Gittikçe artan huzursuzluklara çâre bulunamadı. III. Mehmed'in şu mısrâları, tatbik edilemedi :

Yokdurur zulmê rızâmız, adle biz mâilleriz
Gözleriz Hakk'ın rızâsın emrinê kaailleriz

Â'rifiz, âyîne-î â'lem-nümâdır gönlümüz
Rûzgârın cünbüşünden sanmayın gaafilleriz

Pûte-î aşk ıçre Adlî kaal edelden kalbimiz
Gıll-ü gışdan hâliyiz, â'lemde sâfî-dilleriz

Ferhâd Paşa'nın 2. Sadâreti (16 Şubat - 7 Temmuz 1595)

III. Mehmed, tahta oturduktan 20 gün sonra, 16 şubatta, cephede bulunan Sadrâzam Koca Sinan Paşa'yı azletti. Sadâret kaymakamlığında bulunan Ferhâd Paşa 2. defa vezîr-i âzam oldu. Sinan Paşa'nın 3. sadâreti, 1 yıl, 11 ay, 19 gün sürdü.

Sinan Paşa, âdeti olduğu üzere, bu azli soğukkanlılıkla karşılamadı. Istanbul'daki sipâhîlere para ve haber gönderip 22 nisanda onları ayaklandırdı. Devlet Almanya'nın ve müttefiklerinin karşısında tehlikeli bir savaş içindeyken Istanbul sokaklarında muhteris vezirlerin önayak olduğu askerî patırdılar işitildi. Fakat ihtiyar vezîrin bu yeni ihâneti, hiçbir netîce vermedi. 5 gün sonra Ferhâd Paşa, bundan sonraki bahiste incelenecek olan Almanya seferine çıktı.

Koca Sinan Paşa'nın 4. Sadâreti (7 Temmuz - 19 Kasım 1595)

Sinan Paşa, azledildikten sonra Istanbul'a çağırıldı ve yılda 300.000 akça (10,8 milyon TL.) tahsîsatla, Malkara'daki meşhur mâlikânesinde oturmaya me'mûr edildi. Oğlu Vezir Mehmed Paşa da azledildi. Dâmâd İbrahim Paşa 2., Cerrah Mehmed Paşa 3., Halil Paşa 4., Hasan Paşa 5. vezir oldu. Bostanzâde şeyhulislâm, Abdülbâki ve Ebussuud-zâde Efendiler de kazasker idiler. Ancak Sinan Paşa, hemen yeni hükûmete cephe aldı ve binlerce altın dağıtarak Ferhâd Paşa aleyhinde entrikalar tertîb ettirdi. 7 temmuzda Ferhâd Paşa azledildi ve Sinan Paşa, 4. defa iktidara geldi. Ferhâd Paşa'nın bu 2. ve sonuncu sadâreti ancak 4 ay, 19 gün sürdü. Her iki sadâretinin toplamı 1 yıl, 22 gündür.

Ferhâd Paşa, Rusçuk'taydı ve azli haberini geç aldı. Azlinden 11 gün sonra Sinan Paşa, Istanbul'dan sefere çıkmak üzere ayrıldı. Sinan Paşa'nın Türk akıncı kuvvetlerinin imhâsı ve Estergon'un düşmesiyle neticelenen bu fecî seferi, bundan sonraki bahsimizde ele alınacaktır.

Sinan Paşa, 4 ay, 13 gün süren bu 4. sadâretinde, hayatta bulunan en büyük rakîbi Ferhâd Pasa'nın başını yemek için, elin-

den gelen hiç bir şeyi esirgemedi ve sonunda gayesine ulaştı. 9 ekim 1595'te Ferhâd Paşa, îdâm edildi. Sadâret kaymakamı 2. Vezir Dâmâd İbrahim Paşa, Bostancıbaşı Ferhâd Ağa vasıtasıyla Ferhâd Paşa'yı tevkif ettirdi. Ertesi gün de Çavuşbaşı Çoban Süleyman Ağa vasıtasıyla Yedikule'de boğdurttu. Eski vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem, Eyüpsultan'daki türbesine gömüldü (Hammer, VII, 301-3).

Lala Mehmed Paşa'nın Sadâreti (19 - 28 Kasım 1595)

Sinan Paşa, Almanya seferindeki fecî başarısızlıkları üzerine azledildi. Lala Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. Çok değerli bir asker olan ve Almanya cephesinin ıslahı için büyük ümidler bağlanan Lala Mehmed Paşa, Manisa eşrafından birinin oğluydu. III. Mehmed'in dadısının kızıyla evlenmiş ve bu hükümdar Manisa'da velîahd-şehzâde olarak bulunurken, onun lalası olmuştu. Sadârete tâyininden 9 gün sonra ölmesi, gerçek bir talihsizlik teşkil etti. Ancak bir defa Dîvân-ı Hümâyûn'a (bakanlar kurulu) başkanlık eden Lala Mehmed Paşa hastalanınca, 2. Vezir Dâmâd İbrahim Paşa tekrar sadâret kaymakamı oldu. Paşa ölünce de, Malkara'da bulunan Koca Sinan Paşa, tekrar iktidar mevkıine getirildi.

Koca Sinan Paşa'nın 5. ve Sonuncu Sadâreti (28 Kasım 1595 - 3 Nisan 1596)

Koca Sinan Paşa'nın bu defaki sadâreti 4 ay, 5 gün sürdü ve devlet, 20 yıldan beri türlü ihânetlerine uğradığı bu ihtiyar vatan hâininden, ancak tabiî ölümüyle kurtulabildi.

Sinan Paşa'nın en büyük ihânetlerini irtikâp edip azledildikten sonra tekrar iktidar mevkıine getirilmesi, Paşa'yı çok iyi tanıyan Selânikî Mustafa Efendi'nin anlattığı gibi, halkı hayret ve ümitsizlik içinde bıraktı. 5 sadâretinde 7 yıl, 4 ay, 25 gün iktidarda kalan Sinan Paşa'yı Hammer şöyle tavsif ediyor (VII, 314) : «Medeniyet düşmanı sert bir Arnavut olan Sinan Paşa, şâirlere ve bilginlere karşı çok soğuk davranırdı». III. Mehmed'in bizzat çıkmaya karar verdiği sefer-i hümâyûnu hazırlarken ölen Sinan Paşa, 80 yaşını geçmişti. Şu hâlde Yavuz devrinin ilk yıllarında doğmuş, Kaanûnî'nin, II. Selim'in, III. Murad'ın bütün saltanatları müddetince yaşamış, III. Mehmed devrinde ölmüştür. 5 kuşaktan 5 padişah devrini idrâk eden Sinan Paşa, II. Selim devrinden itibâren birinci derecede rol oynamaya başlamış, III. Murad

ve III. Mehmed devirlerinde 5 defa vezîr-i âzam olmuştur. Bu mevkıi kendisi için ideal sayan ve buraya erişmek için en büyük ihânetleri, zulümleri ve ahlâksızlıkları göze alan Sinan Paşa, hainliği nisbetinde korkak, ahlâksızlığı nisbetinde iktidarsız bir adamdı. Hayâtını, imparatorluğun hayâtında uğursuz bir dönüm noktası teşkil eden Almanya savaşı ile tamamlamıştır. Sırf şahsî ihtirası uğruna, hiçbir siyâsî, askerî ve iktisadî sebeb olmaksızın, Almanya İmparatoru'nu zencire vurup Istanbul'a getireceği iddiasıyla açtığı bu seferin ilk safhaları, bundan önceki bahsimizde ele alınmıştı. Hayli fecî olan bundan sonraki safhaları da, daha sonraki bahislerimizde görülecek ve III. Murad devrinde girişilen bu savaş, oğlu III. Mehmed devrinde de bitirilemiyerek, ancak torunu I. Ahmed devrinde son bulacaktır.

Paşa'nın bütün siyâsî ve askerî hayâtı gözönünde bulundurulursa, Eğri sefer-i hümâyûnunun arifesinde ölmesinin çok mes'ud bir olay teşkil ettiğine hükmolunabilir. Bütün şâirler, Paşa'nın son derece aleyhinde manzumeler yazarak, bu mes'ud olaya tarih düşürmüşlerdir. İşte Paşa'yı 20 yıldan beri çok yakından tanıyan büyük tarihçi Âlî'nin birkaç mısraı :

...... Merd-i gidi (*)
Adâvetî ulemâ zümresîne bî-şek idi.

Gerçi mürd oldu gitdi ol murdâr
Kabr içindê azâb-ı nârını gör (Mecmâ'u'l-Bahreyn'den, *V. T. T. K. Zabıtları,* 339)

Devrin şâirlerinden Emin Bey de, Selânikî'nin naklettiği şu mısrâları yazarak Paşa'nın ölümüne tarih düşürdü :

Vâsıl-î Berzah Sinan Pâşây-ı hod-rây-î anîd
Sâl-i ömrû zulm ilê yetmişdi doksan yâşına
Nasb-ı nefs etmişdi kesr-î ırzınâ her bî-kesin
Kasd ederdî bir fakıyrin/ekmeğînê âşına
Kalb-i sahtındâ yok idî hiç terahhumdan/eser
Bakmaz idî kimsenin gözden/akan kan yâşına
Herkesê «toprak başînâ» der/idî târih dedim
«N'ôla öldû îse ol bed-ahd toprak bâşına»

(*) Gidi (Tr.) = pezevenk. Müstehcen olduğu için mısraın başını almadım.

Sinan Paşa, Istanbul'da Parmakkapı'daki türbesine gömüldü (Naîmâ, I, 142). Yarım asır koca imparatorluğu türlü şekillerde soyarak elde ettiği servete rağmen, Hazîne'ye olan borcunu ödemiyecek derecede tıynetsiz olan bu adamın bütün serveti, Hazîne'ye alındı. İşte bu servetin kısa bir listesi (Hammer, VII, 315):

600.000 duka altını (bugünki satınalma gücü aşağı yukarı 1,5 milyar TL.), 2.900.000 gümüş akça (takriben 104,4 milyon TL.), 29 çekmece pırlanta, zümrüt, yâkut ve fîrûze, 20 çekmece zeberced, 61 çekmece inci, 20 mıskal altın tozu, 15 inci tesbih, 2 pırlanta gerdanlık, 30 parça roza elması, 7 takım altın üzerine mücevher kakmalı sofra takımı, 16 altın üzerine mücevher kakmalı bilezik, 20 altın ibrik, 1 mücevherli satranç takımı, 120 mücevherli kemer, 32 mücevherli kalkan, 140 mücevherli miğfer, 16 mücevherli ve 30 incili eğer, 34 altın üzengi, 2 mücevherli at örtüsü, 16 mücevherli at zırhı, yüzlerce mücevherli altın tabak, kılıç, yatağan, hançer, pala, bozdoğan, 100 kantardan fazla çeken gümüş tabaklar, vazolar vs., 600 samur kürk, 600 vaşak kürk, 30 siyah tilki kürkü, 1.075 top ipekli ve sırmalı (altın iplik çekilmiş) kumaş, 900 çeşitli kürk, 1.000 parça elbise, büyük miktarda misk, anber, öd ağacı, sandal ağacı, abanozdan yapılmış eşya, Hindistan, Çin ve Türkistan antikaları, binlerce parça mobilya ve halı, binlerce at, pek çok çiftlik, arsa, saray, konak, ev, köle ve cariye.

Bu mallarla Devlet Hazinesi'nin küçümsenemez bir zenginliğine eriştiği muhakkaktır.

Sinan Paşa'nın bu sonuncu sadâretinde Istanbul'da sulh muâhedesinin rehînesi olarak bulunan Safevî prensi Haydar Mirza da 21 aralık 1595'te öldü. Türkiye'de geçirdiği 6 yıl, 2 ay, 8 günün son 5 yıl, 10 ay, 24 gününü Istanbul'daki sarayında yaşıyan Haydar Mirza, 15 yaşındaydı. Eyüpsultan'da III. Mehmed tarafından yaptırılan türbesine gömülmüştür.

Dâmâd İbrahim Paşa'nın İlk Sadâreti
(3 Nisan - 27 Ekim 1596)

Sinan Paşa'nın ölümüyle, Dâmâd İbrâhim Paşa'nın dört gözle beklediği iktidar makamı açıldı. 2. vezir sıfatıyla İbrahim Paşa, vezîr-i âzam oldu. İlk sadâreti 6 ay, 24 gün sürdü ve Eğri sefer-i hümâyûnunun bundan sonraki bahsimizde ele alınacak olan çeşitli safhalarıyla geçti.

Genç ve haris İbrahim Paşa, Ferhâd Paşa'nın idâmında Sinan Paşa ile işbirliği yapmış, fakat son sadâretinde Sinan Paşa

ile de bozuşmuş, padişahın ana-baba bir öz kızkardeşi Ayşe Sultan ile evli olmasına güvenerek ihtiyar Sinan'a kafa tutmaya başlamıştır. Maamafih III. Mehmed'in eniştesine fazla teveccühü yoktu. Daha fazla kaynanası Safîye Vâlide-Sultan tarafından himâye ediliyordu. İbrahim Paşa, sadâret mührünü, Ayasofya Camii'nde Sinan Paşa'nın cenâze namazı Hoca Sâdeddin Efendi tarafından kıldırılırken teslîm alınmıştır. Cenâze namâzı biter bitmez, bütün ileri gelenler, cenâze henüz musallâ taşında iken İbrahim Paşa'yı tebrik etmişlerdir. Bu sıralarda Almanya cephesi, kötü bir durumdadır ve bu durumun ıslahı için bizzat III. Mehmed, sefere çıkmaya hazırlanmaktadır.

Cağaloğlu Sinan Paşa'nın Sadâreti (27 Ekim-5 Aralık 1596)

Dâmâd İbrahim Paşa, III. Mehmed'in Eğri seferinin sonunda kazanılan büyük Haçova meydan muhârebesinin gecesinde azledildi. Ertesi sabah Cağaloğlu Sinan Paşa, 1 ay, 9 gün için vezîr-i âzam oldu. 3. vezir olarak Türk ordusunun öncüsüne kumanda eden Sinan Paşa, zaferde büyük bir rolü olmamasına rağmen, III. Mehmed'in huzuruna çıkıp: «Bu yüz aklığına kulunuz sebeb oldum!» iddiasında bulunmuş, Türkiye tarihinde pek sık tesâdüf edilmiyen bir şekilde, sadâretin kendisine verilmesini istemiştir. Büyük zaferin gerçek kahramanı olan Hoca Sâdeddin Efendi de, Cağaloğlu'nu himâye etmekten fazla İbrahim Paşa'yı sevmemesi yüzünden, bu isteği desteklemiş, III. Mehmed râzı olmuştur. Azlinden haberi olmayan Dâmâd İbrahim Paşa, muhârebe sahrasının diğer tarafında meşgulken, Cağaloğlu, tebrik kabûlüne başlamış, ancak ertesi sabah mühr-i hümâyûn İbrahim Paşa'dan alınarak yeni sâhibine emânet edilmiştir.

Cağaloğlu Sinan Paşa, 36 yıl önce, büyük Cerbe deniz muhârebesinde Piyâle Paşa tarafından esîr alınmıştı. O zaman henüz 13 yaşında olduğuna göre, sadrâzamlığında 49 yaşında bulunması îcâb eder. Asıl adı Scipione Cicala olan Cağaloğlu'nun babası, vikont derecesinde bir asılzâde ve Charles-Quint ile II. Felipe'nin amirallerindendi. Aslen Cenevizli olan aile, Sicilya'nın Messina şehrine yerleşmişti. Sinan Paşa'nın annesinin adı Lucrezia'dır. «Yusuf Sinan» adı verilerek Müslüman olan genç İtalyan asılzâdesi, Piyâle Paşa tarafından Kaanûnî'nin sarayına verilmiş, orada Enderûn'un bütün derecelerini geçerek tahsil ve terbiyesini tamamlamıştır. Derece derece yükselmiş, İran cephesinde ve kapdân-ı deryâ olarak —dâima başarı göstermemekle berâber— hizmet etmiştir. Orta derecede bir general, biraz daha iyi bir amiral

olarak ün kazanan Cağaloğlu, Kaanûnî'nin tek kızı Mihr-i Mâh Sultân'ın Rüstem Paşa'dan olan kızıyla evlenerek Hânedân ve Saray'la sıkı ilgi kurmuştur. Bu evlenmeden 1574'te bir erkek çocuk doğmuş, Kaanûnî'nin kızının kızının oğlu olan bu çocuk, 1599'da Mahmud Paşa adıyla, 25 yaşında Şirvan (Kuzey Âzerbaycan) beylerbeyiliğine getirilmiştir. Sinan Paşa'nın, bugün hâlâ adını taşıyan (Cağaloğlu) semtteki sarayı ünlüydü. Sinan Paşa'nın Carlo Cicala adındaki Müslüman olmıyan kardeşi, ağabeyi ikbâle erişince Nakşa dukalığına getirilmiştir. Bu dukalık, Ege Denizi'nin güneyindeki Kiklad adalarından ibâret olup, Dîvân tarafından başına «duka» unvanıyla bir Hıristiyan'ın getirilmesi âdetti.

Cağaloğlu, iktidara gelir gelmez 3 gün süren bir ordu yoklaması yaptırdı. 30.000 askerin orduda bulunması îcâb ederken bulunmadığı anlaşıldı. Bunların hepsinin dirlikleri kesildi, yâni ordudan ihrâc olundular. Bunların içinde haklı sebeplerle muhârebe meydanında bulunamıyan çok sayıda tımarlı sipahisi vardı. Birçok subay, muhârebe başlar başlamaz, emir almaksızın geri çekildikleri için îdâm edildi. Muhârebe meydânından kaçan eski Habeş beylerbeyisi Sohrâb Paşa, kadın elbisesi giydirilip eşek üzerinde Belgrad sokaklarından geçirildikten sonra, başı vuruldu. Savaşa bizzat gelmeyip, kardeşi Fetih Giray'ın idâresinde emrolunandan daha küçük bir birlik gönderen Kırım hânı II. Gazi Giray azledildi ve yerine kardeşi Fetih Giray hân yapıldı.

Gazi Giray gibi çok büyük bir şahsiyetin, savaşa katılmama sebebi dikkate alınmıyarak azledilmesi, Kırım'da —ileride anlatılacak— mühim bir buhrâna sebeb oldu. Fakat çoğu tımarlı sipahisi olan ve bir kısmı rakiblerinin, tımar ve zeâmetlerine konmak istiyenlerin iftirasına uğrıyan 30.000 meslekten askerin tek geçim kaynakları olan ordudan tardedilmeleri, Celâlî ihtilâlinin en büyük sebeblerinden birini teşkil etti. Savaşmaktan başka bir meslekleri olmıyan bu harb adamları, Anadolu'ya dağılarak ve hareketlerini siyâsî bir renge boyıyarak geniş çapta eşkıyâlığa başladılar. Bu yüzden Cağaloğlu'nun iktidarı muhâfaza etmesine imkân olmadı. 5 aralıkta, Istanbul'a 17 günlük mesâfeye gelmiş olan III. Mehmed, Harmanlı konağında Cağaloğlu'nu azletti ve eniştesi İbrahim Paşa'yı tekrar iktidara getirdi.

Dâmâd İbrahim Paşa'nın 2. Sadâreti
(5 Aralık 1596 - 3 Kasım 1597)

Bu sûretle Dâmâd İbrahim Paşa'nın 10 ay, 29 gün sürecek olan ikinci sadâreti başladı. Rakıybi Cağaloğlu'nu Gelibolu'ya sü-

ren İbrahim Paşa, kendisi cepheye gitmiyerek Vezir Satırcı Mehmed Paşa'yı serdâr-ı ekrem yapıp Almanya savaşına gönderdi, mevkıinde kalabilmek için entrikalara girişti. Bilhassa kaynanası Safîye Vâlide-Sultan'a güveniyordu. Bu sıralarda Safîye Vâlide-Sultan, o zamana kadar Türkiye tarihinde görülmemiş ve ancak kendisinden sonra küçük gelini Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan tarafından aşılacak bir nüfuz derecesine erişmişti. Kaanûnî'nin atalarından mevrus dehası, oğlu II. Selim'de görülmemiş, onun oğlu III. Murad'da izine rastlanmamış, onun oğlu III. Mehmed'deyse tamâmen kaybolmuştu. Ancak III. Mehmed'in oğlu I. Ahmed'den itibâren Osmanoğulları'nda devlet adamlığı kabiliyeti tekrar yüksek dereceye çıkacak ve arada bir II. Osman ve IV. Murad gibi hükümdarlarda dehâ derecesini bulacaktır.

Vâlide-Sultân olur olmaz Safîye Sultân'ın günlük tahsîsâtı 3.000 akçaya (108.000 TL.) yükseltilmişti. Ayrıca 6 ayda bir 300.000 akça (10,8 milyon TL.) tahsîsât alıyordu. Bir yıl sonra, bu iki tahsîsâta, yıllık 1 milyon akça (36 milyon TL.) eklendi. Bu sûretle Vâlide-Sultan'ın hediyeler dışında eline geçen para yılda 2.680.000 akçaya (96,5 milyon TL.) yükseldi. Bu sûretle Fransa'da Catherine de Medicis'nin, İngiltere'de I. Elizabeth'in hâkim olduğu bu yıllarda, Türkiye'de de, aynı derecede olmamakla berâber, bir kadının, fevkalâde siyâsî nüfuz kazandığı, vezirlerin azlinde ve nasbında rey sâhibi olduğu görüldü.

İbrahim Paşa, *Haçova Zafer-Nâmesi*'nde rakıybi Cağaloğlu'nu fazla öven Nişancı Lâm Ali Çelebî'nin yerine büyük edîb Reîsülküttâb Okçu-zâde Mehmed-Şâh Çelebî'yi getirdi. Sâdeddin Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi'yi Anadolu kazaskerliğinden azletti ve Sâdeddin Efendi'yle arası açık olan Mekke kadısı Yahyâ Efendi'yi bu makama getirdi. Rumeli kazaskeri olan büyük şâir Bâkî Efendi de, şeyhulislâm olabilmek için, Hoca Sâdeddin'in aleyhine İbrahim Paşa'yı destekledi.

Sâdeddîn Efendi'nin geçici olarak siyâsî nüfûzunu kaybetmesi, orduda yapmak istediği büyük ıslâhâta engel oldu. Hoca Efendi, Kapıkulu Ocakları'nın, bilhassa Yeniçeriler'in aleyhine tımarlı sipahisine Kaanûnî devrindeki ehemmiyet ve gücünü kazandırmak, mümkinse Yeniçeri Ocağı'nı söndürmek istiyordu. Bu proje, çeyrek asır sonra başka bir padişah hocası, Ömer Efendi tarafından ele alınacak ve II. Osman'ın şehîd edilmesiyle son bulacaktır.

Haydar Mirza'nın ölümünden dolayı amcası Şâh Abbas'a tâziyetlerini bildiren III. Mehmed, Haçova zaferinin bütün tafsilâ-

tını da yazarak büyük Safevî şâhına gözdağı vermek istedi. Türkiye'nin bütün doğu siyâseti, birkaç yıl önce Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran'dan yaptığı muazzam fütûhâtı korumak noktasında toplanıyordu. Artık İran'dan yeni ülkeler koparılmasına imkân olmadığı, anlaşılmıştı. Ancak dâhilde gittikçe kuvvetlenen ve sarayını, ordusunu, eyâletlerini Osmanlı tarzına göre teşkilâtlandırıp ıslah eden Şâh Abbas, kaybettiklerini geri almak için, münasib ânı kollamaktaydı.

Uzak Batı (Mağribu'l-Aksâ) yâhud Atlantik siyâsetine gelince, bu bölgede Dîvân'ın bütün gayreti, büyük Fas Sultanlığı üzerindeki metbûluk hakkını kaybetmemekti. Cezâyir ve Tunus artık tamamiyle emniyette olup, bu eyâletlere zarar verebilecek hiçbir Avrupa devleti kalmamıştı. Fas Sultanı, metbû-ı mufahhamı III. Mehmed'e tâzimlerini arzetmek üzere bir elçi yolladı ve yıllık vergisini de gönderdi. Dîvân, rahat bir nefes aldı. Atlantik kıyılarına yeni kuvvetler göndermek için vezirlerin en küçük arzusu yoktu. Anadolu Celâlî fırtınasıyla çalkanmaya başladığı şu anda en büyük problem, Almanya savaşına şerefli bir son vermekten ibâretti. Türkiye'nin Almanya'dan baş alır almaz Girit'e teveccüh edeceğinden korkan Venedik Cumhuriyeti de, Balyoz Capello vasıtasıyla türlü hediyeler sunarak Dîvân'ı ve artık Dîvân'dan daha fazla nüfuz kazanmış olan Saray'ı hoş tutmakta acele etti. Türkçe konuşan Fransa Büyükelçisi de, ticârî imtiyazlarını kaybetmemek için, Haçova zaferinden dolayı tebriklerini bildirip göze girmeye çalıştı.

Hasan Paşa'nın Sadâreti (3 Kasım 1597 - 9 Nisan 1598)

3 kasım 1597'de Dâmâd İbrahim Paşa, çeşitli siyâsî entrikalarının netîcesi olarak azledildi ve Hasan Paşa, 5 ay, 6 gün sürecek olan sadâretine başladı. III. Mehmed devrinde, daha önceki devirlerdeki uzun sadâret müddetlerine tesâdüf edilememesi, hükûmet bünyesinin artık çok zayıflamasından ve pek az gerçek iktidar ve kaabiliyet sâhibi vezirlere rastlanmasındandır.

Hasan Paşa'nın sadârete tâyini, 2. Vezir Cerrah Mehmed Paşa'nın atlanmasıyla mümkin oldu. III. Mehmed, Cerrah Mehmed Paşa'yı kaabiliyetsiz bulmuştu. Fakat 5 ay sonra onu sadrâzam yapması şaşılacak şeydir. Hasan Paşa, Eğri sefer-i hümâyûnu sırasında Istanbul muhâfızlığında, bir çeşit saltanat nâibliğinde bulunmuştu. Fakat sadâret makamında muhafızlıkta gösterdiği başarı ve zekâyı gösteremedi. Azledildiği gün (9 nisan 1598), Istan-

bul'da Yeni Câmi'in temel atma töreni yapılmıştı. Câmi, Safîye Vâlide-Sultan tarafından inşâ ettiriliyordu. Mîmârı, Mîmar Sinan'ın talebesi olan Dâvud Ağa'dır. Ancak Dâvud Ağa ertesi yıl (1599) ölünce, Dalgıç Ahmed Çavuş (sonradan Paşa), üstâdının yaptığı plânı bozmaksızın inşaata devam etti. İnşaat çok yavaş gitmiş ve Safîye Sultan 1605'te ölünce yüzüstü bırakılmıştır. 56 yıl sonra Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan, oğlu IV. Mehmed devrinde 1661'de inşaata devam ettirmiş ve bugünki cami ve müştemilâtı, 8 şubat 1664'te biterek ibâdete açılmıştır.

9 nisan 1598'de Hasan Paşa'nın azledilmekle kalmayıp, Yedikule'de hapsedilmesi ve 2. Vezir Cerrah Mehmed Paşa'nın iktidara gelmesi, şeyhulislâm tâyini mes'elesinden doğdu. Bostan-zâde Mehmed Efendi ölmüş ve meşihat makamı açılmıştı. Bu makamı yıllardanberi bekliyen Hoca Sâdeddin Efendi III. Mehmed, gene yıllardan beri şeyhulislâm olmak istiyen büyük şâir Rumeli Kazaskeri Bâkî Efendi de Sadrâzam tarafından tutuluyordu. Hasan Paşa, Bâkî Efendi'nin meşihatı için üç defa ısrar etmiş, üçünde de padişah sadrâzamın arzını geri çevirmiştir. Sonunda Sâdeddin Efendi şeyhulislâm olunca hem o, hem de III. Mehmed, Hasan Paşa'nın esâsen kötü olan idâresini bahâne edip sadrâzamı düşürmüşlerdir. Hasan Paşa, Vâlide-Sultan'ın devlet işlerine karıştığını ve rüşvet aldığını ileri sürüp Hânedân'a da dil uzattığı için, azlinden 6 gün sonra, 15 nisanda sabaha karşı Yedikule'de boğdurulmuştur. İdam kararını büyük soğukkanlılıkla dinlemiş, tabiî bir şekilde ağır ağır son namazını kılmış, kelime-i şehâdet getirip cellâdı görevini yapmaya çağırmıştır. III. Mehmed, Kazasker Bâkî ve Kazasker Karaçelebî-zâde, İbrâhim Paşa'nın tekrar iktidara getirilmesine taraftar oldukları hâlde, Sâdeddin Efendinin ısrârıyle, pâdişâhı sünnet eden ve eniştesi olan Dâmâd Cerrah Mehmed Paşa, uzun zamandan beri beklediği sadâret mührüne kavuşmuştur.

Dâmâd Cerrah Mehmed Paşa'nın Sadâreti

(9 Nisan 1598 - 6 Ocak 1599)

Istanbul'un hâlâ bir semtine adını veren Dâmâd Cerrah Mehmed Paşa'nın sadâreti 8 ay, 27 gün sürdü ve bu müddet içinde Almanya ile savaş, bütün şiddetiyle devam etti. Devlet işlerini göremiyecek, hattâ Dîvân'a giremiyecek derecede hastalanması üzerine azledildi ve Dâmâd İbrahim Paşa tekrar vezîr-i âzam oldu. Almanya'ya karşı başkumandanlığında başarı gösteremiyen Ser-

dâr-ı Ekrem Vezir Satırcı Mehmed Paşa da azledildi. İbrahim Paşa, aynı zamanda serdâr-ı ekrem sıfatıyla cepheye harekete hazırlandı.

Dâmâd İbrahim Paşa'nın 3. Sadâreti
(6 Ocak 1599 - 10 Temmuz 1601)

Dâmâd İbrahim Paşa'nın bu defaki sadâreti, ölümüne kadar 2 yıl, 6 ay, 5 gün sürdü. 3 sadaretinin toplamı 4 yıldan 2 gün eksiktir. Her 3 sadâreti de III. Mehmed devrine rastlamakta ve bu padişahın saltanat müddetinin yarısına yakınını işgal etmektedir.

İbrahim Paşa'nın bu en uzun sonuncu iktidarının ilk mühim dahilî olayını, eski serdâr-ı ekrem (Almanya cephesi başkumandanı) Vezir Satırcı Mehmed Paşa'nın 6 temmuz 1599'da Belgrad'da îdâmı teşkil etti. Fakat bu 2,5 yıl içinde geçen en ehemmiyetli hâdise, şüphesiz Celâlî ihtilâlinin Anadolu ölçüsünde bir yaygınlık göstermesi ve İbrahim Paşa hükûmetinin bu ihtilâlin gerçek sebeblerine eğilecek yerde iktidarsız, hattâ vatan hâinliği sabit vezirler ve beylerbeyiler eliyle isyanları bastırmak istemesi ve bu yüzden ihtilâlin daha da genişlemesidir.

Anadolu ihtilâlini bastırmaya Dîvân, 4 ağustos 1599'da, akla gelebilecek en değersiz, en korkak, en iktidarsız ve en hâin adamı, 3. Vezir Mehmed Paşa'yı memur etti. Babası Koca Sinan Paşa'nın akılları durduran servetinin Hazine'ye alınmasından sonra büyük bir mâlî müzakaya geçiren Mehmed Paşa, babasının eski düşmanı İbrahim Paşa tarafından Dîvân'a alındı ve bu göreve tâyin edildi. Osmanlı tarihlerinde «muhannes ibni muhannes = kahpe oğlu kahpe» gibi bir lâkabla anılan Mehmed Paşa, şimdiye kadar savaş meydanlarından kaçmasıyla ün kazanmıştı.

Celâlî İhtilâlinin Başlaması

Celâlî ihtilâlini işte bu şahıs bastıracaktı. Aslında kuvvet zoruyla Celâlîler'e baş eğdirmek de bir hayli su götüren birşeydi. Çünki ihtilâl, oldukça sağlam iktisâdî, hattâ millî sebeblere dayanıyordu. Yavuz'un son zamanlarında 1519'da Bozoklu Celâl Bey adında bir sipahi subayı Anadolu'da ayaklanmıştı. Osmanlı tarihçileri, bu tarihten sonra Anadolu'daki her ayaklanmaya «celâlîlik», ayaklananlara da «Celâlî» demişlerdir. Şimdi Celâlî hareketinin başında «Kara-Yazıcı» diye ünlü olan Kılıçlı Ali oğlu Abdülhalîm

Bey adında eski bir subay bulunuyordu. Mehmed Paşa'nın «celâlîler üzerine serdâr» olmasından 2 ay önce Abdülhalim Bey, Anadolu'da ihtilâl bayrağını açmış ve Ankara'dan Urfa'ya kadar uzanan geniş bölgede binlerce gayri memnunu idâresi altında toplamıştı. Anadolu'nun diğer bölgeleri, hattâ Kuzey Suriye gibi bol Türk nüfusuyla meskûn yerler de ihtilâle katılmaya hazırdı. Abdülhalim Bey'in başlıca yardımcıları, kardeşi Deli Hasan Ağa, Amasyalı Deli Zülfikar, Ankaralı Kalenderoğlu Mehmed, Malatyalı Karakaş Ahmed, Tekeli (Antalyalı) Mehmed, Bağdadlı Uzun Halil, Tokatlı Ağaçdan Pîrî, Kalındudak Mahmud, Köprülü Sarı Şâban, Adanalı Sevindik, Sıvaslı Kara Said, Hüseyinoğlu İshak gibi şahıslardı. Bunlardan mühim bir kısmı, Haçova zaferinden sonra haklı veya haksız sûretle «esâmîsi defterinden silinen» ve «dirlikleri kesilen» tımar ve zeâmet sâhibi sipahi subaylarıydı. Bir kısmı da Türkmen aşiret beyleriydi. İmparatorluğu kuran ve cihan devleti hâline getiren tımarlı sipahisi sınıfının Istanbul'da bulunamamak yüzünden, Istanbul'da toplanan Kapıkulu Ocakları, bilhassa Yeniçeriler lehine birçok hak ve menfaatlerini kaybetmeleri, hattâ tımarları ellerinden alınarak sürünmeye mahkûm edilmeleri, ihtilâlin başlıca sebebidir. Daha birkaç yıl önceki nizam, âsâyiş, huzûr, refah ve bolluğa alışan Anadolu halkı da, Dîvân'ı gittikçe daha fazla doldurmaya başlıyan birbirinden liyakatsiz devlet adamları ve vezirlerden, «beylerbeyi» denen eyâlet askerî umumî valilerinden nefret ediyordu. Memnuniyetsizliğin en yüksek ve müreffeh sınıflara kadar yayıldığı, Rumeli kazaskerliği gibi vezir rütbesine eşit bir rütbe taşıyan ve ulemâ'nın şeyhulislâm'dan sonra gelen iki numaralı şahsiyeti olan büyük şâir Bâkî'nin şu beyitlerinden anlaşılmaktadır :

Zahm-ı dilden kan/akar bû çeşm-i giryan bî-haber
Garka verdî â'lemî bir katre umman bî-haber
Yâr-ı bî-pervâ Celâlî gîbi hat kaldırdı baş
Memleketde fitne peydâ oldu Sultan bî-haber
(Bâkî, *Dîvân,* S. N. Ergun nş., 340, gazel, b. 1 ve 2).

Tabiî her vatandaş, îdâm cezâsı verilemiyen ulemâ sınıfına mensub Bâkî gibi huzursuzluğun hesâbını padişahtan soramıyordu. Ancak vezirlere ve beylerbeyilere açıkça sövülüp sayılıyordu. Bir vezirin, halk nezdinde, bir kuşak öncesinin sancak beyi derecesinde haysiyet ve itibârı kalmamıştı. Vezirlerin bütün baskısına rağmen geleneksel Türk fikir ve vicdan hürriyeti yok edilememişti. Bâkî ve bu sıralarda pek genç olan Nef'î gibi dehâsından emîn

olmanın verdiği korkusuzlukla haykıran şâirler, Selânikî, Peçevî, Hoca Sâdeddin, Âlî gibi büyük tarihçiler eksik değildi.

Anadolu'daki huzursuzluğu gerçek bir ihtilâl hâlinde teşkilâtlandıran Kara-Yazıcı Abdülhalim Bey, ihtilâl reisini şahsen tanıyan Peçevî'ye göre (II, 252) Sıvas beylerbeyiliğinin bir sancak beyi vekili iken, haksız yere azledilmiş ve zeâmeti başkasına verilmişti. Selânikî de, Şam'da Yeniçeriler'in halktan para toplamak istemeleri karşısında halkın ayaklandığını, Beylerbeyi Hacı İbrahim Paşa'nın 17 Yeniçeri'yi astırarak halkı teskîn edebildiğini yazıyor. Bu olay, beylerbeyilerin bile ihtilâlin sebeblerini kavradıklarını gösterir. Nitekim Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'dan az önce Anadolu'yu yatıştırmak için gönderilen eski Habeş beylerbeyisi Amasyalı Budak Bey-zâde Hüseyin Paşa, Anadolu'ya gelince birçok devlet adamını azlederek yerlerine Celâlî reislerini tayin etmişti. Bunun üzerine Dîvân tarafından azledilen Hüseyin Paşa'nın yerine, Mehmed Paşa getirildi. Mehmed Paşa'nın tıynetini bilen Hüseyin Paşa, Dîvân'ın Istanbul'a dönmek emrini savsaklıyarak Urfa'ya geldi ve Abdülhalim Bey'e de, Mehmed Paşa'nın yeniçerilerine ezilmemek için Urfa'ya çekilmesini tavsiye etti. Osmanlı tarihçilerinin «muhannes ibni muhannes», «menhûs ibni menhûs», «serdâr-ı bî-âr» diye andıkları Mehmed Paşa, 1599 ağustosunun son günlerinde Anadolu'ya geçtiği zaman, imparatorluğun beşiği olan bu ülke kardeş kanına boyanmaya hazırlanıyordu. Bu sıralarda Dâmâd İbrahim Paşa, Budin'de ve Almanya cephesindeydi.

Mehmed Paşa, gösteriş kabîlinden yüzlerce mâsumun kanına girdikten sonra, Kara-Yazıcı Abdülhalim Bey'e yenildi. Çorum Kadısı, Şeyhulislâm, yâni sadrâzamdan sonra devletin ikinci şahsiyeti olan Sun'ullah Efendi'nin yeğeniydi. Amcasına yazdığı mektupta Mehmed Paşa'nın zulüm ve eşkıyalıkta Celâlîler'e rahmet okuttuğunu, bu adamın Anadolu'dan alınması lüzumunu bildirdi. Istanbul'a gelen Sıvas beylerbeyisi Mahmud Paşa da Mehmed Paşa'nın Anadolu'yu kana boyadığını bildirince Dîvân, Paşa'yı azledip Istanbul'a çağırdı. Abdülhalim Bey'e önce Amasya, sonra Çorum sancak beyliği verildi (Peçevî, II, 253; Kâtib Çelebî, *Fezleke,* I, 186; Mustafa Akdağ, *Celâlî Isyanları,* 192, 198, 199, 200).

Mehmed Paşa'nın cezalandırılması yoluna gidilmedi. Binlerce kişinin kanına girmesinin Dîvân'dan aldığı emirlerin îcâbı olduğunu söyliyen «Serdâr-ı bî-âr», hâlâ daha binlerce kelle kesilmeden bu işin sonu gelmiyeceğini iddia ediyordu. Ancak Şeyhulislâm Sun'ullah Efendi'nin baskısıyla Dîvân, Mehmed Paşa'nın

sözlerine kulak asmadı. Dîvân'da bâzı vezirler, Sun'ullah Efendi'nin Çorum kadısı olan yeğeninin Kara-Yazıcı'dan rüşvet aldığını ileri sürerek Şeyhulislâm'ı lekelemeye kalktılarsa da, bu iftira da bir netice vermedi. Ancak Celâlî mes'elesi askıda kaldı. Anadolu'da birçok sancağın (vilâyetin) gerçekte Celâlî idaresinde olduğu, hükmünü Atlantik kıyılarında ve Volga boylarında geçiren Dîvân'ın bu sancaklarda hiçbir nüfuzu olmadığı, hergün biraz daha iyi anlaşılıyordu.

Bu arada 7 şubat 1600'de, Celâlîler'e tarafdâr olan eski Anadolu umumî müfettişi Hüseyin Paşa, Dîvân'ın emriyle tevkif edilip Urfa'dan Istanbul'a getirildi ve işkenceyle öldürüldü. Böylece Celâlî ihtilâlinin birinci safhası bitti. Çorum sancak beyi olan Abdülhalim Bey, Dîvân'ın üzerine asker sevkedeceğini biliyor, fakat şimdilik ilk hareketi Istanbul'dan bekliyordu.

Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi'nin Ölümü (2 Ekim 1599)

Peygamber'in doğduğu 12 rebîülevvel gününe tesâdüf eden 2 ekim 1599 günü 63 yaşında ölen Sâdeddin Efendi, Yavuz'un meşhur nedîmi Hasan Can Çelebî'nin oğlu ve en ünlü Osmanlı ulemâ ailelerinden birinin atasıdır. Onun neslinden pekçok şeyhulislâm, kazasker, müderris ve kadı yetişmiştir. III. Murad'ın ve oğlu III. Mehmed'in başhocası olduğu için «Hâce-i Sultânî» ve kısaca «Hoca» ve «Hoca Efendi» diye anılan Sâdeddin Efendi, şeyhulislâm da olunca, bu iki görevi nefsinde birleştirenlere mahsus «Câmî'u'r-Riyâseteyn» sanını almıştır. Hammer'in «Osmanlı edebiyatına şeref veren en büyük dehâlardan biri» dediği (VII, 373) bu büyük tarihçi ve devlet adamı, Şeyhulislâm Ebussuud Efendi ve Karamânî Mehmed Efendi gibi devrinin en büyük bilginlerinden ders görüp medrese tahsilinin bütün derecelerini tamamladıktan sonra, hızla yükselmiş ve en önemli mevkilere geçmiştir. Yalnız İbrahim Paşa'nın düşmanlığı yüzünden 5 aralık 1596 gününden başlıyarak 1 yıl, 4 ay açıkta kalmıştır. III. Murad devrinden itibâren büyük bir nüfuz kazanmış ve şeyhulislâm olmadan, birçok şeyhulislâm ve sadrâzamın nüfuzunu gölgede bırakmış, zaman zaman III. Murad'ın ve III. Mehmed'in bir numaralı müşaviri derecesine yükselmiştir. Sokollu'nun düşmesini hazırlıyanlardan biri de odur. İngiltere ve Fransa'yı İspanya'ya karşı destekliyerek Batı Akdeniz ve Atlantik siyâsetinde birinci derecede rol oynamıştır. Medreseden arkadaşı olan Şeyhulislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi ile geçinememekle berâber Safîye Vâlide-Sultan'la iyi geçinmesini bilmesi sâyesinde, iç ve dış siyâsette fikirlerinin

çoğunu tatbik mevkiine koyabilmiştir. III. Mehmed'e ilk bîat eden şahsiyet olan Hoca Efendi, bir iki anlaşmazlık devresi hâriç, padişah üzerindeki nüfuzunu da ölünceye kadar muhâfaza etmiştir. Hattâ bir ara III. Mehmed, hocasına danışılmadan hiçbir karar verilmemesini irâde etmiş, bu yüzden Sinan ve İbrahim Paşalar gibi en muhteris vezirler bile, Sâdeddin Efendi'ye muhalefet etmekten çekinmişlerdir. Sâdeddin Efendi, kendisinden 9 yaş büyük olmakla berâber, şeyhulislâm olamıyan Rumeli Kazaskeri büyük şâir Bâkî (Abdülbâkî Efendi) ile de rekabet etmiş ve büyük san'atkârın meşihat makamına yükselmesine mâni olmuştur. En büyük hizmetini, bundan sonraki bahsimizde ele alınacağı üzere, Eğri sefer-i hümâyûnunda yapmış ve Türkler'in tarih boyunca kazandıkları en büyük meydan muhârebelerinden biri olan Haçova zaferinin kazanılmasında kesin şekilde en büyük rolü oynamıştır. Sâdeddin Efendi olmasaydı zafer kazanılmak bir yana, Türk ordusunun büyük bir bozguna uğrayacağı muhakkaktı.

Ancak İbrahim Paşa'nın Haçova zaferinin gecesi azlini sağlaması üzerine, damadını koruyan Vâlide-Sultan'ın ağır basmasıyla azledildi ve bir müddet sarayından çıkmadı. Oğlu Mehmed Efendi, Anadolu kazaskerliğinden azledildi. Hattâ şeyhulislâm olmak üzere bulunduğunu sanan büyük şâir Bâkî, eski arkadaşını Mekke kadısı olarak Arabistan'a sürmek istedi. Fakat III. Mehmed, hocasının bu derece hırpalanmasına müsaade etmedi (Kâtib Çelebî, *Fezleke,* I, 95; Naîmâ, I, 168-9). Bir buçuk yıl geçmeden de İbrahim ve Hasan Paşalar ile Bâkî ve Karaçelebî-zâde Hüsâmeddin Efendiler'in muhalefetine rağmen şeyhulislâm oldu. III. Mehmed *Oldu mollaa Hâce Sâ'deddîn* tarihini düşürerek, hocasının şeyhulislâm olmasına ne kadar memnun kaldığını gösterdi. 1 yıl, 5 ay, 17 gün, ölüm tarihine kadar, meşihatta kaldı. Bu müddet içinde gerçek nüfuz Cerrah Mehmed Paşa'da ve onun yerine geçen Dâmâd İbrahim Paşa'da değil, Sâdeddin Efendi'de idi. Bu müddet içinde Hoca Efendi, büyük bir faaliyet gösterdi. Serdâr-ı Ekrem Satırcı Mehmed Paşa, onun emriyle hareket ediyordu. İç ve dış siyâset Hoca'nın elindeydi. Üstelik her cuma günü namazdan sonra Ayasofya Camii'nde halkla konuşuyor ve halkın sorularına cevap vermek sûretiyle umumî efkârla temasını kaybetmiyordu. III. Murad'ın ruhu için Ayasofya Camii'nde okunacak mevlide gitmek üzere sarayında abdest alırken fenalaştı. Fakat gene camie gitti. Mevlidin sonunda kalb sektesinden öldü. Oğullarını yanına çağırdığı hâlde, onlar yetişemeden ruhunu teslim etti. Cenâzesi, hemen bütün İstanbul halkının katılmasıyla kaldırıldı. Halefi Sun'ullah Efendi tarafından Fâtih Camii'nde

namazı kıldırıldı. Eyüpsultan'da yaptırdığı medresenin bahçesine gömüldü. *Nâgehan geçdi Hocâ Sâ'deddîn* mısraı, ölümüne tarihtir.

Bu sûretle bir çeyrek asır imparatorluğun mukadderatında başlıca rol aynıyan büyük bir şahsiyet tarihe intikal etti. Hem devlet adamı, hem de tarihçi olarak pek değerli bir insan olan Hoca Sâdeddin Efendi, aynı zamanda nesih, sülüs ve tâlik'te iyi bir hattat, Türkçe, Arabca ve Farsça'da iyi bir şâirdi. Arabca ve Farsça'dan büyük ve değerli eserleri de Türkçe'ye çevirmiştir. Fakat günümüze kadarki ününü sağlıyan eseri, *Tâcu't-Tevârîh* adlı 2 büyük ciltlik eseridir. I. cildinde kuruluşundan Fâtih'in ölümüne kadarki Osmanlı tarihini inceliyen bu eser, II. cildinde II. Bâyezid devrini ve *Selîm-Nâme* adlı zeylinde kısaca Yavuz devrini ele alır. Bu eser, Hoca'nın ölümünden yarım asır geçmeden İtalyanca'ya, sonra Fransızca'ya, Lehçe'ye, Latince'ye, İngilizce'ye, Almanca'ya, Macarca'ya çevrilmiştir. 1520'ye kadar gelen Osmanlı tarihinin en mühim mehazlarından biri olarak bu devre üzerinde çalışan bütün tarihçiler tarafından kullanılmıştır.

Sonradan şeyhulislâmlığa kadar yükselen birçok pek değerli talebe de yetiştiren Hoca Efendi, kütüphâne, medrese, hamam, fırın, mescit gibi hayır eserleri de yaptırmış, oğullarına muhteşem bir saray, pek zengin bir hususî kütüphâne ve mühim bir servet bırakmıştır. Oğullarından Mehmed Efendi, daha hayatında Rumeli kazaskeri, Es'ad Efendi ise Anadolu kazaskeri olmuşlardır. Hoca Efendi'nin, Mustafa Paşa adında bir beylerbeyinin kızından 5 oğlu olmuştur. Bunlardan Mehmed ve Es'ad Efendiler —ilk ve ikinci oğulları— şeyhulislâm, 4. ve 5. oğulları Abdülaziz ve Sâlih Efendiler kazasker olmuşlar, ortancaları Müderris Mes'ud Efendi, babasının hayatında ölmüştür. Hoca'nın cenâzesini, bu dört oğlu taşımıştır. Torunları arasında pekçok şeyhulislâm ve kazasker vardır ki, bir kısmı ileriki bahislerimizde geçecektir.

Karthli Kıralı I. Swimon'un Tevkifi (2 Aralık 1600)

Gürcistan'da Türkiye'ye tâbî küçük hükümdarlardan Karthli kralı I. Swimon, 2 aralık 1600'de tevkif edildi ve Yedikule'ye gönderildi. Tebrîz beylerbeyisi Vezir Câfer Paşa ile Gence beylerbeyisi Ali Paşa, Swimon'u yakalayıp Istanbul'a sevkettiler. Sebep, bu hükümdarın Gori kalesini Türkler'den almak istemesiydi. Swimon'u mağlûb eden Câfer Paşa, Gori'yi de kurtardı. Swimon, Türkçe rubâî yazacak derecede Türk kültürüne vâkıf bir adamdı (Naîmâ, I, 230).

Esther Kira'nın İdam Edilmesi (1 Nisan 1600)

Yarım asır kadar bir zamandan beri bazı Yahudiler, Saray'a çatmışlar ve komisyonculuk gibi işlerle büyük para kazandıktan başka, siyâsî işler üzerinde müessir oldukları iddiasıyla rüşvet de almıya başlamışlardı. Son zamanlarda Esther Kira adlı bir «yahûdîye-i acûze», Harem'de Safîye Vâlide-Sultan'ın emrinde bulunmakla, çeşitli entrikalardan büyük bir servet elde etmişti. Gümüş akçaları toplayıp kenarlarını yontarak piyasaya süren bu kadın, Istanbul halkının nefretini kazanmıştı. Nihâyet bu yontulmuş noksan akçalar sipahilere da dağıtılınca bunlar ayaklanıp, sadâret kaymakamı Halil Paşa'dan Esther'in başını istediler. Bu sırada tesâdüfen Dîvân-ı Hümâyûn önünden geçen Esther, sipâhiler tarafından parçalandı. Ertesi günü 4 oğlu da tevkif edilip asıldı. Yalnız küçük oğlu Müslüman olup canını kurtardı. Esther de son zamanlarda aleyhindeki cereyanları öğrenince Fatma adını alıp gûya Müslüman olmuştu (Naîmâ, I, 230-1).

Rumeli Kazaskeri Abdülbâkî Efendi'nin Ölümü (7 Nisan 1600)

7 nisan 1600'de, arkadaşı ve rakıybi Sâdeddin Efendi'den 6 ay, 6 gün sonra, ondan 9 yaş büyük olan Rumeli kazaskeri Mahmud Abdülbâkî Efendi, yâni büyük şâir Bâkî öldü. 73 yaşındaydı. Böylece Kaanûnî devrine erişip daha o devirde şöhret yapmış olan son devlet ve san'at adamlarından biri de tarihe karıştı. Sırasıyla Haleb, Mekke, Medîne, iki defa Istanbul kadısı, iki defa Anadolu ve üç defa Rumeli kazaskeri olan Bâkî, birkaç defa tâyin edilmek üzere bulunduğu şeyhulislâmlığa yükselmeden öldü. Hammer'in, «adı Türk edebiyatı durdukça duracaktır» dediği (VII, 374) büyük şâirin cenâze namazını Şeyhulislâm Sun'ullah Efendi kıldırdı ve cenâzesi musallâ taşında iken, merhum şâirin şu ünlü beytini okudu :

Kadrinî seng-i musallâda bilip, ey Bâkıy
Durup el bağlıyalar karşına yâran saf saf

Anadolu'da Celâlî İhtilâlinin İkinci Safhası : Abdülhalim Bey'in Tekrar Ayaklanması ve Öldürülmesi

25 nisan 1600'de Bağdad beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa ile 6. Vezir Hacı İbrahim Paşa, Celâlî serdarlığına tâyin edildi-

ler. Zira Amasya sancak beyliği verilen Abdülhalim Bey, tekrar ayaklanmıştı. Paşalar, Celâlî reisinin üzerine yürüdüler. Fakat Abdülhalim Bey'in artık başlı başına bir ordu mâhiyetini alan kuvvetlerine 23 eylûl 1600'de Kayseri yakınlarında yenildiler.

Hasan Paşa, ertesi yıl tekrar Celâlîler'in üzerine yürüdü. 12 ağustos 1601'de geçen fecî kardeş muhârebesinde Abdülhalim Bey'in 30.000 kişilik ordusunun üçte ikisini imha etti. Canik Dağları'na kaçan ve «Halim Şah» denen Abdülhalim Bey, birçok ihtilâlcinin âkıbetine uğrıyarak, muhalifi olan arkadaşları tarafından 1602 ocağında öldürüldü. İhtilâlciler, Abdülhalim'in kardeşi Deli Hasan Bey'i Celâlî reîsi seçtiler. Böylece Celâlî ihtilâlinin ikinci safhası, devletin zaferiyle kapandı. Fakat ihtilâli yaratan sebeplerin hiçbiri izâle edilemediği için bu zafer, geçici bir başarı olmaktan leri gidemedi.

Dış Münasebetler

Türkiye, Almanya ve müttefikleri ile giriştiği, III. Mehmed'in bütün saltanat devresini kaplıyan savaş sırasında, doğuda ve batıda sulhu korumaya gayret etti. Bununla berâber, Şah Abbas'ın tecavüzüyle, III. Mehmed'in son aylarında İran ile de savaş başladı. I. Ahmed, iki cephede, iki büyük devletle savaşan bir Türkiye'ye vâris oldu.

III. Mehmed, Müteferrika Mutahhar Ağa'yı IV. Henri'ye fevkalâde elçi olarak göndererek Fransa ile dostluğu devam ettirdi. Kral'a değerli taşlar kakılmış bir de kılıç yolladı. Lehistan, Alman-Türk savaşında tarafsızdı. Her iki tarafın zaferinden de ürküyordu. Hangi taraf savaşı kazanırsa, ilk iş olarak Lehistan-Litvanya üzerinde nüfuz kurmaya kalkışacaktı. Bununla berâber Türkler'in Lehistan'ın bağımsızlığına saygı gösterecekleri, bundan önceki tutumlarıyla da sabitti. Almanya'nın emelleri, daha karanlıktı. Almanya ve İspanya ile savaş bütün şiddetiyle devam ederken, aynı hânedanın (Habsburglar) elinde olan bu iki büyük Katolik devlet, etraflarına bir sürü ikinci derecede devleti de toplamaya muvaffak oldular. Floransa, Papalık, Malta, Ceneviz, Türkiye ile savaşı hâlinde olan Almanya-İspanya'nın müttefikı devletlerdi. Cenevizliler, Sakız adasını bile ele geçirmek istediler. Bracciano Dukası'nın kumanda ettiği, Amiral Marco Antonio Calefato ve General Bartolomeo de Montaut'nun da bulunduğu Ceneviz donanması, Sakız'a çıkartma yaptı. Ancak dehşetli zâyiat verip çekilip gitti. General Bartolomeo da ölüler arasındaydı.

İran'ı sulha saygılı kılmak için, doğuda Türkistan Hâkanlığı ile sıkı münasebetleri devam ettirmek ve Safevîler'i her iki cepheden tehdid altında bulundurmak şarttı. Türkistan için de durum aynıydı. Türkiye'den korkmıyan bir İran, Türkistan'a yürümekten çekinmezdi. Doğu Türk Hâkânı Abdullah Hân, 1598 şubatında bir elçi daha yollıyarak, Türkiye ile olan münasebetlerini sıkı tuttu. Ancak «Büyük» denen II. Abdullah Hân'ın 1598 ocağında, yâni elçisinin Istanbul'a varışından bir ay önce ölmesi, Türkistan Hâkanlığı'nı büyük bir kriz devresine soktu. Birkaç yıl sonra büyük devletler arasından bile çıkan Türkistan'ın bu hâli, Şâh Abbas'a geniş bir nefes aldırdı. Doğu Türkleri'nin tehlikesi ortadan kalkar kalkmaz, Osmanlılar'ın üzerine yürüdü ve Tebrîz'i alarak, yeni bir Türkiye-İran savaşını açtı. Şâh, Osmanlılar'ı te'sîr altında bırakmak için, Kara Hân adlı fevkalâde elçisini zengin hediyelerle yolladı. Horasan'ı, Meşhed ve Herât şehirleri dâhil olmak üzere Özbekler'den geri aldığını haber verdi. Horasan'dan mahrum kalan Doğu Türkleri, Mâverâünnehr'e çekildiler.

1597'de Hindistan Türk hâkanı Ekber Şâh'ın fevkalâde elçisi Seyyid Muhammed, III. Mehmed tarafından kabûl edildi. Son yıllarını yaşamakta olan Ekber Şâh, Orta Hindistan'ı fethetmiş, yeryüzünde ancak Türkiye ve İran tarafından geçilebilen bir güc derecesine erişmişti.

Yemişçi Hasan Paşa'nın Sadâreti (10 Temmuz 1601-4 Ekim 1603)

10 temmuz 1601'de III. Mehmed'in en fazla iktidarda kalan sadrâzamı olan Dâmâd İbrahim Paşa, Belgrad'da öldü. Rumeli beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa, serdâr kaymakamı, Yemişçi Hasan Paşa da vezîr-i âzam oldu. İbrahim Paşa'nın cenâzesi Belgrad'dan Istanbul'a getirildi ve Şehzâde Camii avlusuna gömüldü. İbrahim Paşa, en başarılı geçen bu oldukça uzun 3. sadâretinde, Sinan Paşa'nın çığırından çıkardığı Ordu'yu nisbeten inzibât altına almayı başarmıştır.

Yemişçi Hasan Paşa, 22 temmuzda sadâret görevine başladı. Sadaret müddeti, III. Mehmed'in son günlerine kadar, 2 yıl, 2 ay, 25 gündür. İbrahim Paşa'nın yerine serdâr-ı ekrem sıfatıyla Almanya cephesine harekete hazırlanan ve değersiz bir asker ve devlet adamı olan Yemişçi Hasan Paşa'ya, İbrahim Paşa'dan dul kalan III. Murad'ın büyük kızı Ayşe Sultan verildi. III. Mehmed gibi Safîye Vâlide-Sultan'ın kızı olan Ayşe Sultan bu sıralarda 31 yaşlarındaydı.

Sokollu-zâde Hasan Paşa'nın Öldürülmesiyle Celâlî İhtilâli'nin Üçüncü Safhasının Açılması (20 Nisan 1602)

Abdülhalim Bey Kara-Yazıcı'nın yerine Celâlî reîsi olan kardeşi Deli Hasan Bey, ağabeyinin öcünü almak için, Sokollu-zâde'nin üzerine yürüdü. Tokat yakınlarında Celâlîler'e yenilen Sokollu-zâde, Tokat kalesine kapandı. Hasan Bey, Hasan Paşa'yı kapandığı kalede kuşattı. 20 nisan sabahı Paşa, kale burçlarında dolaşırken, Celâlîler'den bir keskin nişancının attığı tüfek kurşunuyla vuruldu. Bu sûretle Sokollu'nun büyük oğlu, babasından 23 yıl sonra, onun gibi öldürüldü. Bunun üzerine Dîvân, Diyarbekir beylerbeyisi Husrev Paşa'ya vezâret rütbesiyle «Celâlîler üzerine serdârlık» verdi. Diğer taraftan Hâfız Ahmed Paşa'yı Tokat'a gönderdi. Ancak Hâfız Ahmed Paşa da Deli Hasan'ın işini bitiremedi. Dîvân-ı Hümâyûn'un 3. Veziri, Hasan Bey'in 20.000 Celâlî'si ile başa çıkamayıp, Tokat kalesine kapandı. Deli Hasan, Kütahya'ya, Anadolu beylerbeyiliğinin merkezine yürüdü. Fakat şehri alamadı. Kışlamak üzere Afyonkarahisarı'na çekildi (Naîmâ, I, 295-6).

Celâlî İhtilâlinin Istanbul'a da Sıçraması (6 Ocak 1603)

Deli Hasan Bey, Afyonkarahisarı'nda kışlarken, Celâlî ihtilâli Istanbul'a da sıçradı. Yemişçi Hasan Paşa'nın pâdişâha azlettirdiği eski şeyhulislâm Sun'ullah Efendi —ki Celâlîler'i savunan bir zat olduğu yukarıda belirtilmişti— sipahileri ayaklandırdı. Hüseyin Halîfe, Poyraz Osman ve Kâtib Cezmi adlarında üç subayın liderliğinde sipahiler, halkın nefretini kazanan ve Almanya cephesinde bulunan Yemişçi'nin azlini istiyorlardı. Dâmâdını —kızı Ayşe Sultan'ın da baskısıyla— şiddetle savunan Safîye Vâlide-Sultan, sadrâzamın azledilmemesi için oğlu III. Mehmed'i ikna etti. Istanbul'da Yemişçi'ye vekâlet eden ve onun adamı olarak tanınan sadâret kaymakamı Vezir Saatçi Hasan Paşa azledildi; yerine Yemişçi'nin muhaliflerinden Vezir Güzelce Mahmud Paşa kaymakam oldu. Ancak sipahiler, Yemişçi'nin azlinde ısrar ettiler. III. Mehmed, gene eniştesini azil yoluna gitmekten çekindi. Daha fazla, böyle ayaklanmalarla asilerin söz geçirir hâle gelmelerini istemiyordu. Muhalifleri tatmin etmek için, ihtilâlin teşvikçisi olan eski şeyhulislâm Sun'ullah Efendi'yi tekrar meşihate getirdi. Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğlu olan Şeyhulislâm Mehmed Efendi de, kardeşi Anadolu Kazaskeri Es'ad Efendi de azledildi. Es'ad Efendi'nin yerine, Istanbul kadısı Ebulmeyâmin Mustafa Efendi kazasker oldu. Ancak ihtilâl, her zaman olduğu gibi, ha-

zırlıyan şahsın, Sun'ullah Efendi'nin kontrolünden çıkmıştı. Esâsen âsîler, Yemişçi, cepheden Istanbul'a geldiği zaman âkıbetlerinden korkuyorlardı. Yemişçi'nin zulümlerini padişahın yüzüne karşı anlatmak için «ayak dîvânı» istediler. «Ayak dîvânı», Türkler'de daha İslâm dininden önce var olan çok eski bir müesseseydi. Hâkan'ın tab'ası olan her Türk, tek başına veya toplu halde, vatandaşın yüksek menfaatlerini ve devletin haysiyetini ihlâl eden mes'elelerde, hâkana şahsen şikâyette bulunmak hakkını hâizdi.

III. Mehmed, Topkapı Sarayı avlusuna altın tahtını kurdurdu ve «zorba elebaşıları» denen sipahi subaylarını huzûruna kabûl ederek dinledi. Subaylardan Hüseyin Halîfe padişahın yüzüne karşı devlet idaresinin aksaklıklarını ve Yemişçi'nin zulümlerini, bir hükümdara karşı kullanıldığı takdirde ağır sayılacak tâbirlerle anlattı. Hattâ pâdişâhın anasının, Yemişçi gibi zâlimleri himâye ettiğini söylemekten çekinmedi. Poyraz Osman ve Kâtib Cezmi de söz aldılar ve zâlim vezirlerin ve beylerbeyilerin Anadolu halkına revâ gördükleri zulümlerden misâller verdiler. Bâbüssaâde Ağası Macar Gazanfer Ağa ile Dârussâde (Kızlar) Ağası Habeş Osman Ağa'nın rüşvetle mevki ve rütbe sattıklarını anlattılar. III. Mehmed, her iki ağanın da derhal îdâm edilmelerini irâde etti (Gazanfer Ağa, şimdi Belediye Müzesi olan Saraçhanebaşı'ndaki zarif medreseyi yaptıran şahıstır). Bunun üzerine âsîler, padişah lehinde tezahürat yaparak Saray'dan çıktılar.

Bundan sonra cesâret bulan Şeyhulislâm Sun'ullah Efendi, Sadrâzam Dâmâd Yemişçi Hasan Paşa'nın katlinin câiz olduğuna fetva verdi. Fetvayı, her iki kazaskere de imzalattı. Bunu haber alan Yemişçi, Istanbul'a 20.000 duka (50 milyon TL.) göndererek, sipahilerin devlet idaresinde söz sâhibi olmalarından esâsen endişe içinde bulunan Yeniçeri Ocağı'nın ileri gelen subaylarına dağıttırdı. Birkaç gün sonra da Istanbul'a gelen Yemişçi, Atmeydanı'nda (Sultanahmed Meydanı) bulunan ve şimdi zevcesi Ayşe Sultan'a ait olan İbrahimpaşa Sarayı'na indi. Fakat sipahilerin, fetvâ hükmünü tatbik etmek için sarayı basmaları üzerine, arka kapıdan sıvışarak Yeniçeri Ocağı'na sığındı. Yeniçeriler'den başka topçu, cebeci gibi diğer Kapıkulu Ocakları'nı, hattâ Tersâne levendlerini ayaklandırmak için harekete geçti. Diğer taraftan III. Mehmed'e gönderdiği bir arîzada, Şeyhulislâm'ın hılâfet makamına göz diktiği gibi mantık dışı bir iftirada bulundu. Bu baskı karşısında sadâret kaymakamlığı makamını muhafaza etmekte olan Vezir Güzelce Mahmud Paşa, istifa etti. Sipahilerin azın-

lıkta kaldığını gören III. Mehmed, Sun'ullah Efendi'yi azletti. Anadolu kazaskeri Ebulmeyâmin Mustafa Efendi, şeyhulislâm oldu. Yeniçeriler, cebeciler, topçular, top arabacıları, lâğımcılar, levendler, acemi oğlanları, bostancılar, hâsılı sipahiler dışında ne kadar askerî sınıf varsa, şuursuz bir kitle psikolojisiyle sipahilerin karargâhı olan Kurşunlu Hân'ı bastılar. Binlerce sipahi, bu arada Poyraz Osman, Öküz Mehmed, Hüseyin Halîfe, Burnaz Mehmed, Kazzaz Ali gibi âsî subaylar öldürüldü. Nâmık Kemal'in ünlü romanının kahramanı olan Kâtib Cezmi, bir tabutun içine saklanarak Üsküdar'a geçti. Fakat Anadolu'da, parasını almak isteyen uşakları tarafından katledildi.

Istanbul celâlilerini imha eden ve gerçek reisleri olan Şeyhulislâm Sun'ullah Efendi'yi —hakkında îdâm hükmü verilmesi kanunen imkânsız olduğu için— Rodos'a süren Yemişçi, bir an için imparatorluğa hâkim göründü. Anadolu celâlîlerinden de öc almak istiyordu. Eski sadrâzam Cerrah Mehmed Paşa'yı Anadolu serdârı tâyin etti. Fakat bu yaman işi gözü kesmiyen Cerrah Paşa, istifa etti. Yerine diğer bir eski sadrâzam, Cağaloğlu Sinan Paşa 8 mart 1603'te Celâlîler'e karşı Anadolu serdârı oldu. Ancak uzun yıllar Anadolu'da ve İran cephesinde bulunduğu, merhum Hoca Sâdeddin Efendi'nin Kapıkulu Ocakları'nı ortadan kaldırmak projesinin te'sirini muhâfaza ettiği için Celâlî probleminin Yemişçi'nin siyâsetiyle halledilmiyeceğini, aksine çok daha sert tepkilere sebeb olacağını kestiren Cağaloğlu, Celâlîler'in reîsi Deli Hasan Bey'le anlaşmak yolunu tuttu. Dîvân ve III. Mehmed, bu hal şekline râzı oldular. Deli Hasan'a, vezâret rütbesiyle Bosna beylerbeyiliği verildi. İstediği kadar maiyetle derhal Anadolu'dan ayrılıp görevi başına gitmesi ferman edildi. Deli Hasan Paşa, Serdâr Lala Mehmed Paşa'nın maiyyetine katılmak üzere 10.000 Celâlî ile Macaristan'a hareket etti. Celâlîler'e katılmış olan Kırım hânı Gazi Giray'ın kardeşleri Selâmet, Şâhin ve Mehmed Giraylar da, haklarındaki îdâm fermanları iptal edilerek afvedildiler. Onlar da Almanya cephesine gönderildi. Ancak Yemişçi gibi vezirlerin Anadolu'daki zulümlerinin devam edeceğini haklı olarak ileri süren birtakım Celâlîler, bu furyaya katılmadılar. Bölükbaşı Uzun Halil ve Karakaş Ahmed'i kendilerine reîs seçen Celâlîler, kuvvetlerini dağıtmadılar ve Almanya cephesine gitmeyi kabûl etmediler. Anadolu beylerbeyisi Dârendeli Nûh Paşa'ya, vezâretle Celâlîler üzerine serdârlık verildi ve kuvvetleri esaslı şekilde azalan âsîlerin tenkili emredildi. Bir müddet için Celâlî ihtilâli, eski genişliğini kaybetti (Naîmâ, I, 306 v. dd.; Solak-zâde, 674 v.d.; Müneccimbaşı, III, 609 v.d.).

Velîahd-Şehzâde Mahmûd'un İdamı (7 Haziran 1603)

7 haziran 1603'te Velîahd-Şehzâde Mahmud îdâm edildi. 16 yaşındaki şehzâdenin ölümüyle taht yolu, 13 yaşındaki kardeşi Şehzâde Ahmed'e açıldı. Velîahd-Şehzâde, babası III. Mehmed'in devletin beşiği olan Anadolu'nun ihtilâl içinde çalkandığını görüp yemeden içmeden kesilecek derecede müteessir olduğunu anlamış, babasından kendisine Anadolu serdârlığını vermesini istemiş, şuna buna Celâlîler'i yalnız sertlikle değil, aynı zamanda Osmanoğulları'nın prestijini kullanarak yumuşak muamele ile yola getireceğini söylemiştir. Bütün bunlar III. Mehmed'e, Velîahd-Şehzâde'nin Yavuz ve daha nice şehzâde gibi babasının tahtına göz diktiği, Anadolu'dan Istanbul'a gelip tahta oturmaya heveslendiği şeklinde aksettirilmiştir. Velîahd-Şehzâde'nin annesi olan hasekinin vâlide-sultan olmasını istemiyen birtakım Harem kadınları, bu propagandayı çok ileri götürmüş, III. Mehmed'in hayatına karşı suikast hazırlandığı şekline sokmuşlardır. Velîahd-Şehzâde Mahmûd'un ihtiyatsız konuşma ve hareketleri karşısında dostları, hattâ kardeşi Şehzâde Ahmed, ikazda bulunmuşlarsa da, son derece ateşli ve kabiliyetli bir delikanlı olan Velîahd, bunlara kulak asmamıştır. Sonradan Sultan Ahmed padişah olunca, ağabeyinin durumunu şöyle anlatmıştır: «Her zamân ileri geri söyledikce men'ederdim. Zîrâ Sa'âdetlû Pâdşâh'ın bî-huzûr olduğunu görürdüm. Müfîd olmazdı».

Velîahd-Şehzâde Mahmud, Şehzâde Camii'ne gömülmüştür. Bu sûretle III. Mehmed'in ölümünden 6 ay, 13 gün önce hiç beklenmiyen bu olay, müstakbel I. Ahmed'e taht yolunu açmıştır. Bu kadar zaman sabredebilseydi, Şehzâde Mahmud, tahta çıkacaktı.

Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa'nın Sadâreti (4 Ekim 1603 - 26 Temmuz 1604)

4 ekim 1603'te Vezîr-i âzam Yemişçi Hasan Paşa nihâyet azledildi. Devletin başını çeşitli iç ve dış mes'elelerde belâya sokan bu zâlim, değersiz ve hâin vezir, başını kurtaramadı ve 12 gün sonra, 16 ekimde, Bostancıbaşı'nın başlarında bulunduğu 10 cellât tarafından kementle boğuldu. Aynı gün Mısır beylerbeyisi Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa, sadârete getirildi. Ali Paşa'nın ölümüne kadar 9 ay ve 23 gün sürecek olan sadâreti, III. Mehmed'in son ve I. Ahmed'in ilk aylarına tesâdüf eder. Birçok akıncı beyi yetiştirmekle meşhur Malkoçoğulları'ndan olan Ali Paşa'ya, sert karakterinden dolayı «Yavuz» denmiştir. 1601 temmuzundan, yâ-

ni 2 yıl, 3 aydan beri vezir pâyesiyle, devletin en önemli eyâleti olan Mısır'ın beylerbeyisi idi. Ali Paşa, Kahire'den gelinceye kadar, eski sadrâzamlardan Cerrah Mehmed Paşa kaymakam olmuş, fakat 13 kasımda yaşlı ve hasta bulunduğundan emekliye ayrılarak, yerine Vezir Kasım Paşa getirilmiştir (Naîmâ, I, 334-40; Solak-zâde, 680-1). Dîvân vezirlerinden dördü Husrev, Piyâle, İbrahim ve Ali Paşalar, yerine Pîrî Bey'i vekil bırakarak Kahire'den ayrılan Yavuz Ali Paşa'yı karşılamak üzere Konya'ya gitmişlerdir.

Eğri Fâtihi III. Sultan Mehmed Hân'ın Ölümü (21 Aralık 1603)

Eğri Fâtihi III. Sultan Mehmed Hân, 21 aralık 1603 günü sabahın erken saatlerinde öldü (Naîmâ, I, 365-6; Solak-zâde, 682; Müneccimbaşı, III, 614-5). Tarihçiler, büyük oğlunun îdâmına pişman olup vicdan azabına tutulup hastalandığını yazıyorlar. Annesi Safîye Vâlide-Sultan'ın ekseriyetle zararlı tesirinden kurtulamamakla berâber, III. Mehmed, babası III. Murad ve büyükbabası II. Selim'in sefere çıkmamak geleneğini bozup Eğri seferine çıkmış, «Eğri Fâtihi» unvanıyla tarihe geçmiştir. Doğu dillerine, edebiyat ve ilimlerine tam mânâsıyle vâkıf olan III. Mehmed, «Adlî» mahlasıyla kuvvetli şiirler yazmıştır.

III. Mehmed devrinde iktidara gelen sadrâzamlar, bu bahsimizde görüldü. Devrin şeyhulislâmları şunlardır : Bostan-zâde Mehmed Efendi'nin 4 yıl, 8 ay, 21 gün süren ve ölümüyle biten 2. meşihatı (11 temmuz 1593 - 1 nisan 1598), Câmî'u'r-Riyâseteyn Hoca Mehmed Sâdeddin Efendi'nin ölümüyle biten 1 yıl, 6 ay, 1 günlük meşihatı (1 nisan 1598 - 2 ekim 1599), Şeyhulislâm Ebussuud Efendi'nin amca oğlu olan Anadolu Kazaskeri Câfer Efendi'nin oğlu Hacı Mustafa Sun'ullah Efendi'nin 1 yıl, 10 ay, 1 gün süren ilk meşihatı (2 ekim 1599 - 2 Ağustos 1601), Hoca Sâdeddin Efendi'nin büyük oğlu Mehmed Efendi'nin 1 yıl, 5 ay, 3 gün süren ilk meşihatı (2 ağustos 1601 - 4 ocak 1603), Sun'ullah Efendi'nin 1 ay, 5 gün süren 2. meşihatı (4 ocak - 8 şubat 1603), Ebulmeyâmin Mustafa Efendi'nin 1 yıl, 3 ay, 28 gün süren ve I. Ahmed devrine kadar uzanan ilk meşihatı (8 şubat 1603 - 8 haziran 1604) (Naîmâ, I, 369 v.d.; Dânişmend, *Kronoloji,* III, 575-7).

III. Mehmed devri kapdân-ı deryâları şunlardır : Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa'nın III. Murad devrinden gelen ve 3 yıl, 11 ay, 14 gün süren ilk kapdanlığı (12 temmuz 1591 - 25 haziran 1595),

Dâmâd Halil Paşa'nın 2 yıl, 9 ay, 13 gün süren kapdanlığı (25 haziran 1595 - 8 nisan 1598), Cağaloğlu'nun I. Ahmed devrine kadar uzanan ve 6 yıl, 9 ay, 16 gün süren 2. kapdanlığı (8 nisan 1598 - 24 ocak 1605). Cağaloğlu'nun iki kapdanlık müddetinin yekûnu tam 10 yıl ve 9 aydır.

III. Mehmed'in Ölümünde Devletin Sınırları

III. Mehmed'in ölümünde, Lehistan-Litvanya krallığı Türkiye himâyesinden ayrılmıştı. Güney Âzerbaycan (Tebrîz) da, bu kitabımızın IV. bahsinde anlatılacağı gibi, İran tarafından geri alındı. Fakat bir müddet sonra Lehistan-Litvanya krallığı gene Türk himâyesini gösterişte olsun kabûl eder gibi olacak, Tebrîz ise, birçok defalar alınıp verilecek, fakat daha çok İran tarafında kalacaktır. III. Mehmed'in ölümünde, Türkiye'nin Açe (Kuzey Sumatra ve Malaya'da bâzı topraklar) Sultanlığı ile Doğu Afrika kıyılarındaki metbûluğu, sözde de olsa, oldukça zayıflamış, kopacak dereceye gelmiştir. Buna karşılık Orta Afrika'daki Zencî devletlerinin çoğu, Türkiye'yi lâfzan da olsa metbû tanımaktadırlar. Fas ve ona bağlı Afrika ülkelerinde Türk metbûluğu zayıflamış, fakat henüz kopmamıştır. Umman'da da durum aynıdır. Doğrudan doğruya Osmanlı idaresindeki ülkelerde ise, Güney Âzerbaycan hâriç, hiçbir toprak kaybı yoktur. İmparatorluk, tam bir duraklama devresine girmiştir. Fakat henüz gerileme devresinden uzaktır. Roma imparatorluğu III. asrın ikinci sülüsüne girerken ne durumdaysa, III. Mehmed devri Büyük Türk Hâkanlığı da aynı vazıyettedir. Müesseselerdeki kargaşalık ve yer yer bozulma, birinci sınıf devlet adamları ve askerlerin gittikçe daha az yetişmesi, bazan bütün bir Dîvân-ı Hümâyûn üyeleri içinde bir tek birinci sınıf şahsiyete rastlanmaması, esâsen Dîvân'ın nüfuzunun Saray adamları lehine ehemmiyetli şekilde azalması artık pek belirli bir hâle gelmiş, Kaanûnî devri kuşağı tamâmen tarihe intikal etmiştir. Buna rağmen san'at, hattâ ilim, eski parlaklığını muhafaza etmektedir.

II

TÜRKİYE-ALMANYA SAVAŞI (1595-1603) - EĞRİ SEFER-İ HÜMÂYÛNU, HAÇOVA VE KANİJE ZAFERLERİ

Sadrâzam Ferhâd Paşa'nın Seferi ve Eflâk Meselesi (1595)

27 nisan 1595'te Dâvudpaşa ordugâhına çıkan Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Ferhâd Paşa 1 mayısta hareket etti. 2. Vezir Dâmâd İbrahim Paşa, Istanbul'da sadâret kaymakamı olarak kaldı. Ferhâd Paşa'nın maiyyetinde sadece 10.000 Yeniçeri vardı. Asıl ordu, cephedeydi. 10 kadırgayla Tuna üzerinden Rusçuk'a da top ve cephane sevkedildi. Ferhâd Paşa, 12 mayısta, 11 gün içinde Edirne'ye vardı. Paşa, Istanbul'dan gönderilecek asker ve malzemeyi bekliyordu. Ancak kaymakamı Dâmâd İbrahim Paşa'nın ihânetine uğramıştı. Sinan Paşa tarafından büyük bir rüşvetle elde edilen İbrahim Paşa, Ferhâd Paşa'nın istediklerini yollamadıktan başka, III. Sultan Mehmed'e, Sadrâzam'ın asker tarafından istenmediğini, serdârlıktan alınmazsa bir ihtilâl kopacağını telkin ediyordu. Bu entrikalar dönerken, Almanya cephesi ve Tuna Beylikleri'nin isyanları, kötü bir durumda bulunuyordu. İsyanın rûhu olan Eflâk voyvodası Mihai'ye büyük ölçüde Alman ve Erdel yardımı gelmiş, ordusu bir rivâyete göre 70.000 kişiye yükselmişti.

Ferhâd Paşa, Edirne'ye geldikten 2 gün sonra, 14 mayısta, Eflâk ve Boğdan'ın dahilî muhtariyetini ilga ettiğini, bu ülkelerin bundan böyle birer eyalet olarak idâre olunacağını ilân etti. Eski Şirvan (Kuzey Âzerbaycan) beylerbeyisi Câfer Paşa, Boğdan ve Anadolu beylerbeyisi Satırcı Mehmed Paşa, Eflâk beylerbeyisi oldu. Yenişehir sancak beyi Mehmed Bey, her iki eyâletin tahrîrine, yâni sayıma memur oldu. Ancak bu eyâletler âsîlerin elindeydi. Bu kararların hiçbiri tatbik edilemedi. Voyvoda Mihai, Tuna'yı güneye doğru atlıyarak, birçok Türk kasabasını tahrib bile etmişti.

Diğer taraftan Almanlar, 1 temmuzda Estergon'u muhâsaraya başladı. 50.000 yaya ve 20.000 atlıdan müteşekkil İmparatorluk ordusuna Prens Mansfeld kumanda ediyordu. Maiyyetinde 3 İtal-

yan ve birçok Alman prensi bulunuyordu. Bu orduda Almanlar'dan başka İtalyan, İspanyol, Çek, Belçika ve Holanda birlikleri de vardı. Almanlar, geçen yıl da Estergon'u muhâsara etmişler, fakat düşürememişlerdi. Kaleyi Lala Mehmed Paşa'nın akrabası olan sancak beyi Kara Ali Bey savunuyordu. Muhâsara başladığı günlerde Ferhâd Paşa, Almanlar'ın üzerine yürümek için, Tuna'yı kuzeye doğru geçmiye hazırlanıyordu. 8 temmuzda Rusçuk'ta köprü kurulmıya başlandı ve iki gün sonra Rumeli beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa, Voyvoda Mihai'den aldığı 500 esîr ve 4.000 kelle ile Rusçuk'ta Ferhâd Paşa'ya katıldı. Bu sıralarda Sinan Paşa, Ferhâd Paşa'yı azlettirmeye muvaffak olmuştu (7 temmuz). Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem olduktan 9 gün sonra, 16 temmuzda Dâvudpaşa ordugâhına çıktı ve iki gün sonra da hareket etti. Istanbul'da gene 2. Vezir Dâmâd İbrahim Paşa, sadâret kaymakamı idi. 28 temmuzda Edirne'den de hareket eden Sinan Paşa'ya ertesi gün, Ferhâd Paşa'dan alınan sadâret mührü teslîm edildi.

Ertergon Muharebesi (4 - 7 Ağustos 1595)

Sinan Paşa, Edirne-Rusçuk yolunda, rakıybi Ferhâd Paşa'yı nasıl ortadan kaldırabileceği hakkında projeler yaparak ilerlerken, Estergon önlerinde son derece şiddetli muhârebeler başlamıştı. Sinan Paşa'nın oğlu Serdâr Vezir Mehmed Paşa —ki korkaklık ve hâinlikte babasına bile rahmet okutmakla meşhurdur— oldukça mühim kuvvetlerle Budin'e (Budapeşte) kapanıp kalmıştı. Korkusundan 40 km. ötesindeki Estergon'un imdadına gitmiyordu. Estergon sancak beyi, büyük zayiata uğramış, dış kalesi, barut ve su deposu, düşman eline geçmiş, küçücük kuvvetiyle 70.000 düşmana karşı koymaya uğraşıyordu. Bir bardak suya bir duka (2.500 TL.) ödendiği, gazilerin susuzluklarını gidermek için soğuk mermerleri yaladıkları görülüyordu. Muhâsaranın çok acıklı olan safhalarını, Estergon müdafileri arasında sipahi subayı olarak bulunan büyük tarihçi Peçevî İbrahim Efendi eserinin II. cildinde anlatmaktadır. Mehmed Paşa'nın 40 km. öteden kımıldamaması, gazileri çileden çıkarmış, fakat azimlerini zayıflatmamıştır. Mehmed Paşa'nın maiyyetinde Budin (Macaristan) beylerbeyisi Vezir Sofu Sinan Paşa, Tımışvar (Tameşvar) beylerbeyisi Mihalıçlı Ahmed Paşa, Sigetvar beylerbeyisi meşhur Tiryâki Hasan Paşa, Haleb beylerbeyisi Çerkes Mahmud Paşa ve Yanık (Raab/Györ) beylerbeyisi Arnavut Osman Paşa bulunuyordu. Ancak Budin'deki askerin sayısı 30.000'e bile erişmiyordu. Yanık beylerbeyisi Osman-

Paşa, acele Estergon'a yürünmesini, yoksa değil Estergon'un, Yanık'ın, hattâ Budin'in tehlikeye gireceğini ileri sürmüşse de, Sadrâzam'ın oğlu, tehdid ederek Paşa'yı susturmuştur. Ancak Muhannes Mehmed Paşa'nın otoritesi o derecedeydi ki, Osman Paşa, Serdâr'ı dinlemeyip Estergon yakınlarına kadar sokulmuş, bir kısım düşman kuvvetlerini üzerine çekmek suretiyle Estergon müdafilerinin yükünü hafifletmiştir.

4 ağustosta başlıyan Estergon muhârebesi, ertesi gün de bütün şiddetiyle devam etmiştir. 6 ağustosta muhârebe, her iki tarafın da silâh tutamıyacak derecede yorgun olması yüzünden hafiflemiş, fakat 7 ağustosta en yüksek şiddet derecesine erişmiştir. Bugün sabaha karşı, maiyyetindeki paşaların zoruyla Serdâr Mehmed Paşa, Estergon'u muhasara eden Alman ordusuna taarruz etmiştir. Peçevî'nin «serdârımız olacak yâdgâr» diye alay ettiği Mehmed Paşa, Estergon subayları içinde bulunan aynı büyük tarihçinin yazdığına göre, düşman alaylarını görünce, korkusundan kusmaya başlamıştır. Muhannes Mehmed Paşa, düşman alaylarının kalabalıklığını görünce ric'at emri vermiş, fakat Osman Paşa : «Bu sefîhin sözün işitmekden (emrini dinlemekten) ölmek yeğdir!» diyerek emri dinlememiş ve askeriyle taarruza geçmiştir. Bu sırada Peçevî'nin de dâhil olduğu bir alay Estergon gazisi, dışarıdaki Türk taarruzunu desteklemek için, kaleden çıkmıştır. Bunu gören ve ric'at emrine kulak asılmıyacağını anlıyan Mehmed Paşa, kendinden geçip cesâret bulmak için, rakı içmeye başlamıştır. Serdârları rakı içerken Türk ordusu, korkunç bir vuruşmaya girişmişti. Serdâr, rakıyı fazla kaçırdığı için atından yere düşmüş, maiyyeti lânetler ederek onu tek başına bırakıp taarruza katılmıştır. Düşman tabyalarını söken Osmanlılar, Tepedelen mevkiine geldikleri zaman, şiddetli bir top ateşiyle fena hâlde hırpalanmış, Osman Paşa'nın şehîd olması üzerine de bozulmuşlardır. Ancak bütün ihtiyatlarını Budin'den gelen Türkler'i püskürtmek için kullanan Prens Mansfeld, Estergon'dan hurûc eden gazilere fazla kuvvet ayıramadığı için Estergonlular, düşmana büyük zâyiat verdirerek tabyalarını zabtetmiş, toplarını battal hâle getirmişlerdir. Bu sırada çemenlerin üzerinde kendine gelen Mehmed Paşa, atına atlayıp dörtnala kaçmıya başlamıştır. Osmanlı tarihçilerinin tâbiriyle «avrat gibi şaşıp... kaçarken aslaa ardına bakmaz ve Budin'e varmayınca atının dizginini çekmez» olan «Serdâr-ı Bî-âr»ı bazı subaylar : «Allah'tan korkun, kaçman, â'dâ sizi komaz!» diye durdurmak istemişlerse de, netice çıkmamıştır. Tiryâki Hasan Paşa, Lala Mehmed Paşa, İsfendiyâroğlu Mahmud Paşa (Şemsî Paşa'nın oğlu), Peçevî İbrahim Efendi gibi

değerli kumandanların sâyesinde Türk ordusunun bâzı ağırlıkları Budin'e getirilebilmiş, fakat büyük kısmı düşmanın elinde kalmıştır. Sofu Sinan Paşa ile Mihalıçlı Ahmed Paşa, Türk ordusu çekilirken vuruşmaya devam ettikleri için, ordu imha edilmekten kurtulmuştur. 1.500 Türk çadırı, 27 bayrak ve 39 top, Prens Mansfeld'in eline geçmiştir (Naîmâ, I, 132-8; Müneccimbaşı, III, 584-5; Hammer, VII, 306 v.dd.).

Estergon-Budin arasında Mehmed Paşa'nın korkaklığı yüzünden bu fâcialar olurken, babası Sinan Paşa da Eflâk âsîlerine karşı aynı derecede fecî netîceler veren harekâtına devâm ediyordu. O Sinan Paşa ki, 2 yıl önce, devlet adamlarının aklı başında olanlarının muhalefetine rağmen, hiçbir sebep olmaksızın, muhaliflerinin katli vâcip olduğuna dâir fetvâlar alıp Almanya İmparatoru'nu (Türkler'e göre Beç=Viyana Kralı) zencire vurup Istanbul'a getireceğini ileri sürerek Almanya'ya savaş açtırmıştı.

Sinan Paşa'nın Eflâk Harekâtı (11 Ağustos - 2 Eylûl 1595)

1 ağustosta Rusçuk'a gelen Sinan Paşa, ordunun başına geçti. Tuna üzerinden getirilen 7 kadırga dolusu top ve cephâne de aynı gün Rusçuk'a vardı. 19 ağustosta Paşa, Tuna'nın kuzey kıyısına, Yerköyü'ne geçti. 23 ağustosta Yerköyü'nden kuzeye doğru hareket etti. Rumeli beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa önden gidiyor, sağ kola Eflâk (Romanya) beylerbeyisi Satırcı Mehmed Paşa, sol kola Sıvas beylerbeyisi Haydar Paşa kumanda ediyordu. Şam beylerbeyisi Ayas Paşa-zâde Mustafa Paşa —ki Sinan Paşa'nın ağabeyinin oğludur— da ordudaydı. Ertesi gün, 24 ağustosta Argeşo ırmağı da geçildi ve Bükreş'in banliyölerinden Kalugeran'a varıldı.

Burası tamâmen batak bir araziydi. Voyvoda Mihai, artık zerre kadar korkmadığı Türkler'i burada kıstırdı. Arazi keşfi yaptırmamış olan Sinan Paşa, etrafındaki askerin battığını görünce korkarak kaçmıya başladı. Ancak ric'at yolu da keşfedilmediği için Ayas Paşa-zâde Mustafa ve Haydar Paşalar'la Niğbolu sancak beyi Hüseyin Bey, batağa saplanıp boğuldular. Satırcı Mehmed Paşa yaralandı. Peçevî'nin ifadesiyle «Serdâr-ı mağrûr (Sinan Paşa) atından dûr, kullarından mehcûr ve batağa batıp piyâde ve meksûr hayretinden gâh kalkıp gâh durur, gâh oturup yürürken», Deli Hasan adında bir asker tarafından sırtlanarak maalesef hayâtı kurtarıldı. Bu Hasan, sonradan «Batakçı Hasan» diye arkadaşları arasında ün kazandı. Bu büyük zâyiata rağmen Mi

hai, Türkler'i imhâya muvaffak olamadı, 12 top bırakıp kaçtı. Aynı gece, Yeniçeriler'in dikkatsizliği yüzünden Türk ordusundaki barut fıçıları ateş aldı ve tüyler ürpertici tarrakalarla patlamaya başladı. Gökyüzü, güneş çıkmış gibi aydınlandı. Bunu gören Mihai'nin ordusu, Türkler kimbilir gene ne mûcize yaptılar korkusuyla darmadağınık sûrette kaçmıya başladı. Bu kazâ yüzünden Sinan Paşa, mağlûb olmaktan kurtuldu ve Bükreş şehri, Türkler'e karşı müdafaasız kaldı. Ordusu dağılan Mihai, bütün Eflâk'ı boşaltıp Erdel'e (Transilvanya) kaçtı. Ancak durumdan emin olmıyan Sinan Paşa, iki gün bekledi ve akıncıların, düşmandan eser olmadığını bildirmeleri üzerine Bükreş'e yürümeye cesâret etti. Sancak beylerinin imparatorları yendikleri zamandan ancak bir kuşak geçmişti. Şimdi sadrâzamlar, âsî voyvodaların karşısında titriyorlardı.

26 ağustosta Kalugeran'dan hareket eden Koca Sinan Paşa, 28 ağustosta Bükreş'e girdi. 1 eylûlde, Bükreş'in camie çevrilen büyük kilisesinde cuma namazı kılındı. Ertesi gün Bükreş şehri, bir sûrla çevrilmeye başlandı ve Bükreş'in 75 km. kuzeybatısında bulunan Targovişte'ye akıncılar gönderildi. Eflâk voyvodalarının oturduğu bu şehir, Transilvanya Alpleri'nin güney yamacındadır ve kuzey yamacı, Erdel beyliğine aittir. Bütün Eflâk işgal edilirken, Estergon kalesi de Almanlar'ın eline düşüyordu.

Estergon'un Düşmesi (2 Eylûl 1595)

2 ay, 2 günden beri 70.000 kişilik Alman ve müttefikleri ordusuna karşı koyan ve Türk tarihinin en parlak savunma savaşlarından birini veren Estergon gazileri, takatlarının sonuna gelmişlerdi. Başkumandan Prens Mansfeld, Estergon önünde ölmüş, düşman ordusunun başkumandanlığını, İmparator II. Rudolf'un kardeşi Arşidük Matthias —ki 17 yıl sonra o da imparator olacaktır— almıştır. Estergon üzerine 42 Alman muhâsara topu günde 2.000 gülle yağdırıyordu. Gaziler, 40 km. ötede Budin'de bulunan Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'dan ardarda imdat istemişler, fakat cevap dahi alamamışlardı. Estergon müdafileri arasında bulunan Peçevî'nin ifâdesine göre «şiddet-i harâretden mermerleri yalıyan ve «bir katra su» deyüp cân verip cân alan elsiz ve ayaksız» yaralı ve sakat gazilerin yanında eli silâh tutabilen asker de gittikçe azalıyordu. 7 ağustosta —Peçevî'nin akrabası olan— Anadolu beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa, düşman hatlarını yararak dışarıdan kaleye girmiş, fakat Estergon'a ancak 1.400 asker sokabilmişti. Dış kale, barut ve su depoları, çoktan Almanlar'ın eline geç-

miş, Estergon sancak beyi Kara Ali Bey şehîd olmuş, yerine Seyyid Bey gelmişti. Bu durumda bilhassa Yeniçeri sınıfından olan müdafiler yılgınlık göstermeye başladılar. Hattâ Sirem alay beyi Boyalı Hüseyin Bey'i zorla kale kapısından dışarı atarak, teslim müzakeresine girişmesini söylediler. Hüseyin Bey, yanına murahhas sıfatıyla Peçevî'yi de istemiş, büyük tarihçi de Arşidük Matthias ile müzakereye memur olmuştur. Müzakere sonunda Arşidük, Türkler'in üzerlerinde taşıyabilecekleri her türlü eşya ile kaleden çıkıp gitmelerini kabûl etti. Zira Alman ordusu, dehşetli zayiat vermiş, ilk başkumandanını bile kaybetmişti. Çoğu yaralı ve sakat olan gaziler, Tuna üzerinden gemiye binip Estergon'u kanlı yaşlar dökerek terkettiler. Budapeşte-Viyana yolunda bulunan ve her taşı Türk kanı, teri ve göz yaşıyla sulanan Türk akıncı beylerinin başlıca merkezi olan bu mâruf kale, bundan tam 52 yıl, 13 gün önce, Kaanûnî Sultan Süleyman tarafından Estergon sefer-i hümâyûnunda fethedilmişti. Alman işgali 10 yıl, 1 ay, 1 gün sürmüş,Estergon, 3 ekim 1605'te, Peçevî'nin yakın akrabası olan Sadrâzam Lala Mehmed Paşa tarafından geri alınmıştır. Lala Paşa, Estergon'u bırakarak ayrılan gaziler arasındaydı ve beylerbeyi = paşa rütbesinde bulunan tek generaldi. Estergon'un bir ehemmiyeti de, bütün Macaristan katoliklerinin başı olan başpiskoposun bu şehirde oturmasıydı. Türk hâkimiyeti devrinde de başpiskopos, mükellef şatosunda oturur, bütün Katolik Macarlar'ın dinî, hattâ medenî işlerini görürdü.

Avusturyalı büyük tarihçi Hammer şöyle diyor (VII, 308) : «Türkler, Estergon'u aldıkları zaman, şehrin bütün eski eserlerine saygı göstermişler, şatolarını, hattâ şatolardaki tabloları, bütün hâkimiyetleri müddetince aynen muhafaza etmişlerdi. Fakat Almanlar, Türkler'den aldıkları şehre girer girmez, yağmaya başlayıp, bütün tarihî eserleri tahrib ettiler.»

6 gün sonra, Vişgrad kalesi de Almanlar'a teslim oldu. Kale kumandanı Osmân Ağa, Budin yeniçerilerinin eski kumandanıydı. Arşidük Matthias'tan büyük bir rüşvet alınca kaleyi teslim etti ve Müslüman dininden çıkarak Katolik oldu.

Sinan Paşa'nın Eflâk Harekâtı (13 Eylûl - 23 Ekim 1595)

Sinan Paşa, Bükreş'te 16 gün kaldı ve 13 eylûlde, şehirden ayrıldı. Kuzeybatıda Targovişte üzerine yürüdü. Satırcı Mehmed Paşa, Eflâk beylerbeyisi sıfatıyla 2.000 askerle Bükreş'te bırakıldı. Sinan Paşa çekildikten sonra Satırcı'nın bu kadar kuvvetle ilk

fırsatta tekrar Eflâk'a girecek olan Voyvoda Mihai'ye karşı koyamıyacağı, çok açık bir keyfiyetti. Sinan Paşa'nın 100.000 kişilik ordusundan ancak 2.000'ini Satırcı'ya verebilmesi, karakterini gösterir. 5 günde, 18 eylûlde Targovişte'ye gelen Sinan Paşa, mukavemet görmeden şehre girdi. Üstün Türk ordusuna ezilmek niyetinde olmıyan ve çok zekî bir adam şöhreti kazanan Voyvoda Mihai, esâsen bütün ülkeyi terkederek, ısyân ortaklarından Erdel Voyvodası'nın topraklarına sığınmıştı.

Eflâk ve Boğdan'da kale yoktu. Türk himaye rejiminin şartlarına göre bu Romen prensliklerinde kale inşa edilemezdi. Onun için Sinan Paşa, Bükreş'ten sonra Targovişte'de de bir kale yaptırdı. İnşaat 30 gün sürdü. Trabzon beylerbeyisi Haydar Paşa-zâde Ali Paşa, Targovişte muhâfızı (müstahkem mevki kumandanı) oldu; Amasya sancak beyi Koçu Bey, Ali Paşa'ya yardımcı verildi, 29 gün Targovişte'de kalan Sinan Paşa, 17 ekimde şehirden ayrıldı. Eflâk, tamâmen âsîlerden temizlenmiş, üstelik dahilî muhtariyeti de kaldırılarak bir beylerbeyilik yapılmıştı. Ancak bu, geçici bir başarıydı. Erdel'deki âsîler, Eflâk'a el atmak için, Paşa'nın ülkeden tamamen çekilmesini bile beklemediler.

Sadrâzam'ın bütün harekâtını ülkedeki câsusları vasıtasıyla günü gününe, hattâ saati saatine tâkıyb eden Mihai, Sinan Paşa, Targovişte'den ayrılır ayrılmaz Eflâk'a girdi. Türk ordusunu, icabında kaçabilmek için, 24 saatlik mesâfeden tâkıyb ediyordu. Sadrâzam, Targovişte'den ayrıldıktan bir gün sonra, şehri top ateşine tuttu. Sinan Paşa, birkaç bin kişiyi Targovişte'ye imdada gönderdiyse de, bu kuvvet baskına uğradı ve bozuldu. Bunun üzerine Sinan Paşa, dehşete kapılarak bir an önce Bükreş'e varabilmek için cebrî yürüyüşe geçti. Koca ordunun âsîlerden kaçması Mihai'nin mâneviyatını çok kuvvetlendirdiği gibi, Türk ordusunun mânevî durumunu da berbâd etti. Nitekim 2 gün sonra, 19 ekimde Mihai, başkenti Targovişte'ye girdi. Şehri savunan 3.500 Türk'ten Ali Paşa, Koçu Bey ve diğer yüksek rütbeli subaylar, «hafif ateşte çevrile çevrile kızartıldılar ve o akşam Mihai ve maiyyeti tarafından kemâl-i iştiha ile eklolundular». Diğer Türkler, kazığa oturtuldu. Bu sûretle Kazıklı Voyvoda'dan, 1,5 asra yakın bir zamandan beri, Romenler'in barbarlıkta bir nebze geriye gitmedikleri anlaşıldı. Esâsen hepsi vahşî olan Balkan kavimciklerini bu gibi alışkanlıklardan alıkoyan Türk idâresiydi. Hortlak ve vampir hikâyelerinin bütün dünyaya Eflâk çevresinden yayılması tesadüf değildir.

Sinan Paşa, Targovişte-Bükreş yolunu cebrî yürüyüşle 4 gün-

de aldı (giderken aynı yol 5 günde alınmıştı). 21 eylûlde Romanya'nın en büyük şehri olan Bükreş'e geldi. Ancak Voyvoda Mihai nereden çıkar korkusundan burada 2 gün kalabildi. 22 eylûlde hareket ederek, ertesi gün Tuna üzerinde Yerköyü'ne vardı. Bu kasaba, Tuna'nın karşı yakasında olmasına rağmen, Eflâk'a değil, Rumeli beylerbeyiliğine aitti. Yerköyü'nün karşısında, Tuna'nın güney kıyısında, Rusçuk şehri vardır. İşte XVI. asır Osmanlı tarihinin büyük facialarından biri bu Yerköyü-Rusçuk köprüsü üzerinde geçti ve XV-XVI. yüzyıllarda Türk fütûhâtının büyük yapıcısı olan akıncı (komando) sınıfı, bugünlerde burada ortadan kalkarcasına imha edildi.

Akıncılar'ın İmhası (27 Ekim 1595)

Sinan Paşa, Yerköyü'ne erişir erişmez karşı yakaya, Rusçuk'a geçti. Ordunun, topların ve ağırlıkların geçmesi 3 gün, 3 gece sürdü. Orduyu korumaya memur akıncı sınıfı, en son geçecekti. Mihai, ordunun karşı yakaya geçmesini bekledi. Akıncılarla başbaşa kalınca, 70.000 kişi olduğu söylenen kuvvetleriyle taarruza geçmeyi gözü kesti. Ancak akıncıların can vermeden silâh teslim etmemelerinin ocak nizamlarından olduğunu bildiği için, köprüyü top ateşine tutmakla işe girişti. Yüzlerce metrelik köprü üzerindeki akıncıları Tuna'ya döktükten sonra, geri kalanını kılıçtan geçirecekti. Bu faciada Sinan Paşa, birinci derecede mes'uldür. Hattâ bütün mes'uliyet ona aittir. Şöyle ki : Asker, bilhassa akıncılar, büyük ganimet almışlardı. İktidarını her zaman için servetine borçlu olan Sinan Paşa, bu ganimetten beşte bir devlet hissesi ve bilhassa serdâr payının kaçırılmaması için, köprü başlarına tahsildarlar koymuştu. Böyle bir iş, savaş sahasında bulunan bir orduya şimdiye kadar yapılmış değildi. Sinan Paşa'nın şahsî îcâdıydı. Tahsildarlar, köprüden geçen her askerin eşyâsını yoklayıp, hazine ve serdâr payını aldıktan sonra geçiriyorlardı. Mihai'nin gittikçe yaklaştığı ve ordunun Tuna'nın iki yakasında ikiye ayrılmasının çok tehlikeli olduğu Paşa'ya birkaç defa ihtar edildiyse de, mal hırsına kapılan seksenlik sadrâzam kulak asmadı. Düşman topları köprü üzerine gülle yağdırmaya başladığı zaman Paşa emrini geri alarak, son sür'atle geçilmesini bildirdiyse de, iş işten geçti. Birkaç isâbet alan köprü çöktü. Binlerce ve binlerce akıncı, sonbahar coşkunluğuyla kaynaşan «kanlı Tuna deryâsının» dalgalarına gömüldü. Henüz geçemiyen birkaç bin akıncı da imha edildi. Bu sûretle «akıncı tâifesinin ekseri karşı yakada bulunmakla, hîç ferd halâs olmayıp, ol zamânda akıncı kökü kesilip

münkarız oldu». Ve «bir mertebe musîbet ve hasâret oldu ki, bir asrda nazîri vâkı' ve bir târîhde böyle inhizâm şâyî' olmamışdı».

Osmanlı inhitatının mühim sebeplerinden biri olarak tımarlı sipâhîsi, yâni Türk ordusunun esâsını teşkîl eden süvârî sınıfının, Kapıkulu Ocakları, bilhassa Yeniçeriler lehine ehemmiyetini kaybetmesini göstermiştik. Bu köprü faciasıyla, devşirme olmıyan ve Türk aslından gelen ikinci bir askerî sınıf, «akıncı» denen atlı komando sınıfı da ortadan kalktı. XVII. asırda akıncılık, geçen iki asırdaki ehemmiyetine göre tamâmen ikinci, hattâ üçüncü dereceye düştü. Bu iş, Kırım atlılarına verilir oldu. Bu sûretle XVII. asırda Kırım atlıları, Osmanlı ordusunun vazgeçilemez bir unsuru olmak derecesinde ehemmiyet kazandı. Bunun mahzurları, ilerideki bahislerimizde görülecektir.

Diğer ihanetlerine rahmet okutan bu son marifetinden fazla bir teessür eseri göstermiyen Sinan Paşa, Rusçuk'ta oyalanır ve köprü faciası iktidardan düşmesine sebep olur mu diye düşünürken, 31 ekimde başka bir facia oldu. Yerköyü kalesi, Mihai'nin eline geçti. Kale, karşı yakadaki «serdârın gözüne karşı» 3 gün muhâsara edildikten sonra düştü. Türk askeri kılıçtan geçirildi. Türk kadınları ve çocukları esîr alındı. Ordu «yapdığın rezâleti gör!» diye Sinan Paşa'nın aleyhinde tezahüratta bulunup hakaret ettiyse de, seksenlik ihtiyar, buna ehemmiyet vermedi. Bu sûretle 179 yıl önce, 1416'da Çelebi Sultan Mehmed tarafından kurulan Yerköyü kalesi ve kasabası düşmanın eline geçti. Bu kale, Eflâk voyvodalarını itaat altında tutmak için yaptırılmıştı. Mihai, Türkler'le alay edercesine, Yerköyü'nde ele geçirdiği 40 Türk topunu karşı yakadaki Rusçuk üzerine çevirip bu Türk şehrine hayli gülle yağdırdı. Sinan Paşa, gülle menzili dışına çıkmak için, Rusçuk'un güneyine çekildi. Ancak 3 kasımda Mihai, Yerköyü'nü yerle bir ettikten sonra, birden çekilip gitti. Kuzeydoğuda II. Gazi Giray Hân'ın Boğdan'a girmiş ve üzerine yürümekte olduğunu haber almıştı.

Bundan sonra Sinan Paşa'ya itâat eden subay kalmadı. Ordu, sadrâzamdan izin almak lüzumunu bile duymadan, kışlamak için şuraya buraya dağıldı. 8 kasımda Sinan Paşa, serdâr kaymakamlığını muhaliflerinden Sokollu-zâde Hasan Paşa'ya bırakarak Rusçuk'tan ayrıldı. Rusçuk-Istanbul yolunda, sebeb olduğu fâciaları ne şekilde tevil edeceğini, iktidarda kalma yollarının ne olduğunu, muhaliflerini nasıl korkutacağını veya satın alacağını düşündüğünü, Osmanlı tarihçileri uzun uzun anlatmaktadır (Kâtib Çelebî, *Fezleke* ve Peçevî esas kaynaklarımızdır; ayrıca : Naîmâ

I, 169-72; Müneccimbaşı, III, 582-4; Solak-zâde, 622 v.dd.; Hammer, VII, 303-6; Dânişmend, III, 151-9).

Sinan Paşa, Rusçuk'tan ayrıldıktan 11 gün sonra azledildi. Sebeb olduğu fâciaların onda biri kadar suç işliyen paşaların hayatlarını muhafaza edemedikleri XVI. asırda Paşa, Malkara'daki meşhur malikânesine çekildi. Tek endişesi, beşinci defa nasıl iktidâra gelebileceği husûsundaki düşüncesiydi. Bu inanılmaz iş de oldu. Sinan Paşa'nın halefi, çok değerli bir adam olan Lala Mehmed Paşa, ancak 9 günlük bir sadâretten sonra öldü. Sinan Paşa tekrar sadrâzam oldu. 4 ay, 5 gün sonra, bu makamda iken, seksen küsur yaşında eceliyle öldü ve Türk tarihinin en aşağılık şahsiyetlerinden biri, bu sûretle uzun siyâsî hayâtını kapattı.

Türk tarihinin en uğursuz yıllarından olan bu 1595 yılı sona ererken, diğer bir âsî voyvodalık Erdel de, Türkler'den epey toprak koparmıştı. Arad, Lippa, Lugos, Ienö, Csanad, Pankota gibi mühim kaleler Türkler'den alındı. Bu sûretle Erdel sınırı bir Türk eyâletinin merkezi olan Tameşvar'a kadar geldi, yâni 100 km. kadar batıya kaydı. Hepsinden mühim olan Tameşvar da kuşatıldıysa da, düşmedi (Makkai, *Hist. de Transylvanie,* 192 karşısındaki harita ve 195).

Eğri Sefer-i Hümâyûnu (20 Haziran - 22 Aralık 1596)

Bu sûretle artık savaşın kazanılması, bizzat padişahın bir sefere çıkmasına bağlı kalıyordu. III. Mehmed annesi Safîye Vâlide-Sultan'ın muhalefetine rağmen babasının ve büyük babasının Sokollu'nun zoruyla terketmiş oldukları sefere çıkma geleneğini canlandırdı. Kaanûnî'nin ölümünden, 30 yıldan beri, hiçbir padişah, ordusuna bizzat başkumandanlık etmemişti. III. Mehmed'in 6 ay, 2 gün sürecek olan parlak sefer-i hümâyûnunun başlamasından 2 ay, 17 gün önce Sinan Paşa ölmüş, Dâmâd İbrahim Paşa sadrâzam olmuştu. Sinan Paşa hayatta olsaydı, padişahın seferini bile ne yapar yapar, hezimetle neticelendirirdi.

Padişahın sefere çıkmasını Sinan Paşa da istiyordu. Çünki, ortada bir önceki kuşaktaki gibi çok büyük bir kumandan da yoktu. Olsa bile Sinan Paşa, böyle bir kumandanın başarısını görmektense, devletin battığını görmeyi tercîh ederdi. Fakat III. Mehmed'i sefere çıkmaya ikna etmek şerefi, tamâmen Hoca Sâdeddin Efendi'ye aittir. Istanbul'da Vezir Hasan Paşa'nın kaymakam sıfatıyla kalması, Sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa'nın, Hoca Sâdeddin Efendi'nin, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri Efendi-

ler'in, hükümdara refakat etmeleri karşılaştırıldı. Sefere, Türkiye'nin savaş hâlinde bulunduğu Almanya ve İspanya'nın düşmanı I. Elizabeth'in büyükelçisi Sir Edward Burton da katılıyordu (bu zat, 1597'de, seferden döner dönmez 30 yaşında ölmüş ve Heybeli Ada'ya gömülmüştür; kabiliyetli bir diplomattı).

Selânikî'ye göre III. Mehmed'in sefere götürdüğü «ordu hazinesi»nde 18,5 milyon duka (46.250.000.000 TL.) tutarında altın ve gümüş para vardı. Istanbul'daki hazinede de 22 milyon duka (55 milyar TL.) bırakılmıştı. Şu halde bu sırada merkezin elinde bugünki satınalma gücüne göre aşağı yukarı 101.250.000.000 TL. bulunduğu anlaşılır.

Bütün sınır beylerbeyileri, hattâ padişaha nâme yazmaları âdet olmayan sancak beyleri, gönderdikleri arîzalarla, III. Mehmed'i sefere dâvet etmişlerdi. Bunun üzerine Sultan Mehmed Hân, 20 haziran 1596 günü Dâvudpaşa ordugâhına çıktı ve ertesi gün buradan hareket etti. Safîye Vâlide-Sultan, oğlunu Halkalı'ya kadar teşyi etti. 10 günde Edirne'ye varıldı ve burada 4 gün (1-5 temmuz) kalındı. 7 günde Filibe'ye gelindi ve burada da 4 gün geçirildi (12-16 temmuz). 4 gün sonra Orduy-ı Hümâyûn Sofya'da (20 temmuz), 10 gün sonra (30 temmuz) Niş'te, 10 gün sonra da (9 ağustos) Belgrad'da idi. Niş'te iken Bosna beylerbeyisi Vezîr Ahmed Paşa'nın Klis yakınlarında yendiği Almanlar'dan aldığı 2.000 kelle, 300 esir ve 30 sancak geldi. III. Mehmed, Belgrad'da Hunkâr Tepesi'nde kurulan otağında 11 gün kaldı; Belgrad halkının çılgın tezâhüratıyla karşılandı ve ordusuna geçit resmi yaptırarak seyretti. III. Mehmed, Estergon'un düşmesinden mes'ul tuttuğu Sinan Paşa'nın hâin oğlu Menhûs Mehmed Paşa'nın vezirlik rütbesini kaldırdı ve mallarını —sonsuz zarara uğrattığı— Hazine'ye aldı. Fakat 3 gün sonra Cağaloğlu Sinan Paşa'nın şefaati ile afvedilen Mehmed Paşa, vezir rütbesiyle Belgrad muhâfızı oldu. Ancak Hazine'ye alınan malları geri verilmedi. 3 gün içinde cereyan eden birbirinin zıddı bu hareket, devlet idaresinde istikrar unsurunun artık kaybolduğunu göstermektedir.

21 ağustosta Ordu, Sava nehrini geçerek Belgrad'dan ayrıldı. Karaman (Konya) beylerbeyisi Hızır Paşa, muhâsara altında olan Tameşvar'a yardım etmek üzere, Tameşvar beylerbeyisi Câfer Paşa'ya gönderildi. 25 ağustosta Ordu, Petervaradin'e geldi. Tuna'nın karşı yakasındaki Novi Şad'a geçmek için köprü kuruldu. 600 zirâ (arşın) uzunluğundaki bu büyük köprüyü kurmak vazifesi Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'ya verilmiş ve bu işi için önden yola çıkarılmıştı. Ancak köprüyü kurmaya memur asker Mehmed

Paşa'yı görünce üzerine yürüyüp linç etmek istemiş, Paşa da canını zor kurtararak soluğu Belgrad'da almıştı. Bunun üzerine Yeniçeri Ağası Velî Ağa, köprüyü yaptırdı. 26 ağustosta Salankamen'de harb divanı toplandı. Divan 2 gün müzâkere etti. Sinan Paşa'nın 2 yıl önce alamadığı Komorn kalesi veya kuzeydoğu'daki Eğri kalesi üzerine gitmek şıkları müzâkere edildi. Neticede çok daha ehemmiyetli olan Eğri'nin fethedilmesi kararlaştırıldı. 30 ağustosta Tuna'yı geçen Orduy-ı Hümâyûn, Macar Ovası'na ayak bastı.

Orduy-ı Hümâyûn, Macar Ovası'nda kuzeye doğru Tuna ve Tisa nehirleri arasında yol alırken, 3 eylûlde Hatvan kalesi düştü. Budin'in 45 km. kuzeydoğusunda bulunan bu kale, Almanlar'a «vire ile» teslim olmuştu. Yâni o zamanın devletler hukukuna göre kaledeki Türkler, yanlarında taşıyabildikleri kadar eşya ile serbestçe çıkıp gitmek hakkını haizdiler. Fakat Almanlar, kaleye girdikten sonra bütün Türkler'i, kadınlar ve çocuklar da dâhil olmak üzere kılıçtan geçirdiler. 23 nisan 1544'te Kaanûnî'nin fethettiği bu kalenin âkıbeti, Türkler arasında üzüntü yarattı. Cağaloğlu Sinan Paşa, 10.000 askerle Hatvan'ın imdadına gönderilmişse de, zamanında yetişememişti.

Eğri Muhasarası ve Fethi (24 Eylûl - 12 Ekim 1596)

7 eylûlde Ordu, Tisa'nın batı kıyısı üzerindeki Segedin şehrindeyken, Rumeli beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa katıldı. Altın ve çelik zırhlar içindeki Rumeli tımarlı sipahisi, III. Mehmed'in önünde muhteşem bir geçit resmi yaptı. Hatvan katliâmı, Segedin'de Türk Ordusu tarafından öğrenildi. 21 eylûlde Eğri önlerine varıldı. Almanlar'ın «Erlau», Macarlar'ın «Eger», Türkler'in «Eğri» dedikleri bu Kuzey Macaristan kalesi, 48° arzındadır. 40 km. kuzeydoğusunda Miskolcz şehri bulunur. Eğri'den itibâren Matra Dağları'nın yamaçları başlar ve Büyük Macar Ovası (Alföld) biter. Az kuzeyde Macar toprakları yerini Slovak topraklarına bırakır. 24 eylûlde muhâsarasına başlanan Eğri kalesi, Almanlar'ın elindeki Macar kalelerinin en mühimmidir. Kaanûnî devrinde Vezîr-i âzam Kara Ahmed Paşa gibi büyük bir asker tarafından 39 gün muhâsara edildiği hâlde düşürülemiyen bu ehemmiyetli müstahkem mevki, Kaanûnî'nin son seferi olan Sigetvar sefer-i hümâyûnunda da bahis konusu olmuş, fakat Sigetvar'ın fethi tercih edilmişti. Kaleyi, İmparator'un akrabasından Paul Nyary savunmaktadır.

Eğri'yi Türkler, beş koldan kuşattılar. Bu kollara Vezîr-i

âzam Dâmâd İbrahim Paşa, Vezir Cerrah Mehmed Paşa (eski sadrâzam), Vezir Câfer Paşa, Rumeli beylerbeyisi Vezir Sokollu-zâde Hasan Paşa ile Yeniçeri Ağası Velî Ağa kumanda ediyordu. Cağaloğlu Sinan Paşa, açıkta, Almanlar'ın herhangi bir yardım kuvvetine karşı gözcü bırakılmıştı. Türkler'in 23 büyük muhasara topu o şekilde ateşleniyordu ki, top sesi bir an bile susmuyor ve gülleler, birbiri ardından Eğri kalesine yağıyordu. 25 eylûlde altıncı bir kol da kaleye taarruza başladı. Bu kola Ordu'ya henüz katılan Budin muhâfızı Anadolu beylerbeyisi Sokollu-zâde Mehmed Paşa ile Haleb beylerbeyisi Çerkes Mahmud Paşa kumanda ediyordu. 4 ekimde dış kale düştü. 6.000 Alman kılıçtan geçirildi. 3 kat sûr ile çevrili dış kalenin düşmesi, düşman savunmasını büyük ölçüde sarstı. Ertesi gün iç kaleye taarruza geçildi ve 12 ekimde Eğri fethedildi.

18 günlük Türk muhasarasına dayanamıyacağını anlıyan General Nyary, 9 kişilik maiyyetiyle gelip aman diledi. Szolnok sancak beyi Bektaş Bey ile Eğri'ye gönderildi. «Vire ile» teslim üzerinde anlaşıldı. Şehre önce Mehter-i Hümâyûn Takımı, yer ve gökü inleten avâzelerle girdi. Ardından Anadolu tımarlı sipahisi ile Beylerbeyi Hasan Paşa, sonra Yeniçeriler ile ağaları Sarıkçı (Destârî) Mustafa Ağa (Velî Ağa bir gün önce Rumeli beylerbeyisi olmuştu) geliyordu. Eğri, yeni bir eyâlete merkez yapıldı. Erzurum beylerbeyisi Sofu Sinan Mehmed Paşa, ilk Eğri beylerbeyisi oldu. Kaanûnî devrinde alınamıyan böyle ünlü bir kalenin 18 günde fethedilmesi III. Mehmed'in prestijini geniş ölçüde arttırdı ve bundan böyle «Eğri Fâtihi» diye anılır oldu. Eğri'den çıkıp giden Almanlar, yolda Kırım süvarileri ve akıncılar tarafından durdurulup, 5.000'i kılıçtan geçirildi. Bu, Hammer'in de kabûl ettiği gibi, az önce Almanlar'ın Hatvan'da aman vermiş oldukları Türkler'e yaptıklarının haklı karşılığıydı. Ancak generallere ve yüksek rütbeli subaylara III. Mehmed, İslâm'dan önceki eski Türk geleneğine uyarak «bindiğim at ve kuşandığım kılıç hakkı içün» diye aman verdiğinden, bunlara dokunulmadı. Çekilip Almanya'ya gittiler. Birkaç gün sonra Hatvan da geri alındı. Almanlar çekilirken Hatvan kalesini tahrib etmişlerdi. Karaman (Konya) beylerbeyisi Câfer Paşa, yeniden kaleyi inşa etmekle görevlendirildi. 18 ekimde, camie çevrilip «Kilise Camii» denen şehrin en büyük mâbedinde III. Mehmed'in ve Hoca Sâdeddin Efendi'nin de bulunduğu bir cemaatle cuma namazı kılındı (*Münşe'âtu's-Selâtıyn*'deki *Eğri Feth-Nâmesi* (II, 101-2) ile Kâtib Çelebî'nin *Fezleke*'si (c. I) ve Peçevî (II, 193 v.dd.) ile Selânikî (basılmamış kısım) esas kaynaklarımızdır; ayrıca : Naîmâ, I, 144-53; Solak-zâde, 630 v.dd.;

Müneccimbaşı, III, 587-9; Hammer, VII, 319-24; Dânişmend, *Kronoloji,* III, 163-70).

Birinci Haçova Muharebesi (22 Ekim 1596)

Bu sıralarda İmparator'un kardeşi Arşidük Maximilien'in kumandasındaki Alman ve müttefikleri ordusu, Eğri'ye yaklaşıyordu. Orduda, âsî voyvoda Sigismund Bathory'nin kumandasındaki Erdelliler de vardı. 4. Vezir Câfer Paşa 15.000 askerle, Alman ordusuna iyice yaklaşmıştı. Yaklaşan Alman ordusunu Eğri'yi muhâsaradan kurtarmıya gelen ehemmiyetsiz bir kuvvet sanan Sadrâzam İbrahim Paşa, Câfer Paşa'ya taarruz emretti. Câfer Paşa, düşmanın «asker-i deryâ-misâl» ile geldiğini bildirdiyse de, lâf anlatamadı. Bunun üzerine Câfer Paşa, aldığı emri yerine getirmek için, çılgınca bir taarruzda bulundu. Yanında yeni Rumeli beylerbeyisi Velî Paşa da vardı. Ancak 10.000'den fazla asker, bu çılgınlığa katılmak istemedi, Eğri'ye döndü. Bu hâdise, artık askerin canı istediği zaman emir dinlediğini göstermek bakımından mühimdir. Türk ordusunun en önemli üstünlüğü şimdiye kadar disiplininde olduğu için, ortadan disiplin mefhumu kalkınca, aşağı yukarı aynı silâhlara sâhib olan Avrupalılar'ın, sayı üstünlüğüne mâlik oldukça Türkler'i alt edecekleri açıkça ortaya çıkıyordu.

Bunun üzerine «şeref-i vezâreti kurtarıp bed-nâm olmamak içün» kahraman Câfer Paşa, 4.500 kadar askerle Arşidük Maximilien'in alaylarına daldı. Velî Paşa, imha edilmenin muhakkak olduğunu görünce, Câfer Paşa'ya ric'at teklif etti. Teklifini kabûl ettiremeyince de, bir kısım askerle Eğri'ye doğru çekilip gitti. Yalnız kalan Câfer Paşa «nece Rüstemâne erlikler edip» büyük bir cesâretle «arslanlara hased ettirecek» şekilde döğüştü. Almanlar, 22 ekim akşamına kadar süren bu muvazenesiz vuruşmada yüzlerce Türk'ü kılıçtan geçirdiler. Gece karanlığı basınca Câfer Paşa, bir avuç askeriyle düşman hatlarını yarıp Eğri'ye döndü. Câfer Paşa'nın izni olmadan muhârebe meydanından ayrılan Velî Paşa, ancak 11 gün süren Rumeli beylerbeyiliğinden azledildi. Sokollu-zâde, tekrar Rumeli beylerbeyisi oldu.

Büyük Haçova meydan muhârebesinden 4 gün önce geçen ve 1.000 Yeniçeri, 100 tımarlı sipahisi'nin şehîd düşmesi, 42 topun kaybedilmesiyle neticelenen bu küçük çaptaki meydan muhârebesi, 4 gün sonraki muhârebe gibi, Tisa nehrinin batı kıyısında Haçova veya Haçovası denen mevkide cereyan etti (Macarca : Keresztes-mezoe). Ertesi sabah (23 ekim), İbrahim Paşa'nın başkanlığında harb divanı toplandı. Düşmanın çok büyük bir kuvvet teş-

kil ettiği anlaşılmıştı. Eğri sefer-i hümâyûnu ve Haçova zaferinin rûhu olan Hoca Sâdeddin Efendi, Istanbul-Sofya yolunda her sabah önce padişahın huzuruna girmiş, III. Mehmed'in vereceği günlük emirler üzerinde müessir olmıya çalışmıştı. Sofya'da hummaya yakalanarak ağır şekilde hastalanan büyük devlet adamı ve bilgin, Eğri muhâsarası sırasında kendine gelip fetihten sonra iyileşti. Hasta zamanlarında da nüfuzunu kullanmaktan geri kalmadı. Toplanan harb dîvânında da, makamlarını herhangi bir hâdiseyle kaybetmemekten başka hiçbir gerçek endişeleri olmıyan ekseri vezirler, Eğri'nin fethedildiğini, bunun büyük bir başarı olduğunu, bu kalenin Kaanûnî devrinde bile alınamadığını, düşman ordusunun bırakılıp Istanbul'a dönülmesinin münasib olacağını savundular. Sâdeddin Efendi söz aldı. Ezcümle, böyle bir kararın askerlik kaidelerine tamâmen aykırı olduğunu, düşman üzerine gidilmezse, bundan dolayı mâneviyatı güc kazanacak olan düşmanın bizim üzerimize geleceğini, esâsen mücbir bir sebebe dayanmaksızın bir kalenin fethi kâfidir diye şimdiye kadar hiçbir Osmanoğlu'nun düşmandan yüz çevirmediğini, düşman ordusunu imha etmeden ne savaşın kazanılabileceğini, ne sulh yapılabileceğini söyledi. Vezirlerden biri, Rumeli beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa'nın düşman üzerine yollanmasını, kendilerinin Eğri'de kalmalarını teklif etti. Sâdeddin Efendi : «Bu iş, dedi; şu veya bu paşanın işi değil, padişahın işidir». Hoca'nın konuşma gücü karşısında etkilenen vezirlerden aksi fikri savunmakta ısrar eden çıkmadı; iş, padişahın kararına kaldı. Hoca Efendi, daha divan dağılmadan meclisten çıkıp, diğer vezirlerden önce III. Mehmed'in otağına girdi. Harb divanının düşman üzerine yürümek kararı aldığını söyliyerek sonradan vezirlerin padişahı kandırmalarını önledi ve emrivâki yaparak, düşman üzerine yürünmek irâdesini aldı.

Ertesi sabah (24 ekim) erkenden Orduy-ı Hümâyûn, başta III. Mehmed ve hemen yanıbaşında Hoca Efendi olmak üzere, Eğri'den, düşman ordusunun bulunduğu Haçova'ya hareket etti. Sofu Sinan Paşa, beylerbeyi olarak Eğri'de kaldı. Sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa, Anadolu beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa'yı büyük bir kuvvetle Eğri'de bırakmak istedi. Hoca Efendi müdahale etti; büyük bir kuvvetin ordudan ayrılmasının az sonraki muhârebe için zaıf alâmeti olduğunu, muhârebe kazanılırsa Eğri-de az veya çok kuvvetin bulunmasının hiçbir ehemmiyeti olamıyacağını, kaybedilirse, hiçbir kuvvetin düşmanın Eğri'yi istirdadını engelliyemiyeceğini anlattı. Sadrâzam kabûl ve Lala Paşa kuvvetleriyle Orduy-ı Hümâyûn'a iltihak etti. Gece III. Mehmed,

Hoca'yı çağırdı. Orduyu serdâr-ı ekrem sıfatıyla Sadrâzam'a teslim edip kendisinin Istanbul'a dönmesinin mi, ordunun başında muhârebeye katılmasının mı yüksek devlet menfaatlerine uygun olacağını sordu. Yâni eğer muhârebe kaybedilirse kendisinin orduda bulunmasının mahzurlu olacağını, çünki padişahın kumanda ettiği bir ordunun yenilmesinin mânevî bakımdan serdârın kumanda ettiği ordunun yenilmesinden çok daha ağır te'sirler yapacağını îmâ etti. Hoca Efendi, padişah olmazsa ordunun büsbütün gevşiyeceğini bildiği için, ordunun başında kalmasından başka bir ihtimalin hatıra bile getirilemiyeceğini uzun boylu anlatarak, Haçova zaferini hazırlamış oldu.

Haçova Meydan Muharebesi (26 Ekim 1596)

Ertesi sabah, 25 ekim cuma günüydü. Her iki tarafın azametli kuvvetleri, Haçova'da karşı karşıya yerlerini aldılar. Öncüler, birbirlerini görüyorlardı. Düşman ordusuna, Almanya İmparatoru II. Rudolf'un kardeşi Arşidük Maximilien kumanda ediyordu. Erdel prensi âsî Sigismund Bathory de ordudaydı. Düşman tarafının esas kuvvetini çeşitli Alman devletlerinin askeri teşkil etmekle berâber, bol sayıda İspanyol, Erdelli Macar, Papalık, Floransa, Leh, Çek, Slovak, İtalyan, Holanda ve Belçika alayları, hattâ Fransız gönüllüleri vardı.

Düşmanın 100 topu, *Feth-Nâme-i Eğri*'ye göre 300.000 askeri vardı. Ancak bu sayı mübalâğalı değilse bile, hepsinin muharib olmasına imkân yoktur. O zamanın Avrupa ordularında âdet olduğu üzere, mühim kısmının uşak, satıcı gibi kalabalıktan müteşekkil olduğu muhakkaktır. Hattâ Avrupa ordularıyla berâber binlerce fâhişeden mürekkep bir kadınlar topluluğunun da savaş meydanına kadar yol alması, sık görülen hâdiselerdendi. Türkler 60.000 tımarlı sipahisi, 55.000 Kapıkulu (Yeniçeri vs.), 25.000 Kırım atlısı, takrîben 140.000 kişiydi. Gazi Giray'ın kardeşi Fetih Giray Han'ın son günlerde Orduy-ı Hümâyûn'a katılabilmesi, Türkler için gerçek bir talih eseri oldu. Türk ordusunun önünde Kırımlılar'la Cağaloğlu'nun kumanda ettiği tımarlılar bulunuyordu. Bunlar, düşmanla ilk temâsı yaptılar. 6.000'e yakın zâyiat veren, bu arada Ditmar von Koenigsberg ve Bavyeralı Fronsberg gibi kumandanlarını kaybeden düşman öncüsü, geri çekildi. Gece her iki tarafın da endişesi içinde geçti. Tımarlı sipahiler, atlarından inmeyi bile tehlikeli görüp, atlarının üzerinde uyudular.

Ertesi sabah (26 ekim) iki taraf harb vaziyeti alıp biribirine

yanaştı. Merkezde III. Sultan Mehmed Han vardı. Başının üzerinde Sancak-ı Şerîf dalgalanıyordu. Padişahın hemen sağında Sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa, onun sağında da diğer vezirler, solda padişahın yanında Hoca Sâdeddin Efendi, onun solunda Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri Efendiler yer almıştı. Sağ kanada Anadolu beylerbeyisi Mehmed Paşa, Anadolu tımarlıları ile, sol kanada Sokollu-zâde Hasan Paşa, Rumeli tımarlıları ile kumanda ediyordu. Yeniçeriler ve diğer Kapıkulu Ocakları, merkezde, Padişah ve Sadrâzam'ın kumandası altındaydı. Ancak, III. Mehmed, ataları gibi büyük bir kumandan olmadığı ve şimdiye kadar hiçbir büyük muhârebe görmediği için, kanatları ve birlikleri idâre edecek değildi. Her kanat, kumandanının emrine göre vuruşacaktı. Şimdiye kadar kazanılan Türk zaferlerinin en büyük âmillerinden biri, kumanda birliği, bu defa Türk ordusunda yoktu. Ancak bu birlik karşı tarafta da mevcut olmadığı için, şanslar eşitti. Hattâ Türkler'in lehindeydi. Çünki karşı tarafta üstelik birbirinin dilinden anlamıyan çeşitli milletlere mensub alaylar vardı.

3. Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa ile Fetih Giray'ın Kırımlı atlıları, öncü olarak ilk saflarda yer almışlardı. Gerideki ağırlıkları ve ordu hazinesini Müteferrika ağası Yûnus Bey koruyordu. Büyük tarihçi Peçevî İbrahim de, muhârib subay olarak Türk ordusunun sol kanadındaydı. Bu muhârebede usul dışı olarak, muhârebe Anadolu'da geçiyormuş gibi Anadolu tımarlıları sağ kanadda yer almıştı.

Büyük meydan muhârebesi, Almanlar'ın taarruzuyla başladı. Türk ordusu sarsıldı, Almanlar, orta kanada girdi. Arşidük'ün emirleri hılâfına, Türk orta kanadındaki çadırları yağmalamıya başladılar. III. Mehmed geri çekildi, otağına girdi. Sadrâzam, orta kanadın arkasına sığındı. Almanlar, Türk cephâne sandıklarının üzerine çıkmış dans ediyorlardı. III. Mehmed, otağına çekildi. Sırtına Peygamber'in hırka-i şerîfini giyip eline mızrağını aldı. İbrahim Paşa, padişahın duasını yarıda kesip, ihtiyaten geri çekilmesi îcâb ettiğini, kesin bir askerî tavsiye olarak ileri sürdü. Esir düşerek bütün Türk imparatorluğunun başını büyük bir belâya sokmak istemiyen III. Mehmed, ric'ate hazırlanırken, babasının 60 yaşındaki hocası Sadeddin Efendi, padişahın atının gemlerine yapıştı :

— Pâdişâhım, dedi; nereye gidersiz? Cengin hâli budur, hâtır-ı şerîfiniz hoşça tutun. Lâzım olan, yerinizde sâbit ve ber-karâr olmakdır. Peygamberimiz'in mû'cizeleriyle, nusret-ü zafer bizdedir!

Hoca'nın bu müdahalesi olmasaydı veya birkaç dakika gecikseydi, yalnız Türk tarihinin en büyük zaferlerinden biri kaybedilmiş olmıyacak, belki topyekûn savaş kaybedilecek, İkinci Viyana'dan 87 yıl önce devlet büyük bir felâkete uğrayacaktı. Meydan muhârebelerinde yurd kazanılıp devlet battığını tarihte hiçbir millet, Türkler kadar bilemez.

Orduy-ı Hümâyûn vâızı Şeyh Hızır Efendi, 100 müridiyle ön saflara atılmıştı. Şeyh ve müritleri, ellerinde kılıç, *Kur'ân*'dan âyetler okuyarak askeri teşci ediyorlar, kaçanların üzerine Peygamber'in lânetini dâvet ederek bedduâlar yağdırıyorlardı. Bu derviş-gazilerin hemen hepsi, ön safta bulundukları için şehîd oldu (zaferden sonra naaşları Istanbul'a nakledileerk muazzam bir askerî ve dinî törenle cenâzeleri kaldırıldı). Bu hengâmede III. Mehmed'i dimdik atının üzerinde, Hoca Efendi'nin onun yanı başında atının gemlerini tutmuş gören akıncılar ve Kırım atlıları, taarruza geçtiler. Neye uğradığını anlıyamıyan Arşidük, birliklerine hâkim olamadı, «Kâfir kaçdı!», «Nemçelü sındı!» âvâzeleriyle çalkalanan Türkler, yarım saat içinde 20.000 düşman atlısını Haçova ovasının kenarındaki bataklığa sürüp yok ettiler. 50.000 düşman da muhârebe meydanında kaldı. 100 top, Türkler'in eline geçti. Topçusunu, süvarisini kaybeden ve piyâdesi büyük zâyiat veren Arşidük, ric'ate başladı. Prens Sigismund da onu tâkıyb etti. Düşman ordugâhında 10.000 duka altını (25 milyon TL.) ve birçok değerli ganimet ele geçti. Bütün Haçova, onbinlerce düşman ölüsüyle dolmuştu. Türk zâyiatı birkaç binden fazla değildi. Kaçan düşmanın bir kısmı da Türk süvarileri tarafından esîr edildi. Bu sûretle Osmanlı fütûhât tarihinin son büyük meydan muhârebesi kesin şekilde kazanılmış oldu. Fetih Giray'la Cağaloğlu, öncü kumandanları olarak büyük başarı gösterdiler. Cağaloğlu Sinan Paşa, şimdiye kadar hiçbir savaşta bu kadar iyi kumanda etmemişti.

Ordunun merkezi bozuldu diye, diğer kanatlar ve öncü yerinde sabitken hükümdâra ric'at tavsiye edecek kadar telâşlı bir sadrâzamın bulunduğu Türk ordusu, elbette böyle büyük bir zaferi değerlendiremezdi. Geçmişte kazanılan ve ilk Osmanlı hâkanları gibi en büyük çapta askerlerin kumanda ettiği meydan muhârebelerinde'de bâzı cenahlar şu veya bu şekilde sarsılmış, zâyiat vermiş ve bozulmuş, fakat sonunda düşman yok edilmişti. Ancak muhârebe meydanına hâkim olan Türk hâkanı, düşmanı tâkıyb etmiş, boş ve müdafaasız ülkelerine girmiş, sulh şartlarını istediği gibi dikte edebilmişti. Haçova'dan sonra, kazanılan zaferle sar-

hoş olan vezirlerin bütün endişesi, bir gün önce Istanbul'a dönmekten ibâret kaldı. Değil ülke fethetmek, yıllarca süren savaşa son vermek ve en iyi şartlarla sulh elde edebilmek bile düşünülemedi. Bu husus, daha o zaman aklı başında olanları müteessir etmiştir. İşte meydan muhârebesine katılmış olan büyük tarihçi Peçevî şöyle diyor :

«Haçova zaferi, Mohaç zaferinden daha küçük bir gazâ değildi. Ancak ol gazâda Sa'âdetlû Pâdşâh (Kaanûnî), Budin'e geldiği ve memâlik-i küffârı seby-u gaaret ettirdiği, bu gazâdan artıkdır. Eğer bundan dahi Sa'âdetlû pâdşâhımızı (III. Mehmed'i) Budin'e götürselerdi, (düşman elindeki) cemi' serhad kal'aları bırakılır ve tasarruf-ı İslâm'a girerdi. Bârî ol kış, Belgrad'da kışlatmış olsalar ve evvel-bahârda «azîmetimiz Bec'dir (Viyana'dır)» deseler, Nemçe kâfirleri, Eflâk ve Boğdan gibi harâca kesilmek mukarrerdi. Takdîr hod bu mıkdâr imiş» (II, 202).

Büyük tarihçinin mütalâaları askerî, siyâsî ve tarihî bakımdan o derecede yerindedir ki, cümlelerini ayrıca tefsîr etmek bile fazladır.

Haçova zaferi için mehazlarımız : Selânikî'nin gayrimatbu kısımları; Kâtib Çelebî, *Fezleke,* I, 90 v.dd.; Peçevî, II, 195-203; Solak-zâde, 634 v.dd.; Müneccimbaşı, III, 590 v.dd.; Naîmâ, I, 155-68; Hammer, VII, 328 v.dd.; Dânişmend, III, 172-7.

Hammer'in «Sâdeddin'in cesâret ve tesiriyle kazanılan ve Mohaç ve Çaldıran'la mukayese edilen parlak zafer» (VII, 329) dediği Haçova'dan sonra, Viyana yolu Türkler'e açıktı. Ancak orduda dehâ sahibi tek adam Hoca Sâdeddin'di ve o da birçok vezirden iyi askerlikten anlamasına rağmen, meslek itibariyle kumandan değildi. Türkiye'de Kaanûnî nesli tamâmen tarihe karışmış, büyük devlet adamı, general ve amiral kalmamıştı. Bu yüzden Haçova ile bitmesi îcâb eden Almanya savaşı, daha yıllarca sürdü. 2 kasımda Orduy-ı Hümâyûn, Haçova'yı terketti ve ertesi gün Eğri'ye geldi. Haçova'da ele geçirilen topların büyük kısmı, 5.000 askerle berâber, Eğri muhâfızı Sofu Sinan Paşa'ya verildi. 4 gün Eğri'de kalan III. Mehmed, 7 kasımda hareket etti. Ordu, Tisa'nın batı kıyısını tâkıyb ederek güneye iniyordu. Bu sûretle Szolnok ve Segedin'den, Tisa'nın Tuna ile birleştiği yere, Novi Sad'a gelindi. Burada Tuna geçildi. Novi Sad'ın karşısındaki Petervaradin'e varıldı. Sava da aşıldı ve Belgrad'a gelinip burada 2 gün konaklandı. Morava geçilip Niş'e, Sofya'ya, Meriç aşılıp Filibe'ye, oradan Edirne'ye gelindi. III. Mehmed, 21 aralıkta Dâvudpaşa'ya geldi ve

ertesi gün Istanbul'a girdi. Bu sûretle Eğri-Istanbul yolu 45 günde alınmış oldu. Vâlide-Sultan ve ileri gelenler, hükümdârı Dâvudpaşa'da karşıladılar. III. Mehmed'i ve Hammer'in «Eğri seferinin bütün ruhu» diye tavsif ettiği Hoca Sâdeddin Efendi'yi (VII, 332) karşılıyanlar arasında, kızkardeşleri sultanlar, Bağdad beylerbeyisi Vezir Hızır Paşa, Tebrîz beylerbeyisi Vezir Mahmud Paşa, Kaymakam Paşa ve ulemâ'nın ileri gelenleri bulunuyordu. Istanbul'a giriş çok muhteşem oldu. Yollara halılar ve şallar döşenmişti. «Eğri Fâtihi» diye anılan Haçova galibi III. Mehmed Hân, ancak ikindi üzeri Topkapı Sarayı'na varabildi. Büyükbabasının babası Kaanûnî'nin son Sigetvar seferinden tam 30 yıl geçmişti. Bundan sonra da Türkiye yeni bir sefer-i hümâyûnu ancak 25 yıl sonra, III. Mehmed'in torunu II. Osman'ın Polonya seferiyle gördü.

Istanbul'da III. Mehmed, Bâkî'nin parlak şiirleriyle tebrik edilirken, Almanya'da ve âsî voyvodalıklarda, Eğri'nin düşmesi ve Haçova zaferi, ağır yankılar yaptı. Haçova'da Erdel voyvodasının yediği darbe artık üç âsî prensliğin Türkiye'den ayrılmak için esâsen sâdece kendileri tarafından beslenilen ümide son verdiği gibi, savaş daha uzamakla berâber, Almanya'nın galip çıkabilmesi ihtimallerini büsbütün ortadan kaldırdı. Ancak Almanya'yı tamâmen yenebilmek için, daha birkaç yıl beklemek, Kanije zaferini kazanmak îcâb ediyordu (Makkai, *Hist. de Transylvanie,* 195-6). Neticeyi gören, esâsen büyük kısmı Türkler'i seven ve Almanlar'dan nefret eden Erdel Macarları, prensleri Sigismund'u Türk hâkimiyetini yeniden kabûl etmesi için zorladılar. Fakat cezadan kurtulamıyacağını bilen âsî voyvoda kabûl etmedi ve Türk taraftarlarının liderleri olan başbakan Josika'yı îdâm ettirdi *(Aynı Eser,* 196). Lehistan hükûmetinin başındaki Başbakan Zamoyski'nin de Türk tarafdarı olması ve Almanlar'ın geçici bâzı başarıları karşısında bile Alman vaadlerine asla kapılmaması, imparatorluğun Türkiye karşısındaki savaşını daha da ümitsiz bir duruma sokuyordu. Zîrâ Türkiye karşısında serbest kalan bir Almanya'nın ilk işi, Lehistan'la uğraşmak olacaktı. Diğer taraftan Türkiye'de artık büyük bir hükümdar, büyük çapta devlet, siyâset adamlarıyla kumandanlar ve amiraller yoktu ama, bunlar Almanya'da da mevcut değildi. Gerek İmparator, gerek etrafındakiler, bir sürü siyâsî ve askerî hatâ yapıyorlardı. Charles-Quint'in karşısına çıkmaya cesâret edemediği Türk ordusuna karşı büyük bir meydan muhârebesi vermeyi kabûl etmek, askerî hatâların en büyüğüydü. Almanlar, Eğri'yi alan III. Mehmed'in Istanbul'a dönmesini bekleyip, büyük ordularını imha ettirmeseydiler, Türk ba-

şarısı pek belirli sınırları aşamazdı. Haçova'dan sonra Avrupa'da savaşın Almanlar ve müttefikleri tarafından kazanılabileceği ümîdini devâm ettiren bir tek aklı başında hükümdar, asker ve devlet adamı kalmadı. Erdel'de prensin baskısı, Türk taraftarlarını alt edemedi. Sigismund, 17 mart 1599'da tahttan ferâgate mecbur oldu. 33 yaşındaki âsî prensin yerine amcasının oğlu Kardinal Andras Bathory, tahta çıktı ve hızla Türkler'le anlaşma yollarını aramıya başladı. Yeni prens, Lehistan'da Başbakan Zamoyski'nin yanında yetişmiş, Alman boyunduruğuna karşı tek çârenin Türk himâyesi olduğuna inanmış bir adamdı (Makkai, 197).

Savaşın kazanılabilmesi için Dîvân, Kırım'dan gereği gibi faydalanmak mecburiyetindeydi. Halbuki bu iş her zaman yapılamıyordu. Kırım'ın başında bu sırada, tarihinin belki en büyük hanı olan II. Gazi Giray bulunuyordu. Gazi Giray, İran cephesinde Özdemiroğlu'nun maiyyetinde büyük hizmetler gördükten sonra han olmuş, Almanya cephesinde de büyük başarılar kazanmış, Yanıkkale'nin fethinde birinci derecede rol oynamıştı. Boğdan'ın beylerbeyilik şeklinde bir Kırım prensine verilmesi hakkındaki teklîfi reddedilince gücendi. Dîvân, bu sûretle Kırım sınırını Karpatlar'a dayamayı münâsib görmedi (Peçevî, II, 174). Bunun için Gazi Giray, Eğri seferine bizzat katılmadı. Az bir kuvvetle kardeşi ve velîahdi Kalgay Fetih Giray Hân'ı yolladı. Maamafih Fetih Giray Hân, Haçova zaferinin en başarılı kumandanlarından biri olmasını bildi. Bununla berâber yeni sadrâzam Cağaloğlu Sinan Paşa, 8 yıl, 5 aydan beri tahtta olan Gazi Giray'ı azletti; Fetih Giray'ı han yaptı. Ancak 3 ay sonra Cağaloğlu düşünce, Gazi Giray tekrar han oldu.

Vezir Satırcı Mehmed Paşa'nın Serdârlığı Zamanında Almanya Cephesi (9 Haziran 1597 - 6 Ocak 1599)

Almanya cephesine serdâr tâyin edilen genç vezir Satırcı Mehmed Paşa, 9 haziran 1597'de Dâvudpaşa ordugâhına geçti. 5. Vezîr'i, sadrâzam, şeyhulislâm, vezirler ve diğer ileri gelenler uğurladılar. III. Mehmed, şahsî serveti olmıyan Satırcı Mehmed Paşa'ya, 10.000 duka (25 milyon TL.) ihsan etti. 2 ay, 4 gün sonra Belgrad'a vardığı zaman (13 ağustos 1597), Rumeli beylerbeyiliğine ikinci defa olarak getirilen Velî Paşa ve Bosna beylerbeyisi Hâfız Ahmed Paşa tarafından karşılandı. Anadolu beylerbeyisi Ahmed ve Budin beylerbeyisi Mihalıçlı Mehmed Paşalar da serdâra katıldı. Serdâr, Belgrad'da 23 gün kalıp 5 eylûlde hareket etti. Serdâr, Budin'e yaklaşırken, Almanlar, Yanıkkale'yi (Raab/Györ) muhâ-

sara ediyorlardı. Fakat Yanıkale'deki Türk kuvvetlerinin şiddetli bir hurûcu üzerine 2.000 zâyiat veren Almanlar, 2 ekimde muhasarayı kaldırıp kaçtılar. Böylece Estergon'u almış olan Almanlar, Viyana'nın kapısı olan Yanık'ı ele geçiremediler. Serdâr, Budin'den, önce Tata kalesine yürüdü. Komorno'nun güneydoğu ve Estergon'un güneybatısında, Budin-Yanık yolundaki bu kale, Almanlar'ın eline düşmüştü. 8 ekimde kuşatıldı. 11 ekim gecesi Almanlar teslîm oldu. Serdâr, burada 8 gün kaldı ve 20 ekimde hareket etti. 23 ekimde Serdâr, Rûm (Sıvas) beylerbeyisi Mahmud, Rakka (Urfa) beylerbeyisi Ali ve Adana beylerbeyisi Ramazanoğlu Mehmed Paşalar'ın Tameşvar'a hareketini emretti. Zîrâ, bu eyâlet merkezi çok mühim kalenin, âsî Erdel voyvodası Sigismund tarafından yeniden kuşatıldığı öğrenilmişti.

Serdâr, 1 kasım günü Vaç (Almanca : Waitzen) kalesine geldi. Burası Budin (Budapeşte)'in 25 km. kuzeyinde ve Tuna'nın doğu kıyısı üzerindedir. Burası da Almanlar'ın eline düşmüştü. Ancak düşman, Türk ordusunu görünce, kaleyi bırakıp açığa çekildi. 50.000 kişilik Alman ordusu, siperler kazıp müdafaa durumuna geçti. Satırcı Mehmed Paşa, taarruz etti. Ancak açık sahrada meydan muhârebesi vermiye cesâret edemiyen ve bir yıl önceki Haçova felâketinin te'sirinde bulunan Almanlar, Türkler'e 3.000 zâyiat verdirerek siperlerinden çıkmadılar. Siper vuruşmaları bir hafta sürdü ve son üç gün çok şiddetlendi. Yeniçeriler, kışın soğukta savaşamıyacaklarını söyleyip Serdâr'ı işi tatlıya bağlaması için zorladılar. Budin beylerbeyisi Kadı-zâde Ali Paşa, Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Kuyucu Murad Paşa ve Budin kadısı Hâbil Efendi gibi zekâ ve iktidarlarıyla tanınmış Türk devlet adamları müzâkereye giriştiler. Fakat Almanlar'ı siperlerinden çıkarmak veya herhangi bir tâviz koparmak mümkin olmadı. Bunun üzerine Serdâr, Budin'e dönmeye karar verdi. Bu sûretle Budin'in kuzeyi, Almanlar'dan temizlenmiş oluyordu. Ordu, 9 aralıkta Belgrad'a döndü. Genç Serdâr, bu seferinde Alman ordusunu yok edememişse de, Tata'yı almış ve Yanık ile Tımışvar'ı kurtarmıştı. Ancak Almanlar, Türkler'in hiç ümid etmedikleri bir anda, bahardan önce, bir sürpriz darbesi hazırlıyorlardı.

Satırcı Mehmed Paşa, bu kısmî başarısını sonradan gösteremedi. Çünki üzerinden Sâdeddin Efendi'nin kontrolü kalktı. Filhakika şeyhulislâm olan Hoca Efendi, Serdâr'ın bu ilk seferindeki bütün hareketlerini tâkıyb etmiş, gerekli emirleri vermiş, Alman ordusunu bırakıp Belgrad'a dönmesi üzerine de şiddetle azarlıyan bir mektup göndermişti (mektubun sûreti : Naîmâ, I, 197-201).

Türk ordusunun bir sarıklı tarafından idâre edilmesi netice itibarıyla iyi olmuşsa da, mahiyet bakımından acıklıdır.

Yanıkkale'nin Düşmesi (29 Mart 1598)

Türkler'in Yanık, Almanlar'ın Raab, Macarlar'ın Györ dedikleri mühim şehir, Budapeşte-Viyana yolunun aşağı yukarı tam ortasındadır. Son derece müstahkem bir kalesi vardı. Raab (Macarca Raba) çayının batı kıyısında, Küçük Macar Ovası'nda, Tuna'nın birkaç kilometre güneyindedir. Buradaki Türk garnizonu, 80 km. kadar güneydoğuda bir sancak merkezi olan İstolni-Belgrad'dan (Macarca: Székesféhervar, Almanca: Fünfkirchen) besleniyordu. Kalenin yıllık ihtiyacı için, İstolni-Belgrad'dan yılda 200-300 kağnı dolusu erzak ve malzeme gelmesi şarttı. Alman ordusuna kumanda eden Prens von Schwarzenberg ve yardımcısı General Palfy, bundan faydalanmayı düşündüler (Hammer, VII, 343-4). Kaledeki asker Yahyâ Ağa adında bir Yeniçeri subayının kumandasındaydı. Bu adam, gece ve gündüz sarhoş olup, asker üzerinde en küçük bir nüfuzu yoktu. Kaleyi muhâfazaya memur 4.000 askerin çoğu bu yüzden evlenip çoluk çocuk sâhibi olmuşlar, hattâ mühim kısmı kaleden ayrılıp civar kasabalarda yerleşmişlerdi. Almanlar, Viyana'nın ancak 90 km. ötesinde olan kalenin bu hâlini, çok iyi biliyorlardı. Von Schwarzenberg, Türkçe'yi iyi konuşan Alman atlılarını, Türk askeri gibi giydirip kaleye yolladı. Bunlar gûya İstolni-Belgrad'dan kağnılarla mühimmat getiriyorlardı. Kalenin çoğu sarhoş olan muhâfızları, Türkçe konuşan bu atlılara kale kapılarını açmakta bir mahzur görmediler. Kalede, savaş içinde bulunan bir sınır kalesinde alınması mûtad tedbirlerden hiçbiri alınmamıştı. Nitekim Almanlar'ı içeri alırken köprüyü zamanında kaldırmakta geciktiler. Pusuda olan Almanlar, sür'atle yetişerek köprüyü geçtiler ve kalenin açık kapısından girdiler. Yanık beylerbeyisi Mahmud Paşa, iki eline iki kılıç alıp şehîd düşünceye kadar vuruştu. Alman kılıcından kurtulan 300 Türk askeri, kalenin barut mahzenine sığındılar ve barut fıçılarına ateş verdiler. Kendileriyle berâber yüzlerce Alman da havaya uçtu. Fakat Yanık gibi mühim bir kale, düşmanın eline geçti ve âdetâ Eğri'nin fethinden hâsıl olan fayda Almanlar'ın lehine denge kazanmış oldu. Kalede 4.000 kadar asker bulunması lâzımdı. Fakat çoğu söylediğimiz gibi civar kasabalara dağılmış oldukları için, Alman baskınında kale içinde ancak bin Türk askeri bulunuyordu. Bunların hemen hepsi şehîd oldu. Ancak 5 kişi

kaçarak felâketi haber verebildi. Bu sûretle Yanık'ın ikinci defa Türk hâkimiyetinde kalma müddeti ancak 3 yıl, 6 ay, 2 gün sürdü.

Türk idaresinin ne kadar bozulduğunu gösteren bir misal, Yanık muhâfızları kumandanı Yahyâ Ağa'nın 25.000 duka (62,5 milyon TL.) gibi o rütbede bir subay için meşru yollarla elde edilmesi kabil olmıyan bir serveti çıkmasıdır. Bu para da, Yahyâ Ağa'nın sarhoş başı gibi, düşmanın eline düşmüştür. İdârenin bozukluğunu gösteren diğer bir misal, Satırcı Mehmed Paşa'nın bütün baharı Belgrad'da geçirmesi ve hareket için gûya Istanbul'dan malzeme ve asker beklemesidir. Serdâr, ancak 18 haziranda Belgrad'dan ayrılabildi. Fakat 18 gün köprü inşa etmek, tam 45 gün de Kırım Hânı'nı beklemekle oyalandı. Bu ihmaller, 1598 yılı için savaşın Almanlar'ın lehine gelişmesine sebep oldu. Gazi Giray Hân, 29 ağustosta Belgrad'ın az kuzeyinde Serdâr ile birleşti. Bu sırada Papa kalesi Almanlar'ın eline geçmiş ve Polata kalesi de muhâsara edilmişti. Bunlar, mühim kaleler değildi. Fakat inisyatifin düşmanın elinde olduğunu gösteriyordu. Serdâr, Semendire sancak beyini Budin Beylerbeyisi'ne katılmak için gönderdi. Kendisi, Gazi Giray'la berâber Erdel cephesine yürümeye karar verdi.

30 ağustosta Beçkerek'te toplanan harb dîvânı, Tımışvar'a kadar sokulmak cür'etinde bulunan âsî Erdel voyvodasının üzerine yürümeye ve bu ülkedeki Türk partisini mânevî bakımdan kuvvetlendirmeye karar verdi. Bunun üzerine Erdel'in en mühim şehirlerinden Varat (Almanca : Grosswardein, Romence : Oradea Mare)'a yürünmesi münasib görüldü. Gazi Giray Han, harb divanında bu kale fazla dayanmak kudretini haizse, bundan vazgeçilmesini, seyyar düşman kuvvetlerinin üzerine gidilmesini söyledi. Fakat divandaki birkaç kişi, bir iki top atılarak fethin mümkin olacağını söylediler. II. Gazi Giray gibi büyük bir asker bu mütalâaya inanmadıysa da Serdâr'ın emrinden çıkmadı. Bunun üzerine «Jismond-i la'în»in Macaristan'a yakın bu en mühim kalesinin fethi kararlaştırıldı. Varat, Körös çayı üzerinde, Debreçin'in 50 km. güneydoğusundadır. 8 eylûlde Çanad (Csanad), 2 gün sonra da Arad şehirleri alındı. Arad, Tımışvar'ın 40 km. kuzeyinde mühim bir şehirdir. Erdelliler, kaleyi savunamıyacakları için, Türkler yaklaşınca askerlerini çekip gitmişlerdi. 27 eylûlde Orduy-ı Hümâyûn, Varat'a erişti.

Türk ordusu Varat önlerindeyken, Alman ordusu da Budin üzerine yürüyordu. Nitekim Türkler daha Varat'ı kuşatmaya başlamadan Almanlar, 28 eylûlde Budin'i muhâsara ettiler. Yanık ve

Estergon gibi Budin'in kuzey ve batısındaki en mühim iki kalenin Almanlar'ın eline geçmesi ve Serdâr'ın esas düşmanının üzerine yürüyeceğine âsî Erdel Voyvodası'nı tercih etmesi, Almanlar'a, Budin'i muhâsara cür'etini vermişti. Müstakbel imparator Arşidük Matthias'ın kumanda ettiği Alman ordusu, 80.000 kişiye yakındı ve 40 muhasara topu getirmişti. Durum bu merkezdeyken, Sigismund'dan çok daha tehlikeli bir adam olan diğer bir âsî voyvoda, Eflâk (Romanya) prensi Mihai de, fırsatı yakaladığını anladı ve bir müddetten beri sâkin durmasının acısını çıkartmak istedi. Bosna beylerbeyisi Hâfız Ahmed Paşa ile Adana beylerbeyisi Ramazanoğlu Mehmed Paşa, Mihai'ye karşı Tuna yalılarını korumakla vazifeliydiler. Mihai, 20.000 kişiyle ansızın Tuna'yı atladı. Nehrin güney kıyısı üzerindeki Niğbolu'ya geçip 3.000 Türk askerini kılıçtan geçirdi. Düşmana ancak 2 saat karşı koyabilen Ahmed Paşa, güneydoğuya, Tırnova'ya kaçtı. Orada etraftan gelen askeri toplayıp, Niğbolu kalesini düşürmeye çalışan Mihai'nin üzerine yürüdü. Mihai, Tuna'yı atlayıp kaçtı. Bu Niğbolu olayı, eylûlün ortasında geçmiştir. Mihai'nin yeniden hareketine, Satırcı'nın ataleti sebep olmuştur.

2 ekimde Varat kalesinin muhâsarası başladı. Böyle büyük bir kalenin muhâsarası, hem Dîvân-ı Hümâyûn'un kale muhâsarasıyla uğraşılmayıp düşmanın seyyar kuvvetlerinin aranılması hakkındaki emrine, hem de Gazi Giray'ın ikazlarına mugayirdi. Orduda büyük muhâsara topları da yoktu. Ancak iyi bir asker olmıyan ve genç olduğu için tecrübe de edinemiyen Satırcı, neticede başını belâya sokacak olan muhâsaraya, sefer mevsimini boş geçirdiği iddiasına maruz kalmamak için başlamıştı. Bu sûretle, ancak 3 muhâsara topuyla kale kuşatıldı. Kuşatmada Türk ordusunda, Peçevî de bulunuyordu. Satırcı'nın ümidi, 150 km. kuzeybatıda kalan Eğri'den muhâsara toplarının gelmesiydi. Ancak toplar yetişmeden yağan şiddetli yağmurlar, araziyi bataklığa çevirdi. Türk askerinin hareket edebilmesi bile mümkin olamadı. Gazi Giray vaziyeti görünce, ordusuyla bütün Erdel'in altını üstüne getirmeye muktedir olduğunu, bunu yaparsa kalenin de kendiliğinden düşeceğini söyledi. Fakat Serdâr, nedendir bilinmez, Hân'a izin vermedi.

Neticede Almanlar 2 kasımda Budin, Türkler de 3 kasımda Varat muhâsarasını kaldırmaya mecbur oldular.

Almanlar, Budin'in 8.000 evini top ateşiyle yerle bir ettikleri halde, ne Budin'i, ne de Tuna'nın karşı yakasındaki banliyösü olan Peşte'yi alamadılar. Peşte'yi, İran savaşlarında da büyük ba-

şarı gösteren Szolnok sancak beyi Kulaksız Osman Bey savunuyordu. Türkler'in zayiatı ağırdı. İstolni-Belgrad muhâfızı Semender Paşa ile Maraş beylerbeyisi Sinan Paşa şehîd düştü. Bosna beylerbeyisi ihtiyar Tiryâki Hasan Paşa ile Semendire sancak beyi Mehmed Bey yaralandı. Fakat Almanlar'ın zâyiatı dehşetli oldu. Bunu gören, kışın yaklaştığını farkeden ve galiba Satırcı Mehmed Paşa'nın yetişmek üzere bulunduğu hakkında asılsız bir habere inanan Arşidük Matthias, ric'at emri verdi (bu zat, bu tarihten 14 yıl sonra imparator olacaktır).

Almanlar'ın neticesiz Budin muhâsarası 34, Türkler'in neticesiz Varad (Varat) muhâsarası da 32 gün sürdü. Sâdeddin Efendi, Satırcı'ya gaayet ağır bir mektup göndererek askerlik dersi verdi. Büyük bilgin diyordu ki :

«Erdelistân içine gürûh gürûh asâkir-i islâmîye ve cünûd-i Osmânîye ve efvâc-ı Tatarîye gönderip ve akınlar salmakla zirâ'at ve ser'in ve asl-u fer'in yakıp yıkıp hânedânların vîrân ve hânmânların tâlân edeler ve Budin ve Eğri ve İstolni-Belgrad taraflarını muhâfaza etmede fikr-u mülâhazadan hâlî olmıyasız deyü te'kiyd ile hatt-ı hümâyûn gönderilmiş iken ulu'l-emrin muhâlefeti şe'âmeti ile bir iş görülmeyip kal'a-gîrlik esbâbını kayırmadan üç top ile Varat gibi düşvâr kal'aya sarkıp mebde-i nüzûlden müntehây-ı rıhlete dek bârân-u gil müslimîn alayların zebûn ve serhadler hıfzına mukayyed olunmamakla Budin'i ve etrâfını vîrân-ü mağbûn etmiye sebeb olup Varat altında asker-i İslâm'ı eğleyip Tatar'ı dahi habs ve ılgar (akın) taleb edenleri yasağ ile tebs edip Erdelistân içi sâlim-u eymen kalıp Erdel Voyvodası hâib ve askerimiz gaalib iken fursatı fevt edip memleketleri âsûde olmağın...» (Naîmâ, 205-6; Varat muhâsarasını Naîmâ çok tafsilâtlı vermektedir: I, 194-213).

4 kasımda Orduy-ı Hümâyûn, Varat önlerinden ayrıldı. Kuşuçuşu 130 km. batıda olan Szolnok'a ancak 16 günde gelindi. Dönüş çok müşkil oldu. Toplar, bataklıklara gömülüyor, paşalar, askeri teşvik için top çekiyorlardı. Müstakbel sadrâzam Vezir Kuyucu Murad Paşa, Vezir Sofu Sinan Paşa, Haleb beylerbeyisi Mahmud Paşa, top çekenler arasındaydı. Hattâ bu manzarayı seyreden Peçevî'ye: «Bunu (bu hâdiseyi) târihinize koyun ve levh-i dile yazıp nişânlayın ki, Sa'âdetlû Pâdşâhımızın iki vezîri ve bir beylerbeyisi boyunduruğu girip top çekerler. Tûl-i müddet ile unutulmasın!» (Peçevî, II, 218) demişlerdir. Peçevî bu sırada 25 yaşında bir subaydı. O zamandan tarihini yazmıya başladığı veya malzeme topladığının Ordu'ca bilindiği, yukarıdaki anekdottan

anlaşılmaktadır. Burada 20 kasımda, batak arazide yürümekten yılan ve Budin'e gitmek istemiyen Yeniçeriler ayaklandı. Âsiler, serdârın otağına hücum edip, Satırcı'yı yaraladılar. Halbuki Budin'e 80 km. kalmıştı. Fakat ertesi gün, Budin muhâsarasının kaldırıldığı müjdesi erişti. «Budin'i Cenâb-ı Rabbü'l-Â'lemîn'e ısmarlıyarak Belgrad kışlağına dönen» Serdâr sevindi. Segedin yoluyla 8 aralıkta Ordu, Belgrad'a geldi. Birlikler, kışlaklara dağıldı. III. Mehmed'in emriyle Gazi Giray Han da Kırım'a dönmedi ve Sombor'da kışladı. (Naîmâ, I, 204; *Münşeâtu's-Selâtıyn,* II, 118-9). Belgrad'a gelenler arasında bulunan asrın büyük tarihçisi Peçevî, bu kadar muazzam bir ordunun bir kale bile alamadan avdet ettiğini, acıklı bir dille anlatmaktadır. Vezir Satırcı Mehmed Paşa, Belgrad'a vardıktan 29 gün sonra, 6 ocak 1599'da azledildi. Aynı gün Vezîr-i âzam Cerrah Mehmed Paşa da azledildiği için, eski sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa, hem serdâr-ı ekrem, hem sadrâzam oldu. Satırcı'nın serdârlık müddeti, 1 yıl, 6 ay, 27 gündür.

Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Dâmâd İbrahim Paşa'nın Uyvar Seferi (15 Mayıs - 26 Kasım 1599)

İbrahim Paşa, yeniden sadrâzam olduktan 4 ay, 10 gün sonra, 15 mayıs 1599'da Dâvudpaşa ordugâhına geçti. Eski serdâr-ı ekrem Satırcı Mehmed Paşa, Belgrad'daydı. 2. Vezir Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa, sadâret kaymakamı olarak Istanbul'da kaldı. Yeniçeri Ağası Tırnakçı Hasan Ağa da ordudaydı. Bu, Osmanlı tarihinde serdârın yanında cepheye giden ikinci Yeniçeri ağasıdır. III. Murad devrinden önce Yeniçeri Ağaları, ancak hükümdara refakat ederler, serdâr ile giden Yeniçeriler'e sekbânbaşı veya başka bir Yeniçeri generali kumanda ederdi. 22 mayısta Dâvudpaşa'dan hareket eden Orduy-ı Hümâyûn, 11 günde, 2 haziranda Edirne'ye geldi. 38 gün sonra da Belgrad'a varıldı. Serdâr-ı Ekrem Belgrad'a gelmeden 4 gün önce, 6 temmuzda, önden gönderilen Tırnakçı Hasan Ağa, eski serdâr Vezir Satırcı Mehmed Paşa'yı aldığı emir mûcibince îdâm ettirdi. Genç vezirin büyük suçu, emrindeki orduyu gereği gibi kullanamamasıydı. Bir de dostu Gazi Giray Han'a, Niğbolu sancağını vermeyi vâdetmiş, fakat Kırım Hânı'na Tuna güneyinde sancak verilmesi Dîvân tarafından münasip görülmemişti.

14 gün Belgrad'da kalan İbrahim Paşa, 24 temmuzda hareket etti. İnce Donanma da Tuna üzerinden Budin'e gidiyordu. Yolda kışı cephede geçiren II. Gazi Giray, Orduy-ı Hümâyûn'a katıldı. Belgrad-Budin yolu 1 ay, 25 günde alındı, 9 gün Budin'de kalan

İbrahim Paşa, 27 eylûlde Tuna'yı geçerek karşı yakadaki Peşte'de otağ kurdu. 3 gün sonra Peşte'den de kuzeye hareket etti. Haçova'nın tesirini muhafaza etmekte olan Alman ordusu, ortada görünmedi. 11 ekimde İbrahim Paşa, Vaç'ta (Waitzen) idi. Almanlar sulh istediler. İbrahim Paşa, Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Kuyucu Koca Murad Paşa, sadâret kedhudâsı (iç işleri bakanı) Mehmed Ağa ve Gazi Giray'ın adamlarından Ahmed Ağa'yı, sulh müzakerelerine memur etti. 13 ekimde müzkarelere Ciğerdelen'de (Parkany) devam edildi. Ancak Almanlar'ın hiçbir taviz vermek niyetinde olmadığı anlaşıldı. Ertesi gün Sadrâzam, akıncılara kuzeye yürüme emrini verdi. 16 ekimde Sadrâzam Uyvar önlerine vardı. İki gün burada kalıp 18 ekimde geri dönmeye başladı. 26 ekimde Peşte'ye geldi. 3 kasımda, uzun zamandan beri Kırım'dan uzak olan Gazi Giray Hân, Orduy-ı Hümâyûn'dan ayrıldı.

İbrahim Paşa'nın bir gösterişten ibâret kalmasına rağmen Almanlar'ı epey korkutan bu seferine Osmanlı tarihlerinde «Uyvar Seferi» denmektedir. Türkler'in «Uyvar» dedikleri, pek müstahkem kalesiyle tanınan şehrin adı Almanca'da «Neuhausel», Macarca'da «Ersek-Ujvar», Slovakça'da «Nové Zamky»dir. Budapeşte'nin 80 km. kuzeybatısında ve Bratislava'nın 80 km. güneydoğusundadır. Tuna'nın kollarından Nitra üzerindedir. Slovakya'da kalmaktadır (şimdi Çekoslovakya'da). Türk Ordusu, Tuna dirseğini Peşte'den itibâren doğu ve kuzey yakasını tâkıyb ederek Uyvar'a gelmiştir.

18 kasım 1599'da Eflâk Voyvodası Mihai, elçi gönderip yeniden kulluğa kabûlünü istediyse de, kulak asılmadı. Çünki Eflâk'tan başka Boğdan ve Erdel'i de ele geçirip kudretli bir Romanya krallığı kurmak istiyen bu muhteris adamın niyetleri biliniyordu. Bir ara arzusunu gerçekleştirmek üzere olan Mihai, ihtirasıyla müttefikı Almanlar'ı da ürkütmüş ve 1600'de Almanlar tarafından öldürülmüştür. Böyle bir şahsın ortadan kalkması, Türkler'in tekrar 3 prenslik üzerindeki hakimiyetlerini kurmalarını kolaylaştırmıştır.

İbrahim Paşa, 31 günde Peşte'den Belgrad'a geldi (26 kasım 1599). Bu sûretle sefer de bitmiş oldu. Istanbul'dan hareketinden Belgrad kışlağına dönmesine kadar geçen müddet 6 ay, 5 gündür. Paşa, 1600 yılının 22 haziranında seferî hal ilân ettiyse de, ancak 14 ağustosta Belgrad'dan hareket ettiği için, bu şehirde tam 8 ay, 18 gün geçirdi.

Dâmâd İbrahim Paşa'nın Kanije Seferi
(14 Ağustos - 30 Kasım 1600)

İbrahim Paşa, 14 ağustosta, 3 ay, 17 gün sürecek olan ikinci seferi için Belgrad'dan ayrıldı. 22 ağustosta Essek'e (Macarca : Eszek, Sırpça : Osiyek) geldi. Aynı gün eski Budin beylerbeyisi Tiryâki Hasan Paşa, orduya katıldı. Hasan Paşa, Peç yakınlarında Baranyavar'da bir Alman ordusunu yok etmişti. Essek'te toplanan harb dîvanında, Kanije'nin fethedilmesini teklif etti. İbrahim Paşa, Estergon'u geri almak niyetindeydi. Fakat kendisinden çok daha büyük bir asker olan ihtiyar Tiryâki'nin teklifini kabûl etmek akıllılığını gösterdi. Ordu Essek'te iken, artık kendisini eskisi gibi Türkiye'nin Eflâk voyvodası saydığını iddia eden Mihai'nin elçisi ve gönderdiği yıllık vergi geldi. Çok zekî olan âsî Voyvoda, savaş taliinin artık Almanlar'dan yüz çevirdiğini kavramış, Alman ordusunun geçen yıl İbrahim Paşa'ya karşı meydan muhârebesi vermekten çekinmesinin te'sîrinde kalmıştı. Üstelik artık Almanlar tarafından da tutulmadığını anlamıştı. Almanlar, Voyvoda'nın Erdel gibi en fazla ihtiras besledikleri bir ülkeye bile göz koyduğunu görünce, Mihai'ye cephe almışlardı. Almanya'nın desteklemediği bir Eflâk prensinin, Türkler'e karşı isyanını devam ettirmesi, maddeten imkânsızdı. Ancak Dîvân, ne bahasına olursa olsun, Türkler'e çok zarar veren Mihai'yi ortadan kaldırmak kararındaydı. Bunun için önce büyük düşman olan Almanlar'a baş eğdirmeyi bekliyordu. Türkler'in Mihai'ye karşı teşebbüse geçmesine lüzum kalmadı. Pek kanlı ve zâlim bir adam olan Mihai, hamisi Almanlar tarafından öldürüldü.

İbrahim Paşa, 5 eylûlde, 3 günlük bir muhasaradan sonra teslim olan Babofca kalesini aldı. Drava boyundaki bu kale, birkaç yıl önce Almanlar'ın eline geçmişti. Tiryâki Hasan Paşa, Babofça'da Ordu'dan ayrıldı. İbrahim Paşa, Tiryâki'yi Budin muhâfızlığına tâyin etmişti. Budin muhâfızı Rumeli beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa (müstakbel sadrâzam), Ordu'ya katılmak üzere Budin'den ayrıldı. Kanije'ye gelirken, Almanlar'dan iki de kale fethetti. Orduy-ı Hümâyûn, 10 eylûlde Kanije'ye vardı ve 2 gün sonra, tam 40 gün sürecek olan Kanije muhâsarası başladı.

Türkler'in «Kanije», Macarlar'ın «Nagy-Kanisza», Almanlar'ın «Gross-Kanisa» dedikleri bu son derece müstahkem kalesiyle meşhur mühim şehir, Balaton Gölü ile Drava nehri arasındadır. Vaktiyle Türkler'de iken, Almanlar'ın eline geçmişti.

Kanije Muhasarası ve Fethi (12 Eylûl - 22 Ekim 1600)

Muhasaranın 13. gününde, 24 eylûlde Kanije barut mahzeninin uçurulması, kalenin fethini te'mîn eden en mühim hâdisedir. Bu hâdise, Türk milletinin kahramanlık destanları arasında yer almaya lâyıktır. Şöyle ki : Kanije'de esîr olarak 170 Türk vardı. Bunların içinde Türk kadın ve çocukları da bulunuyordu. Almanlar, muhâsara başlayınca bunları barut mahzeninin yanına toplu olarak hapsedip, kalede herhangi bir sabotaj ihtimalini bertaraf etmek istediler. Tabiî Türkler'in kendi hayatlarını, kadınlarını ve çocuklarını feda ederek depoyu ateşliyeceklerini tahmin etmediler. Fakat akla getirilmiyen bu ihtimal vuku buldu. Türkler, muazzam mahzeni ateşlediler ve hepsi havaya uçtular. Ancak Almanlar, barutsuz kaldılar ve bütün Alman topları sustu. Türkler'e yalnız tüfek ateşiyle mukabele etmeye başladılar. 7 ekimde 100 top taşıyan 40.000 kişilik bir Alman ordusunun Kanije'ye gelmesi, Türkler'in durumunu sarstı ve Kanije'nin fethini geciktirdi. Lorraine dukası Prens Philippe Emmanuel Mercoeur'ün kumanda ettiği bu ordu, Türkler'e taarruza geçti. Yeniçeriler kaçtılar. Fakat tımarlı sipahisi düşmana şiddetle karşı koydu. Ağır zâyiat veren Alman ordusu, Kanije'yi mukadderatına terketti, çekilip gitti.

22 ekimde Kanije, teslim olmaya karar verdi. Teslim şartlarına göre, kalede bulunan 76 top dışında Almanlar, istediklerini arabalara yükleyip götürebileceklerdi. Öyle oldu. Almanlar, Hammer'in hayranlıkla anlattığı gibi, çocuk beşiklerine ve tavuk kafeslerine kadar herşeylerini aldılar. Sükûnetle kendilerini seyreden Türk ordusu arasından geçip gittiler. Hattâ Türkler, Almanlar mallarını taşıyabilsinler diye, kendilerine birkaç deve hediye ettiler.

Kanije'nin düşmesi üzerine, civardaki birkaç kale de kendiliğinden teslim oldu. Bu sûretle Almanlar'dan Eğri ve Kanije gibi çok mühim iki kale fethedilmiş, fakat Estergon ve Yanık gibi çok mühim iki kale de kaybedilmişti. İbrahim Paşa, Kanije'yi eyâlet merkezi yaptı. Peç, Sigetvar, Osek, Sikloş sancakları Budin eyâletinden alınarak, bu yeni eyâlete bağlandı. Köstendil sancak beyi Arnavut Hasan Bey, ilk Kanije beylerbeyisi oldu (Tiryâki Hasan Paşa değil!). Kanije'ye 5.000 askere yakın bir garnizon tahsis edildi. Az sonra İbrahim Paşa, bu eyâlete daha tecrübeli bir şahsı getirmek istedi. Eski Budin beylerbeyisi ihtiyar Tiryâki Gazi Hasan Paşa, ikinci Kanije beylerbeyisi oldu. Kanije'de, bir haftada bü-

yük bir cami inşa edildi. Bu mühim fetih, Istanbul'da ve diğer şehirlerde üç gün, üç gece şenlik yapılarak kutlandı.

12 gün Kanije'de kalan İbrâhim Paşa, 3 kasımda hareket etti. Ordu kışlağa çekildi. İbrâhim Paşa, Belgrad'a geldi. 1601 temmuzunun ilk günü sefer hâli ilân edip cepheye harekete hazırlandı. Fakat 4 gün sonra, 10 temmuzda, henüz genç denecek bir yaşta öldü. Osmanlı tarihinin bu 2 numaralı Dâmâd İbrahim Paşa'sı, aynı adı ve sanı taşıyan ilk ve son paşa kadar ünlü değilse de, pek de iyi başlamamış olan siyâsî ve askerî hayatını, Kanije'yi fethederek ve orduya mümkin mertebe düzen vererek, şerefle tamamladı. Boşnak olan İbrahim Paşa, III. Murâd'ın Safîye Vâlide-Sultan'dan olan büyük kızı Ayşe Sultan'la evliydi. Bu Sultan, az sonra, İbrahim Paşa'nın değersiz halefi Yemişçi Hasan Paşa ile evlenmiştir (İbrahim Paşa'nın 2. seferi ve Kanije'nin fethi için başlıca mehazlarımız: Peçevî, II, 223-36; Solak-zâde, 651-64; Kâtib Çelebî, *Fezleke,* I; Naîmâ, I, 213-30 ve 234-44; Müneccimbaşı, III, 599 v.dd.; Hammer, VIII, 349-61; Dânişmend, III, 191-207).

Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Dâmâd Yemişçi Hasan Paşa'nın Sefere Çıkması (9 Ağustos 1601)

İbrahim Paşa, Belgrad'da öldükten tam bir ay sonra halefi Yemişçi Hasan Paşa, 9 ağustos 1601'de Istanbul'dan serdâr-ı ekrem (başkumandan) sıfatıyla hareket etti. Yemişçi, önce İbrahim Paşa'nın yerine Belgrad'da serdâr kaymakamı olan Rumeli beylerbeyisi meşhur Lala Mehmed Paşa'ya serdâr-ı ekremlik verdirerek kendi sefere çıkmak istemedi. Ancak Yemişçi'ye şiddetle muhalif olan Şeyhulislâm Sun'ullah Efendi (Ebussuud Efendi'nin yeğenidir), III. Mehmed'e sadrâzam dururken başkumandanlığı diğer bir paşaya vermenin mahzurlarını anlattı. Yemişçi, sefere çıkmaya mecbur oldu. Ancak bir punduna getirip şeyhulislâmı padişaha azlettirdi. Yerine Istanbul'da 7. Vezir Halil Paşa'yı kaymakam bıraktı. Yemişçi, cebrî yürüyüşle Belgrad'a geldi ve 6 eylûlde Sava'yı geçerek Belgrad'ın karşı yakadaki banliyösü olan Zemlin'e (Zemun) geçti. Fakat binbir bahâne ile buradan kımıldamadı ve Kanije'yi geri almak üzere gelen büyük Alman ordusu karşısında Tiryâki Hasan Paşa'yı yalnız bıraktı. Almanlar, Kanije'ye ilerlerken, Eflâk voyvodası Mihai de öldürülmüş bulunuyordu (19 ağustos 1601).

Mihai'nin Almanlar tarafından bir suikast neticesi öldürülmesinin sebebleri, İmparator'un, Voyvoda'nın Eflâk, Boğdan, hattâ Erdel'i birleştirip «Romanya kralı» olmak hususundaki ihtira-

sından ürkmesi ve Mihai'nin, bu ihtirasında Almanlar'dan yardım göremiyeceğini anlıyarak vergisini yollayıp tekrar Dîvân'a itaatini arzetmesidir. Mihai'nin bu anormal ihtirası Türkler'in çok işine yaradı. Çünki Eflâk'ın kanlı voyvodası, 28 ekim 1599'da Erdel'e girip prensin ordusunu bozmuş, Erdel'i bir an için ele geçirmiş, fakat böylece âsî prenslikler arasındaki işbirliğine son vermişti. Mihai ölür ölmez Mahmud Paşa, Eflâk'a girdi ve bütün ülkeyi işgal etti. Kıbrıs beylerbeyisi Şâban Paşa da, İnce Donanma ile Tuna deltasından ilerledi. Eflâk, Boğdan ve Erdel, itaatlerini arzettiler. Böylece üç âsî prenslik tekrar Türk hâkimiyetine girdi. Almanlar, büyük bir darbe yemiş oldular. İmparator, son ümit olarak, kardeşinin kumandasındaki büyük bir ordu ile Kanije'yi almak ve savaşın büsbütün aleyhinde gelişmesini önlemek istedi.

Kanije muhâsarası başladığı zaman, Türkiye-Almanya savaşı, 9 yıldan beri devam ediyordu. Türkiye, Almanya'nın müttefikleri olan İspanya, Papalık, Toskana, Malta, Ceneviz gibi devletlerle de harb hâlindeydi. Üç âsî prensliğin itaat altına alınması, Eğri ve Kanije'nin fethi, Haçova'da Alman ordusunun imhası, savaşı Almanlar için kazanılması imkânsız hâle getirmişti. Fakat Estergon ve Yanık'ı kaybeden Türkler, İmparator'u şartlarını kabûl ettirerek sulha zorlıyamamışlardı. İki taraftan da oldukça kapalı şekilde sulh isteği ileri sürülmüş, hattâ müzakereler yapılmışsa da, bir netice alınamamıştı. Hammer'in kaydettiğine göre (VII, 6), Türkiye tarihinde son 166 yıldan beri Türkler, hiçbir savaşta, hiçbir devletten sulh istememişler, teklifin karşıdan gelmesini beklemişler, 166 yıldan beri ilk defa olarak 1599'da Gazi Giray Han'ı, Almanya ile sulh müzakerelerine memur etmişlerdir. Ancak bu müzâkerelerden bir netice çıkmadı.

Arşidük Ferdinand'ın Kanije Muhasarası ve Tiryâki Hasan Paşa'nın Kanije Zaferi (9 Eylûl - 18 Kasım 1601)

Almanlar, Türkler'e iki taraflı bir darbe vurmak için, iki ordu tertip ettiler. Biri İstolni-Belgrad'ı, diğeri Kanije'yi Türkler'den almakla görevlendirilen bu iki ordudan ehemmiyetlisi, ikincisiydi. Arşidük Ferdinand (müstakbel imparator : 1619-1637) tarafından kumanda ediliyordu. 23 yaşındaki genç Arşidük'ün 100.000 askeri ve 47 ağır muhâsara topu vardı. Ordu, başta Almanlar olmak üzere İtalyan, İspanyol, Maltız, Papalık, hattâ gönüllü Macar ve Fransız birliklerinden müteşekkildi. Papalık kuvvetleri 10.000 kişi olup, bizzat Papa VIII. Clemens'in yeğeni Aldobrandini tarafından kumanda ediliyordu. Bu kuvvetlere karşı Kanije beylerbeyisi yet-

mişlik Tiryâki Hasan Paşa, 9.000 askeriyle karşı koyacaktı. Kanije'de 100 Türk topu vardı. Fakat bunlar Almanlar'ınki gibi muazzam muhasara topları değil, kale toplarıydı. Hasan Paşa, III. Murad'ın velîahdliğinde, Manisa'da Şehzâde'nin başmusâhibi idi. Sonradan birçok beylerbeyiliklerde, bir ara Budin beylerbeyiliğinde bulunmuştu. Tecrübesi, askerlik dehâsı, fevkalâde zekâ ve kurnazlığı, soğukkanlılığı ve cesâretiyle, devrinin en iyi Türk kumandanıydı. Almanlar'ın bu çapta bir Türk askerinin savunduğu Kanije üzerine gitmeleri, kendileri için gerçek bir talihsizlik oldu. Çünki Tiryâki Hasan Paşa, üstelik Macarca bilir, ülkenin şartlarına son derecede vâkıf bir şahsiyetti.

Almanlar 9 eylûlde Kanije önlerine geldiler ve günde 1.000 ilâ 2.000 gülle atmak suretiyle kaleyi döğmeye başladılar. Bir kaç gün önce Arşidük Ferdinand, Kanije çevresini 5.000 kişilik bir birlikle keşfettirmişti. Hasan Paşa, bu birliği yalnız tüfek ateşiyle karşıladı. Büyük düşman birlikleri kaleyi sararken de yalnız tüfek ateşiyle karşılık gördü. Almanlar, Türkler'de top veya cephane yok sanarak iyice kaleye yaklaştıkları zaman, 100 topuna aynı anda ateş emri veren Tiryâki Hasan Paşa, Almanlar'a ilk büyük zâyiatı verdirdi. Bu beklemediği dehşetli ateşle sarsılan Arşidük Ferdinand, birliklerini geriye çekti ve yeniden hareket düzenine soktu. Fakat Tiryâki Hasan Paşa, hiçbir zaman düşmana inisyatifi kaptırmadı. Birçok defa en beklenmedik anlarda, bilhassa geceleri, hurûc hareketi yaptı. Şaşkına dönen Almanlar, siperler kazıp sığınmaya mecbur oldular. Arazi bataklık olduğu için, Almanlar'ın durumu pek iyi değildi.

Devamlı atış sonunda Türkler'in barutu tükendi. Fakat Kanije'de Uzun Ahmed adında barut yapmasını bilen bir yeniçeri vardı. Tiryâki Paşa, hemen bir barut imalâthanesi kurdurdu ve bol mıktarda barut yapılmaya başlandı. Bu işler olurken Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Dâmâd Yemişçi Hasan Paşa, Belgrad'ın Sava nehrinin öte tarafında kalan banliyösü Zemun'da idi. Zemun ile Kanije arası 265 km. olup, düz ovada yalnız Drava suyu geçilmek suretiyle eylûl içinde Tiryâki Hasan Paşa'nın imdadına yetişmek mümkindi. Çünki muhasara 9 eylûlde başlamış ve iki veya üç gün sonra Serdâr-ı Ekrem tarafından haber alınmıştı. Üstelik Serdâr-ı Ekrem'in emrindeki Orduy-ı Hümâyûn, zâten yürüyüş hâlindeydi ve hareket edememesi için hiçbir sebep yoktu. Bütün bunlara rağmen Yemişçi, Kanije'yi mukadderatına terketti ve yerinden bile kımıldamadı ki, Sinan Paşa'dan beri bu derece açık bir hıyânet görülmemişti. Nitekim Almanlar, her an Orduy-ı Hümâyûn yetişir endişesindeydiler. Tiryâki Hasan Paşa, Karapençe Osman adındaki akın-

cı subayıyla tam üç defa Yemişçi'ye mektup gönderip, Kanije'nin pek kritik olan muhasara safhalarını anlattı ve acele yardım istedi. Yemişçi, ilk mektubu aldığı zaman derhal Kanije'ye geleceğini bildirdi. Nitekim Belgrad-Kanije yolunun tam ortasında bulunan Osiyek'e kadar geldi. Fakat Osiyek'te, Lorraine Dukası'nın kumandasındaki ikinci Alman ordusu tarafından kuşatılan İstolni-Belgrad'ın düştüğünü, kaledeki Türkler'in kılıçtan geçirildiğini, Türk kadın ve çocuklarının esir alındığını öğrendi. Bunun üzerine Yemişçi, Osiyek'e Kanije'den daha uzak olan İstolni-Belgrad'a yürümek bahanesiyle, Kanije'ye gelmekten vazgeçtiğini Tiryâki Hasan Paşa'ya bildirdi. Bu, açık bir bahane teşkil ediyordu. Çünki henüz düşmemiş Kanije kalesini kurtarmak varken zâten düşmüş ve içindeki Türk askeri tamâmen kılıçtan geçirilmiş İstolni-Belgrad'a gitmek, büsbütün lüzumsuz bir işti. Nitekim bu bahaneyle Yemişçi, koca Orduy-ı Hümâyûn'u Güney Macaristan'da oyaladı ve İstolni-Belgrad'ı geri almak için teşebbüse girişmedi. Esâsen yaklaşan kış içinde kale muhâsarası da imkânsızdı. Tiryâki Hasan Paşa, yalnız başına kaldı. Almanlar'dan ürken ve herhangi bir mağlûbiyet sonunda mevkiini kaybedeceğini bilen Yemişçi, Arşidük Ferdinand'ın hiçbir zaman gerçekleşmiyen en büyük endişesi olarak kalmakla yetindi.

Tiryâki Hasan Paşa, Sadrâzam'ın Kanije'ye gelemiyeceği hakkındaki ikinci fecî mektubunu gizli tuttu. Sahte bir mektup yazdırarak, bunu alenen askere okudu. Bu sahte mektupla Sadrâzam gûya, Kanije'ye yetişmek üzere olduğunu bildiriyordu. Bu sırada Osiyek'te Drava'yı kuzeye doğru geçen Yemişçi, Kapoş suyunu da atlıyarak İstolni-Belgrad güneyine geldi. Fakat Lorraine Dukası'nın taarruzuna uğrıyarak geri çekildi. Budin beylerbeyisi Mangırkuşu Mehmed Paşa ile kedhudâsı Mehmed Bey şehîd düştü. Lorraine Dukası, bu şehîdlerin başlarını kestirip Kanije'ye yolladı. Arşidük Ferdinand, kesik başları, Kanije gazilerinin önünde teşhir etti. Türkler'in mâneviyatı kırıldığı gibi, Almanlar'ın mâneviyatı da yükseldi. Ancak Tiryâki Hasan Paşa, askerine hitâb ederek, Mehmed Paşa ile Mehmed Kedhudâ'nın kırk yıllık dostu olduğunu, teşhir edilen başların onlara ait olmadığını, esâsen Almanlar'ın, koca Sadrâzam'ın ordusunu yenmek hadleri olmadığını söyledi. Paşalarına gözü kapalı inanan Türk askeri, Tiryâki'nin sözlerini gerçek olarak kabûl etti. Tam bu sırada Papa'nın yeğeni Aldobrandini'nin bir Türk tüfeğinin kurşunuyla vurulup ölmesi, Almanlar'ın sevincini yarıda bıraktı ve Papa'ya olan inançlarını sarstı. Kanije gazileri, olayı «fâl-i hayr» addettiler.

Tiryâki Hasan Paşa, bu arada kaledeki düşman esirlerinin

yanlış malûmat telkin edildikten sonra Kanije'den kaçmalarına göz yummak, Türk şehîdlerinin koynuna gûya Sadrâzam'a yazılmış ve Kanije'nin vaziyetini pek parlak gösteren mektuplar koymak sûretiyle, düşmanın mâneviyatını iyiden iyiye sarstı. Hasan Paşa, muhasaranın Peygamber'in doğduğu 12 rebîülevvel gecesi başladığı için Hıristiyanlar'a uğursuz geleceğini söylüyor, Arşidük Ferdinand ise, Hasan Paşa'nın başını kesecek askere 40 köy ihsan edeceğini ilân ettiriyordu. Ordudaki Malta alayının kumandanı ise: «kılıca geldikte bizim hâlimiz bellidir, topsuz Türkler'e karşı duramayız» raporunu verip, Arşidük'e piyâde muhârebesi kabûl etmemesi tavsiyesinde bulunuyordu. Günde 2.000 gülle yiyen Kanije kalesinin durumu kötüydü. Sûrlar yer yer delik deşik olmuştu. Kalede birkaç yüz Türk sivili vardı. Bunlar gece asker dinlenirken, sûrların en tehlikeli yerlerini tıkamaya, onarmaya çalışıyorlardı. Diğer taraftan ham madde tükendiğinden 5. bölük subaylarından Uzun Ahmed, her gün daha az barut imal ediyordu. Yiyecek iyiden iyiye azalmıştı. Ancak Türk şehîdlerinin üzerinde bulduğu sahte mektuplara kanan Arşidük Ferdinand, Kanije'nin bahara kadar erzak ve mühimmatı olduğunu sanıyordu. Mektuplardan birinde Tiryâki Paşa, Yemişçi'ye bahara kadar Kanije'ye zahmet edip gelmemesini, buna lüzum olmadığını, kâfirin nasıl olsa soğuktan kırılacağını yazmıştı. Çünki Sadrâzam'ın Kanije'den pek uzak olmamasına rağmen bir türlü gelmemesi Almanlar'a cesâret veriyordu. Bu maddî olduğu derecede psikolojik olan savaşın Türkler için tek müsbet tarafı, Alman ordusundaki Macar birliklerinin, Türkler'le döğüşmek istememeleri, nişan alır gibi yapıp havaya kurşun sıkmalarıydı. Bir müddet sonra Almanlar bu işin farkına vardılar ve mâneviyatları bozuldu.

Arşidük, muhâsaraya kışın da devam etmek ve önünde büyük zâyiat verdiği Kanije'yi behemehal almak kararındaydı. Durumu gittikçe kötüye giden Tiryâki, Karapençe'yi tekrar kalenin gizli bir yerinden çıkarıp Sadrâzam'a gönderdi. Sadrâzam, İstolni-Belgrad'dan güneye doğru iniyordu. Mohaç'ta Karapençe'nin mektubunu aldı. İstolni-Belgrad'dan sonra Kanije'nin düşmesi neticesinde makamını koruyamıyacağını anlıyan Yemişçi, Kanije'ye gitmeye karar verdi. Kuzeybatıya doğru ilerlemiye başladı. Peç'e, oradan Sigetvar'a geldi. Ancak kasım ayı gelmiş, soğuklar başlamıştı. Macar Ovası'na yer yer kar düşüyordu. Yeniçeriler ayaklandılar ve Belgrad'a dönmek istediklerini, bu mevsimde seferin olmıyacağını söylediler. Âsîler tarafından otağı başına yıkılan Serdâr-ı Ekrem, «Kanije'yi Cenâb-ı Bârî'ye ısmarlayıp» yâni Tanrı'ya havâle edip, Belgrad kışlağına doğru çekilmeye başladı. Bu

sûretle Tiryâki Hasan Paşa, gerçekten yapayalnız kaldı. Çünki şimdiye kadar Almanlar, Orduy-ı Hümâyûn her an görünür endişesindeydiler. Serdâr-ı Ekrem'in Belgrad'a döndüğünü haber alır almaz, tam mânâsıyle pervâsızca harekete başlıyacaklardı. Bunu anlıyan ve Almanlar, Orduy-ı Hümâyûn'un Belgrad'a döndüğünü öğrendikleri an partiyi kaybedeceğini kestiren Tiryâki Hasan Paşa, son kararını verdi ve tam bir hurûc yaparak düşmanı dağıtmaktan başka çâre olmadığını idrâk etti. Bu iş derhal yapılmak îcâb ediyordu. Çünki henüz Almanlar, Serdâr-ı Ekrem'i, Kanije'ye pek yakın olan Sigetvar'da sanıyorlardı. Yemişçi'nin 3 gün Sigetvar'da kalıp çekildiğini öğrenememişlerdi ve korkuları son derece artmıştı. Üstelik kar gittikçe daha kesif şekilde düşmeye ve kalın tabakalar hâsıl etmiye başlamıştı. Bütün sular donmuştu. Almanlar, çadırlarında zorlukla barınıyor ve kendilerine tahta barakalar inşa ediyorlardı.

Kanije Zaferi (18 Kasım 1601)

Kanije muhasarasının başladığı tam 2 ay ve 8 gün olmuştu. 17 kasım günü Arşidük Ferdinand, soğuktan yılıp kaçan efradın gittikçe artmasından ve Yemişçi'nin Sigetvar'dan üzerine doğru geldiğini sandığından dolayı çok telâşlı ve üzüntülüydü. Tiryâki Hasan Paşa'nın ise barutu da, erzakı da bitmişti. Şehîd olmak veya zafer kazanmak ihtimallerinden başka bir ihtimal yoktu. Muhasaranın bir gün daha devamı bile çok tehlikeliydi. Kanije Ovası, göz alabildiğine, bembeyaz kar tabakasıyla örtülüydü. Tiryâki, akıncı subaylarından Kara Ömer Ağa'yı, 300 kişiyle kaleden çıkarttı. Çadırları ve barakaları içine sığınan düşman bu beklenmedik hurûc hareketiyle çok sarsıldı ve zayiat verdi. Tiryâki, toplarını ateşliyerek elindeki en son gülleleri de düşmana fırlattı. Arşidük Ferdinand, karargâhını Türk top menzilinin dışına çekmek sûretiyle muhâsarayı geriye almak mecbûriyetinde kaldı. Ancak 17-18 kasım gecesi Tiryâki, 300 kişiye ilâve olarak daha 500 gaziyi kaleden çıkarttı. Mehter takımını da sûrların üzerinden çaldırtmaya başladı. Serdâr-ı Ekrem'in yetiştiğinden şüphesi kalmıyan Arşidük Ferdinand, gecelik kıyafetiyle otağını terkedip atına binerek kaçmıya başladı. «Serdâr Hazretleri yetmişdir!» diye bağırarak gece karanlığında düşmanı titreten Türkler, ilk hamlede düşmanın ağırlıklarını, bütün erzak, mühimmat, cephâne ve barutunu ele geçirdiler. Kanije topçu kumandanı İncekara, Almanlar'ın bütün toplarını zabtetti. Düşman ordugâhı tamâmen Türkler'in eline geçti. Fakat Hasan Paşa'nın emriyle olduğu gibi bıra-

kıldı ve Kanije'de eli silâh tutan bütün Türkler düşmanı takibe başladı. Yalnız bu 17-18 kasım gecesi Türkler, Kanije'ye 18.000 düşman kellesi getirdiler.

Ertesi 18 kasım günü, düşman siperleri tamâmen işgal edildi. O gün öğleye kadar yeniden 30.000 düşman kellesi Kanije'ye getirildi. Tam mânâsıyle perîşân olan ve Türk akıncılarının tâkıybi altında kaçan büyük Alman ordusunun pek küçük bir kısmı, bir avuç döküntü hâlinde Kanije'nin ancak 50 km. ötesinde olan Avusturya'ya can atabildi. Kara Ömer Ağa, düşmanı bir müddet Avusturya'da da tâkıyb etti. 80.000 zâyiat veren Almanlar, bir tek top ve tüfek bile götüremediler. Üzerlerinde İmparator'un arması bulunan korkunç büyüklükte 47 muhasara topu, 14.000 tüfek, 60.000 çadır, 14.000 kazma ve kürek, binlerce araba dolusu yiyecek, giyecek, ilâç, barut ve silâh, Türkler'in eline geçti. Ancak en büyük ganimet, Arşidük Ferdinand'ın, müstakbel imparatorun otağındaydı. Bir altın ve bir gümüş taht, 12 kürsü, mücevherler, altınlar, ordu hazinesi olduğu gibi Hasan Paşa tarafından teslim alındı. Öğle vakti Arşidük'ün otağına giren, onun altın tahtına oturan ve maiyyetini karşısında oturtan Paşa, kısa bir hitabede bulundu ve şükür makamında hemen oracıkta maiyyetiyle berâber bir namaz kıldı.

Kara Ömer Ağa, 3.000 atlıyla Avusturya'ya dalmıştı. Bu zafer neticesinde Kanije'nin tam bir yıllık yiyecek ve diğer ihtiyaçları ele geçirildiği gibi, 3.000 kadar köy de Alman hâkimiyetinden Türk hâkimiyetine geçti. Büyük tarihçi Peçevî, bu muhâsara sırasında Yemişçi'nin ordusunda bulunduğu için, zaferin safhalarını çok iyi tâkıyb etmiştir.

Kara Ömer Ağa'ya, Peç sancak beyliği verildi. Tiryâki Hasan Paşa ise, o yaşa kadar erişemediği vezirlik (mareşallik) rütbesiyle taltif edildi. Paşa, büyük zaferini kazandıktan sonra, Belgrad'a dönmekte olan Yemişçi'ye yetişti. Osiyek'te buluştular. Yemişçi, ihtiyar Tiryâki'yi çok büyük törenle karşıladı. 47 büyük Alman topu, Belgrad'a nakledildi. Bunlar kale topu değildi. Ancak muhasarada kullanılabilirlerdi.

III. Sultan Mehmed, büyük Alman ordusunun imhasıyla neticelenen bu hiç beklemediği zaferden çok sevindi. Istanbul'da şenlik yapılmasını irâde etti. Tiryâki Hasan Paşa'ya vezir rütbesi, haslar, murassâ kılıç, muhteşem şekilde donatılmış üç at, üç hıl'at ve bir hatt-ı hümâyûn gönderdi. Hatt-ı hümâyûnunda: «Ber-hudâr olasın, sana vezâret verdim; ve senin ile mahsûr olan

(asker) kullarım ki... mâ'nen oğullarımdır, yüzleri ak ola... Makbûl-i hümâyûnum olmuşdur. Cümlenizi Hakk-ı Ta'âlâ Hazretlerine ısmarladım» (Naîmâ, I, 279) diyordu. Türkler'de padişah duası alanın iki cihanda azîz olacağına ve daha büyük bir bahtiyarlık olmıyacağına dair İslâm'dan önceki çağlardan gelen bir inanış mevcut bulunduğu için Hasan Paşa, hatt-ı hümâyûnu okurken sevinçten ağladı. Vazifesini yapmakla iktifa ettiği hâlde padişahın kendisine 70 yaşında vezirlik vermesini garipsedi ve çok buldu. Bu vesileyle söylediği ve Naîmâ'da bulunan sözler, Hasan Paşa'nın, askerî dehâsı yanında, gerçekten büyük bir insan olduğunu göstermektedir. Zira artık vezirlik rütbesi, Kaanûnî devrindeki değerini muhafaza etmiyordu (Barbaros'a bile bu rütbenin verilmediği hatırlanabilir). Kelimenin en dolu mânâsıyle aşağılık adamların bu rütbeye eriştikleri oluyordu. Tiryâki Hasan Paşa, Kanije zaferinden 10 yıl sonra, 1611'de, I. Ahmed devrinde Budin (Macaristan) beylerbeyisi olarak takriben 80 yaşında öldü Kanije'nin ondan sonra gelen kahramanı Peç sancak beyi Kara Ömer Bey'in ölüm tarihini bilmiyoruz. Naîmâ, bu Ömer Bey hakkında «her dili bilirdi» demektedir ki, akıncı kumandanlarının seviyesini göstermesi bakımından mühimdir (Kanije için en büyük tafsilât Naîmâ'dadır : I, 254-81; *Fezleke* ve Peçevî de mühimdir; Solak-zâde ile Müneccimbaşı'ndaki satırlar ehemmiyetsizdir; ayrıca: Hammer, VIII, 9-14 ve Dânişmend, III, 209-12; daha geniş bibliyografya için, ileride verilecek umumî bibliyografyaya bakınız).

İstolni - Belgrad'ın Türkler'ce Muhasarası ve İstirdâdı (12 Temmuz - 6 Ağustos 1602)

Yemişçi Hasan Paşa, 1602 baharında Belgrad'da seferî hâle geçti. 12 temmuzda 9 ay önce Almanlar'ın eline düşen büyük İstolni-Belgrad şehri önlerine geldi. Peçevî de Türk ordusundaydı. 25 günlük şiddetli bir muhâsaradan sonra 6 ağustosta şehir istirdâd edildi. Orduya Yemişçi kumanda etmekle berâber, kaleyi fetheden, Rumeli beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa'dır. Bilhassa Rumeli sipahilerinden Ahmed'in kahramanca kaleye bayrak dikmesi, Kont Isoanini'yi teslîme mecbûr etmiştir.

Orduy-ı Hümâyûn, bu başarıdan sonra 55 km. kuzeydoğudaki Budin'e geldi. Yemişçi, Peşte'den güneydoğuya doğru inerek Erdel'e yol almıya başladı. General Basta'nın kumandasında bir Alman ordusu Erdel'e girmiş, Prens Moses-Szekely, Sadrâzam'dan imdad istemişti. Halbuki bu, ikinci derecede bir olaydı. Geçen yılki büyük bozgunun intikamını almak istiyen İmparator, kardeşi

(müstakbel imparator) Arşidük Mathias'ın kumandasındaki büyük bir orduyu Budin'in kuzey banliyölerine kadar sürmüştü. Yemişçi'nin Budin'i büyük Alman ordusuyla karşı karşıya bırakıp Erdel'e teveccüh etmesi, askerlikten zerre kadar nasîbi olmadığını gösteren birçok olaydan biridir. Zirâ Yemişçi, Peşte'den hareket ederken, Alman toplarının sesleri duyulmıya başlamıştı. Nitekim Budin beylerbeyisi Kadı-zâde Ali Paşa'nın bütün ısrarlarına rağmen çekilip giden Yemişçi henüz uzaklaşmıştı ki, Almanlar, Budin'in Tuna'nın karşı yakasındaki kısmı olan Peşte'yi aldılar ve eylûlün ilk haftası içinde Budin'i muhasaraya başladılar. Bunun üzerine Yemişçi, mecburen Erdel yolundan döndü. Fakat Rumeli beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa'yı 80.000 kişilik Alman ordusunun karşısına bırakıp, kendi Belgrad kışlağına çekildi (18 eylûl). Lala Paşa'nın ordusunda Peçevî de bulunuyordu. Yemişçi'nin korkaklıktan başka hiçbirşeyle izah edilemiyecek olan bu hareketinden Almanlar fevkalâde cesâretlendilerse de, Lala Mehmed ve Kadı-zâde Ali Paşalar gibi büyük bir asker ve büyük bir idâre adamının başında bulunduğu Budin teslim olmadı. Arşidük Mathias, beklemediği derecede sert savunma karşısında büyük zayiat verdi.

Budin Zaferi (18 Kasım 1602)

27 eylûlde Lala Mehmed Paşa'nın yaptığı hurûc hareketi, Alman ordusunu bozdu. Hurûc edenler arasında, yaşı seksene yaklaşan Budin kadısı Hâbil Efendi de vardı ve kendi eliyle bir düşman askerini öldürdü. Kaleden düşmana doğru bayır aşağı yuvarlanan içi demir parçası ve barut dolu fıçılar, binlerce düşmanı öldürdü. Bu silâh, eski Budin beylerbeyilerinden Dev Süleyman Paşa tarafından îcâd edilmişti. Türk silâh tarihi üzerinde hiçbir ciddî tetkik yapılmadığı için, nasıl işlediği hakkında bilgimiz yoktur. Bunun üzerine çok büyük zayiat vermiş olan Arşidük Mathias, 2 aydan fazla süren bir muhâsaradan sonra, 18 kasımda Budin önlerinden çekilip Viyana'ya döndü.

III. Mehmed, Lala Paşa'yı 3. vezirliğe yükseltti ve serdâr yaptı.

1603 Harekâtı (11 Mayıs - 21 Eylûl)

II. Gazi Giray Hân, 1602-3 kışını Macaristan'ın Peç şehrinde büyük tarihçi Peçevî ile berâber geçirdi. Ancak 11 mayıs 1603'te, yâni tam sefer mevsiminde, Kırım'a çekilip gitti. Sebeb, Yemişçi'-

nin devlet ihâneti sayılacak bir entrikasıydı. Yemişçi, hiçbir başarı kazanamadığı Almanya seferinde, Lala Mehmed Paşa'nın muvaffakıyet gösterip sadrâzam olacağından korkuyordu. II. Gazi Giray gibi büyük bir askerin de yardımıyla Lala Mehmed Paşa, serdâr sıfatıyla birçok şey yapabilirdi. Peçevî'nin yakın akrabası olan 3. Vezir Lala Mehmed Paşa, Rumeli beylerbeyisi Murad Paşa'yı Budin muhafızlığına, Bosna beylerbeyisi —eski Celâlî— Deli Hasan Paşa'yı da Osiyek muhafızlığına getirdi. Kendisi, Budin'in karşı yakasındaki banliyösü Peşte'de düşmanı bekliyordu. Almanlar, 50.000 askerle Peşte'ye yaklaşıyorlardı. Düşman, 14 temmuz sabâhı beklenmedik bir şekilde taarruza geçti. Derviş Paşa, 5.000 Yeniçeri ve Anadolu'dan getirilen 6.000 eski Celâlî ile beraber —çoğu Tuna'da boğulmuştur— şehîd düştü. 18 temmuzda Deli Hasan Paşa karşı taarruza geçti. Almanlar'dan 8.000 kişi öldüğü hâlde, geri çekilmediler. 22 temmuzda bir muhârebe daha oldu. Netice alamıyan Almanlar, geri çekildiler. Serdâr Lala Mehmed Paşa da 21 eylûlde Belgrad kışlağına gitmek üzere Budin'i terketti. 2 ay, 8 gün Budin'de kalan Orduy-ı Hümâyûn, hiçbir netice elde edemedi. Budin-Belgrad yolunu 15 günde alan Serdâr, 6 ekim 1603'te kışlağına vardı. Bu günlerde İran ile yeniden savaş başladı ve Tebriz ile Revân kaybedildi ki, IV. bahsimizde ele alınacaktır. Gene aynı günlerde Yemişçi, yalnız makamını değil, pek değersiz olan başını da kaybetti ki, I. bahsimizde anlatılmıştı. Ordu'nun Belgrad'a varmasından tam 2,5 ay sonra III. Mehmed öldü ve yerine oğlu I. Ahmed tahta geçti (V. bahsimize bakınız). III. Murad devrinden kalan Almanya savaşı, III. Mehmed'in bütün saltanat müddetini doldurduktan sonra, I. Ahmed devrinde de devam etti ki, bundan sonraki III. bahsimizde, bu savaşın safhalarını anlatmıya devam edeceğiz. İki hükümdar devrindeki Almanya savaşı bahsinin arasında, III. Mehmed'in 8 yıl, 11 ay, 5 gün, yâni 9 yıldan 25 gün eksik süren saltanatı sırasında, Türkiye hâkanlığında yaşıyan, sahalarının en değerli şahsiyetlerini anmak istiyorum.

III. Mehmed Devrinin Büyük Şahsiyetleri

III. Mehmed'in saltanat sürdüğü 9 yıl içinde Türkiye'de yaşıyan gerçekten büyük şahsiyetler, asker ve bestekâr olarak II. Gazi Giray Hân, tarihçi ve devlet adamı olarak Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi, şair ve devlet adamı olarak müstakbel şeyhulislâm Yahyâ Efendi, asker olarak Sadrâzam Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa ile Tiryâki Hasan Paşa ve onun kedhudâsı olan İsken-

der Paşa, denizci olarak Murad Reîs, mimar olarak Mehmed Ağa, bestekâr olarak Zâkirî Hasan Efendi, şâir olarak Nev'î, Bâkî, Rûhî ve Nef'î, tarihçi olarak Âlî, Selânikî ve genç Peçevî'dir. Bu şahsiyetlerin bir kısmı III. Mehmed devrinin tamamını, bir kısmı ilk yıllarını yaşamış, bir kısmı da ilk şöhretini bu çağda yapmışlardır. Gene bu devirde Türkiye dışı Türk âleminde Türkistan'da I. Abdullah Hân, İran'da I. Şâh Abbas, Hindistan'da Abdürrahim Hân Karakoyunlu, büyük şahsiyetlerdir.

III

TÜRKİYE-ALMANYA SAVAŞI'NIN SON SAFHASI (1603-1606) — SİTVATOROK MUÂHEDESİ

Sadrâzam Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa'nın Serdâr-ı Ekremliği (2 Şubat - 26 Temmuz 1604)

Serdâr 3. Vezir Lala Mehmed Paşa, 1603-4 kışını Belgrad'da geçirdi. Yemişçi'nin yerine sadrâzam olan Mısır beylerbeyisi Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa, ancak 29 aralık 1603'te Kahire'den Istanbul'a geldi. Bu sırada I. Ahmed, henüz 3 günlük padişahtı. Ali Paşa, 1604 sefer mevsimi için serdârlığı Lala Mehmed Paşa'dan kendi üzerine aldı. 2 şubatta Ali Paşa'nın serdârlığı, 3 gün sonra da eski sadrâzam Cağaloğlu Sinan Paşa'nın İran üzerine serdârlığı ilân edildi. Ancak Ali Paşa, 3 hazirana kadar Dâvudpaşa ordugâhında kaldı ve bugün hareket etti. Paşa, Vezir Sofu Sinan Paşa'yı sadâret kaymakamlığına getirmişti. Fakat I. Ahmed, Ali Paşa Dâvudpaşa'dan hareket ettiği gün Vezir Hâfız Ahmed Paşa'yı kaymakam yaptı.

1 ay, 18 günde Istanbul-Belgrad yolu alındı ve 21 temmuzda Ali Paşa, Belgrad'a vardı. Lala Mehmed Paşa'dan başkumandanlığı devir ve teslim aldı. Ancak 5 gün sonra, 26 temmuzda Belgradda öldü. 5 ağustosta Lala Mehmed Paşa, hem sadrâzam, hem serdâr-ı ekrem oldu.

Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa'nın Seferi (5 Ağustos-23 Kasım 1604)

Lala Mehmed Paşa gibi, bütün hayâtını Alman serhaddinde geçiren devrin en iyi askerlerinden birinin sadrâzam ve serdâr olması, Ordu'da sevinç yarattığı gibi, Almanlar'da da telâş uyandırdı. Lala Paşa, derhâl Belgrad'dan Budin'e geldi ve 25 eylûlde geçen yıl Almanlar'ın eline düşmüş olan Peşte'yi geri aldı. Düşman, muhârebeyi kabûl etmeden Peşte'yi boşaltıp kaçmıştı. Kaçarken kaleye lâğımlar koymuş ve fitili ateşlemiş, fakat Türkler tam za-

manında yetişerek fitili söndürmüşlerdir. Lala Paşa, Almanlar'ın yıktığı büyük Budin-Peşte köprüsünü yeniden yaptırdıktan sonra, Vaç (Almanca : Waitzen) kalesine yürüdü. Budin'in az kuzeyinde ve Tuna'nın dirsek yaptığı yerde, doğu kıyısında bulunan kale, 16 ekim günü alındı. Almanlar, Peşte gibi Hatvan ve Vaç kalelerini de savunmaksızın Türkler'e bırakıp gittiler. Her üç kaleden çekilen düşman askeri, Estergon'a gitti. Lala Paşa da, 18 ekimde Estergon'u kuşatmıya başladı.

9 yıl önce Almanlar'ın eline geçen Estergon, 18 kasıma kadar 31 gün muhâsara edildi, fakat alınamadı. Şiddetli yağmurlardan sonra kar düşmeye de başlaması üzerine Serdâr-ı Ekrem, muhasarayı gelecek yıla bırakmak üzere Budin'e döndü. General Basta'nın kumandasındaki Alman seyyar ordusu da yakınlarda bulunduğu için, Türk ordusunun iki ateş arasında kalmak ihtimali vardı. Almanlar, Eğri'nin terki karşılığında Estergon'u vereceklerini ve sulh yapacaklarını bildirdiler. Lala Paşa, yakın akrabası Peçevî'yi, Alman murahhasları ile berâber Istanbul'a gönderdi. Fakat Şeyhulislâm Sun'ullah Efendi, Eğri'nin geri verilmesinin hatıra bile getirilemiyeceğini söyleyince, sulh işinden netice çıkmadı. Bu sırada Serdâr-ı Ekrem, Budin'den Belgrad kışlağına gelmiş bulunuyordu. Bu sûretle 1604 seferi, Peşte, Hatvan ve Vaç'ın geri alınması ve Almanlar'ın inisyatifi kaybetmeleriyle, Türkler'in lehine kapandı. Bu 1604 yılında asıl büyük savaşlar Almanya cephesinde değil, İran cephesinde geçti ki, bundan sonraki bahsimizde incelenecektir.

Lala Mehmed Paşa, birkaç ay Belgrad'da kaldıktan sonra, 9 şubatta Istanbul'a hareket etti. Istanbul'a gelerek ilk defa olmak üzere I. Ahmed'le görüştü.

Lala Mehmed Paşa'nın Istanbul'dan Estergon'a Gelmesi (16 Mayıs - 29 Ağustos 1605)

Lala Paşa, 16 mayısta Dâvudpaşa karargâhına geçti ve 21 mayısta buradan hareket etti. 3 ay, 9 gün sürecek olan Istanbul-Estergon yolunu almıya başladı. Sofu Sinan Paşa, tekrar sadâret kaymakamı olmuştu. Yeniçeri Ağası Hüseyin Ağa da Sadrâzam'la hareket etti. I. Sultan Ahmed sadrâzamına Almanya ile sulh yapmak için tam salâhiyet vermişti. Çünki İran savaşı gittikçe kızışıyordu.

Bu sıralarda Erdel'in mühim kısmı General Basta'nın kumandasındaki Alman ordusunun işgalindeydi. Ancak Istvan Bocskay'-

ın idâresindeki Erdelli Macarlar, Almanlar'a şiddetle mukavemet ediyorlardı. 14 haziranda Istanbul'a Bocskay'ın adamları geldi ve Erdel'in düşmandan temizlenmesini istediler.

Lala Paşa, 1 ay, 24 günde Belgrad'a vardı (14 temmuz) ve 6 gün burada kalıp 20 temmuzda Sava'yı geçerek Zemun'a ayak bastı. 10 gün Zemun'da son askerî hazırlıklar yapıldı. 30 temmuzda hareket edildi. Drava geçildi. Kuşuçuşu 350 km. olan Zemun-Estergon yolu tam bir ayda alındı. Orduy-ı Hümâyûn, 29 ağustosta Estergon önlerine geldi ve muhâsara başladı.

Ertergon'un Muhasarası ve Fethi (29 Ağustos-3 Ekim 1605)

Estergon muhâsarası 1 ay, 5 gün sürdü ve çok şiddetli oldu. Lala Mehmed Paşa'nın en büyük başarısı olan ve netice itibariyle Türk-Alman savaşının Türkiye'nin lehine bitmesine ve Almanya'nın sulhu kabûl etmesine, Türkiye'nin İran ile karşı karşıya kalmasına zemin hazırlıyan Estergon'un fethi, yıllardan beri devam eden büyük savaşın son mühim hâdisesidir. Estergon'u, Alman hizmetine girmiş bir Fransız olan Dampierre Kontu savunuyordu. Kont, Türkler yaklaşır yaklaşmaz kaledeki bütün Macar askerlerini dışarıya çıkarttı. Çünki Macarlar'ın Türkler'e olan dostluğu ve Almanlar'a karşı düşmanlığı biliniyordu. Kanije muhâsarasında Macar birliklerinin Türkler'e karşı tek kurşun atmadıkları da unutulmamıştı. Estergon'dan çıkarılan Macarlar, Avusturya'ya gidecek yerde, Lala Mehmed Paşa'nın ordusuna katılmayı tercih ettiler. Esâsen Sadrâzam'ın ordusunda da bir mikdar Erdelli Macar vardı.

Lala Paşa, Estergon çevresindeki üç kaleye, Vişgrad (Wissegrad), Tepedelen (Saint-Thomas) ve Ciğerdelen (Parkany)'e, 3 beylerbeyini sevketti. Ciğerdelen, Estergon'un karşısında, Tuna'nın kuzey kıyısında idi (bugün Estergon, Macaristan'da, fakat Ciğerdelen Çekoslovakya'dadır). 8 eylûlde Bosna beylerbeyisi Husrev Paşa, Vişgrad'ı fethetti. 10 yıl önce Almanlar'a geçen diğer 3 kalenin, Estergon, Tepedelen ve Ciğerdelen'in muhâsarası devam etti. Büyük tarihçi Peçevî, yakın akrabası Lala Mehmed Paşa'nın yâveri olarak Estergon önündeydi. 19 eylûlde Tepedelen de alındı ve bu kaleyi savunan 4.200 düşman askeri kılıçtan geçirildi. 29 eylûlde Estergon varoşunun fethi, artık Estergon'un âkıbetini de belli etti.

Lala paşa, geçen yılki başarısız Estergon muhâsarasından iyi ders almış, gaayet hazırlıklı olarak gelmişti. Bosna Beylerbeyisi'-

ni Budin'e göndererek 25 muhasara topu, 30.000 gülle, 10.000 kental barut getirtmişti. Estergon muhâsarası sırasında Papa ve Ciğerdelen de fethedildi. Bu sûretle Dampierre Kontu'nun savunma imkânları büsbütün azaldı. 3 ekim sabahı, vire şartlarını görüşmek, yâni kaleyi kendiliğinden teslim etmek üzere Türkler'den murahhas istedi. Serdâr-ı Ekrem, akrabası ve yâveri olup Macarca'yı konuşmak ve okumak sûretiyle çok iyi bilen Peçevî İbrahim Efendi'yi —ki bu sıralarda 31 yaşındaydı— murahhas tâyin etti. Kont'un ancak 5.400 askeri kalmıştı. Bunların sağ sâlim çekilip gitmelerini istiyordu. Bu şart, Lala Paşa tarafından kabûl edildi. Ancak Fransız gönüllüleri, Almanya'ya gitmek yerine Türk hizmetine girmek istedi. Paşa, bunları da Türk ordusuna aldı. Bu sûretle aynı gün, 3 ekimde Türk Ordusu tekrar Estergon'a girdi. Böylece Estergon'daki Alman işgali tam 10 yıl, 1 ay ve 1 gün sürmüş oldu. Kaanûnî'nin fethi olan bu çok mühim kale ve bütün Macaristan başpiskoposunun oturduğu tarihî şehir, Türk akıncılarının bu unutulamaz üssü, Türk idâresine döndü. 10 yıl önce Estergon'u pek kahramanca bir müdafaadan sonra aynı Lala Mehmed Paşa düşmana teslim etmiş ve gene yanında bulunan 21 yaşındaki Peçevî'ye birgün bu kaleyi tekrar alacağını söylemişti. Sözünü tuttu. Peçevî bunu : «Cenâb-ı Rabbu'l-Âlemîn ol mahalde du'âmız kabûl etmiş imiş; ayniyle nece istemiş isem, öylece rûzî kıldı» (II, 306) şeklinde ifâde eder. Estergon fethinde Ayasofya Vâızı Efendi de bulunmuş ve askeri teşci etmekte büyük hizmeti görülmüştür.

Lala Paşa, Estergon fethi müjdesini Istanbul'a bildirmek için hemen Peçevî, Kapıcıbaşı Hızır Ağa ve Kara Hasan Çavuş'u gönderdi. Fetihte bulunan süvarilerin yevmiyesine günde 2 akça (72 TL.), yayalarınkine 1 akça zam yaptı. Estergon Katedrali, yeniden cami oldu.

Uyvar'ın Fethi (Ekim 1605)

Lala Paşa, büyük bir asker olduğunu, Estergon fethedildikten sonra bu başarıyla yetinmemekle gösterdi. Tiryâki Hasan Paşa'yı Palota ve Vespirem (Weszprim) kalelerine gönderdi. Estergon'un düşmesiyle mâneviyatları bozulan Almanlar, her iki kaleyi de savaşmadan teslim ettiler. Diğer taraftan Erdel prensi Bocskay (Boçkay)'ın kumandasındaki bir Türk-Erdel ordusu Uyvar (Neuhausel) üzerine yürüdü. Viyana'nın 100 km. doğusunda ve Tuna'nın kuzeyinde, şimdi Çekoslovakya'da bulunan Uyvar, pek müstahkem kalesiyle ünlüydü. Boçkay, Uyvar'ın muhâsarasına

başladı. Lala Paşa, Estergon'u alır almaz Sinan ve Bektaş Paşalar'ı, Sirmiya, Semendire, Alacahisar ve Tırhala sancak beylerini, Kırım ve Çerkes süvarilerini Uyvar'a gönderdi (Uyvar, Estergon'un 50 km. kadar kuzeybatısındadır). Kale, Boçkay'a teslim oldu. Lala Paşa, Uyvar'ın fethini öğrenir öğrenmez, kaleyi devir ve teslim almak için, Tiryâki Hasan Paşa'yı gönderdi. Mustafa Paşa'nın yerine eski beylerbeyi ve büyük idâre adamı Kadı-zâde Ali Paşa'yı tekrar Budin beylerbeyiliğine getirdi. Niğbolu, Silistre, Çirmen, Vize ve Semendire sancak beylerine, sulha kadar askerleriyle Budin'de kalmalarını emretti. Zîrâ bu seferde fethedilen bir seri mühim kaleler, Almanlar tarafından geri alınırsa, sulh işi daha yıllarca uzayabilirdi. Yeğeni Sarhoş İbrahim Paşa'yı Kanije beylerbeyisi yaptı. Meşhur Celâlî Deli Hasan Paşa'ya da evvelce Bosna eyâletinin yerine Tımışvar (Tameşvar) eyâletini vermişti. Bu tedbirler, Almanya'yı sulha zorladı. Böylece yıllardan beri süregelen Almanya savaşında durumun Türkiye lehine değişmesini kesin şekilde sağlıyan, Lala Paşa oldu. Sulh, artık son derece yaklaşmıştı.

Sarhoş İbrahim Paşa'nın Avusturya Seferi (Ekim 1605)

Lala Paşa, Almanlar'ı tamâmen ezmek için, onları öz yurdlarında, Avusturya'da da vurmaya karar verdi. Avusturya'yı tahribe memur Türk ordusunun başına, Kanije beylerbeyisi Sarhoş İbrahim Paşa geçti. Lala Paşa'nın kızkardeşinin oğlu olan İbrahim Paşa'nın, 20.000 atlısı vardı. Erdelli Macar ve Kırım atlıları, bu sayıya dâhildi. İbrahim Paşa, geçen iki yıl da üstüste Stirya yarımadasına akın yapmış (kuzeybatı ucunda Trieste limanının bulunduğu yarımadadır) ve düşmana büyük zarar vermiş, Venedik'in 100 km. ötesine kadar sokulmuştu. Bu defa da Stirya, Karniol ve Güney Karinthia'yı, Adriyatik ile Drava arasındaki ülkeleri çiğnedi. Raba suyunu geçip Doğu Avusturya'ya da girdi. Bu arada Avusturya-Macaristan sınırındaki Steinamanger (Macarca: Szombathely) şehrini aldı. Birçok kasabayı tahrib etti. 20.000 seçkin esirle döndü.

Lala Mehmed Paşa'nın Erdel Prensi Boçkay'a Orta Macar Kırallığı Tâcını Giydirmesi (20 Kasım 1605)

Lala Mehmed Paşa, bütün Macarlar'ı devlete iyice bağlamak için, Erdel prensi Istvan Bocskay'a (İştvan Boçkay) «Orta Macar Kralı» unvanını vermeyi kararlaştırdı. Macarlar'ın en büyük kıs-

mı, başta Budin olmak üzere, Kanije, Tameşvar, Eğri beylerbeyiliklerinde, doğrudan doğruya Türk idâresinde yaşıyorlardı. Daha az sayıda Macar, gene padişahın tab'ası olarak Erdel (Transilvanya) prensliğinde, nihâyet daha azı da, Almanya imparatorluğunda, bilhassa Slovakya çevresinde yaşıyordu. Eski Büyük Macaristan krallığının başkenti olan Budin, Türkler'in elindeydi. Macaristan krallık tâcı da, Türkiye Hâkanı'nın muhteşem tâcının bir taşını teşkil ediyordu. Ancak I. Ferdinand'dan itibâren Almanya imparatorları, «Bohemya ve Macaristan Kralı» geçiniyorlardı. Türk diplomasisi, İmparator'un ne Almanya imparatoru, ne Macaristan kralı unvanlarını hiçbir zaman kabûl etmemiş ve diplomatik vesikalarda hiçbir zaman kullanmadığı gibi, bu unvanların kullanıldığı vesikaları da resmen kabûl etmemiştir. Almanya, daha teknik tâbirle «Batı Roma» imparatorluğu unvanı Osmanlılar'a göre, Fâtih'ten itibâren, Osmanlı hükümdarlarındadır ve Kaanûnî'nin açıkça ileri sürdüğü gibi, tek Roma imparatorluğunun tek imparatoru Avrupa'da, Türkiye hâkanı olan zattır. Türkiye Hâkanı yalnız Doğu Roma'nın değil, bütün Roma imparatorluk tâcının sahibidir. Hele Almanya hükümdârının Macaristan kralı sıfatı büsbütün saçmadır, çünki Macaristan, fiilen Türkiye'nin elindedir. Almanya imparatorlarının unvanları arasında bulunan «Kudüs Kralı» sanı gibi mânâsız bir unvandan ibârettir. Türkiye, Almanya imparatorunun ancak Bohemya kralı, Avusturya arşidukası gibi unvanlarını kabûle şâyân görmüştür. Bilindiği gibi, Bohemya krallığı tâcı, Türk fethinden önce, Macaristan kralı olan zâta aitti.

Lala Mehmed Paşa'nın Erdel prensine vermek istediği unvan, «Macaristan kralı» unvanı değil —çünki bunu ancak padişah kullanabilir— «Macar kralı», daha doğrusu «Orta Macar kralı» unvanıdır. Böylece, Türkiye hâkanının hukukuna tecavüz etmeksizin, bu unvanı haksız olarak kullanan imparatorun prestijine darbe indirmeyi ve Macarlar'ı büsbütün Türkler'e ısındırmayı düşünmüştür. Serdâr-ı ekremler, başkumandanlıkları devam ettiği müddetçe, sonradan Dîvân'da ve padişah huzûrunda hesap vermek şartıyla padişah salâhiyetleriyle mücehhez oldukları, meselâ vezir (mareşal) rütbesi tevcih edebildikleri, harb ilân edip sulh kabûl edebildikleri, padişahın tuğrasıyla damgalı açık kâğıtlara padişah ağzından istedikleri emri yazabildikleri gibi, krallık tevcih edebilir, hükümdarları azledebilir, değiştirebilir, hattâ bir hânedânı tamâmen düşürebilirlerdi. Lala Paşa'nın kullandığı salâhiyet de budur.

Lala Paşa'nın krallık fermânı, 22 ekimde bir Türk subayı ta-

rafından Prens Bocskay'a verildi. Bilindiği gibi Avrupa'da ancak Almanya imparatoru ve Doğu'da İslâm imparatorları krallık tevcih edebilirler. Bir prensi krallık derecesine yükseltmek, ancak imparator titrini taşıyan bir hükümdarın elindedir (Batı'da bazan Papalar da aynı şeyi yapmışlardır). Kral titrini taşıyan hükümdar, bir prensi ancak krallık ve elektörlükten sonra gelen en yüksek hükümdarlık derecesi olan büyük-dukalığa yükseltebilir. Meselâ İspanya kralı gibi pek azametli bir hükümdar, krallık derecesinde yeni bir tâc ihdâs edemez veya bir prensi bu seviyeye yükseltemez. Avrupa'daki krallık tacları, yüzyıllardan beri belirli sayıdadır ve bu sayıyı arttırmak hakkı, yalnız Batı Roma imparatoru sayılan Almanya imparatorunun elindedir. Bu hukukî durum hatırlanırsa, Prens Bocskay'ın Lala Paşa'nın tevcihinden duyduğu sevincin derecesi anlaşılabilir. Macarlar da, kendi ülkelerinden bir prensin krallık tâcı taşımasından tabiatiyle gurur duymuşlardır.

Prens Bocskay'a krallık fermanının verildiği Sarospatak kasabası bugün Macaristan'ın en kuzeydoğusunda kalmaktadır. Tokay'ın az kuzeydoğusundadır ve Çekoslovakya ile Rusya (Ukrayna) sınırına pek yakındır. Yeni kralın tâc giyme töreni ise, Rakos (Rakoş) sahrasında yapılmıştır. Bu ova şimdi Sovyetler Birliği'nin Ukrayna Cumhuriyeti'nin en batısında kalmaktadır. Ungvar (Uzhorod) ve Munkacs (Mukaçevo) şehirleri arasında, Karpatlar'ın güney eteklerindedir. Bu ovadan, Tuna'nın kollarından olan bir ırmak akar.

Rakos sahrasında tac giyme töreni, 20 kasım günü yapıldı. Bütün Türk ordusu, Erdel ordusu, her taraftan gelen binlerce Macar, ovayı doldurmuştu. Avrupalı ressamlara konu olan bu törende Lala Paşa, top sesleri arasında yeni Orta Macar Kralı'nın, huzurunda üç defa diz çöktükten sonra el öpmesini kabûl etmiş, krallık tâcını bizzat Bocskay'ın başına koymuş, beline murassâ bir kılıç kuşatmış, tekrar elini öptürmüştür. Kral Bocskay : «Hâlâ biz Pâdşâh'a kul olduk, demiştir; akça ile alınan kul ekserîyâ darb-u tâ'nîf havfından kerhen kulluk eder: ammâ biz, abîd-i ihsân olduğumuz cihetden, ez-dil-ü cân kemâl-i itâ'at-ü meserret ile kulluk ederiz.»

Lala Mehmed Paşa, Kral Bocskay'ı 10 yıllık vergiden afvetmiş, Almanlar'dan alınan birçok kaleyi onun idâresine vermiş, yalnız Lippa ve Jenoe (Yanova) kalelerini Tımışvar beylerbeyiliğine bağlamıştır. Peçevî, bu tac giydirme töreninde bizzat bulunmuştur. Bu sûretle Güney Slovakya (şimdi Çekoslovakya'da), yâ-

ni Tatra dağlarının bütün güneyi Kral Bocskay'a verilmiş, dolayısıyla Türk hâkimiyetine geçmiştir. Bunların arasında Kosice (Kassa) şehri de vardır. Tac giyme töreninden sonra yeni Kral, Sadrâzam'ın maiyyetinde, Erdel'in bütün ileri gelenleri ile berâber, Rakos sahrasının 280 km. güneybatısında kalan Budin'e gelmiştir.

Lala Paşa, Belgrad'a geldi. 16 mart 1606'da Istanbul'a vardı. Rumeli beylerbeyisi Tiryâki Hasan Paşa'yı, Belgrad'da serdâr kaymakamı sıfatıyla bıraktı. Istanbul'da I. Ahmed'in büyük iltifatlarıyla karşılandı. Ancak 3 ay, 6 gün sonra Istanbul'da öldü ve Türk-Alman sulhunu göremedi (Lala Paşa'nın Estergon seferi için: *Fezleke,* I; Naîmâ, I, 412-25; Peçevî, II, 301-8; Solakzâde, 690 (ehemmiyetsiz); Müneccimbaşı, III, 622-3; Hammer, VIII, 81 v.dd.; Dânişmend, III, 237-44).

Sitvatorok Muâhedesi ve 13 Yıllık Büyük Türkiye-Almanya Savaşı'nın Sonu (11 Kasım 1606)

Sitvatorok Muâhedesi, uzun zamandan beri devam eden her iki tarafın sulh arzularını gerçekleştirdi. Türkiye, İran ile başbaşa kalabilmek için sulh istiyordu. Esâsen Almanya'dan toprak talebi yoktu. Lala Mehmed Paşa'nın son seferinde, Güney Slovakya da fethedilmiş, Eğri ve Kanije'nin alınmasıyla Türk sınırlarında epey terakki kaydedilmişti. Almanya'ya gelince, savaşı kaybettiğini çoktan anlamıştı. 13 yıllık savaşa büyük ümidler bağlamış, bu uğurda muazzam fedakârlıkları göze almış, iflâsın eşiğine gelmişti. Lala Mehmed Paşa'nın ikinci bir seferi, İmparatorluk için felâket olabilirdi. Türkler'in son fütûhâtını tanımak sûretiyle şerefli bir sulh, Almanya için nîmet olacaktı. Türk diplomasisi de, eskisi gibi sert değildi. Yumuşaklık gösteriyor, eğilmemek ve tâviz vermemek şartıyla sulh istediğini belirtiyordu. İran ile Alman savaşından daha büyük çapta bir savaş devam ederken Lala Mehmed Paşa'nın son seferinde kazandığı başarılar, Viyana'yı büsbütün ürkütmüştü. Beklenmedik bir Türkiye-İran sulhunda Türkler, Almanlar'a dehşetli zararlı olabilirlerdi. İki tarafın bu karşılıklı durumu muvacehesinde, sulh müzâkereleri başladı. Müzâkereleri Istanbul'dan Lala Mehmed Paşa idâre ediyordu.

Hammer'in işâret ettiği gibi (VIII, 73) bu sulh müzâkerelerinde Türkiye, tarihinde ilk defa olarak eski üstünlük nazariyesini bırakıyor, Avrupa devletler hukukuna uyuyor, yâni karşı tarafı vasal olarak değil, eşit olarak tanıyordu. Bu Türk üstünlüğü-

nün hukukî delili olan ve birçok tarihçiye Almanya İmparatoru'nun Türkiye Hâkanı'nın tâbii olduğu fikrini veren (Hammer de bunların arasındadır) İmparator'un yıllık vergi ödemesi şartından Dîvân-ı Hümâyûn vazgeçecek gibi görünüyordu. Gerçekten bu şart, İmparator'u, bir ülkesini Türkler'e bırakmaktan fazla üzüyordu. Lala Paşa, ölümünden 8 gün önce İmparator'a ve kardeşi Arşidük Mathias'a (müstakbel imparator) iki mektup göndermiş, sulh müzâkareleri için murahhas olarak Vezir Kuyucu Koca Murad Paşa ile kâhyası Mehmed Ağa'yı yola çıkardığını bildirmişti. Murad Paşa ile İmparator'un murahhasları arasında sulh konferansının esasları üzerinde mutabakat hâsıl olduktan sonra, asıl Türk murahhasları yola çıkarıldı. Bunlar, Başmurahhas Budin beylerbeyisi Vezir Kadı-zâde Ali Paşa, kedhudâsı Ahmed Efendi, seksenlik Budin kadısı Hâbil Efendi ve Budinli Nasreddin-zâde Mustafa Efendi idi. Konferansın toplanacağı Sitvatorok (Zsitvatorok) mevkıi, Budin'in az kuzeybatısında, Estergon ile Komarno arasında, Tuna kıyısında, Zsitta suyunun Tuna'ya döküldüğü yerdedir. Türk murahhas hey'eti, Estergon'dan bir nehir gemisiyle Sitvatorok'a gelmiş, Komarno'dan da Alman imparatorluk murahhas hey'eti hareket etmiştir. Alman başmurahhası Baron von Mollard'dır ve daha 5 murahhas vardır. Müzâkerelerden İmparator, kardeşi ve halefi Arşidük Mathias'ı mes'ul tutmuştur. Arşidük önce Nadasdy'nin başkanlığında Wessprim Piskoposu Paul Nyari ve Gallo gibi generalleri Estergon'a göndermişse de Türkler, murahhasları oyalıyarak müzakereye girişmemişlerdi. Bunun üzerine kesin konferansın, Estergon'un pek az batısındaki Sitvatorok'ta açılması kararlaştırılmıştı.

Kont Nadasdy'nin (aslen Macar'dır) ölümü üzerine Arşidük Mathias, Baron von Mollard'ı, Erlau Başpiskoposu'nu, Dr. Pezzen'i, Kont Althan'ı ve General Erdoedy'yi murahhas yaptı. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi —müstakbel sadrâzam— Kuyucu Koca Murad Paşa, son anda Türk başmurahhaslığından alındı. Yerine, Macaristan işlerine vukufuyla tanınmış büyük idâre adamı Budin beylerbeyisi Vezir Kadı-zâde Ali Paşa getirildi. Fakat Kadı-zâde Ali Paşa'nın kayınpederi olan Vezir Kuyucu Murad Paşa, Budin'de bulunuyor ve serdâr sıfatıyla müzâkereleri uzaktan tâkıyb ediyordu. General Gallo'nun 5. defa olarak konferans hazırlıkları için Murad Paşa'yı Budin'de ziyâretinden sonra, 15 haziran 1606'da 32 günlük bir mütareke üzerinde anlaşmıya varıldı ve ateş kesildi. 20 ekim 1606'da Sitvatorok Konferansı açıldı ve muâhedenin imzalandığı 11 kasıma kadar 22 gün sürdü. Türk murahhaslarına, 1.000 sipahi refakat ediyordu.

Meşhur Sitvatorok Muâhedesi, şartları 20 yıl (1626'ya kadar) devam etmek ve bu tarihte yenilenmek üzere, 17 madde hâlinde aktedildi. Muâhedenin en mühim şartları şunlardır :

Son büyük savaşın çıkmasına kadar Almanya'nın Türkiye'ye ödediği yıllık vergi ilga edilmiştir. Hammer'e göre (VIII, 108) muâhedenin her iki taraf için de en mühim olan şartı budur. Yalnız Almanya savaş tazminatı olarak Türkiye'ye 67.000 duka (167,5 milyon TL.) ödiyecektir. Her iki taraf, savaşta yüz milyonlarca duka sarfettikleri için, bu tazminat ancak senbolik mahiyettedir. İmparator, her üç yılda bir, dilediği değerde eşyayı, hediye olarak padişaha gönderecektir. Padişah ile İmparator, yazışmalarda birbirlerine eşitleri gibi hitâb edeceklerdir. Bu madde, verginin ilgasından doğan tabiî bir netîce sayılmakla berâber, muâhedeye İmparator'un 3 yılda bir padişaha hediye göndereceği şartının konulması, bilhassa muâhedesinin metninde Padişah'ın İmparator'a «oğlu gibi şefkatle muamele edeceği» ibâresinin geçmesi, henüz iki hükümdar arasında tam bir eşitlik havası teşekkül edemediğini gösterir. Bu muâhedeye kadar İmparator, Türk protokolünde sadrâzamla eşitti ve sadrâzamla birbirlerine «kardeşim» diye hitâb ederlerdi. Bu eşitliğin tabiî bir netîcesi olarak Türkiye, Almanya hükümdarının imparator sıfatını kabûl edecek ve bundan böyle İmparator'a «kral» diye hitâb edilmiyecektir. Bize göre bu madde, verginin ilgası maddesinden de mühimdir. Çünki Fâtih ve bilhassa Kaanûnî'nin çok ehemmiyet verdikleri Avrupa'daki tek imparatorluk tâcının, yâni Roma tâcının Türkiye Hâkanı olan zâtın başında olduğu iddiasının iflâsı demektir. Sitvatorok'ta Türkiye, Avrupa'da iki imparatorluk tâcı olduğunu, Batı Roma tâcının Almanya imparatoruna, Doğu Roma tâcının da Türkiye hâkanına ait bulunduğunu kabûl etmektedir (Almanya imparatorunun resmî unvanı esâsen «Roma İmparatoru» idi). Muahede, I. Ahmed'le II. Rudolf arasında aktedilmiş olmayıp, bu hükümdarların halefleri için de muteberdir. Sınır anlaşmazlıkları, Türk tarafında Budin beylerbeyisi, Alman tarafında ise Yanık (Raab) kumandanı olan zatlar arasında halledilecektir. Muâhede, İspanya Kralı'na da açık bırakılmışsa da, Türkiye ile İspanya arasında hiçbir zaman sulh yapılamamıştır (Almanya ile İspanya'nın başında, biri Charles-Quint'in kardeşinden, diğeri oğlundan gelen aynı Habsburg hânedânı bulunmaktadır).

İşte Sinan Paşa'nın devletin başına sardığı 13 yıl, 4 ay, 8 günlük büyük Türkiye-Almanya savaşı, bu Sitvatorok Muâhedesi ile 11 kasım 1606'da son bulmuştur. Muâhede, 12 nisan 1663'te Tür-

kiye yeniden Almanya'ya harb ilân edinceye kadar 56 yıl, 5 ay, 1 gün yürürlükte kalmıştır.

Sitvatorok Sulhu ile Türkiye, Avrupa'da nisbeten uzunca bir sükûn devresine girer. Almanya ile 57 yıl savaş olmıyacaktır. Venedik'le savaş ancak 39 yıl sonra çıkacaktır. Rusya ile yapılan savaşlar, ikinci derecede olaylar hâlindedir. Ancak Lehistan ile VI. bahsimizin mevzuunu teşkil edecek bir savaş vardır. Bu müddet içinde Türkiye, 1639'a kadar İran'la devamlı savaş hâlindedir ve büyük askerî ve siyâsî olaylar Batı'da değil, Doğu'da, İran cephesinde geçer. Avrupa'da Otuzyıl Savaşı'nın çıkmasının da, Türkiye-Avrupa münasebetlerinin durgunluk safhasına girmesinde büyük payı mevcuttur. Sitvatorok'tan itibâren başlıyan bu durgunluk safhasının eşiğinde Avrupa'nın siyâsî durumunun karakteristik ve tipik bulduğumuz noktalarına dokunmakta, Türkiye tarihini cihan tarihi çerçevesi içinde anlamak bakımından büyük fayda vardır. Önce Türkiye'nin muhtar eyâletlerinden biri olan ve hükümdârına Türkler'in kral pâyesini verdikleri Erdel (Transilvanya) prensliğinin durumunu gözden geçirip, sonra Avrupa devletlerinin vaziyetine temas edeceğiz.

Erdel Prensliği'nin Durumu

Macar Bocatius, 1606'da, Sitvatorok Muâhedesi'nin imzalandığı yılda, şöyle yazıyordu : «Habsburg zulmüne karşı isyân eden Macar asılzâdelerinin büyük bir kısmında Türkler'e karşı itimat o derecede kuvvetlidir ki, eğer Bocskay, Türkler'den ayrılarak İmparator ile anlaşacak olsa, bu hareketi, muhakkak hayâtına mal olur ve Macarlar tarafından öldürülür» (Decei, *İsl. Ans.*, IV, 301 b). Erdel, Türk tâbiiyetinde rahat ve iç işlerinde tamâmen bağımsız bir hâlde yaşıyordu. Almanlar ise bilâkis girdikleri Macarlar'la meskûn toprakları savaş meydanı hâline getiriyor, memleketi fakirleştiriyorlardı. Birçok Macar asılzâdesinin topraklarına ve mallarına, Katolik olmadıklarını ileri sürerek muhakemesiz el koymuşlardı. II. Rudolf, Macarlar'ın din mevzuunda hiçbir taleplerini değil kabûl etmek, hattâ dinlemiyeceğini resmen ilân etmişti (Makkai, *Hist. de Transylvanie,* 205-6). 1557 de doğup 1604'de Erdel tahtına oturan Prens Istvan Bocskay, Alman düşmanı ve Türk dostu olarak tanınmıştı. 11 kasım 1604'te Kassa (Kosice) şehrinin Macar olan halkı, İmparator'un tâbiiyetinden çıkmış, kapılarını Erdel Prensi'ne açmıştı. 23 haziran 1606 Viyana anlaşmasıyla Almanya, Macarlar'la meskûn Tokay, Partium, Bereg ve Ugocsa vilâyetlerini Erdel'e bırakmaya mecbur oldu. Bu sûretle Türkiye

toprakları, esaslı bir şekilde Slovakya'ya, Bohemya'ya, Avusturya'ya, Lehistan'a doğru sokuldu. General Basta'nın kumandasındaki Alman ordusunun Erdel'de Bocskay'a yenilmesi, İmparator'u Viyana anlaşmasını imzalamaya zorlamıştı. Erdelliler, Avusturya ve Bohemya topraklarında at oynatıyorlardı (*Aynı Eser,* 207). Ancak birkaç ay sonra Bocskay ölünce II. Rudolf, Erdel'e bıraktığı toprakların bir kısmını geri aldı. 53 yaşında ölen Türkiye'nin Orta Macar Kralı'nın yerine, Rakoczi Zsigmond (1606 - 1608), onun yerine de Türkler'in «Deli Kral» dedikleri zâlim Bathory Gabor (1608-1613) geçti. Bu yeni hükümdârın Türkler tarafından nasıl tahtından indirildiği, V. bahsimizde anlatılacaktır.

Almanya'da Durum

Almanya için pek uğursuz olan, buna karşılık İsveç'i büyük devletler arasına sokan ve Fransa'nın gerçek büyüklüğünü yapan Otuzyıl Savaşları'nın eşiğinde Alman İmparatorluğu, mezhep kavgaları içindeydi. İmparator II. Rudolf, Charles-Quint'in tek erkek kardeşi ve halefi I. Ferdinand'ın torunu idi. Ataları gibi mutaassıp Katolik'ti. Ancak metbûu olduğu Alman devletlerin ehemmiyetli bir kısmı Katolik değil, Protestan'dı. Protestan mezhepleri arasında da dehşetli bir kavga vardı. Bilhassa Reformist Protestanlar'la Evanjelist Protestanlar, birbirlerinden nefret ediyorlardı (Schiller, *Otuzyıl Savaşı Tarihi,* I, 71). Schiller şöyle diyor (I, 77) : «Avusturya kudretini doğuda ve batıda aşağı tutan iki hayırlı baskı, Türkler'le Protestanlar idi. Fakat bu iki baskının zorundan kurtulmasına imkân verilince Avusturya, bütün korkunçluğuyla yeniden ayağa kalkıyordu.»

İspanya'da Durum

Otuzyıl Savaşı'nın eşiğinde, Almanya'nın ayrılmaz müttefikı İspanya'nın durumu da parlak değildi. Müfrit ve mutaassıp Katolik siyâset, henüz Avrupa'nın en kudretli Hıristiyan devleti olan İspanya'nın da gücünü Fransa ve İngiltere lehine azaltıyordu. İspanya da, Almanya gibi Habsburg Alman hânedânının elindeydi. Tahtta, Charles-Quint'in oğlu ve İspanya'daki halefi II. Felipe'nin oğlu ve halefi III. Felipe (Philippe) bulunuyordu. 1610'da Arablar'ın son döküntüleri, Don Juan de Mendoza tarafından Cebelitârık'tan gemilere bindirilmiş, Türk Kuzey Afrikası'na gönderilmişti. Portekiz'e de sâhib olan İspanya'da artık yalnız Katolik vardı. Müslüman Arablar'dan, Yahudiler'den, esâsen ciddî bir

kuvvet teşkil etmiyen Protestan temayüllülerden kurtulmuştu. Fakat bu Katolik birliği, devlete pek pahalıya mal olmuş, serveti, ziraati, sanayii ve ticâreti çok zarar görmüştü. Üstelik nüfusu ehemmiyetli şekilde azalan ülkedeki Katolikler de rahat değillerdi. İspanya eyâletlerinden yalnız bir tânesinin Enkizisyon mahkemesi, 16 yıl içinde 20.000 kişiyi, Katolik imânına aykırı inanç beslemek suçuyla diri diri ateşte yaktırmıştı. (Michelet, *Hist. de la Révolution Française,* I, 24). Bu ölçüde bir vahşet, değil İslâm dünyasında, Uzak Doğu'da bile meçhuldü.

III. Felipe'nin 1598'de babasının tahtına oturmasıyla Lerma dukası Don Francisco Gomez'in kanlı devri başladı. Bütün makamlar, İspanya başbakanı olan bu adamın akrabaları, yakınları ve adamları tarafından paylaşıldı. Zevcesi, Kraliçe'nin baş nedîmesi, amcası Enkizisyon Başhâkimi, kardeşi Valencia kral nâibi, kayınpederi Napoli kral nâibi, dâmâdları amiral oldu. Çok pis yollardan edinilmiş serveti, 44 milyon duka gibi akıllara durgunluk veren bir meblâğ tutuyordu (Lavisse-Rambaud, *Hist. Générale,* V, 651). Bu para, bugünki râyiçle 132 milyar TL. eder. İspanya'dan çok daha zengin bir devlet olan Türkiye'nin başbakanı Sokollu Mehmed Paşa'nın servetinin 45 milyar TL. kadar olduğu ve Sokollu'nun bu serveti devrinde emsalsiz sayıldığı hatırlanırsa, İspanya Başbakanı'nın krallığın ülkelerini ne derece soyduğu hakkında daha iyi bir fikir edinilebilir. III. Felipe devrinde de İspanya'nın en büyük düşmanları Türkiye, Fransa ve İngiltere idi *(Aynı Eser,* 652). 1610'dan önce Türkiye'nin İspanya'daki en büyük dayanak noktası, icabında 90.000 kişiyle çete savaşı yapabilecek olan Endülüs Müslümanları idi. İspanya, bir Türk, İngiliz veya Fransız çıkartması sırasında bu Müslümanlar'ın ayaklanmalarından korkuyordu. Bu Müslümanlar'ın hepsi, köylüleri bile, çalışkan, yüksek seviyeli, san'atkâr ve zengindi. Sefil Kastilya köylüsüyle tam bir tezat teşkil ediyorlardı. Bu yükselmiş azınlığı Cervantès, şöyle tarif ediyor: «İspanya'yı kemiren bu kurtların ilmi, bizim varlığımızı çalarak zenginleşmektir!» *(Aynı Eser,* 652). 1609 eylûlünden 1610 temmuzuna kadar süren 10 ay içinde Valencia, Endülüs, Murcia, Kastilya, Aragon ve Katalonya eyâletlerindeki bütün Arablar, İspanya'dan atıldı. Henüz İspanya'yı terketmemiş, yok edilmemiş veya Katolik yapılmamış olan bu son Müslüman kitlesi, hayvan sürülerine uygulanan şartlardan daha kötü şartlar altında, dehşetli zulümlerle denize doğru sürüldü. Yüz binlercesi, denize erişemeden İspanya'nın kara toprakları üzerinde can verdi. Valencia dağlarına çıkan 40.000 Arab çetecisi, dehşetli şekilde boğazlandı. Az bir kısmı esîr olarak satıldı. Nihâyet bir

kısmı Cebelitârık'a kadar getirilerek Kuzey Afrika'ya, Türkler'in şefkatli ve vefâlı himâyesine bırakıldı. Bu sûretle İspanya, en iyi çiftçi, san'atkâr ve sanayici olan 600.000 tab'asını kaybetti. Kendi kendini fakirliğe ve geriliğe sürükledi. Arablar'dan boşalan tezgâhlar işletilemedi. Topraklardan bir kısmı, XIX. asra kadar boş ve işlenmemiş şekilde kaldı. Bu olayın İspanya için pek felâketli olan tarihî neticelerini kestiremiyen İspanyollar, bu zulmü, III. Felipe devrinin en büyük başarısı olarak alkışladılar. Cervantès gibi bir dâhî bile şöyle diyordu : «kahramanca bir hal çâresi! Tam bir Tanrı ilhâmı!». Ancak olaya dışarıdan bakan tarafsız müşahidler böyle düşünmüyorlardı. İspanya ve Almanya'yı yenerek Avrupa'nın birinci devleti olmıya hazırlanan Fransa'nın büyük başbakanı Kardinal Richelieu bu çılgınca sürgünü öğrenince şöyle dedi : «Tarihin yüzyıllardan beri kaydettiği en barbarca plânı İspanya yürürlüğe koydu.» III. Felipe, 31 mart 1621'de ölüp tahtını 16 yaşındaki oğlu IV. Felipe'ye bıraktığı zaman, İspanya'nın tarihî mukadderatı çizilmiş oluyor, devlet, 1,5 asırdan beri muhafaza ettiği en kudretli Hıristiyan devleti olmak vasfını kaybetmek üzere bulunuyordu. XVII. asrın başlarında İspanya tarihinin ana hatları, Arablar'ın sürgünü ve imhası, Türkler'e, Fransızlar'a ve İngilizler'e karşı kindar ve lüzumsuz bir düşmanlık, bu devletlere karşı yapılan devamlı savaşların verdiği iktisadî sarsıntı, Enkizisyon'un vicdan ve fikir hürriyetini yok etmesi, rüşvet ve hırsızlıktan ibâretti. Türkiye dâhil, dünyanın en geniş arazisine sâhib olan bu devlet, üzerinde güneş batmıyan bu muazzam imparatorluk, büyük darbeler yemenin eşiğindeydi.

İspanya, iç politikasında olduğu kadar, dış politikasında da akılsızdı. III. Felipe, babası II. Felipe'nin Batı Avrupa'yı ele geçirmek projesinden vazgeçmiş değildi. Fransa kraliçesi, yâni XIII. Louis'nin zevcesi Anne, III. Felipe'nin kızıydı. XIV. Louis, bu izdivaçtan doğmuştur. Yâni ana tarafından III. Felipe'nin torunu ve Charles-Quint'in torununun torunudur. III. Felipe'nin diğer bir kızı da, Almanya imparatoriçesi olup, III. Ferdinand'ın (1637-1657), yâni Kanije'de Tiryâki Hasan Paşa'ya yenilen zâtın zevcesi ve I. Leopold'ün (1657-1705) anasıdır. Bu sûretle III. Felipe'nin diğer bir torunu da, istikbâlde Almanya tahtına oturacaktı. Ancak Alman desteği İspanya'ya hiçbir siyâsî fayda sağlıyamadığı gibi, Fransa hânedânı ile akrabalık da, Fransa'nın İspanya aleyhine büyümesine engel teşkil etmedi. IV. Felipe (1621-1665) de babasının yolundan gitti. Büyük Avrupa hânedânlarıyla akrabalık bağları kurarak, Avrupa'da nüfuz kazanmıya boş yere çalıştı. Önce XIII. Louis'nin kızkardeşi ve XIV. Louis'nin halası Elisa-

beth ile, o ölünce, eniştesi Almanya imparatoru III. Ferdinand'ın kızı Maria-Anna ile evlendi. Bu sonuncusu, IV. Felipe'nin kızkardeşinin kızı, yâni yeğeni oluyordu (Katoliklik'te yeğenle evlenmek yasak değildir, fakat nâdirdir). İlk izdivaçtan doğan Maria-Theresa, XIV. Louis ile evlenip Fransa kraliçesi oldu. İkinci izdivaçtan, IV. Felipe'nin halefi II. Carlos (1665-1700) doğdu. Gene ilk izdivaçtan doğan Margaret-Theresa ise, İmparator I. Leopold'ün ilk zevcesi oldu. II. Carlos da, önce XIV. Louis'nin (1643-1715) kardeşinin kızı Marie-Louise'le evlendi. Gerek XIV. Louis, gerek İmparator I. Leopold, II. Carlos'un kayınbirâderi idiler (Pirenne, II, 557-8; Langer, *World History,* 441, 444, 462).

III. Felipe'nin İspanya'nın son Müslümanlar'ının servetine el koyması da devleti mâlî müzâyakadan kurtaramadı. İspanya'yı terketmek için kendilerine 72 saat mühlet verilen 600.000 Arab'dan canlı olarak Cezâyir'e varabilen 150.000 kadar talihli, bilâkis Cezâyir beylerbeyiliğinin iyi Türk vatandaşları olarak İspanya'ya karşı iyi hizmetler gördüler (Pirenne, II, 561). III. Felipe devri, yalnız İspanya tarihinin değil, bütün cihan tarihinin en kanlı çağlarından biri oldu *(Aynı Eser,* II, 617).

İspanya, Asya'da da sömürge edinmiye başladı. Daha 1564'te Filipinler'i işgal etmişti. Böylece Filipinler, Avrupalılar tarafından işgal edilen ilk Asya ülkesi olarak tarihe geçti. 1602'de 800 İspanyol ailesi Filipinler'de oturuyor ve ülkeyi soyuyorlardı. Ancak Filipinliler'e daha önce iktisâdî şekilde el atan Çinliler, İspanyollar'ın gelişiyle imtiyazlarını kaybetmediler. İspanyollar'dan fazla ticâret gemileri olduğu için, onlardan daha çok para kazanıyorlardı. Öyle bir an geldi ki, İspanyollar, Çin kolonisinin kazancını kıskanmıya başladılar. Sonunda Filipinler'e yerleşmiş 20.000 Çinli'nin toptan kılıçtan geçirilmesiyle, bu mes'ele de halledildi (Pirenne, II, 533).

Holanda ve Belçika'da Durum

Holanda ve Belçika, İspanya'ya ait ülkelerdi. Ancak 1609'da III. Felipe, Holanda'nın bağımsızlığını tanımak mecburiyetinde kaldı. Belçika, İspanya toprağı olmakta devam etti.

Bağımsızlığını kazanır kazanmaz büyük devletler arasına girmek için büyük bir enerji gösteren Holanda, İsviçre gibi, federal bir cumhuriyetti. İç işlerinde muhtar 7 eyâletten ibâretti. Bu 7 eyâlet, İspanya kralını hükümdar tanıyordu. Orange hânedânın-

dan Willem (Almanca: Wilhelm, Fransızca: Guillaume) «stathouder» yâni devlet başkanı seçilince, İspanya'dan ayrılmak, kral olmak istemiş, fakat II. Felipe, Holanda ihtilâlini bastırmıştı. Wilhelm d'Orange'ın oğlu Maurice de Nassau da 1584'te İspanya'ya karşı ayaklanmış, fakat bağımsızlık elde edememişti (Pirenne, II, 474-5). Ancak 25 yıllık bir mücâdeleden sonra 1609'da ülkenin bağımsızlığını III. Felipe'ye tanıttı. Maurice de Nassau, 41 yıl Holanda'nın başında kaldı (1584-1625). 1609'dan sonra, kral unvanını taşımamakla berâber, ülkenin gerçek hükümdarı ve Holanda devletinin hakikî kurucusu oldu.

Holanda'nın İspanya'dan ayrılması, Holandalılar'ın deniz ticâretiyle zenginleşmeleri sâyesinde mümkin olabildi. Holanda, açık deniz ticâretinde Portekiz'den boşalan yere geçti, İngiltere deniz ticâreti henüz Holanda'nınkinden çok daha ehemmiyetsizdi. 1609'da kurulan Amsterdam Millî Bankası, Avrupa'nın en kudretli mâlî müessesesi oldu ve en büyük Avrupa devletlerine bile kredi açmıya başladı. İspanya'nın Baltık Denizi'yle bütün ilgisi kesildi. Baltık ticâreti de, Holanda'nın eline geçti. 1594'te kurulan Hindistan Kumpanyası, İndonezya'da Cava adasının kıyılarında birkaç yer ele geçirerek buralara yerleşti. 1596'da Güney Amerika'ya bir Holanda keşif hey'eti gönderildi. Holandalılar, Japonya'ya kadar gittiler ve Japonya'ya ayak basan ilk Avrupalılar'dan oldular. Portekiz'den boşalan Hind Okyanusu deniz ticâretinin bütün nîmetlerini, bu küçük ülke toplamıya başladı. Amsterdam, Avrupa'nın para piyasası oldu. İlk ticârî seferlerin getirdiği kâr, daha büyük teşebbüslere zemin hazırladı. Seylan ve Malaya kıyılarında Holanda ticâret evleri kuruldu. Hind Okyanusu'ndaki son Portekiz ticâret ve savaş gemileri, insafsızca vuruldu ve imha edildi. Bu sûretle Holanda, şimdi Portekiz'i ele geçirmiş olan İspanya'dan, intikam almış oluyordu. 1600 yılında İngilizler de bir Hindistan ticâret şirketi kurmuşlardı. Fakat bu kumpanyanın kapasitesi, Holanda'nınkinden çok küçüktü. 8 yıl içinde, 1602'de, Holanda Hindistan Kumpanyası'nın sermâyesi şimdiki râyiçle 10 milyar TL.'na yükseldi (Pirenne, II, 476). 1610'da Cava'da ilk ticârî sömürge teşkilâtı yapıldı. 1614'te Amerika'ya da el atıldı. Manhattan adası üzerinde Nieuw-Amsterdam, yâni şimdiki New York şehri, mütevâzı bir kasaba hâlinde kuruldu. Hindistan Kumpanyası ile Amsterdam Bankası, devlet içinde devlet teşkil edecek bir güc kazandı ve Holanda'nın bütün siyâsetine hâkim oldu (Pirenne, II, 477). Stathouder yâni devlet başkanı olarak Maurice de Nassau'nun yerine geçen kardeşi Friedrich Heinrich (1625-1647) de, 22 yıllık hükûmeti zamanında, ağabeyinin verimli yolundan

yürüdü. 1612'den itibâren Holanda'yı, dünyanın büyük devletleri arasında saymak lâzımdır.

9 nisan 1609'da III. Felipe'nin fermanıyla bağımsızlık kazanan 7 birleşik Holanda eyâleti, bu sûretle 10 Belçika eyâletinden ayrılmış oluyordu. Bu tarihe kadar 17 eyâlet, birlikte idâre edilmişti. Kuzeydeki zengin Holanda, Protestan bir cumhuriyet teşkil ediyordu. Katolik olan Belçika'nın Flandre ve Brabant eyâletlerinden İspanyol zulmünden kaçan Flamanlar, Holanda nüfusunu arttırıyor ve ülkeyi zenginleştiriyordu. Anvers limanı da Holanda'ya verildiği için Katolik Belçika gittikçe zenginliğini, hürriyetini, fikirde, ilimde, san'atta, ticârette edindiği eski mevkıini kaybediyordu. Esâsen 1602'de Oldenbarnevelt'in Hindistan Kumpanyası'nı kurması ve 1609'da Holanda'nın Anvers limanını da alıp Escaut nehrini kapatması, Belçika'nın istikbalini köreltmişti (Lavisse-Rambaud, V, 202-3).

IV. Felipe (1621-1665), tahta geçtiği yıl ölen Arşidük Albert'in yerine, halası Infante Isabela'yı saltanat nâibesi olarak Belçika'ya gönderdi. Belçika'nın Habsburglar'ın Almanya dalından bir saltanat nâibinin yerine İspanya dalından bir nâibe tarafından idâreye başlanması, Belçika için daha da hayırsız oldu (Pirenne, II, 473; Langer, 444, 462).

İngiltere'de Durum

III. Mehmed'den birkaç ay önce, İngiltere'nin büyük hükümdârı I. Elizabeth, 3 nisan 1603'te öldü. Devletine büyük güc kazandıran bu kraliçeyle Tudor hânedânı da son buldu. I. Elizabeth'in başını kestirdiği eski Fransa ve İskoçya kraliçesi Mary'nin oğlu İskoçya kralı VI. James «I. James» sanıyla İngiltere tahtına çıktı. Stuart hânedânı iktidara geldi. I. Elizabeth'in ne çocuğu (evlenmemişti), ne kardeşi, ne yeğeni, ne kuzen ve kuzini vardı. I. James (1603-1625), I. Elizabeth'in büyükbabası olan VII. Henry'nin (1485-1509) kızı, yâni Elizabeth'in halası Prenses Margaret'in 2. zevcinden doğan kızı Margaret Douglas ile Matthew Stuart'ın oğlu Henry Stuart'ın, Mary Stuart'tan doğan oğluydu. Böylece I. Elizabeth'in can düşmanının oğlu, İskoçya'dan İngiltere'ye geldi ve Londra tahtına oturdu (Langer, *World History,* 371).

I. Elizabeth'in 45 yıllık saltanatından sonra, İngiltere tarihinde yeni bir devir açıldı (Lavisse-Rambaud, V, 261). 37 yaşındaki I. James, hemen doğumundan beri İskoçya kralı idi. Şimdi, İngiltere ve İrlanda krallık taclarını da işgal etmiye başlıyordu (*Aynı Eser,* 587). Annesi Mary Stuart, koyu Katolik'ti. I. James'in

İngiltere kralı olarak ilk irâdelerinden biriyse, Katolikler'in daha sıkı bir baskı altına alınması oldu. Katolikler'in, devlet hizmetinde bulunmaları yasaklandı. Katolik memurlar azledildi. Bu sûretle Katolik azınlık, medenî ölüme mahkûm edildi. Katolikler, reşit olmıyan çocuklarının mallarını bile idâre edemiyeceklerdi. Avukatlık ve hekimlik gibi bir kısım serbest meslekleri icra etmeleri de yasaklanınca, tamâmen yok edilmek tehlikesiyle karşı karşıya geldiler (*Aynı Eser*, 594-5). I. James'in garip kararlarından biri de, Londra'da yeni bina inşa etmeyi yasaklaması oldu. Yeni inşaat yaptırmak istiyenlerden, muazzam bir para alınıyordu. Bütün bu garipliklere rağmen, devlet hazinesi yine boştu (*Aynı Eser*, 600). İrlanda'da çıkan büyük O'Dogherty ısyânı, güclükle ve büyük kan dökülerek bastırıldı. 1608'de Chichester, kanlı İrlanda siyâsetine başladı. 1610'dan itibâren adanın «Ulster» denen kuzeydoğusunda yaşıyan İrlandalılar, zorla tehcir edildi veya Protestan olmıya zorlandı. Buraya İngilizler yerleştirildi. Böylece adanın tarihî ve ırkî coğrafyası, tamâmen değişti. İrce gittikçe unutuldu, adanın batı kıyılarına doğru çekildi. Yerine İngilizce geçmiye başladı. Bütün bunlara rağmen İrlanda'da ihtilâl ateşi hiçbir zaman söndürülemedi ve XX. asra kadar devâm etti (*Aynı Eser*, 620; Pirenne, II, 482).

I. James devrinde Katoliklik, biraz daha imha edildi. Yalnız 1603'te 6.000 Katolik ağır şekilde mahkûm oldu. 1605'te kralın ve hânedân üyelerinin bulunduğu bir anda Parlâmento'yu uçurmak komplosuyla itham edilen Katolik İngilizler, tamâmen kanun dışı sayıldılar. Katolikler'in çocukları zorla ailelerinden alındı ve Protestan olarak büyütülmek üzere, memleketin çeşitli ve belirsiz yerlerine gönderildi (Pirenne, II, 593). I. James'in yerine geçen oğlu I. Charles (1625-1649) devrinde Katolik mezhebi, İngiltere, İskoçya ve Galler'de imhâ edilmiş durumdaydı. Ulster dışındaki bütün İrlanda, Katolik mezhebini herşeye rağmen bugüne kadar muhâfaza etti. I. Charles, IV. Henri'nin kızı, XIII. Louis'nin kızkardeşi ve XIV. Louis'nin halası olan Henriette'le evlendi (*World History*, 433).

İngiltere, XVII. asrın başlarında, deniz ticâretini ilerletmek sûretiyle, gelecek büyüklüğünü hazırladı. Vatandaşa, bilhassa denizaşırı teşebbüs sahalarını en liberal şekilde açık tutması, ticâret şirketlerine, yabancı ülkelerde hükümranlık hakkı tanımak derecesinde liberal bir siyâset tâkıyb etmesi, devleti gittikçe zenginleştirdi. Bu sûretle tamâmen devletin, kralın ve büyük asîllerin elinde toplanan İspanya'nın serveti azalırken, burjuvada top-

lanan İngiltere'nin serveti, arttıkça arttı. İngiltere, Atlas Okyanusu ticâretinin yarıdan fazlasını temsil etmiye başladı. İspanyollar'ı, Portekizliler'i, hattâ Holandalılar'ı ve Fransızlar'ı, Atlantik nimetlerinden uzaklaştırmak, hiç olmazsa mümkin olabildiği derecede az nimetlendirmek için, devamlı ve enerjik bir gayret harcadı. Bilhassa İspanyol ticâretine çok büyük darbeler vurdu. İspanya'yı çökerten devletçilik karşısında İngiltere'nin özel teşebbüs gücü, zafer kazandı (Pirenne, II, 485). XVII. asırda yeniden başlıyan İngiltere-İspanya savaşı, iki iktisâdî sistemin çarpışması şeklinde mütalâa olunabilir.

Latince ilim dili olarak Avrupa'da önce İngiltere'de XVII. asır başlarında terkedildi. İngilizce, mahdud dinî birkaç konu dışında, her sahada kullanılan dil oldu. William Shakespeare (1564-1616), insan tefekkürünün sahikaları olan piyeslerini yazarak, İngiliz edebiyatını zirvesine çıkarttı ve bütün Avrupa edebiyatlarını etkiledi (Pirenne, II, 486).

Fransa'da Durum

IV. Henri (1589-1610), Capet hânedânının Bourbon dalında ilk hükümdar olarak Fransa tahtına oturdu. 27 şubat 1594'te Protestan mezhebini bırakarak Katolik oldu. 17 eylûl 1595'te Papa ile de anlaştı ve Fransa'daki son Protestan ümidleri söndü (Lavisse-Rambaud, V, 277). Buna rağmen Protestanlar'ın vatandaş olarak Fransa'da yaşama hakkı tanındı ve 13 nisan 1598 Nantes Fermânı ile resmen te'yid edildi. Protestanlar'a bir takım haklar tanınması bakımından ileri bir hamle olan bu ferman, Protestanlar'ı da, Katolikler'i de memnun etmedi. Katolikler, Fransa'da Protestanlar'ın yaşamasına muârızdılar. Protestanlar da, Katolikler'le tamâmen eşit olmak istiyorlardı. Fransa Protestanları, Cenevre ve Amsterdam gibi dış merkezlere bağlıydılar. Paris'te Protestanlar çok güçsüzdü. Nantes fermanı gerçi Protestanlar'ın kendi kiliselerinde serbestçe âyin ve ibâdet yapmasına müsaade ediyor, fakat bir şehirde Protestanlar'ın toplu olarak belirli mahallelerde oturmaları gibi kayıtlar koyuyordu. Protestanlar'ın üniversitelerde, mekteplerde, hastânelerde çalışmaları serbestti. Fakat gene de birçok hastâne, değil Protestan doktor, Protestan hasta bile kabûl etmek istemiyordu. Bir şahıs, Protestan olduğu için mirastan mahrum edilemiyecekti. Nihâyet Protestanlar'a emniyet vermek için, «sûreté» denen birtakım mahaller ihdâs edildi. La Rochelle, Saumur, Montauban gibi Protestanlar'ın çoğunluk oldukları kasabalarda, birer Protestan garnizon bulundurulacak-

tı. Nantes Fermânı, Fransa'da mezhep birliği olmadığını resmen ilân ediyordu. Katolikler, ferman yayınlandığı günden itibâren Protestanlar'ı yok etmeyi düşünmeye başladılar. Protestan Fransızlar ise, tam bir hukukî eşitlik istiyorlar ve bu isteklerini vatandaşlık hakları yerine kendilerinin Katolikler gibi dinden sapıtmış kimseler değil, gerçek iman sahipleri olmalarına dayandırmak istiyorlardı (Lavisse-Rambaud, V, 282-4).

IV. Henri, huzur içinde saltanat sürmedi. 10 yıl içinde 8 suikasde maruz kaldı, hepsinden kurtuldu *(Aynı Eser,* 292). Türkiye'nin Avrupa'nın öbür ucundaki kudreti, Fransa'yı, Almanya'nın kara, İspanya'nın deniz kuvvetlerinden koruyordu *(Aynı Eser,* 296). Türkiye'nin bu garantisi olmasaydı, IV. Henri'nin ilk yıllarında Fransa'nın iki büyük Habsburg devleti arasında bağımsızlığını kaybetmesi muhakkaktı. Sonunda 1610'da yapılan 9. suikasd muvaffak oldu. Haklı olarak «Büyük» diye anılan IV. Henri öldü. Henüz çocuk olan büyük oğlu XIII. Louis (1610-1643) kral oldu *(Aynı Eser,* 298). Annesi Marie de Medicis, nâibliği ele aldı. Kendi gibi İtalyan olan başbakan Concini ile Fransa'ya hükmetmiye başladı. 1614'te Millet Meclisi (Etats Généraux) son defa toplantıya çağrıldı. Bu Meclis, artık bundan 175 yıl sonra, Fransa İhtilâli'nin eşiğinde toplanacaktır (Pirenne, II, 583).

IV. Henri, iç savaşların harab ettiği Fransa'yı kalkındırmak için büyük çaba harcadı. Parayla devlet memuriyetleri ve asalet unvanları satmak derecesinde müzayaka çeken Kral, muktedir nâzırı Sully'nin sâyesinde az zamanda maliyesini kalkındırdı. Buna rağmen tam bir merkeziyetçilik kurulamadı. Eyâlet valileri müstakil davranıyor, asker besliyor, unvan ve memuriyet satıyorlardı. Makamlarını oğullarına miras bırakan valiler az değildi. İç savaşlar yüzünden yalnız şehirler zarar görmemiş, köyler de perişan olmuş, nüfus azalmış, ziraat gerilemişti. Köylü, toprağını bırakmış, eşkıyalığa başlamıştı (Pirenne, II, 488-9). 1589'da tahta çıkan IV. Henri, Fransa'nın iç ve dış borçlarının şimdiki râyiçle 45 milyar TL. olduğunu görmüştü. Sully'nin sâyesinde, 1609'da, bu borçların büyük kısmı ödendi. Üstelik 1,8 milyar TL. tutarında bir ihtiyat hazinesi teşkil edildi *(Aynı Eser,* II, 491). Fransa'da ilk muntazam yolları ve kanalları, IV. Henri yaptırdı. Manş Denizi ve Gaskonya Körfezi ile Akdeniz, bu kanallar vasıtasıyla birleştirildi. İspanya'dan ithalâtın fazlalığı ve ihracatın azlığı yüzünden dışarı altın ve gümüş çıkarken, Fransa'da iyi bir ticâret dengesi vardı. 1608'de Québec kuruldu ve ilk Fransız göçmenleri Kanada'ya yerleşmiye başladı. İngiltere ve Türkiye ile imzalanan ticâret

muâhedeleri, Fransa'yı gittikçe kalkındırdı ve zenginleştirdi. IV. Henri'nin Medicis hânedânından Marie ile evlenmesi, Floransa'yı Fransa'ya tekrar yaklaştırdı. Este hânedânının sönmesi üzerine Ferrara'nın Papa tarafından ilhakına Fransa, yardım etti. Papa, IV. Henri'ye minnetdar kaldı (*Aynı Eser*, II, 492-3).

Fransa, İngiltere ve Holanda gibi, ilerleme yoluna girmişti. Fakat kötü gelenekler henüz yok edilememişti. Yalnız 1609'da sâdece Bordeaux Parlâmentosu tarafından 600 zavallının büyücülükten mahkûm olması ve ekserisinin diri diri yakılarak gûya cezalandırılması, henüz Fransız toplumunun ne seviyede olduğunu gösterebilir.

Lehistan (Polonya)'da Durum

Sigismund Vasa, aslen İsveçli ve Protestan olmakla berâber, Lehistan (Polonya) kralı olunca, mecburen Katolik mezhebini kabûl etti. Fakat bu, İsveç'te büyük memnuniyetsizlik yarattı. Az sonra Lehistan krallığına ilâveten İsveç kralı da oldu ve Türkiye tâbiiyetinden ayrıldı. Ancak Katolik olması yüzünden, 1598'de İsveç krallığından feragate mecbur edildi. Sigismund, İsveç krallığını bu defa zorla elde etmek isteyince, aynı hânedân tarafından idâre edilen İsveç ile Lehistan arasında savaş çıktı. Lehistan, büyük devletlerden sayılıyordu. İsveç henüz büyük devletler arasına girmemişti.

Bu sûretle İsveç'le Lehistan arasında birkaç fâsılayla yarım asır kadar sürecek olan savaş başladı. Bu savaş, Doğu Avrupa tarihinin mühim hâdiselerinden biridir. Çünki netice bakımından bundan yalnız Rusya faydalanmış, İsveç ve Lehistan gibi iki kudretli komşusundan ve düşmanından kurtulan Ortodoks Rusya, gelişme fırsatı bulmuştur. Üstelik Sigismund'un Rusya tahtına da göz dikmesi ve oğlu Vladislav'ı Rusya çarı ilân ederek Moskova'ya girmesi, Lehler'in boşu boşuna enerjilerini tüketmekten başka netice vermedi. Topraklarını, mezheplerini ve geleneklerini müstevlî Katolik Lehler'e karşı savunmak durumunda kalan Rusya'da millî şuur teşekkül etti ve yabancı işgali, Rusya'nın uyanmasına, iç anlaşmazlıklarını bırakıp millî birliğe doğru gitmesine sebep oldu (Lavisse-Rambaud, V, 714-5).

Rusya'da Durum

«Müthiş» diye anılan ve tarihin en kanlı despotlarından biri olan ilk Rusya çarı IV. İvan'ın (1533-1584) ölümünden sonra Rus-

ya, büyük iç savaşlara sahne oldu (Pirenne, II, 504; Langer, *World History,* 417). IV. İvan'ın yerine, 1560'ta ölen Anastasia Romanov'tan olan oğlu Fedor (1584-1598) geçti. Sonra kayınbirâderi Türk aslından Boris Godunov çar oldu ve 1605'te öldürülünceye kadar 7 yıl saltanat sürdü. IV. İvan'ın 7. zevcesinden doğan Demetrius tahta çıkarıldıysa da, aynı yıl içinde yerini Vassili Şuisky'ye (1605-1610) bıraktı. 1613'te Romanov hânedânından ilk çar olan I. Mihaylo (1613-1645) tahta geçinceye kadar, hattâ bu hükümdarın ilk zamanlarında Rusya'da iç savaşlar sürüp gitti.

Ruslar, her türlü kültürden mahrum, tamâmen iptidâî bir millettiler (Pirenne, II, 630). 1601-1604 veba salgını, 500.000 Rus'un telef olmasıyla neticelendi (Lavisse-Rambaud, V, 761). Leh istilâsı bu yıllara rastladı ve Rusya tarihinin fetret devri (Smutnoe Vremia) başladı. Lehistan kralı Sigismund'un yalnız Leh askerleri değil, Alman, İngiliz, İskoç, Skandinav ve Baltıklı ücretli birlikleri de Rus topraklarını işgal etti *(Aynı Eser,* 771). Üstelik Rus halkı da kendi devletlerine karşı isyân hâlindeydi. Moskova Patriki Hearmogenos'u hapsedip açlıktan öldürdüler. Moskova'da Lehler, halktan 7.000 kişiyi kılıçtan geçirdi. Rusya tarihinde bu yıllara «Kötü Yıllar» (Likholietie) da denmektedir. Ülkede yakılmadık şehir, kasaba ve köy, yağma edilmedik kilise, işkence edilmedik köylü, tecavüz edilmedik kadın kalmadı. Rus ordusu Moskova'yı Lehler'den geri aldığı zaman, şehirde, Lehler tarafından kokmasın diye tuzlanmış binlerce Rus ölüsüyle karşılaştı *(Aynı Eser,* 774-6). Koca ülkede esâsen Moskova'dan başka şehir adına lâyık yerleşme merkezi yoktu. Rusya, bir köylüler devletiydi.

Kral Sigismund'un oğlu Vladislav, Rusya çarlığından ferâgat etti. Philaretos, Rostov başpiskoposluğundan Moskova patrikliğine getirildi *(Aynı Eser,* 780). Fakat Leh-Rus savaşı ve Vladislav'ın Rusya tahtı üzerindeki iddiası, ancak 1635 Polianka Sulhu ile son buldu. Bu muâhede ile iki devlet, savaştan önceki durumu kabûl ettiler. Lehistan, İsveç ve Rusya ile yaptığı devamlı savaştan bitik halde çıktı. Güney komşusu Türkiye'nin insafı sâyesinde topraklarını koruyabildi. İsveç ve Rusya, Lehistan'dan daha kudretli devletler olarak anılmıya başlandı *(Aynı Eser,* 782).

Dünyanın Umumî Vazıyeti

XVII. asır başlarında Japonya'nın durumuna bir göz atmak da ilgi vericidir. Japonya, diğer ülkelere nisbetle fazla nüfuslu, içine kapanık bir imparatorluktu. Büyük devletler arasında de-

ğildi. 1590'da Osaka'nın kudretli prensi Hideyoşi, kendini bütün Japon derebeylerine efendi olarak kabûl ettirdi. Japonya'nın en büyük limanı olan Sakai, Hideyoşi'ye aitti. «Şogun» unvânını aldı ve nüfuzu imparatorunkini gölgede bıraktı. Askerî kudrete dayanan iktidar yıllarında, iç huzuru sağladı. Bu sıralarda İspanyol ve Portekiz misyonerleri Japonya'ya gelmişler, iyi kabûl görmüşlerdi. Bu misyonerlerin Katolik propagandasını önlemek, Japonlar'ın aklından bile geçmedi. Fakat misyonerlerle görüşe görüşe Hideyoşi, Japonya'daki vicdan hürriyetinin tabiî birşey olmadığını ve Avrupa'da emsali bulunmadığını, Saint Barthélemy faciasını, Enkizisyon mahkemelerini, Hıristiyanlar'ın Afrika'dan Amerika'ya yüz binlerce Zencî'yi avlayıp götürdüklerini öğrendi. Bunun üzerine Japonlar'ın ahlâkını bozmasınlar diye, tâcirler hâriç, bütün Avrupalılar'ı ülkeden çıkarttı. Büyük devlet adamı, 1598'de öldü. Derebeyleri, onun ölümüyle şiddetli bir tepki gösterdiler ve eski feodal haklarını elde ettiler. Osaka prensleri, üstünlüklerini kaybetti. 1615'te bu üstünlük, Tokyo prenslerine, Tokugawa hânedânından Prens Leyasu'ya geçti. 1615'ten 1860'a kadar Tokyo, Japonya'nın başkenti oldu. Bu müddet içinde bir ara, hiçbir nüfuzları olmıyan imparatorların oturdukları Kyoto şehri üstünlük kazandıysa da, az sonra üstünlük tekrar Tokyo'ya geçti. İmparatorlarla, yukarıda anılan prensler, aynı hânedânın çeşitli dallarına mensuptular. Japonya, kısa bir hariçle temastan sonra, kapılarını XIX. asır ortalarına kadar tekrar bütün yabancılara kapattı. Çok eskiden Çin'den gelen tesirlerle orijinal bir medeniyet yaşıyan Japonlar, X. asırdan beri matbaayı da biliyorlardı (Pirenne, II, 534-5).

XVII. asır başlarında bazı Avrupa mütefekkirlerinin milletlerarası teşkilâta dâir yazdıkları ve düşündükleri nazarî mes'eleler, bugün bizim için ilgi çekicidir. Meselâ IV. Henri'nin kudretli başbakanı Sully'ye göre Hıristiyan devletlerin aralarında savaşmaları câiz değildir. Savaş, ancak Türkiye'ye karşı yöneltilecek bir silâh olmalıdır. Esâsen Türkiye'ye karşı birleşebilirlerse, Hıristiyan devletleri daha iyi anlaşacaklar, aralarında savaş çıkmıyacaktır (Pirenne, II, 515).

Crucé'nin 1615'te Paris'te yayınladığı esere göreyse, dünya milletleri, Venedik'e yollıyacakları murahhasları vasıtasıyla, devletlerarası bir teşkilât kurmalıdırlar. Böylece aralarındaki anlaşmazlıkların büyük kısmını konuşarak halletmek mümkin olabilir. Bir Hıristiyan birliği hayal eden Sully'den az sonra Crucé'nin projesi, daha ilgi çekicidir. Çünki bir çeşit birleşmiş milletler ta-

savvur etmektedir. Aynı mütefekkire göre Hıristiyan devletlerin arasındaki anlaşmazlıklarda Papa, Hıristiyan ve Müslüman devletler arasındakiler için Türkiye'nin dostu olan Fransa Kralı hakem olmalıdır. Venedik'te toplanacak murahhaslara, temsil ettikleri devletlerin hükümdarlarının itibarına göre bir protokol sırası verilmelidir. Bu sıra şöyle olmalıdır : Papa, Türkiye Padişahı, Almanya İmparatoru, Fransa Kralı, İspanya Kralı, İran Şahı, Çin Fağfuru, Kırım Hânı, Rusya Çarı, İngiltere Kralı, İskoçya Kralı, Lehistan Kralı, Danimarka Kralı, İsveç Kralı, Japonya İmparatoru, Fas Sultanı... Müellifin bu protokol sırasına esas olarak ortaya attığı fikirler de, bir hayli gariptir (Pirenne, II, 516-7).

Pirenne, XVII. asır başlarında Türkiye ile İran'ı, şöyle tasvir ediyor (II, 522-5) :

«XVI. asrın sonunda Osmanlı İmparatorluğu, bütün imparatorlukların en kudretlisidir. Rusya'nın büyük kısmına hâkim olan Kırım Hanları, padişaha tâbidir. Lehistan Kralı, Almanya İmparatoru, Rusya Çarı, Osmanlı hükümdarına vergi ödemektedirler. Eflak'ta, Boğdan'da, Erdel'de, Besarabya'da, padişahın tâyin ettiği prensler vardır. 1567'de Avusturya'ya yapılan bir akında Türkler, 90.000 esir ele geçirmişlerdir. İnebahtı bozgununun vuku bulduğu 1571 yılında Moskova'yı yakmışlar ve 100.000 Rus, satılmak üzere Istanbul esîr pazarlarına sevkedilmiştir. Dîvân-ı Hümâyûn, Orta Avrupa'nın her işine, en mutlak şekilde karışmakta ve sözünü geçirmektedir. Dîvân, 1574'te Lehistan kralı yaptırdığı Henri, Fransa kralı olunca, 1574'te kendi adamlarından Istvan Bathory'yi Lehistan tahtına oturtmuştur. 1587'de o da ölünce, Sigismund Vasa'yı Lehistan tahtına çıkartmış, Habsburglar'ın doğrudan doğruya veya vasıtalı şekilde Lehistan'a müdahalesini önlemiştir. Fransa Kralı ile müttefik olan Padişah, Orta Avrupa mes'elelerinin en büyük hakemi durumuna gelmiştir. Padişah, Fransa Kralı'na, hatır için olduğu pek belli bir lûtuf gösteriyordu. Istanbul'da, İran ve Hindistan şahlarının elçileri, Fransa elçisinden önde geliyordu. Bütün Avrupa ve Asya devletleri, büyük bir askerî kudrete dayanan Türkiye'nin üstünlüğünü kabûl etmişlerdi... İnebahtı'nda imhâ edilen Türk donanması yeniden yapıldı. Bu donanma, Kıbrıs'ı aldı, Venedik'in denizdeki haşmetine son verdi, hattâ Fas'ı himâye altına aldı. İngilizler ve Holandalılar, Okyanuslar'da gezerken, pek iyi teşkilâtlanmış olan Türk donanması da, Akdeniz'e hâkimdi. Hıristiyan armatörler Zenci esîr satışıyla zenginleşirken, Türkler, Beyaz esîr satarak servet kazanıyorlardı. Türk donanmasının faaliyeti karşısında Hıristiyanlar'ın Akdeniz'deki sahaları

her yıl biraz daha darlaşıyordu. Karadeniz, fiilen Avrupalılar'a kapalıydı. 1536 imtiyazları sâyesinde Fransız gemileri, Türk himâyesi altında Suriye limanlarına gidip gelebiliyorlardı. Hindistan-Istanbul ticâretinden yalnız Bağdad Beylerbeyisi'nin aldığı gümrük 250.000 duka (625 milyon TL.) idi... I. Sultan Ahmed'in hazinesinde 50 milyon duka (125 milyar TL.) vardı ki, bu sonsuz ve mukayese edilemiyecek derecede üstün meblâğa bir II. Felipe, bir XIV. Louis, hiçbir zaman mâlik olamamışlardır... Avrupa'da Rusya, Lehistan, Venedik, Almanya; Asya'da ise İran, Türkiye'nin yollarını kesiyorlardı. İran ile Venedik ve Almanya arasında Türkiye'nin aleyhine münasebetler hiçbir zaman eksik değildi. Dîvân-ı Hümâyûn, bu Şîî-Katolik ittifakına, Fransa ile birleşerek ve Avrupa Protestanları'nı himâye ederek cevap veriyordu... Türk ordusu, dünyanın en mükemmel topçusuna sâhipti... Türkiye'nin zenginliği, her zaman için muazzamdı. Istanbul, gerçek bir cihan devletinin taht şehriydi. Padişah'ın elçileri, Delhi'de olduğu gibi Isfahân'da da Avrupa elçilerinden önce geliyordu... İran imparatorluğuna gelince, 600.000 nüfuslu başkenti Isfahan, dünyanın en güzel şehirlerinden biriydi... Şahlar, kendileri gibi Türk olan ordu ve kumandanlara dayanıyorlardı... XVII. yüzyılda İran, lüks sanayii ve güzel san'atlardaki faaliyeti itibâriyle Batı ile yanyana yürüyordu. İktisâdî canlılığı fevkalâdeydi. Batı yolları üzerindeki Tebriz'le Hindistan yolundaki Kâşân, yüzbinlerce insanın yaşadığı şehirlerdi. Sulama kanallarıyla düzenlenen ziraat, hür ve az vergi ödiyen köylüye, Avrupa köylüsünden çok daha üstün bir durum kazandırıyordu. Devlet, yüksek sınıfları bile esirgemiyen bir vergi sistemi sâyesinde, muazzam bir gelire sâhipti.»

İşte hemen önümüzdeki IV. bahiste inceliyeceğimiz Türkiye-İran savaşı, bu derecede muazzam, dünyanın birinci ve ikinci devletleri arasında cereyan ediyordu ki, Türkiye aynı anda, Almanya ve İspanya gibi iki büyük devlet ve Papalık, Toskana, Malta gibi bir sürü küçük devletle de savaş hâlindeydi.

IV

TÜRKİYE-İRAN SAVAŞI (1603-1618)

Yeni Türkiye-İran Savaşı'nın İlk Safhası (26 Eylûl - 15 Kasım 1603)

Türkiye-İran Savaşı, 26 eylûl 1603'te Safevîler'in Tebrîz'e taarruzuyla başladı. Böylece iki büyük devlet arasındaki sulh, ancak 13 yıl, 6 ay, 6 gün sürmüş oluyordu. Bu müddet içinde Büyük Şâh Abbas, Doğu Türk Hâkanlığı tahtında oturan Şeybânîler'in büyük devletler arasından çıkmasıyla, Horasan'ı Doğu Türkleri'nden geri almıştı. Safevî devletinin iç bünyesini, Osmanlı örneğine göre yaptığı ıslahatla kuvvetlendirmiş, Türkiye'nin İspanya'dan sonra Almanya ve müttefikleriyle de büyük bir savaşa girmiş olmasını, en büyük fırsat saymıştır. Bu durumda Şâh İsmail'in torununun oğlu, Yavuz'un torununun torunu olan III. Mehmed'in saltanatının son aylarında Osmanlı devletine savaş açmıştır.

Şah Abbas, Osmanlı devletini yenmenin ve III. Murad devrinde ele geçirdikleri Kuzey ve Güney Kafkasya ile Batı İran'ın geri alınmasının, kolay bir iş olmadığını kavrıyacak derecede büyük bir asker, devlet ve siyâset adamıydı. Avrupa'da geniş bir savaş içinde bulunan Türkiye'nin doğuda yenilmesinin şartlarını iyice hazırlamak lâzımdı. Bunun için, Türkiye'nin Avrupa'daki düşmanlarıyla müşterek hareket etmek lâzımdı. Şâh Abbas da öyle yaptı. Şâh, Hüseyin Ali Bey Bayatlı'yı, Avrupa'ya gönderdi. Kendisine, Sir Antony Sherley refâkat ediyordu. Sherley, I. Elizabeth'in ticârî münasebetler kurmak için İran'a gönderdiği bir İngiliz diplomatıydı. Hüseyin Ali Bey, Almanya, Papalık, Venedik, İngiltere, İskoçya, İspanya, Fransa, Lehistan, Toskana gibi başlıca Avrupa devletlerini Osmanlılar aleyhinde birleştirmek göreviyle yola çıkmıştı.

Şâh'ın ittifak teklifi, Osmanlı baskısı karşısında bunalan Avrupa'da hararetle karşılandı. Papa, Nicolao di Melo'yu, İmparator, Zalokemeny ve von der Jabel'i, İspanya Kralı da Alfonso Cordero'yu Isfahân'a gönderdi. Şâh, Şahkulu Bey'i Prag'a İmparator'a

göndererek, müzâkerelerin ikinci safhasını açtı. III. Felipe'nin fevkalâde elçisi Antonio de Gouvea'nın Isfahân'a gelmesiyle, kesin anlaşmaya varıldı. İspanya ve Portekiz kralı III. Felipe, Safevîler'i Hind denizlerinde rahatsız etmemeyi, Kuzey Afrika'da Türkler'e baskı yapmayı, Almanya'yı desteklemeyi kabûl ediyor, Şâh da Osmanlı devletine savaş açmayı taahhüt ediyordu. Şâh'ın, Hüseyin Ali Bey'i İngiltere, İskoçya, Fransa, Lehistan, Rusya, Holanda gibi Türkiye'ye savaş açmaları az muhtemel ülkelere kadar göndermesi, Osmanlı devletine karşı beslediği ihtirasın derecesini gösterir. Hindistan Timuroğulları'ndan Ekber Şâh'ın oğlu ve halefi Cihangir Şâh'ın elçileri bile, Isfahân'da, Osmanlı devletine karşı ittifak müzâkere ediyorlardı (Hammer, VIII, 38; Lavisse-Rambaud, V, 871; Grenard, 93). Hüseyin Ali Bey'i Papa, 2 def'a bizzat kabûl etmiş (1600) ve teferruatı müzâkere için kardinallerini görevlendirmişti. Şâh, bunlarla da kalmamış, Suriye, Anadolu, Irak, Kafkasya gibi Osmanlı ülkelerine ajanlar göndermiş, Şîî propagandası yaptırarak Padişah-Halîfe'nin otoritesini zedelemek istemiştir.

Yıllarca süren bu çalışmalardan sonradır ki Şâh, 26 eylûl 1603'te Tebrîz'e bir sürpriz taarruzu yapmıya cesâret edebildi. Tebrîz'de beylerbeyi olarak III. Mehmed'in eski lalası Zencirkıran Ali Paşa vardı. Revân beylerbeyisi, Şerif Mehmed Paşa idi. Şâh, 14 eylûlde Isfahân'dan hareket etti, Kazvîn'e geldi, ordusunu topladı, fakat Osmanlı üzerine sefere çıkacağını kimseye söylemedi. Erdebil beylerbeyisi Zülfikar Han da, kuvvetleriyle Kazvîn'de Şâh'a katılmıştı.

Osmanlılar, Şâh'ın niyetlerinden az çok gafildi. Hattâ Türkiye-İran sulhunun rehînesi ve garantisi olarak Istanbul'da bulunan Şah'ın yeğeni Haydar Mirza'nın ölümü üzerine Osmanlı elçisi Çavuşbaşı Mehmed Ağa, Kazvîn'e gitmiş ve Haydar Mirza'nın yerine Şâh Abbas'ın büyük oğlu Velîahd Safî Mirza'yı Istanbul'a çağırmıştı. Bu gaflet atmosferi içinde Şah, 26 eylûlde Tebrîz önlerinde göründü ve şehri derhal işgal etti. Beylerbeyi Ali Paşa, Tebrîz kalesine kapandı. 3 gün sonra, 29 eylûlde kaleden çıkarak Safevî ordusunun üzerine yürüdü. Ancak iki kuvvet arasında çok büyük dengesizlik vardı. Kahramanca savaşmasına rağmen Ali Paşa, esîr düştü. Şah Abbas, huzuruna getirilen Paşa'nın yüzüne karşı kahramanlığına hayran olduğunu ve tebrik ettiğini söylemekten çekinmedi. Nahcuvân beylerbeyisi Mahmud Paşa ile Ahıska beylerbeyisi Halil Paşa şehîd oldu. Bunlardan Mahmud Paşa, 1578 ocağında Şehr-i Zor (Kerkük) beylerbeyisi olan ve o zaman-

dan beri İran sınırında hizmet gören İsfendiyâr (Candar) prensidir. Vezir Musâhib Şemsî Ahmed Paşa'nın büyük oğludur. İsfendiyâroğulları, Mahmud Paşa'nın oğlu Yahşı Paşa'dan yürümüştür. Mahmud Paşa'nın bir kardeşi Mehmed Emin Paşa, sonradan vezir olmuştur.

Osmanlı mağlûbiyetini çabuklaştıran husus, Demircioğlu adlı bir subay'ın 100 kadar askerle emir almaksızın muhârebe meydanını bırakması ve Osmanlılar'ın mâneviyatını bozmasıdır. Bu bozgunu müteakıp Tebrîz kalesine kapanan Osmanlılar, ümitsiz bir savunmada bulundular. 22 gün sonra kale, Safevîler'in eline düştü. Özdemiroğlu'nun son fethinden beri 18 yıl, 28 gündür Osmanlılar'da olan bu büyük Türk şehri, İlhanlılar'ın, Celâyirliler'-in, Karakoyunlular'ın, Akkoyunlular'ın, nihâyet Safevîler'in tarihî taht şehri, Şâh Abbas'a geçti. Zâten Tebrîz yakınlarında Sofyân'da (Sûfyân) geçen ve üç beylerbeyinin kaybıyla neticelenen meydan muhârebesinden sonra, başsız kalan bir avuç Osmanlı askerinin kaleyi daha fazla savunmasına askerlik bakımından imkân yoktu. Safevî ordusunun başında bizzat Şâh Abbas bulunuyordu. Kale kendiliğinden teslim olduğu hâlde, Şâh, Osmanlılar'ı tedhiş etmek ve almayı tasarladığı diğer Osmanlı kalelerinin mânevî gücünü kırmak için, devletler hukukuna riâyet etmedi. Serbestçe çekilip gitmeleri icâb eden Osmanlı askerini kılıçtan geçirdi. Kadınlarını ve kızlarını fâhişe olarak umumhanelere gönderdi.

Tebrîz'in düşmesi üzerine, Güney Âzerbaycan'ın en büyük kısmı Safevîler'e geçti. Hoy, Selmâs, Merâga, Culfa, Ordubâd, Cuvânşîr gibi kaleler, Şâh'a teslim oldu. Üstelik Batı İran'da Türkiye'ye tâbi olan Kürd beylerinden bir kısmı da Şâh'ı metbû tanıdığını ilân etti ve Osmanlı hâkimiyetinden çıktı. Şâh, 23 ekimde Nahcuvân üzerine yürüdü. Beylerbeyi Şerif Mehmed Paşa, çoktan kaleyi boşaltıp kuzeye çekilmişti. 26 ekimde Şâh, Nahcuvân'ı da aldı. Böylece Safevîler, Aras nehrinin kuzeyine de atlamış oldu. Şâh, Çerağ Sultan Ustaclu'yu Nahcuvân valisi yaptı ve hemen Aras'ı kuzeybatıya doğru tâkıyb ederek Revân önlerine geldi. Şerif Mehmed Paşa, buraya çekilmişti. 15 kasımda şehre giren Şâh, kaleyi muhâsaraya başladı. Kalenin, 6 ay, 23 gün sürecek olan muhâsarası, III. Mehmed devrinden I. Ahmed devrine kaldı. Safevîler, Güney Âzerbaycan'da elde ettikleri kolay başarıyı, Revân'-da da kazanamadılar. Aynı günlerde, 21 aralık 1603'te III. Mehmed öldü ve yerine oğlu I. Ahmed geçti. Bu sıralarda Şâh, Revân önlerinde acıklı günler geçiriyor, Şerif Paşa'nın üç hurûcuyla mühim zayiata uğruyordu. Ancak savaşın devamı için, Istanbul'dan

büyük kuvvetlerin gelmesi şarttı. Fakat Şark Serdârı olan Cağaloğlu Sinan Paşa, Üsküdar'dan hareket etmeden tam bir hafta önce, savunma kudretini yitiren Revân, Safevîler'in eline düştü.

Revân'ın Düşmesi (8 Haziran 1604)

8 haziran 1604'te, ancak 500 askeri kalan Şerif Mehmed Paşa, Şah'a vire ile teslim oldu. Şâh'ın Tebrîz kalesinden getirdiği Osmanlı topları, Revân sûrlarında tahrib etmedik yer bırakmamıştı. Revân'daki birkaç bin Osmanlı, önce Kars'a, oradan Istanbul'a gitti. Aslen Isfahânlı olan Şerif Mehmed Paşa ise, İran'da Meşhed'de yerleşti, tekrar Şîî oldu ve ölünceye kadar İmam Ali Rızâ Türbesi'nin mütevellîliğini yaptı. Şerif Mehmed Paşa'yı çok uzun bir savunmaya zorlıyan Revân beylerbeyisi Hızır Paşa-zâde Mehmed Paşa, Kars'a çekildi. Bu sûretle Revân'daki Osmanlı hâkimiyeti bu defa 21 yıl sürmüş oldu. Revân'ın düşmesi üzerine, birkaç Gürcü prensi ve Şirvan'daki (Kuzey Âzerbaycan) Şîî Türkmen beyi, Şah'ı metbû tanıdı. Bu sûretle Aras kuzeyindeki Osmanlı toprakları, yâni Güney Kafkasya, geniş ölçüde tehlikeye girdi. Revân beylerbeyiliğine Emîr Gûne'yi getiren Şah, Kür ırmağı havzasına yöneldi. Birçok Gürcü toprağı, Osmanlılar'dan Safevîler'e geçti.

Cağaloğlu Sinan Paşa'nın Doğu Seferi (15 Haziran - 8 Kasım 1604)

Sadrâzam Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa, Almanya üzerine serdâr olurken, eski sadrâzam Cağaloğlu Sinan Paşa da, 5 şubat 1604'te İran üzerine serdâr yapıldı. 15 mayısta Üsküdar ordugâhına geçen Paşa, ancak 15 haziranda hareket edebildi. 2 ay, 24 günde Hasankale'ye geldi (9 eylûl). Bu sırada Yavuz Ali Paşa ölmüş, yerine sadrâzam olan Lala Mehmed Paşa, Almanya seferine çıkmıştı. 8 kasımda Cağaloğlu, Kars'a geldi. Birkaç ay önce Şâh Abbas, Kars'a kadar sokulup büyük tahribat yapmıştı. Cağaloğlu Sinan Paşa'nın oğlu Mahmud Paşa, Şirvan (Kuzey Âzerbaycan) beylerbeyisi olarak Hazar kıyılarındaydı. Cağaloğlu, Şirvan'a gitmek istedi. Fakat asker, kış geldiğini, sefer olamıyacağını söyleyip diretti. Sinan Paşa, orduyu kışlaklarına dağıttı. Küçük bir kuvvetle Van'a geldi. Ancak Şâh, Van yakınlarına kadar sokulunca Erzurum'a çekildi. Van'ı alamıyan Safevîler, Tebrîz'e döndüler.

Bu sûretle 1604 yılı, Osmanlılar için hiçbir netice vermeden geçti. Cağaloğlu, 1605 yılını da Doğu Anadolu'da ciddî hiçbir ha-

reket yapmadan geçirdi. Ağustosta Güney Âzerbaycan'ı geri almak niyetiyle Tebriz üzerine yürüdü.

Urmiye Bozgunu (9 Eylûl 1605)

9 eylûlde Osmanlı ve Safevî orduları, Urmiye Gölü kıyılarında karşılaştı. Cağaloğlu düşmanı bozarsa, Tebrîz geri alınmış sayılabilirdi. Ancak öyle olmadı. Bizzat Şâh Abbas'ın kumanda ettiği 50.000 kişilik düşman ordusu, üç kol hâlinde Osmanlılar'ın üzerine yürüdü. Cağaloğlu, Şâh'ın kumanda ettiği Safevî orta kanadını düşman ordusunun tamamı sanıp diğer iki kanadı göremedi. Sayı üstünlüğüne mâlik olduğunu zannedip gafil bir taarruza kalktı. Serdâr'ın yanında 16 beylerbeyi ve 24 sancak beyi vardı. Safevî ordusu esaslı şekilde sarsılmışken, Erzurum beylerbeyisi Köse Sefer Paşa, zaferi kazandığını sanarak derinlemesine düşman saflarına daldı. Diğer kanatlarını muhârebeye süren Şah, Sefer Paşa'nın kuvvetlerini ezdi. Yaralanıp atından düşen Paşa, Şah'ın huzuruna götürüldü. Kahramanlığına hayran olan Şah Abbas, Paşa'ya Şîî olup hizmetine girmesini teklif etti. Sefer Paşa : «Lâ'net sana ve senin mezhebini kabûl edene!» diyerek Safevî hükümdarına hakaret ettiği için, derhal şehîd edildi. Sefer Paşa kuvvetlerinin ezildiğini gören Cağaloğlu, bütün toplarını muhârebe meydanında bırakarak bozulmuş askeriyle berâber kaçtı. Van'a geldi. 30.000 kişiyle Van'da bulunan Haleb beylerbeyisi Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'yı, vaktinde orduya katılmadığı için îdam ettirdi. Haleb'de amcasına vekâlet eden Canbuladoğlu'nun yeğeni Ali Bey, bu haksız îdâm üzerine ısyân bayrağını açarak Celâlîler'e katıldı. Urmiye bozgunundan çok müteessir olan Cağaloğlu Sinan Paşa, 2 aralık 1605'te teessüründen Diyarbakır'da öldü. Ölümünden az önce yaptığı son hizmet, Sinan Paşa-zâde Vezir Muhannes Mehmed Paşa'yı son beylerbeyiliğinden azletmek oldu. İstanbul'a çağrılan Türkiye tarihinin bu ünlü vatan haini îdâm edildi.

Vezir Deli Ferhâd Paşa'nın Serdâr Olması (25 Haziran 1606)

I. Ahmed, Almanya ile Sitvatorok sulhunun imzalanmak üzere olduğunu görünce, bizzat yeni sadrâzam Derviş Paşa'nın İran üzerine gitmesini istemişti. Fakat türlü sebeplerle padişahı aldatan Derviş Paşa, Vezir Deli Ferhâd Paşa'yı serdâr yaptırdı. Bu sıralarda İran savaşı derecesinde devleti uğraştıran mes'ele, Anadolu'daki Celâlî ihtilâliydi ki, hiçbir zaman kazanmadığı bir ge-

nişlik hâsıl etmiş bulunuyordu. Celâlî mes'elesi, bundan sonraki V. bahsimizde ele alınacaktır.

İran savaşı, 1610 yılına kadar nisbî bir durgunluk devresine girdi. Devlet, daha çok Celâlî ihtilâlini söndürmeye çalışıyordu. Güney Âzerbaycan'ı ve Batı İran'ın büyük kısmını Osmanlılar'dan alan, Aras'ı kuzeye doğru geçerek Nahcuvân, Revân ve kısmen Gürcistan'a da hâkim olan Şah Abbâs, Van ve Kars taraflarına yaptığı başarısız akınlardan sonra, taarruz gücünü yitirmişti. Türkiye artık Almanya ile sulh yaptığı için, İran'ın vaziyeti kritikti. Onun için Şah, Türkiye'nin daimî savaş hâlinde bulunduğu İspanya'yı Osmanlılar'a karşı geniş çapta bir harekete geçmesi için kışkırtmak istedi. 1609'da Almanya İmparatoru'nu da tekrar savaşa sokmayı denedi. Bir Safevî sefâret hey'eti Viyana'ya geldi. Ertesi yıl (1610) bir hey'et daha Viyana'yı ziyâret etti. Ancak hiçbir netice alamadı. Almanya, henüz 1606'da akdettiği Sitvatorok sulhunu bozacak vaziyette değildi (Takats, *Macaristan Türk Âlemi'nden Çizgiler*, 305).

Deli Ferhâd Paşa'nın serdârlık devresinde, Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî ihtilâlini bastırdıkdan sonra, İran üzerine serdâr olduğu tarihe (29 nisan 1610) kadar, büyük ölçüde bir askerî harekât olmadı. Fakat umumî durum, Safevîler'in lehineydi. 6 temmuz 1606'da Gence'nin de Safevîler'in eline geçmesi, İran'ın Kür nehrine dayanması ve Şirvan'ı tehdid etmesiyle neticelendi. 27 haziran 1607'de Bâkû-Nuha yolu üzerindeki Şemahı da Safevîler'e teslim oldu. Bu sûretle İran, Kür nehrini aşmış ve Şirvan'ın mühim bir kısmını ele geçirmişti.

Sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'nın Serdâr-ı Ekremliği (29 Nisan 1610 - 5 Ağustos 1611)

Sadrâzam Kuyucu Murad Paşa, serdâr-ı ekrem sıfatıyla 29 nisan 1610'da Üsküdar'a geçti. 24 mayısta Üsküdar'dan hareket etti. Gürcü Mehmed Paşa, sadâret kaymakamı olarak Istanbul'da kaldı. 3 ay, 24 günde yavaş yavaş ilerliyen Orduy-ı Hümâyûn, 16 eylûlde Erzurum'a geldi. Şâh, Almanya ile sulh hâlinde, Celâlîler'i ezmiş bir Osmanlı devletinden ürküyordu. Kaanûnî ile Şâh Tahmasb arasında imzalanan Amasya muâhedesi esas olmak üzere bir sulha râzı olduğunu bildirdi. Bu, III. Murad devrinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yaptığı bütün muazzam fütûhâtın terkedilmesi, Hazar kıyılarının ve Kafkasya'nın bırakılması demekti. Osmanlılar, Şâh Abbas'ın III. Murad'la yaptığı sulhun esas olma-

sını istiyorlardı. Bu da, Şah Abbâs'ın bu savaşta Osmanlılar'dan kopardığı Güney Âzerbaycan'ın mühim bir kısmı, Gürcistan ve Batı İran'ın büyük parçaları, Nahcuvân ve Revân'ın Türkiye'ye iâde edilmesi demekti ki, Şâh'ın bunu kabûl etmesine imkân yoktu. Kuyucu Murad Paşa, Tebrîz'i almak sûretiyle Şah'ı III. Murad devrindeki sulha râzı etmek niyetindeydi. Fakat bir mıkdar fedakârlık yapmıya da hazırdı. III. Murad devrinde, Özdemiroğlu zamanındaki İran savaşlarında da bulunduğu, Safevîler'e esir düşüp yıllarca İran'da kaldığı için, Safevîler'in kudretini ve Doğu savaşlarının yıpratıcılığını iyi biliyordu. Zâten yaşı çoktan yetmişi geçmişti. Almanya'dan sonra İran ile de sulhu te'mîn etmek fikrindeydi. Uzun savaşlar ve ısyânlarla yıpranmış bir Türkiye'nin buna ihtiyacı vardı.

İşte Erzurum'a gelen ihtiyar Sadrâzam, Amasya sulhu esaslarını teklif eden Şah'ın elçisi Şemseddin Mehmed Aka ile karşılaştı. Askerî baskı görmedikçe Şah'ın sulha yanaşmıyacağını anladı. Erzurum'dan Kars'a geldi. Buradan Şah'a bir elçi göndererek sulh niyetinde samimî olup olmadığını sordurdu. Şah, samimî olarak sulh istediğini, ancak fethettiği yerleri iade etmesinin bahis mevzuu olmadığını, iyi niyetine delil olarak padişah için 21 kilo ağırlığında som altından bir çekmece ve 1.800 mıskal anber gönderdiğini bildirdi. Kuyucu, Çaldıran-Hoy-Selmâs yoluyla Tebrîz'e vardı. Şehri boşaltan Şah Abbas, ordusuyla geri çekildi. 11 kasım 1611'de Tebrîz çevresinde Acıçay'da iki ordu karşılaştı. Safevîler suyun bir kıyısında, Osmanlılar karşı kıysındaydılar. Her iki taraf, arada su bulunduğu halde tam 5 gün, 5 gece karşı karşıya kaldı ve taarruza cesâret edemedi. Kuyucu, Şah'ı meydan muhârebesinde yenseydi, Tebrîz başta olmak üzere bu savaşta Osmanlılar'ın kaybettiği ülkelerin çoğunu geri alabilirdi. Fakat 16 kasımda, geri çekilme emri verdi. Bu çekilmenin sebebi, Şah'ın Paşa'ya elçi göndererek, şu anda iki tarafın elinde bulunan arazinin sâhib değiştirmemesi, yâni «statu puo=alâ hâlihi» şartıyla sulh istemesi ve padişaha, işgal ettiği ülkelerin senbolik geliri mahiyetinde olmak üzere yılda 200 yük ipek vermeyi teklif etmesidir. Sonu şüpheli bir muhârebe verip, İran içinde kışın eşiğinde başını belâya sokmak istemiyen ihtiyar Kuyucu, bunun üzerine bu teklifi kabûl edip çekildi.

Diyarbekir'e gelen Kuyucu Murad Paşa, elindeki Safevî kumandanlarının hepsini sulh arzusuna delil olarak Şah'a gönderdi. Şah da, aynı şekilde sulh istediğini belirtmek için, Osmanlı kumandanlarını Diyarbekir'e yolladı. Arkadan sulh müzakereleri

için Safevî elçileri Diyarbekir'e geldi ve Murad Paşa tarafından Istanbul'a yollandı. Murad Paşa, padişaha bir nâme yazarak, yukarıda belirtilen statu quo esâsı ve İran'ın ipek şeklinde yıllık harac vermesi şartıyla sulh yapılmasını, kendisinin sulh akdine kadar Safevîler'i baskı altında tutmak için cephede kalacağını bildirdi. Kışı Diyarbekir'de geçiren Murad Paşa, 5 ağustos 1611'de bu şehirde öldü. Diyarbekir (Güneydoğu Anadolu) beylerbeyisi Vezir Nasûh Paşa, Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem oldu.

9 Yıllık Türkiye-İran Savaşı'na Son Veren Istanbul Muahedesi (20 Kasım 1612)

Nasûh Paşa, selefi Murad Paşa ile berâber Diyarbekir'de bulunuyordu. Şâh Abbas'ın kesin sulh isteğiyle gelen elçilerini yanına alıp, sadrâzam sıfatıyla 27 eylûl 1612'de Istanbul'a geldi. Şâh'ın elçileri, Kazasker Kadı Hân, Isfahân kadısı Muizz-i Isfahânî ve Kazvîn kadısı Hüseyn-i Yezdî idi. Elçiler, 200 yük ipek tutarındaki yıllık haracı da berâberlerinde getirmişlerdi. Bunun 100 yükü, altın (zer) ve gümüş (sîm) telle işlenmiş şâhâne ipekli kumaşlardı. Elçiler padişaha getirdikleri hediyelerle berâber 17 ekimde I. Sultan Ahmed'in huzûruna çıktılar. Kadı Hân, huzura çıkmadan önce gördüğü muhteşem askerî törenin karşısında şaşırıp I. Ahmed'e : «Pâdşâhım, dedi; Şâh Abbâs senin kulundur!» Başka söz söyliyemeden huzurdan ayrıldı ve Sadrâzam Nasûh Paşa ile sulh müzakerelerine başladı.

20 kasım 1612'de, 9 yıl, 1 ay, 24 gün önce çıkmış olan Türkiye-İran savaşına son veren Istanbul Muâhedesi imzalandı. Istanbul Muâhedesi'nin başlıca maddeleri şunlardır :

Anadolu'daki Osmanlı-Safevî sınırı, Kaanûnî ile Şah Tahmasb arasında imzalanan Amasya Muâhedesi'nin çizdiği sınır oluyordu ki, bugünki Türkiye-İran sınırından pek az farklıdır. Irak tarafındaki güney sınırı, esaslı şekilde batıya alınıyor, Osmanlılar, Batı İran'daki topraklarının büyük kısmını kaybediyorlardı. Kuzeyde Revân (bugünki Ermenistan), Nahcuvân, Karabağ, Güney ve Kuzey Âzerbaycan'ın hemen tamâmı Safevîler'e geçiyor, Gürcistan'ın büyükçe bir kısmı, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan, Osmanlılar'da kalıyordu. Bağdad beylerbeyisi Mahmud Paşa ile Van beylerbeyisi Mehmed Paşa ve İran'a fevkalâde elçilikle gönderilen İncili Çavuş, sınır anlaşmazlıklarını müzâkere edecekler ve teferruatlı bir sınır çizeceklerdi. İran'da Sünnî büyüklerine küfür edilmiyecekti. Şiî hacılar Bağdad ve Basra yoluyla değil, Haleb ve Şam

yoluyla hacca gideceklerdi (Irak'ta Şiîler'in büyük bir azınlık olduğu hatırlanmalıdır). «Nasûh Paşa Muâhedesi» de denen bu Istanbul Sulhu imza edildikten sonra Sultan Ahmed Hân, Safevî elçilerini bir defa daha huzûruna kabûl etti.

Bu sulh, ancak 2 yıl, 6 ay, 2 gün sürdü. 22 mayıs 1615'te Türkiye, sulh şartlarına riâyet etmediği için, istemediği hâlde, İran'a harb ilân etmek mecburiyetinde kaldı.

Bu Istanbul Muâhedesi ile Özdemiroğlu Osman Paşa ve başka kumandanların 1579-1590 yıllarında Safevîler'den aldıkları Batı İran ve Kafkasya topraklarının (570.000 km^2) büyük kısmı (400.000 km^2'si) İran'a iade edilmiştir. Osmanlılar, Urmiye ve Gökçe Göl çevresini, Hazar'ın güneybatı kıyılarını, Aras ve Kür havzalarının doğusunu kaybetmişlerdir. Bu, Osmanlılar'ın ilk esaslı toprak kaybıdır. Terkettikleri ülkeler, ileride birkaç defa daha alınıp verilmişse de, esas itibariyle İran'da kalmıştır.

Sadrâzam Dâmâd Kara Mehmed Paşa'nın Serdâr-ı Ekremliği (22 Mayıs 1615 - 17 Kasım 1616)

22 mayıs 1615'te Sadrâzam Dâmâd Kara Mehmed Paşa, serdâr-ı ekrem sıfatıyla Istanbul'a geçti. Bu, İran'a yeniden savaş açılması demekti. Osmanlı devleti, savaş açmakta haklıydı. Çünki büyük ülkeler terkederek sağladığı Istanbul Muâhedesi hükümlerine Şâh Abbas riayet etmemiş, ipek şeklinde ödenecek ilk yıllık vergisini gönderdikten sonra, bir daha haraç yollamamıştı. Üstelik Şâh Abbas, binbir bahaneyle Osmanlı elçisi İncili Çavuş'u oyalamış, iki yıldan fazla bir zaman geçtiği halde Türkiye'ye hareketine müsaade etmemiştir.

Gürcü Mehmed Paşa'yı sadâret kaymakamı olarak Istanbul'da bırakan Kara Mehmed Paşa, 11 haziranda Üsküdar'dan ayrıldı. Eylûlde Haleb'e geldi. Sefer mevsimi geçtiği için asker, kışlaklara dağıtıldı. Sadrâzam'ın üzerine geldiğini öğrenen Şâh Abbas, İncili Çavuş'u, elçisi Kasım Bey ve yıllık haracıyla berâber Istanbul'a yolladı. Şâh, Sultan Ahmed'e, son derece büyük bir hükümdar olduğu için haraca kesilmenin nefsine ağır geldiğini, yoksa savaş istemediğini bildiriyordu. Ancak bu mâzeret kabûl edilmedi. Kasım Bey, huzûra çıkarılmadı ve tevkif edildi. 7 ay Haleb'de kalan Kara Mehmed Paşa, 18 nisan 1616'da hareket etti. 1 ay, 17 günde Haleb'den Kars'a geldi. Paşa, 100.000 kişilik ordusunun 4.300'ünü Kars'ta bıraktı. Sefer Paşa, Kars beylerbeyisi ve Maraş beylerbeyisi Hasan Paşa da Kars muhâfızı (müstahkem mevki kumandanı) oldu. 11 ey-

lûlde Dâmâd Kara Mehmed Paşa, Kars'ın güneydoğusundaki Revân'a geldi ve muhâsaraya başladı.

Revân'ı, Emîr Gûne Han, yâni Istanbul'da Emirgân'a adını veren kumandanın babası savunuyordu. Geçen yıl Şâh Abbas'ın Gürcistan'a yaptığı sefere karşılık olmak üzere Mehmed Paşa, Revân'ı almak, Safevîler'e Gürcistan'ı güneyden kapatmak istiyordu. Ancak Şah, Revân'ın 115 km. güneydoğusunda Nahcuvân'daydı ve bu yüzden Osmanlılar'ın durumu kritikti. Muhâsara sırasında Şah'la Sadrâzam arasında elçiler teati edildi. Ancak sulh için anlaşmaya varılamadı. Bilâkis Mehmed Paşa, sulh ümidiyle Şâh'ın 4 günlük mütareke teklifini kabûl etti ki, bu müddet içinde, esâsen çok kuvvetli bir garnizonu olan Revân'ın Osmanlı toplarıyla tahrîb edilmiş sûrları tâmir olundu. Şâh, Revân muhasarası kaldırılmak ve Istanbul Muâhedesi'ne göre verilecek haracın yarıya indirilmek şartlarını teklif etmiş, bu şartlar Mehmed Paşa tarafından iyi karşılanmıştı. Ancak 4 günlük mütareke elde edip Revân'ın dayanacağını ve Osmanlılar'ın kış yaklaştığı için çekilip gideceklerini anlıyan Şah Abbas, sözünden döndü. Bunun üzerine Mehmed Paşa muhâsaraya devam etti. Fakat kalenin düşmiyeceği anlaşıldığı için, 5 kasımda muhâsara kaldırıldı. Böylece Revân kuşatması, 1 ay, 24 gün sürdü. Tekeli Mahmud Paşa küçük bir meydan muhârebesinde Safevîler'e 1.000'den fazla zâyiat verdirdiyse de, Osmanlılar, kar içinde Erzurum'a dönerlerken, 4.000'e yakın asker ve binlerce hayvan donarak öldü. Revân muhâsarası kaldırıldıktan 12 gün sonra Kara Mehmed Paşa, azledildi. Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Halil Paşa, sadrâzam oldu.

Sadrâzam Dâmâd Halil Paşa'nın Serdâr-ı Ekremliği (15 Haziran 1617)

Yeni Sadrâzam, 15 haziran 1617'de serdâr-ı ekrem sıfatıyla Üsküdar'daki başkumandanlık otağına geçti. Bu sırada VI. bahsimizde ele alınacak olan Lehistan savaşı devam ediyordu. Vezir Sofu Mehmed Paşa, sadâret kaymakamı (başbakan vekili) olarak Istanbul'da kalmıştı. Halil Paşa, Diyarbekir'e geldi ve kış yaklaştığı için, 1617-18 kışını burada geçirmeye karar verdi. Bu sırada 22 kasımda I. Ahmed ölmüş, büyük oğlu Sultan Osman bertaraf edilerek bir entrikayla kardeşi I. Mustafa tahta oturtulmuş, ancak deli olduğu anlaşılınca, 26 şubat 1618'de hal'edilerek, II. Osman padişah olmuştu. Bu olaylar sırasında Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Halil Paşa, Diyarbekir kışlağındaydı. Dîvân'ın emriyle Kırım hânı II. Cânîbey Giray, Kafkasya üzerinden İran topraklarına girdi.

40.000 atlıyla Safevîler'in Gence ve Nahcuvân eyâletlerini altüst etti. Büyük mıktarda esir ve ganimet alarak, Serdâr-ı Ekrem'le birleşmek üzere Diyarbekir'e geldi. Kışı geçirmek üzere Kırım ordusunu, Diyarbekir'in 185 km. güneydoğusundaki Dicle üzerinde Cezîret-İbni Ömer (Cizre)'e yolladı. Batum beylerbeyisi Ömer Pâşa da, Safevî istilâsından ülkeyi korumak için Gürcistan'a gönderildi. Şah Abbas, sulh istediyse de, I. Ahmed, samimiyetine inanmadığı bu teklifi reddetmişti.

Halil Paşa, Van yakınlarında Kırım hanı II. Cânîbey'le birleşerek, 16-18 mayısta Diyarbekir'den İran seferine çıktı. 3 aya yakın zamandan beri tahtta olan II. Osman, amcası I. Mustafa gibi Halil Paşa'yı, sadrâzamlık ve serdâr-ı ekremlik makamlarında bırakmıştı. Bu sıralarda Kırım prenslerinden müstakbel kalgay (velîahd) Şâhin Giray, bir muharebede Safevîler'e esir olmuş, bir müddet Şah Abbas'ın yanında yaşamıştı. Şah, Osmanlılar'a karşı sulh isteğine delil olarak Şâhin Giray'ı serbest bıraktı. Şâhin Girey, vedâ etmek üzere Şâh'ın huzûruna çıktığı zaman, Şâh Abbas, Osmanoğlu, kendisini kumandan olarak tekrar İran'a gönderirse Safevîler'e kılıç çekip çekmiyeceğini sordu. Şâhin Giray, hiç tereddüt etmeden, ilk fırsatta Safevîler'le savaşacağını söyledi. Kan dökmekten zerre kadar çekinmiyen Safevî Şahı, bir an tereddüt ettikten sonra, Şâhin Giray'ı tebessüm ederek uğurladı.

Pül-i Şikeşte Bozgunu (10 Eylûl 1618)

Halil Paşa ile Kırım Hânı, Güney Âzerbaycan'a girdiler ve Hazar Denizi kıyılarına, Safevîler'in kutsal şehri Erdebil'e kadar sokuldular. Erdebil yakınlarında Pül-i Şikeste (Kırıkköprü) mevkıinde iki Türk ordusu, Osmanlılar ve Safevîler karşı karşıya geldi. Tebrîz'i ihtiyâten boşaltan Safevî ordusuna Âzerbaycan beylerbeyisi Karaçay Hân kumanda ediyordu. Şâh, Tebrîz'e gelmiş, fakat Osmanlılar'ın yaklaştığını duyunca geri çekilmişti. İki taraf arasında birkaç defa elçi teati edildiyse de, sulh şartları üzerinde anlaşmaya varılamadı. Osmanlılar ve Kırımlılar büyük ganimet almışlardı ve bütün endişeleri, bu ganimeti muhafaza etmekti. Karaçay Han, hiç beklenmedik bir anda, sürpriz baskını şeklinde taarruza geçti (10 eylûl 1618). 15.000 şehîd ve yaralı, 500 esîr veren Osmanlılar, bozuldu. Halil Paşa, ric'at etti. 3 beylerbeyi şehîd ve 2'si esîr düştü. Ancak Halil Paşa, bir mıkdar uzaklaştıktan sonra ordusunu düzeltmeyi başardı. Bu şekilde meydan muhârebesi kaybederek dönerse hem sulh ümidinin kalmıyacağını, hem de

başını kaybedeceğini düşündü. Safevîler'in gururuna müthiş bir darbe indirmek üzere, Erdebil'i tahrîb etmeye karar verdi.

Ancak Erdebil'e bir konaklık mesâfe kalmışken, Şah Abbas'ın sulh isteyen elçileri geldi. Şâh, 800 katar deve yükü (bir katar 7 hayvandır) erzak göndererek, Osmanlılar'ın Âzerbaycan'da beslenmek için tahrîbat yapmalarını da önlemek istemiş, üstelik Sadrâzam'a ağır hediyeler yollamıştı.

Erdebil Muahedesi (26 Eylûl 1618)

Bunun üzerine Pül-i Şikeste bozgunundan tam 16 gün sonra Halil Paşa, 26 eylûl 1618'de Osmanlı-Safevî sulhunu imzaladı. Bu sulhun Istanbul Muâhedesi'nden tek farkı, Safevîler'in padişaha yollıyacakları 200 yük ipek şeklindeki haracın 100 yüke indirilmiş olmasından ibârettir. 6 yıl önce Istanbul Muâhedesi'nin kabûl ettiği sınırlar, aynen muhâfaza ediliyor, esirler iâde olunuyordu. 2 yıl önce Revân'da Kara Mehmed Paşa'nın kabûl ettiği sulh şartları da aynıydı. 1618 kasımında Halil Paşa, kışlamak üzere Tokat'a geldi.

29 eylûl 1619'da, doğuda sulh yapıp Avrupa'da fütûhâta çıkmak isteyen II. Sultan Osman, Osmanlı-Safevî sulhunu tasdik etti. Bu sulh, ancak 5 yıl kadar sürdü. 1624 yılının ilk günlerinde Safevîler'in Bağdad'ı ele geçirmeleriyle, Türkiye-İran savaşı, görülmedik bir çapta büyüdü ve ehemmiyet kazandı. Bu safha, IX. bahsimizde ele alınacaktır.

V

I. AHMED DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İÇ MESELELERİ (1603-1617)

I. Sultan Ahmed'in Tahta Geçmesi (21 Aralık 1603)

I. Sultan Ahmed, babası III. Sultan Mehmed'in Topkapı Sarayı'nda öldüğü gecenin sabahı, 21 aralık 1603'de, Velîahd Dairesi'nden çıkarak tahta oturdu. III. Mehmed, 37 yaşını 6 ay, 26 gün geçe ölmüştü. Oğlu I. Ahmed, babasının yerine geçtiği zaman 13 yaşını 8 ay, 4 gün geçiyordu. Babası Manisa'da sancak beyi iken doğmuş, henüz bülûğ yaşına gelmediği için, ne sünnet olmuş, ne de sancak beyi olarak Manisa'ya gönderilmişti (babası III. Mehmed, ancak 17,5 yaşında iken Manisa'ya yollanmıştı).

I. Ahmed'in tahta geçeceği, ancak 6 ay, 13 gün önce belli oldu. Çünki bu tarihe kadar ağabeyi Şehzâde Mahmud velîahddi. Sultan Ahmed'den 2-3 yaş büyük olan Velîahd-Şehzâde'nin, kendi tecrübesizliği ve annesi hasekinin akılsızca hareketleri yüzünden îdâm olunmasıyla taht, hiç beklenmedik şekilde Sultan Ahmed'e açıldı. Bu sûretle Fâtih Sultan Mehmed'in ilk cülûsundan beri Osmanoğulları'nın tahtına ikinci bir çocuk çıkmış oldu. Sultan Ahmed, III. Mehmed'in 4. oğlu olarak doğmuştu. Kendinden küçük bir Şehzâde Mustafa da vardı ki (I. Sultan Mustafa), Sultan Ahmed, kardeşi hakkında devletin anayasası mahiyetinde olan *Fâtih Kaanûn-Nâmesi*'ni tatbik etmedi ve hayâtına dokunmadı. III. Mehmed'in, Velîahd-Şehzâde Mahmud'dan da büyük olan ilk iki oğlu, Şehzâde Selim'le Şehzâde Cihangir, 15'er yaşlarında, babalarının hayatlarında ecelleriyle ölmüşlerdi.

Bu sûretle I. Ahmed tahta çıktığı zaman, Osmanoğulları'ndan kendinden başka tek erkek, kardeşi Şehzâde Mustafa idi ve otomatik şekilde velîahdliğe yükseldi. Babası gibi çok dindar olan I. Ahmed, mükemmel bir tahsil görmüştü. Genç yaşına rağmen iyi Arabca ve Farsça öğrenmişti. «Bahtî» mahlâsiyle yazdığı şiirleri-

ni toplıyan bir dîvânı vardır. Şiirleri tasavvufa, aşka, kahramanlığa, hattâ siyâsete ve millî hislere aittir.

I. Ahmed'in 14. padişah olarak 14 yaşında tahta geçip 14 yıl saltanat sürdüğü ve iki defa 14 yâni 28 yaşında öldüğü eskiden beri tekrarlanmıştır. III. Mehmed'in öldüğü duyulmadığı için, bunu Sultan Ahmed, sadâret kaymakamı Vezir Kasım Paşa'ya: «Sen ki Kasım Paşa'sın, babam Allah emriyle vefât eyledi ve ben taht-ı saltanata cülûs eyledim. Şehri muhkem zabt eyliyesin, bir fesâd olursa senin başın keserim!» hatt-ı hümâyûnunu göndererek bildirmiştir. Bîat merâsiminden hemen sonra, III. Mehmed'in cenâze töreni yapılmış ve Ayasofya Camii avlusunda babası III. Murad ve büyükbabası II. Selim'in türbelerinin yanına inşa olunan türbeye gömülmüştür. Sadrâzam Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa, I. Ahmed'in cülûsundan ancak 8 gün sonra Istanbul'a varmıştır. Kaymakam Kasım Paşa, 2. Vezir olmuştur.

Tahta geçtikten 19 gün sonra Sultan Ahmed Hân, büyükanası Safîye Vâlide-Sultan'ı, Eski Saray'a nakletti. Böylece zevci III. Murad'ın daha şehzâdeliğinde nüfuz kazandıktan sonra oğlu III. Mehmed'in bütün saltanat devri boyunca görülmemiş derecede büyük ve çok defa zararlı bir siyâsî nüfuz edinmiş olan Safîye Vâlide-Sultan'ın siyâsetle ilgisi kesildi. Şimdi Üniversite Merkez Binası'nın yerinde, Beyazıt'ta olan Eski Saray, eski padişah zevcelerinin yaşadıkları bir yerdi. I. Ahmed'in büyükanasını Topkapı Sarayı'nda muhâfaza etmeyip siyâsetle ilgisini kesmesi, genç hükümdârın ilk hayırlı kararları arasındadır. Aslen İtalyan olan ve Venedik'in Korfu valisi büyük asillerden Baffa'nın kızı bulunan Safîye Vâlide-Sultan, çocuk yaşında Türk korsanları tarafından Adriyatik'te ele geçirilmiş ve Manisa'ya Velîahd-Şehzâde Murad'ın sarayına hediye edilmişti. Safîye Vâlide-Sultan, Istanbul'un bir sarayına sürüldüğü zaman, 54 yaşlarındaydı.

I. Ahmed, tahta oturduktan 33 gün sonra, 23 ocak 1604'te de sünnet oldu. Bu münasebetle imparatorlukta şenlik yapıldı.

Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa'nın Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekremliği (26 Temmuz 1604 - 21 Haziran 1606)

Sadrâzam ve Serdâr-ı ekrem Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa'nın, henüz Almanya cephesine varmadan 26 temmuz 1604'te Belgrad'da ölmesi üzerine, 5 ağustosta sadâret ve serdâr-ı ekremlik, Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa'ya verildi. Bu sûretle Lala Paşa'nın 1 yıl, 10 ay, 26 gün süren ve pek müsbet faaliyetle geçen iktidârı başladı. Yavuz Ali Paşa ancak 9 ay, 11 gün sadârette kalmıştı. Fa-

kat Kahire'den Istanbul'a gelip görevine başladığı 6 ay, 28 gün olmuştu. Lala Mehmed Paşa, Yavuz Ali Paşa'yla berâber Belgrad'daydı ve Sadrâzam'ın ölümü üzerine serdâr kaymakamı unvanıyla Orduy-ı Hümâyûn'un başına geçmişti. Istanbul'da sadâret kaymakamı olarak Vezir Hâfız Ahmed Paşa kalmıştı. I. Ahmed ve başlıca müşaviri olan Hâce-i Sultânî Mustafa Efendi, önce Hâfız Ahmed Paşa'yı sadrâzam ve serdâr-ı ekrem yapmak istemişlerse de Paşa kabûl etmemiş, bunun üzerine mühr-i hümâyûn, devrin büyük kumandanı olan Lala Paşa'ya gönderilmişti. Lala Paşa'nın Almanya'yı sulha zorlıyan başarılı seferleri, III. bahsimizde anlatılmıştı.

Lala Paşa'nın sadâretinde, Sultan Ahmed Hân'ın ilk çocuğu Şehzâde Osman (II. Osman) 3 kasım 1604'te doğdu. Bu sûretle Şehzâde Mustafa'nın yerine Şehzâde Osman, velîahd oldu. İlk çocuğu doğduğu zaman Sultan Ahmed, 14,5 yaşını 16 gün geçmişti. Şehzâdenin annesi, Mâhfîrûz Haseki'dir.

Lala Paşa'nın sadâretinde devlet Almanya ve müttefikleriyle Avrupa'da, pek kudretli İran'la Asya'da büyük bir savaş içindeyken, Anadolu'da da Celâlî ihtilâli, ateşli çağlarını yaşıyor ve her iki savaş derecesinde imparatorluğu uğraştırıyordu. Nasûh Paşa, Celâlî serdârı olarak Anadolu'da bulunuyor, fakat değil Garb serdârı Lala Mehmed Paşa derecesinde, Şark (İran) serdârı Cağaloğlu Sinan Paşa derecesinde bile başarı kazanamıyordu. Esâsen ihtilâlin hüküm sürdüğü Anadolu bölgelerinde kimin Celâlî olduğu, kimin Celâlîler'i tuttuğu, kimin tutmadığı devlet tarafından iyice tâyin edilemiyordu. Birçok bölge, Celâlîler'in zulmünden yakınıyor, bir takım sancaklarsa, Celâlî idâresini sancak beylerinin ve beylerbeyilerin idâresine tercih ediyorlardı. Dîvân, Nasûh Paşa'nın bir yıldanberi bir iş göremediğini anlayınca, Anadolu beylerbeyisi Kejdehân Ali Paşa'ya, Kütahya'dan çıkıp Nasûh Paşa ile birleşmesi emrini verdi. Celâlîler, Uzun Halil'in reisliğinde, Afyon'un doğusunda Bolvadin'de kuvvetlerini toplamışlar, kasabanın az güneyinde Eber Gölü'ne dökülen çayın üzerindeki köprünün başını tutmuşlardı. 12 kasım 1605 günü, Osmanlı ordusu da köprünün diğer başına geldi. Uzun Halil, Osmanlı ordusunu köprüden geçirmedi ve tamâmen bozdu. Serdâr Vezir Nasûh Paşa, canını zor kurtarıp güneydoğuda Seydîşehir'e kadar kaçtı. Sorumluluğu Anadolu beylerbeyisi Ali Paşa'nın üzerine atıp zavallı adamın başını kestirdi. Hemen Istanbul'a gelip Dîvân'a ve Padişah'a işin içinden çıkamadığını itiraf etti. Anadolu'da eski iyi idâre kurulmadıkça Celâlîler'le uğraşmanın boşuna olduğunu söyledi. Bu-

nun üzerine I. Ahmed, Anadolu'yu yakından tanımak için Bursa'ya gitti. Birkaç gün kalıp ilk 6 Osmanlı hükümdarının türbelerini ziyâret etti. Mimârî eserlerini gezdi. Bu turistik geziden sonra, kış içinde Istanbul'a döndü. Bosna, sonra Tameşvar beylerbeyisi olan eski Celâlî reîsi Vezir Deli Hasan Paşa da, bu sırada kardeşiyle berâber Belgrad'da îdâm edildi. Devlet işlerinden bunalan Sultan Ahmed, Hâfız Ahmed Paşa yerine Hızır Paşa'yı sadâret kaymakamlığına getirdi ve Sadrâzam Lala Mehmed Paşa'yı, İran cephesine göndermek üzere Istanbul'a çağırdı. Almanya fena hâlde ezilmiş ve sulh şartlarını kabûl edeceğini belli etmişti.

1605 yılının sonlarına doğru, kahvenin Istanbul'a girişinden tam 51 yıl sonra, tütün de dünyanın en kalabalık şehrine girdi ve kahve derecesinde muazzam bir rağbet gördü. Amerika'ya mahsus bir bitki olan tütünü İngilizler, Kızılderililer'den öğrenmişler, Avrupa'ya, bu arada Istanbul'a getirmişlerdi. Tütünün sigara şekli henüz bilinmeyip, çubukla içiliyordu.

Lala Paşa, 16 mart 1606'da Istanbul'a geldi, Sitvatorok sulhunu hazırlıyan diplomatik faaliyete girişti. Ancak 3 ay, 6 gün sonra 21 haziranda öldü. Büyük kumandan, sadâret kaymakamı ve ilk fırsatta sadrâzam olmak isteyen Kapdân-ı Deryâ Vezir Derviş Mehmed Paşa'nın entrikalarıyla çok bunalmıştı. Lala Paşa, tekrar Almanya cephesine gitmek ve sulh şartlarını dikte etmek istiyordu. Ancak Derviş Paşa'nın Sultan Ahmed üzerindeki tesiri yüzünden Kuyucu Murad Paşa, Almanya'ya gönderilmiş, padişah, İran savaşını da aynı başarıyla bitirmek üzere, Lala Paşa'ya doğuya hareket etmesini söylemişti. Bu yüzden müteessir olan Lala Paşa, beyin kanamasından öldü. Yakın akrabası Sokollu Mehmed Paşa'nın Eyüpsultan'daki türbesine gömüldü. Derviş Paşa tarafından zehirletildiği de rivâyet edilmiştir. Bunun üzerine Derviş Paşa sadrâzam olmuş, fakat İran cephesine kendi gitmiyerek, 4 gün sonra, Vezir Deli Ferhâd Paşa'yı serdâr yapmıştır.

Derviş Mehmed Paşa'nın Sadâreti (21 Haziran-9 Aralık 1606)

Böylece Derviş Paşa'nın 5 ay, 18 günlük sadâreti başladı. Deli Ferhâd Paşa, İran üzerine serdâr olmuş, Garb serdârı Kuyucu Murad Paşa da, Sitvatorok Muâhedesi'ni müzâkere ediyordu. Celâlî işi askıdaydı. Bilhassa Cağaloğlu'nun ölmeden az önce Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'yı haksız yere îdâm ettirmesi, ihtilâlin Haleb ve çevresine de yayılmasına sebep olmuştu. Kilisli olan Canbuladoğulları'ndan Hüseyin Paşa, Haleb beylerbeyisi idi. II. Selim

devrinde Kilis sancak beyi olan Kasım oğlu Canbulad Bey'in oğluydu ve Yavuz'un fethinden beri Kilis, Canbuladlar'ın elindeydi (bu aile şimdi Lübnan'da yaşamakta olup, Dürzî mezhebini ve Arab dilini benimsemiştir). Hüseyin Paşa'nın ölümü üzerine yeğeni Ali Paşa, Haleb'de ısyân bayrağını açtı. Dîvân, Ali Paşa'yı amcasının yerine Haleb beylerbeyisi yaptı. Fakat Paşa'yı ısyândan vazgeçiremedi. Lübnan'ın Dürzî şeyhi Mâ'noğlu Fahrüddin de Ali Paşa ile birleşti. Katolikli'ği kabûl eden Fahrüddin, Papa ile münasebete girişip, yardım istediği için, bu bölgedeki ihtilâl, ehemmiyetli bir hal aldı.

Lübnan ve Kuzey Suriye de Celâlî ihtilâline katıldığı aylarda, 11 kasım 1606'da Sitvatorok sulhu imza edildi. 28 gün sonra Derviş Paşa, makamıyla berâber başını da kaybetti (9 aralık). Halk, Derviş Paşa'nın düşmesini ve Kuyucu Murad Paşa'nın Almanya serdârlığından sadrâzam olmasını, büyük sevinçle karşıladı.

Kuyucu Murad Paşa'nın Sadrâzamlığı (9 Aralık 1606 - 5 Ağustos 1611) ve Celâlî İhtilâlini Söndürmesi

Kuyucu Murad Paşa'nın 4 yıl, 7 ay, 27 günlük iktidar devresi başladı. Seleflerinden çok büyük bir otoriteyle sadâret makamına oturan ihtiyar Serdâr'ın iktidar müddeti, Sokollu Mehmed Paşa'nın öldüğü 27 yıldanberi geçen en uzun sadârettir.

Kuyucu Koca Murad Paşa, çok sert, fakat iyi bir kumandan, müzakere masasında sabırlı bir diplomat, tecrübeli bir devlet adamı olarak tanınmış ihtiyar bir vezirdi. Birçok defalar Budin beylerbeyisi sıfatıyla Macaristan'ı Macar tarihçilerinin medihlerine lâyık bir kudretle idâre eden Vezir Kadı-zâde Ali Paşa, Murad Paşa'nın dâmâdıydı. Murad Paşa'nın «Kuyucu» lâkabı, 21 yıl önce, Özdemiroğlu'nun maiyyetinde Karaman (Konya) beylerbeyisi olarak Safevîler'le çarpışırken atından düşüp kuyuya yuvarlanmasından kalmadır. Safevîler tarafından kuyudan çıkarılıp esîr edilen Murad Paşa, bir müddet sonra İran'dan dönmüştür. Sadrâzamlığında Celâlîler'i kuyulara doldurttuğundan dolayı «Kuyucu» dendiği rivâyeti yakıştırmadan ibârettir. Çünki «Kuyucu» lâkabı, sadrâzamlığından çok öncedir. «Koca» denilmesi, ihtiyarlığından dolayıdır.

Almanya'yla sulh yapmış olan Murad Paşa, İran işinden önce Anadolu ve Suriye'nin birçok bölgesine yayılmış, âdeta devlet içinde devlet kurmuş olan Celâlîler'i temizlemek istiyordu. Celâ-

lîler'i yok etmenin en sağlam yolu, onları ısyâna sürükliyen sebepleri ortadan kaldırmaktı. Fakat, bu tam bir duraklama devresine girmiş olan Osmanlı devleti için son derece zor bir işti. Bir defa zulümden kaçınan, aklı başında, muktedir beylerbeyiler, sancak ve alay beyleri, subaşı ve voyvodalar, kadı ve nâibler bulmak icabediyordu. Dîvân-ı Hümâyûn'a doğru dürüst kubbe veziri bulamıyan bir devletin böyle bir kadro bulup ıslahat yapması imkânsızdı. Ondan sonra, tımarları alınıp ordudan çıkarılmış subayları tatmin etmek, onların etrafına toplanmış işsiz güçsüz takımına iş bulmak lâzımdı. Celâlîler'in mühim bir kısmı haklı sebeblerden, şu veya bu vezirin, beylerbeyinin, sancak beyinin, hattâ kadının zulmü yüzünden ayaklanmış, fakat zamanla çapula alışıp ihtilâlci hüviyetinden çıkarak tam bir eşkıya olmuşlardı. İçlerinde çok kıyıcı olanlar, köy ve kasaba yakanlar, devletin tarafını tutan halkı kılıçtan geçirenler, birkaç altın için adam öldürenler vardı. Murad Paşa'ya göre Celâlîler'i o şekilde imha etmek lâzımdı ki, bir daha kimse devlete karşı ayaklanmaya yüreklenmesin. Babasının Anadolu ihtilâli yüzünden üzüntü içinde öldüğünü bilen Sultan Ahmed, sadrâzama bu hususta tam salâhiyet verdi. Bu sûretle, belki başka çâre olmamakla berâber, onbinlerce Anadolu Türkü'nü kılıçtan geçirmek azmiyle Murad Paşa, Üsküdar'dan hareket etti. Hammer, Almanya savaşının devlete Celâlî ihtilâli derecesinde insan ve para kaybettirmediğini yazmaktadır. (VIII, 112). Celâlîler'in Safevîler tarafından teşvik görmesi ve içlerine Şiî unsurların katılması, mes'eleyi daha da ağırlaştırıyordu.

Kuyucu Murad Paşa'nın sadrâzam olmasından 1 ay, 9 gün sonra, büyük Celâlî reîslerinden Kalenderoğlu Mehmed Ağa, Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olan Manisa'yı zabtetti (17 ocak 1607). Üzerine Anadolu beylerbeyisi Balıkesirli Hüseyin Paşa, eski Anadolu beylerbeyisi Ahmed Paşa ve Saruhan (Manisa) sancak beyi Hacı Bey gönderildi. Aydın'da Türk Yusuf Paşa, Kırşehir'de Meymun Bey, Silifke'de Muslu Çavuş, Haleb'de Canbuladoğlu Ali Paşa, büyük Celâlî reîsleri olarak Kalenderoğlu'nun yanında yer alıyorlardı. Irak'ta da Uzun Ahmed oğlu Mehmed türemiş, vuruşmada Nasûh Paşa yaralanmış ve beylerbeyilerden Velî Paşa ölmüştü. Bâzı Kürd ve Arab kabîlelerinin de Celâlîler'i desteklemesi, Anadolu'da Türkmen oymaklarının da aynı şeyi yapması, mes'elenin kaç cepheli bir problem olduğunu ortaya koyar. Aydın'a hâkim olan Türk Yusuf Paşa, Üveys Paşa'nın kâhyası(yardımcısı) idi. Beylerbeyilik verilmesine rağmen, ısyân bayrağını açmış, Aydın kalesini takviye ve tahkim etmişti. Konya -

Adana yolunda Çemşîd, hattâ Bursa yakınlarında Kınalı adlı Celâlîler türemişti. Ancak hepsinin ehemmiyetlisi, Haleb beylerbeyisi Canbuladoğlu Ali Paşa ile müttefikı Lübnan'ın Dürzî şeyhlerinden Emîr Mâ'noğlu Fahrüddin'di. 15 haziran 1607'de serdâr-ı ekrem sıfatıyla Üsküdar'a geçen Murad Paşa da önce bu âsîleri ortadan kaldırmak niyetindeydi. Ancak her tarafa İran seferine çıkacağını yaymıştı. Çünki devlet içinde devlet olarak vasıflandırabileceğimiz büyük Celâlî reîslerinin Istanbul'da taraftarları, hattâ Saray'da ve Dîvân'da adamları vardı.

Murad Paşa, 17 gün Üsküdar'da son hazırlıklarını yaptı ve 2 temmuz 1607'de hareket etti. İran seferine gideceği hususunda ısrar ediyor, hattâ Kalenderoğlu Mehmed Bey'e Ankara sancak beyliğini vererek onu Manisa'dan çıkmaya ve devlete itaat ettirmeye muvaffak oluyordu. Kalenderoğlu, Ankara'da doğmuştu. Fakat elinde devletin sancak beyi olduğuna dâir menşûru bulunmasına rağmen Ankara halkı, hemşehrisini şehre almadı ve eski bir Celâlî'yi kabûl edemiyeceklerini Sadrâzam'a bildirdi. Bunun üzerine Kalenderoğlu, Ankara kalesini muhâsara etti. Ankaralılar, Murad Paşa'dan imdat istediler. Paşa, Karaman (Konya) beylerbeyisi Tekeli (Antalyalı) Mehmed Paşa'yı Ankara'ya gönderdi. Fakat Tekeli, Kalenderoğlu'na bozuldu. Ancak Konya'dan Adana'ya hareket eden bir kuvvet, bu çevrede eşkıyâlık yapan Celâlîler'den Cemşîd'i yendi ve Cemşîd, bir daha ortaya çıkmamak üzere kayboldu.

Murad Paşa, 3 ay, 22 günde, yolda bütün Celâlîler'i temizliyerek Adana üzerinden 23 ekim 1607'de Oruç Ovası'na geldi. Orduda, Rumeli beylerbeyisi yaşı 80'e yaklaşmış Kanije kahramanı Vezir Tiryâki Hasan Paşa da bulunuyordu. Canbuladoğlu ile Mâ'noğ-'u, Oruç ovasında Osmanlı ordusuyla karşılaştılar. Âsiler aman dileyip sulh istedilerse de, uzaklaşır uzaklaşmaz gene bildiklerini okuyacaklarından emin olan Murad Paşa, kabûl etmedi. Muhârebe başladı. 26.000 Celâlî kılıçtan geçirildi. Emîr Fahrüddin, Lübnan dağlarına, Canbuladoğlu, Kilis'e kaçtı. Oradan Haleb'e geldi. Ancak bir gece geçirdikten sonra, yaklaşan Murad Paşa'nın karşısında Eskişehir'e gitti. Amcası Haydar Bey'i Istanbul'a gönderip Dîvân'dan afvını istedi. İsteği kabûl edildi. Tameşvar beylerbeyisi olarak Macaristan'a gönderildi. Ancak Celâlîler hakkında pek iyi niyetler beslemiyen Murad Paşa, Canbuladoğlu'nu Belgrad'da îdâm ettirdi. Haleb halkının mağlûb Canbuladoğlu'nu yuhalaması ve kadınların suratına çamur fırlatması, şehirdeki 1.000 Celâlînin halk tarafından öldürülmesi, Celâlîler'in halk tabakaları ara-

sında sevilmediğini, bilâkis iyiden iyiye nefret edildiklerini gösterir.

Murad Paşa, 30 ekimde Kilis'e ve 9 kasımda Haleb'e geldi. Canbuladoğulları'nın bütün mallarını Hazine'ye aldı. Bir takım Celâlîler, Haleb kalesine kapanmış, mukavemet ediyorlardı. 13 kasımda, canlarına dokunulmamak şartıyla teslim oldular. Ancak, Murad Paşa, bunların savaşılan bir devletin askeri olmadığını, âsî ve eşkıya olduklarını ileri sürüp, aman vermedi, hepsini kılıçtan geçirdi. Haleb'e Dişlek Hüseyin Paşa'yı beylerbeyi yaptı. Rumeli beylerbeyisi Kanije kahramanı Vezir Tiryâki Hasan Paşa'yı, kubbe vezîri olarak Istanbul'a, Dîvân-ı Hümâyûn üyeliğine tâyin etti. Tiryâki'nin yerine Hüseyin Paşa, Rumeli Beylerbeyisi oldu. Şam'a, Ayntab'a, Birecik'e asker gönderen Kuyucu, oradaki Celâlîler'i de temizledi. Kendisi, kışlamak üzere Haleb'e çekildi. 17 nisan 1608'-de Haleb dışında ordugâha geçtiyse de, ancak 15 haziranda hareket etti. Bu sûretle Haleb'de 6 ay, 6 gün kalmış oldu. Bu müddet içinde eski sadrâzam Cağaloğlu Sinan Paşa'nın oğlu Mahmud Paşa'yı Bağdad beylerbeyisi yaptı ve bu şehrin başına belâ kesilen Celâlî reislerinden Uzun Ahmed oğlu Mustafa'yı ortadan kaldırmakla görevlendirdi. Bu Mustafa, az önce ölen ağabeyi Mehmed'-in yerini almıştı.

Murad Paşa, Haleb'de kışlarken, Ankara halkı tarafından şehre sokulmıyan Kalenderoğlu, Bursa'ya girdi ve kendi kendini sancak beyi ilân ederek şehre hâkim oldu. Üzerine gelen Nakkaş Hasan Paşa'yı ve az sonra büyük mimar Dalgıç Ahmed Paşa'yı mağlûb etti. Mimar Sinan'ın en değerli talebesinden olan Ahmed Paşa, Kalenderoğlu Ahmed Paşa'ya yenildiği Manyas meydan muhârebesinde yaralandı ve öldü. Kalenderoğlu, Murad Paşa'nın Haleb'de Celâlîler'e aman vermemesinden ürkmüş ve âkıbetini sezmişti. Bir âsînin imparatorluğun üç taht şehrinden birine hâkim olması üzerine Murad Paşa, Yusuf Paşa'yı Üsküdar muhafızlığına getirdi ve dikkatli olmasını emretti. Istanbul'dan Başdefterdar (maliye bakanı) Vezir Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa, Kuyucu'ya asker, mühimmat ve para getirmek üzere yola çıktı. Kalenderoğlu, Paşa'nın üzerine gelmesinden şüphelenerek hızla Bursa'yı terketti. Isparta yoluyla Konya çevresine geldi. 23 haziranda Haleb-Maraş yolunu 8 günde almış olan Murad Paşa, Kalenderoğlu'nun 20.000 Celâlî ile yaklaştığını öğrendi. Kansu Bey'in kumandasındaki Mısır birlikleriyle Emîr Yusuf-zâde Emîr Hüseyin'in kumandasındaki Trablusşam birlikleri, Maraş'a gelerek Orduy-ı Hümâyûn'a katıldı.

İhtiyar Sadrâzam, Kalenderoğlu Mehmed Paşa ile muâvinleri Kara Said ve Uzun Birâder Meymûn'un 20.000 Celâlî ve 20 toptan ibâret kuvvetini, Maraş'ın kuzeybatısında, Göksun yakınlarında Alacaçayır'da yakaladı. Celâlîler'i kolayca imha etti. Ancak, birkaç bini hayatını kurtarıp, Şah'a asker yazılmak üzere İran'a çekilip gitti. Bu sırada Bağdad'dan, Cağaloğlu Mahmud Paşa'dan gelen haber de, Irâk'ın Celâlîler'den temizlendiği ve reisleri Tavîloğlu Mustafa'nın öldürüldüğü merkezindeydi. Bunun üzerine Mured Paşa, Göksun'dan kuzeydoğuya ilerledi. Giresun güneyindeki Şarkîkarahisar'a (Şebinkarahisar) geldi. 2 eylûlde, İran'a sığınmak üzere bulunan Uzun Bölükbaşı Meymûn'un 6.000 Celâlî'sini burada yakaladı ve imha etti. 3 ay, 16 günde, yolda âsâyiş tedbirleri alarak Şebinkarahisar'dan Istanbul'a geldi (18 aralık 1608). Istanbul'dan çıktığı tam 1 yıl, 5 ay, 17 gün olmuştu. Daha Celâlî olarak Aydın'da Yusuf Paşa ve Silifke'de Muslu Çavuş vardı. Sultan Ahmed, son Celâlîler'i de temizlemesi için Murad Paşa'nın 1608-9 kışını Anadolu'da geçirmesini istemişti. Fakat Dîvân'da aleyhinde entrikalar döndüğünü öğrenen ihtiyar Sadrâzam, kışı Istanbul'da geçirmeye karar verdi.

Murad Paşa, 1609'da sefere çıkamadı. 24 mayıs 1610'a kadar 1 yıl, 5 ay, 7 gün Istanbul'da kaldı. Silifke'de eşkıyalık yapan Muslu Çavuş'u İçel (Silifke) sancak beyi yaptı. İyi hizmet ederse Karaman (Konya) beylerbeyiliğine getirileceğine inanan Muslu Bey, Kuyucu'nun emriyle, Konya'ya, Karaman beylerbeyisi Zülfikar Paşa'nın yanına gitti. Zülfikar Paşa, Sadrâzam'dan aldığı emir mûcibince, azılı Celâlî reisini öldürttü. Aydın'daki Yusuf Paşa da, afvedilerek Istanbul'a çağırıldı. İran seferine yollanacağını sanan ve Murad Paşa'nın af fermânına inanan Yusuf Paşa, Üsküdar'a gelir gelmez öldürüldü.

Bu arada Almanya ile Türkiye arasında, 28 mart 1608'de, Sitvatorok Muâhedesi'nin teferruatına ait Uyvar Muâhedesi imzalandı. Aynı yıl, Mısır beylerbeyisi Kulkıran Mehmed Paşa, ülkedeki Memlûk aslından sancak beylerinin halktan kanunsuz olarak aldıkları vergi, resim ve paraların alınmasını yasakladı (Mısır eyâletine merkezden nâdiren sancak beyi yollanır, ülkedeki Türk asıllı eski Memlûk beylerinden sancak beyi tâyin edilirdi). Aynı beylerbeyi, Mısır'da, Sînâ'da ve Güney Filistin'de birçok inşaat, hayır eseri, askerî tesîsat yaptırdı. Arîş, Hân-Yûnus, Habrîn kalelerini yeniden inşa ettirdi. Camiler, imâretler, vakıflar kurdu. 4,5 yıllık çok başarılı bir beylerbeyilikten Istanbul'a döndüğü zaman Vezir Kulkıran Mehmed Paşa, Sultan Ahmed'in kızı Gevherhan Sultan'la evlendirilerek mükâfatlandırıldı.

1609 ağustosunda, Kâbe örtülerinin her yıl bundan böyle Kahire'den değil, Istanbul'dan Mekke'ye gönderilmesine başlandı. Yavuz'dan beri, halîfe-padişahın adının işlendiği bu örtüler, Kahire'de Mısır kadısının nezaretinde hazırlanır, Mısır beylerbeyisi tarafından, Kâbe'ye örtülmek üzere Mekke Şerîfi'ne gönderilirdi. Bu defa bu iş Istanbul'da yapılmaya başlandı ve I. Cihan Savaşı'na kadar böylece devam etti. Istanbul'dan gönderilen ilk örtü, 1.060 arşın kumaştan yapılmış ve 48.000 dirhem ipekle işlenmişti. Kâbe örtülerinin Istanbul'dan sevkına başlanmasının sebebi, son yıllarda Kahire'den gönderilen örtülerin san'at bakımından kusurlu olduğunun anlaşılması dolayısıyladır. 7 temmuz 1610'da da, gene Kahire'den gönderilmekte olan Ravza-i Mutahhara, yâni Hazret-i Peygamber'in Medîne'deki kabrinin örtüsü, Istanbul'dan yollanmıya başlandı. İlk örtüye 910 arşın kumaş harcandı ve örtü 17.692 mıskal altın sırmayla işlendi.

Gene 1609 yılının 8 ekiminde, Sultanahmed Camii'nin arsası kazılmaya başlandı ve 4 ocak 1610'da temel atma töreni yapıldı. Sultanahmed Camii'nin yerinde, Sokollu Mehmed Paşa'nın pek muhteşem sarayı vardı. Sultan Ahmed Hân, bu sarayı İbrahim Han-zâdeler denen Sokollu'nun vârislerinden satın alarak yıktırdı ve yerine camiini inşa ettirmeye başladı. Karşısındaki İbrahimpaşa Sarayı'na dokunulmadı. Temelatma törenine, bizzat padişah katıldı ve altın bir kazmayla toprağı kazdı. Camiin inşa edildiği saha, en kesif şekilde Bizans eserleriyle dolu olduğu için, sonsuz arkeoloji eserinin ebediyen yeraltında kaldığı sanılmaktadır.

1607 aralığında Kırım hanlarının en büyüklerinden biri, belki birincisi olan ve 20 yıl Kırım tahtında kalan II. Gazi Giray öldü. Aynı zamanda bugün de eserleri çalınan büyük bestekâr, sâzende, bilgin, Arabca, Farsça, Çağatayca, bilhassa Osmanlıca'da yüksek bir şâir olan «Gazâyî» mahlaslı II. Gazi Giray Han Dîvân'a kafa tutmak istiyen Kırım asılzâdeleriyle bugünki Rusya'nın büyük bir kısmını elinde tutan Kırım Hanlığı'nı, Erzurum veya Karaman eyâletinden farksız görmek istiyen Dîvân'ı iyi idâre etmiştir. İç bağımsızlığını koruyarak, İran ve Almanya cephelerinde devlete çok büyük hizmetler etmiştir. 1591'de Moskova önlerinde yaralandığı zaman kendisine «Bora» lâkabı verilmişti. Han olmadan önce, Özdemiroğlu'nun maiyyetinde büyük çapta bir kumandan olarak yetişmiş ve bir ara Safevîler'e esir de düşmüştü. Moskova'yı fethettiği için «Tahtalan» diye tarihe geçen I. Devlet Giray'ın oğullarından olan Gazi Giray, büyük tarihçi Peçevî İbrahim Efendi'nin şahsî dostuydu ve bir kışı onunla berâber

Macaristan'da Peçevî'nin mâlikânesinin bulunduğu Peç şehrinde geçirmişti. Bu kış içinde Peçevî'ye kitâbet (resmî yazışma), tâlik yazıyla hattatlık, kamış kalem yontmak için hünerler öğretmiştir. Son defa Almanya savaşına bizzat katılmamış, 1604'te, büyük oğlu Kalgay (Velîahd) Toktamış Giray'ı göndermişti. Sinan Paşa'nın akıncı ocağını söndürmesi üzerine Kırım atlıları, komando sınıfı olarak, Osmanlı ordusunun vazgeçilemez bir unsuru olmak derecesinde ehemmiyet kazanmışlardı. Bu hâdise, Gazi Giray'ın zamanına rastlar.

Kuyucu Murad Paşa'nın iktidarı zamanında ölen büyük devlet adamlarından biri de, 24 yıl Yemen'de kaldığı için tarihe «Yemenli» diye geçen Vezir Hasan Paşa'dır. 1580 haziranında, III. Murad devrinde Yemen beylerbeyisi olan Paşa, 1607'de ölmüştür. 1604'e kadar pek az görülmüş bir müddet olan 24 yıl Yemen'de beylerbeyilik eden Hasan Paşa, arzusu üzerine Istanbul'a alınmış, 1605 temmuzu ortalarında imparatorluğun en mühim eyâleti sayılan Mısır'a tâyin edilmiş, 2 yıl geçmeden 1607 mayısı sonunda Istanbul'a gelmiş ve aynı yılın kasım ayı ortalarında burada ölmüştür (J. H. Mordtmann, *İslâm Ans.*, V, 330a-b).

Müstakbel sadrâzam Kara Mehmed Paşa da, bu sıralarda Sultan Ahmed'in 3 yaşındaki bir kızıyla nişanlanarak dâmâdlığa namzet oldu. 1610'da Halil Paşa'nın yerine kapdân-ı deryâ olan Kara Mehmed Paşa, «Öküz» veya «Oğuz» diye anılır. Babasının Istanbullu bir nalbant olduğu rivâyet edilmektedir. Son defa Mısır'a gitmiş, eyâletin Istanbul'a gönderdiği 2 yıllık verginin tutarı olan 1.200.000 dukayı (3 milyar TL.) donanmayla İskenderiye'den getirmişti.

Kuyucu Murad Paşa, bütün bu işler arasında 29 nisan 1610'da Üsküdar ordugâhına geçti ve 24 mayısta hareket etti. Bundan önceki IV. bahsimizde görüldüğü gibi, Güney Kafkasya'nın hemen hemen tamamını İran'a kaptırmış olan Osmanlılar, mümkin olabildiği derecede kârlı bir sulh yapmak istiyorlardı. Murad Paşa da, İran üzerine sefere çıkmıştı. Tebrîz'e kadar gitti. Oradan Diyarbekir'e geldi ve bu şehirde 5 ağustos 1611'de öldü. Istanbul'dan hareketinden 1 yıl, 2 ay, 12 gün geçmişti. Yaşı 75'den fazlaydı. Cenâzesi Istanbul'a getirilip, yaptırmış olduğu türbeye gömüldü. 1535 yıllarında doğan Murad Paşa, devrin büyük asker ve devlet adamlarından sayılır. Çok kan dökmekle berâber, Celâlî ihtilâlini söndürmeyi başarmıştır. Ancak ihtilâlin sebepleri izâle edilemediği için, ilerideki çağlarda Anadolu'da buna benzer kaynaşmalar ve ısyânlar eksik olmamış, fakat hiçbir zaman Kuyucu'dan

önceki genişliğe ulaşamamıştır. Murad Paşa, 1560'dan 1565'e kadar Yemen beylerbeyisi Mahmud Paşa'nın kedhudâsı, yâni yardımcısı olarak ilk şöhretini yapmış, 1565'te Mısır'daki sancaklardan birine tâyin edilmiş, Kaanûnî'nin son yılıyla II. Selim devrinde ve III. Murad'ın ilk yıllarında, Sokollu'nun sadâreti boyunca Mısır'da kalmış, Arab ülkelerini iyice tanımış, 1576'da Yemen beylerbeyiliğine getirilmiştir. Sonra çeşitli beylerbeyiliklerde bulunmuş, Özdemiroğlu'nun maiyyetinde Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi olarak savaşmış, Safevîler'e esîr düşüp İran'da yaşamış, İran ve Anadolu işlerini iyice öğrenmiş, 1603 şubatında, III. Mehmed'in son zamanlarında Rumeli beylerbeyisi, 12 ekim 1605'te 4. vezir pâyesiyle Dîvân-ı Hümâyûn üyesi, 1606 mayısında Almanya üzerine serdâr (başkumandan) olmuş, Macaristan işlerine vukuf kesbetmiş, dâmâdı Budin beylerbeyisi Kadı-zâde Ali Paşa'nın yardımı ve Lala Mehmed Paşa'nın direktifleriyle Sitvatorok sulhunu müzakere etmiştir. Osmanlı tarihçileri umumiyetle yaş mevzuunda mübalâğa ettikleri için Murad Paşa'yı 90 yaşında ölmüş gösterirler. Memuriyet tarihlerinden anlaşıldığına göre, ölümünde 76 yaşında olduğunu ileri sürmek, mâkul görünmektedir. Nakşbendî olan Murad Paşa, haftada bir defa *Kur'ân* okumayı âdet edinmişti.

Dâmâd Nasûh Paşa'nın Sadâreti (5 Ağustos 1611-17 Ekim 1614)

Böylece Dâmâd Nasûh Paşa'nın 3 yıl, 2 ay, 13 gün sürecek olan sadâreti başladı. Paşa, Diyâr-ı Bekr (Güneydoğu Anadolu) beylerbeyisi olarak, Âmid (Diyarbakır) şehrinde Kuyucu Murad Paşa ile berâber bulunuyordu. Murad Paşa'nın üzerinde bulunan İran serdâr-ı ekremliği (başkumandanlığı) de Nasûh Paşa'ya geçti. Kuyucu'nun ölümünün Istanbul'a bildirilmesi ve Sultân Ahmed'in Nasûh Paşa'ya sadâret vermesi, 22 ağustostadır.

Almanya mes'elesinden sonra Celâlî mes'elesini de halleden bir Türkiye'nin idâresini ele alan Nasûh Paşa'nın en büyük mes'elesi İran savaşına son vermekti. 1 yıl, 1 ay, 23 gün İran cephesinde kalan Sadrâzam, 27 eylûlde Istanbul'a geldi. 20 kasımda, bundan önceki IV. bahsimizde ele alınan Istanbul veya Nasûhpaşa Muahedesi imzalandı. Böylece geçici olarak İran savaşı da durdu.

1612 yılının 27 temmuzunda, Sultân Ahmed Hân'ın, Velîahd-Şehzâde Osman (II. Osman) ve Şehzâde Mehmed'den sonraki 3. oğlu, Şehzâde Murad (IV. Murad) doğdu. Annesi Kösem Mâhpey-

ker Haseki (müstakbel Vâlide-Sultan) idi. Gene bu yıl içinde Cağaloğlu Mahmud Paşa, III. Murad'ın kızlarından, yâni Sultan Ahmed'in halalarından biriyle evlendi. Kapdân-ı Deryâ Kara Mehmed Paşa ile Sultan Ahmed'in büyük kızının nikâhları kıyıldı. Sadrâzam Nasûh Paşa da Ahmed Hân'ın kızlarından biriyle nişanlandı. Daha birkaç sultan düğünü oldu. Sulh ve huzura kavuşan Istanbul, hattâ taşra halkı, epey eğlendi. Sultan Ahmed, Edirne'yi ziyârete gitti. 1612 yılının son günü hareket eden padişaha Sadrâzam Dâmâd Nasûh Paşa, Şeyhulislâm Mehmed Efendi (Hoca Sâdeddin'in oğlu), 2. Vezir Dâvûd Paşa 3. Vezir Yusuf Paşa, 4. Vezir Halil Paşa, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri Efendiler refakat etti. Hoş bir kış seyahati oldu. Avlandı. Edirne'nin tâmire muhtaç binaları onarıldı. Fakirlere geniş ölçüde yardım yapıldı. Edirneliler sevindiler ve eğlendiler. Sultân Ahmed'le Nasûh Paşa birbirlerinin karşısında cirit oynadılar, padişah kazandı. Devrin en iyi sporcularından sayılan Sultan Ahmed'in cirit oynaması, ata binmesi, ok atması, yay çekmesi, kılıç savurması takdir topladı. İlim, şiir ve mûsikî meclisleri kuruldu. Devamlı savaşlardan, ihtilâl ve ısyânlardan, âsâyişsizlik ve huzursuzluktan bunalan halk, yeniden iyi devirlerin geldiğine inandı. Başlarında genç, dindar, büyük bir hükümdar bulunduğu için şükretti. 21 av partisinde cem'an 1.200 geyik, 100 küsur yırtıcı kuş ve diğer hayvanlar vuruldu. Bahar geldi. 1613 yılının 15 nisanında Ahmed Hân, yolda avlanarak Gelibolu'ya gitti. Tekirdağ'da bütün maiyyetini bırakması ve Gelibolu'ya sâdece 4 subayla ayak basması, halkı daha da coşturdu. Rumeli Fâtihi Velîahd-Şehzâde Gazi Süleyman Paşa'nın Bolayır'daki türbesini ziyâret etti. Türkler'i Avrupa kıt'asına geçiren Orhan Gazi'nin şanlı büyük oğlunun ruhuna ***Fâtiha*** okudu. Sandukayı yeniletti ve üzerine tamâmen altın işlenmiş muhteşem bir örtü örttürdü. Çanakkale Boğazı'nı geçerek Çanakkale'yi ziyâret etti. Top ateşleriyle selâmlandı. Aynı gün Gelibolu'ya döndü. Büyük Türk şâir ve mutasavvıfı Yazıcıoğlu'nun kabrini ziyâret etti. O gün, Peygamber'in doğum gününe rastlıyordu. Pâdişâhın katıldığı büyük bir törenle ***Mevlîd*** okundu. Sultan Ahmed, tekrar Bolayır'a döndü. Süleyman Paşa'nın sandukasının ayağına kılıcını bırakıp çekildi. Fakirlere büyük ölçüde sadaka dağıttı. Tekirdağ'a geldi. Mehmed Giray Han'la görüştü. 14 mayıs 1613'te Istanbul'a döndü. Trakya seyahati tam 4 ay, 14 gün sürmüştü. Derhal Sultanahmed Camii inşaatına koşan genç hükümdar, camiinin bir hayli ilerlediğini görerek sevindi. Hiçbir savaşa çıkmadığı hâlde, halk arasında büyük ve samimî bir prestij elde ederek Topkapı Sarayı'na girdi. Bu seyahatinden o da, millet

de o derecede memnun kalmıştı ki, Istanbul'da ancak 6 ay., 20 gün oturabildi. 3 aralık 1612'de tekrar yolda avlana avlana Edirne'ye gitti ve kışı orada geçirdi. 1613 baharında Istanbul'a döndü. 3 gün Dâvudpaşa'da kaldı. Büyük oğulları Velîahd-Şehzâde Osman'la Şehzâde Mehmed, babalarını karşılamak için buraya gelmişlerdi. Ahmed Hân, yanında minimini şehzâdeleri olduğu halde ordu birliklerini, tersâneyi, Eski Saray'ı, Sultanahmed ve diğer cami ve binalar inşaatını teftiş etti. Topkapı Sarayı'na indi. 1613 yazında içki yasağı ilân etti. İçkiden alınan resimler kaldırıldı, meyhâneler kapatıldı, Müslüman dininden olanların içmeleri yasaklandı. Bundan önce de birkaç defa içki yasağı ilân edilmiş, fakat az sonra vazgeçilmişti. Bu defa da öyle oldu.

1612'de, büyük devletler arasına girmeye hazırlanan Holanda'nın elçisi Haga, Istanbul'a geldi. Dîvân, İspanya'ya karşı olan umumî siyâseti çerçevesinde, tâbii olan Fas'a, Fransa ve İngiltere'ye yaptığı yardımı, Holanda'ya da yapmak kararını verdi. 6 temmuz 1612'de Holanda'ya «kapitülasyon» denen ticârî haklar bahşedildi. Bu haklar şimdiye kadar yalnız Fransa'ya ve İngiltere'ye verilmişti. Böylece Holandalılar da, kendi bayraklarını taşıyan ticâret gemileriyle Türkiye'nin Akdeniz'in en büyük kısmını, Karadeniz, Kızıldeniz, Ege, Marmara'nın tamamını içine alan sahalardaki limanlarına serbestçe girip çıkma hakkını elde ettiler. Sultan Ahmed, Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda İmparator'un elçisi Negroni'yi de kabûl ederek, Almanya'ya karşı dostça hislerini bildirdi.

1614 ağustosunda, «Kazak» denen ve Kırım Hanlığı'na tâbî olan Ukraynalılar, Sinop'u bastılar. Ukraynalılar, Harkov'dan Don nehrini güneye doğru kayıklarıyla inerek, kapalı bir Türk gölü olan Karadeniz'e çıkmışlar, güneye doğru bu denizi geçerek bir gece böyle bir şeyi akıllarından geçirmiyen Sinoplular'ı basmışlardır. Bir hayli ganimet toplıyan korsanlar, Türk donanması tarafından tevkif edilmeden yurdlarına dönmek için telâş etmişler, fakat muvaffak olamamışlardır. Karadeniz'e memur Türk donanmasının amirali olan Şakşakî İbrahim Paşa, korsanları Karadeniz'de aramak gibi sonu şüpheli bir işe girişmemiş, doğruca 60 gemisiyle Karadeniz'in kuzeyine çıkmış, Kerç Boğazı'nı geçip, gene bir Türk gölü olan Azak Denizi'ne girmiş, bu denizin kuzeydoğuya doğru uzanan körfezinin sonuna, yâni Don nehrinin döküldüğü yere gelip, korsanları beklemiye başlamıştır. Ukraynalılar, buradan nehir yoluyla memleketlerine gitmek mecburiyetinde oldukları için, başka yolları yoktu. İbrahim Paşa, korsanlar Don

nehrinin ağzına varınca hepsini yakalayıp kılıçtan geçirmiş, aldıkları esirleri ve ganimetleri Sinop'a iâde etmiştir. Karadeniz kapalı bir göl sayıldığı için bu olay Istanbul'da şaşkınlık yaratmış, Sultan Ahmed, Nasûh Paşa'yı sorguya çekmiş, Paşa işi örtbas edip ehemmiyetsiz göstermek istemiştir. Paşa'nın 2 ay sonraki îdâmında, padişaha yalan söylemek sûretiyle çağının en ağır suçunu işlemesi, esas sebep olmuştur.

Nasûh Paşa'nın iktidar yıllarındaki Türk Akdeniz siyâsetini, bu bahsimiz sonunda ele alacağız. Gene bu yıllarda, Erdel (Transilvanya) mes'elesi bahis mevzuu olmuştur.

Bu sıralarda Erdel tahtında, Türkler'in «Deli Kral» dedikleri zâlim Bathory Gabor (1608-1613) vardı. Bu prensin sebep olduğu huzursuzluğu gidermek ve yerine Bethlen Gabor'u tahta oturtmak için Dîvân, Kanije beylerbeyisi İskender Paşa'yı görevlendirdi. İskender Paşa'nın 80.000 kişiyle Erdel'e girmesi, Dîvân'ın bu mes'eleye verdiği ehemmiyeti gösterir. Orduda Özi beylerbeyisi Macaroğlu Ali Paşa, Eflâk ve Boğdan Voyvodaları, bir de Kırım birliği vardı. 19 eylûl 1613'te Demirkapı'dan ülkeye giren İskender Paşa, Erdel'in en ücra köylerine kadar beyannameler dağıttı. Padişahın, prensin değiştirilmesi hakkındaki irâdesi halka tebliğ edildi. Bathory kaçmak istediyse de, Varat (Oradea Mare) şehrinde yakalanıp öldürüldü. İskender Paşa, Kolozsvar (Romence: Cluj)'da, yani Erdel'in en kalabalık şehrinde, Erdel Diyet Meclisi'ni toplantıya çağırdı. Bethlen'i prens seçtirdi. Yanova ve Lipova şehirlerini çevreleriyle berâber Erdel'den ayırarak, doğrudan doğruya Tımışvar (Tameşvar) beylerbeyiliğine kattı. Bethlen'in saltanatı (1613 - 1629), Erdel için bir altın devri oldu. 33 yaşında, ve Protestan mezhebinde olan Prens, Erdel Belgradı'nda bir küçük üniversite, bir matbaa, bir kütüphâne açtı (A. Decei, *İslâm Ans.*, IV, 301 b; Makkai, *Hist. de Transylvanie,* 218, 220). İskender Paşa, bir müddet daha Erdel'de kalıp ülkenin mes'eleleriyle uğraştı. Aynı günlerde Eflâk prensi de değiştirildi ve Radu Mihnea, Türk birliklerinin refakatinde Bükreş'te tahta oturtuldu. Bethlen Gabor, önce Budin'e gelerek Beylerbeyi'ni ziyâret etti. Sonra Edirne ve Istanbul'a geldi, padişahın eteğini öperek prensliğini tasdik ettirdi.

17 kasım 1614'te Sadrâzam Dâmâd Nasûh Paşa, îdâm edildi. Padişahın henüz çocuk olan büyük kızı Ayşe Sultan'la «sûrî» şekilde evlendikten sonra büsbütün nüfuz kazanan Paşa, Dramalı bir Arnavut'tu. İkbale erince gururlanmış, Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğlu olan Şeyhulislâm Mehmed Efendi, padişahın hocası

Hâce-i Sultânî Mustafa Efendi gibi büyük devlet adamları, kendisine cephe almışlardı. Rüşvet ve nüfuz ticâretiyle muazzam bir servet toplıyan Nasûh Paşa'nın bütün malları ve parası, Hazîne'ye alındı. Bıraktığı servetin kısa listesi şöyledir :

1.500.000 duka altını (bugünki râyiçle takriben 3.750.000.000 TL.), 1.081 murassâ (mücevherli) kılıç ki bunlardan yalnız birine 50.000 duka (125 milyon TL.) değer biçilmiştir, İran ve Mısır halıları, ipekli, sırmalı kumaş ve kadifelerle dolu mahzenler, 1.100 binek atı (400'ü safkan Arab kısrağı), 40 çift som altından özengi, 1.800 deve, 4.000 yük beygiri, 6.000 sığır, 50.000 koyun, çiftlikler, konaklar, cariyeler, köleler, antikalar vs.

Nasûh Paşa'nın garip bir hareketi de, Istanbul'daki bütün köpekleri kayıklara doldurup karşı yakaya, Üsküdar'a salıvermiş olmasıdır.

Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa'nın Sadâreti (17 Ekim 1614 - 17 Kasım 1616)

Nasûh Paşa'nın milletçe memnûniyetle karşılanan düşmesinden sonra, Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. Bu ilk sadâreti, 2 yıl, 1 ay, 1 gün sürdü. Muktedir bir devlet adamı olan Mehmed Paşa'nın babası, muhtemelen Ulukışla'dan Istanbul'a gelip Karagümrük'te öküz nalbantlığıyla hayâtını kazanan Kara Hasan (veya Hüseyin) Ağa'dır. Ertesi yıl Mehmed Paşa, IV. bahsimizde anlatılmış olan İran seferine çıktı.

Mehmed Paşa, İran cephesindeyken, 1616'da, Boğdan'da kaynaşmalar oluyordu. Bu kaynaşmalar, artık pek yaklaşan Türkiye-Lehistan savaşının ciddî belirtileriydi. Son zamanlarda Boğdan (Moldavya) voyvodası Mogila ölmüş, Dîvân-ı Hümâyûn, yerine Ştefan Thomza'yı tâyin etmişti. Bunun üzerine Mogila'nın dul zevcesi, Lehistan'a gitti ve dâmâdı olan Leh asılzâdelerinden Samuel Korecky'den, oğullarından birinin Boğdan tahtına çıkarılması için yardım istedi. Korecky, Leh ve Ukraynalılar'dan müteşekkil bir kuvvetle Boğdan'a geldi, Voyvoda Thomza'yı koğdu, yerine eski voyvoda Mogila'nın oğullarından, yâni kayınbirâderlerinden birini tahta çıkardı. Durumu düzeltmek üzere Boğdan'a giren eski sadrâzam Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa'nın yeğeni Sarhoş İbrahim Paşa, âsilere yenildi. Bunun üzerine Dîvân, Istanbul'da bulunan eski Eğri beylerbeyisi İskender Paşa'yı Bosna beylerbeyiliğine ve Boğdan serdârlığına getirdi. —İleride anlatılacağı gibi— devrinin en iyi kumandanlarından olan İskender Paşa, hiçbir sızıltıya yer vermeden, en kısa ve kesin şekilde ısyânı bastırdı. Âsî kuvvetleri imha etti. Eski voyvoda Thomza'yı tahta

oturttu. Leh hetmanı Korecky'yi, kayınvâlidesi olan eski Boğdan prensesini, bunun kızı olan ve güzelliği bütün Doğu Avrupa'da ünlü bulunan zevcesini, iki kayınbirâderini, 500 Ukraynalı askerle berâber esîr edip hepsini Istanbul'a yolladı. İskender Paşa'ya vezir (mareşal) pâyesi verildi (Naîmâ, II, 148-50; Peçevî, II, 346-7; Hammer, VIII, 216-7; Engel, *Hist. de Moldavie,* 255). Bu olay, 1616 nisanında geçmiştir.

Mehmed Paşa'nın bu ilk sadâreti sırasında hunkâr yâverlerinden bir çavuş, elçi olarak Paris'e, XIII. Louis'ye gönderildi. Dîvân, çeşitli sebeplerden Fransızlar'ın eline geçmiş 28 Türk esirinin serbest bırakılmasını istiyordu. Gene bu sırada Fas Sultanı'nın gönderdiği elçiler, I. Sultan Ahmed'e tâzimlerini arzettiler ve hükümdarlarının padişahı metbû tanımakta devam ettiğini bildirdiler. 1 temmuz 1615'te Viyana'da, Türkiye ile Almanya arasında Sitvatorok Muâhedesi'ni te'yîd eden bir anlaşma imzalandı ve 9 eylûlde I. Ahmed tarafından tasdik edildi. Sitvatorok'ta Türk murahhasları arasında bulunan ve yaşı 90'a yaklaşan Kadı Hâbil Efendi, devrinin tanınmış diplomatı sıfatıyla, Istanbul'a gitmekte olan Alman elçileriyle Belgrad'da görüştü ve Otuzyıl Savaşı'nın eşiğinde olan Almanlar'a, Türk dostluğunun faydalarını anlattı. Czernin, Istanbul'da Kaymakam Vezir Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'ya itimat-nâmesini verdi ve 4 eylûl 1616'da Ahmed Hân'ın huzûruna çıkarak imparatorunun hediyelerini sundu. İmparatorun yolladığı hediyelerin tutarı 50.000 altın (125 milyon TL.) tutuyordu. Ahmed Hân, memnun oldu ve Büyükelçi'ye elini öptürdü. Bu sıralarda Erdel'e bağlı Arad ve Lippa gibi çok mühim iki kale bu prenslikten alınıp doğrudan doğruya Tımışvar beylerbeyiliğine bağlandığı için, Almanya telâş etmişti. Sultan Ahmed, sulh isteğini te'yîd etti ve Nakşa dukası Gaspard Gratiani'yi, Czernin'in yanına katarak, hediyelerle berâber Viyana'ya İmparator'a gönderdi (10 haziran 1617). Ancak Büyükelçi'nin Istanbul-Viyana seyahâti pek rahat geçmedi. Budin beylerbeyisi Kadı-zâde Ali Paşa, 3 Müslüman cariye satın alıp Almanya'ya götürmek isteyen Büyükelçi'yi Budapeşte'de tevkif ettirdi ve uzun müddet bırakmadı. Cariyeler alındıktan ve İmparator'un Beylerbeyi'ne elçilerini bırakması için rica eden mektubu geldikten sonra Ali Paşa, Czermin'i uğurladı (tafsilât için : Hammer, VIII, 226-33).

Dâmâd Halil Paşa'nın Sadâreti (17 Kasım 1616-18 Ocak 1619)

Revân'ı alamıyan ve İran'la sulhu te'mîn edemiven Dâmâd Öküz Mehmed Paşa azledildi ve onun gibi eski kapdân-ı deryâlar-

dan olan Dâmâd Halil Paşa, sadrâzam oldu. Sadâret değişikliği, Orduy-ı Hümâyûn Revân seferinden dönerken, Erzurum yakınlarında oldu. Halil Paşa'nın bu ilk sadâreti 2 yıl, 2 ay, 1 gün sürdü. 18 ocak 1619'da —VII. bahsimizde görüleceği üzere— Öküz Mehmed Paşa tekrar sadrâzam oldu. Bu sırada tahtta II. Osman bulunuyordu. Böylece Halil Paşa, I. Ahmed'in son, I. Mustafa'nın ilk saltanatının tek ve II. Osman'ın ilk sadrâzamı oldu. Halil Paşa, III. Murad devrinde Beylerbeyi Vak'ası'nda 2 nisan 1589'da âsîler tarafından parçalandığını gördüğümüz Rumeli beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın kardeşidir. Sadrâzam olmadan önce kapdân-ı deryâlık zamanındaki faaliyeti, az aşağıda gözden geçirilecektir.

Halil Paşa'nın sadâretinde, 9 haziran 1617'de Sultanahmed Câmii ibâdete açıldı. İnşaat 7 yıl, 5 ay, 6 gün sürmüştü. Törende I. Ahmed, vezirler ve ileri gelenler bulundu. Sermimar Mehmed Ağa'nın bu büyük şâheseri, 6 minareli tek cami olmakla ünlüdür. Ince ve zarif minarelerinden dördünde üçer, ikisinde ikişer şerefe vardır. Kubbesi 43 metre yükseklikte ve 23,5 metre çapındadır. Kubbenin dört yanında dört yarım kubbe mevcuttur. Cami, pencerelerinin çokluğu, fevkalâde iyi ışık alması, mavi çinileriyle pek ünlüdür. Muhteşem kapısındaki oymalar, Evliyâ Çelebî'nin babasının eseridir.

I. Sultan Ahmed Çağında Kuzey Afrika ve Akdeniz

Türkiye'nin Akdeniz siyâsetini ve Kuzey Afrika'daki durumu, bıraktığımız yerden tâkıyb edeceğiz.

Bu çağda Cezâyir ve Tunus beylerbeyilerinin ve Fas Sultanı'nın en büyük meşgalelerinden birini, İspanya'dan kovulan son Müslüman mültecilerin yerleştirilmesi teşkil etti. Bu iş, başarıyla yapıldı. Esâsen hepsi çalışkan, uyanık, san'at ve meslek sâhibi olan İspanya'nın sâbık efendileri, daha önceki vatandaşları gibi Kuzey Afrika'ya derhal intibak ettiler. Diğer bir mes'ele, Fransızlar'ın bile en modern vasıtalarla, ülkenin bağımsızlığına kadar hiçbir zaman tam mânâsıyle itaat altına alamadıkları güneydeki Kabîliye dağlık bölgesindeki kaynaşmaların teskiniydi. Bütün Kabîliye'yi ele geçiren ve âsîleri cezalandıran Türkler, buna da muvaffak oldular.

III. Murad devrinin ilgili bahsinde 1613'e kadar gelen Cezâyir beylerbeyilerini saymıştık. 1613'te ilk defa vezir pâyesi verilen beylerbeyi olan Mustafa Paşa azledildi. Yerine Şeyh Hüseyin Paşa ge-

tirildi. Ancak 4 yıl sonra, 1617'de Mustafa Paşa tekrar beylerbeyi oldu. Mustafa Paşa'nın bu 3. ve sonuncu beylerbeyiliği birkaç ay sürdü. Yerine getirilen Süleyman Paşa da birkaç aydan fazla iş başında kalamadı. 1617'nin son günlerinde Hüseyin Paşa, 2. defa beylerbeyi oldu. Hüseyin Paşa tekrar beylerbeyi olduğu zaman I. Ahmed ölmüş, I. Mustafa kısa bir saltanattan sonra tahttan indirilmiş, II. Osman'ın hükümdarlığı başlamıştı. Hüseyin Paşa, 1620'de azledildi. İki beylerbeyiliğinin toplamı 7 yıldır. Ondan sonraki beylerbeyiler Hoca Şeref Paşa (1620-1622) ve Hızır Paşa (1622-1625)'dır. Daha sonrasını, IV. Murad devrinde (VIII. bahis) ele alacağız.

Tunus'a gelince, 1591'de beylerbeyilik devri son bulur ve dayılık devri başlar. Beylerbeyiler, Istanbul'dan gönderilen amirallerdi. Dayılarsa, Tunus'taki Yeniçeri ocağının kendi aralarından seçtikleri ve tasdikını Dîvân-ı Hümâyûn'dan istedikleri kumandanlardır. Dîvân, seçilen dayıyı tasdik edip tâyin fermanı göndermediği zamanlar, buhranlı bir devre başlardı. Tunus'taki Yeniçeri ocağı da, Cezâyir'deki gibi devşirme değil, Anadolu'dan gelen gönüllülerden müteşekkildi. Esâsen Istanbul'daki Yeniçeri ocağında da gittikçe devşirme nisbeti azalıyordu. İlk Tunus dayısı İbrahim Dayı, basit bir bölükbaşı (yüzbaşı) idi. Yeniçeriler bu küçük rütbeli subayı «dayı» unvanıyla kendilerine, kumandan seçmişler ve bütün iktidarı ona vermişlerdi. Istanbul'dan gönderilen beylerbeyi, sarayında oturmakta devam ediyordu. Fakat teşrifat işleri dışında hiçbir iktidârı yoktu. Arada bir beylerbeyilerle dayılar hırlaştıkları zaman, eyâlette kan gövdeyi götürürdü. 1593'te İbrahim Dayı, ancak 2 yıldan beri görevinde bulunduğu hâlde, aleyhinde bir havanın estiğini hissetti. Tası tarağı toplayıp hac bahânesiyle Mekke'ye gitti. Bir daha da Tunus'a adım atmadı. Memleketi olan Rodos'a gidip hayâtının geri kalan kısmını orada geçirdi. Yeniçeriler, bölükbaşılarından Mûsâ'yı yerine dayı seçtiler. 1594'te o da hacca gitti. Fakat selefi gibi akıllılık edemedi. Tunus'a geri döndü. Yerini almak isteyen bölükbaşılardan Kara Osman'la mücâdeleye başladı. 1599 başlarında Kara Osman, Mûsâ Dayı'yı yendi. Mûsâ, Cezâyir'e gitti. Kara Osman, dayı oldu. Mûsâ Dayı'nın iktidârı, 6 yıla yakındır.

Dayılar arasında bu mücâdele olurken, Tunus beylerbeyisi Hüseyin Paşa idi. 1595'te azledildi. Dîvân, Ahmed Paşa'yı, beylerbeyi olarak Tunus'a gönderdi. Ancak 1597 başlarında o da azldildi. Dayılar, yâni askerî kumandanlar, ekseriya meslekten amiral olan beylerbeyilerin üzerinde bir nüfuz kazanmak için mücâdeleye giriştiler. Tunus, birçok sancağa (vilâyete) ayrılmıştı. En mühimmi,

merkez sancağı idi. İşte Tunus merkez sancağının beyi olan zat, gittikçe nüfuz kazanmıya başladı ve beylerbeyinden boşalan sahaları doldurdu. Beylerle dayıların mücâdelesi 1661'e kadar sürdü. Bu tarihte beyler, dayıları bertaraf etmekle kalmadılar, ileride görüleceği gibi, beylerbeyileri de ortadan kaldırdılar. Dîvân, Tunus sancak beylerini, beylerbeyi tâyin etmiye başladı.

Tunus, Sicilya ve Malta ile karşı karşıya olduğu için, Türkiye'nin daimî şekilde savaş hâlinde bulunduğu İspanya (Sicilya bu devlete aitti) ve Malta, Tunus için az çok tehlike teşkîl ediyordu. Meselâ 1605'te Malta Şövalyeleri, adalarının batısında olan Hamâmet Körfezi'ne girdiler ve Hamâmet limanını yaktılar.

3. dayı olan Kara Osman Dayı, 1610'daki ölümüne kadar 11 yıl iktidarda kalmayı başardı. 1597'de Ahmed Paşa'nın yerine İzmir sancak beyi Mustafa Paşa, Tunus beylerbeyisi oldu. Ondan sonra 1609'a kadar Ahmed Paşa, bu tarihte Süleyman Paşa, beylerbeyi oldu. Bunların, dayıların yanında pek az nüfuzları vardı. 1596'dan beri Tunus merkez sancak beyi olan Ramazan Bey de nüfuz kazanmıya başladı. Beylerle dayıların mücâdelesini, IV. Murad devrinde, Türkiye'nin iç olayları kısmında (VIII. bahis) ele alacağız.

Bu devirde Tunus donanması, Cezâyir donanması kadar olmamakla berâber, Akdeniz'de büyük faaliyet gösteriyordu. 1613-1621 arasındaki 8 yılda Tunus limanına 447 Holanda, 193 Fransız, 120 İspanyol, 60 İngiliz, 56 Alman gemisi zaptedilip getirildi. Açık denizde batırılan Hıristiyan gemileri, bu sayıların dışındadır. Tunus ve Cezâyir, Avrupa'nın en büyük şehirleri derecesinde geniş, kalabalık, zengin, faal şehirlerdi. Cezâyirliler, Atlas Okyanusu'nda da büyük çapta faaliyet gösteriyorlardı.

Cezâyir ve Tunus derecesinde ehemmiyetli olmıyan 3. Kuzey Afrika Türk beylerbeyiliği, Trablusgarb idi. Bu eyâlette de 1603 sonlarına doğru dayılar türedi ve beylerbeyiler üzerinde nüfuz kazandı. İlk dayı, Sefer Dayı'dır. Az aşağıda görüleceği üzere Sefer Dayı, 1614'e kadar 11 yıl Trablusgarb'in (Libya) başında kaldı. Büyük zulümler yaptı. Dîvân, üzerine donanma göndererek Sefer Dayı'yı astırdı. 1617'de Istanbul'dan gelen Şerif Paşa, 1626'ya kadar 9 yıl, yeni dayılarla uğraşmaya mecbur oldu. Bu tarihte Yeniçeriler ayaklandılar, beylerbeyini bir gemiye koyup Istanbul'a gönderdiler. Ramazan Dayı adında ihtiyar bir subayı başlarına geçirdiler. Fakat Yeniçeriler'e lâf atamıyan Ramazan Dayı istifa etti. Aynı yıl içinde Sakızlı Mehmed adında bir subay dayı oldu. 1631 başlarına kadar 5 yıla yakın iktidarda tutunabildi. Bu tarih-

te zehirletilerek öldü. Turgut Paşa'nın türbesine gömüldü. Dîvân, Mehmed Dayı'yı son zamanlarında beylerbeyi yaptı ve Mehmed Paşa oldu. Yerine akrabasından Sakızlı Osman Paşa, beylerbeyi tâyin edildi. 29 nisan 1672'ye kadar tam 42 yıl beylerbeyi olarak kaldı. Bu müddet, bütün Osmanlı tarihinde aynı beylerbeyilik müddeti için rekor teşkil eder.

Trablusgarb beylerbeyiliğinin bundan sonraki durumu, IV. Mehmed devrinde, *IX. Kitab*'ın VII. bahsinde ele alınacaktır.

Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Halil Paşa'nın Akdeniz Seferi (13 Mayıs - 28 Kasım 1614)

Müstakbel sadrâzam Kapdân-ı Derya Dâmâd Halil Paşa'nın 1614'te 5 ay, 16 gün süren Akdeniz seferi mühimdir. Türkiye, daimî sûrette İspanya, Papalık, Toskana (Floransa) ve Malta ile savaş hâlindeydi. 1609'da Maltalılar, Kıbrıs sularına kadar sokuldular. 6 büyük Malta kalyonu, bu sularda Mısır-Anadolu seferleri yapan Türk ticâret gemilerinin yolunu kesmek üzere av bekliyordu. Bu kadırgalardan birine Türkler «Kara Cehennem» adını vermişlerdi. Fressinet adlı Fransız asıllı bir kaptanın idâre ettiği devrinin bu dev gemisinde 90 top vardı. Hıristiyanlar «Kızıl Kalyon» diyorlardı. Atlas Okyanusu seferleriyle tanınmış meşhur amiral Murad Reîs, bu sıralarda Mora sancak beyi idi. Malta filosunun Kıbrıs açıklarında av beklediğini haber alır almaz filosuyla düşmana doğru gitti. Dehşetli bir savaştan sonra düşman filosundan 4 kalyon batırılmak ve diğer 2'si ele geçirilmek sûretiyle imhâ edildi. Fakat ihtiyar Murad Reîs şehîd düştü ve Rodos'a götürülüp meşhur türbesine gömüldü. 50'si şövalye olmak üzere 500 Hıristiyan, esîr alındı. Gerisi öldü veya boğuldu. 160 top, 2.000 tüfek ve büyük mühimmat, Türkler'in eline geçti. Ganimet, Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa tarafından Istanbul'a getirildi. Sultan Ahmed, Paşa'ya vezirlik pâyesi verdi. İntikam almak istiyen Malta Üstâd-ı Âzamı, Tunus kıyılarını yağmalamak için 5 kalyon gönderdi. Fakat Kara Sinan Reîs'in filosu kalyonların yolunu kesti ve hepsini ele geçirdi. Amiral Inghirami'nin Floransa filosu, Maltalılar'dan daha bahtlı çıktı. 4 Türk gemisini ele geçirerek 1 Ekim 1608'de Livorno limanına getirdi. Bundan cesâretlenen Toskana, Amiral Beauregard adında Fransız asıllı bir denizcinin kumandasındaki donanmasını, İskenderiye-Istanbul seferi yapan Türk gemilerini vurmak üzere Doğu Akdeniz'e gönderdi. Bu amiral, 2 yıl önce 8 kalyonla Ege Denizi'nin en kuzeyinde Kavala'nın karşısındaki Taşoz adasına kadar sokulmıya muvaffak olmuş, fakat Murad

Reîs tarafından yakalanarak gemilerinin çoğunu kaybetmiş, hayâtını zor kurtarmıştı. Bu defa daha talihli oldu. 700 esîr ve 2 milyon duka (5 milyar TL.) değerinde olduğu iddia edilen ganîmetle Livorno'ya döndü. Ertesi yıl, teşebbüsünü daha ileri götürdü. Lübnan'ın âsî emîri Fahreddin'i desteklemek üzere, donanmasıyla Sayda limanı önlerine geldi. Emîr Fahreddin'le görüştü. Fakat dönüşte Mustafa Reîs'in kumandasındaki Türk filosu tarafından Kıbrıs'la İçel arasındaki denizde yolu kesildi. 5 kadırgası batan Mustafa Reîs, muhârebe meydanını terketti ve Magosa limanına sığındı (hâziran 1610). Dönüşte Toskana donanması, tek başına seyreden bir Türk kadırgasıyla karşılaştı. Kadırga zaptedildi. 150 Türk şehîd ve 300'ü esîr oldu. Gemideki 40.000 altın (100 milyon TL.) değerindeki eşya düşmanın eline geçti. Bu olaylarla aynı zamanda, Amiral Venonge'un kumandasındaki Malta donanmasıyla Sainte-Croix Markisi'nin kumandasındaki Napoli (İspanyol) donanması, 6 haziran 1610'da Bodrum açıklarındaki İstanköy adasını bastı. Bodrum'la karşı karşıya olan İstanköy kasabası yakıldı. Fakat kale düşmedi. Dönüşte müttefik donanma Arnavutluk kıyılarına gelmek istediyse de, bunu öğrenen Türk Donanması, tedbir aldı. Müttefik donanma, niyetinden vazgeçerek döndü. İşte Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa'nın Akdeniz seferi, hem düşmanın bu akınlarına cevap vermek, hem de Trablusgarb'in Istanbul'un emirlerini savsaklıyan kumandanı Sefer Dayı'yı ortadan kaldırmak niyetiyle açıldı. Zira 1613'te bir Sicilya filosu tekrar Ege'nin batı kıyılarına, Sisam ve Sakız adalarına kadar sokulmuş, 7 Türk ticâret gemisini ele geçirmişti.

Malta Seferi (13 Mayıs - 28 Kasım 1614)

Halil Paşa, 13 mayıs 1614'te Istanbul'dan —Barbaros'un türbesi önünde yapılan an'anevî askerî ve dinî törenden sonra— ayrıldı. 1 ay, 24 gün sonra Malta'ya geldi ve adaya asker çıkardı. Türk Donanması'nda 45 kadırga vardı. Bütün kasabalar ve köyler tahrîb edildi. Büyük mıktarda esîr ve ganimet alındı. 4 gün sonra 10 temmuzda Donanmay-ı Hümâyûn, Trablusgarb limanında demirledi. Sefer Dayı'nın zulümleri, birçok defalar Dîvân'a şikâyet edilmişti. Rodos sancak beyi Memi Reîs, bilhassa bu adamın ortadan kaldırılması için Halil Paşa'yı teşvik ediyordu. Paşa, Dayı'yı şehrin kapısının önünde astırdı ve 75.000 duka (187,5 milyon TL.) tutarındaki mallarını Hazîne'ye aldı. 8 gün Trablus'ta kalıp 18 temmuzda hareket etti. 11 günde Mora'nın güneybatı ucundaki Navarin limanına geldi. Bu çevrede eski Ispartalılar'ın torun-

ları sayılan, dikkafalılıklarıyla meşhur Maynotlar'ı cezalandırdı, yıllardan beri ödemedikleri vergileri topladı. Fakat bu cezalandırma seferinde, Dumyât (Mısır'da liman) bahriye sancak beyi Memi Bey şehîd düştü. Navarin'den Mora'nın güneydoğu açıklarına Türkler'in «Barakreîs» dedikleri Sapienza adasına geldi. Burada Hıristiyan korsan gemileriyle başarılı bir vuruşma oldu. Donanmay-ı Hümâyûn, 28 kasım 1614'te Istanbul'a döndü.

Siyasî Münasebetler

Bu çağın dış ticâret ve Akdeniz siyâsetinde husûsiyetlerinden biri, Holanda'nın da Akdeniz'de birinci derecede ticârî işlere girişmesidir. O zamana kadar Akdeniz'de bayrak gezdiren ticâret gemileri, Türk, İspanyol, Fransız, XVI. asrın sonlarından itibâren İngiliz ve tabiî Venedik'ti. Türk gemilerinden sonra Akdeniz'de en büyük ticârî faaliyet Venedik'e aitti. XVII. asırda Türkiye'nin de, Venedik'in de ticâret hacmi küçüldü. Fransa'nın, İngiltere'nin ve bu asırda Akdeniz'e sokulan Holanda'nınki fevkalâde büyüdü. İspanya ve Ceneviz ticâreti, gittikçe sınırlı bir sahaya itildi.

Akdeniz kıyılarının üçte ikisi Türk hâkimiyetinde olduğu için, Türkiye'nin müsaadesi, hiç olmazsa hoşgörürlüğü olmaksızın, bu denizde büyük çapta ticâret yapmak mümkin değildi. Nitekim Türkiye ile daimî savaş hâlinde bulunan İspanya'nın Akdeniz ticâreti, İspanya-İtalya seferlerine münhasır kalmıştı ve bu sularda da İspanyol ve müttefikleri İtalyan gemileri Türk korsanları tarafından —pek geniş çapta olmak üzere— vuruluyordu. Bütün hayâtı, hattâ mevcudiyeti Akdeniz ticâretine dayanan Venedik, Türkiye ile sulh hâlinde olduğu zaman, büyük kazançlar sağlıyor ve büyük devletler arasındaki mevkiini muhâfaza ediyordu. XV. asrın sonlarına kadar en kudretli Hıristiyan devlet, Venedik Cumhuriyeti idi. Bu tarihte, Aragon ve Kastilya devletlerinin birleşmesi üzerine teşekkül eden İspanya, Venedik'i ikinci dereceye itti. Sonradan Almanya, Fransa, İngiltere ve Holanda da, kudret, zenginlik ve ehemmiyet bakımından teker teker Venedik'i geçtiler. Ancak I. Ahmed devrinde Venedik, henüz Lehistan ve Rusya gibi Doğu Avrupa devletlerinden daha ehemmiyetli mevkıdeydi. Portekiz bağımsızlığını kaybetmiş, İspanya'ya katılmıştı. Holanda, denizlerde Portekiz'den açılan yeri doldurdu.

Söylediğimiz gibi Türkiye'nin müsaadesi olmaksızın Akdeniz ticâretinin nimetlerini toplamak hemen hemen imkânsızdı. Venedik'in en büyük kâbusu Türkiye ile savaştı. Türkler'le savaştan,

toprak ve gemi kaybından fazla, ticâretinin durması yüzünden korkuyordu. Şunu hemen hatırlatalım ki, daha bu çağda Atlantik ticâretinin hacmi Akdeniz'inkini geçmemişti. Elimizde kesin istatistikler olmamakla berâber XVII. asrın başlarında Akdeniz ticâret hacminin, dünyanın geri kalan bütün denizlerinin ticâret hacmine hiç olmazsa denk olduğu ileri sürülebilir. Daha önceleri bu denge, Akdeniz'in çok daha lehindeydi ve dünya deniz ticâretinin mutlak ağırlığı bu denizdeydi.

6 temmuz 1612'de Dîvân-ı Hümâyûn, Holanda'ya «ahidnâme» denilen serbest ticâret müsaadesi bahşetti. Buna göre Holanda gemileri, kendi bayraklarıyla Karadeniz dışındaki bütün Türk limanlarına uğrayıp ithâlât ve ihrâcat yapabileceklerdi. İngilizler gibi % 3 gümrük ödiyeceklerdi. Fransız ve Venedik gemileri ise, aynı iş için % 5 gümrük resmi ödüyorlardı. İngiltere ve Holanda'nın Akdeniz ticâretinin Venedik ve Fransa'nınki kadar büyük olmaması yüzünden Dîvân, henüz Akdeniz'e sokulan bu devletleri teşvik etmek üzere gümrük indirimi yapmıştır.

1607 ağustosunda Mustafa Çavuş fevkalâde elçi olarak Londra'ya geldi ve kasım sonuna kadar 4 aya yakın İngiltere'nin taht şehrinde kaldı. I. James tarafından kabûl edildi. Bu Türk diplomatı, bundan önce de 5 defa Venedik'e, bir defa İran'a, 3 defa Kırım'a elçi veya hükûmet komiseri olarak gitmişti. Bir defasında da 1604-6 yıllarında Trablusgarb, Tunus ve Cezâyir beylerbeyilerini ziyâret eden Fransa'nın Istanbul büyükelçisi de Brèves'in yanında bulunmak üzere Kuzey Afrika'ya gitmişti (A. N. Kurat, *Türk - İngiliz Münasebetleri,* 164-5).

Mustafa Çavuş, Londra'ya gitmek üzere, Istanbul'dan Marsilya'ya kadar deniz yolculuğu yaptı. Marsilya'dan Paris'e geldi. IV. Henri tarafından kabûl edildi. Diplomatik misyonla İngiltere'ye gitmesi Fransa'yı telâşlandırmıştı. Fransa başbakanı Puissieux, Londra'daki büyükelçileri de la Broderie'ye, Türk diplomatının harekâtını günü gününe rapor etmesini yazdı. Çağdaş İngiliz vesikalarına göre Mustafa Çavuş «zeki, konuşkan, topluluktan hoşlanan, becerikli» bir doplomattı. Bu sırada Kral, Londra'da olmadığı için, Mustafa Çavuş, bu şehirdeki ikametini uzattı. Türk diplomatının misyonuyla Venedik de alâkadar oluyordu. Nitekim Venedik'in Londra'daki balyozu (büyükelçisi) Zorzi, Mustafa Çavuş'u ziyâret edip, siyâsî mes'eleler üzerinde görüştü *(Aynı Eser,* 169-70).

Mustafa Çavuş, 20 kasım 1607'de merasimle I. James tarafın-

dan kabûl edildi. Kabûl töreninde, bu sırada Dîvân'dan izin alarak Londra'ya gelen Boğdan (Moldavya) voyvodası Prens Simeon Movila da Mustafa Çavuş'a refakat etmek sûretiyle bulundu. Ancak Voyvoda, Londra'da iken 24 eylûl 1607'de Dîvân tarafından azledildi. I. James, kendi parasıyla satın aldığı 30'a yakın Türk esirini cemile olmak üzere Mustafa Çavuş'a teslim etti. Bunlar, Çavuş'la berâber Istanbul'a gelip hürriyetlerine kavuştular *(Aynı Eser,* 170-1).

Venedik ve Fransa'dan sonra Istanbul'da daimî elçi bulunduran devlet İngiltere oldu. İlk İngiltere büyükelçileri Sir William Harborne (1583-88), Edward Barton (1588-91'de maslahatgüzar, 1591-97'de büyükelçi), Sir Henry Lello (1597-1607) ve Sir Thomas Glover (1607-1611)'dir.

Son Müslümanlar'ın da İspanya'dan sürülmesi, bu devletle Türkiye'nin sulh yapmaları işine daha uzun yıllar için engel teşkil etti. II. Bâyezid devrinden beri Türkiye'yi işgal eden İspanya Müslümanları, tekrar günün en aktüel mevzuu oldu. Bu çalışkan, san'atkâr kitle, her beş on yılda bir bütün servetleri ellerinden alındığı hâlde, az zamanda tekrar para kazanıyor, eski servetlerini elde ediyordu. Valencia eyâletindekiler zorla Katolik yapılmıştı. Pazar günleri mecburen kiliseye gidiyor, fakat evlerinde gizlice *Kur'ân* okuyup namaz kılıyorlardı. İspanya'ya göz açtırmıyan Türk donanmasının gönüllü casuslarıydılar. İspanya kıyılarının en zayıf, en faydalı yerlerini devamlı şekilde Cezâyir'e bildiriyorlardı. I. James tahta geçince, selefi I. Elizabeth'in amansız düşmanlığını terketti ve henüz en büyük Hıristiyan devleti olan İspanya'ya yanaşmak istedi. İspanya Müslümanları'nın Cezâyir Beylerbeyisi'ne gönderdikleri bâzı mektupları tesâdüfen ele geçiren I. James, bunları, bir cemile olmak üzere, III. Felipe'ye yollamak şerefsizliğini irtikâb etti. Bu olay, III. Felipe'ye daha önce anlattığımız İspanya'daki son Müslümanlar'ı ve sözde Katolik olmuş Arablar'ı imhâ etmek veya Kuzey Afrika'ya göndermek için vesile teşkil etti. Bu sûretle İspanya ile Portekiz'in Müslümanlar tarafından fethinden 899 ve İspanya'daki son Müslüman devletinin düşmesinden 112 yıl sonra, İspanya ile Portekiz'de bir tek Müslüman kalmadı. İspanya'dan şehîd edilmeksizin çıkabilen küçük bir azınlık, 150.000 Müslüman, Cezâyir, daha az Tunus ve daha az Fas'a yerleştirildi. Bir kısmı Anadolu'ya geldi. Adana, Tarsus ve Trablusşam'a iskân edildiler. Bâzıları, Istanbul'da Galata'da yerleştiler *(Mühimme,* LXXVIII, 441).

1610 eylûlünde başka bir Türk diplomatı, Hacı İbrahim Ağa,

fevkalâde elçi olarak Londra'ya gönderildi ve I. James'in huzûruna çıktı. Türk diplomatı, Türkiye imparatorluğuna erişemeyip, Batı Avrupa'ya sığınmış, İspanya Arabları'ndan birkaç aileyi büyük emeklerle toplayıp Türkiye'ye getirdi ki, bu çağ Türkiye'sinin insanlık ve şefkat siyâseti için parlak bir misaldir *(Kurat,* 174-5). Bu İbrahim Ağa, 1618'de II. Osman zamanında bir defa daha Londra'ya gelip I. James ve İngiltere devlet adamlarıyla çeşitli siyâsî mes'eleleri görüştü.

1606'da Türkiye himâyesindeki Fas imparatorluğunda kargaşalık çıktı. Cezâyir'den gelen Mustafa Paşa, kendini saltanat nâibi ve Mevlây Zeydân'ı sultan ilân etti. Türk himâyesinden sıyrılmak istiyen eski sultan Mevlây Muhammed Şeyh, İspanya'ya gidip siyâsî mültecî olarak III. Felipe'ye, Müslümanlık ve Arablık'ın bu en büyük düşmanına sığındı. 1609 temmuzunda Mustafa Paşa'yı şehîd ettiler. Fas'ta birden fazla sultan ortaya çıktı. Bunlardan biri Türkiye'yi metbû tanıyor, diğeri tanımıyordu. Fakat şu veya bu sûretle Fas imparatorluğu üzerindeki Türk metbûluğu, daha uzun yıllar sürdü (A. Cour, *Etablissement des Chérifs du Maroc et les Turcs,* Paris, 1904, 149 v.dd.).

I. Sultan Ahmed Hân'ın Ölümü (21/22 Kasım 1617 Gecesi)

I. Sultan Ahmed Hân, 21 kasımı 22 kasıma bağlıyan gece (1617) öldü. Birkaç hafta hasta yatmıştı. Hastalığının ateşli bir karın hastalığı olduğu sanılmaktadır. 27 yaşını ancak 7 ay, 4 gün geçiyordu. O zamana kadar hiçbir Osmanlı hâkanı bu kadar genç ölmemişti. Saltanatı 14 yıldan ancak 28 gün eksiktir.

Sultan Ahmed, babası III. Mehmed, onun babası III. Murad ve onun babası II. Selim'den sonra, yâni Kaanûnî'den beri, devlet işleriyle ilk defa ciddî şekilde ve kaabiliyet göstererek uğraşan hükümdardır. Çocuk yaşında gösterdiği zekâ ve kavrayış, sonradan oğulları II. Osman ve IV. Murad'da dehâ derecesini bulmuş ve bu iki hükümdar da babaları gibi çocuk denecek yaşta büyük kaabiliyet göstermişlerdir. I. Ahmed, zevk ve eğlencelerinde mûtedil olup, bu bakımdan da Kaanûnî'den sonra gelen üç padişaha benzemez. Çok dindandı ve hiç içki içmezdi. Yavuz gibi son derece sade giyinir, hattâ çok değerli kumaşlar kullanmazdı. Diğer bir meziyeti, büyükbabası, bilhassa babası zamanındaki Harem'in fevkalâde nüfuzuna, daha tahta geçer geçmez büyükanası Safîye Vâlide-Sultan'ı Eski Saray'a göndererek son vermesidir. Onun hükümdarlığı boyunca hiç bir Saray kadınının nüfûzu bahis konusu ol-

mamıştır. Nihâyet, *Fâtih Kâanûn-Nâmesi*'nin belki devletin bütünlüğü için hayâtî bir değer taşıyan, fakat şüphesiz çok çirkin bir âdet olan kardeş katline cevaz veren ünlü maddesini tatbik etmemesi ve kendisinden sonra şehzâde katlinin artık bir istisna hükmüne girmesi, Sultan Ahmed'in meziyetleri arasındadır. Ancak tek kardeşi Şehzâde Mustafa'yı îdâm ettirmemesini, tahta çıktığı anda kendinden başka hânedânın hiç bir erkek üyesi olmamasına, yâni henüz şehzâdesi doğmamasına ve Şehzâde Mustafa'nın aklî durumunun bozuk, binaenaleyh şer'an saltanatı kaabil olmamasına bağlamak da mümkindir. Zira Sultan Ahmed, oğulları II. Osman ve bilhassa IV. Murad derecesinde olmamakla berâber, sert ve îcâbında devletin yüksek menfaatleri için kan dökmekten çekinmiyen bir şahsiyetti. Buna karşılık Sultan Ahmed, babası III. Mehmed'in yaptığı gibi bir tek defa olsun sefere çıkmamıştır. Maamafih XVII. asırda artık geçen asırdaki gibi bizzat ordularının başına geçen Avrupa hükümdarlarının sayısı da belirli şekilde azalmıştır. Buna karşılık Ahmed Hân, Istanbul'da her fırsatta halk arasında dolaşmış, Bursa, Edirne, Çanakkale gibi yakın yerlere de gitmiştir. Gayet kuvvetli, çok iyi binici, atıcı, avcı ve silâhşördü ki bu meziyetleri oğulları II. Osman'la IV. Murad'a, fevkalâde bir şekilde gelişerek intikal etmiştir. Edirne'de bir şeşperi 30 metre yüksekliğindeki bir burçtan aşırıp 500 metre mesâfeye fırlatmaya muvaffak olmuş, şeşperin düştüğü yere bir sütun (nişan taşı) dikilerek olay ebedîleştirilmiştir (Rif'at Osman, *Edirne Sarayı,* 28).

Sultan Ahmed'in en nüfuzlu müşaviri, başhocası Hâce-i Sultânî Mustafa Efendi idi. Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğulları olan Şeyhulislâm Mehmed ve Şeyhulislâm Es'ad Efendiler de nüfuzlu müşavirleri arasındadır. Kendisinden sonra kısa müddet kardeşi I. Mustafa padişah oldu. Sonra sırasıyla tahta üç oğlu, II. Osman, IV. Murad ve Sultan İbrahim geçtiler. Osmanoğulları, Ahmed Hân'ın en küçük oğlu olan Sultan İbrahim'den yürümüştür.

«Bahtî» mahlasiyle klâsik ve tekke tarzında güzel şiirler yazan I. Ahmed, Sultanahmed Camii ile adını ölümsüzleştirmiştir. Çağdaşı Ermesi tarihçisi Grigor, onun hakkında şöyle yazmaktadır : «Sultan Ahmed sulhsever, şefkatli, dindar ve Hıristiyanlar'a karşı muhabbetli bir padişahtı» (Grigor, *Kronoloji,* H. D. Andreasyan trc., *Tarih Dergisi,* XIII, 29).

Sultan Ahmed devrinin şeyhulislâmları şunlardır : Ebulmeyâmin Mustafa Efendi'nin III. Mehmed devrinden devam eden 1 yıl, 3 ay, 28 günlük ilk meşîhati (6 şubat 1603 - 8 haziran 1604), Şeyhulislâm Ebussuud Efendi'nin yeğeni olan Hacı Mustafa Sun'-

ullah Efendi'nin 2 yıl, 1 ay, 20 günlük 3. meşîhati (8 haziran 1604-28 temmuz 1606), Ebulmeyâmin Mustafa Efendi'nin 3 ay, 26 gün süren ve ölümüyle biten 2. meşîhati (28 temmuz 1606 - 23 kasım 1606, 2 meşîhatinin toplamı : 1 yıl, 24 gün), Sun'ullah Efendi'nin 1 yıl, 6 ay, 12 gün süren 4. meşîhati (23 kasım 1606 - 5 haziran 1608, 4 meşîhatinin toplamı : 5 yıl, 7 ay, 7 gün, hacca gitmiş ve azlinden 3 yıl, 10 ay, 5 gün sonra 10 nisan 1612'de Istanbul'da 60 yaşında ölmüştür), Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi'nin büyük oğlu olan Mehmed Efendi'nin 7 yıl, 27 gün süren ve ölümüyle biten 2. meşîhati (5 haziran 1608 - 2 temmuz 1615, 2 meşîhatinin toplamı : 8 yıl, 6 ay, 1 gün), Mehmed Efendi'nin kardeşi olan Hacı Mehmed Es'ad Efendi'nin 6 yıl, 10 ay, 20 gün süren ilk meşîhati (2 temmuz 1615 - 21 mayıs 1622). Es'ad Efendi'nin bu meşîhati, I. Ahmed'in son yıllarını, I. Mustafa'nın ilk saltanatıyla II. Osman'ın saltanatının tamamını içine almakta ve I. Mustafa'nın 2. saltanatı içinde son bulmaktadır. Yerine Şeyhulislâm Zekerîyâ Efendi'nin oğlu olan büyük şâir Yahyâ Efendi şeyhulislâm olmuştur.

I. Ahmed devrinin kapdân-ı deryâları şunlardır : III. Mehmed devrinden kalan Sadrâzam Cağaloğlu Sinan Paşa (1598-1605, 2 kapdanlığının toplamı : 10 yıl, 9 ay), Kaya Paşa-zâde Kubâd Mustafa Paşa (1605-1606), Sadrâzam Derviş Mehmed Paşa (1606 içinde 5 ay, 24 gün) Câfer Paşa (1606-1608), Sadrâzam Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa (1608-1609), Sadrâzam Dâmâd Halil Paşa (1609 - 1610), Sadrâzam Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa (1610-1613), tekrar Halil Paşa (1613-1616, iki kapdanlığının toplamı : takriben 4 yıl). Halil Paşa'dan sonra Tunus beylerbeyisi İstanköylü Ahmed Paşa'nın oğlu olan Çelebî Güzelce Ali Paşa'nın ilk kapdanlığı başlar ve I. Mustafa devrine kadar devam eder.

I. Ahmed devrinde 7 şahıs başdefterdâr (maliye bakanı) olmuştur. En ünlüleri Vezir Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'dır ki, 7,5 yıl devletin mâliyesini idâre etmiştir (1606-1613). Ahmed Paşa'nın selefi Tophâneli Mahmud Paşa'dır ki, 4. defa defterdâr iken 1606 haziranında ölmüştür. 4 defterdârlığının toplamı 6 yıl, 3 aydır.

I. Ahmed devrinde Hamza Paşa, Hızır Efendi, Okçu-zâde Şâh Mehmed Efendi ve Hükmî Hasan Efendi, nişancı olmuşlardır. Bunlardan Hızır Efendi 8 yıldan fazla makamında kalmıştır (1604-1613). Selefi III. Mehmed devrinden kalan Hamza Paşa, 4 defada 9 yıl, 3 ay nişancılık yapmıştır. Hasan Efendi'nin nişancılığı 4 yıl, 2 aydır. Okçu-zâde'nin 5 nişancılığı içinde 3.'sü I. Ahmed

devrine rastlar. Bu zat, 5 defada ancak 3 yıl, 2 ay nişancılık etmiştir.

I. Ahmed devrinin sahalarında en ileri gitmiş büyük şahsiyetleri, asker olarak Vezir Tiryâki Hasan Paşa ve Sadrâzam Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa ile Vezir İskender Paşa, amiral olarak Murad Reîs, asker ve bestekâr olarak II. Gazi Giray, devlet adamı ve şâir olarak Şeyhulislâm Zekeriyâ Efendi-zâde Şeyhulislâm Yahyâ Efendi, şâir olarak Rûhî ve Nef'î, şâir ve edebiyat tarihçisi olarak Atâyî, tarihçi olarak Peçevî, bestekâr olarak Zâkirî Hasan Efendi, mimar olarak Mehmed Ağa'dır Bu büyük şahsiyetlerin bir kısmı I. Ahmed devrinde ölmüş, bir kısmı da ilk şöhretlerini bu devirde yapmışlardır. Gene I. Ahmed'le çağdaş olarak Türkiye dışı Türk âleminde İran'da Şâh Büyük Abbas Safevî, Hindistan'da Hân-ı Hânân Abdürrahim Hân, büyük şahsiyetlerdir.

I. Ahmed devrinde Güney ve Kuzey Âzerbaycan, Revân (şimdiki Ermenistan), Batı İran eyâletleri (Ardelân, Lûristan, Hûzistan ve Kirmanşah), cem'an 400.000 km^2 toprak, İran'a bırakıldı. Kuzey Sumatra (Açe) ve Malaya yarımadasının bâzı kıyılarındaki nazarî Türk tâbiiyeti de son buldu (200.000 km^2 kadar). Fas'taki Türk tâbiiyeti geniş ölçüde sarsıldı. Fakat Batı Afrika'nın büyük kısmını elinde tutan bu imparatorluk henüz padişaha tâbî sayılıyordu. Buna karşılık Doğu Afrika kıyılarındaki Türk metbûluğu iyice zayıfladı, yahut ortadan kalktı. Gene de Osmanlı devletinin tâbî ülkelerle berâber genişliği 18 milyon km^2'yi buluyordu.

VI

TÜRKİYE ve POLONYA (1617-1621) - HOTİN SEFER-İ HÜMÂYÛNU

Türkiye ile Lehistan (Polonya) Arasında Bassa Muahedesi (22 Eylûl 1617)

1616'da resmen Lehistan krallığının olmasa bile bir kısım Leh asillerinin Boğdan'daki ayaklanmayı Türkler'e karşı desteklemeleri, Türkiye ile Lehistan'ın arasını bozan ilk mühim olay oldu. İskender Paşa'nın bu ayaklanmayı nasıl bastırdığını ve Lehliler'i ezdiğini yukarıda görmüştük. Kırımlılar'ın Lehistan'a yaptıkları akınlar da devam ediyordu. İş bir savaşa dökülmek üzereyken, iki tarafın da arzusu üzerine 27 eylûl 1617'de Bassa Muâhedesi imzalandı. Bu tarih, I. Ahmed'in ölümünden 2 ay kadar önceye rastlar. Muâhede, Dniestr kıyılarına gelen ve yanına Erdel, Boğdan ve Eflâk voyvodalarını da alan Vezir İskender Paşa'dan çekinen Leh başkumandanı Zolkiewsky'nin isteği ve İskender Paşa'nın kabûlü üzerine düzenlendi. Türkçe ve Lehçe nüshaları teati edilen bu muâhedeye göre Lehistan, Kırım'a yıllık haraç vermekte devam edecek ve Dniestr (Türkçe : Turla) nehrini Lehliler hiçbir zaman geçemiyeceklerdi (Hammer, VIII, 218-9).

Nakşa Dukası Graziani'nin Boğdan Voyvodası Olması (4 Şubat 1619)

Vezir İskender Paşa, Özü beylerbeyisi olarak Lehistan sınırını koruyordu. Özü, Karadeniz'in kuzey kıyısı üzerinde bir limandır (Rusça : Ocsakov). Odesa ile Nikolayev arasındadır (şimdi Ukrayna'da). İskender Paşa, son zamanlarda Leh tahriklerinin arttığını görüyor, Lehistan'ın baskı altında imzaladığı Bassa Muâhedesi'ni ilk fırsatta çiğneyeceğini biliyordu. Türkiye'nin Nakşa (Güney Ege'deki Kiklad Adaları) dukası İtalyan asıllı Graziani, İskender Paşa'nın adamıydı. Bu zâtı, Boğdan Voyvodası yaptırdı (4 şubat 1619). Bu sûretle Lehistan sınırındaki bu Romen prensliğinde, Lehliler'in nüfuz edemiyecekleri bir prens bulunacaktı. Ancak çok muhteris bir adam olan Graziani, Paşa'nın bütün ümid-

lerini boşa çıkardı. Türkler'e sâdık olmak şöyle dursun, Lehistan hesâbına casusluk yapmıya ve Lehliler'i kışkırtmaya başladı. Erdel voyvodası ve Orta Macar kralı Bethlen Gabor, Graziani'nin ihânetini delilleriyle berâber Dîvân-ı Hümâyûn'a bildirince Dîvân, bu adamı azletti. Ancak Lehliler'e güvenen Graziani, asker toplamaya kalkışarak metbûu Türkler'e karşı ayaklanmıya girişti. Bir taraftan da İskender Paşa ile Lehistan'ın arasını bulmaya çalışıyor görünerek Türkler'i aldatmıya uğraşıyordu. Ancak Türkler'i kandıramıyacağını anlayınca, korkarak Lehistan'a sığındı. İskender Paşa, Özü'den hareket etti. Kuzeybatıya doğru Dniestr ve Prut nehirlerini geçti. Boğdan'ın en büyük şehri olan Yaş'a yaklaşırken, âsî Graziani'nin kuvvetleriyle birleşmiş Leh ordusunun bu civarda kendisini beklemekle olduğunu öğrendi.

Yaş Meydan Muharebesi (20 Eylûl 1620)

Dîvân, Lehistan'ın Boğdan'a devamlı müdahalelerini kesmek için, dost olmayı tercih ettiği, uzun yıllar tâbiiyetinde yaşamış Lehistan krallığına bir ders vermek îcâb ettiğine inanmıştı. Bu sırada tahtta II. Osman bulunuyordu. Genç hükümdar, Lehistan seferini, Leh işlerine vukufuyla tanınmış olan Vezir İskender Paşa'ya verdi. Paşa'ya serdârlık (başkumandanlık) tevcîh edildi. Behemehal Lehistan üzerine yürümek îcâb ediyordu. Çünki Lehliler, daha geçen yıl imzaladıkları sulhu bozmuşlardı. Bassa Muâhedesi'ni teyiden 1619'da Hotin'de aktedilen muâhedeye, Başkumandan Stanislas Zorawinsky ve müstakbel Lehistan kralının babası olan Scbiesky imza koymuşlardı. Türkler de, ellerinde esîr bulunan en değerli Leh generallerinden Koniecpolsky'yi (1591 - 1649) serbest bırakmışlardı. Bu general yurduna dönünce 31 yaşında başkumandan olmuş ve bu sıfatla Otuzyıl Savaşı'na katılmıştır. Bütün bunlar bir netice vermeyince Dîvân, Eflâk Voyvodası'nı, Graziani'nin yerine Boğdan'a tâyin etti. Kırım hânı Cânîbey Giray'a, Rumeli beylerbeyisi Yusuf Paşa'ya, Niğbolu sancak beyi Tiryâki Mehmed Paşa'ya, Vidin sancakbeyi Mihaloğlu Koca Hızır Paşa'ya, İskender Paşa'yla birleşmeleri için emir gönderdi. Cânîbey Giray, kardeşi Kalgay (velîahd) Devlet Giray, daha bir Kırım prensi ve Nogay kabîlesinin başı olan Kantemir Mirza ile berâber gelip Serdâr'a katıldı.

Türk ordusunda Serdâr, merkezdeydi. Öncüye Kırım Hânı, sağ kanada Yusuf Paşa, sol kanada Mehmed Paşa, artçıya Hızır Paşa kumanda ediyordu. Hızır Paşa'nın artçısıyla asıl ordu ara-

sında Kör Hüseyin Paşa'nın birlikleri vardı (20 eylûl). 10.000 ölü veren düşman, muhârebe meydanını terketti. Fakat kaçmadı; biraz geride tekrar toplandı. Leh Başkumandanı, eski muâhedelerin Türkler'in lehinde bütün şartlarını kabûl edeceğini ileri sürerek sulh istedi. Bu sûretle ordusunu kurtarmak ve Lehistan'ın istilâsına engel olmak istiyordu. Derhal 100.000 duka (250 milyon TL.) savaş tazminatını Serdâr'a göndereceğine, Kral'ın da padişaha yıllık bir vergi vererek III. Murad devrinde olduğu gibi Türkiye'ye tâbî olacağına söz veriyordu. İskender Paşa, bu teklifleri kabûl etmek istedi. Fakat Kantemir Mirza, bu tekliflerin mücerret lâf olduğunu, Türk ordusu çekilir çekilmez Lehliler'in gene bildiklerini okuyacaklarını söyliyerek Paşa'yı caydırdı.

Bunun üzerine İskender Paşa, düşman ordusunu tâkıybe başladı. Büyük zâyiat veren düşman, 8 gün Türkler'in önünden kaçarak 7 ekim 1620'de Dniestr kıyılarına erişti. Nihâî vuruşma burada oldu.

Dniestr (Turla) Meydan Muharebesi (7 Ekim 1620)

Zâten büyük zâyiat vermiş olan Leh ordusu, nehri geçmeden tamâmen imha edildi. Başkumandan Zolkiewsky, nehirde boğuldu. Bu sûretle İskender Paşa'nın bu seferinde 60.000 kişilik Leh ordusu yok edilmiş oldu. 120 top ve yüzlerce araba mühimmat Türkler'in eline geçti. Ölenler arasında, âsî voyvoda Graziani de vardı. Yalnız 400 Leh askeri nehri geçip kurtulabildi (Hammer, VIII, 260, not 1). Türk ordusu 12.000 Osmanlı, 30.000 Kırımlı olmak üzere 42.000 kişiydi ve zâyiâtı birkaç yüzü geçmiyordu. 100'-den fazla Leh generali ve asılzâdesi esîr edilerek Istanbul'a gönderildi.

Bu seferden birkaç ay sonra, 1621 başlarında, Kanije'de Tiryâki Hasan Paşa'nın kedhudâsı (yardımcısı) olarak ilk askerî şöhretini yapmış olan İskender Paşa öldü.

Bu Türk zaferi, Lehistan'ın büyük düşmanı Rusya'yı sevindirdi. Esâsen Rusya, uzun zamandan beri Türkiye'yi bir Lehistan seferi açmıya kışkırtıyordu. Hattâ Dîvân, Rusya'nın elindeki Türk ülkeleri olan Kazan ile Astırhan'ı Osmanlı devletine bırakmasını, bu yapılırsa Lehistan'ın Rusya'ya karşı bütün hareketlerine garanti vereceğini bildirdi (A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, 235).

1620-21 kışını Lehistan, büyük bir kriz içinde geçirdi. 1621 yazında Türkler'in Lehistan'a geleceğinden şüphe yoktu. Hattâ

Türk ordusuna bizzat padişahın kumanda edeceği söyleniyordu. Her türlü şartı kabûl etmek yetkisiyle Istanbul'a gönderilen Leh sefâret hey'eti, Küçükçekmece'den geri çevrildi ve Istanbul'a sokulmadı. Lehistan, İngiltere'nin aracılığını istedi. Istanbul'daki İngiltere büyükelçisi Sir John Eyre, Dîvân'a Lehistan'ın sulh istediğini bildirdiyse de, reddedildi. Lehistan mes'elesi, Osmanlı devlet adamlarının arasında da görüş ayrılıkları doğurdu. Bir kısmı, Lehistan'ın sulh tekliflerinin kabûlünü, bir kısmı da padişahın bizzat sefere çıkmayarak işi bir serdâra, sadrâzama, yâhut Tiryâki Hasan Paşa'nın yetiştirdiği çok değerli bir kumandan olan ve devrin en iyi askeri bulunan İskender Paşa'ya havâle etmesini istiyorlardı. Ancak II. Osman, devlete Kaanûnî devrindeki gücünü kazandırmak, büyük fütûhât yapmak istiyordu. Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğlu olan Şeyhulislâm Es'ad Efendi'yi dinlemiyerek, sefere çıkmıya karar verdi. Bu sûretle büyükbabası III. Mehmed'in Eğri sefer-i hümâyûnundan tam 25 yıl sonra, Osmanlı tarihinde bir sefer-i hümâyûn daha ortaya çıktı.

II. Osman, 29 nisan 1621'de Dâvudpaşa ordugâhında otağ-ı hümâyûnunu kurdu ve sefer hâli başlamış oldu. 22 gün içinde son hazırlıklarını tamamladı. Eski Sıvas beylerbeyisi Vezir Pîr Mehmed Paşa, sadâret kaymakamı (başbakan vekili) ve Istanbul muhâfızı (saltanat nâibi) olarak Istanbul'da kalacaktı.

8 mayısta II. Osman, Dâvudpaşa'ya gelip ordunun başına geçti. Yeniçeriler'e zerre kadar itimâdı olmadığı için, bütün ortaları (taburları) önünden geçirterek yoklama yaptırdı. Şimdiye kadar bir hükümdârın ordu yoklamasını kontrol ettiği vâkî olmamıştı. Yeniçeri ağaları (generalleri) esâsen çekindikleri padişaha gücendiler.

Lehistan Sefer-i Hümâyûnu (21 Mayıs 1621 - 25 Ocak 1622)

Bu sûretle II. Osman'ın Istanbul'dan hareketinden Istanbul'a dönüş gününe kadar tam 8 ay, 5 gün sürecek olan Lehistan veya Hotin sefer-i hümâyûnu başladı. 21 mayısta Ordu, yürüyüşe geçti. Bir müddet önce Şâh Abbâs'ın gönderdiği 4 fil de, üzerlerine Mehter-hâne-i Hümâyûn'un kösleri yüklenerek orduyla berâber götürülüyordu. 10 günde Edirne'ye varıldı ve burada 16 gün kalındı (31 mayıs - 16 haziran).

26 günde Edirne-İsakçı yolu alındı. 100.000 kişilik Orduy-ı Hümâyûn, 12 temmuzda İsakçı'ya vardı. Devamlı yağan yağmurlar bataklıklar meydana getirdiği için, bilhassa Balkanlar aşılırken zahmet çekildi ve hayvan zâyiâtı oldu. İsakçı'da, Tuna üze-

rinde köprü kurulacaktı. Dobruca'dan Besarabya'ya geçilecekti. 10 gün içinde 22 temmuzda, bizzat II. Osman'ın nezaret ettiği köprü inşaatı bitti. Padişah, orduyu önünden geçirterek bir yoklama daha yaptırdı. Bir padişahın ilk seferinde her askere 1.000 akça (36.000 TL.) dağıtmak gelenekti. İsakçı'da bu gelenek yerine getirildi. Gene İsakçı'da, Ordu'da bulunan Rumeli kazaskeri büyük bilgin Taşköprülü-zâde Kemâleddin Efendi öldü. Şeyhulislâm olmak için —bundan sonraki bahsimizde görüleceği gibi— Velîahd-Şehzâde Mehmed'in idâmına fetvâ veren Kemâleddin Efendi, XVII. yüzyıl Türk yazarlarının en ünlülerinden biridir. Eski Galata kadısı Molla Ali Efendi, Rumeli kazaskeri oldu. Bu zat, bir Habeş'ti ve Osmanlı ulemâsı içinde nadir gayri Türkler'den biridir. Dürüst, fakirlere çok merhametli, yabancılara çok sert olmakla tanınmış, Galata kadılığında Avrupalılar'a kan kusturmuş, Anadolu kazaskeri olmuştu. Şeyhulislâm Es'ad Efendi, bir Habeş'in kazasker olmasına muhâlifti. Fakat II. Osman'a göz geçiremedi. 24 temmuzda eski sadrâzam Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa, bir filoyla İsakçı'ya geldi ve birçok Leh esiri getirdi. 27 temmuzda II. Osman, İsakçı'da bir kale yapılmasını istedi; hemen inşaata başlandı. 17 gün İsakçı'da kalındıktan sonra 29 temmuzda Tuna geçirilip Besarabya'ya ayak basıldı. Basarabya, Özü beylerbeyiliğine bağlı bir ülkeydi. 8 ağustosta Eflâk voyvodası Radul Şerban, 6.000 Romen'le gelip Orduy-ı Hümâyûn'a katıldı. 12 temmuzda akıncılar, Leh ordusunun Hotin'de toplanmakta olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Besarabya ülkesi kuzeybatıya doğru baştanbaşa geçilerek Hotin'e doğru yüründü (Prut ile Dniestr = Turla arasında ülke, Besarabya'dır, şimdi Rusya'ya aittir). 20 ağustosta Kırım hânı Cânîbey Giray, Ordu'dan birkaç gün ileride Leh topraklarına girdi. 24 ağustosta II. Osman, askeri teker teker önünden geçirterek 3 ay içinde 3. defa asker yoklaması yaptırdı ve böyle bir itimatsızlığa alışmamış olan Ocak ağaları, padişaha diş bilemeye başladı.

II. Osman, Boğdan voyvodası Aleksander'i azletti ve yerine eski voyvoda Ştefan Thomza'yı getirdi. Boğdan Voyvodası, Özü beylerbeyisi Hüseyin Paşa'nın emrine verilip ileri gönderildi. 5.000 kişilik bir Leh birliğini bozup geri döndüler. 33 günde İsakçı - Hotin yolu alındı ve 1 eylûlde Hotin önlerine gelindi. Dniestr'in güney kıyısı üzerindeki bu çok müstahkem Leh kalesi, Podolya, hattâ Galiçya'nın kapısıydı. Hotin düşerse, Dniestr ile Karpatlar arasındaki Güney Podolya, Osmanlılar'a geçmiş olurdu. Bugün Sovyetler Birliği'nin Ukrayna Cumhuriyeti'nde kalan Hotin, 48,5° arzındadır (aşağı yukarı Viyana ve Paris ile aynı arz üzerinde).

Leh ordusu, Hotin'de toplanmıştı. Kral III. Sigismund, oğ-

lu ve Velîahd-Prens Vladislas'ı Hotin'e göndermişti. Fakat düşman ordusuna, Lehistan şansölyesi (başbakanı) ve Litvanya büyük-dukalığı umumî valisi Chodkiewicz kumanda ediyordu. Velîahd, Dniestr'in kuzey kıyısı yakınlarındaki Kamaniçe (Kamenec Podolsk) kalesine çekilmişti ki, aşağı yukarı Hotin'in karşısındadır. III. Sigismund, savaşı daha yakından tâkıyb etmek için, Varşova'dan eski başkent Krakovi'ye gelmişti. Leh ordusu, 102.000 kişiydi. Bunun 12.000'i Ukraynalı, 8.000'i Alman'dı. Türkler acele edemedikleri için, Hotin'de bu derece büyük bir kuvvetin toplanması kaabil oldu. Kuzeydoğudan gelen Ukrayna birlikleri Hotin'e vardığı gibi, Velîahd de, kuvvetlerini Dniestr'den geçirerek Hotin'e yolladı.

Orduy-ı Hümâyûn'un Hotin önlerine geldiğinin ertesi günü (2 eylûl), Kırım hânı Cânîbey Giray da Hotin'e vardı ve padişahın elini öptü. Dniestr kıyısına kadar uzanan Terk sağ kanadında Diyâr-ı Bekr, Anadolu, Karaman (Konya), Sıvas, sol kanadında Şam ve Haleb beylerbeyileri vardı. Kırım Hânı ile Boğdan Voyvodası da sol kanattaydı. Merkezde, Kapıkulu askeriyle II. Osman bulunuyordu.

Hotin Muhasarası (3 Eylûl - 6 Ekim)

3 eylûlde ilk vuruşmalar oldu ve Bosna Beylerbeyisi şehîd düştü. Böylece 1 ay, 3 gün sürecek olan Hotin muhasarası başladı. 8 eylûlde Türkler, ilk umumî taarruzlarını («yürüyüş») yaptılar. 1.000 asker, 32 bayrak, 2 sancak, 12 top kaybeden ve bir tabyasını bırakan düşman, şiddetle karşı koydu. Yeniçeriler tabya zabtedilir edilmez yağmacılığa koyuldukları için fazla başarı kazanılamadı. II. Osman, Kırım Nogayları'nın reîsi Kantemir Mirza'yı birkaç ay önce ölen Vezir İskender Paşa'nın yerine Özü beylerbeyisi yaptı ve akına memur etti. Kantemir Paşa, Lehistan içlerine daldı. 2.500 esîr ve büyük ganimetle döndü.

Ertesi gün, 9 eylûlde ikinci umumî taarruz da bir netice vermedi. 2 gün sonra, 11 eylûlde, üçüncü yürüyüş yapıldı. Gene bir netice çıkmadı. Karaman beylerbeyisi Doğancı Ali Paşa, Dniestr'in kuzey yakasına geçip Hotin kalesini nehrin öte tarafından da bombardımana başlamıştı. Kamaniçe - Hotin yolunu kesen Kırımlılar, Hotin'e yardım gelmesine engel oldular ve 100 mühimmat arabasını ele geçirdiler. 4 gün sonra, 15 eylûlde dördüncü yürüyüş yapıldı. Askeri cesâretlendirmek ve teşvik etmek için II. Osman, çok mahzurlu olmasına rağmen, bizzat ordunun başına geçti ve ileri saflarda umumî taarruzu idâre etti. Bir gün önce Budin bey-

lerbeyisi Vezir Karakaş Mehmed Paşa gelmişti. 15 eylûl taarruzunun kahramânı, Karakaş Mehmed Paşa oldu. Son derece kanlı geçen bu taarruzda iki taraf da büyük zâyiat verdi. Karakaş Paşa, bir an için duruma hâkim gibi göründü. Fakat etrafındaki asker hızla eriyordu. Sadrâzam Hüseyin Paşa, kaleyi fetheder de sadrâzam olur endişesiyle, Karakaş Paşa'ya yardımcı birlikler göndermedi. Fırsat kaybedildi. Göğsüne iki kurşun yiyen Karakaş Paşa, şehîd oldu.

Binlerce şehîd veren ve Sadrâzam'ın seyirci kalmasından cesâretlerini yitiren Osmanlılar, geri çekildiler. İki gün sonra II. Osman, Hüseyin Paşa'yı azletti ve 2. vezirlikle, Dniestr'in kuzey yakasına gitmesini emredip muhârebe meydanından uzaklaştırdı. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Vezir Dilâver Paşa, sadrâzam oldu. 21 eylûlde, Dniestr üzerine kurulması tamamlanan köprüden 30 topla karşı yakaya geçen Hüseyin Paşa, Doğancı Ali Paşa'yı maiyyetine alarak, bu sâhildeki muharebeyi idâreye başladı. Süleyman Paşa'ya Diyâr-ı Bekr, Yusuf Paşa'ya Erzurum beylerbeyiliklerini veren ve Bâkî Paşayı defterdar yapan II. Osman, son yürüyüş için hazırlıklara girişti.

23/24 eylûl gecesi 800 Ukrayna kazağı, Dniestr'in karşı yakasındaki Hüseyin Paşa'nın karargâhını bastı. Karaman beylerbeyisi Doğancı Ali Paşa şehîd oldu. Bolu Sancak Beyi yaralandı. Sâbık Sadrâzam Hüseyin Paşa, atına atlayıp kaçıyordu ki, Özü beylerbeyisi Kantemir Paşa (Mirza) yetişti ve düşmanı bozarak vaziyeti kurtardı. Bu olayın geçtiği gecenin sabahı, 24 eylûlde, Sultan Osman Hân, beşinci yürüyüş (umumî taarruz) için emir verdi. Rumeli tımarlıları ve Kırım atlıları büyük başarı kazanmak üzereyken Yeniçeriler âdeta savaşmak istemiyerek gevşeklik gösterdiler. Bu yüzden hiçbir netice alınamadı. II. Osman, Yeniçeriler'in kasden bu şekilde hareket ettiklerini anlamıştı. Bundan sonraki bahsimizde anlatılacağı gibi, hükümdarla Yeniçeri ocağının arası, her gün biraz daha açılıyordu. II. Osman, 26 eylûl akşamı 100 Yeniçeri'nin başını vurdurduysa da bu, ocağın padişaha biraz daha kinlenmesinden başka bir netice vermedi. Yeniçeriler, kahramanlık gösterenlere padişahın iltifat etmediğini veya bir altın (2.500 TL.) bahşiş vererek hakaret ettiğini ileri sürüyorlardı. Bu sûretle muhârebe meydanında bu ocağın, maaşları dışında alacakları paraya göre vuruşacakları açıkça ortaya atılmış oluyordu.

3 gün sonra, 27 eylûlde II. Osman, altıncı ve sonuncu umumî taarruz emrini verdi. Sultan Osman, askerini on saf hâlinde düzenleyip birbiri ardından taarruza geçirtti. Fakat âdeta savaşmı-

yan Yeniçeriler'in tutumu karşısında tımarlılar ve Kırımlılar'ın mâneviyatı sarsıldı. Büyük kayıp veren Türkler, karanlık basarken geri çekildiler. Bu sûretle 25 gün süren Hotin muhârabeleri bitti. Ancak muhâsara, daha birkaç gün devam etti. Ertesi gün, 28 eylûlde II. Osman, harb divanını toplantıya çağırdı. Hükümdarın baskısıyla divan, muhâsaraya devam etmiye ve kale düşürülmese bile Lehistan'ı sulha zorlamak için geniş çapta akınlara girişilmesine karar verdi. Kırım Nûreddini, Lehistan içlerine büyük bir akına gönderildi. 100.000 esîr alınıp Türk ordugâhına getirildi ve oradan Türkiye'ye sevkedildi. II. Osman, kışı Hotin önlerinde ve Lehistan'da geçireceğini ilân edince, büyük zâyiat veren Lehliler ümîdlerini kaybettiler. Hotin'e giden bütün yollar Türkler tarafından tutulduğu ve hemen bütün Leh ordusu Hotin'de olduğu için, Lehliler'in durumu parlak olmaktan uzaktı. Hemen 29 eylûlde Lehliler, iş işten geçmeden sulh istemiye karar verdiler.

Lehliler, Eflâk voyvodası Radul Şerban'a 100 kişilik bir hey'et göndererek sulh için padişah nezdinde tavassutunu istediler. Bir hafta içinde sulh müzâkereleri bitirildi ve 6 ekimde Hotin Muâhedesi aktedilerek Türkiye-Lehistan savaşı son buldu. Birkaç gün önce Leh başbakanı ve başkumandanı ihtiyar Chodkiewicz, yorgunluktan ölmüştü. Lehliler, kötü durumdaydılar. Ancak II. Osman'ın durumu da iyi değildi. Kışı Hotin önlerinde geçirmek, bundan önceki hiçbir sefer-i hümâyûnda göze alınmamış şartları kabûl etmek demekti. Yeniçeriler'in tutumuysa, günden güne kötüleşiyordu. Bu durumda genç ve tecrübesiz hükümdarın, Türkiye'nin çok lehinde şartları kabûl eden Lehistan'a karşı savaşı sürdürmek istemesi mâkul değildi. Lehistan Kralı, vaktiyle padişaha tâbî bir tahtta oturduğu için, II. Osman'ın muhatabı olarak kabûl edilmedi. Sadrâzam Dilâver Paşa, III. Sigismund'a bir nâme yazarak, sulhun kabûl edildiğini bildirdi (nâmenin sureti : *Münşe'âtu's-Selâtıyn,* II, 523-5).

Hotin Muahedesi (6 Ekim 1621)

Hotin Muâhedesi'nin başlıca şartları şöyledir :

Kaanûnî devrinde Lehistan'la yapılan muâhede esas alınmıştır. Sınır, aynı sınır olacak, yalnız o zamandan beri Lehliler'in sınır boyunda yaptıkları kaleler yıkılacaktır. Kırım Hânı, Boğdan ve Erdel Voyvodaları, Lehistan'a, Lehistan'ın Ukrayna Kazakları da Kırım ve Boğdan'a akın yapmıyacaklardır. Buna karşılık Kırım Hânı, Lehistan'ın güney topraklarından Türkiye'nin Macar eyâletlerine asker geçirmek istediği zaman, önceden haber veril-

mek şartıyla Lehistan bu isteği kabûl edecek, fakat Kırımlılar, Leh topraklarından geçerken en küçük bir tahribat yapmıyacaklardır. Bu maddenin, Lehistan'ın bağımsızlığıyla uyuşmadığı ortadadır. Lehistan Kralı'nın derhal Istanbul'a padişah katına ağır hediyeler göndermesinin ve bu hediyelerin tek taraflı olmasının, Lehistan'ın Türkiye'ye tâbî değilse bile, Türk nüfuzunda bir krallık şeklinde anlaşılabileceği açıktır. Diğer taraftan Lehistan, Kırım Hânı'na yılda 40.000 duka (100 milyon TL.) vergi verecektir ki, önce de mevcut olan, fakat Lehistan'ın birçok yıllar ihmal ettiği bu madde, Rusya gibi bu Doğu Avrupa devletini de, Türkiye'nin tâbiinin tâbii derekesine indirmektedir. Nihâyet Lehliler'in kahramanca savundukları ve Türkler'in düşürmeye muvaffak olamadıkları pek müstahkem Hotin kalesinin Türkiye'ye terki, sulh maddelerinin Lehistan bakımından en ağırlarından biridir. Hotin, Boğdan'a katılacaktır (bir müddet sonra doğrudan doğruya Türk topraklarına katılmıştır).

Bu sûretle II. Osman, Yeniçeriler'in gayretsizliği, ordudaki bâzı kumandanlar arasındaki amansız rekabet yüzünden Hotin'i düşürmemekle berâber, Lehistan gibi büyük bir Avrupa devletine baş eğdirmiş oldu. III. Murad'ın son yıllarında Türk tâbiiyetinden çıkan Lehistan - Litvanya, yeniden Türk nüfûzuna düştü. İmparatorlukta şenlikler yapılması, şâirlerin kasîdeler yazmaları, yersiz değildi. Nef'î, en parlak eserlerinden biri olan

Âferîn ey rûzgârın şehsuvâr-î safderi
Arşa as şimdengerû tîğ-î Süreyyâ-gevheri

matlâlı kasîdesini, II. Osman'ın Lehistan sefer-i hümâyûnundan dönüşü münâsebetiyle yazmıştır.

II. Osman ve Orduy-ı Hümâyûn, 9 ekimde Hotin önlerinden ayrıldı. Bu sûretle Hotin'de 1 ay, 8 gün geçirilmiş oluyordu. Ocağın ilk günlerinde Edirne'ye varıldı ve burada birkaç gün kalındı. 12 ocakta Edirne'den hareket eden II. Osman Hân, 13 gün sonra, 25 ocak 1622'de çok büyük törenle Istanbul'a girmiştir. Istanbul, üç gün üç gece donatılmış ve şenlikler yapılmıştır. Sefer-i hümâyûn, tam 8 ay, 5 gün sürmüştür.

Lehistan sefer-i hümâyûnu için başlıca mehazlarımız: *Fezleke*, II, 6 v. dd.; Peçevî, II, 376-80; Naîmâ, II, 188-208; Solak-zâde, 701-3; Müneccimbaşı, III, 647-50; Feridun Bey, II, 523-5; *Ravzatu'l-Ebrâr*, 537 v. dd.; Hasan Bey-zâde (yazma); Hammer, VIII, 272-84; Dânişmend, III, 280-90; Uzunçarşılı, III; Zinkeisen, III, 732-44; Iorga, III, 444 v. dd. (daha geniş bibliyografya, umumî bibliyografyadadır).

VII

I. MUSTAFA ve II. OSMAN DEVİRLERİNDE TÜRKİYE'NİN İÇ MES'ELELERİ (1617 - 1623) — GENÇ OSMAN FÂCİASI VE NETÎCELERİ

I. Sultan Mustafa'nın Tahta Çıkması (22 Kasım 1617)

I. Sultan Ahmed Hân'ın öldüğü gecenin sabahı (22 kasım 1617), kardeşi Şehzâde Mustafa, «I. Sultan Mustafa Hân» adıyla Osmanoğulları'nın «Cihan Saltanatı» denen tahtına çıkarıldı. Çıkarıldı diyoruz, çünki bu cülûsun mahiyeti ve sebepleri, hâlâ az çok karanlıktır. Zira I. Ahmed'in büyük oğlu Velîahd-Şehzâde Osman'ın, babasının yerine geçmesi lâzımdı. Şimdiye kadar Osman Gazi'den beri, hep babanın yerine oğul geçmiştir. Şu veya bu sebepten I. Ahmed'in kardeşi Sultan Mustafa'yı hayatta bırakmış olması, onun velîahdliği şeklinde anlaşılamazdı. Ancak henüz 13 yaşında olan Velîahd-Şehzâde Osman, bir Saray entrikasıyla atlatılarak, tahta amcası 25 veya 25,5 yaşındaki Şehzâde Mustafa oturtuldu (1592'de doğmuştur, ayı ve günü ve annesinin adı bilinmiyor). Entrikanın başında Kösem Mâhpeyker Haseki'nin bulunduğu anlaşılıyor. Osmanlı tarihinin bu en muhteris kadını, 3 oğlunun büyüğü olan Şehzâde Murad'ı (IV. Murad) tahta geçirtmek istiyordu. Ancak Şehzâde Murad'ın ağabeyleri Velîahd-Şehzâde Osman ve Şehzâde Mehmed, hayattaydılar. Bu iki şehzâde, Kösem Haseki'den doğmamıştı. Kösem, rakîbesi olan Sultan Osman'ın annesi ve I. Ahmed'in baş-hasekisi Mâhfîrûz Haseki'den de ürküyor, bu hanımın vâlide-sultanlığa yükselmesini istemiyordu. Sultan Mustafa'nın annesi olan adını bilmediğimiz Vâlide-Sultan (III. Mehmed'in zevcesi ve I. Ahmed'in yengesi) ise, nisbeten yaşlı, üvey oğlu I. Ahmed'in zamanında Eski Saray'a sürülerek nüfûzunu kaybetmiş bir kadındı. Yâni Kösem Haseki için nisbeten daha teklikesizdi.

Biz, şimdilik elimizde iddiayı destekliyen hiçbir müsbet vesika olmadığı için, I. Ahmed'in Osmanoğulları'nın veraset şeklini değiştirdiğini kabûl etmiyor, Sultan Mustafa'nın, gayri meşru olarak entrikayla, meşru Velîahd-Şehzâde Osman'ın hakkı çiğnenmek sûretiyle tahta oturtulduğunu ileri sürüyoruz. Binaenaleyh

I. Ahmed'den hemen sonra, babadan büyük oğula geçen, «ordre et droit de promogéniture» denen ve bütün Avrupa hânedanlarında uygulanan sistemin bozulduğu iddia edilemez. Olayları tâkıyb edersek, ortaya şöyle bir manzara çıkar : I. Mustafa'dan sonra tahta, meşru velîahd olan Şehzâde Osman (II. Osman) geçti. Onun yerine —I. Mustafa'nın kısa bir 2. saltanatından sonra— kardeşi IV. Murad, onun yerine de kardeşi Sultan İbrahim geçti. Çünki ne II. Osman'ın, ne IV. Murad'ın, öldükleri anda şehzâdeleri yoktu. Avrupa'da olduğu gibi, mecburen oğul olmayınca kardeş, tahta yükselmiş oldu. Sultan İbrahim'in yerine büyük oğlu IV. Mehmed padişah oldu. Ancak IV. Mehmed 1687'de hal' edilince yerine büyük oğlu Şehzâde Mustafa (II. Mustafa) değil, kardeşlerinin büyüğü olan Şehzâde Süleyman (II. Süleyman) hükümdar oldu. IV. Mehmed'in hal'i sırasında kimin, yâni oğlunun mu, kardeşinin mi padişah olacağı üzerinde kısa bir tereddüt geçirildiği malûm olduğuna göre, henüz «ekber-i evlâd» yâni hânedânın en yaşlı erkek üyesinin tahta oturması gelenek ve kanunu teessüs etmemiş olduğu anlaşılır. Bu usûl, ancak 1687'de kesin şekilde teessüs etti ve Osmanoğulları'nın 1924'te düşmelerine kadar sürüp gitti. Onun içindir ki, II. Abdülhamid'den, 1909'dan sonra tahta hep yaşlı veya yaşlıca zatlar oturmuştur

Bâzı yeni tarihçilerin iddia ettikleri gibi, I. Ahmed, kardeşi I. Mustafa'nın yerine geçmesini istemiş değildir. Böyle bir şey, kesin şekilde yoktur. I. Ahmed'in velîahdi, büyük oğlu II. Osmân idi. II. Osmân'ın hakkı yenmiş ve esâsen şuûru bozuk olduğu için tahta geçmesine imkân bulunmıyan I. Mustafa, padişah yapılmıştır. Bu, Osmanlı tarihinin en büyük hukuk ihlâllerinden biridir, gerçek bir ihtilâldir. Nitekim II. Osman, padişah olunca, Osmanlı anayasası mûcibinde babanın yerine oğulun padişah olmasının kesin kaide bulunduğunu, amcası Sultan Mustafa'nın anayasa çiğnenerek padişah yapıldığını, açıkça beyân etmiştir (Kazasker Bostânzâde Yahyâ Efendi, *Vak'a-i Sultân Osmân,* v. 36b).

I. Ahmed öldüğü zaman Osmanoğulları'ndan hayatta olan şehzâdeler, kardeşi Mustafa ile oğulları Osman, Mehmed, Murad, Süleyman, Kasım, Bâyezid ve İbrahim'den ibaretti. En küçükleri olan Şehzâde İbrahim, henüz 2 yaşındaydı. Bu şehzâdelerden Murad, Kasım ve İbrahim, aynı anneden, Kösem Mâhpeyker Haseki'den doğmuşlardı. Osmanlı tarihinin bu en mühim kadınının, ayrıca kızları da vardı Velîahd - Şehzâde Osman'ın annesi Mâhfîrûz Haseki'dir. II. Osman pâdişâh olunca velîahdliğe yükselen Şehzâde Mehmed'in annesini bilmiyoruz. Kösem değildir. Mâhfîrûz Ha-

seki olmak ihtimali vardır. I. Ahmed'in bunlar dışında birkaç şehzâdesi daha olmuşsa da, babalarının hayatında ve pek küçükken ölmüşlerdir.

Sultan Mustafa, ağabeyinin saltanatı boyunca her an, cellât tehdidi altında yaşamış, şuuru bozulmuştur. Şuuru bozuk olanın İslâm şerîatine ve Türk töresine göre hâkan ve halîfe olması imkânsızdı. Bu şuur bozukluğunun I. Ahmed'in hayatında bilinip bilinmediği veya derecesinin kestirilip kestirilmediği malûm değildir. Ancak Sultan Mustafa, Osmanoğulları'ndan gelip geçen bütün şehzâde ve sultanların arasında, «deli» denecek tek şahıstır. Tedavisi imkânsız derecede şuuru bozuktu. Kadınları yanına yaklaştırmadığı için, çocuğu da olmadı.

Osmanlı hükümdarlarının —Emîr Süleyman'la Mûsâ Çelebî sayılmak sûretiyle— 17.'si olan Mustafa Hân'ın 3 ay, 4 gün süren ilk saltanatı, bu müddet içinde iki cülûs olduğu için, Hazine'ye çok zarar verdi. İki cülûs bahşişinde 6 milyon duka (15 milyar TL. eder) dağıtıldı. Kösem Sultan'ın Ocak Ağaları'nı elde etmek için büyük servetler dağıtması, netice vermedi. Kösem'in, zekâsından ve sertliğinden çok çekindiği üvey oğlu II. Osman tahta geçirilmek üzere Sultan Mustafa, hal' edildi.

Boğaz'da gezerken «balık kullarına» altın serpecek derecede muvazenesizlikler gösteren genç hükümdar, Şeyhulislâm Es'ad Efendi'nin «muhtellu'ş-şu'ûr olanın hılâfeti câiz olmıyacağına» dair fetvâsıyla tahttan indirildi. Sadâret kaymakamı Vezir Sofu Mehmed Paşa'nın teşebbüsüyle bu iş, hiçbir gürültü ve sızıltı olmadan gerçekleştirildi. Zîrâ Kapıkulu Ocakları, tekrar cülûs bahşişi alacakları için, böyle birşeyi menfaatlerine gayet uygun görmüşlerdi. Bu sûretle ağabeyinin padişah olduğu 11 yaşından beri, ağabeyinin her şehzâdesi doğdukça hakkında devletin anayasası mâhiyetinde olan *Fâtih Kaanûn-Nâmesi*'nin tatbikını bekliyen, Saray'daki dairesinden çıkamıyarak gittikçe bunalıp aklını bozan zavallı Sultan Mustafa, tekrar dairesine döndü.

II. Osman, amcasının tahta geçirilerek hakkının çiğnenmesine çok kızmıştı. Bâzı aşırı hareketlerinde, bu kızgınlığın tesirlerini görmek mümkindir. Tahta geçer geçmez yazdığı bir hatt-ı hümâyûnunda, babadan oğula geçen Osmanoğulları tahtı kanununun çiğnendiğini ehemmiyetle zikretmek sûretiyle, hislerini ve fikirlerini açıklamıştır. II. Osman uzun müddet tahtta kalabilseydi, şüphesiz yerine kardeşlerinden biri değil, oğullarının büyüğü padişah olurdu. Ancak genç hükümdar şehîd edildiği zaman, yaşıyan hiçbir çocuğu yoktu.

II. Sultan Osman Hân'ın Tahta Geçmesi (26 Şubat 1618)

«Genç» denen II. Osman 18. pâdişâh olarak atalarının tahtına oturduğu zaman, 13 yaşını ancak 3 ay ve 24 gün geçmişti. Sünnet olmuştu. Annesi Mâhfîrûz (veya Mâhfîrûze) Haseki, vâlide-sultan oldu. I. Mustafa'nın annesi Vâlide-Sultan, tekrar Eski Saray'a gönderildi.

II. Sultan Osman, velîahd olarak doğan birkaç Osmanlı hükümdarından biridir. Babası I. Ahmed padişah olduğu zaman, II. Osman'ın padişah olduğu yaştan ancak 4 ay, 10 gün büyüktü. Buna rağmen büyük kaabiliyet göstermiş, devlet işlerini az zamanda mükemmelen kavramıştı. Bu kaabiliyet II. Osman'da çok daha fazla gelişmiş durumdadır. II. Osman, aklına koyduğu mes'eleleri tatbik etmek için bütün imkânları kullanacak kadar irâdeli, fakat kanun ve gelenekte, yâni nazariyatta irâdesi Tanrı'dan hemen sonra gelen Türk hâkanının, pratikte salâhiyetleri hayli sınırlı olduğunu kavrıyamıyacak derecede tecrübesiz bir gençti.

II. Osman'ın ortaya attığı fikirler, Türkiye'nin yenileşme, hattâ inkılâp tarihinin ilk safhasını teşkil eder. Tatbik edilebildiği takdirde bu fikirlerin devlete yeni bir ruh ve yeni bir hamle gücü vereceği de inkâr edilemez. İmparatorluğun bütün azametine rağmen içtimaî bünyede bir donma, bir kısırlaşma olduğu da ortadadır. Müesseseler ve içtimaî sınıfların yarım asır öncesiyle basit bir mukayesesi, aynı sınırları muhafaza etmekte olan devletin iç bünyede ne derecelerde bozulduğunu açıkça ortaya koyar. Az aşağıda anlatılacak olan «Hâile-i Osmâniye», bu bozukluğun ne kadar derinlere kök saldığını gösterir. İlk bakışta çocuk denecek yaşta bir gencin, atalarının yapmıya yüreklenemedikleri ıslahatı düşünmesi, hattâ tatbik alanına koymak istemesi, hayrete değer görünür. Ancak tetkikler, bu fikirlerin, esasta II. Osman'a ait olmakla berâber, bir takım müşavirler tarafından geliştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu müşavirlerin başında, Türkiye tarihinin bir numaralı sarıklı inkılâpçısı olan Ömer Efendi gelmektedir ki, padişahın baş hocası (hâce-i sultânî) idi.

Osmanoğulları'nın korkusuz adamlar oldukları, bu şekilde, dünyanın ve tarihin birinci hânedânından doğmak imtiyazının şuuru içinde yetiştirildikleri muhakkaktır. Bir II. Osman'da, kardeşi olan bir IV. Murad'daki cesâret, şüphesiz alelâde bir şey değildir ve böyle bir yetiştirilmenin neticesidir. II. Osman'ın babası ve kardeşi gibi fevkalâde bir silâhşör, süvari ve sportmen olduğu, üstelik büyük bir fizik güce sâhib bulunduğu bilinmektedir. Bu vasıflar, derin bir tahsil, terbiye ve kültürle bezenmiştir. II. Os-

man da, kendinden önce gelen bütün şehzâdeler gibi devrin en iyi hocalarından ders görmüş, Türkçe'yi, Arabca'yı, Farsça'yı, edebiyatlarıyla, çağının ilimleriyle çok iyi öğrenmişti. «Fâris» ve «Fârisî» mahlâsiyle yazdığı şiirlerini toplıyan *Dîvân*'ı elimizdedir. Bu eser, büyük bir kültürün ve iyi bir san'at kaabiliyetinin mahsulüdür. Şu gazel, çocuk yaştaki bir genç adam için, mükemmel bir şiirdir :

Nevrûz olıcak diller şâd olmıya yaklaşdı
Dildê gam-u gussâ berbâd olmıya yaklaşdı
Vîrâne gönül varsâ cevr-û gam-ı dilberden
Müjdê sana ol mülk âbâd olmıya yaklaşdı
Üstâda çıkıp dilber, öğrendi vefâ resmin
Â'şıklara lutfâ mû'tâd olmıya yaklaşdı
Seyr-î güle çıkdıkdâ ol ruhleri gül-rengim
Kârî dil-i zârın feryâd olmıya yaklaşdı
Çok/â'şık-u meftûnû var sen gibi Şîrîn'in
Fâris kulun ammâ Ferhâd olmıya yaklaşdı

II. Osman, yapmak istediği reformlarda ilk muhalefet hareketleriyle karşılaşınca şaşalamış ve şu beyti söylemiştir :

Niyyetim hıdmet idî saltanat-û devletime
Çalışır hâsid-ü bedhâh, aceb nekbetime

II. Osman'ın Batı kültürü olduğu da ileri sürülmüştür. II. Osman devrinde Istanbul'da bulunan 3 Fransız elçisinin raporlarına dayanarak II. Osman'dan bir asır sonra bu padişah hakkında 2 ciltlik Fransızca bir eser (*Histoire d'Osman*) yazan Madame de Gomez, genç hükümdarın mükemmel Latince, Yunanca ve İtalyanca bildiğini, bu dillerde yazılmış klâsik eserleri okuduğunu yazmaktadır. Bu rivâyeti te'yîd edecek bir Türk vesikası, henüz elimize geçmemiştir. Eğer bu rivâyet gerçekse, II. Osman'ın geniş ufkunu izah edebilmek biraz daha kolaylaşır.

II. Osman, tahta geçtikten 4 ay, 12 gün sonra, 9 temmuz 1618'de, başhocası Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'ye meşihat pâyesi verdi. Bu pâye, ilmiye sınıfında yalnız şeyhulislâma mahsûs olup, vezîre karşılık olan kazasker pâyesinden üstün ve sadâret pâyesiyle eşitti. Bu sûretle imparatorlukta sadrâzam ve şeyhulislâm'dan başka, eşit pâye taşıyan üçüncü bir şahsiyet ortaya çıktı.

Bu olay, Osmanlı tarihinde ancak 2 defa daha görülmüştür. Diğer iki olay da XVII. yüzyıldadır. Biri, IV. Mehmed devrinde Kazasker Karaçelebî-zâde Abdülaziz Efendi'nin henüz şeyhulislâm

olmadan (sonradan şeyhulislâm olmuştur) bu pâyeyi almasıdır. Diğeri de II. Mustafa devrinde, Şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin büyük oğlu Kazasker Fethullah Efendi'dir. Sonradan XIX. yüzyıl ortalarına doğru Mısır valilerine de, sadâret pâyesi verilmiş ve imparatorluğun yıkılmasına kadar bu usul devam etmiştir.

II. Osman, bu görülmemiş ve kanuna aykırı davranışıyle, aynı günde, sadâret kaymakamı Vezir Sofu Mehmed Paşa'yı azletti. Yerine, eniştesi olan eski sadrâzamlardan Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa, sadâret kaymakamı oldu. Sadrâzam Dâmâd Halil Paşa, serdâr-ı ekrem olarak, İran cephesindeydi. Sofu Mehmed Paşa'nın azlinin sebebi, kanunu çiğniyerek I. Mustafa'yı tahta çıkarması, II. Osman'ın hakkını tanımaması, üç ay içinde iki defa cülûs bahşişi verilmesine sebep olarak Hazine'yi zarara sokmasıdır.

Bu olaylardan 2 ay, 18 gün sonra, IV. bahsimizde görüldüğü gibi, İran ile sulh imzalanmıştır (26 eylûl 1618).

Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa'nın 2. Sadâreti (18 Ocak - 23 Aralık 1619)

18 ocak 1619'da II. Osman, 2 yıl, 3 ay, 2 günden beri iktidar makamında bulunan Dâmâd Halil Paşa'yı azletti ve Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa'yı sadârete getirdi. Halil Paşa, ileride IV. Murad devrinde tekrar sadrâzam olacaktır. Mehmed Paşa, I. Ahmed devrinde de sadrâzam olmuş, değerli bir asker ve devlet adamıydı. Bu defaki sadâreti 11 ay, 6 gün sürdü. İki sadâretinin toplamı 3 yıl, 7 gündür. Bu sûretle değerli bir amiral ve kumandan olan Dâmâd Halil Paşa, I. Ahmed'in son, I. Mustafa'nın tek ve II. Osman'ın ilk sadrâzamı oldu.

Güzelce Ali Paşa'nın Sadâreti (23 Aralık 1619 - 9 Mart 1621)

II. Osman, 23 aralık 1619'da Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa'yı azletti. Kapdân-ı Deryâ Güzelce Çelebî Ali Paşa, sadrâzam oldu. Ali Paşa, Tunus beylerbeyilerinden İstanköylü Ahmed Paşa'nın oğludur. Babasının yanında denizci olarak yetişen Ali Paşa, pek genç yaşta Dumyât (Mısır'da) sancak beyi, sonra Yemen beylerbeyisi, Tunus beylerbeyisi, kubbe veziri ve kapdân-ı deryâ olmuştur. Ali Paşa, muhteris, kindar bir adamdı. 2 defada 3 yıla yakın kapdân-ı deryâlık yapmıştı. Kindarlığını, selefi Kara Mehmed Paşa'nın servetini müsâdere ettirip Hazîne'ye almakla gösterdi. Haleb beylerbeyisi olan Mehmed Paşa, bir müddet sonra Haleb'de öldü. Genç padişah üzerinde gittikçe nüfuz kazanan Ali Pa-

şa, kendisini sadârete tâyin ettiren Hâce-i Sultânî Ömer Efendi ve Dârüssaâde ağası Hacı Mustafa Ağa ile uğraşmıya başladı. II. Osman'ın en nüfuzlu müşavirlerinden, gayetle akıllı bir adam olan Mustafa Ağa'yı, Mısır'a sürdürdü. Üstelik onun servetini de Hazine'ye aldı. Ömer Efendi'yi Mekke'ye sürdürmek niyetindeyken, ölümü bu işe engel oldu. Başdefterdar (Maliye nâzırı) Bâkî Paşa'nın da servetini Hazine'ye aldı ve Cezâyir'e sürdü. Ali Paşa'nın sadâreti böylece 1 yıl, 2 ay, 17 gün devam etti. Vezir İskender Paşa'nın Lehliler'e karşı bundan önceki bahsimizde anlatılan zaferleri, bu müddet içinde kazanılmıştır.

Veliahd - Şehzâde Mehmed'in İdamı (12 Ocak 1621)

II. Osman tahta geçince, oğlu olmadığı için, kardeşlerinin büyüğü olan Şehzâde Mehmed, velîahd oldu. Velîahd-Şehzâde, 3 kasım 1604'te I. Sultan Ahmed'in 2. oğlu olarak doğmuştu. Ağabeyi II. Osman'dan ancak 4 ay ve 3 gün küçüktü. Onun gibi çok iyi yetiştirilmiş, cesur, kültürlü, zekî bir gençti. Hakkı çiğnenmek sûretiyle üstelik aklen zayıf olan amcasının tahta geçirilmesini unutmayan II. Osman, Lehistan seferine çıkmıya karar verdikten sonra, arkasında böyle kudretli bir velîahd bırakmak istemedi. Deli olan amcasına bir kıymet vermiyordu. Çünki İslâm şerîatine ve Türk töresine göre aklen zayıf olanın halîfeliği ve hâkanlığı imkânsızdı (fakat bu imkânsız durum, 1,5 yıl sonra gerçekleşecektir). Ancak II. Osman, Istanbul'dan uzaklaşır uzaklaşmaz, her zaman için bir Saray entrikasını mümkin görüyordu. Henüz 16 yaşında olmıyan (15 yaşını 10 ay, 5 gün geçmişti) Velîahd-Şehzâde Mehmed'in ortadan kaldırılmasına karar verdi. Ancak bu kolay bir iş değildi. Kaanûnî gibi bir hükümdar bile oğullarını ortadan kaldırabilmek için uzun yıllar uğraşmış, sonsuz muhalefetlere karşı koymuştu. II. Osman, kayınpederi olan Şeyhulislâm Es'ad Efendi'den (Hoca Sâdeddin'in 2. oğlu), kardeşinin îdâmı için fetvâ istedi. Dâmâdı II. Osman'ın eninde sonunda başını belâya sokacağından emin olan ve durumu dikkatle tâkıyb eden Es'ad Efendi, bu teklifi nefretle reddetti. II. Osman, devletin bir numaralı kanun ve din adamının reddinden ümitsizliğe kapılmadı. Devletin şeyhulislâmdan sonra gelen ikinci kanun ve din adamına, Rumeli kazaskeri Taşköprülü-zâde Mehmed Kemâleddin Efendi'ye başvurdu. Kemâleddin Efendi, asrının yüzsuyu sayılan büyük bir bilgin ve müellifti. Şeyhulislâm olmak için ihtirası vardı. Ancak gene de padişahın teklifini reddetti. Aklına koyduğunu yapmak için hiçbir şeyden çekinmediği birçok olayla ortaya çıkan Osman Hân,

Kazasker'i tehdit etti. Kemâleddin Efendi, fetvâyı vermezse hem mevkiini kaybedeceğini, hem de padişahın bu fetvâyı sonunda şu veya bu kazaskerden alacağını anladı. Karanlık bir ifâdeyle ve «suçlu ise» kaydını koyarak, Velîahd-Şehzâde Mehmed'in îdâmı için fetvâ verdi.

Bunun üzerine II. Osman, 12 ocak 1621'de kardeşinin îdâmını emretti. Cellâtlar, Velîahd-Şehzâde'nin dâiresine girdiler. Genç Velîahd, durumu anladı: «Osmân, dedi; Allaah'dan dilerim ki ömr-ü devletin berbâd olup beni ömrümden nece mahrûm eyledinse, sen dahi behremend olmıyasın!». Bütün tarihçiler, bu bedduânın yerini bulduğunu kabûl etmişlerdir.

İslâm'dan önceki en eski Türk devletlerinden beri riâyet edilen bir Türk töresine göre hânedân üyelerinin kanı kutsal olduğu için, ibrişim kemend atılıp boğulmak sûretiyle, kanı akıtılmaksızın, Velîahd-Şehzâde Mehmed öldürüldü. Geriye II. Osmân'ın 5 erkek kardeşi kalmıştı. Bunların büyüğü olan ve Kösem Mâhpeyker Haseki'den doğan Şehzâde Murad, velîahd oldu. Müstakbel IV. Murad bu tarihte henüz 8 yaşını ancak 5 ay ve 16 gün geçtiği için, şimdilik ağabeyi II. Osman için bir tehdit unsuru değildi.

Boğaz'ın Donması ve Istanbul'dan Üsküdar'a Yaya Geçilmesi (9 Şubat 1621)

Bu sûretle şehzâde katillerini asla hoş görmiyen halkın nefretini kazanan II. Osman, Velîahd-Şehzâde'nin îdâmından bir ay geçmeden Halic'in ve Istanbul Boğazı'nın donmasıyla, uğursuzluğuna inanılan bir hükümdar hâline geldi. Gerçekten 24 ocakta, Şehzâde Mehmed'in ölümünden 12 gün sonra Istanbul Halici baştanbaşa dondu ve Galata ile Istanbul arası yaya geçildi. Tarihinin en şiddetli kışlarından birini yaşıyan Istanbul, 16 gün sonra, 9 şubatta Boğaz'ın da donduğunu gördü. Üsküdar'la Istanbul arasını yürüyerek geçenler oldu. Boğaz'ın donması, bütün tarih çağları içinde ancak birkaç defa vukubulduğu ve Istanbul'un Fethi'nden beri böyle bir şey görülmediği için birçok Istanbullu, kıyâmetin yaklaştığına hükmetti. Büyük şâir Neşâtî :

Be meded dondu bin ôtuzda soğukdan deryâ

ve Hâşimî :

Yol oldû Üsküdâr'â bin/otuzdâ Akdeniz dondu

mısrâlarını, bu görülmemiş olaya tarih düşürdüler. Daha birçok şâir manzumeler yazıp tarihler düşürdü. Gemiler Istanbul lima-

nına gelemediği için kıtlık da başladı. Şubat ayında etin okkası 15 akçaya (540 TL.) ve zahîre fiatları da buna benzer şekilde yükseldi.

Ohrili Hüseyin Paşa'nın Sadâreti (9 Mart - 17 Eylûl 1621)

Bu olaylar üzerine padişah kadar sadrâzamın da uğursuzluğuna hükmedildi. 9 martta, Boğaz'ın donmasından bir ay geçmeden Sadrâzam İstanköylü Ahmed Paşa-zâde Güzelce Çelebî Ali Paşa öldü. 4. Vezir Ohrili Hüseyin Paşa, 6 ay, 9 gün sürecek olan sadâretine başladı. II. Osman'ın ünlü Lehistan seferi, bu sadrâzamın zamanında başladı.

II. Osman'ın Cihangirlik ve Reform Projeleri ve Şahsiyeti

Rivâyete göre II. Osman, Lehistan'ı eskiden olduğu gibi Türk tâbiiyetine almak (bundan önceki bahsimizde görüldüğü üzere buna az çok muvaffak olmuştur), Baltık Denizi'ne çıkmak, burada bir donanma inşa etmek istiyordu. İsveç büyük devletler arasına henüz girmemişti ve Almanya imparatorluğunu ezmeye hazırlanıyordu. Az aşağıda anlatılacağı üzere Alman Protestanları, Katolik imparatorlarının kendilerini yok etmesine engel olmak üzere Dîvân'dan yardım istemişler, Dîvân da Erdel Prensi'nin Almanya'ya savaş açmasına izin vermişti. Onun için II. Osman'a Madame de Gomez tarafından isnâd edilen bu proje tatbik kaabiliyetinden mahrum bir şey değildi. Otuzyıl Savaşı'nın başladığı bu yıllarda Avrupa'da yeni bir Türk hamlesi için, daha iyi bir zaman yakalanamazdı. Zîrâ Türkiye'nin en büyük düşmanları olan Almanya ile İspanya, Fransa ve İsveç'le sonu kendileri için felâketli olacak uzun bir savaşa girişmişlerdi. Fransa ve İsveç, büyüklüklerinin eşiğine adım atmış, İspanya'da inhitat iyice olgunlaşmıştı. Fâtih, Ortodoks mezhebini Türk himâyesine almış, torununun oğlu Kaanûnî ise kendi zamanında Katoliklik'ten kopan Protestan mezheplerini Katolikler'e karşı savunarak zaferlerine birinci derecede yardımcı olmuştu. Kaanûnî'nin torununun torununun oğlu olan II. Osman, Protestanlar'ı, hiç olmazsa imparatorlarına baş kaldırmış durumda olan Almanya Protestanları'nı, bu imparatorluktaki Protestan devlet ve devletçikleri Türk himâyesine almayı düşünmüş olabilir. Baltık'ta kurulacak bir Türk donanması, Cezâyir beylerbeyiliğinin Atlas Okyanusu'nda bulundurduğu kudretli filolarla birlikte, Okyanus'ta iyi bir denge sağlıyabilirdi. Çünki İngilizler, Fransızlar, Holandalılar, İspanyollar ve onların tâbii

olan Portekizliler, açık denizlerde birbirleriyle ölüm kalım mücâdelesi yapıyorlardı. Amerika topraklarının henüz yüzde biri bile kolonize edilmemişti. II. Osman, Türk-Osmanlı içtimâî bünyesinin daha sağlam olduğu bir devirde hükümdar olsaydı, Avrupa'yı çenber içine almak mümkin olabilirdi. Ataları, daha mahdut imkânlarla, buna benzer çok büyük işler başarmışlardı. İskender'i, Sezar'ı, Timur'u, Yavuz'u okuya okuya hulyalara dalan genç Türk hâkanı herhalde çok büyük işler peşindeydi. Ancak başında bulunduğu devlet, olgunluk devresini atlamış ve hamle kaabiliyetini az veya çok yitirmişti.

Bu projelerin az çok gerçekleşebilmesi için, Ordu'nun tamâmen padişahın ellerinde itaatkâr, disiplinli, aldığı emri düşünmeksizin yerine getirir bir savaş makinesi olması lâzımdı. Aslında durum, bunun tam aksiydi. Ordu, Fâtih, Yavuz, Kaanûnî gibi, şahıslarına hayrân olduğu başkumandanlarına bile zaman zaman itaatsizlik etmişti. II. Osman zamanında XVI. yüzyıl Türk ordusunun düzeni, akıncı sınıfının hemen hemen ortadan kalkması, tımarlı sipahilerin azalması, yeniçerilerin fevkalâde artması, Kırım atlılarının ordunun vazgeçilemez bir parçası hâlinde ehemmiyet kazanması gibi faktörlerle, tamâmen altüst olmuştu. Istanbul'daki Kapıkulu Ocakları, doymak bilmez bir milis hâline gelmişti. Her olayı, kendilerine temin edeceği menfaate göre muhakeme ediyordu. Türkiye'nin tek avantajı, bu sırada Avrupa'da da İsveç dışında hiçbir devletin disiplinli bir ordusu olmamasıydı. Hattâ Avrupa ordularındaki düzensizlik, Türk ordusundaki durumdan çok daha kötüydü. Böyle bir orduyla da belki birçok işler başarmak kaabildi. Ancak başkumandan olan hükümdârın, ordusuyla tamâmen kaynaşması ve anlaşması lâzımdı. Hâile-i Osmâniye'de görüleceği gibi, Osmanoğulları'nın artık eski itibarları kalmamıştı. Türk hâkanı, ordu ve halk tabakaları nezdindeki eski âdetâ kutsal mevkıini kaybetmişti. II. Osman'ın gençlik ve tecrübesizlikten doğan bir seri hatâsı, orduyu sertlik ve gururla yola getirebileceğini sanması, durumu büsbütün altüst etti. Dehâsından şüphe edilmiyecek bir şahsiyet olan II. Osman, bir on yaş daha geç tahta çıksa, hele şehzâdeliğini eski Osmanlı prensleri gibi ordaların ve vilâyetlerin başında geçirebilseydi şüphesiz XVII. yüzyıl Türkiyesi, çok bahtlı günler yaşardı.

İkide bir amcasının kanun çiğneyerek tahta geçirilmesi sûretiyle 3 ay içinde iki defa cülûs bahşişi aldıklarını söyleyip orduyu gücendirmesi, ordunun kanunî zamlarını bile vermek istememesi, Ocak ağalarına itimat etmeyip alelâde bir albay gibi birlikleri yoklaması, en küçük bir disiplinsizliği birçok asker ve subayı

öldürterek cezalandırması, II. Osman'la ordunun, hiç olmazsa Kapıkulu Ocakları'nın arasını açtıkça açtı. Genç hükümdar, halkın inançlarına ve hislerine de ehemmiyet vermedi. İktidâra değerli sadrâzamlar getiremediği gibi, hiçbir sebep olmaksızın kardeşini öldürtmesi de, milletle arasını açtı. Lehistan seferine güneşin tutulduğu 21 mayıs günü çıkması, hareketini bir gün geciktirmek zahmetine katlanamaması, büyük dedikodulara yol açtı. Zîrâ bütün dünyanın itikad ettiği üzere o çağlarda güneş tutulması çok uğursuz bir olaydı ve hiçbir önemli işe böyle bir gün başlanamazdı. II. Osman'ın uğursuz sayılan bir günle alay etmesi, milletin hislerini incitti. Her hükümdar, her lider, milletinin hislerine, inanışlarına saygı göstermek mecbûriyetindedir. Kendisi inanmasa bile, inanır gibi davranarak büyük kitleleri kırmamak îcâb eder. Çünki hiçbir şahıs, milletin üzerinde değildir. 21 mayıs 1621'de Dâvudpaşa ordugâhında cuma namâzıyle berâber küsûf namâzı da kılındıktan sonra, ordunun hareketini bir gün geciktirmekten hiçbir zarar hâsıl olmazdı. Ordu düşman ülkesinde ve savaş meydanında olmadığı gibi, Lehistan da devleti tehdid edici gücde bir devlet değildi. Bu 21 mayıs üstelik hicrî aylardan cumâde'l-âhıra'nın son günüydü. «Selh» denen ayın son günleri büyük işlere girişmemek de devrin âdetiydi. Küsuf gibi bir olaya ehemmiyet vermeyen II. Osman'ın tabiatiyle ayın son gününü aklından bile geçirmesi beklenemezdi. Ancak Boğaz'ın donmasından, yüzyıllardan beri görülmemiş şiddette bir kıştan sonra güneşin tutulduğunu da gören halk, büyük bir felâket geleceğine iyiden iyiye inandı. XVII. asırda bulunduğumuz hiçbir zaman unutulmamalıdır.

Türkiye Hâkanı olan genç hükümdârın kudretli ilmiye sınıfıyla da arası iyi değildi. II. Osman'a karşı memnuniyetsizlik, ulemâ'nın başı olan Şeyhulislâm Es'ad Efendi'den başlıyordu. Hoca Sâdeddin Efendi'nin bu muktedir ve bilgin oğlu, gelenek dışı olarak padişahın kızıyla evlenmesine istemiyerek râzı olmuş, Velîahd-Şehzâde'nin îdâmına fetvâ vermediği halde sözünün dinlenmemesine kırılmıştı. Kanun dışı olarak kendisinden başka Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'ye de meşîhat pâyesinin verilmesi, nüfuzunun, hattâ salâhiyetlerinin sınırlandırılması üzerine, büsbütün gücendi. Fakat padişaha açıkça cephe almayı da devletin menfaatlerine uygun görmedi. Bundan başka II. Osman, birçok ulemâ'nın arpalıklarını ellerinden alarak, ilmiye sınıfı arasında geniş bir memnûniyetsizlik yarattı. Osmanoğulları'nın her zaman imparatorluğun en cömert adamı olmasına alışmış olan çeşitli sınıflar, yeni padişahın cimriliğini iyi karşılamadı.

Dilâver Paşa'nın Sadâreti (17 Eylûl 1621 - 19 Mayıs 1622)

Bundan önceki bahsimizde anlatıldığı üzere Sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa, Hotin muhâsarasındaki ihânetinden dolayı azledildi. 2. Vezir olarak cezadan kurtuldu. Yerine getirilen Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Dilâver Paşa, Hüseyin Paşa'dan daha muktedir bir adam değildi. Devlet adamı kıtlığı ve tecrübesizlik, II. Osman'ı yanlış tâyinler yapmıya sürüklüyordu. Dilâver Paşa'nın sadâreti Hâile-i Osmâniye'de şehîd edilinceye kadar (19 mayıs 1622) 8 ay 2 gün sürdü.

Avrupa'da Otuzyıl Savaşı'nın Başlaması

Hâile-i Osmâniye'nin safhalarını anlatmadan önce, II. Osman devrine rastlıyan Avrupa'daki Otuzyıl Savaşı'nın Türkiye ile ilgili bahislerine bir göz atmak lâzımdır. Savaşın gelişmesi ve neticeleri, Sultan İbrahim çağında anlatılacaktır.

Otuz Yıl Savaşı'nı, merkezi Prag'da olan Bohemya Protestanları çıkardı. 1618 temmuzunda İmparator'a açıkça baş kaldırdılar. Bohemya'dan Katolik rahipleri kovdular ve derhal vicdan hürriyetinin büyük temsilcisi olan ve Katolikler'e karşı Protestanlar'ı tutan Türk Hâkanı'ndan yardım istemek üzere bir elçilik hey'etini yola çıkardılar (B. S. Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi,* 26). Dîvân-ı Hümâyûn, doğrudan doğruya Almanya'ya savaş açmaya yanaşmadı. Fakat Protestanlar'ı ezmiş bir İmparator'un Türkiye için ne derecede tehlikeli olacağını kestiren Dîvân, «Orta Macar Kralı» pâyesini verdiği Erdel (Transilvanya) prensi Bethlen Gabor'a, Almanya'yla savaşmak için izin verdi. Normal bir zamanda böyle bir izin, Almanya'nın Türkiye'ye savaş açmasına sebep olurdu. Fakat büyük düşmanlarla sarılmış olan İmparator, üzerine bir de Türkler'i çekmemek için, buna göz yumdu.

Erdel Prensi'nin yenilmesinin ülkesinin Almanlar'ca istilâsına yol açacağını ve bu takdirde Erdel, Türk imparatorluğunun bir parçası olmak hasebiyle savaşa girmek îcâb edeceğini düşünen Dîvân, Bethlen Gabor'u Türk birlikleriyle de destekledi. Bilhassa ciddî bir topçusu olmıyan Prens'e topçu birlikleri gönderdi. Osmanlı tarihinde emsali olmamak üzere, bir beylerbeyi (orgeneral) gibi çok yüksek rütbeli bir Türk kumandanının idâresine verilen Türk kuvvetleri, Prens'in emrine girdi. O zamana kadar Erdel prensleri, beylerbeyilerin emrinde savaşırlardı. Bethlen Gabor, Garam çayı kenarında İmparatorluk ordusunu yendi. Alman or-

dusuna, Wallenstein kumanda ediyordu. Bunun üzerine bütün Slovakya, merkezi Bratislava (Pressburg) olmak üzere Türk-Macar ordusu tarafından işgal edildi. Viyana'nın 40 km. yakınlarına kadar ilerliyen Türk-Macar ordusu karşısında, esâsen Bohemya âsileriyle başa çıkamıyan İmparator, hayâtının en müşkil anlarını yaşadı (Naîmâ, II, 194; Peçevî, II, 351; Decei, *İslâm Ans.*, IV, 302a; Makkai, *Hist de Transylvanie,* 225; Lavisse-Rambaud, V, 521).

Bohemya krallık tâcını Habsburglar'dan koparmak bahis mevzuu olurken, İmparator, kendini topladı. Macarlar'ı ve Türkler'i Viyana önlerinden ve Avusturya topraklarından attı. Bohemya âsîlerini yendi. Olaylar şöyle gelişti : Bethlen Gabor, Protestan mezheplerinin kurtarıcısı rolünü iyice benimsemiş, İmparator'a karşı kazandığı zaferlerle sarhoş olmuştu. 25 Ağustos 1620'den beri Dîvân'ın kendisini «Macar Kralı» pâyesiyle anması, prensi büsbütün gurura sürükledi. 1621 temmuzunda Uyvar'da yeni bir Alman ordusunu başkumandanları General Bouquoy ile berâber yok etmesi ve Slovakya ve Avusturya'dan sonra Moravya topraklarına da girmesi, bir an için Avrupa'da nazarların Erdel Prensi'ne çevrilmesine sebep oldu. Ancak Türk-Macar ordusunun Morava ırmağını geçtiği bu günlerde İmparator, Bohemya âsîlerini ezmiş ve Bethlen Gabor'un kuzeybatıdaki Bohemya Protestanları ile birleşmesine vesile vermemişti. İmparator biraz daha gecikse veya Bohemyalı Çekler dayanabilseydi, Türk hâkimiyeti bugünki bütün Çekoslovakya'yı içine almış olacaktı.

İmparator, 8 kasım 1620 Akdağ meydan muhârebesinde, 250 ölü gibi ehemmiyetsiz bir zayiat vererek, Protestan ordusunu imha etti. Bu sûretle Orta Avrupa tarihinin mukadderatı değişti. Çekler'in ve Slovaklar'ın daha tam 300 yıl Alman hâkimiyetinde yaşamaları temin edilmiş oldu. Prag'a giren Almanlar, görülmemiş zulümlerle Moravya, Silezya ve Bohemya'yı tahrib ettiler (Lavisse-Rambaud, V, 522). Bu ülkelerde Protestanlar'ın bütün mallarına el kondu. Bâzı tarihçiler el konan menkul ve gayrimenkullerin değerini şüphesiz mübalâğalı olarak 90-100 milyon filorin (135-150 milyar TL.) tahmin etmektedirler. Protestanlar'a ait toprakların dörtte üçü ellerinden alınarak Katolikler arasında paylaşıldı. Protestan köylüler, topraksız kaldı. Bu servetten Almanya fazla bir kâr te'mîn edemedi. Çünki müsadereye memur edilen komiserler, elde ettikleri meblâğın en büyük kısmını kendi hesaplarına geçirdiler ve Viyana'ya küçük kırıntılar yollamakla yetindiler. Bilhassa Katolik iken yeni Protestan mezhebine girenlere

aman verilmeyip, hepsi öldürüldü. Yalnız Prachalitse gibi bir kasabada 1.600 sivil Protestan kılıçtan geçirildi. Bu katliâm, birkaç saat içinde yapıldı. Martin von Huerta adındaki bir albay, Katolik olmayı reddeden birkaç bin Protestan'ı sopayla dövdürterek öldürttü. Katolik olmak istemiyen Protestanlar'ın kadın ve kızları, Alman neferlerine dağıtıldı. Bunlara, koca ve babalarının gözleri önünde tecâvüz edildi. Küçük çocuklar, annelerinin gözleri önünde aç bırakılmak sûretiyle ağlatıla ağlatıla öldürüldü. En bahtlı anneler, Katolik'liği kabûl ederek çocuklarını geri alabildiler. Nihâyet 31 temmuz 1627 tarihli imparator irâdesiyle, Katolik olmak istemiyen bütün Çek ve Almanlar'ın Bohemya, Moravya ve Silezya'yı terketmesi istendi. 30-40 bin aile, Protestan Alman devletlerine göçtü. Bohemya ve Moravya, nüfusunun en büyük kısmını kaybetti. Avusturya toprakları da fakirlikten nasibini bol bol aldı. Almanlık geriledi. İmparatorluk çözüldü. İmparator'un nüfuzu azaldı. Fransa, İngiltere, Holanda, İsveç gibi Almanya düşmanları bu durumdan bol bol faydalandılar (Lavisse-Rambaud, V, 522-4).

İmparator'un geçici olan bu zaferi sırasında Bethlen Gabor, 31 aralık 1621 Nikolsburg Muâhedesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Zaferlerinin meyvelerini toplamak kaabiliyetini gösteremedi. Fakat Slovakya topraklarından başka Silezya'daki Oppeln ve Ratibor prensliklerinin Erdel'e katıldığını İmparator'a kabûl ettirmeyi başardı (Makkai, 227; Lavisse-Rambaud, V, 525-6). Bu iki prenslik, Oder nehri üzerindedir ve bugün Polonya'dadır. Oppeln, Breslau'ın 80 km. güneydoğusunda, Ratibor da Oppeln'in güneydoğusundadır. Bu sûretle Türkiye'nin sınırları Oder'e, Avrupa'nın tam ortasına 51° arz ve 17° tûlüne kadar dayandı. Bu sıralarda II. Osman da Boğdan prensliğinin Tuna'nın kuzeyinde kalan bir kısım toprağını, Reni şehri ile çevresini bu prenslikten almış, doğrudan doğruya ilhak etmişti (Decei, *İslâm Ans.,* V, 569a).

Bethlen Gabor, bu başarıdan cesâretlendi ve kendisini daha büyük kuvvetlerle desteklemesi için Dîvân'a başvurdu. Ancak Hâile-i Osmâniye'nin en karışık günlerini yaşıyan Dîvân, böyle birşeye yanaşmadı. Az sonra tekrar bozulan İmparator'un durumundan Türkler, faydalanamadılar. Halbuki bu sıralarda Avusturya toprakları müdafaasızdı ve Waldstein henüz büyük zaferlerini kazanarak İmparator'a geniş bir nefes aldırmamış bulunuyordu. Bethlen Gabor, İmparator'un ilk fırsatta Silezya'daki iki prensliği elinden alacağını biliyordu. Bu prenslikleri savunmasına imkân yoktu. 1623 sonbahârında bu prensliklerin yerine kendisine Al-

manlar'ın elinde bulunan Macarlar'la meskûn topraklardan bir parçanın verilmesini Viyana'ya teklif etti. Zîrâ Alman idâresinde Macarlar, pek acıklı günler yaşıyorlardı. Bethlen Gabor, Protestan Almanlar'la işbirliği yaparak durumunu kuvvetlendirmeyi de unutmadı.

Berlin'e Brandenburg Elektörü'ne bir elçilik hey'eti gönderdi. Elektör'ün kızkardeşi Prenses Katherina von Hohenzollern'i istedi. 1626'da bu evlenme gerçekleşti. Bu sûretle Erdel hükümdarı yalnız Prusya hânedânı ile değil, İngiltere, Danimarka, İsveç ve birçok Alman hânedânı ile de akraba durumuna geldi. Esâsen İmparator'a karşı kazandığı zaferler ve Protestan mezheplerin koruyucusu rolü sâyesinde, büyük Avrupa hükümdarları derecesinde ün yapmıştı. Erdel'de, hiçbir Avrupa ülkesinde görülmemiş bir vicdan hürriyeti ve azınlıklara karşı müsamaha havası hüküm sürüyordu (Makkai, 228, 231). Bu hava, şüphesiz Türkler'in geleneksel vicdan hürriyeti prensiplerinin eseriydi. Türk imparatorluğunda her azınlık, en geniş hürriyet içinde yaşarken, Avrupa'da kan gövdeyi götürüyor, hükümdarlar, ayrı mezhepten vatandaşlarına her türlü muameleyi reva görüyorlardı. Türk hâkimiyetinde Macarlar, bu sûretle bahtiyar bir ömür geçirirlerken, Alman idâresinde yaşıyan birkaç yüz bin Macar'ın yaşadığı hayat, bir Cehennem hayâtıydı. Büyük tarihçi Naîmâ bunu çok iyi tasvir etmektedir. Naîmâ (I, 402-4), Türk ve Alman idâreleri altında yaşıyan azınlıkları mukayese etmekte, Alman idaresinde yaşıyan Macarlar'ın acıklı hallerini anlatmaktadır ki, çağdaş Batı kaynakları da Türk tarihçisinin ifadelerini te'yîd etmektedir. Naîmâ ezcümle şöyle diyor :

«Macar ümerâsı (asilleri) Nemçe'nin (Almanya'nın) edânîsi yanında bile re'âyâdan hor ve hakıyr idi. Farazâ yolda geçerken kakma çalıp ve ardından gelirken şabkasını kaldırıp yüzüne tükürmek gibi evzâ' ederlerdi... Macar beğ-zâdelerinden Boçkavi (Bockai) nâm bir bahâdır kâfir kendi benî-nev'i â'yânını cem' edip : «(Almanlar'ın) taht-ı tasarruflarında mağlûb ve hetk-i ırz-u nâmûs ile ne zamâna dek menkûb oluruz? El-hamdili'llahi Ta'âlâ pâdşâhân-ı Âl-i Osmân, kadîmden evliyây-ı nî'metimiz olup, Yanoş Kral (Zapolya), Cennet-mekân Sultân Süleymân Hân âstânesine ilticâ etmekle, mülkü (Erdel), ale'l-inkırâz evlâd-u ahfâdı elinde bâkıy kalmışdır. Biz dahi selefimize (Zapolya'ya) ıktidâ ile ol südde-i kavîyeye istinâd edip â'dâmızdan (Almanlar'dan) intikaam alsak!...» dedikde, Boçkayi'nin bu kelâmını â'yân-ı benî-nev'i (Alman idaresindeki Macarlar), hak ve sâye-i himâye-i sultânîye du-

hûl ile mâl ve iyâl sıyânetini hâllerine evfak (en muvaffak) bulup, ittifâk ıle mezbûru krallığa ihtiyâr ve kendülerce serdâr etmek üzere sene-i mezkûre hilâlinde serdâra mektûblar gönderip «pâdşâhın dostuna dost ve düşmenine düşmen olup kulluğunu kabûl ve zîr-i cenâh-ı himâyelerine duhûl ile kadîmî â'dâmız olup ıktizây-ı zarûretle taht-ı hükmünde olduğumuz Nemçe küffârına kılıç koyup Pâdşâh-ı İslâm'a cân ve baş ile hıdmeti ta'ahhüd ederiz; hakıykat-i hâlimize vukuufdan sonra âstâne-i devlete arz olundukda» iltimâsı mevkı'-i kabûlde vâkı' olup serdâra «münâsib olduğu vech üzre mu'âhede eyliyesin» deyü fermân buyurulmakla müşârünileyh serdâr dahi dil-hâhî üzre cevâb göndermeğin, Nemçe'ye ızhâr-ı adâveti müekkid ve Macarlar'dan kendiye tâbî' olanlar yevmâ fe-yevmâ mütezâyid oldu».

Sitvatorok Muâhedesi'ne rağmen Türkiye'nin İmparator'u hâlâ sadrâzamla eşit saydığına, yâni Kaanûnî devrindeki protokole uyduğuna dair elimizde bir çok vesika vardır. Bunlardan biri, Sadrâzam Dâmâd Nasûh Paşa'nın İmparator Mathias'a yazdığı 26 ekim 1612 tarihli mektuptur ki, İmparator'a «dostum» diye hitâb etmektedir (tercümesi : Hammer, VIII, 415-20). Otuzyıl Savaşı'nın sebebi olan Çekler'in İmparator'a ısyânında Çekler, Heinrich Bitter başkanlığında bir elçilik hey'etini Istanbul'a göndermişler, Dîvân'dan vicdan hürriyeti namına yardım istemişler ve eski Bohemya krallığı ihya edilip Habsburglar'dan istirdad olunursa, bu krallığın padişaha tâbi olup yıllık vergi vereceğini bildirmişlerdir (Hammer, VIII, 246). I. Sultan Mustafa'nın cülûsunu haber vermek için Avrupa'ya gönderilen fevkalâde elçi padişah yâverlerinden Mustafa Çavuş, Venedik'e geldiği zaman, Avrupa'da yaklaşan büyük fırtınayı Venedik doçu ve senatörleriyle müzâkere etmişti. 4 ay sonra II. Osman'ın cülûsunu bildirmek üzere Venedik'e gelen Mehmed Çavuş da bu müzakerelere devam etti. II. Osman, Şeyhulislâm Es'ad Efendi'nin telkiniyle, Venedik'i destekliyeceğini ve İspanya ile sulh yapmıyacağını bildirmişti. Bu, İspanya'nın bir buçuk asırdan beri Türkler tarafından Akdeniz ticâretinden gittikçe daha fazla mahrum edilmek siyâsetine devam olunacağını gösterdiği için mühimdi.

Dış Münasebetler

Fas Sultanı'nın Şeyh Abdülaziz adlı fevkalâde elçisi Istanbul'a gelip hükümdarının yeni padişaha (II. Osman) tâbî olmakta devam ettiğini bildirmesi de, Dîvân'a rahat bir nefes aldırdı. Şeyh Abdülaziz, çok zengin hediyeler getirmişti. İran elçisi Kasım Hân da, Şah Abbas'ın sulh hâlinde yaşamak arzusunu te'yîd etti.

Dîvân, Safevî büyükelçisine, Şah'ın Basra Körfezi'ndeki Osmanlı hukukuna aykırı davranışlarından şikâyet etti. Şah, II. Osman'a muâhedeyle taahhüt ettiği yıllık haracı olan 100 yük ipekten başka 4 fil, bir gergedan, 45 parça pek değerli kürk, 32 altın iplikle işlenmiş, 26 kadife, 9 ipek elbise, 45 sarık ve buna benzer hediyeler göndermişti. Bu sıralarda Safevî tâbiiyetinden Osmanlı tâbiiyetine geçen Hûzistan (İran Arabistanı) eyâletinin güneyindeki Arab şeyhliklerinin yeni durumunu tanıyan Şah Abbas, bu iş bir Osmanlı tahrikinin neticesi olmadığı için savaş sebebi saymayacağını da bildiriyordu. Türkistan'daki Türk devletleriyle olan münâsebetler de iyiydi. Bu sırada Doğu Türk âleminin en büyük hükümdarı, Şeybânîler'in yerine geçen ve onlar gibi Cuci Ulusu'ndan olan Cânîler'den İmamkulu Han (1611-1642) idi. Cengiz'in 18. kuşaktan torunu olan bu hükümdarın oğullarından Ali Muhammed Hân, 1618'de Safevîler'le yaptığı bir vuruşmada yenilmiş ve esîr düşmüştü. 8 yıl İran'da esîr kaldıktan sonra, 1626'da babasının bir mektubuyla berâber Istanbul'a gelmişti. Bu sırada Osmanlı - Safevî savaşı yeniden başladığı için, işbirliği teklif ediyordu. Cânîler, Mâverâünnehir, Fergana, Belh ve Bedahşân'ı, yâni Batı Türkistan'ın en büyük kısmını ellerinde tutuyorlardı. Harzem'de, Doğu Türkistan'da, Kazakıstan'da hepsi Cuci Ulusu'ndan inen hanların idâresinde, daha az ehemmiyetli başka Türk devletleri bulunuyordu.

Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa'nın İtalya Seferi (1620 Yazı)

Güzelce Ali Paşa'nın sadrâzam olması üzerine II. Osman, eski sadrâzam Dâmâd Halil Paşa'yı 3. defa kapdân-ı deryâ yaptı (23 aralık 1619). Bu değerli amiral, I. Ahmed devrinde anlatılan Akdeniz seferlerine benzer bir başarıyı, 1620 yazındaki seferinde de kazandı. Donanmay-ı Hümâyûn'u Istanbul'dan Mora'nın güneybatı kıyısındaki Türk üssü Navarin'e getirdi. Buradan Yunan (İyonya) Denizi'ni kuzeye doğru geçti. Taranto Boğazı'nda Adriyatik'e geldi. Dıraç üssünde bir müddet kaldı. 2 İtalyan gemisini ele geçirdi. Hiç beklenmedik bir tarzda doğudan batıya doğru Adriya Denizi'ne geçerek Manfredonia Körfezi'ne girdi ve İtalya'ya asker çıkardı. İspanya'ya ait Manfredonia limanını aldı ve tahrîb etti. Şehrin kalesi, Türkler'e ancak 3 gün dayanabildi. Kale ateşe verildi. Halil Paşa, bu zaferini, husûsî bir mektupla şeyhi olan devrin en büyük mutasavvıfı, şâir, bestekâr ve bilgin Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdâyî Efendi'ye bildirdi.

Almanya ile Münasebetler

Türkiye, Otuzyıl Savaşları'ndan pekaz faydalanabildi. Devlet bünyesi eskisi gibi sağlam olsaydı bu savaşa Türkiye'nin müdahalesi, Almanya'nın mahvıyla neticelenirdi. Halbuki, iç mes'elelerine iyice dalmış olan Osmanlı hükûmeti, küçük başarılar ve menfaatlerle yetindi. Bu arada Almanya'nın müşkil durumundan faydalanan Budin beylerbeyisi Karakaş Mehmed Paşa, ânî bir hücumla Budapeşte'nin kuzeydoğusunda, Tuna'nın doğu kıyısı üzerindeki Vacz (Almanca : Waitzen, Türkçe : Vac veya Vaç) kalesini aldı. 2 ağustos 1620'de Mollard Baronu'nun yerine Istanbul büyükelçisi olan Gallo, imparatoru nâmına bu olayı protesto etti. Dîvân, kulak asmadı. Yarım asırdan beri Almanya mes'elelerinde en büyük diplomat sayılan ve bu sırada yaşı 100'e yaklaşmış bulunan Belgrad kadısı Hâbil Efendi'ye İmparator II. Rudolf hususî bir mektup gönderdi ve Türkiye'nin Almanya'nın zor durumundan faydalanıp savaş çıkarmamasını rica etti. İmparator, âsî Çekler'in ve Protestan Almanlar'ın Istanbul'a gönderdikleri elçilik hey'etlerinin bağımsız devletlerin temsilcileri gibi resmen ve törenle kabûl edilmelerini de devamlı şekilde protesto ediyordu. II. Osman, bu durumdan faydalanamadı. Daha kuvvetli olan ve ileride Türkiye'nin Avrupa'daki varlığını tehdid edecek bulunan Almanya yerine, mevcudiyeti Rusya ve Almanya'ya karşı Türkiye için bir garanti olan Lehistan üzerine yürüdü. Halbuki bu sıralarda Aşağı Avusturya, Yukarı Avusturya, Bohemya, Moravya, Silezya gibi Habsburg imparatorluğunun en değerli eyâletlerine hâkim olan Protestanlar, padişaha 30.000 ekü (45 milyon TL.) haraç yollamışlar, yardım istemişlerdi. Kendini Bohemya (Çekoslovakya) kralı ilân eden (bu krallık tâcı, İmparator'a aitti) Friedrich, II. Osmân'a 1.000 duka (2.500.000 TL.) değerinde yakutlarla süslü bir saat, ayrıca gümüş borulardan yapılmış bir org, 72 saat, 3 büyük ayna ve daha birçok hediyeler göndermiş, kendisini desteklemesi şartıyla Bohemya krallığının padişaha tâbî vergi verir bir devlet olacağını bildirmişti (Hammer, VIII, 268-9).

HÂİLE-İ OSMÂNİYE ve NETİCELERİ

II. Sultân Osman Hân'ın Türkiye'nin Yenileşme Târihinin İlk Safhasını Teşkil Eden Reform Tasarıları

II. Sultan Osman, Lehistan seferinden Istanbul'a döndüğü zaman imparatorluğun en nüfuzlu simaları şunlardı : İran savaş-

larında tanınmış olan Sadrâzam Dilâver Paşa, Hoca Sâdeddin'in şeyhulislâm olan 2. oğlu Mehmed Es'ad Efendi (ki II. Osman'ın kayınpederiydi), onun gibi meşihat pâyesini taşıyan ve genç hükümdarın bir numaralı müşaviri olan Hâce-i Sultânî Ömer Efendi, eski sadrâzam 2. Vezir Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Halil Paşa (ki padişahın eniştesiydi), Rumeli kazaskeri Molla Ali Efendi (ki istisnaî bir durum olarak bir Habeş'ti), Anadolu kazaskeri Mûsâ Efendi (ki emsalinin arasında bilgisizliğiyle temâyüz etmişti), Dârussaâde ağası Süleyman Ağa, Yeniçeri ağası Ali Ağa, Başdefterdâr Vezir Bâkî (veya Abdülbâki) Paşa, Nişancı Vezir Ispartalı Mustafa Paşa, Vezir Mere Hüseyin Paşa'nın (müstakbel sadrâzam) yerine 1622 başlarında Mısır beylerbeyisi olan Vezir Bâbur Paşa, onunla berâber tâyin olunan beylerbeyiler, yâni Sıvas beylerbeyisi —müstakbel sadrâzam— Tayyâr Mehmed Paşa, Erzurum beylerbeyisi meşhur Abaza Mehmed Paşa, Dulkadır (Maraş) beylerbeyisi Kalavun Mehmed Paşa, Rakka (Urfa) beylerbeyisi Bostan Paşa, eski kazaskerlerden müstakbel şeyhulislâm büyük şâir Yahyâ Efendi. Harem-i Hümâyûn'da hiç bir kadının siyâsî nüfuzu yoktu.

Geçen kışın, tarihte görülmemiş bir şiddette geçmesi yüzünden Anadolu ve Rumeli'nde mahsul durumu çok kötü olmuş, Istanbul'da yiyecek herşeyin fiatı esaslı şekilde artmış, halk zarara uğramıştı. İhtilâlllerin birçoğunun kıtlık senelerinden hemen sonraya rastladığı bilinmektedir (Fransız Büyük İhtilâli de böyledir). Halk iyilik ve kötülük, hattâ semavî olayları bile padişahtan bildiği ve onu sorumlu tutmaya alıştığı için II. Osman üstelik seleflerinden hiçbirinde görülmiyen ve cimrilik derecesine varan tutumluluğuyla, milletin senpatisini az veya çok ölçüde kaybetmişti. Ancak Osmanoğlu olması dolayısıyla prestiji yerindedir ve Tanrı'dan sonra yeryüzünün en büyük şahsiyeti olduğu hakkındaki inanç sarsılmamıştır. Yâni prestiji kendi şahsına değil, mensup olduğu hânedâna dayanmaktadır. Kaanûnî'den, 56 yıldan beri gelen 6 padişahın şüphesiz en muktediri olmasına rağmen, tecrübesizliği ve değil seleflerinin, XIX. yüzyıl başlarına, II. Mahmud'a kadar haleflerinin bile akıllarından geçirseler ağza almaya cesâret edemedikleri derecede radikal reformlar düşünmesi ve bunları tatbika kalkışması, kendisini hiç olmazsa belirli tabakalarda sevilmiyen adam hâline getirmiştir. Lehistan seferinden döndükten sonra yanına sâdece bir cellâtla bir veya iki subay alıp gûya mütenekkiren (kıyafet değiştirerek, daha doğrusu gayriresmî) alelâde bir zâbıta âmiri gibi geceleri sokakları, meyhaneleri, dolaşması, uygunsuzluğunu gördüklerinin hemen başını vurdur-

ması, padişahlarını Tanrı ile milleti arasında bir mevkide görmeye alışmış ve böyle görmek istiyen halkı şaşırtmıştır. Uygunsuz takımından çoğunun Yeniçeri ve diğer Kapıkulu ocaklarına mensup nefer ve subaylar olması, bu ocak mensublarının îdâmları için hususî kanunlar olduğu ve kendi ocakları içinde icrâ edildiği hâlde, II. Osman'ın sokakta yakaladığı Yeniçeri'yi : «Bre Hotin'de er meydanından kaçan sen miydin?» diye öldürtmesi, hükümdara sâdık olan ocak ağalarını bile müteessir etmiştir.

Çok derinlere inilmek istenirse, Kaanûnî'den hemen sonra bâzı devlet adamlarının, ezcümle Hoca Sâdeddin Efendi'nin Kapıkulu Ocakları'nın ıslahından ümit kestikleri ve birşeyler yapmak istedikleri görülür. Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'nin, şahsen tanımış olması lâzımgelen Sâdeddin Efendi'nin fikirlerinden mülhem olabileceği de düşünülebilir. Ancak Türkiye'nin yenileşme tarihinde ilk ciddî hamle şüphesiz II. Osman'ın şahsında kendini gösterir. O tarihten bugüne kadar Türkiye'de daima iki fikir, muhafazakârlık ve inkılâpçılık karşı karşıya gelmiş, padişahlar —II. Abdülhamid hâriç— daima inkılâpçı fikri tutmuşlar, hattâ bu partinin liderliğini yapmışlardır. Her iki parti de sonsuz hatalara düştüğü için, bu iki fikri XVII. asırdan beri gaayet güzel muvazene hâlinde tutan İngiltere'de olduğu gibi bir demokrasi doğamamıştır. Osmanlı imparatorluğunda bir anavatan mefhumu olmaması, Avrupa devletlerinin yaptığı gibi devletin anavatan ve çeşitli derecelerde sömürgeler şeklinde mütalâa edilmemesi, esâsen fikir akımlarını dengeli ve tesirli bir şekilde kullanmayı imkânsız kılıyordu. II. Osman'dan hemen sonra ıslahat fikrinin Kâtib Çelebî ve Koçi Bey gibi mütefekkirleri yetiştiği halde, bu fikirler, millete mal edilememiştir.

II. Osman, bâzı halefleri gibi yalnız orduda değil, topyekûn müesseselerde reform yapmıya kalkışmış, acele ettiği için, partiyi kaybetmiştir. II. Osman'ın yapmak istediği reformların karakteri sathî değil, radikaldir. Meselâ Kapıkulu Ocakları'nı ıslah değil, ilga etmek, yerine Anadolu, Suriye ve Mısır Türkleri'nden müteşekkil yeni, yalnız askerlikle uğraşan, padişahın emirlerine mutlak şekilde bağlı bir ordu kurmak istiyordu. Bu şekilde Saray, Harem, ilmiye teşkilâtlarını yeniden kurmak, yeni kanunlar çıkarmak, hattâ kıyâfet inkılâbı yaparak daha pratik giyinmek ve giyindirmek niyetindeydi. Harem ve Saray teşkilâtında yapacağı ıslahatta müşaviri, Peçevî'ye göre gaayet aydın bir şahsiyet olan Dârussaâde ağası Süleyman Ağa idi.

Es'ad Efendi'nin muktedir ellerinde olan ilmiye sınıfı, çekim-

ser, fakat Kapıkulu Ocakları, açıkça muhâlifti. Pâdişâhın birçok kere Yeniçeri ortalarını (taburlarını) bizzat teftiş edip yoklama yapması, Yeniçeri subaylarına birliklerinin önünde son derece ağır sözler söyleyip azarlaması, hattâ askerlik değerlerini reddederek hakaret etmesi, hiç beğenmediği böyle bir ordunun kıdem zamlarını vermemesi, Kapıkulu Ocakları ile 1 numaralı Yeniçeri sayılan padişahın arasını iyiden iyiye açtı. Hele II. Osman'ın Haleb beylerbeyîsine ve sâir ilgililere Anadolu, Suriye ve Mısır Türkleri'nden asker yazdırmak için gizli bir irâde göndermesi ve Sarayda adamları olan Yeniçeriler'in bunu öğrenmeleri, anlaşmazlığı en vahîm duruma getirdi. II. Osman, Cezâyir ve Tunus beylerbeyilerine birer hatt-ı hümâyûn göndererek, donanmalarını Lübnan kıyılarında toplamalarını bildirdi. Bütün bunlardan, II. Osman'ın bir takım şeyler, fakat esaslı, o tarihe kadar görülmemiş şeyler yapacağı anlaşılıyordu. Şüphesiz yapacağı reformun safhaları kendi kafasında olgunlaşmış, bunları en yakın müşâvirleriyle görüşmüştü. Fakat biz ancak, bu reformlardan dışarıya sızabilenlere vâkıfız. II. Osman'ın Lübnan'da birkaç kazâya hâkim olan âsî Emîr Fahreddin'i tepelemek için asker toplattırmak istediğini ileri sürmesi şüphesiz açık bir bahâne olduğu gibi, hacca gideceğini ilân etmesi de böyledir. Zira değil kendinden önce gelenler içinde, kendinden sonra gelen padişahlar içinde bile hacca gitmiş tek kişi yoktur. Hicaz fâtihi olan Yavuz bile Hicâz topraklarına ayak basmamıştır. Zamanımıza kadar, 700 yıldan beri Hicaz'a ayak basan Osmanoğulları, Sultan Cem'le, saltanattan düştükten sonra VI. Mehmed Vahîdeddin'den ibarettir ve bunların yalnız ilki haccetmiştir. 408 yıl halîfelik titrini taşıyan bir Hânedân için belki bu durum ilk bakışta tuhaf görünür. Fakat o zamanın ulaştırma imkânlarıyla bir padişahın aylarca seyahati göze alıp devlet işlerini bırakması imkânsızdı ve şehzâdelerin de bulundukları yerlerden haccetmek için ayrılmalarında büyük mahzurlar vardı.

Cezâyir ve Tunus'un Avrupa'ya kan kusturan kudretli donanmalarıyla berâber Donanmay-ı Hümâyûn'u almış, Anadolu, Suriye ve Mısır eyâletlerinde Türkmenler'den asker yazmış, bu eyâletlerdeki tımarlı sipâhîleri de yanına katmış bir II. Osmân'ın, Istanbul'a gelince Kapıkulu Ocakları'na istediğini yaptıracağı muhakkaktı. Yâni tasarladığı reform, tatbikı mümkin olmıyan birşey değildi. Zira Kapdân-ı Deryâ 2. Vezir Halil Paşa'ya 80.000 duka (200 milyon TL.) göndererek, Donanmay-ı Hümâyûn'un eksikliklerini en kısa zamanda tamamlanmasını ve Cezâyir-Tunus filolarıyla birleşmek üzere Lübnan kıyılarına hareketini emretmişti.

Meydana getireceği yeni, disiplinli, modern orduyla II. Os-

man, Avrupa'yı altüst etmeyi düşünüyordu. Zira Avrupa devletleri, henüz Türkiye'yi tehdîd edebilecek güce erişememekle berâber, son çağlarda ciddî terakkiler kaydetmişlerdi.

Reformun yalnız askerî sahada olmıyacağını kaydetmiştik. II. Osman'ın düşünmek değil, tatbikına başladığı bir reform da, Hânedân'ın geleceğiyle ilgiliydi. XVI. yüzyılda padişahların Saray'da yetiştirilmiş çeşitli kavimlerden cariyelerle evlenmeleri, XIV. ve XV. yüzyıllarda olduğu gibi başka hânedanların prensesleriyle evlenmeyi terketmeleri, II. Osman'a göre mahzurluydu. Ancak padişah veya padişahlığa namzet şehzâdelerin Istanbul'un tanınmış ailelerinden kız alması, o zamanın siyâsî ve içtimâî şartlarına göre daha da mahzurluydu. Istanbul'da padişaha akraba şahısların ve ailelerin türemesi zararlıydı. II. Osman, bu mahzuru vârit görmemiş olacak ki, önce III. Murad'ın dâmâdı olan Dâmâd Pertev Paşa'nın, güzelliği bütün Istanbul'da meşhur kızıyle evlendi. Adını bilmediğimiz bu Hanım-Sultan, ana tarafından Osmanoğlu idi. Sonra Es'ad Efendi'nin gene güzelliğiyle ünlü kızı Ukayle Hatun'u istedi. Şeyhulislâm, birçok mahzur görmüş olacak ki, kızını II. Osman'a vermekte çekingen davrandı. Ancak tabiatiyle padişahın irâdesine karşı gelemediğinden, II. Osman, Hoca Sâdeddin'in torunuyla da evlendi. Biz şahsen hiç tereddüt etmiyoruz ki, II. Osman, bu hanımlardan şehzâde doğunca onu velîahd ilân edecek ve hayattaki 5 kardeşinin saltanat hakkını kaldıracaktı. Bir rivâyete göre II. Osman, Ukayle Hatun'u şehzâdeliğinde görüp çok beğenmiş ve evlenince de imparatoriçe ilân etmişti. Ancak herhalde «Haseki-Sultan» unvanını verdiği bu zevcesinin hukukî durumunu Harem dışında ilân ettirmemiş olacaktır. Zâten kadınların devlet işlerine karışmasına şiddetle muarızdı. Bilindiği gibi Osmanoğulları'nda hiçbir padişah zevcesi imparatoriçe mevkiinde değildir ve olamamıştır. Batılılar'ın Hurrem'i ve benzerlerini bu sıfatla anmaları fantezi kabîlindendir. Tek imparatoriçe, eğer hayattaysa, padişahın annesi (vâlide-sultan) idi. Ukayle Hâtûn'un nikâhı, 600.000 duka (1,5 milyar TL.) mihr ile kıyılmıştır.

II. Osman'ın Istanbullu tanınmış ailelerden iki kızla evlenmesi şaşkınlık yaratmış ve çok geleneksever olan Istanbul halkı tarafından pek de iyi karşılanmamıştır. Bu sıralarda II. Osman, hacca gideceğini resmen ilân etmiş ve hazırlıklara başlamıştır. Kayınpederi Es'ad Efendi'nin bu tasavvurundan vazgeçmesi için verdiği öğüt, müessir olmamıştır. Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'nin, kardeşi Karakaş Efendi'yi Mekke kadılığına kabûl etmek istemi-

yen Mekke Şerîfi'nden öç almak için padişahı Hicaz'a sürüklemek istediği gibi bir rivayet varsa da, biz II. Osman'ın reform projeleri içinde bu rivâyeti pek zayıf görüyoruz. Bütün bu olaylar olurken, başlarına gelecekleri anlıyan Yeniçeriler, II. Osman aleyhinde ateşli bir propagandaya girmişlerdi. Padişahın haksızlıklarını büyük mübalâğalarla anlatıyorlardı. Fakat propaganda malzemesi olarak seçilen mevzular, esas itibariyle doğruydu. Meselâ yüzyıllardan beri verilmesi âdet olan bahşişleri padişahın askerinden esirgemiş olduğu doğruydu. Hotin seefrinde 100 Yeniçeri'yi korkaklıkla itham edip öldürtmüş olduğu doğruydu. Fakat tabiatiyle aynı padişahın aynı seferde yaralanan gazileri hastahane çadırlarında ziyâret ettiği saklanıyordu. İlmiye sınıfının salâhiyetlerini kıstığı, şer'î kanunların bâzılarını tatbikten menettiği, âdetâ görevlerini fetvâ ve ibâdet işlerine inhisar ettirdiği doğruydu. Velîahd-Şehzâde Mehmed gibi son derece değerli bir prensi hiçbir suçu yokken öldürttüğü doğruydu. Kapıkulu emeklilerinden 2.000 kişinin, kendisi Hotin seferindeyken Pîr Mehmed Paşa'dan sonra Istanbul muhâfızı, yâni saltanat nâibi olan Vezir Nişancı Ahmed Paşa'ya kafa tuttukları için emekli maaşını kestirdiği doğruydu. Birçok subayın ulûfesini kıstığı, yâni maaşını tenzil ettirdiği doğruydu. Hafif elbiseler giyip, bindiği ata hafif koşumlar taktırarak şimdiye kadar görülmemiş bir kıyafette halkın önünden geçtiği doğruydu. Hâile-i Osmâniye hakkında bir eser yazmış olan Yeniçeri subaylarından Sefer oğlu Solak Hüseyin Nev'î'nin ifadesine göre «Sa'âdetlû Pâdşâh, Yeniçeri ve (Kapıkulu olan) Sipâhî tâifesin kırıp Etrâk'den (Türkler'den) segbân ve Türkmân'dan (Türkmenler'den) cündî yazmak hevâsına düşüp Anadol semtine geçmiye hâzır ve âmâde» olduğu doğruydu. Anadolu köylüsünden yaya ve göçebe Türkmenler ve Mısır Memlûkleri'nden atlı asker yazıp bu yeni orduyla başta Yeniçeriler olmak üzere belki bütün Kapıkulu Ocakları'nı söndürmek istediği doğruydu. Anadolu'daki beylerbeyilere bu şekilde asker yazmaları için ferman gönderdiği doğruydu. Bir ara Istanbul'daki Kapıkulu Ocakları içinde bir iş göremiyeceği düşüncesiyle taht şehrini bir müddet için Bursa'ya nakletmek istediği doğruydu. Dinî törenlere ataları derecesinde riayet etmeyip milletinin hislerini incittiği doğruydu. Şüphesiz haksız olmakla berâber mutaassıp muhitlerde «dinsiz» diye anıldığı doğruydu. Yapacağı reformlara karşı koydukları takdirde, Yeniçeri Ocağı gibi ilmiye sınıfı ileri gelenlerini de «kıracağı» nı bizzat ulemâ'dan birkaçının yüzüne karşı haykırdığı doğruydu. Nihâyet şüphesiz dindar bir adama, hele halîfeye, dünya Müslümanları'nın başı olan şahsa yakışmıyacak bir şekilde, fikirlerine

aykırı bir fetvâyı bütün devlet adamlarının gözü önünde yırtıp yere attığı doğruydu.

Sultan Osman'ın 10 Mayıs 1622 Gecesi Gördüğü Tarihi Rüya

Sultan Osman Hân, tatbikına kalkıştığı devletin bünyesini esastan değiştirecek ve muhtemelen başarıldığı takdirde faydalı olacak olan reformlarının ne derecelere kadar müşkil bir iş olduğunu kavramıştı. 10 mayıs gecesi gördüğü meşhur rüya, kendi nefsiyle müthiş bir mücâdele hâlinde olduğunu, yapmıya kalkıştığı reformun doğru olup olmadığı hakkında şuuraltında da olsa bir tereddüt duyduğunu gösterir.

Sultan Osman, rüyâsında arkasında zırh olarak savaş kıyafetinde tahtında oturmuş, *Kur'ân* okumaktadır. Birden karşısında Hazret-i Peygamber zuhur etmiş, arkasından zırhı ve elinden *Kur'ân*'ı alarak yüzüne bir tokat atmıştır. Dehşete düşen Sultan Osman, şefaatini dilemek için ayaklarına kapanmak istemişse de Peygamber müsaade etmemiştir. Bu müthiş rüyânın te'sirinden, titriyerek uyanan Sultan Osman, Ömer Efendi'ye, Sadrâzam'a, Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî'ye rüyayı anlatmaktan kendini alakoyamamıştır. Şeyh ve Sadrâzam, Istanbul'dan ayrılmasının mahzurlu olduğu, Hoca ise, din ve devlete hayırlı projeleri üzerinde tereddüde düştüğü için Peygamber'in gazabına uğrıyacağı şeklinde tefsirde bulunmuşlardır. 12 mayısta Sultan Osman, Eyüpsultan'ı ziyâret ederek kurbanlar kestirmiş ve sadaka dağıtmıştır. Üsküdarlı Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî Efendi, Istanbul'dan ayrılmasının büyük ve felâketli olaylara sebeb olacağını söyliyerek II. Osman'a uzun boylu ve mânâlı şekilde nasîhat etmişse de, genç hükümdar, babasının da şeyhi olan büyük mutasavvıfın sözlerine kulak asmamıştır.

Hâile-i Osmâniye'nin Birinci Günü: 18 Mayıs 1622

Osmanlı tarihçileri, Türkiye tarihinde gerçekten emsalsiz olan Genç Osman faciasına «Hâile-i Osmâniye» demektedirler. Bu dehşetli hâile (fâcia), 18 mayıs sabâhının erken saatlerinden îtibâren patlak vermiş ve te'sirleri, yıllarca koca imparatorluğu altüst etmiştir.

18 mayıs sabahı güneş doğarken padişah tuğları, Üsküdar sahrâsına dikildi. Gerçi halk, günlerden, hattâ haftalardan beri padişahın hacca gideceğini biliyordu. Fakat tuğlar dikilmek sûre-

tiyle bu iş, resmen ilân edilmiş oldu. Eski sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa, saltanat nâibi olarak Istanbul'da kalacaktı. II. Osman, Edirne muhafızlığına Vezir Gürcü Mehmed Paşa'yı, Bursa muhâfızlığına da Vezir Topal Receb Paşa'yı getirmişti ki, bu iki vezir de sonradan sadrâzam olmuşlardır. Kapdân-ı Deryâ 2. Vezir Dâmâd Halil Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn'u Lübnan'a götürmek üzere II. Osman'dan hareket emri bekliyordu. II. Osman, en güvendiği Yeniçeriler'den 500'ünü, ve Kapıkulu Sipahileri'nden (tımarlı sipahilerle karıştırmamalıdır) 1.000'ini, 40 müteferrika, 30 Dîvân-ı Hümâyûn (bakanlar kurulu) kâtibi ve sair Saray mensuplarıyla berâber götürecekti. Sadrâzam, Defterdar, Nişancı gibi padişahın güvendiği büyük devlet adamları da sefere katılıyorlardı. 1.500 Kapıkulu askerinin dışında kalan on binlerce asker, Istanbul'da bırakılıyordu. Halbuki padişahın sefere çıkışında bunların berâber götürülmesi, yüzyıllardan beri gelen bir âdetti. II. Osman'ın, 1.500 asker dışında bu ocaklara hiçbir itimadı olmadığı anlaşılıyor.

Tuğların Üsküdar'da dikildiğinden bir iki saat geçmişti ki, Yeniçeriler «kazan kaldırmış» bulunuyorlardı. Süleymaniye'de toplanan Yeniçeriler, muntazam bir yürüyüşle Atmeydanı (Sultanahmed Meydanı)'na geldiler. Ellerinde Şeyhulislâm Es'ad Efendi'den aldıkları «pâdişâhlara hac lâzım değildir. Yerinde oturup adl eylemek evlâdır. Câiz ki bir fitne zuhûr eyliye!» fetvâsı vardı. Ricaut'nun (II, 481) işaret ettiği gibi, değil padişahın, büyük devlet memurlarının bile, aylarca işlerini bırakıp hacca gitmeleri caiz değildir. Es'ad Efendi, son âna kadar dâmâdını ikaz etmiş, fakat II. Osman'ın niyetinden vazgeçmiyeceği belli olunca, muhalif durumunu açığa vurmuştu. Kanuna aykırı ve görülmemiş bir şey olarak hocası Ömer Efendi'ye meşihat pâyesi vermesinden, yüzyıllardan beri devam eden şeyhulislâmlık salâhiyetlerini kısmasından, hareketleri hakkında kendisiyle danışmamasından dolayı dâmâdına kırılan Es'ad Efendi'ye ehemmiyet vermiyerek ve yapacağı reformlara inanmış veya inandırılmış bir ilmiye mensubunu meşihat makamına getirmeyi ihmal ederek II. Osman, büyük bir hatâ işlemişti. Yavuz gibi bir adamın bile en önemli mes'elelerde şeyhulislâma danıştığı bir devlette, bu müesseseyi bir kenara itmek istemek şüphesiz tecrübesizlik eseriydi. II. Osman'dan çok daha olgun ve tecrübeli bir hükümdar olan II. Mahmud (II. Osman'ın kardeşinin torununun torunu olur), aynen onun gibi, hem de daha büyük bir cesâretle Istanbul'da, Kapıkulu Ocakları'nın yanıbaşında yeni bir ordu (Asâkir-i Mansûre) kurmuş ve bu orduyla, kan ve ateşle Yeniçeriler'i ortadan kaldır-

mıştı. Fakat II. Mahmud, bu işi tam 18 yıl, en büyük dikkatlerle hazırlamış, Yeniçeri ağalarının (generallerinin) çoğunu elde etmiş, ocağın en mühim mevkîlerine kendi adamlarını yerleştirmişti. II. Osman'da böyle bir dikkat ve hazırlık safhasını görmüyoruz. Ancak II. Osman'ın yeryüzünün mutlak şekilde en kudretli ve en büyük devlet başkanı olduğu, II. Mahmud'unsa ardarda gelen mağlûbiyetler ve başarısızlıklardan ders almayı bildiğini de unutmamak lâzımdır.

18 mayıs çarşamba günü öğle üzeri, Istanbul'da normal hayat durmuştu. Kapıkulu Ocakları'nın Sultanahmed Meydanı'nda toplandığını ve her taraftan bu istikamete aktığını gören halk, evlerine çekilmiş, bütün çarşılar ve dükkânlar kapanmıştı. Otağ-ı hümâyûnun bu gün Üsküdar'a geçirilmesi kararlaştırılmışken, Topkapı Sarayı'nın yolları kesilmiş olduğu için, mümkin olmadı. Aziz Mahmud Hüdâyî, hac niyetinden vazgeçmesi ve yumuşak davranarak askeri yatıştırmasını tavsiye ederken II. Osman, kayınpederi Es'ad Efendi'nin fetvâsını yırtıp âsîlere küfürler ediyordu. Halbuki bu durumda bile vaziyeti kurtarmak mümkindi. Çünki Kapıkulu Ocakları âsî durumuna düşmemek için, subaylarının ikazıyla silâhsız olarak Sultanahmed'de toplanmışlardı. Padişahlarına isteklerini bildirmeye hazırlanıyorlardı. Ortada II. Osman'ın düşürülmesini isteyen kimse yoktu. Padişahın hac sevdasından vazgeçmesi ve kendisini devletin gelenekleri ve kanunları dışına sevkeden kimselerin îdâmı isteniyordu.

Kapıkulu askerinin II. Osman'a verilmesini kararlaştırdıkları arîzada şöyle deniyordu : «Pâdşâhın bu tarîk ıle Hicâz'a gitmesi, mücerred bizden î'râz-u nefrete mebnî olup bir gayri mûcibi yokdur. Nizâm-ı â'lem içün pâdşâhlar, hacc-ı şerîfi terk edegelmişlerdir. Düşmen zuhûru ve â'dânın şerr-ü şûru ihtimâli var iken memâlik-i mahrûsayı koyup gitmek hatâdır. Bu kârdan ferâkat olunmak gerekdir!» (Naîmâ, II, 213).

Diğer taraftan Ocak Ağaları, Es'ad Efendi'den padişahı kanun ve geleneklere mugayir işler yapmak husûsunda teşvik edip devletin bünyesini ve milletin menfaatlerini bozanların katli vâcib olduğu husûsunda fetvâ almışlardı. Fetvâ şöyleydi :

«Suâl : Pâdşâh-ı Cihânbân'ı azdırıp Beytü'l-Mâl-i Müslimîn'i (devlet hazinesini) telef etdirip bunca fitne ve fetârete sebeb olan kişilere şer'an ne lâzım gelir? —El-cevâb : Katil lâzım gelir!»

Fetvâ parçalamayı âdet hâline getiren II. Osman, bu derece kritik bir durumda bu fetvâyı kendisine getiren ulemâ'nın önün-

de kâğıdı yırtıp yüzlerine attı. Bu sıralarda Donanma'dan kaçan bâzı levendler ve azablar (deniz piyâdesi) da Sultanahmed meydanına gelmişler, çıkacak kargaşalıkta ne gibi menfaatler sağlıyabileceklerini düşünmiye başlamışlardı. Kapıkulu Ocakları arasında her zaman rekabet vardı. II. Osman'ın bu ocakların en kudretlisi olan Yeniçeriler'den faydalanmayı düşünmek istemeyişi, çok büyük bir hatâdır ve felâketine sebep olmuştur. Tabiî sadrâzam ve vezirler de hiçbir tedbir almamışlardır. Âsîler, fetvânın yırtılmasından sonra, II. Osman üzerinde müessir olduğunu bildikleri Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'nin sarayına gitmişler, pâdişaha nasihat etmesini söylemek istemişlerse de, Efendi bu sıralarda sarayından kaçmış bulunuyordu. Bunun üzerine sarayı yağma edilmiştir. Bundan sonra aynı maksatla ve daima silâhsız olarak âsîlerden bir grup, Sadrâzam Dilâver Paşa'nın sarayına gitti. Halbuki Dilâver Paşa da sarayında değildi. Sadrâzamın muhâfızları sarayı savunmuşlar ve silâhsız yeniçerilerden birkaçını okla öldürmüşler ve iş, tamâmen çığırından çıkmıştır. Yeniçeri generallerinden Çavuşbaşı Çalı-zâde, âsîlerin silâhlanmalarını önlemek istemişse de, taş yağmuruna tutularak kaçırılmıştır. Yeniçeri ağası Ali Ağa, yanında birkaç çorbacı (binbaşı) olduğu hâlde âsîlere nasîhat etmek istemiş, fakat Çavuşbaşı'ndan daha başarılı olamamıştır.

Akşama doğru II. Osman durumun vehâmetini kavramıştır. Birkaç saat önce bu anlayışı gösterseydi, Türkiye tarihinin en fecî olaylarından birini önlemek mümkin olacaktı. Ulemâ'dan birkaçını Saray'a çağıran II. Osman, âsîlerin isteklerini sormuş, şu cevâbı almıştı: «Kul tâifesi (Kapıkulu Ocakları), Pâdşâh'ın Anadolu semtine geçdiğine râzî değillerdir ve birkaç kişilerin mansıbda olduğun istemezler: Hâce Efendî ile Dâru's-Sa'âde Ağası'nın nefy olduğun isterler». II. Osman: «Varın söyleyin, Kâbe'ye gitmekden ferâgat eyledim; ammâ anları, mansıblarından bile ref' etmem» şeklinde cesur bir cevap vermiş, yâni seferinden —herhalde durum yatışıncaya kadar— vazgeçmiş, fakat hocasıyla Dârüssaâde Ağası'nın sürülmelerini değil, azillerini bile kabûl etmemiştir. Bu anda bile, bu iki şahsın Istanbul'dan uzaklaştırılmak sûretiyle mes'elenin yatıştırılması ihtimâli vardı. Fakat II. Osman, bu imkânı kullanmamıştır.

Hâile-i Osmâniye'nin İkinci Günü: 19 Mayıs 1622

19 mayıs sabahı, başta Yeniçeriler olmak üzere Kapıkulu Ocakları, on binleri aşan bir kalabalık hâlinde Fâtih'te toplandı-

lar. Fâtih Camii'nde sabah namazı kılındı. Oradan yürüyüşe geçilerek Sultanahmed'e gelindi. Âsîlerin dâvetiyle ilmiye sınıfının birçok mensubu da Sultanahmed Camii'nde toplanmıştı. Gelenlerin başında Şeyhulislâm Hoca-zâde Es'ad ile eski kazaskerlerden büyük şâir Yahyâ Efendiler vardı. Bunlar, Ocak Ağaları, yâni Kapıkulu generalleriyle camiin içinde müzakereye başladılar. Ulemâ'nın, askerin müftit isteklerini yumuşatmıya çalıştığı ve kısmen muvaffak olduğu görüldü. Padişahtan 6 şahsın başının istenmesine karar verildi. Bunlar, Sadrâzam Dilâver Paşa, Hâce-i Sultânî meşihat pâyeli Ömer Efendi, Darussaâde ağası Süleyman Ağa, eski Istanbul muhâfızı ve kaymakamı Nişancı Vezir Ahmed Paşa, Başdefterdar Vezir Bâkî Paşa ile Sekbanbaşı Nasûh Ağa'dır. Sekbanbaşı demek, Yeniçeri ağasından sonra bu ocağın en büyük bir generali demekti. Nasûh Ağa, ısyâna şiddetle muhâlif olduğu için başı isteniyordu. Bu istek, ulemâ'dan 12 kişinin ittifakıyla tasdik edildi : bunlar, Es'ad ve Yahyâ Efendiler'den başka, Nakıybüleşrâf Gubârî Efendi, Ayasofya hatîb ve vâızı Ömer Efendi, Sultanahmed hatîb ve vâızı Bostan-zâde Mehmed Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi, büyük şâir Azmî-zâde Hâletî Efendi, Kadı-zâde Feyzî Efendi, Derviş Efendi ve Mustafa Efendi idi. Karar, Feridun ve Halil Çelebîler tarafından kaleme alındı. Ulemâ, padişahı «azdırdığına» kesin şekilde kani oldukları Hâce-i Sultânî ile Dârussaâde Ağası'nın yok edilmesini istiyordu. Ancak diğer 4 şahıs üzerinde tereddüt gösterdiler. Es'ad ve Yahyâ Efendiler, bu 4 şahıstan vazgeçilmesini istedilerse de, ağalara söz anlatamadılar. Bu Ocak Ağaları'na göre Sadrâzam'ın suçu, silâhsız Yeniçeriler'i ok yağmuruna tutturması, Defterdâr'ın suçu askere gümüşü eksik akça vermesi, Nişancı'nın suçu emekli subayların maaşlarını kesmesi, Sekbanbaşı'nın suçuysa Yeniçeri Ocağı'nı savunacağı yerde kötü körüne Nişancı Paşa'nın (devlet bakanı) emrine itaat etmesiydi.

Ulemâ'dan bir hey'et, hazırlanan arîzayı Topkapı Sarayı'na gidip II. Osman'a sundu. Genç hükümdar, kâğıdı okuduktan sonra : «katli taleb olunan âdemleri vermem!» dedi. Ulemâ'nın sözcüsü ile Türk Hâkanı arasında şu konuşma geçti :

— Pâdşâhım, istediklerini ver, yoksa hâl harâb olur. Cem'îyet, azîm cem'îyetdir. Ehven-i şerreyn ihtiyârı lâzımdır.

— Mukayyed olman, anlar başsız askerdir, tez dağılır.

— Kul tâifesi cem'îyet etdiklerinde istediklerin alırlar; ecdâd-ı izâmınızdan alagelmişlerdir. Mukaddemce olmak evlâdır.

— Bu fitne erbâbını siz (ulemâ) tahrîk etmişe benzersiz. Ev-

vel sizi kırarım, bâdehu anları. Ol tâifenin tedârükü görülmüşdür (Naîmâ, II, 216).

Padişahın gururunu ve veziyetin vehâmetini kavrıyan devlet adamları, II. Osman'ı ikaz etmek istemişler, eski sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa: «Pâdşâhım, bu kulunu (beni) dahi isteseler veriniz; hemân sen sağ ol!» diyerek sonunda hükümdarın hayatının da tehlikeye gireceğini îmâ etmişse de, dinletememiştir. II. Osman, aracı olarak gelen ilmiye mensublarını göndermeyip Saray'da tevkif ettirmiştir. Bunların gelmesini sabırsızlıkla bekliyen âsîler, gelmemeleri üzerine daha çok coşmuşlar, fakat Saray'a girmekte tereddüt etmişlerdir. Saray'da başta bostancılar olmak üzere mükemmel silâhlanmış binlerce asker bulunduğu sanılmıştır. Fakat böyle birşey bile yoktu. Nitekim Ayasofya minarelerine çıkıp Saray'ın içini gözliyen âsîler, orada asker nâmına birşey göremediklerini söyliyerek, Yeniçeriler'in son tereddüdünü de kırmışlardır.

Bunun üzerine on binlerce âsî, Saray'ın dış kapısına dayandı. Kapılar, şüphesiz ihânet eseri olarak açıktı. Asker, en küçük mukavemet görmeden dış avluya doldu. Yeniçeriler ve sipahiler silâhlıydı. Acemioğlanları, cebeciler, topçular, toparabacılar ve lâğımcılar silâhsız gelmişlerdi; bunlar, Saray'da ele geçirebildikleri silâh ve sopalarla silâhlandılar. Kapıkulu Ocakları'nın arasına binlerce çapulcu da karışmıştı. Bunlar gûya Istanbul halkını temsil ediyorlardı. Asker, bunları başlarından savmak için, bir vuruşma sırasında kendilerine ayakbağı olacaklarını söyleyip Saray'dan çıkmalarını istedi. Fakat çapulcular: «Asker-i İslâm kandaysa biz de andayız. Asâkir-i İslâm'sız bize dirlik harâmdır. Dirilirsek bile (berâber) ve kırılırsak bile oluruz!» diyerek ne bahasına olursa olsun, yağmaya katılmak kararında olduklarını bildirdiler. Âsîler, ikinci kapıdan da bostancılar çıkar korkusuyla, fakat en küçük bir mukavemet görmeden geçip ikinci avluya doldular. Oradan üçüncü kapıdan geçip, üçüncü avluya girdiler. Üçüncü avludaki haremağaları kaçıştılar. Saray âdetâ boşalmış, herkes bir deliğe girmiş, en büyük kısımsa daha geceden Saray'ı terketmişti. Bu sırada II. Osman'ın tevkif ettirdiği ilmiye sözcüsü Nakıybüleşrâf Gubârî Efendi görünüp: «Bizim sözümüz geçmedi; siz kendiniz girip söylen!» diyerek âsîleri kışkırttı.

Bunun üzerine Sultan Osman, âsîler tarafından «ayak dîvânı»na dâvet edildi. Yâni İslâm'dan önceki devirlerden gelen bir geleneğe göre Türk Hâkanı, tab'ası tarafından yüzyüze konuşmaya çağrıldı. Ancak II. Osman, âsîlerle konuşmayı gururuna yediremediği için son hatâsını yaptı ve ayak dîvânı teklifini reddetti.

Âsîlerin arasında, Eski Saray'daki Vâlide-Sultan, yâni I. Mustafa'nın annesi tarafından elde edilmiş adamlar vardı. Vâlide-Sultan, bu adamları dâmâdı olan Kara Dâvud Paşa vasıtasıyla elde etmişti. İşte bu adamlardan biri, binlerce kişinin arasında: «Sultân Mustafâ Hân'ı isteriz!» diye bağırdı. Bu şahsın kim olduğu anlaşılamadı. Fakat birkaç kişinin aynı sözü tekrarladığı ve birkaç dakika sonra bu sözün nakarat gibi dillere düştüğü görüldü. Kitle psikolojisi ve ihtilâllerin nasıl çığırından çıkarıldığını anlamak için bu olay, gayetle karakteristik bir hâdisedir. Çünki Sultan Osman hal'edilse bile yerine hiçbir sûretle saltanatı câiz olmıyan deli amcasını geçirmek, akıl alır işlerden değildi. Ortada meşrû velîahd olarak, Sultan Osman'ın kardeşi Şehzâde Murad bulunuyordu. Ancak kalabalığa karışan ajanlar, Velîahd-Şehzâde tarafından değil, Sultan Mustafa'nın annesi, kızkardeşi ve eniştesi tarafından elde edilmişlerdi. Bir tek akıllı çıkıp da, deli olduğu için tahttan indirilen bir padişahın nasıl tekrar cülûs edeceğini, Velîahd-Şehzâde'nin hakkının nasıl yeneceğini soramadı. Her işi bilir ve akl-ı evvel geçinen ulemâ efendiler, cesâret edip de bu şuursuz kitleye söz söyliyemediler.

II. Osman, kendinden ancak 4 ay küçük kardeşi Velîahd-Şehzâde Mehmed'i öldürttüğü halde, bir delinin tekrar tahta oturtulabileceğini aklından geçirmediği için, amcası Sultan Mustafa'ya dokunmamıştı. Velîahd-Şehzâde Murad ise bu sırada henüz 10 yaşına bile gelmemişti. Böyle bir çocuğun tahta geçirilebileceğini de ummamış, ortada padişah olarak kendinden başka kimseyi görememişti.

Âsîler, Sultan Mustafa'nın bulunduğu dairenin kurşun kubbesini delip ip sarkıtarak içeri girdiler. Birkaç zenci harem ağası, âsîleri oklıyarak uzaklaştırmak istediyse de, derhal öldürüldüler. Sultan Mustafa, şaşkın ve perişan, binlerce âsînin arasında dairesinden çıktı. II. Osman, bu andan itibâren ihtilâlin tamâmen çığırından çıktığını, ortada kanun, gelenek, ahlâk, sadâkat kalmadığını anlamıştı. Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî'nin tekkesine sığınmış olan Sadrâzam Dilâver Paşa'yı çağırttı. Dilâver Paşa, kayıkla Sarayburnu'na çıktı. II. Osman, Paşa ile berâber Dârussaâde ağası Süleyman Ağa'yı âsîlere teslim ederek ihtilâli yatıştırmak istedi. Âsîler, iki zavallıyı derhal parçaladılar. İşte tam bu anda Şeyhulislâm Es'ad Efendi cesâret edip: «Yoldaşlar, dedi; gelin Sultân Mustafâ Hân dursun! Sultan Osmân, istediğimizi verdi (ve) dahi kimi isterseniz Pâdşâh'dan alıverelim» (Naîmâ, II, 219). Âsîler, ulemâ'ya artık Sultan Mustafa'dan başka padişah

kabûl etmiyeceklerini nazikâne, fakat kesin bir ifâdeyle bildirdiler.

Böylece Dilâver Paşa'nın sadâreti 8 ay, 2 gün sürdü. Hâile-i Osmâniye'deki sorumluluğu çok büyüktür. Çünki her tedbirde kusur etmiş, Saray'ı müdafaasız bırakmış ve hiçbir iş görememiştir.

Bu sırada Sultan Mustafa, Es'ad Efendi'nin atına bindirilmişti. Topkapı Sarayı emin olmadığı için âsîler, onu Eski Saray'a yâni Beyazıt'a götürmek istiyorlardı. Annesi olan Vâlide-Sultan da Eski Saray'daydı.

II. Osman'ın Hal'i ve I. Mustafa'nın 2. Cülûsu (19 Mayıs 1622)

Sultan Mustafa, Harem'deki dairesinden alınıp önce Arz Odası'na götürüldü. Ev kıyafetiyleydi. Dışarıya çıkabilmesi için «ferâce» denen bir çeşit cübbe giymesi lâzımdı. Âsîler, ulemâdan bir ferâce istedilerse de, Sultan Mustafa'ya muhâlif olan ulemâdan kimse ferâcesini vermedi. Arz Odası'nda ulemâ ile âsîler arasında Sultan Mustafa'nın tahta geçirilmesi üzerinde şiddetli bir münakaşa oldu. Ulemâ, âsîlere : «Yoldaşlar, peşîmân olursuz, gelin Sultân Mustafa Hân dursun (cülûsundan vazgeçilsin!)» dediler, şuuru bozuk olduğu için şer'an tahta geçemiyeceğini, üstelik II. Osman'ın hal'i için ortada bir fetvâ ve bu fetvâ istenecek olursa verilmesi için sebep olmadığını söylediler. İşin sarpa sardığını anlıyan, yeni bir cülûs bahşişinden vazgeçmiyen, Sultân Osmân'ın kendilerini cezalandıracağından da korkan âsîler, ulemâ'yı kılıç çekmek sûretiyle tehdid ettiler. Bir kısım ulemâ korkup bîat etti. Fakat bir kısmı, tam bir saat âsilerle münakaşa etti. Kaf-zâde Efendi, kendisine kılıç çeken bir kabadayıdan korkup oracıkta öldü. Bunun üzerine ulemâ, Sultan Mustafa'ya bîat etmeye mecbur oldu. Bir Yeniçeri subayı olup Genç Osman olayını kaleme alan Sefer oğlu Solak Hüseyin Nev'î şöyle diyor : «Kul tâifesi ile ulemâ arasında çok nizâ'ü cidâl vâkı' oldu; â'hıru'l-emr Yeniçeri ve Sipâhî, ulemâyı kılıç ile bîat etdirdiler».

Böylece «Genç» diye anılan II. Osman Hân'ın 4 yıl, 2 ay, 21 gün süren saltanatı sona erdi. I. Sultan Mustafa'nın 2. saltanatı başladı. Ancak Sultan Mustafa yeniden padişah olduğundan haberdâr mıydı, belli değildir.

Fâtih Sultan Mehmed'in 1451'deki son cülûsundan beri Osmanlı tarihinde yeni bir ikinci defa tahta geçme görülüyordu ve bundan sonra da bir daha görülmiyecekti.

Sultan Mustafa, henüz II. Osman'ın bulunduğu Topkapı Sa-

rayı'ndan alınıp, annesinin bulunduğu Eski Saray'a (Beyazıt'ta şimdiki Üniversite Merkez Binası) götürüldü. Ancak bu sarayın muhâfızlarına emniyet olunmadığından âsîler, zavallı padişahı oradan da alıp, Yeniçeriler'in kumandanlık binasının yanındaki Orta Camii'ne getirdiler. Sultan Mustafa, annesi Vâlide-Sultan'la berâber Orta Camii'ne geldiği zaman, gün sona ermek üzereydi, akşam ezanı okunmuştu.

Sultan Mustafa, Topkapı Sarayı'ndan çıkarıldığı zaman bir kısım âsîler de Tersâne, Galata ve Babacâfer zindanlarını basmışlar, kadırgalardaki mahkûmlarla berâber ipten kazıktan kurtulmuş bütün suçluları serbest bırakmışlardır. Başdefterdâr Bâkî Paşa'nın, Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'nin oğlu Istanbul kadısı Hoca-zâde Abdullah Çelebî'nin, yeni Yeniçeri ağası Kara Ali Ağa'nın konakları da yağmalandı. Istanbul, bir terör havası içindeydi.

II. Osman, son âna kadar mukavemet fikrinden vazgeçmedi. Sarayburnu'ndan gemiyle Mudanya'ya gitmek, Bursa'da taht kurup âsîlerin hakkından gelmeyi kararlaştırdı. Fakat âsîler, bütün deniz vâsıtalarına elkoymuşlardı. Sultan Osman, Sarayburnu'nda hiçbir vâsıta bulamadı. Maiyyetinden ve vezirlerden çoğuna evlerine gitmeleri için izin vermişti. Yanında Bostancıbaşı Sofu Mahmud Ağa ile birkaç kişi kalmıştı. II. Osman, eski sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa'yı Dilâver Paşa'nın yerine sadrâzam yaptı. Fakat Ohrili'nin bu 2. sadâreti, ancak bir gün devam etti ve az aşağıda görüleceği gibi, ertesi gün âsîler tarafından parçalandı. II. Osman, kapıcıbaşılardan (mâbeyncilerden) Kara Ali Ağa'yı da Yeniçeri ağası tâyin etti. Ali Ağa, daha önce çavuşbaşı ve kâhyabey olarak yüksek Yeniçeri kumandanlıklarında bulunmuş, fakat padişaha çok bağlı olduğu için ocağın nefretini kazanmıştı. Güneş battıktan sonra Sultan Osman, Hüseyin Paşa'nın ısrarlarına uyarak, Yeniçeri Ocağı'na iltica etmeyi kararlaştırdı. Vaziyete göre, yapacak başka birşey de kalmamıştı. Yeniçeriler, başkumandanlarını nasıl karşılayacaklardı? Bütün mes'ele, bu soru üzerinde düğümleniyordu.

Sultan Osman, gece yarısına yakın saatlerde Ağa Kapısı'na vardı. Yanında Sadrâzam Hüseyin Paşa, Bostancıbaşı Mahmud Ağa, Hüseyin Paşa'nın tezkirecisi (özel kalem müdürü) Sıdkı Çelebî ve daha birkaç kişi vardı. Peçevî, bu sırada geçen olayları, bu Sıdkı Çelebî'den dinliyerek tarihine geçirmiştir (II, 384).

Hâile-i Osmâniye'nin 3. Günü: 20 Mayıs 1622

II. Osman, maiyyetiyle berâber Ağa Kapısı'na geldiği zaman Yeniçeri Ağası Kırkçeşmeli Kara Ali Ağa, Orta Camii'nde Sultan

Mustafa'nın yanındaydı. Sultan Osman'ın geldiğini öğrenince derhal Ağa Sarayı'na koşup padişahın eteğini öptü. II. Osman'la Yeniçeri Ağası arasında müzâkere başladı. Yeniçeriler'in taltif edilerek elde edilmesi ve diğer Kapıkulu Ocakları'ndan ayrılması, Sultan Mustafa'nın ellerinden alınması kararlaştırıldı. Karara göre her Yeniçeri'ye 50 duka (125.000 TL.) ihsan verilecek, yüksek rütbeli subaylar ayrıca mükâfatlandırılacak, bundan böyle de, bütün yeniçerilerin üniformaları değiştirilerek «iskerled» denen al çuhadan üniforma giyeceklerdi ki, bu çuha, devrin en lüks kumaşları arasında sayılıyordu. Ayrıca Kapıkulu sipahisine de 10 akça (günde 360 TL.) gibi büyük bir zam vâdedilecekti. Ali Ağa, böylece ısyânın yatışacağını Sultan Osman'a vâdettiği zaman, vakit gece yarısını çoktan geçmişti. Sabaha karşı Ağa, 25 odabaşını (binbaşı) çağırıp, padişahın vaatlerini bildirdi. Odabaşılar ses çıkarmadılar ve kabûl eder göründüler. Fakat derhal Ocak mensublarına bu vaatlerden bir netîce çıkmıyacağını, Sultan Osman'a bu kadar cefâ edildikten sonra tekrar padişah olursa ocaklarını söndüreceğini bildirdiler.

Nitekim sabah namazından hemen sonra Ali Ağa, Orta Camii önünde Yeniçeriler'e hitâb ederek Sultan Osman'ın vaadlerini bildirmek isteyince, askerin kanacağından korkan odabaşılar : «hemân urun, söyletmen!» diyerek, Ali Ağa'nın konuşmasına mâni oldular. Ali Ağa ancak : «Yoldaşlar, pâdşâhınız (Sultan Mustafa) mübârek ola, ammâ hâli belli (deli); Sultân Osman da Kapı'ya geldi, ocağınıza sığındı» diyebildi. Nutku yarıda kaldı. Derhal âsîler tarafından «kılıç üşürülerek» şehîd edildi.

Bunun üzerine âsiler, Sultan Osman'ı Ağa Kapısı'ndan alarak Orta Camii'ne götürmeye karar verdiler. Bu nakil sırasında Sultan Osman'a reva görülen hakaretler, Türk tarihinin yüzkarası sayfalardır. Peçevî, bu nakli, konağının penceresinden seyrederek bize anlatmıştır (II, 385). Naîmâ şöyle diyor (II, 227) :

«Hattâ bâ'zı bî-edeb eşkıyâ : «Cânım Osmân Çelebî, meyhâne basıp Yeniçeri ve Sipâhî'yi taş gemisine koymak ve deryâya atmak olur mu?» derlerdi. Altuncuoğlu nâm bir habîs ü şâkıy, ...edebden hâric şütûm edicek (edince) Merhûm (Sultan Osman) : «edebsiz mel'ûn...» der idi. (Âsîlerden) kimi dahi : «Ecdâd-ı izâmınız (şanlı atalarınız) bu kâr-hâneyi (imparatorluğu) segbân ile mi zabt etdiler? Bu kal'aları Azablar ve Bostâncılar ile mi aldılar? Segbân tuğyânından Anadolu harâb oldu» deyü nece sözler dediler. Bu tarîk ıle Sultân Osmân'ı Orta Câmî'e götürdüler.»

Mihalıçlı Haseki Sarı Mehmed Ağa, Sultan Osman'ın muhâ-

fazasına memur oldu. Bu sıralarda âsîler, yeni yeni konaklar yağma ediyorlardı. Âsîlerin eskiden şahsen kin besledikleri birçok şahsın eşya ve parasına elkonuldu. Halk bir taraftan bu manzarayı, bir taraftan bir Osmanoğlu'na lâyık görüleceğini akıllarından bile geçirmedikleri hakaretlere uğrıyan Sultan Osman'ın hâlini, kanlı gözyaşları dökerek seyrediyor, öğreniyor, birbirine anlatıyordu. Âsîler bu andan itibâren bütün itibarlarını kaybetmişler, milletle karşı karşıya gelmişlerdi.

Sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa, Sultan Osman, Ağa Sarayı'ndan çıkarılırken kaçmıya muvaffak oldu; birkaç ehemmiyetsiz kılıç sıyrığı almıştı. Kaçarken : «Yoldaşlar, pâdşâhımız ocağınıza sığındı; mürüvvet sizindir; pâdşâhınızı bu hakarete lâyık görmen» (Naîmâ, II, 225) diye bağırması meşhurdur. Ancak âsîler, Süleymaniye'de Paşa'yı tekrar yakalayıp başını kestiler. İkinci sadâreti 24 saat kadar sürmüş, esâsen bu sıralarda âsîler, Dâvud Paşa'yı sadrâzam yapmışlardı.

Dâmâd Kara Dâvûd Paşa'nın Sadâreti (20 Mayıs 1622)

Dâmâd Kara Dâvud Paşa, Sultan Mustafa'nın ana-baba bir kızkardeşiyle evli olduğu için, Sultan Mustafa'nın annesi Vâlide-Sultan'ın, yâni kaynanasının icra, daha doğrusu cürüm âletiydi. Sultan Mustafa'nın kanunsuz ve akıl almaz bir şekilde tekrar padişah yapılmasında birinci derecede rolü vardır. Eski Saray'daki Kösem Mâhpeyker Haseki tarafından da desteklenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Sultan Osman'ın saltanatta kalması, Kösem'in hayâtını Eski Saray'da tamamlaması demekti. Sultan Mustafa'nın saltanatının ise geçici olduğundan ve sonunda tahtın, oğlu Velîahd-Şehzâde Murad'a kalacağından emindi.

Dâvud Paşa, kapdân-ı deryâlık ve 4. vezirlik yapmış değersiz, hâin bir Boşnak devşirmesiydi. Türkiye tarihinin en lekeli simalarından biridir. İşte âsîler, Sultan Mustafa, Orta Camii'ne getirildikten az sonra bu Dâvud Paşa'yı sadrâzam ilân etmişlerdi. II. Osman, Orta Camii'ne getirildiği zaman, Sultan Mustafa gibi Vâlide-Sultan ve dâmâdı Dâvud Paşa da buradaydı. II. Osman'ın camie getirildiğini ve yolda hakaretlere mâruz kaldığını öğrenen birtakım asker, Sultan Osman lehine tezahürat yapmıya ve padişaha suikast yapmak niyetinde olanları tehdid etmeye başladı. Böylece birkaç saat içinde aklı başına gelen ve bir delinin padişahlıkta uzun müddet kalamıyacağını anlıyan askerle, ne bahâsına olursa olsun Sultan Osman'ı yok etmeye kararlı asker arasında

şiddetli münakaşalar oldu. Dâvud Paşa, II. Osman tekrar tahta geçerse âkıbetinin yaman olduğunu bildiği için, tahttan indirilmiş hâkanı ortadan kaldırmak üzere fırsat gözlüyordu. Paşa'nın adamları, Sultan Osman'a aman verilirse bütün âsîlerin hakkından geleceğini etrafa yayıyorlardı. Âsîlerden bir grup camiin önünde toplanmış : «Zinhâr Sultân Osmân'a sû-i kasd olunmıya, vücûdüne zarar erişmiye; bir kılına hatâ geldiğine rızâmız yokdur; şimdilik Sultân Mustafâ Hân pâdşâhdır; Sultan Osmân mahbûs dursun; sonra nece ıktızâ ederse öyle olsun» (Naîmâ, II, 227) şeklinde tezahürat yapıyor, Mustafa Hân'ın «şimdilik» padişah olduğunu bağırıyorlardı.

Dâvud Paşa, Sultan Osman'ın sağ ve sâlim olduğunu göstermek mecbûriyetinde kaldı. Padişah pencereden görününce, dışarıdaki tezahürat biraz sükûnet buldu. Sultan Mustafa ise, gürültülerden telâşlanmış, annesinin teskîn etmek istemesine rağmen garip hareketler yapıyordu. Amcasının durumunu camidekilere gösteren Sultan Osman : «Görün hey derdmendler, dedi; pâdşâh etdiğiniz âdemi! Be-v'Allaah inkıtâ'-ı nesle (hânedânın yıkılmasına) sebeb olursuz. Bu devletin inkırâzına sebeb olup kendi ocağınızı söndürürsüz, yakında peşîmân olursuz» (Naîmâ, II, 227-8; Peçevî, II, 386). Bu sözleri dinleyenler içinde istemiyerek ihtilâl seline kapılan askerin ağladığı görüldü. Osman Hân, başı açık, perişan bir vaziyetteydi. Yeniçeri generallerinden biri olan Turnacıbaşı, başından başlığını çıkarıp hükümdara uzattı : «Pâdşâhım, dedi; pâkcedir, mübârek başınız çıplak durmasın, sarın». Birkaç söz daha söylediği takdirde Sultan Osman'ın askeri kazanacağından ürken Dâvud Paşa, adamı olan Cebecibaşı'na, yâni ordunun levazım sınıfının başı olan generale bir işaret çaktı. Cebecibaşı, hiç kimsenin ümid etmediği ânî bir hareketle Sultan Osman'ın boynuna ibrişim bir kemend attı. Kemend boyuna dolandı. Fakat çok kuvvetli olan Sultan Osman, kemendin boynunun önüne gelen ucunu yakalıyarak hızla çekti. Kemend Cebecibaşı'nın ellerinden kaydı. Osman Hân, kemendi boynundan çıkarıp attı. Dehşet içinde kalan bâzı yüksek rütbeli subaylar : «n'eylersiz? Şimdi taşra mün'akis olursa (dışarıdan duyulursa) cümlemizi kırarlar» diye bağırdı. Sultan Osman, Dâvud Paşa'ya : «Be-hey zâlim, dedi; ben sana n'eyledim? İki def'a mûcib-i katil cürmünü afv edip öldürmedim, mansıb verdim. Bana adâvetin nedir?». Ocak ağalarına da : «bu zâlim beni komaz, öldürür» dedi. Ağalar : «yok pâdşâhım, ne ihtimâldir? Mübârek hâtırınızı hoş tutun. Ortalık bir mıkdâr sükûn bulsun, yine pâdşâhımız, hunkârımız sizsiz (sizsiniz).

Hâşâ ve kellâ sana kulların kıyą ve ihâneti lâyık göre!» şeklinde cevap verdiler.

Sultan Osman'ın gittikçe taraftar topladığını gören Vâlide-Sultan, Ocak Ağaları'na : «Âh Ağalar, dedi; siz bilmezsiz, bu ne yılandır. Bundan sağ kurtulur ise bizden ve sizden bir zîrûh (canlı) komaz». Dâvud Paşa'nın emri üzerine Cebecibaşı, ikinci defa kemend attı. Fakat bu defa kemend Osman Hân'ın boynuna deymeden, Ocak Ağaları tarafından havada yakalandı. Sultân Osman, yanı başında durup bütün hareketlerini gözliyen muhâfızı, Haseki Sarı Mehmed Ağa'ya, Sultan Mustafa'yı göstererek : «anın hükmü nâfiz olur mu? dedi; ol dîvânedir; kendi ismini bilmez. Aç şu pencereyi, ben dahi kullarıma söyliyeyim». Pencere açıldı. Sultan Osman, yumuşak, dokunaklı bir konuşma yaptı. Hareketlerinden pişman olduğunu, Ocak ağalarının askerlik şereflerine sığındığını, kendisine hakaret edilmeye müsaade etmek suretiyle ocaklarının şereflerine halel getirmemelerini söyledi. Nutku yer yer kesiliyor, her kafadan bir ses çıkıyordu. Sesler arasında artık kendisini istemediklerini haykıranlar, «seni hılâfete kabûl etmeyiz, ammâ katline dahi rızâmız yokdur» diyenler, lehinde bulunanlar vardı. Osman Hân, şu anda Sultan Mustafa'yı alt edemiyeceğini anladı.

Nihâyet, Yedikule'ye götürülmemesini, Sultan Mustafa'nın Topkapı Sarayı'ndaki dairesinde hapsedilmesini istedi. Dâvud Paşa'nın işâretiyle Cebecibaşı, üçüncü kemendi de attı. Fakat Haseki Mehmed Ağa, kemendi havada yakalıyarak padişaha değdirmedi. Bu sırada vakit, öğle ile ikindi arasıydı. Günlerden cuma olduğu için hutbe, Sultan Mustafa'nın adına okunmuştu. Dâvud Paşa, Sultan Mustafa ile Vâlide-Sultan'ı alıp Topkapı Sarayı'na götürdü. Sultan Osman'ı, en yakın adamlarının muhafazasında camide bıraktı.

Sultan Osman'ın Şehid Edilmesi (20 Mayıs 1622 Akşamı)

Dâvud Paşa, Topkapı Sarayı'ndan Orta Camii'ne döndü. Yanında Yeniçeri ağası Derviş Ağa vardı. En itimad ettiği adamlarından olan Cebecibaşı ile Kalender (Kilindir)-uğrusu adlı subayı, Sultan Osman'ı Yedikule'ye nakle memur etti. Hâkanın Yedikule'ye naklini görmek için güzergâha biriken halk, tarihçilerin kaydettiklerine göre, görülmemiş bir kalabalık teşkil ediyordu. Sultan Osman, Yedikule'ye getirildiği zaman güneş henüz batmamıştı. Dâvud Paşa'nın emriyle, Sultan Osman'ı Yedikule'ye getiren binlerce asker dağıldı. Cebecibaşı ile Kalenderuğrusu, yanlarına 8 cellât alarak, Sultan Osman'ın bulunduğu zindana girdi-

ler. Dâvud Paşa'nın emri mûcibince, yarının neler getireceği meçhul olduğundan, Sultan Osman'ın işi hemen o akşam bitirilecekti. Sultan Osman, günlerdenberi perişan vaziyetteydi. Fakat nefsini son nefesine kadar savunmaya, boynunu cellâdın kemendine uzatmamaya kararlıydı.

On cellâdın ilk hücumu bir netice vermedi. «Osmân Hân, dilâver yiğit idi; bunları zebûn etdi» (Naîmâ, II, 230). Oldukça uzun süren bir vuruşmadan sonra Sultan Osman, yumruklarıyla cellâtlardan üçünü yere serdi. Diğerleri geri çekildiler. «Gayretlu genç arslan olan Şâh-ı Cihân»ı (Naîmâ, II, 231) silâhsız alt edemiyeceklerini anlamışlardı. Baltayla hücum edip bir omuzunu yaraladılar. Bundan faydalanan «Cebecibaşı dedikleri bî-dîn (dinsiz) kemend atıp» Osman Hân'ı şehîd etti.

Şehîd hâkanın cenâzesi, o gece Yedikule'den Topkapı Sarayı'na taşındı ve ertesi gün yapılacak cenâze törenine hazırlandı.

Türkiye tarihinde Genç Osman vak'ası gibi bir vahşet ve millî fâcia olmamıştı. Hammer'in işâret ettiği gibi (VIII, 312) bu, Bizans imparatorlarının tahtlarından indirildikten sonra vahşî bir şekilde öldürülmelerine benzemektedir. İmparator Andronikos Komninos'un tahttan indirildikten sonra tokatlanması, dişlerinin kırılıp saçlarının kesilmesi, bir elinin kesilip bir gözünün çıkarılması ve daha burada zikredilemiyecek derecede hakaret ve işkencelere mâruz kalması gibi bir vahşet II. Osman'a uygulanmamışsa bu, Türk ve Bizans milletlerinin medenî seviyelerinden ötürüdür. Bu seviye farkına Hammer de işâret etmektedir (VIII, 313). İmparator Andronikos, Istanbul yakınlarında su sedleri yaptırmıştı. II. Osman da, zamanla kurumuş olan bu sedleri, bir baraj hâlinde ihyâ etmişti *(Türk Ansiklopedisi, Baraj* maddesi).

Hal'inden bir gün sonra şehîd edilen II. Sultan Osman, 17 yaşını ancak 6 ay ve 18 gün geçmişti. Naîmâ, bu büyük hükümdarı şöyle tavsif etmektedir (II, 231) : «Merhûm-i mebrûr bir âftâbtal'at pâdşâh-i sâhib-zuhûr, Osmân-hayâ, Ömer-salâbet, vâlâ-himmet, Hayder-mehâbet bir hâkaan-ı cuvânbaht idi. Fârisü'l-hayl, tâhirü'z-zeyl, esliha ve âlât istî'mâlinde mâhir, şecâ'at ve fürûsîyetde akrânı nâdir, mahbû'l-likaa, sabîhu'l-vech, melîhü'l-edâ idiler. Gâhîce şi'ir söyleyip «Fârisî» tahallus ederlerdi. Unfuvân-ı şebâbda tahta cülûs edip bir mücerreb-rûzgâr, â'kıl-i sadâkat-kâr karîne (müşavire) muvaffak olmayıp, mizâcgîr ve ahmak kurenâya müsâdif olduklarından mâ'adâ...». Böylece büyük tarihçi, haklı olarak II. Osman'ın yaş kifayetsizliğinden gelen tecrübesizliğine işâret etmekte, fakat yapmak istediği işlerin kötü müşavirlerin te'siri olduğunu söylemekle, devletin, ıslahata olan ihtiyacını ve II. Osman'ın

dehâsını kavrıyamamış görünmektedir. Biz Naîmâ'dan 2,5 asır sonra tarihimizi yazdığımız için, imparatorluğun yıkılmasından çıkan derslerle II. Osman'ın dehâsını değerlendirebilecek durumdayız.

İngiltere büyükelçisi Thomas Roe, II. Osman'ı şöyle anlatmaktadır : «Mağrur, âlîcenab ve çok cesur genç bir hükümdardı. Hıristiyanlar'ın can düşmanlarından biriydi. Atalarının zaferlerine gıpta etmekte, büyük projeler yapmakta, atalarının derecesine erişmek için bıkıp usanmadan çalışmaktaydı.»

Yukarıda anlattığımız gibi, milletin yüzyıllardan beri inanıp alışageldiği gelenekleri hiçe sayması, zamanında güneşin tutulması, Istanbul Boğazı'nın donması, çok şiddetli bir kış olup Anadolu ve Rumeli'nde pek kötü mahsul alınması, zahire fiatlarının görülmemiş derecede yükselmesi, bedestenin iki defa yanması, üç gün süren bir sağnakta Istanbul'un birçok mahsullerini sular basması, halkın genç hükümdarın uğursuzluğuna hükmetmesine sebep olmuş, babası gibi milletçe sevilmemiştir. Muktedir müşavirleri, iyi vezirleri olmadığı doğrudur. Zira Türkiye'nin idarî kadrosunda bulunan şahıslar, çoktan beri, böyle bir imparatorluk için sayıca ve keyfiyetçe yetersizdi.

Osmanlı tarihinde görülmemiş bir olay olarak bir padişahın öldürülmesinde sorumluluk, oğlunun yerine nâibe-i saltanat olarak hüküm süren Vâlide-Sultan'la dâmâdı olan Sadrâzam Dâvud Paşa'dadır. Bunlar, işi olup bittiye getirmek için en kısa zamanda harekete geçmişlerdir. Çünki âsîlerin en müfritleri bile, padişahın hayatına dokunulmasına taraftar değildi.

II. Sultan Osman'ın Cenazesinin Kaldırılması (21 Mayıs 1622)

Osman Hân'ın cenazesi, şehîd edildiği gecenin sabahı (21 mayıs), sabah namazından sonra, Topkapı Sarayı'ndan kaldırıldı. Damâdının öldürülmesine ve hakaret görmesine, hattâ tahttan indirilmesine şiddetle muhalif olduğu için Şeyhulislâm Hoca-zâde Es'ad Efendi'nin yerine Yahyâ Efendi, şeyhulislâm oldu. Sultan Osman'ın cenâze namazını, Yahyâ Efendi kıldırdı. 69 yaşını geçmiş olan büyük şâir ve devlet adamı, müessir ve heyecanlı bir dua yaptı. Bütün devlet adamlarının ve halkın katılmasıyla cenâze, Sultanahmed Camii avlusuna getirildi. Babası I. Ahmed'in türbesine gömüldü.

Hâile-i Osmâniye'nin İlk Akisleri: 22 Mayıs 1622

Hâile-i Osmâniye'nin ilk akisleri, cenazenin ertesi günü, 22 mayıstan itibaren patlak verdi. O sabah, cülûs bahşişi dağıtıldı. Bahşişin tutarı 1,5 milyon duka (3.750.000 TL.) idi.

Sultan Osman'ın katliyle Yeniçeriler'in, hele diğer Kapıkulu Ocakları'nın fazla bir alâkası yoktu. Bu fâcia, Dâvud Paşa'yla adamlarının işiydi. Ancak Yeniçeriler, padişahın hayâtını korumadıkları için sorumluydular. Halk, cinâyet karşısında nefretini göstermiye başladı. İlk defa Sipahiler, bu lekeden kurtulmak için 22 mayısta bir gösteri düzenlediler. Toplu hâlde Sadrâzam Dâmâd Kara Dâvud Paşa'nın sarayı önüne gidip, Sultan Osman'ın hesabını sormak istediler : «Sultân Osmân'ı ne sebeb ile katleyledin? Biz sana emânet verdik!» şeklinde nümâyiş yaptılar. Fakat Paşa: «Pâdşâh-i â'lem Sultân Mustafâ Hân fermânı ile katl eyledim!» deyince çekilip gittiler. Çünki Sultan Mustafa'yı, Kapıkulu askeri tahta geçirmişti (Naîmâ, II, 234-5).

Yeryüzünün birinci şahsiyeti sayılan Türkiye hâkanının fecî şartlar içinde öldürülmesi, bütün dünyada büyük akisler yaptı (Avrupa'daki akisleri için bk. *Türk Dili ve Edebiyatı,* XII, 211, 3, 5, 6). Türkiye'deki akislerse, çok sert tepkiler hâlinde oldu ve yıllarca, imparatorluğun en mühim mes'elesi olarak kaldı. Yalnız Istanbul'da değil, Kapıkulu askerinin bulunduğu bütün şehirlerde halk, açık veya kapalı şekilde bunlara hakaret ediyor, bir Yeniçeri sokaktan geçerken yere tükürmek gibi protesto hareketleri yapıyordu.

Hâile-i Osmâniye, Türk tarihinin Kerbelâ vak'asıdır. Türk tarihinin en fecî olaylarından biridir. Bundan 85 yıl kadar önce meşhur tarihçi ve türkçü Necib Âsım Bey, henüz basılmamış olan Evliyâ Çelebî'nin bu fâcianın menfur tafsilâtıyla dolu yazma sayfasını yırtıp imha etmiş ve kendisine itiraz edenlere: «tarihimiz için bu sayfa, kara bir lekedir; bunu nesillere göstermek doğru olmadığından, sayfayı yırttım» demiştir (Evliyâ Çelebî, facia sırasında 11 yaşındaydı).

Millet, padişah öldürülmesini hiçbir zaman hazmetmemiştir. Sultan Osman'ın öldürülmesini tasvib eder bir tek ifâde, bir tek ima elimizde yoktur. Naîmâ'nın naklettiği (II, 231) bir mersiyenin buraya aldığımız ilk ve son kıt'aları, mâşerî vicdanın bu facia karşısında ne derecede ürperdiğini gösterir :

Bir şâh-i â'lî-şân iken
Şâh-î Cihân'â kıydılar
Gayretlu genç arslan iken
Şâh-î Cihân'â kıydılar.

Eşrât-ı sâ'atdir bu dem
Rûz-î Kıyâmet'dir bu dem
Kuul'aa nedâmetdir bu dem
Şâh-î Cihân'â kıydılar.

Dâvûd Paşa'nın Düşmesi ve Mere Hüseyin Paşa'nın Sadâreti (13 Haziran 1622)

Dâmâd Dâvud Paşa, Türk tarihinin gördüğü en seciyesiz bir kaç adamdan biridir. II. Osmân'ı şehîd ettirip Türk tarihinde bir Kerbelâ faciası meydana getirmesinin yanında, bütün davranışlarıyle, insanlıktan ve devlet adamlığından nasîbi olmadığını, hiç bir mânevî ve ahlâkî râbıtasının bulunmadığını ortaya koymuştur. II. Osmân'ın reformlarının başlıca tarafdarlarından Dârüssaâde Ağası Süleymân Ağa'nın konağını şahsı için döşemelerine kadar yağma ettikten başka, hırsızlıkta, Türk tarihinde nâdir vicdânın kabûl edebildiği bir aşağılıkta da bulunmuş, Hazîne-i Hümâyûn'un bir kısmını çalmıştır. Fâtih devrinden beri biriktirilen ve padişahların bile ancak kullanmalarına izin verilip satmaları kanuna aykırı bulunan pek değerli antika eşyadan müteşekkil bir takım hazîne eşyasını, Sultân Osman vak'asında baş ve ayak kalmadığı günlerde, sarayına taşıdı, şahsen el koydu. Başka hırsızlıkları da bunlara eklenmelidir. At ve silâh yağmacılığına kadar tenezzül etmiştir (Bostan-zâde Yahyâ Efendi, *Vak'a-i Sultân Osmân,* v. 40a-b). Bununla da kalmadı. Akıl almaz bir cinâyet daha işlemek, yeni bir Kerbelâ faciası yaratmak istedi. Sultan Mustafa'nın gayrı meşrû olduğunu, herkesin meşrû padişah olarak, II. Osmân'ın ölümünden sonra, Şehzâde Murâd'ı tanıdığını biliyordu. İstikbâlin IV. Murâd'ına, 10 yaşındaki velîahde kıymak istedi *(Aynı Eser,* 41b-2a). Sırasıyle I. Ahmed'in bütün şehzâdelerine kıymak istiyordu ama, şimdilik en büyükleri Sultan Murad'dan çekiniyordu. Bir adamını Topkapı Sarayı'nda Bâb-ı Hümâyûn ağalığına getirdi. Velîahd'i ortadan kaldırdığı takdirde kendisine vezâretle Mısır beylerbeyiliği vaad etti. Şehzâde Murad, bir gün Üsküdar Sarayı'na geçmek üzere Topkapı Sarayı bahçesinden sahile inerken, kiralık kaatil, fırsatı yakaladığını sandı. Fakat Velîahd'in muhâfızları, Bâb-ı Hümâyûn Ağası'nın niyetini bir zamandan beri öğrenmişlerdi; bununla berâber kesin delil yoktu. Ağa, Velîahd'e kılıçla yaklaşınca, daha Sultan Murâd'a yaklaşamadan, Velîahd'in muhâfızlarından birinin şeşper'ini (altı dilimli topuz) başına yedi ve yere düştü; derhal kılıç ve hançerle parça parça edildi. Ertesi gün parçalanmış cesedi, Sultânahmed Meyda-

nı'nda dar ağacına çekilerek halka teşhîr edildi. Halk, bir defa daha dehşetle ürperdi ve nefret etti. Asker, Dâvud Paşa'nın yolunu keserek hesap sordu. Fakat Dâvud Paşa, bu işle ilgisi olmadığını yeminlerle ileri sürdü. Sultân Osmân'ın cellâdlarından Cebecibaşı Mehmed Ağa'nın Dîvân-ı Hümâyûn önünde başının vurulması, halkı bir dereceye kadar teskîn etti *(Aynı Eser,* 49b).

Dâvud Paşa, makamını ancak 24 gün muhafaza edebildi. Artık yıllarca iktidarda kalacağını sanan bu padişah katili, 24 günü en şiddetli bir muhalefet ve ihtilâl havası içinde geçirdi. Dâvud Paşa'nın düşmesine, 22 haziran gecesi Saray'daki 5 şehzâdeye, yahut yalnız Velîahd-Şehzâde Murâd'a sûikasd yapılacağı rivâyeti sebeb oldu. İçoğlanları, Vâlide-Sultan'la Sadrâzam'ın emriyle suikasdi gerçekleştireceğini söyledikleri Kapıağası'nı parçaladılar, sûikasd akıym kaldı. Ertesi gün, 12 haziran sabahı Yeniçeriler, Dâvud Paşa'ya : «Sultân Osmân'ın acısı yüreğimizde iken, bu şehzâdelere de gadr mi etmek istersiz?» şeklinde bağırdılar (Naîmâ, II, 235). Velîahd-Şehzâde Murad, bu sırada 10 yaşındaydı. Kendisine suikast yapmıya niyetlenenleri hatırında tutmuş ve 10 yıl sonra imparatorluğun mutlak hâkimi olduğu zaman, bunların hepsini öldürtmüştür.

Dâvud Paşa, iktidarda kalabilmek için herkese iyi muâmelede bulunuyor, Ocak Ağaları'na dalkavukluk ediyordu. «Kaatil-i pâdşâh» deyü bed-nâm ve kendinden tabaâ'-i hâss-u â'm nefret etmekde mânend-i mübtelây-ı cüzâm, mebguuz-ı enâm oldu ve bu töhmet-i şenî'a belâsiyle cümleye mağlûb ve ifrât-ı müdârâ ve temelluk ıle bir mertebe rezîl oldu ki, tenfîz-i ahkâmdan kaldı. Ve vak'a vaktinde Sultân Mustafâ'yı bulmağa delâlet eden Dervîş Ağa'ya yeniçeri ağalığı verilmişdi; sonra Tımışvar eyâleti verilip atdan düşüp boynu altında kaldı. Bu hâl-i mûrisü'l-melâl üzre birkaç gün mürûr eyledi» (Naîmâ, II, 236). Böylece Dâvud Paşa, sokak serserilerine varıncaya kadar herkese mansıb vermiş, evkaf ve mâliye gelirlerini dağıtmış, devlet idaresi tam mânâsiyle çığırından çıkmıştır. Şeyhulislâm Yahyâ Efendi, dâmâdını iktidarda bıraktığı takdirde oğlunun tahtının tehlikeye gireceğini Vâlide-Sultan'a söylemiş, Vâlide de telâşlanmıştır. Bu durumdan, Mısır beylerbeyiliğinden azledilerek Istanbul'a gelmiş olan Vezir Mere Hüseyin Paşa faydalanmasını bilmiş, nizâmı iâde edeceği husûsunda ileri gelenleri kandırmış, Dâvûd Paşa'nın yerine tâlib olmuştur. Mere Hüseyin Paşa, Türkiye tarihinin en değersiz vezirlerinden biridir. Serdâr Vezir Satırcı Mehmed Paşa'nın aşçılığından yükselerek vezirliğe kadar çıkmıştır. Aslen Arnavut'tur ve Türkçe'yi iyi konuşamamaktadır. Maiyyetindeki Arnavutlar'a

îdâma gönderdiği adamları «mere!» diye teslîm ettiği için, bu lâkabla anılagelmiştir («mere» Arnavutça'da «alın!, götürün!» demektir). Hüseyin Paşa, Mısır halkından kendi hesabına 300.000 altın (750 milyon TL.) toplatmakla o ülkeyi harâb ettikten sonra, Istanbul'da da zulme başlamış ve «halkın ciğerlerin kebâb eyleyip bed-nâm» olmuştur. Âsîleri şiddetle ezmek için bu merhametsiz adamı iktidâra yükseltenler, pişmân olmuşlardır.

Mere Hüseyin Paşa, 13 haziranda Dâvud Paşa'nın yerine sadrâzam olmuş ve 8 temmuza kadar ancak 25 gün iktidarda kalabilmiştir.

Sultanahmed Vak'ası (21 Haziran 1622)

Sadâret değişikliğinden 8 gün sonra, 21 haziranda geçen bir olay, bütün Istanbul halkını tesiri altında bıraktı ve Sultan Osman faciasının sorumlularının mutlaka cezalandırılmaları yoluna gidilmekten başka çâre olmadığı anlaşıldı. Bu gün, bir sipâhî, Sadrâzam'ın dağıttığı parayı paylaşmak için birbirine giren askerin arasına dalarak : «Kanı benim Osmân Hân'ımı n'eylediniz?» diye üzerlerine saldırdı. Neye uğradığını şaşıran askerden üçünü yaralayıp Mülâzımbaşı Yahyâ Bey'i yâni sipahilerin yüksek subaylarından birini öldürdü. «Kanı Sultân Osmân'ı n'eylediniz?» diye nâra atarak saldırışına devam eden bu halk kahramanı, beş kişiyi daha, ağır şekilde yaraladı. Arkasına yüzlerce asker takıldı. Birçoğunu yaralayıp öldüren kahraman, Sultanahmed Camii'ne sığındı; minarelerden birinin şerefesine çıktı. Gelenlerin üzerine ok yağdırıp çoğunu perişan etti. Bu sûretle tek okunu ziyân etmeyip 80 askeri öldürüp yaraladıktan sonra ele geçirilip kafası kesildi.

Sultanahmed Vak'ası'ndan 3 gün sonra, 24 haziranda Sultan Mustafa, eski usûl üzere cuma selâmlığına çıktı. Sultân Osmân'ın yaptığı kıyafet inkılâbı terkedildi; tekrar eski kıyafetler kabûl edildi. II. Osman, giyimi hafifletmiş, daha pratik bir hâle sokmuş, fakat bu, halkın hoşuna gitmemişti. Gene II. Osman, «tâc-ı horâsânî» denen Kuzey ve Doğu Türkleri'nin giydikleri kırmızı kumaştan külâh giymeyi âdet edinmişti (d'Ohsson, II, 135).

30 haziranda Mere Hüseyin Paşa'nın, Sultan Osman'ı tutan ilmiye sınıfını cezalandırmak için bazı evkaf gelirlerini Hazîne'ye alması, imparatorluktaki yüzlerce içtimâî hayır eserinin ve âbidenin parasız, bakımsız kalmasına ve mahvolmasına sebeb oldu.

Mere Hüseyin Paşa, 7 temmuz gecesi Yeniçeri ağası Deli Derviş Ağa'yı azledip, Mudanya'ya sürdü. Kapıkulu askerinin bir kısmını şu veya bu bahaneyle Istanbul'dan çıkarttığı için, aleyhin-

deki memnuniyetsizlik fazlalaştı. 8 temmuz sabahı Kapıkulu Ocakları, sadrâzamın değiştirilmesi için Nâibe-i Saltanat Vâlide-Sultan'a hey'et gönderdiler. Vâlide-Sultan, teklifi kabûl etti. Dâmâd Kara Dâvud, Gürcü Mehmed ve Lefkeli Mustafa Paşalar'dan hangisini sadârete münasip gördüklerini sordu. «Biz, dediler; pâdşâha «fülânı vezîr eylesin» diyemeyiz; herhangi kulun dilerse vezîr eylesin. Hemân Mere Hüseyin Paşa'yı mâ'zûl eyleyip katl eylesin».

Bu, Osmanlı tarihinde bir kadının bir devlet işi için padişah nâmına resmen ve yüzyüze ilk konuşmasıdır. Mere Hüseyin Paşa azledildi ve Lefkeli Mustafa Paşa, sadrâzam oldu .

Lefkeli Mustafa Paşa'nın Sadâreti (8 Temmuz-21 Eylûl 1622)

Kıbrıs'ta Lefke'de doğan Mustafa Paşa'nın zevcesi, Sultan Mustafa'nın dadısıydı. 4. vezirlikten sadrâzam olmuştur. Âciz bir adamdı. Mere Hüseyin Paşa, saklanmak sûretiyle hayatını kurtardı ve yeni entrikalara hazırlandı. Diğer taraftan âsîler, Sultan Osman'ın en büyük müşaviri olan Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'nin, sadâret kaymakamı Vezir Ahmed Paşa'nın, Kâhya (içişleri bakanı). Hüseyin Bey'in, Kara Ali, Nasûh ve Ayas Ağalar'ın, saklandıkları yerlerden çıkarılıp îdâm edilmelerini istiyorlardı.

Mustafa Paşa'nın sadâreti, 2 ay, 14 gün sürdü, 21 eylûlde azledildi. Ocak Ağaları, nâibe-i saltanat olan Vâlide-Sultan'a gidip : «biz bu vezîri istemeyiz, demişlerdi; gaayetle mülâyimdir». Bunun üzerine 2. Vezir Gürcü Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. I. Sultan Ahmed devrinde iki defa sadâret kaymakamlığı eden Mehmed Paşa, tecrübeli bir vezirdi.

Gürcü Mehmed Paşa'nın Sadâreti (21 Eylûl 1622)

Mehmed Paşa, 21 eylûlde iktidara geldiği zaman, II. Osman faciası bütün imparatorluğa yayılan bir memnuniyetsizlik doğurmuş bulunuyordu. Anadolu'dan, halkın yeniçerilere karşı çok fena muamele ettiği haberleri geliyordu. Katillerin cezalandırılmamış olması, halkı daimî bir gazab hâlinde tutuyordu. Bu arada 1 ekimde Vezir Dâmâd Receb Paşa'nın donanmayla Karadeniz'den 500 Kazak esiriyle Istanbul'a gelmesi, halkı bir müddet meşgul etti. Fakat 17 kasımda Erzurum beylerbeyisi Abaza Mehmed Paşa'nın Sultan Osman'ın intikamını almak üzeer ısyân ettiği haberi, bütün Istanbul'a yayıldı. Bu, Anadolu'da son haftalar içindeki hareketlerin en mühimmiydi.

Gerçekten Anadolu, Hâile-i Osmâniye ile kan ağlıyordu. Anteb kadısı Abdülbâkî Efendi, menfur cinâyeti ilk protesto eden taşralıdır. Efendi, Sultan Osman'ın Yeniçeriler'i yok etmek için çalıştığını, onun yolunda gitmek îcâb ettiğini bir fetvâ ile ileri sürüp Ayntab (Anteb) çevresindeki yeniçerileri öldürttü. Trablusşam beylerbeyisi Maraşlı Seyfoğlu Yusuf Paşa da, eyaletindeki yeniçerileri kılıçtan geçirtti. Fakat Abaza Mehmed Paşa'nın Erzurum'da ihtilâl bayrağını açması, bunların hepsini unutturan çok mühim bir hâdise oldu. Abaza Mehmed Paşa, meşhur Celâlî, Haleb beylerbeyisi Canbuladoğlu Ali Paşa'nın hazinedarıydı. 15 yıl önce, efendisinin kuvvetleri Kuyucu Murad Paşa tarafından imha edilirken esîr düşmüştü. Çok genç, pek yakışıklı bir delikanlıydı. O zaman Yeniçeri ağası olan müstakbel sadrâzam Dâmâd Halil Paşa, şefaat etti. Celâlîler hakkında zerre kadar iyi niyet beslemiyen Kuyucu, her nasılsa Halil Ağa'nın arzusunu yerine getirip genç Abaza Mehmed Ağa'nın hayâtını bağışladı. Halil Paşa, Mehmed'i oğlu gibi yetiştirip terbiye etti. Kapdân-ı deryâ olunca kalyon kapdanı (deniz albayı) yaptı ve uzun yıllar askerî hizmetlerde kullandı. Sadrâzam olunca, Abaza Mehmed'i beylerbeyi (orgeneral) rütbesiyle Dulkadır (Maraş) eyâletine gönderdi.

Sultan Osman, reformları için taraftar ararken, Celâlîlik'ten yetişme Mehmed Paşa'yı gözünden kaçırmadı. Lehistan seferine çıkarken, genç beylerbeyini Maraş'tan aldı ve en mühim eyâletlerden biri olan Erzurum'a yolladı. Sultan Osman şehîd edildiği zaman Abaza Mehmed Paşa, henüz 35 yaşında yoktu. Gaayetle cesur, zekî, hîlekâr, yakışıklı, zevk sâhibi bir adamdı. Konuşmasının, giyim kuşamının, koşumlarının güzelliğiyle ünlüydü. Mehmed Paşa, Sultan Osmân'ın Anadolu köylüsünden ve göçebelerinden asker yazmıya memur ettiği beylerbeyilerdendi. Bu işi zevkle yapıyordu. Efendisinin fecî ölümünü haber alınca, işine devam etti. Bir Batı rivâyetine göre Sultan Osman'ın dul zevcesi Es'ad Efendi'nin kızı Ukayle Hatun'la mektuplaşıyor ve şehîd hükümdarın intikamını almayı, onun reformlarını gerçekleştirmeyi tasarlıyordu. Herhâlde Istanbul'da kendisini destekliyen birçok devlet ve Saray adamı vardı. Abaza Paşa, Anadolu'daki beylerbeyiler, sancak beyleri ve kadılarla faal bir şekilde mektuplaşıyor, kendi dâvâsına taraftar kazanmıya çalışıyordu. Bir çok valinin kendisini desteklemek istediği anlaşılmaktadır. Büyük tarihçi Peçevî İbrahim Efendi, bu sırada Diyâr-ı Bekr eyâleti defterdârı olduğu için, Sultan Osman'ın şehâdetinden hemen sonra Anadolu'daki manzarayı iyi tasvir etmektedir (II, 391). Büyük tarihçinin anlattığına göre Abaza Paşa, bulduğu Yeniçeri'yi «sen dahi kaatil-i pâd-

şâh-i devrânsın» diyerek öldürtmeye başlamıştır. Doğu Anadolu'nun kuzey kesimi Abaza Paşa'nın elinde olduğu gibi, güney kesimi de Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi (ki Peçevî bunun maiyyetindedir) Vezir Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa'nın, müstakbel şehîd sadrâzamın elindedir. İki beylerbeyi, Istanbul'daki mürteci hükûmeti ne şekilde düşüreceklerini müzakere etmektedirler. Hâfız Ahmed Paşa, Anadolu'daki bütün beylerbeyilerinin askerlerini toplıyarak Üsküdar'a gitmesi, Sultan Osman'ın katillerinin yok edilmesi ve Sultan Mustafa'nın tahttan indirilerek Velîahd-Şehzâde Murad'ın tahta geçirilmesi fikrindedir. Fakat Abaza Mehmed Paşa, bütün beylerbeyilerin ittifakına kadar bekliyememiş ve zamansız ihtilâl bayrağını açmak sûretiyle, dâvâyı zayıflatmıştır. Ancak Mehmed Paşa'nın bir emri vâkıyle baş kaldırmış olmak ihtimali çok kuvvetlidir. Çünki paşalarının kendileri hakkındaki niyetlerini bilen Yeniçeriler ayaklanarak segban ve tımarlıları ortadan kaldırmak istemişler, fakat azınlıkta oldukları için, Abaza Paşa tarafından yok edilmişlerdir.

Bu sırada Anadolu'da yalnız valiler değil, halk da Sultan Osmân'ın intikamının alınmasını istemekte ve Sultan Mustafa'nın saltanatının gayri meşru olduğunu: «zîrâ devlet Vâlide elindedir, Pâdşâh zevi'l-ukuulden (akıl sahiplerinden) değildir» diyerek ileri sürmektedir. Eski Erzurum beylerbeyisi olup bu şehirde emekli hayâtı yaşıyan Hüseyin Paşa'nın şefaatiyle canlarını Abaza'nın elinden kurtarabilen birkaç Yeniçeri, 17 kasımda, Sultan Osman'ın şehîd edilmesinden tam 4 ay, 28 gün sonra Istanbul'a gelip Dîvân'a çıkmışlar, Abaza Paşa'nın köylüden ve göçebeden asker yazdığını bildirmişlerdir. Dîvân'ın tavsiyesiyle Abaza Paşa'nın velînîmeti Halil Paşa, bu işten vazgeçmesi için Erzurum'a bir mektub göndermiş, fakat te'siri olmamıştır. Zîrâ Abaza Paşa, hemen bütün Anadolu'ya, imparatorluğun beşiğine dayanmaktadır. *Abaza Paşa Destânı*'nın şu mısrâları, halkın tamâmen ihtilâli desteklediğini göstermektedir:

Ala kanla yatar ol nâzik teni
Mecrûh edip uçurdular cânını
«Gaazî Sultân Osmân Hân'ın kanını
Ölünce çalışır alırım» demiş

....

Yeniçeriler'i kırmak gerekdir.

....

Öldürdüler yeryüzünün Halîfe'sin

Kapıkulu Sipahisi'nin 2. Ayaklanması (31 Aralık 1622)

Kapıkulu Sipahileri, 7 ay, 10 gün sonra, 31 aralık 1622'de Sultan Osman'ın kan dâvası için tekrar ayaklandılar. Toplu hâlde Dîvân-ı Hümâyûn'a gidip «taşrada kuzât (kadılar) ve re'âyâ (halk) bize «kaatil-i Sultân» deyü tâ'n ederler; elbette kim katl etdiyse hakkından gelinsin» (Naîmâ, II, 247) dediler. Aynı gün Yeniçeriler de Orta Camii'nde toplandılar. Söz alan subaylar: «herkes bize «pâdşâh kaatili» diye hakaret eder; biz Pâdşâh'ı Ocak'a emânet etmiştik; kimler katline âmil olduysa hakkından gelinsin; biz pâdşâh kaatili değiliz» dediler. «Taşrada gezecek hâlimiz kalmadı; bizim pâdşâh katlinde sun'umuz yok iken bu töhmeti kabûl etmeyiz» dediler. «Eğer Pâdşâh fermân eylediyse kendi bilir ve illâ kaatili katl eylesin; buhtândan (iftiradan) halâs olalım» dediler. Bu istekler, Saray'a iletildi.

Bu sırada Abaza Paşa gittikçe güc kazanıyordu. Mevlevî tarikatinin başı olan Mevlânâ torunlarından Ferruh Çelebî (meşihati: 1591-1630) de Abaza Paşa'yı destekliyordu. Tam 32 yıldan beri bu kudretli tarikatin başında bulunan Konya Çelebîsi'nin desteği, Abaza Paşa'ya büyük bir mânevî güc kazandırmıştı.

Sultan Mustafa'nın hâliyse, yürekler acısıydı. Saltanat yükünün altında iyice ezilmişti. Yeğeninin ölümünü unutmuş, Saray dairelerinin kapılarını vuruyor, Sultan Osman'ı arıyor: «Osmân gel beni bu bârdan halâs eyle!» diye bağırıyordu. Bayram tebrikinde padişahın yalnız ilmiye sınıfına ayağa kalkıp diğer sınıfların tebrikini tahtında oturduğu hâlde kabûl etmesi kanun ve gelenekti. Sultan Mustafa'nın bütün gelenleri ayakta karşılaması ve oturmayı reddetmesi de deliliğini açığa vurmuştur. Bununla berâber sultanın bu hareketini tevazuu ile açıklamak istiyen gafiller de eksik olmamıştı.

Türkiye tarihi için pek uğursuz olan bu 1622 milâd yılı biterken, yılın son aylarında, bâzı sevindirici olaylar da geçmemiş değildi. 12 ekimde Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa'nın Donanmay-ı Hümâyûn ile Akdeniz'den Istanbul'a dönmesi sevinçle karşılanmış, getirdiği esîrler ve ganimetler teşhir edilmişti. Şâh Abbas da, Ağa Rızâ'yı fevkalâde büyükelçilikle yollayıp Sultan Mustafa'nın 2. saltanatını tebrik etmiş, yıllık ipek haracını, ayrıca değerli hediyeler göndermişti. İran büyükelçisinin 80 kişilik maiyyeti, Saray'da 1.000 Yeniçeri ve 400 kapıcı (mâbeynci) tarafından karşılandı. Sultan Mustafa'nın yeni cülûsunu bildirmek üzere, Viyana'ya ve Venedik'e çavuşlar (hunkâr yâverleri) gönderildi.

1622 yılının son günleri yaklaşırken, Abaza Paşa ihtilâli de, Anadolu'da gerçek bir tasviple karşılanmıştı. Dîvân, Paşa'yı Sıvas'a tâyin ettiğini, derhal Erzurum'u bırakıp Sıvas'a gitmesini bildirmiş, Erzurum'a eski Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Mustafa Paşa'yı yollamak istemişti. Fakat Abaza Paşa, 17 kasımda, Erzurum'dan çıkmak niyetinde olmadığını ve Mustafa Paşa'yı şehre kabûl etmiyeceğini bildirdi. 23 aralıkta Yeniçeriler, tehlikenin nereden geldiğini anlayıp toplu halde Dîvân'a gittiler ve Abaza işinin haledilmesini istediler. Abaza'nın Kapdân-ı Deryâ Vezir Dâmâd Halil Paşa ve Sadrâzam Gürcü Mehmed Paşa tarafından tutulduğunu iddia ettiler (Sadrâzam'ın kardeşi Hüseyin Paşa, Abaza Paşa'nın kayınpederi idi). Sonra Halil Paşa'yı bulup, eski evlâtlığını himâye etmekten vazgeçmesini dostça tavsiye ettiler. Büyük Yeniçeri generallerinden Çeteci Ali Ağa (Kâhyabey) gelip, Yeniçeriler'e dağılmalarını söyledi. Fakat ertesi gün tekrar toplanıp isteklerini tekrarladılar. Bunun üzerine Vâlide-Sultan, bir hatt-ı hümâyûn yayınlıyarak, Abaza'nın Erzurum'dan azledildiğini ve Dâmâd Halil Paşa'nın bu işle hiçbir ilgisi olmadığını bildirdi. İş, bu hatt-ı hümâyûnu tatbika, yâni Abaza'yı Erzurum'dan oynatmıya kalıyordu.

Bu şekilde, milâdın 1623. yılı başladı. Yeni yılın ilk günü Sipahiler, 3. nümayişlerine hazırlanıyorlardı.

Sipahiler'in 3. ve 4. Nümâyişleri (1 ve 2 Ocak 1623)

Sipahiler, bu defa Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'ye gidip, Sultan Osman'ın katillerinin îdâmı için fetvâ istediler. İhtiyar Şeyhulislâm, Sipahiler'i mahirâne bir şekilde atlattı.

Ertesi sabah, 2 ocak 1623 günü Sipahiler, topluca Dîvân-ı Hümâyûn önüne geldiler. «Biz Orta Câmî'de emânet vermiş iken ne temessük ile katl olundu?» diye nümayiş yaptılar. Bu sırada Sultan Mustafa'dan bir hatt-ı hümâyûn geldi. Âsîlere okunan bu hatt-ı hümâyûnda: «Sultân Osmân'ı ben «katl olunsun» dememdim; Dâvûd Paşa öldürdü; kaatilleri kim ise haklarından gelinip katl olunsun» deniyordu. Bu hattın, nümayişten korkan Vâlide-Sultan tarafından yazdırıldığı veya bâzı Saray mensubları tarafından yazdırtıldığı ve Sultan Mustafa'nın haberi bile olmadığı muhakkaktır. Zîrâ Sultan Osman'ın katli için Sultan Mustafa'dan hatt-ı hümâyûn alınmıştı. Hattın okunması üzerine sipahilerin «tez kaatiller bulunsun» diye bağırışmaları üzerine, kaatillerin aranmasına başlandı. Başta Dâvûd Paşa olmak üzere, kaatiller, çoktan saklanmışlardı.

Aynı gün Ahî-zâde Hüseyin Efendi Rumeli, Bostan-zâde Yahyâ Efendi de Anadolu kazaskerliklerine getirildi.

Akşama doğru, Sultan Osman'ın kaatillerinden Cebecibaşı Kara Mezak Çavuş ele geçirildi. Şehîd hükümdarın Yedikule'ye giderken yolda susayıp su içtiği çeşmenin önünde hâin başı uçuruldu.

Sipahiler, işin kıvamına geldiğini görüp arkasını bırakmadılar. Ertesi sabah (3 ocak) erkenden gene toplu hâlde Dîvân-ı Hümâyûn önlerine geldiler. Yeniçeriler'in ekseriyeti tarafından da destekleniyorlardı. 5 ocakta, baş kaatil Dâmâd Dâvud Paşa'nın saklandığı yer, Hamza Bey adındaki bir sipahi subayının Eyüp'teki evinin samanlığı basıldı. Saray'a, oradan Yedikule'ye götürüldü. Kaatillerden Kalender (Kilindir)-Uğrusu denen uğursuz da ele geçirilip Yedikule'ye sevk edildi. Ertesi gün, 6 ocakta, Dâvud Paşa'nın zevcesi olan Sultan, Cellâtbaşı Süleyman Usta'ya büyük bir rüşvet verdi. Acele etmemesini, Paşa'yı padişah fermanıyla kurtaracağını söyledi. Böylece III. Mehmed'in kızı, I. Ahmed'in kızkardeşi, II. Osman'ın halası olan Sultan, yeğeninin kaatili olan kocasını koruyordu. I. Mustafa ile aynı anadan olan bu Sultan'ın adını bilmiyoruz. O gün (6 ocak), bir cuma idi. Cuma namazından sonra Yeniçeri Ağası, Dâvud Paşa'nın tevkif edilip habsolunduğunu, artık îdâm edilip edilmiyeceğini padişahın bileceğini, îdâmında ısrar etmenin hânedâna saygısızlık olduğunu söyledi. Fakat rüşvet yediği muhakkak olan Ağa'nın nutku, protesto sesleriyle kesildi. Bununla berâber gerek yeniçeriler, gerek sipâhîler Dâvud Paşa'nın îdâmı için şimdilik nümayiş ve baskı yapmamayı kararlaştırdılar.

Ertesi sabah (7) toplanan Dîvân-ı Hümâyûn (bakanlar kurulu), Dâvud Paşa'nın îdâmı için karar verdi. Sadrâzam Gürcü Mehmed Paşa —ki Sultan Osman taraftarlarındandı ve yeni rejimden nefret ediyordu— bu îdâm gerçekleşmeden halkın sükûn ve huzur bulmıyacağını, bir padişah kaatilinin îdâmdan kurtulmasının gaayetle tehlikeli netîceler doğuracağını söyledi. Böylece Sultân Osman'ın kan dâvası için ayaklanmış olan Anadolu'nun da elinden ihtilâl sebebi alınıp yatışacağını ilâve etti.

Halk, «Padişah Katili» diye andığı Dâvud Paşa'nın Yedikule yolundaki çeşmede îdâmını istiyordu. Yedikule'ye giderken Sultan Osman'ın susayıp bu çeşmeden bir tas su içmesi, halk üzerinde unutulmaz bir intıba bırakmıştı. Çeşme başına getirilen Padişah kaatili ise, ceplerinden Sultan Mustafa'nın hatt-ı hümâyûnunu, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri'nin fetvâlarını çıkarıp, bunların hükmünü icra etmekten başka bir suç işlemediğini söylüyor-

du. Çeşme önünde, Saray'dan rüşvet alanlarla bu işin derhal bitirilmesini istiyen subaylar arasında dehşetli, her an silâhlı şekle dökülmeye hazır bir münakaşa başladı. Ocak Ağaları, Cellâtbaşı Süleyman Usta'ya «vur, öldür, bre ne beklersin?» diye bağırırlarken, diğer grup da «vurma» diyorlardı. Dâvud Paşa'dan menfaat bekliyen bir grup Yeniçeri, bu kargaşalık içinde Paşa'yı ata bindirip Orta Camii'ne götürdüler. Böylece padişahın hattı ve Dîvân'ın emri, icra edilemedi. «Köpekler gibi soluyup» Orta Camii'ne zor can atan Dâvud Paşa, Yeniçeri neferleri tarafından sadrâzam muâmelesi görmiye başladı ve neferlerden birkaçına en yüksek kumanda mevkilerini dağıttı.

Olayı öğrenen Sadrâzam, Süleyman Usta'yı ve ilgilileri sorguya çekti. Sorgu, kazaskerler tarafından bizzat zabta geçirildi. Herkes emrin icrâ edilmemesini mes'ûliyetini birbiri üzerine atıyordu. Dîvân dağıldıktan sonra sarayına gelen Mehmed Paşa, adamlarından gaayetle gözü pek bir yiğit olan kapıcılar kedhudâsı Rahîkî-dâmâdı Ahmed Ağa adlı subayı, Dâvud Paşa'nın işini bitirmeye memur etti. Ahmed Ağa, yanına 200 asker alıp Orta Camii'ni bastı. Yeniçeri zorbaları dağıldılar. Dâvud Paşa, tekrar tevkif edilip Yedikule'ye gönderildiği zaman, karanlık iyice basmıştı.

Pâdişah Katili Eski Sadrâzam Dâmâd Kara Dâvûd Paşa'nın İdamı (8 Ocak 1623)

Ertesi sabah (8 ocak) Ahmed Ağa, Yedikule'de Dâvud Paşa ile Kalenderuğrusu'nu boğdurtup «lâşe-i habîslerini» denize attırdı. Hâile-i Osmâniye'de menfî rol oynıyan daha birkaç kişi, bu arada Budin (Macaristan) beylerbeyisi Vezir Derviş Paşa ve Köstendil sancak beyi Meydan Bey, îdâm edildi. Bu sûretle Dâvud Paşa, sadâretten uzaklaştırıldıktan 6 ay, 26 gün sonra, lâyık olduğu âkıbeti buldu. Bu, Gürcü Mehmed Paşa için gerçek bir başarıydı. Ancak dâmâdından sonra oğlunun da mukadder âkıbetinin uzak olmadığını hissedeñ Vâlide-Sultan, yaşı seksene yaklaşan Mehmed Paşa'yı devirmek için, Yeniçeriler'i kışkırtmaya başladı.

Mere Hüseyin Paşa'nın 2. Sadâreti (5 Şubat 1623)

Gürcü Mehmed Paşa'nın sadâreti, 5 şubat 1623'e kadar ancak 4 ay, 14 gün sürdü. Bir ihtilâl devri için, uzunca bir iktidar sayılabilir. Mehmed Paşa'yı düşürmek için yalnız Vâlide-Sultan, yâni Nâibe-i Saltanat değil, eski sadrâzam Mere Hüseyin Paşa da çalışıyordu. İkisi de yeniçeri ve sipahilere büyük rüşvetler dağıttı-

lar. 5 şubat günü Dîvân toplantısından çıkan Mehmed Paşa, Kapıkulu zorbalarının aleyhte nümayişleri ve tahkir edici sözleri üzerine, sarayına gitmekten vazgeçti; derhal Saray-ı Hümâyûn'a gidip mühr-i hümâyûnu Vâlide-Sultan'a vererek istifa etti. Vâlide-Sultan : «Kul kimi isterse mühür ana verilsin» şeklinde şifâhî bir irâde gönderdi ki, devlet mekanizmasının artık aşîret devleti şekline girdiğini gösteren misallerden biridir. Bunun üzerine zorbalar, şefleri Mere Hüseyin Paşa'yı seçtiler. Mere Hüseyin, selefi Mehmed Paşa'yı Bursa'ya, devrin en değerli adamlarından olan eski sadrâzam Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Halil Paşa'yı da Malkara'ya sürdü. Dâmâd Vezir Receb Paşa, kapdân-ı deryâ oldu. Bu sûretle normal idareyi kurabilmeye muktedir iki devlet adamı da, İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Devlet idaresi, Mere Hüseyin'in değersiz ellerine bırakıldı. Bâzı aklı başında olanlar, Mehmed Paşa'nın istifası üzerine Halil Paşa'yı sadârete getirmek istemişlerse de, Paşa, bu vaziyette sadâreti kabûl etmenin hiçbir işe yaramıyacağını söyleyip reddetmişti.

13 martta Erzurum'dan gelen bir kuriye, ihtilâlin azamet kesbettiğini Dîvân önünde anlattı. Abaza Mehmed Paşa, vergileri kendi hesabına topluyordu. 15.000 kişilik bir ordusu vardı. Maraş beylerbeyisi Yusuf Paşa ile Sıvas beylerbeyisi —müstakbel sadrâzam— Tayyâr Mehmed Paşa ve daha birçok beylerbeyi ve sancak beyi, Istanbul'dan değil, Erzurum'dan emir alıyorlardı. Abaza Paşa, Erzurum'dan Ankara'ya gelmiş, katılan beylerbeyilerle berâber kuvveti 40.000 kişiyi bulmuştu. Yolda rastladığı Yeniçeri'yi öldürtmüştü. Ankara kalesi, Abaza'ya mukavemet etmiş, bunun üzerine Abaza, Bursa'ya ve oradan baharı beklemek üzere Niğdeye çekilmişti. Mayısta Abaza üzerine Celâlî serdârı olan eski sadrâzamlardan Cağaloğlu Sinan Paşa'nın oğlu ve anne anne tarafından hânedâna mensub Vezir Mehmed Paşa, Beypazarı'na kadar ilerlemiş, fakat bir şey yapamadan Bursa'ya dönmüştür. Istanbul'daki ulemâ'nın da Abaza'yı destekledikleri anlaşılıyordu.

Dış Münasebetler

Dış münasebetler de karışıktı. Polonya ile sulhun teferruatı askıda kalmıştı. Zbaraw prensi Christophe, fevkalâde Leh elçisi olarak Kamaniçe'de beklerken, Hâile-i Osmâniye vuku bulmuştu. Mere Hüseyin Paşa'nın Istanbul'daki Leh elçisi Korecky'yi savaş taraftarlığıyla itham edip îdâm ettirmesi, münasebetleri iyiden iyiye bozdu. Özü beylerbeyisi Nogay Kantemir Paşa da, sulha taraftar değildi ve Lehistan'dan daha büyük menfaatler koparmak

fikrindeydi. Dîvân'dan izin alır almaz ordugâhını Varşova'da kuracağı haberini gönderip Lehliler'i tehdid ediyordu. Buna rağmen Zbaraw Prensi, yolda Boğdan ve Eflâk Voyvodaları ile görüşerek, 1622 yılı kasımının ilk haftasında Istanbul'a geldi.

Leh sefâret hey'eti muhteşemdi. 300 küsur kişiden müteşekkildi. Bunların içinde Lehistan'ın en büyük asılzâdeleri ve devlet adamıları vardı. Zbarawsky, Rus büyükelçisi ile berâber huzûra kabûl edildi. İki diplomat, huzûra girmeden önce, birbirleriyle dehşetli bir münâkaşaya tutuşup hakaretler savurdular. Rusya, Lehistan'ın Türkiye ile sulh yapmasını istemiyordu. Leh hey'eti, uzun zaman Istanbul'da kaldı. Sürekli müzakerelerden ve Sir Thomas Roe'nun aracılığından sonra 18 şubat 1623'te II. Osman'ın akdettiği Hotin Muâhedesi'nin hükümlerine uyularak 19 maddelik Istanbul Muâhedesi aktedildi. Sulhtan az sonra Leh sefâret hey'eti Istanbul'dan hareket etti. Birkaç gün sonra da, en büyük iki düşmanının, Türkiye ile Lehistan'ın anlaştıklarını husranla gören Rus sefaret hey'eti Moskova'ya döndü.

1622 ağustosunun sonlarında, Erdel prensi Bethlen Gabor'un temsilcisi, Thurn Prensi ile berâber Istanbul'a geldi. Prens, Almanya ile münâsebetlerinde Dîvân'dan direktif istiyordu. Budin Beylerbeyisi'nin 30.000 Türk askeriyle yardımını taleb ediyor, Almanya ile savaşa girişmenin münasib olacağını ileri sürüyordu. Bu sırada Istanbul'da bulunan diplomatların en faali olan İngiltere büyükelçisi Sir Thomas Roe, Erdel'i desteklemesi için Dîvân'a te'sîr etmeye çalışıyordu. Kendini Bohemya kralı ilân etmiş olan Bavyera prensi Friedrich ise, bu sıfatının Dîvân tarafından tanınması ve İmparator'a karşı desteklenmesi için ateşli bir faaliyete girişmişti. Nisan ayında, Leh ve Rus elçilik hey'etleriyle aynı günlerde Istanbul'dan ayrılan Erdel hey'eti, Dîvân tarafından, Almanya'ya karşı destekleme vaadi aldı. 8 temmuz 1623'te İmparator'un büyükelçisi Kurz von Senftenau geldi ve Türkiye'nin Almanya'ya karşı herhangi bir harekete girişmemesi veya böyle bir hareketi desteklememesi için çalışmıya başladı. Viyana'da bulunan Türk elçisi Ahmed Bey de, von Senftenau ile berâber Istanbul'a dönmüştü. İmparator, Sitvatorok Muâhedesi'ne riâyet edilmediğinden, birçok Alman kalelerinin Türkler tarafından işgal edildiğinden şikâyet ediyordu. Von Senftenau, Lustrier von Liebenstein'ı Istanbul'da daimî elçi bırakarak, Viyana'ya döndü.

Fransa büyükelçisi Césy Kontu ve Venedik büyükelçisi Giustiniani de diplomatik faaliyet içindeydiler. İzmir'de yeniçerilerin Fransız ve Venedik ticâret gemilerine el koymaları, Dîvân ile uzun müzâkerelere girişmelerine sebep oldu.

Kemankeş Kara Ali Paşa'nın Sadâreti (30 Ağustos 1623)

30 ağustos 1623'te Mere Hüseyin Paşa iktidardan düştü. 2. sadâreti 6 ay ve 23 gün sürdü. Her iki sadâretinin toplamı 7 ay, 18 gündür. İhtilâlin iş başına getirdiği anormal, gaayetle zâlim, kaba, cahil, muhteris bir adam olan Mere Hüseyin Paşa, Dîvân toplantılarında bir beylerbeyini sopayla döğdürterek ölümüne sebep olmak, bir kadıya dayak attırmak gibi o zamâna kadar Türkiye tarihinde görülmemiş işlere girişti. Herkesin nefretini kazandı. Fâtih Camii'nde, Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'nin de katılmasıyla toplanan ulemâ, şimdiye kadar bir kadıya dayak atılmasının görülüp işitilmemiş bir şey olduğunda birleşti ve Mere'nin katli vâcib olduğuna dair fetvâ imzaladı. Mere'den rüşvet alan Yeniçeriler, Fâtih Camii'ne geldiler. Ulemâ'ya dağılmalarını ihtar ettiler. Ulemâ bu ihtara kulak asmadı. Bunun üzerine Yeniçeriler, ulemâyı zorla camiden çıkardılar. Olay sırasında ilmiyeden birkaç kişi yaralandı ve öldü. Zorla camiden çıkartmak hâdisesi de şimdiye kadar Türkiye tarihinde görülmemişti. Bunun üzerine Abaza Mehmed Paşa'yı desteklemiye karar veren ulemâ, Mere'ye ve Yeniçeriler'e karşı şiddetli bir muhalefete girişti. Fâtih Camii olayından çok müteessir olan halk, ilmiye sınıfını tutuyordu. Mere, muhaliflerini sokakta öldürtüp denize attırmak gibi hareketlerle muhalefeti korkutacağını sanıyordu. Ulemâ'nın ileri gelenlerinden birkaç kişiyi de sürmüştü. Sipahiler de muhalifler arasındaydılar ve soygun furyasında Yeniçeriler'den daha az pay almış olmaktan dolayı müteessirdiler. Mere, Yeniçeriler'e sipahileri kanlı bir şekilde sindirmek için yeniden mansıblar, rüşvetler dağıttı. Ancak sadrâzamın niyetini öğrenen sipahiler, ayaklandılar. Yeniçeri kedhudâsı Lâdikli Bayram Ağa (müstakbel sadrâzam), Yeniçeri subaylarını topladı. Sipahilerle kanlı bir olay çıkardıkları takdirde bütün kuvvetlerin yeniçerilere karşı vaziyet alacağını söyledi. Bunun üzerine Yeniçeriler, sipahilerle kavgadan vazgeçerek, sadrâzamın değiştirilmesi için onlar, ulemâ ve bütün halkla işbirliği yapmıya karar verdiler. Mere'nin dağıttığı rüşvetler boşa gitti. Bundan sonra Mere Hüseyin Paşa, mühr-i hümâyûnu Vâlide-Sultan'a göndererek istifa etti ve hayâtını tehlikede görerek kaçıp saklandı.

4. Vezir Ispartalı Kemankeş Kara Ali Paşa, sadrâzam oldu. Diyâr-ı Bekr ve Mısır beylerbeyiliklerinden kubbe veziri olan Ali Paşa, Sultan Mustafa'yı tahttan indirmenin zamanı geldiği hususunda ulemâ ve halkla aynı fikirdeydi. Eski sadrâzamlardan Dâmâd Halil ve Gürcü Mehmed Paşalar, bu iş için Ali Paşa'yı teşvik

ediyorlar, tahta çıkacak olan Velîahd-Şehzâde Murad'ın annesi Kösem Mâhpeyker Haseki de el altından büyük faaliyet gösteriyordu. Herkes ihtilâle karşı cephe almıştı. Öyle ki, Sultan Osman'ın birinci müşaviri Hâce-i Sultânî Ömer Efendi bile, bir yıldan beri saklandığı yerden çıkıp faaliyet göstermiye başladı. Fakat Kâbe şeyhliği vazifesiyle Mekke'ye gönderildi. Oğlu Abdullah Efendi'ye Menemen kadılığı verildi. Istanbul'a gelen Mısır beylerbeyisi Vezir Bâbur Mehmed Paşa da en dikkafalı askerlere para dağıtarak, saltanat değişikliğinin gürültüsüz geçmesini te'mîne çalışıyordu. Istanbul kadısı Hasan Efendi, Bâbur Paşa'nın kardeşiydi ve Mere Hüseyin Paşa'nın zulmüne mâruz kaldığı için, ihtilâlcilere düşmandı.

Bu sırada (29 nisan 1623), 13 yıldan beri Kırım hânı olan Cânîbey Giray da azledilip Rodos'a sürüldü. Ondan önceki han olan III. Mehmed Giray, Kırım tahtına geçirildi ve kardeşi Şâhin Giray, kalgay oldu. Fakat ertesi yıl Cânîbey Giray yeniden Kırım hânı yapıldı. Ancak birkaç ay iktidarda kalabildi. 1624 yılında III. Mehmed Giray, 3. defa Kırım hânı oldu. 1627'ye kadar tahtta kalan bu hân, bu tarihte yerini tekrar Cânîbey Giray'a bıraktı.

I. Sultan Mustafa Han'ın 2. Defa Tahttan İndirilmesi (10 Eylûl 1623)

Yeni sadrâzam Ali Paşa, 11 günlük bir müzâkere ve çalışmadan sonra, Sultan Mustafa'nın tahttan indirilmesi için herkesle mütabık kaldı. Ancak 1,5 yıl içinde yeniden bir cülûs bahşişi verilmesi mes'elesi, devlet adamlarını düşündürüyordu. Cülûs bahşişi 2 milyon duka (5 milyar TL.) tutuyordu. Bu meblâğ, Hazine'de mevcut değildi. Kapıkulu Ocakları, cülûs bahşişi istemiyeceklerine söz verdiler. Zâten Hâile-i Osmâniye'den beri epey zenginleşmişler, bâzıları mühim servetler ele geçirmişlerdi. Buna rağmen IV. Murad tahta çıkınca, birkaç gün önce verdikleri sözü unutan Kapıkulu Ocakları cülûs bahşişi istemişler, yeni bir ihtilâlden korkan Dîvân ve Saray da, altın saray eşyasından sikke kestirip askerin arzusunu yerine getirmiştir.

Bu sırada Sultan Mustafa, Dâvudpaşa Sarayı'ndaydı. 9 eylûlde Topkapı Sarayı'na getirildi. Ertesi gün eski dairesine gönderilmek sûretiyle tahttan indirildi. Nâibe-i Saltanat olan ve akılsızlık ve ihtirasıyla gaayet kötü bir rol oynıyan Vâlide-Sultan, tekrar Eski Saray'a gönderildi. Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan, Türkiye tarihinin bu en bâriz kadın siması, çocuk olan oğlu IV. Murad

için nâibe-i saltanat oldu. Bu sıralarda Sultan Mustafa'nın annesi Vâlide-Sultan 50 yaşlarına yaklaşıyordu. Kösem Vâlide henüz 28 yaşlarında genç bir kadındı. Tahttan indirilen I. Mustafa, 31 yaşındaydı; tahta geçen yeğeni IV. Murad 11 yaşını ancak 1 ay, 15 gün geçiyordu. Hayatta 4 kardeşi vardı : Velîahd-Şehzâde Bâyezid, Şehzâde Kasım, Şehzâde Süleyman ve Şehzâde İbrahim. Kasım'la İbrahim, Kösem'den doğmuşlardı. En küçükleri İbrahim, ancak 8 yaşındaydı.

II. Osmân'ın 2 şehzâdesiyle bir kızı doğmuşsa da, doğumlarından az sonra ölmüşlerdi. Onun için Osmanoğulları'ndan, başka şehzâde yoktu. Sultan Mustafa, daha 15 yıl, 4 ay, 10 gün yaşamış ve IV. Murâd'ın son zamanlarında 20 ocak 1639'da 47 yaşında Topkapı Sarayı'ndaki dâiresinde ölmüştür. 2. saltanatı 1 yıl, 3 ay, 22 gün, her iki saltanatının toplamı ise 1 yıl, 6 ay, 26 gündür. Sultan Mustafa'nın hal'i için, Şeyhulislâm Yahyâ Efendi fetvâ vermiştir. Hiç çocuğu olmamıştır. Hâile-i Osmâniye'den sonra şuûru tam mânâsiyle bozulmuştu. I. Ahmed'in kardeşine merhameti, bu zavallının iki defa tahta çıkıp fâcialara sebeb olması netîcesini vermiştir.

I. Ahmed'in II. Osman ve Velîahd-Şehzâde Mehmed'den sonraki 3. oğlu olan IV. Sultan Murad Hân, 27 temmuz 1612'de Boğaziçi'nde İstavroz has bahçesinde doğmuştur. Ağabeyi II. Osman'dan sonra Istanbul'da doğan 3. pâdişahtır ve bundan sonraki bütün padişahlar da Istanbul'da doğmuşlardır. IV. Murad, en büyük Türk hükümdarlarındandır. Kendisinden 7 yıl, 8 ay, 24 gün büyük olan ağabeyi II. Osman gibi pek genç yaşında büyük bir istidad ve zekâ göstermiştir. «Murâdî» mahlasiyle güzel şiirler yazmış ve «Şâh Murad» mahlasiyle güzel parçalar bestelemiştir. İlk yılları, Türkiye tarihinin en muhteris ve zekî kadınlarından biri olan annesi Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan'ın nâibeliği ve gerçekte Ocak Ağaları'nın diktatörlüğü altında geçmiştir.

I. Mustafa'nın 2 saltanatıyla II. Osman'ın hükümdarlığı müddeti olan 5 yıl, 9 ay, 18 gün içinde Türkiye'nin, sahalarında şöhret yapmış en mühim şahsiyetleri olarak şu şahısları göstermek mümkindir : Devlet adamı olarak II. Sultan Osman Hân, asker olarak Vezir İskender Paşa, devlet adamı ve şâir olarak Şeyhulislâm Yahyâ Efendi, şâir olarak Nef'î, şâir ve bilgin olarak Atâyî, târihçi olarak Peçevî İbrâhîm Efendi (Paşa), bestekâr Hatîb Zâkirî Hasan Efendi, mimar olarak Mehmed Ağa. Türkiye dışı Türk âleminde en bâriz şahsiyetler de İran'da Büyük Şâh Abbas ve Hindistan'da Hân-ı Hânân Abdürrahîm Türkmen'dir.

Bu müddet içinde sadrâzam olanlar, bu bahsimizde görüldü. Şeyhulislâmlarsa Hoca Sâdeddin-zâde Hacı Mehmed Es'ad Efendi ile Ankaralı Bayram-zâde Hacı Zekerîyâ-zâde Yahyâ Efendi'dir. Her ikisi de şeyhulislâm oğlu olan bu şeyhulislâmlar, XVII. asır Türkiye tarihinin büyük devlet adamlarıdır. Es'ad Efendi, I. Ahmed devrinde şeyhulislâm olmuş, I. Mustafa'nın ilk saltanatıyla II. Osman'ın hükümdarlığı müddetince bu makamda kalmış ve I. Mustafa'nın 2. saltanatında istîfâ etmiştir. Meşîhat müddeti 6 yıl, 10 ay ve 20 gündür. IV. Murad devrinde, halefi Yahyâ Efendi'den hemen sonra bir defa daha şeyhulislâm olmuştur. Büyük şâir Yahyâ Efendi ise, I. Mustafa'nın son ve IV. Murad'ın ilk şeyhulislâmı olmuş, bu ilk meşîhati 1 yıl, 4 ay, 14 gün sürmüş, yerini tekrar Es'ad Efendi'ye bırakmıştır. Yahyâ Efendi, IV. Murad'ın hocalarındandır. Şeyhulislâm olduğu zaman, 71 yaşındaydı. Es'ad Efendi'den 17 yaş büyüktür. Es'ad Efendi şeyhulislâm olduğu zaman yaşı 45'di.

Bu müddet içinde müstakbel sadrâzam İstanköylü Ahmed Paşa-zâde Çelebî Güzelce Ali Paşa, müstakbel sadrâzam Dâmâd Kara Dâvud Paşa, tekrar Çelebî Ali Paşa, eski sadrâzam Dâmâd Halil Paşa (3. defa), Sofu Mustafa Paşa, 4. defa Halil Paşa, müstakbel sadrâzam Dâmâd Receb Paşa, kapdân-ı deryâ olmuşlardır.

Devrin başdefterdârları (maliye bakanları) Rizeli Abdullah Paşa-zâde Hasan Paşa, Vezir Yahnikapan Abdülkerim Paşa, Abaza Mehmed Paşa tarafından öldürtülen Vezir Kalavun Yusuf Paşa, tekrar Hasan Paşa, 2. defa Vezir Abdülbâkî Paşa, 3. defa Hasan Paşa'dır. Hasan Paşa 3 defada 3,5 yıl başdefterdârlık etmiştir. Abdülkerim ve Abdülbâki Paşalar, IV. Murad devrinde tekrar bu makama getirilmişlerdir.

Devrin nişancıları Hükmî Hasan Efendi, Vezir Ahmed Paşa, 4. defa bu makama gelen Okçu-zâde Şah-Mehmed Efendi, Vezir Ispartalı Mustafa Paşa, 5. defa Okçu-zâde'dir. Sadâret kaymakamlığına kadar çıkan ve II. Osman'ın en hararetli taraftarlarından olan Ahmed Paşa'nın nişancılığı 3 yıl, 7 aydır. Okçu-zâde, 5 defada ancak 3 yıl, 2 ay nişancı olmuştur. En büyük Osmanlı münşîlerinden sayılan Okçu-zâde, 1630'da 67 yaşında ölmüştür.

İç idaredeki büyük gerilemeye mukabil, I. Ahmed'in bıraktığı imparatorluk, sınırlarını aynen muhafaza etmiş, hattâ Almanya cephesinde genişlemiş, üstelik Lehistan-Litvanya'yı —eskisinden daha zayıf bağlarla olmakla beraber— gene Türk nüfuzuna almıştır.

Hâile-i Osmâniye ve neticeleri bahsindeki başlıca mehazları-

mız şunlardır : Naîmâ, II, 208-63; *Fezleke,* II, 4 v. dd.; Peçevî, II, 380-98; Solak-zâde, 703-36; Müneccimbaşı, III, 650-7; *Ravzatu'l-Ebrâr,* 535-55; Hasan Bey-zâde, yazma; Tûğî, M. Sertoğlu neşri; Solak Sefer oğlu Hüseyin Nev'î, *Sebeb-i Halâs-ı Sultan Mustafa Hân,* Danon neşri; Yahyâ Ef., *Vak'a-i Sultân Osmân Hân,* yazma; Madame de Gomez, *Histoire d'Osman,* 2 cilt, Paris, 1734; Hammer, VIII, 284-376; Iorga, III, 448 v.dd.; Uzunçarşılı, III; Dânişmend, III, 290-324 (daha geniş bilgi için, *Umumî Bibliyografya*'ya bakınız).

VIII

IV. MURAD DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İÇ MESELELERİ (1623 - 1640)

Çerkes Mehmed Paşa'nın Sadâreti (3 Nisan 1624)

IV. Sultan Murad Hân, annesi Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan'ın saltanat nâibeliği altında, 10 eylûl 1623 günü, amcası I. Mustafa'nın yerine, atalarının tahtına oturdu. 4 ay, 2 gün sonra, 12 aralık 1624'te, bundan sonraki bahsimizde ele alınacak olan büyük Türkiye-İran (Osmanlı-Safevî) savaşı başladı. 3 nisan 1624'te de Sadrâzam Kemankeş Kara Ali Paşa îdâm edildi ve yerine Çerkes Mehmed Paşa, sadrâzam oldu.

Ali Paşa, Sultan Mustafa'yı tahttan indirmek gibi mühim bir işi başardığından dolayı çok mağrurdu. IV. Murad'ı da çocuk yerine koyuyor, ne onunla, ne annesiyle istişâre etmeden devlet işlerini kendi bildiği gibi yürütüyordu. Kendisine rakib gördüğü eski sadrâzamları, Halil ve Gürcü Mehmed Paşalar'ı da ortadan kaldırmak için çok uğraştı, bunların Abaza Mehmed Paşa'yı himâye ettiklerini ileri sürdü. Fakat bu iki değerli selefini ortadan kaldırmaya muvaffak olamadı. Bağdâd'ın Safevîler'in eline geçmesi gibi son derecede mühim bir olayı padişahı çocuk yerine koyarak tevil etmiye kalkışması, düşmesine ve hayâtını da kaybetmesine sebeb oldu. Nihâyet 7 ay, 4 günlük bir sadâretten sonra, 3 nisan 1624'te îdâm edildi. İdamında henüz 12 yaşını doldurmıyan IV. Murad'dan fazla, Kösem Vâlide-Sultan'ın âmil olduğu söylenebilir. Ali Paşa'nın yerine getirilen Çerkes Mehmed Paşa, Şam beylerbeyiliğinden kubbe veziri olmuş, ihtiyar, tecrübeli bir adamdı. Bağdad'ın geri alınması ve Anadolu ihtilâlinin teskini gibi son derecede ehemmiyetli iki mes'eleyle karşı karşıyaydı. Bunun için kendisine serdâr-ı ekremlik verildi. Eski sadrâzamlardan Gürcü Mehmed Paşa (Nef'î'nin korkunç şekilde hicvettiği zattır) sadâret kaymakamı oldu. 28 mayısta Üsküdar'daki ordugâhına geçen Çerkes Mehmed Paşa, 17 haziranda Üsküdar'dan hareket etti. Önce Abaza'nın işini bitirecek, sonra Bağdad'ı Safevîler'den geri alacaktı. Bu işlerin ikisini de başaramadı.

Sadrâzam, Anadolu yollarındayken Kırım'da da kargaşalık

başladı. Bundan önceki bahsimizin sonunda zikrettiğimiz gibi, Kırım tahtı üzerinde, III. Mehmed Giray'la Cânbek (Cânîbek) Giray arasında dehşetli bir mücâdele vardı. Cânbek Giray, III. Mehmed'in 2. derecede amcasıydı. Mes'ele, III. Mehmed Giray'ın 13 yıldan beri Kırım'ı pek güzel idâre eden Cânbek Giray'ın yerine getirilmesinden ve Yavuz Şâhin Giray'ın kalgay (velîahd) olmasından çıktı. Şâhin Giray, ağabeyi III. Mehmed'i şiddetle destekliyordu. Ancak henüz İran'dan, Şâh Abbas'ın yanından geldiği için, Osmanlılar kadar Kırımlılar tarafından da sevilmiyordu.

III. Mehmed Giray'ın, IV. Murad'ın cülûsunu tebrik etmek için Moskova'dan Istanbul'a gelen Rus elçilerini Kırım'da tevkif edip öldürtmesi ve getirdikleri hediyelere el koyması, açık bir isyân mâhiyetindeydi. III. Mehmed, Cengiz Hân'dan inmek bakımından, kendini Osmanoğulları'ndan daha asîl sayıyordu. Bu hastalık, kendisinden önceki ve sonraki birkaç Kırım hânında daha görülmüştür. Rivâyete göre Mehmed Giray, Istanbul'a yürümek, devleti çocuk padişahın elinden alıp sadrâzam, hattâ padişah olmak istiyordu. Ancak bu rivâyetin, tekrar Kırım tahtına oturmak istiyen Cânbek Giray tarafından çıkartılmış olması ihtimali de vardır. Rivâyet Istanbul'a kadar gelince Dîvân, 1624 mayısında III. Mehmed'i azletti ve Cânbek Giray'ı tekrar Kırım tahtına getirdi. Ancak III. Mehmed, azlini kabûl etmedi ve açıkça isyân yolunu tuttu. Cânbek Giray, Rodos'ta sürgündü. Dîvân, derhal Rodos'tan Istanbul'a getirttiği Hân'a 4 kadırga dolusu asker ve silâh verip Kırım'a yolladı. Hân'ı Kırım tahtına oturtmıya memur Osmanlı askerine Vezir Hasan Paşa ile yardımcısı İbrahim Paşa kumanda ediyordu. Bu kuvvetler Kefe'ye ayak basınca III. Mehmed, kendilerini Bahçesarayı'na sokmıyacağını ve Kırım'ı teslim etmiyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Receb Paşa, Kırım işini halle memur edildi. Receb Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn ile Kefe'ye geldi. Kefe beylerbeyisi Mehmed Paşa, III. Mehmed'e mektup yazdı; kardeş kanı akıtmamasını, kendisine Mora ve Hersek sancaklarından hangisini isterse verileceğini, tahtı teslim edip maiyetiyle bu sancaklardan birine gitmesini yazdı. III. Mehmed, bu mektuba da kulak asmadı. III. Mehmed'in 110.000, Osmanlılar'ın —donanma efradı dışında— 10.000 askeri vardı. Ancak Kırım askeri, padişahın askeriyle döğüşmek niyetinde değildi. Ufak tefek vuruşmalarla bir ay geçirildi. Fakat sonunda III. Mehmed, Kefe'ye girdi. Serdâr Vezir Hasan Paşa ile İbrahim Paşa şehîd düştüler. Osmanlı askeri, esîr oldu. Bunun üzerine bir Osmanlı beylerbeyiliği olan Kefe'den çıkması şartıyla Receb Paşa, III. Mehmed Giray'a Kırım tahtında bırakılması için

Dîvân nezdinde aracılık edeceğini bildirdi. Mehmed Giray, kabûl etti. Bu sûretle Cânbek Giray'ın 2. Kırım hanlığı temmuz ayına kadar ve o da ismen ancak 3 ay sürdü. Mehmed Giray, elindeki Osmanlı esirlerinin hepsini Receb Paşa'ya gönderdi ve Kefe beylerbeyiliğini teşkil eden araziyi boşalttı. Fakat bu sırada Kalgay Yavuz Şâhin Giray, Tuna deltası üzerindeki Osmanlı kalelerine taarruz etmişti. Ancak Özü beylerbeyisi ve aslen Kırımlı olan Arslanoğlu Kantemir Mirza tarafından bozulup Kırım'a çekildi. Bu sûretle 3 yıl için Kırım mes'elesi uyudu. Dîvân, yenilgiyi kabûl etmedi ve 3 yıl sonra Mehmed Giray'ın yerine Cânbek Giray'ı Kırım tahtına oturttu.

Eyaletlerin idâresi de iyi değildi. Sadrâzam olamıyan eski Mısır beylerbeyisi Vezir Bâbur Mehmed Paşa, önce Şam (Suriye), sonra Budin (Macaristan) beylerbeyisi yapıldı. En mühim eyâletlerin bir kral derecesinde önemli olan umumî valilerinin az zamanda oradan oraya nakli, eyâletlerde büyük kargaşalıklara sebep oluyordu. 6 yıl içinde 4 defa cülûs bahşişi ödiyen Hazine, bomboştu (Hammer, IX, 3, 23).

Anadolu'nun büyük bir parçası Dîvân'dan değil, Bursa'yı muhasara edecek derecede cür'et gösteren ve 1623-24 kışını Niğde'de geçiren Abaza Paşa'dan emir alıyordu. Abaza, ele geçirdiği yeniçeriyi «pâdşâh kaatillerinin âkıbeti başka ne ola?» diyerek işkencelerle öldürtüyordu.

Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Çerkes Mehmed Paşa'nın Anadolu Seferi (17 Haziran 1624 - 28 Ocak 1625)

Sadrâzam, Konya ovasında 20 gün kaldı. Abaza'yı iyilikle yola getireceğini umuyordu. İtaat etmesi için mektup yolladı. Ancak Abaza kulak asmayınca, Niğde yoluyla Kayseri'ye geldi. 5 eylûlde Karasu Köprüsü önünde iki ordu karşılaştı. Abaza'nın ordusundaki Sıvas beylerbeyisi Tayyâr Mehmed Paşa ile Şebinkarahisar sancak beyi Murtazâ Paşa'nın, kuvvetleriyle Sadrâzam'ın ordusuna katılmaları üzerine Abaza, bozuldu. Abaza Mehmed Paşa, pekaz bir kuvvetle Erzurum'a çekildi. Âsîlerden çoğu Yeniçeriler tarafından kılıçtan geçirildi. Sadrâzam, Tercan'a kadar ilerledi. Erzurum'u da alıp Abaza'nın işini bitirmek istiyordu. Fakat kış yaklaşmış, kar düşmiye başlamıştı. Bunun üzerine, Yeniçeri düşmanlığından vazgeçmek ve Erzurum kalesine yollanacak 2.000 Yeniçeri'yi kabûl etmek şartıyla, Abaza Paşa ile uyuştu ve Erzurum beylerbeyiliğini Abaza'da bıraktı.

Karası (Balıkesir) çevresinde Cennetoğlu adlı bir Celâlî de geniş ölçüde faaliyet gösteriyordu. Eski bir tımarlı sipahi subayı olan Cennetoğlu, Karası'dan başka Aydın ve Saruhan (Manisa) sancaklarına da elkoymuştu. 1624 aralığında sadâret kedhudâsı (içişleri bakanı) Vezir Kanlı Mehmed Paşa, Cennetoğlu üzerine serdâr oldu. Yanına merkezi Kütahya'da bulunan Anadolu beylerbeyisi Dişlek Hüseyin Paşa'yı da alarak Cennetoğlu üzerine yürüdü. Manisa yakınlarında geçen muhârebede yenilen Cennetoğlu, Denizli'ye kaçtı. Burada yakalanıp, adamlarıyla berâber işkencelerle îdâm edildi.

Dâmâd Müezzin-zâde Hâfız Ahmed Paşa'nın Sadâreti (28 Ocak 1625)

Sadrâzam, Tokat kışlağına çekilmiş, Bağdad'a gitmek için baharın gelmesini bekliyordu. Bu sırada Peçevî de Tokat'ta Sadrâzam'la berâberdir (II, 406). Büyük tarihçi, bu sıralarda 51 yaşlarındadır ve Rumeli'nden sonra Anadolu'yu da derinliğine tanıyıp tarihine geçirmiye gayret etmektedir. Ancak ihtiyar Sadrâzam, 28 ocak 1625'te Tokat'ta öldü. Sadâreti 9 ay ve 25 gün sürmüştü. Orduy-ı Hümâyûn'da bulunan Başdefterdâr Vezir Abdülbâki Paşa ile —müstakbel sadrâzam— Yeniçeri ağası Husrev Ağa, mühr-i hümâyûnu alıp Istanbul'a götürdüler. Kösem Vâlide-Sultan, mührü Dâmâd Müezzin-zâde Hâfız Ahmed Paşa'ya verdi (8 şubat). Hâfız Ahmed Paşa, Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi sıfatıyla Orduy-ı Hümâyûn ile berâber Tokat'taydı. Sadâretle berâber, İran üzerine serdâr-ı ekremlik görevini de kabûl ediyordu. Kösem, sadâreti önce Istanbul'daki Kaymakam Gürcü Mehmed Paşa'ya teklif etmiş, fakat sefere çıkmak için çok yaşlı olduğunu ileri süren eski sadrâzam, özür diliyerek kabûl etmemişti. Filibeli Hâfız Ahmed Paşa, şâir, mûsikişinas, iyi söz söyler, akıllı, fedakâr bir adamdı. I. Ahmed'in Kösem'den doğan büyük kızı Ayşe Sultan'la evliydi. Bir yıl önce Irak cephesi serdârlığında bulunduğu için, İran işlerine de vâkıftı. Ancak askerden fazla devlet adamı olduğu için, Bağdad'ı geri almak gibi bir işi başaracağı şüpheliydi. Nitekim, bundan sonraki bahsimizde görüleceği üzere, muvaffak olamadı.

Kapdân-ı Deryâ Vezir Dâmâd Receb Paşa, hâlâ Karadeniz'deydi. Don nehrinden Karadeniz'e «şayak» denen kayıklarla inen Ukraynalı korsanları kovalıyordu. 1625 ekiminde bunların çoğunu ele geçirip Istanbul'a yolladı.

1625 ve 1626 yılları, İran savaşlarıyla geçti. Bizzat Safevî or-

dusuna kumanda eden Şâh Abbas'a karşı Hâfız Ahmed Paşa muvaffak olamadı; Bağdad muhâsarasını kaldırmıya mecbur oldu. Bunun üzerine 1 aralık 1626'da azledildi. Bu ilk sadâreti 1 yıl, 10 ay ve 21 gündür. Paşa, Bağdad önlerinde çok sıkıntılı günler geçirmiş ve IV. Murad'a manzum bir mektup yazarak yardım istemiştir. Bu sırada henüz çok genç, fakat değerli bir şâir olan Sultan Murad'ın Paşa'ya verdiği gene manzum cevap, şu beyitle başlar :

Hâfızâ Bağdâd'a imdâd etmeyê er yok mudur
Bizden istimdâd edersin sende asker yok mudur

Dâmâd Halil Paşa'nın 2. Sadâreti (1 Aralık 1626)

Dâmâd Halil Paşa, tekrar sadârete getirildi. Yeniçeri ağası Husrev Ağa, kubbe veziri oldu. Abaza Paşa, gene baş kaldırarak Erzurum eyâletinde ele geçirebildiği yeniçeriyi öldürtmüştü. Halil Paşa'ya, Abaza mes'elesini iyilikle veya zor kullanarak halletmek görevi verildi. Halil Paşa, Abaza'nın velînîmeti olduğu için, âsî paşaya söz geçireceği umuluyordu.

Halil Paşa, sadâretinden 3 gün sonra 4 aralıkta Üsküdar ordugâhına geçti. Abaza üzerine serdâr olmuştu. 8 mart 1627'de, müthiş bir kış yolculuğundan sonra Adana'ya geldi. Abaza'ya taraftar olan Adana beylerbeyisi Küçük Hüseyin Paşa'yı îdâm ettirdi. 24 martta Haleb'e geldi. 3 ay, 11 gün Haleb'de kaldı. 4 temmuzda Haleb dışında Gökmeydan ordugâhına çıktı. 14 temmuzda hareket ederek 7 ağustosta Diyarbakır'a (Âmid) geldi.

Bu sırada Abaza Mehmed Paşa, Halil Paşa ile müzakere hâlindeydi. İran cephesine gitmeyi kabûl ediyor, ancak bir kesimin müstakil serdârlığını istiyor ve kumanda edeceği orduda yeniçerilerin bulunmasını kabûl etmiyordu. Halil Paşa, Abaza'nın bu tekliflerini reddetti. 17 ağustosta, Anadolu beylerbeyisi Dişlek Hüseyin Paşa'yı 5.000 askerle Abaza üzerine gönderdi. Bu sırada Şehr-i Zor (Kerkük) beylerbeyisi Bostan Paşa da, Abaza Paşa ile müzakere hâlindeydi. Diğer taraftan Istanbul'dan gönderilen 800 Yeniçeri, Erzurum kalesine gelip Abaza'nın maiyyetine girdi. Ancak bunların Paşa'ya suikast yapacakları duyulunca Abaza, hepsini öldürttü. Bu sûretle ihtilâlci paşa ile devlet arasında anlaşma ihtimali kalmadı. Dişlek Hüseyin Paşa'nın, Abaza'nın temsilcisi olarak karargâhına gelen Erzurum kadısına hakaret etmesi de işi büsbütün bozdu. Hüseyin Paşa'nın üzerine yürüyen Abaza Mehmed Paşa, onu rahatça yendi. Hüseyin Paşa öldü. Ordusundaki

birkaç beylerbeyi, Abaza'ya esîr düştü. Diğer taraftan aylardan beri Safevî muhâsarasında olan ve yardım bekliyen Ahıska, hiçbir yardım gelmediği için İranlılar'ın eline geçti.

Halil Paşa, 12 eylûl 1627'de Erzurum önlerine geldi. Abaza, kaleye kapandı. 15 ekimden 25 kasıma kadar 41 gün Erzurum kalesini kuşatan Halil Paşa, kaleyi düşüremedi. Muhâsarayı kaldırtan Sadrâzam, 24 günde Erzurum'dan Tokat'a geldi. Yolda kışın şiddetinden zayiat verildi. Ordu, Tokat'ta kışlıyacaktı. Ancak Tokat'a geldikten 3 ay, 27 gün sonra Halil Paşa, Abaza mes'elesini halledemediğinden dolayı azledildi.

Timuroğlu Baysungur Mirza Istanbul'da (1628)

1628'de Timuroğlu Baysungur Mirza, Istanbul'a geldi ve IV. Murad tarafından imparatorlara mahsus şekilde ağırlandı. Baysungur Mirza, Ekber Şâh'ın oğullarından Sultan-Dânyâl Mirza'nın (1573?-1601b) 5 oğlunun 2.'sidir. Amcası Cihangir Şâh ölüp de Hindistan Türk imparatorluğu tahtına oğlu Şâh-i Cihân geçince, Hindistan'dan kaçıp Türkiye'ye sığınmıştır. Aynı yıl içinde Şâh-i Cihân, Baysungur Mirza'nın 3 kardeşini öldürmüştü. IV. Murad, Mirza'ya çok ikram etti. Atası Timur'un, ceddi Yıldırım'a yaptıklarını unutmuş göründü. Fakat istediği askerî yardımı yapmadı (Hammer, IX, 98). Baysungur, Istanbul'dan ayrıldı. Arabistan ve İran yoluyla Hindistan'a döndü. Baysungur'un ana tarafından büyük babası, büyük devlet adamı ve edip Hân-ı Hânân Abdürrahim Türkmen'di; ancak bu zat da Cihangir Şâh ile aynı yılda öldüğü için, torunu Baysungur'u himâye edememişti.

Bethien Gabor'un Ölümü (1629)

1629'da, Erdel prensi ve Orta Macar kralı Bethlen Gabor, 16 yıllık bir hükümdarlıktan sonra öldü (Hammer, IX, 118, 22). Bethlen, 3. defa olarak Brandenburg elektörü Georg-Wilhelm'in (1619-1640) kızkardeşi Prenses Katherina von Hohenzollern'le evlenmişti. IV. Murad, 25 mart 1627 tarihli irâdesiyle, bu evlenmeye izin verdi. Bu sûretle Katolik İmparator'a karşı, Protestan Prusya tutulmuş oluyordu. Şüphesiz bu, İmparator için çok tatsız bir olaydı. Bethlen Gabor ölünce Dîvân-ı Hümâyûn, bir yıl için Erdel hükümran prensesliğini, dul kraliçe Katherina'ya verdi.

Husrev Paşa'nın Sadâreti (6 Nisan 1628) ve Abaza Meselesinin Halli (22 Eylûl 1628)

İhtiyar Halil Paşa, 4. vezirlikle Istanbul'a çağırıldı. Genç Husrev Paşa, sadrâzam ve serdâr-ı ekrem oldu. Halil Paşa'nın bu 2

sadâreti, 1 yıl, 4 ay ve 5 gün sürdü. İki sadâretinin toplamı 3 yıl, 7 ay 7 gündür. Husrev Paşa'nın yeniçeri ağalığından birdenbire kubbe veziri olması ancak 1 yıl, 4 ay önceydi. Kubbe vezirlerinin en kıdemsizi olduğu halde, birden sadârete yükseldi. Zekî, sert, gaayetle zâlim, muhteris, entrikacı, egoist bir adamdı, kumandanlığı iyiydi. Sadârete tâyininden 1 ay, 24 gün sonra, Orduy-ı Hümâyûn'un başına geçmek üzere Tokat'a geldi. 1 ay, 21 gün burada kaldı. 22 temmuz 1628'de hareket etti. 1 ay, 9 günde Erzurum'a geldi (30 ağustos) ve 7 gün sonra kaleyi muhâsaraya başladı (6 eylûl). Sadrâzamın bu derece sür'atle geleceğini tahmin edemiyen Abaza Mehmed Paşa, az çok gaafil avlandı ve savunma tertibatı eksik kaldı.

Husrev Paşa, Erzurum kalesine casuslar sokarak, Abaza'nın askerlerine itaat ettikleri takdirde terakkiler vâdetti. Erzurum'dan kaçıp Orduy-ı Hümâyûn'a gelen ilk «abazalılar»a da görevler ve yüksek maaşlar verdi. Bunu gören Abazalılar, daha büyük ölçüde Sadrâzam'ın ordusuna katılmıya başladılar. Abaza Mehmed Paşa için, ümit yolları kapandı. Ancak 14 gün muhâsaraya dayanabildi. 22 eylûlde affedilip Istanbul'a gönderilmesi şartıyla teslim olacağını bildirdi. Husrev Paşa, teslim şartlarını kabûl etti. Bu sûretle 6 yıl devam eden Abaza mes'elesi sona erdi. Husrev Paşa, Abaza Mehmed Paşa ile adamlarını hürmetle karşıladı. Daha 22 gün Erzurum'da kalıp 14 ekimde hareket etti. 1 ay, 26 günde Istanbul'a gelindi. 4,5 yıldan beri Anadolu'da sefer hâlinde bulunan asker terhis edildi.

Husrev Paşa, yanında bütün Istanbullular'ın merak ettikleri Abaza Mehmed Paşa olduğu halde, 9 aralık 1628 günü Istanbul'a girdi. Alayda, Safevîler'den esîr edilen İran beylerbeyilerinden Şemsî Hân da vardı. Bu sırada 16,5 yaşında olan IV. Murad, Abaza'yla görüşmek istedi. Mehmed Paşa, huzûra çıkınca genç hükümdârın ayaklarına kapandı. Padişah : «Kâfir, dedi; bu senin ısyânın ne idi?» (Peçevî, II, 410). Çok zekî, son derece yakışıklı, pek iyi söz söyler ve henüz genç bir adam olan Mehmed Paşa : «Devletlû Pâdşâhım, dedi; Yeniçeri, merhûm kârındaşınızı (Sultan Osman'ı) katletmekle cümle beylerbeyiler kanın taleb etmiye kâğıdlaşdık ve ittifâk etdik. Kulunuz ikaamet etdim (dâvâmdan vazgeçmedim), anlar yan çaldılar». IV. Murad : «Var imdi kâfir, dedi; çün haddin bilirmişsin, seni afvetdim.» IV. Murad gibi Türkiye'nin 900 yıllık tarihinin en sert hükümdarı olan bir padişahın 6 yıldan beri devleti uğraştıran böyle bir âsîyi afvetmesinin sebebi, ağabeyi II. Osman'a bağlılığı ve onun intikamını almak için herşeyi göze almasıdır. Ayrıca Mehmed Paşa, zarafetiyle, pek zevk

sahibi bir adam olan IV. Murad'a te'sîr etmiştir. Mehmed Paşa, «Abaza kesimi» denen yeni bir moda yaratmıştı. O Istanbul'a geldikten sonra, şehrin bütün zarifleri «Abaza kesimi üzre» giyinmeye, hattâ at donatmıya başladı. Bizzat padişah, bu modaya uydu. «Abaza kesimi»nin, II. Osman'ın yaptığı kıyafet değişikliğinden mülhem olması muhtemeldir. IV. Murad, Abaza Mehmed Paşa'yı Bosna beylerbeyisi yaptı. Paşa, Istanbul halkının hayranlığı ve alkışları arasında «alay gösterip» Bosna'ya gitti.

Diğer taraftan Dîvân, 31 mayıs 1628'de III. Mehmed Giray'ı hanlıktan ve kardeşi Yavuz Şâhin Giray'ı kalgaylıktan azletti. Cânbek (Cânîbek) Giray, tekrar han oldu. Ağabeyi Devlet Giray'a, kalgaylık verildi. Bu Devlet Giray, 70 yaşlarında bir prensti. III. Murad devrinde 1577-1588 arasında da kalgay olmuştu. Tam 40 yıl sonra aynı makama getirildi. Bu değişiklik, Kapdân-ı Deryâ Vezir Haasn Paşa'nın Donanmay-ı Hümâyûn ile Kefe'ye gelmesi ve Banyalukalı Hüseyin Paşa'nın bir orduyla Kırım'a gönderilmesi sâyesinde gerçekleştirilebildi. III. Mehmed Giray, 20.000 kişiyle Ukrayna Kazakları'na sığındı. Fakat 1628 sonların doğru Cânbek Giray'la yaptığı bir vuruşmada öldürüldü. Kalgay Şâhin Giray, bir müddet Ukrayna'da gezdi. 1634 haziranında ele geçirilip öldürüldü. Bu sûretle, Saâdet Giray'ın iki oğlu, âsî olarak can verdiler. Babaları Saâdet Giray da, vaktiyle Kırım tahtı üzerinde hak iddia etmişti.

Kırım işini başarıyla halleden Vezir Dâmâd Çatalcalı Hasan Paşa, IV. Murad'ın ablası Fatma Sultan'la evliydi. 20 ekim 1630'da, Receb Paşa'nın zorbalığıyla azledildi. 4,5 yıla yakın müddet kapdân-ı deryâlıkta kalan Hasan Paşa, değerli bir amiraldi. Azli üzerine, Türk deniz teşkilâtında yapmak istediği ıslahat yüzüstü kaldı. Hasan Paşa, Kıbrıs ve Mora'daki 13 sancakla merkezi Gelibolu'da olan ve kapdân-ı deryâların emrinde bulunan Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Doğu Akdeniz Adaları) eyaletini birleştirerek, çok geniş bir bahriye eyâleti teşkil etmek istiyordu. En yüksek tonajlı 14 gemi inşa ettirerek donanmayı takviye eden Paşa, yeniden büyük ölçüde gemi tezgâhlamak sûretiyle donanmayı kuvvetlendirmek niyetindeydi (Hammer, IX, 110).

Husrev Paşa, Istanbul'da 7 ay, 1 gün kaldı. 10 haziran 1629'da Üsküdar ordugâhına geçti ve 9 temmuzda Orduy-ı Hümâyûn ile Üsküdar'dan İran seferine hareket etti. 1629-31 yılları Osmanlı-Safevî savaşları, bundan sonraki bahsimizde ele alınacaktır.

Abaza'nın yerine, onun eski müttefikı —müstakbel sadrâzam— Tayyâr Mehmed Paşa, Erzurum beylerbeyisi oldu. Bu kar-

gaşalıkta Erzurum'u almak istiyen Safevî ordusu, Kars beylerbeyisi Sefer Paşa tarafından yenilerek imhâ edildi.

Müezzin-zâde Filibeli Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa'nın 2. Sadâreti (25 Ekim 1631)

Husrev Paşa, Bağdad'ı alamadı. Bunun üzerine 25 ekim 1631'-de azledildi. 3 yıl, 6 ay, 19 günden beri sadâret makamındaydı. Hâfız Ahmed Paşa, tekrar sadrâzam oldu. Husrev Paşa, Bağdad'ı alamamasının başına açacağı işleri kestirecek kadar zekiydi. Onun için, sadârete getirileceklerinden şüphe ettiği Hâfız Paşa ile Başdefterdâr Vezir Mustafa Paşa'nın Orduy-ı Hümâyûn'a gönderilmelerini, kendilerine orduda ihtiyaç olduğunu yazmıştı. Ancak durumu kavrıyan Paşalar, Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'ye baş vurarak, Husrev Paşa'nın canlarına kasitleri olduğunu, padişahın kendilerini Orduy-ı Hümâyûn'a göndermemesini istediler. Zâten Husrev Paşa'nın diktatörce hareketlerinden canı sıkılan IV. Murad, bunun üzerine eniştesi Hâfız Paşa'yı iktidara getirdi. 20 yaşına yaklaşmış olmakla berâber IV. Murad'ın henüz devlet işlerinde nüfuzu azdı. Annesi Kösem Vâlide, daha fazla nüfuz sâhibiydi ve Kapıkulu Ocakları'na dayanıyordu.

Husrev Paşa, o derecede şımarık ve serkeşçe hareket ediyordu ki, Manisa (Saruhan) sancak beyi Sultan-zâde Hacı Paşa'yı bile öldürtmüş, hattâ bu işi yapmak istemiyen cellâda 500 deynek attırmıştı. Ana tarafından Osmanoğlu olan bir prensin, bir akrabasının pervasızca öldürtülmesi, Sultan Murad'a, artık bu diktatör veziri ortadan kaldırmanın zamanı geldiği fikrini iyiden iyiye telkin etmişti (Hammer, IX, 100). Husrev Paşa'nın zulümlerinden biri de, eski Gürcistan kralı ile oğlunu Konya civarında 1629 eylûlünde îdâm ettirmesidir (Hammer, IX, 132). Kanlı nümayişlerle duruma hâkim olacağını sanan ve Osmanlı tarihinin en zâlim vezirlerinden biri olan Husrev Paşa, 1631'in ilk günlerinde de beylerbeyi (orgeneral) rütbesinde olan 5 sancak beyini birden îdâm ettirdi (Hammer, IX, 154). Haleb, Bağdad, Hemedân arasında boş yere gidip gelir, Haleb'de kışlar, yıllarını Anadolu'da, İran cephesinde geçirirken, kendisine sadâret kaymakamı sıfatıyla Istanbul'-da kalan Dâmâd Receb Paşa vekâlet ediyordu. Bunun üzerine azledilen ve azli haberini 2 hafta sonra Diyarbakır'da Istanbul'dan gelen bir çavuştan (hunkâr yâveri) öğrenen ve baharda tekrar Bağdad üzerine gitmeyi tasarlıyan Husrev, Osmanlı tarihinde pek görülmemiş bir hâdise çıkarttı; Yeniçeriler'i kışkırtarak «senden başka serdâr istemezük!» şeklinde nümayiş yaptırttı. IV. Murad'-

ın gözünü korkutmak istedi. Padişahın en sâdık bendeleri olarak görünüp zorbalığı devlette hâkim kuvvet olarak tutanlar, Husrev ve Receb Paşalar'dı. IV. Murad, yalnız Husrev'i azletmekle kalmadı; 18 kasım 1631'de bütün vezirleri toplıyarak İran savaşının bir türlü kazanılamadığını anlattı; Orduy-ı Hümâyûn'un Istanbul'a dönmesine karar verildi (Hammer, IX, 165, 166, 167, 169, 171, 173). Yeniçeriler ve Kapıkulu Sipahisi, Istanbul'da Husrev Paşa'nın lehine nümayiş yaparlarken, Paşa, Tokat'a geldi. Tokat'tan, yalnız Istanbul'daki değil, Anadolu'daki zorbaları da idareye başladı. Anadolu'da türeyen zorbaların hepsi Husrev Paşa'nın adamlarıydı. Bunların başlıcaları Aydın'daki Kınalıoğlu, Konya'daki Rum Mehmed, Afyon'daki Baba Ömer, Eskişehir'deki Kör Ali, İskilip'teki Köse Şâban, Beyşehir ve Seydişehir'deki Deli İlâhî idi. Husrev Paşa'nın 1631-32 kış ayları boyunca yaptığı tahrikler, netice vermekte gecikmedi.

19 Receb (10 Şubat 1632) İhtilâli, Hâfız Paşa'nın Şehâdeti ve Dâmad Receb Paşa'nın Sadâreti

10 şubat 1632'de Istanbul'da, çoktan beri beklenen ihtilâl koptu. Küçük ölçüde bir Hâile-i Osmâniye olan bu ihtilâl, Husrev Paşa'nın adamlarından Dâmâd Vezir Topal Receb Paşa tarafından düzenlenmişti. Zâten iki günden beri Yeniçeriler, Sipahiler ve onlara katılan işsiz güçsüz takımı, Istanbul sokaklarında nümayiş yapıyorlardı. Büyük tarihçi Peçevî, ihtilâl sırasında Istanbul'da olduğu için, bize şahsî müşahedelerini anlatmaktadır (II, 460). Âsilerin bahanesi, IV. Murad'ın, Husrev Paşa'nın katlini emretmiş olmasıydı. Bu, doğruydu. Bu günlerde Tokat yolunda olan padişahın adamları, Husrev Paşa'nın işini bitirmek irâdesini almışlardı. Âsiler, padişahı yanlış yola sürüklediklerini iddia ettikleri 17 devlet adamının başını istiyorlardı. Listelerinde, Osmanlı tarihinde görülüp işitilmemiş birşey olarak 79 yaşındaki Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'nin adından başka, Sadrâzam Dâmad Hâfız Ahmed Paşa, Başdefterdâr Vezir Prevezeli Mustafa Paşa ve daha birçok büyük memur vardı. IV. Murad'ın kelle vermiye zerre kadar niyeti olmadığını anlıyan âsîler, 10 şubat günü Saray kapılarına dayandılar ve padişahtan «Ayak dîvânı», yâni yüzyüze görüşme istediler. Ayak dîvânı, meşru ve kanunî bir istek olduğu için, 19,5 yaşındaki IV. Murad, âsîlerin karşısına çıktı. «On yedi mû'teber erkân-ı devleti bize ver, pâreliyelim (parçalıyalım)» diyen âsîlerin tek tek söz söylemeyip bağırıştıklarını gören IV. Murad, kızarak iceri girdi. Bunun üzerine zorbalar, Velîahd-Şehzâde Bâ-

yezid'in lehine nümayiş yaptılar. IV. Murad, ayak dîvânına çıktı. Bu sırada Hâfız Ahmed Paşa, Saray'a giriyordu. Onu gören âsîler, Paşa'yı atından düşürdüler. Fakat Hâfız Paşa, muhafızları tarafından kurtarılıp Saray'a can attı. IV. Murad'ı âsîlerle konuşur ve istedikleri kelleleri vermemekte ısrar eder görünce atılıp: «pâdşâhım, dedi; hezâr (bin) Hâfız gibi kulun yoluna fidâdır». Sonra izin beklemeyip, hükümdârını müşkil durumdan kurtarmak için, elinde kılıç âsî deryâsına daldı. Birkaç kişiyi öldürdüyse de, bir dakika içinde, tam 17 yerinden vurularak şehîd edildi. IV. Murad, hırs ve teessüründen ağlayıp, bunu zorbaların yanına bırakmıyacağına yemin ederek içeri girdi. Zorba başı olan Topal Receb Paşa, sadrâzam oldu. Saklanmış olan Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'nin yerine Ahî-zâde Hüseyin Efendi meşihat makamına geçti. 3 günden beri Istanbul'da bütün çarşılar ve dükkânlar kapanmış, herkes evine çekilmişti. İhtilâlin birinci kısmı bu sûretle Hâfız Paşa'nın şehîd edilmesiyle kapandı. Bu 2. sadâreti 3 ay, 16 gün olup, her iki sadâretinin toplamı 2 yıl, 2 ay ve 18 gündür.

Diğer taraftan Tokat'ta da mühim olaylar geçiyordu. IV. Murad, Murtazâ Paşa'yı Özü beylerbeyiliğinden alıp Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliğine tâyin etmiş, eyâletine giderken Tokat'a uğrayıp Husrev Paşa'nın işini bitirmesini de emretmişti. Husrev paşa, âkıbetini kestirdiği için, Murtazâ Paşa'yı askerleriyle karşıladı. Tokat dışında geçen vuruşmada Murtazâ Paşa, âsileri dağıttı. Husrev Paşa, konağına sığındı. Murtazâ Paşa, padişahın hatt-ı hümâyûnu göstererek itaat etmesini bildirdiyse de dinletemedi. Bunun üzerine, Husrev'in sığındığı konağı topa tutturdu. Karşı koyamıyacağını anlıyan Husrev, teslim oldu. Konağa gelen cellâtlar tarafından başı kesildi. Bu kesik baş, 11 mart 1632 günü, yâni 19 receb ihtilâlinden tam 1 ay sonra Istanbul'a getirilip Saray'ın önünde teşhir olundu. Husrev Paşa'nın 130.000 duka (325 milyon TL.) tutarındaki nakit parasıyla değerli eşyası, Hazine'ye alındı.

20 Şâban (12 Mart 1632) İhtilâli

Receb Paşa, zorbalıkta üstadı olan Husrev Paşa gibi zekî bir adam değildi. IV. Murad'ı çocuk saymak ve gözünü korkutabileceğini sanmakla çok yanılıyordu. Bir taraftan da, kendisine rakıyb olan Başdefterdâr Vezir Prevezeli Mustafa Paşa ile zorbalıkta kendisine âlet olmayı reddeden Yeniçeri ağası Hasan Halîfe gibi şahısları ortadan kaldırmak istiyordu. 20 şâban (12 mart) günü gene Yeniçeri ve sipahi zorbalarıyla şehirdeki serserileri ayaklandırıp IV. Murad'dan ayak dîvânı istetti. Âsîler, yukarıda anılan iki şa-

hıstan başka padişahın musâhibi Mûsâ Çelebî'nin de kellesini istiyordu. Mûsâ Çelebî, IV. Murad tarafından çok sevilen bir delikanlıydı. Receb Paşa, en yakınlarını ve devlet adamı olmıyanları bile elinden alabileceğini gösterip IV. Murad'ı tethiş etmek ve her arzusunu yerine getirecek şekilde baş eğdirmek sevdasındaydı. Son yıllarda IV. Murad, tamâmen muvaffak olamamakla beraber, saltanat işlerini annesinin elinden almaya başlamış, tabiatiyle zorbaların menfaatleri bozulmuştu.

Ayak dîvânında IV. Murad, âsîlerin istedikleri kelleleri vermeyi reddetti. Bunun üzerine : «bu dediklerinizi bize vermezsen bize pâdşâhlığa lâzım değilsin» hitabına mâruz kaldı. Âsîler, padişahın 4 kardeşini îdâm ettirmiş olduğunu etrafa yayıyorlardı. Bunun üzerine IV. Murad, kardeşlerini, Velîahd-Şehzâde Bâyezid'le Süleyman, Kasım ve İbrahim adlı şehzâdeleri çıkartıp âsîlere gösterdi. Zorbalar, IV. Murad'ı sindirmek için şehzâdelere, bilhassa Velîahd'e büyük tezahürat yaptılar. Velîahd-Şehzâde Bâyezid, ellerini kaldırarak nümâyişe son verdi ve kısa bir nutuk söyliyerek yaptıklarını doğru olmadığını bildirdi ve asıl böyle nümayişlerle hayatlarının tehlikeye gireceğini ima etti. Âsiler, IV. Murad'ı büsbütün baskı altına almak için, şehzâdelerin hayatlarından emin olmadıklarını, kefil istediklerini bildirdiler. İhtilâlin düzenleyicisi Receb Paşa ile gaafil bir adam olan Şeyhulislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi, şehzâdelerin hayâtına kefil oldular. Âsiler, bundan sonra istedikleri kelleler üzerinde ısrar ettiler. IV. Murad, Başdefterdâr ile Yeniçeri Ağası'nın kaçıp saklandıklarını, yerlerini bilmediğini, Mûsâ Çelebî gibi bir mâsumu teslim etmesine de imkân ve ihtimal olmadığını söyledi. Zorbalar dağılıp, Basdefterdar ile Ağa'yı aramıya çıktılar. Zavallı Istanbullular, bu şiddetli kış günü, korkularından evlerine sığınmışlar, şehirde normal hayat durmuştu. Birkaç gün sonra âsîler, Mustafa Paşa ile Hasan Halîfe'yi bulup öldürdüler. Receb Paşa ile Kapdân-ı Deryâ Canbulad-zâde Mustafa Paşa, Mûsâ Çelebî'yi âsîlerin Saray'a tekrar gelmelerini önlemek için Saray'dan almışlardı. Fakat sıkışınca, korkularından veya ihanetlerinden, delikanlıyı âsîlere verip parçalattılar. 2 ay, 7 gün sonra IV. Murad, Receb Paşa'dan intikamını aldı ve âsîlere ilk büyük darbeyi indirdi.

Dâmâd Topal Receb Paşa'nın İdamı ve Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın Sadâreti (18 Mayıs 1632)

IV. Murad'ın eniştesi olan Dâmâd Topal Receb Paşa'nın sa-

dâreti ancak 3 ay, 7 gün sürdü. Bu hâin adam, kendisini iktidara getiren ilk ihtilâlde, IV. Sultan Murad'a ayak dîvânına çıkarken : «pâdşâhım, âbdest alın, öyle taşra (dışarıya) çıkın» diyecek derecede cür'et gösteren, zorbaların isteklerine boyun eğmezse öldürüleceğini îmâ eden şahıstır. 18 mayıs sabahı IV. Murad da onu Saray'a çağırdı ve : «gel beri bre topal zorba-başı» diyerek hitaba başladı. Paşa : «hâşâ pâdşâhım» diye zorba başılığını inkâr etmek istediyse de padişah konuşturmadı ve : «bre kâfir, âbdest al» diyerek âkıbetini söyledi. Yanındaki zülüflü baltacılara : «şu hâinin tez başın kesin» demesi üzerine Receb Paşa, kemend atılarak boğuldu. 100.000 duka (250 milyon TL.) değerindeki malı Hazine'ye alındı. Bu sûretle Husrev Paşa'dan sonra gelen en mühim zorbabaşı da ortadan kaldırılmış oldu.

IV. Murad, Istanbul ve taşradaki bütün ihtilâllerin, zorbalıkların, devlet otoritesine aykırı bütün davranışların Receb Paşa'nın başının altından çıktığını biliyor, fakat büyük sabır gösteriyor, zaman gelmeden yapacağı herhangi bir hareketin saltanat makamını yıpratacağını, başarısızlığa götüreceğini, anarşinin daha yıllarca sürmesine sebeb olacağını kestiriyordu. Receb Paşa, her zorbalıkla padişahı korkuttuğunu ve arzularına râm ettiğini sanıyor, fakat her olay IV. Murâd'ı daha sert, daha korkusuz, olayları daha fazla kanıksamış bir hâle getiriyor, âdetâ iradesini biliyordu. Nitekim Saray kapısında elebaşıları Receb Paşa'nın cesediyle karşılaşan âsîler, hiç beklemedikleri bir olay karşılında donup kalmışlar, inisyatiflerini kaybetmişlerdi. Bu inisyatifi artık IV. Murad, aslâ kendisinden başka bir şahsa, bir makama, bir topluluğa bırakmıyacaktır. Yeniçeriler'i kışkırtan bütün elebaşıları merhametsizce ve tereddüt etmeksizin temizledi. Bunlar Ahmed Ağa, Saka Mehmed, Gürcü Rıdvan, Canım Ali, Cadı Osman, Yemişçi Mustafa, Sâlih Efendi, Mahmudoğlu, Sarı Mustafa, Gül Abdi, Bıçakçıoğlu Mehmed, Kumru gibi zorbalardı. Bunlardan Sarı Mustafa, Hâfız Paşa'ya hançer savuranlardandı. Ekşi Uzun Hasan adlı yeniçeri zorbası da bir defa padişahın yüzüne karşı «ağamızı istemezük!» diye bağırmıştı.

IV. Murad'a çok sâdık muktedir bir adam olan ve bir müddet önce Mısır beylerbeyiliğinden kubbe vezirliğine getirilen Tabanıyassı Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. Ancak zorbalar, tamâmen sinmediler. Tam 21 gün sonra, padişahın ellerine geçmiş olan devlet idâresini ondan almak için yeni ve sonuncu bir teşebbüste daha bulundular.

IV. Sultan Murad Hân'ın Devlet İdaresine Hâkim Olması ve Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan'ın Saltanat Nâibeliği'nin Sonu (8 Haziran 1632)

Zorbalar, 8 haziran sabahı Atmeydanı'nda (Sultanahmed Meydanı) toplandılar. Zorbalıkla ele geçirdikleri görevlerin beratlarını istiyorlardı. Bunun üzerine IV. Murad, Dîvân'ı ve ulemâ'yı fevkalâde bir toplantıya çağırdı. Uzun bir nutuk verdi. Askerin tam itaat altına alınmadığı takdirde, devletin elden gideceğini ve devletle berâber hepsinin yıkılacağını, atalarından kendisine emânet olan devleti yıkmamak için hiçbir tedbirde kusur etmek niyetinde olmadığını, zorbalık taslıyanları derhal yok edeceğini söyledi. Nutkun te'siri altında kalan vezirler, devlet adamları, ulemâ, asker, halk ve herkes, muazzam bir tezahürat yaptı ve padişahı destekliyeceklerini, itaat edeceklerini bağırmaya başladı. Padişahı korkutmak için toplanmış olan zorbalar bile bu havaya uyarak, lehte tezahürat yapmıya başladılar. Ancak IV. Murad, bu tezahüratın gelip geçici bir heyecandan ibâret olduğunu tecrübeleriyle biliyordu. Yeniçeri ve sipahi ağalarını çağırttı. Emirlerinden kıl payı dışarı çıkmıyacaklarına *Kur'ân* üzerine teker teker yemin ettirdi. Bu yemini zabta geçirtip imzâlattı. Ağalar, içlerindeki zorbaları teslim edeceklerini ve aralarında barındırmıyacaklarını yeminle te'yîd ettiler. Bundan sonra Sultan Murad, ulemâ'ya hitâb ederek, kendilerinin birçok hareketini beğenmediğini, bundan sonra dikkatli olmalarını ve iyi hizmet etmelerini söyledi.

Bu olay, Hâile-i Osmâniye'den tam 10 yıl ve 19 gün sonra geçmiştir. XVII. yüzyıl Türkiye tarihinin dönüm noktalarından biridir. Çünki Genç Osman ihtilâlinden beri değil, çok önceden beri devam edip giden düzensizliklere ve Kapıkulu Ocakları'ndaki zorbalıklara son vermiştir. IV. Murad'ın gerçek saltanatı da bugün başlar. Bugüne kadar geçen 8 yıl, 8 ay, 28 gün, Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan'ın nâibeliği ve gerçekte zorbaların iktidarıyla geçmişti. Artık 19 yaşını, 10 ay ve 13 gün geçen IV. Murad, bugün devlet idâresini tam mânâsıyle kudretli ellerine almış ve ölünceye kadar 7 yıl, 8 ay, 1 gün, kendinden başka kimseye iktidar vermemek sûretiyle imparatorluğu yönetmiş, devlete yeniden can vermiştir. IV. Murâd, Abaza Mehmed Paşa'nın tam mânâsıyle alamadığı ağabeyi II. Osman'ın öcünü zorbalardan almıştır. Sultan Osman'ı katleden 10 Yeniçeri'nin mensub olduğu orta (tabur), ilga edilmiş ve bu tabur, ocağın yıkıldığı 1826 tarihine kadar asırlarca her üç ayda bir ulûfe törenlerinde bizzat Yeniçeriler tarafından «yok olsun!» nidasıyla lânetlenmiştir. IV. Murad, annesini de

devlet işlerinden uzaklaştırdı ve Saray'daki dairesinden dışarı çıkartmadığı gibi en küçük siyâsî işlerle uğraşmaktan da men'etti. Bu sırada 36-37 yaşlarında bulunan Kösem, büyük bir teessürle siyâsî hayattan çekildi ve tekrar iktidara gelebilmek için sabırla beklemiye başladı.

IV. Murad, zorbaları birer ikişer yakalatıp yok etti. Bu arada Karası'yı (Balıkesir) ele geçirmiş olan Karasılı İlyas Paşa'yı da 1632 ağustosunda îdâm ettirdi. Solak İlyas Paşa, Anadolu beylerbeyiliğinden azledilince, Balıkesir ve Manisa taraflarını ele geçirmiş, Şam beylerbeyiliğine tâyin edildiği hâlde oraya gitmemişti. Anadolu beylerbeyisi Küçük Ahmed Paşa ile Karaman (Konya) beylerbeyisi Çerkes Dilâver Paşa, Alaşehir'de İlyas Paşa'yı yendiler. Paşa, Bergama'ya sığındı. Ahmed Paşa, kendisini padişaha affettireceğini söyledi. Istanbul'a sevkedildi. IV. Murad, âsî beylerbeyini huzuruna kabûl etti. Azarladıktan sonra afva şâyân görmeyip îdâm ettirdi.

Şimdi, IV. Murâd'ın iktidârı kesin şekilde ele almasına sebeb olan ihtilâl olaylarını, yukarıda verilen özetten daha geniş şekilde, teferruatiyle, yakından görelim :

IV. Murad ve İhtilâl

10 şubat 1632, Istanbul'da soğuk bir kış günüydü. Sabahın erken saatlerinden itibâren, şehirde birkaç günden beri hissedilen huzursuzluk, iyice açığa çıkmıştı. Alaca karanlıkta, At Meydanı dolmaya başlamıştı. Bizans devrinden beri nice tarihî olaylara sahne olan bu alanda, gene mühim hâdiseler geçecek gibi görünüyordu.

Sultanahmed Camii yapılalı 15 yıl olmuştu. Ayasofya Camii ile bu yeni mâbed ve İbrahimpaşa Sarayı arasındaki meydanda biriken asker, gittikçe sesini yükseltmiye başlamıştı. Bizans hipodromunun bulunduğu bu açıklığa Türkler, «hipodrom» u tercüme ederek «At Meydanı» demişlerdi. Henüz «Sultanahmed Meydanı» ismi yaygın değildi.

Kapıkulu Ocakları'nın merkezi olan Istanbul'da, her zaman için kalabalık bir Yeniçeri, Tımarsız Sipahi, Topçu, Top Arabacı, Lâğımcı, Cebeci zümresi vardı. Bu sınıflar, muntazam halde değil, karmakarışık, fert fert, At Meydanı'na yığılıyordu. Son günlerde taşradan da Istanbul'a asker gelmişti. Bunlara kimin izin verdiği mâlûm değildi. Esrarlı bir kuvvetin emri altında, Topkapı Sara-

yı'nın önüne doğru akıyorlardı Aralarında, büyük şehrin dâima kalabalık olan işsiz güçsüzleri, kabadayıları, mâcerâ meraklıları da vardı.

«Husrev Paşa gibi vezîri —ki sıyt-u savleti Acem'e velvele salmıştır— azlettirmeye sebeb olanlar padişahın ve devletin dostu değildir!»

Kabadayılar böyle bağırıyorlardı! Kimdi bu Husrev Paşa? Vezîr-i âzamlıktan azledilen genç bir asker. Gerçi iyi kumandan, cesur adamdı. İran seferlerinde nam salmıştı. Ancak kılıcından kan fışkırır bir zâlimdi. Hükûmeti ve padişahı dinlediği yoktu. Askere, daha doğrusu ordunun zorba takımına dayanıyordu.

Henüz 20 yaşını bitirmiyen genç padişahın, IV. Sultan Murad Hân'ın hiç bir nüfuzu yoktu. Annesi Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan, saltanat nâibesiydi. O da, zorbaların oyuncağıydı. Devleti, genç padişahın ağabeyi II. Sultan Osman'ın şehîd edildiği 10 yıldan beri zorbalar idâre ediyordu.

Atlas Okyanusu ile Hind Okyanusu, Orta Afrika ile Rus bozkırları arasında hüküm süren «cihan padişahı» IV. Murad Han, mütevazı bir teşebbüs yapmış, Husrev Paşa'yı azletmişti. Yerine eski vezîr-i âzam Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa'yı getirmişti. Pâdişâhın eniştesi olan Hâfız Ahmed Paşa, saraya, padişaha, hükûmete sâdıktı. Zorbalıktan nefret ediyordu. Dünyanın en büyük imparatorluğunun zorbalıkla yönetilmesindeki âkıbeti kestirebiliyordu.

Demek Hâfız Ahmed, sadrâzam olmuştu? İkinci Vezir Dâmâd Receb Paşa, bu tâyine kudurdu. O da zorba reîslerindendi; Husrev Paşa ile işbirliği yapıyordu. O da genç hükümdârın başka bir kız kardeşiyle evliydi. Haydi Husrev azledilmişti. Sıranın kendisine gelmesi lâzımdı. Bu sadrâzam eskisi Hâfız Ahmed'in iktidar makamında işi neydi? Padişaha öyle bir ders vermek lâzımdı ki, bir daha böyle işler etmesin. Hâfız Paşa'yı da, devlet otoritesinden yana olanları da temizlemek, sindirmek, korkutmak lâzımdı.

Receb Paşa, topal bacağını sürüye sürüye Husrev Paşa'nın yanından gelen zorba reîslerine doğru gitti :

— Husrev Paşa gibi bir gazi vezir ordunun başından alındı, dedi; şimdi ses çıkarmazsak, sıra bize gelse gerektir. Tedbir, padişahımızı Hâfız Ahmed gibi saray dalkavuklarından uzak tutmaktır! Yeniçeri ağası Hasan Halîfe de bizden değildir; askeri yatıştırmak sevdasındadır. Hâfız Ahmed Paşa'nın, Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'nin, Defterdar Prevezeli Mustafa Paşa'nın, Mûsâ Çelebî'nin, Hasan Halîfe'nin ve emsalinin başlarını isteyelim! Ne dersiz?

Zorba reîsleri bir ağızdan :

— Belî Paşa Hazretleri, dediler; isâbet buyurursuz!

İstekler dehşetliydi. Âsîlerin listelerinde bir Yahyâ Efendi vardı ki, devletin yüzakıydı. 79 yaşında bir ihtiyardı. Büyük şâir, bilgin, devlet adamıydı. Şeyhulislâm oğlu şeyhulislâmdı. Bir şeyhulislâmın kellesini istemek, Osmanlı tarihinde o âna kadar değil olagelmiş, akıldan geçmemiş bir şeydi.

Tabiî Prevezeli Mustafa Paşa'nın da vücudu ortadan kalkmalıydı. Âsilerin istediği kanunsuz tahsisatı daima reddeden bir maliye nâzırının lüzumu yoktu.

Hele o Hasan Halîfe? Yeniçeri ağası olduğu halde, Yeniçeriler'in ayaklanmalarına mâni olmak istiyordu.

Eh, Mûsâ Çelebî'nin de genç başını kesmek iyi olacaktı. Gerçi padişahın mâsum bir nedîmiydi. Ancak ibret için bir mâsûmun harcanmasının ne ehemmiyeti olabilirdi? Padişah görsündü bakalım, asker nelere muktedirdir. İstedikleri yapılmadığı takdirde, hükümdarın, nedîminin hayâtını bile muhâfaza etmeye gücü var mıydı ?

Bu padişah da bir baş belâsı olacağa benzerdi. Ağabeyi Sultan Osman Han da öyle değil miydi? O da yok kapıkulu ocaklarını söndürmek, yok devlete nizam vermek gibi gerekçelerle neler yapmıştı? Bu devlet dünyanın yarısını hangi askerle fethetmişti? Islahat gereksizdi. Hele bir Murad Han isteklerine karşı çıksındı. Ona da ağabeyinin âkıbetini hatırlatmak zor değildi.

Murad Han on bir yaşında, atalarının tahtına oturmuştu. Çocukluğu ihtilâller içinde geçmişti. Ağabeyinin fecî sonunu görmüş ve asla unutmamıştı. Ya bu fasit dairenin içinden fırlayıp çıkacak, devlete ataları devrindeki düzeni getirecek, yahut devletle berâber batacaktı. Böyle yaşamaktansa ölmek yeğdi.

Padişahın diğer bir eniştesi, Vezir Dâmâd Bayram Paşa, gelişen olayları teessürle tâkıyb ediyordu. Sadrâzam Hâfız Ahmed Paşa'ya haber gönderdi :

— Meded zinhâr devletlûm, dedirtti; olmaya ki bugün meşverettir deyü Dîvân-ı Hümâyûn'a gelesiniz! Hemân saklanasız. İnşâ'Allah bu cemiyet dağılır. O zaman teşrîf edersiz!

Fakat «cemiyet»in dağılmaya niyeti yoktu. Hâfız Ahmed Paşa da zorbalıktan yılıp hükûmet toplantısına başkanlık etmekten kaçacak adam değildi. Bir canı vardı. Bugün veya yarın devlet ve padişah uğruna vermekle bir şey değişmezdi. Şimdi zorbalardan kaçarsa, artık nüfuz ve haysiyeti kalmazdı.

Bayram Paşa, sadrâzamın sözünü dinlemediğini haber aldı. Hâfız Paşa'nın âlây-ı vâlâ ile Saray'a gitdiğini öğrendi. Hemen atına atladı. Arslanhâne önünde sadrâzama yetişti :

— Ne yaparsız devletlüm, dedi; dîvâna gidecek zaman mıdır?

— Biz mâdem ki vezîr-i âzamız, dedi Hâfız Paşa acı bir tebessümle; bu makamın bütün mes'uliyetlerini de yüklenmemiz gerekir. Devlete hizmet böyledir. Kaçmakdan bir şey çıkmaz. Âkıbet daha da vahîm olur. Dün gece rüyamda zuhur edecek kazâyı gördüm. Takdîr-i Rabbânî ne ise o olsa gerektir. Hiç bir şeyden gam çekmem. Hoşhâl ol! Cenâb-ı Hak senin gibi vezirleri devlete bağışlasın!

Vezîr-i âzam, Saray kapısından girmeye muvaffak oldu. Kabadayılar en galiz küfürleri esirgemiyorlar, fakat halk, Hâfız Paşa'yı ve gösterdiği cesâreti alkışlıyordu. Bu sırada zorbaların arasından fırlıyan bir sipahi, Paşa'ya taş attı :

— Bre urun, diyerek, arkadaşlarını teşvik etti. Taşlar, Paşanın başına yağmaya başladı. Vezîr-i âzam, atından düştü. Muhâfızları iki koluna girerek kaldırdılar. Sür'atle Hastalar Odası'na götürdüler. Paşanın ufak tefek yaraları sarılıp hemen sarayın daha içerilerine kaçırıldı. Âsilerden biri, Paşa'nın bir muhafızına yetişti; hançerini çekip göğsünden vurdu. Muhafız derhal öldü. Diğer bir muhafız da yaralandı.

Hâfız Paşa'da üst baş da kalmamış, perîşân olmuştu. Bostancıbaşı, bir kaftanla mücevveze getirip, Paşa'nın arkasına ve başına koydu. Sadrâzam, bu halle huzûr-ı hümâyûna çıktı. Delikanlı hükümdara sadâret mührünü uzattı :

— Al padişahım mührünü, dedi; Kul böyle ister!

Murad Han, teessür içinde, eniştesinin öpüp verdiği mührü aldı. Kaşları çatılmış, nefesi sıklaşmıştı :

— Yürü, var git, canını kurtar, dedi.

Hâfız Paşa, vezirlik alâmetlerini bıraktı. Halktan bir adam kılığına girip Yalı Köşkü'nün önünden kayığa bindi. Üsküdar'a firar etdi.

Orta Kapı'dan Saray avlusuna dolan âsîler :

— Padişaha sözümüz vardır, çıksın, ayak dîvânı eylesin, diye bağırıyorlardı.

İslâm'dan önceki zamanlardan beri halkın toplu halde, Türk hükümdarlarının huzuruna çıkıp dertlerini arz etmek hakkı, bir

hukuk müessesesi hâline gelmişti. Buna Osmanlılar «ayak dîvânı» diyorlardı. IV. Murad, çıktı. Dışarıya kurulan bir tahta oturdu. Her kafadan bir ses çıkıyordu. Âsiler :

— Hâfız Paşa'yı, Müftü Efendi'yi ve defter ettiğimiz on yedi mûteber erkân-ı devleti bize ver, pâreliyelim, diye bağırışıyorlardı. Zira bunlar devlete ve padişahımıza dost değildir. Eğer devlete ha yırhâh olsalar biz Acem cephesinde düşman karşısında cenkleşirken asker ve mühimmat yollarlardı.

IV. Murad :

— Kullarım, diye söze başladıysa da, kimsede ses kesilmedi. Padişah, sözlerinin işitilmediğini görünce sustu. Âsîler edepsizliklerini arttırıp :

— Elbette istediklerimizi verirsin, diyorlardı; heman ver, pâreliyelim. Yoksa iş gayri olur.

Kabadayılardan bâzıları tahtın önüne kadar gelmiş, hükümdara iyice sokulmuşlardı. Âsîlerin bağırışmasından yer gök inliyordu. Murad Hân :

— Çünki cevaba kulak asmazsınız, dedi; böyle dîvân olmaz! Kaabil-i hitab değilsiniz. Niçin beni taşra dîvâna çağırdınız? Tahtından kalktı. İçeriye girdi.

Gözü dönmüş kabadayılar, sel gibi ardından akarak padişahı durdurmak istediler. Fakat Enderûn ağaları yol kesti ve Murad Han uzaklaştı, Harem-i Hümâyûn'a girdi. Zorbalar hâlâ arkasından :

— Padişahım, diye bağırışıyorlardı; mâdem ki bu on yedi kişiyi bize vermezsin, biz işimizi biliriz!

Bu sırada ihtilâli kışkırtan Receb Paşa, Sultan Murad'ın ayaklarına kapandı :

— Padişahım, dedi; bu müfsitleri teskin lâzımdır. Başka vechile cevapları mümkin değildir. Eğer ben kulunu dahi isterlerse ver ki, kul, efendisi yoluna kurban olagelmiştir. Ve dahi kul, istediğini alır. Şanlı atalarınızdan da almıştır. Birkaç bendeniz eksik olmaktan bir şey çıkmaz. Ama Hak saklasın eğer bu bedhûylar teskîn olunmazsa ahval müşkil olur. Nizâm-ı devlet yıkılır!

Padişah, ikinci vezirin, zorbaların ağzıyle konuştuğunu görünce bütün ümidini kesti. Bostancıbaşı Câfer Ağa'yı gönderdi. Henüz Üsküdar'a yanaşan Hâfız Ahmed Paşa'yı çağırttı. Bostancıbaşı, Paşa'ya :

— Sizi padişah hazretleri ister, buyurun, dedi. Kendi sandalına aldı. Huzûr-ı hümâyûna götürdü. IV. Murâd emretti. Bâbüssaâde açıldı. Taht kuruldu. Hükümdar yeniden âsîlerin önüne çıktı. İçlerinden dört kişiyi seçip kendisiyle konuşmaya memur etmelerini söyledi. İki sipahi zâbiti ile iki yeniçeri çorbacısı (binbaşısı), sözcü olup huzûra yaklaştı. El kavuşturup konuşmaya başladılar. IV. Murad :

— İşte Hâfız Paşa geldi, dedi; amma hayâtını bağışlayın. Hem padişahınız, hem de cümle Müslümanlar'ın halîfesiyim. Vezirimi elimden zorla alırsanız benim şahsımda devletin ve dinin îtibârı sarsılır.

Âsîlerin yumuşamaya niyetleri yoktu. Gözleri dönmüştü. Bir zaaf gösterirlerse padişahın az zamanda kendilerine aman vermeyeceğini biliyorlardı :

— Padişahım, dediler; devletinize bedhâh olanları elbette vermek gerekir. Yoksa bu derya gibi kalabalığın dağılması mutasavver değildir.

«Cihan Padişahı» denen 20 yaşındaki delikanlı ile âsîlerin sözcüleri arasında bu münakaşa olurken, Hâfız Paşa abdest almıştı. Padişahın sözü geçmediğini ve kendisini vermemekte ısrar ederse felâkete uğrayacağını anladı; Sultan Osman Hân'ın yürekler yakan âkıbetini hatırladı. Bâbüssaâde'den çıktı. Tahtın önüne geldi :

— Padişahım, dedi; bin Hâfız gibi kulun yoluna fedadır. Ancak ricam budur ki beni sen katlettirme. Ko bu zâlimler, günahsız kanıma girip beni şehîd etsinler. Ve lutfedip beni Üsküdar'a defnettir. Yetimlerimden, kudretli nazar ve inayetini esirgeme!

IV. Murad'ın cevâbını beklemeden huzurda yer öptü. Sonra :

— Bismillâhirrahmânirrahim. Ve lâ-havle ve lâ-kuvvete illâ Billahi'l-aliyyülazîm. İnnallah ve innâ ileyhi râciûn, deyip Kerbelâ sahrâsına benzeyen belâ meydanına merdâne yürüdü. Sultan Murad, teessür ve hırsından, mendilini çıkarmış ağlıyordu. Enderûn zâbitleri ve hükûmet erkânı, ciğerleri yanarak, yaşlı gözlerle fâciayı seyrediyorlardı.

Hâfız Paşa'nın heyecandan, ceng sahrâlarında ağarmış sakalı dimdik olmuştu. Cesur, hamiyetli, şâir vezir, bir anda kendini

âsîlerin arasında buldu. Karşısına ilk çıkan tımarsız sipahinin ağzına öyle bir tokat indirdi ki, herif yere serildi, başından külâhı fırladı. Bir sipahi hançer çekip Paşa'yı başından yaraladı. Kulağına, sonra göğsüne birer hançer yiyen şanlı vezir yere yıkıldı. Kanlı zorbalardan biri çenesine bir hançer sapladı. Tam on yedi hançer darbesi yiyen Paşa, hâlâ yaşıyordu. Bir Yeniçeri, göğsüne çıkıp boğazını kesti.

Enderûn zâbitlerinden birkaçı yetişip Hâfız Paşa'nın cesedini yeşil bir örtüyle örttüler. Sultan Murad'ın seyre tâkati kalmamıştı :

— Hak Taâlâ iktidar verirse sizden intikam almak nice olur, göresiz, diye gözyaşları içinde Harem'e girdi.

İhtilâl ve zorbalık konuşmuştu. Buna devlet otoritesi ve düzeninin IV. Murad'ın şahsında vereceği cevaba sıra gelmişti.

Hâfız Paşa, Üsküdar'a gömüldü. IV. Murad, sadâret mührünü ihtilâlin gerçek elebaşısı Receb Paşa'ya vermeye mecbur oldu. Ancak bir defa devlet düzeni bozuldu mu, eski hâline getirmek kolay değildi. İhtilâlciler kana susamışlardı. Şimdi :

— Elbette Müftü Yahyâ Efendi'yi isteriz, anı dahi katlederiz! diye nümayiş yapıyorlardı.

Istanbul'da üç günden beri devam eden ihtilâl havası sürüp gideceğe benziyordu. Bütün dükkânlar kapanmıştı. Nâmus ve haysiyet sâhibleri, evlerinden dışarı çıkmıyorlardı. Ancak meraklarını yenemeyen bir kısım halk, Atmeydanı çevresine dolmuş, ibret ve teessürle zorbaları seyrediyordu. Bunların arasında büyük tarihçi Peçevî İbrahim Efendi de vardı. Tuna defterdarlığından alınan Peçevî, yeni tâyin edildiği Anadolu defterdarlığına gitmek üzere, birkaç gün için Istanbul'a uğramış, fevkalâde hâdiselere şâhid olmuştu.

IV. Murad, «baba» dediği seksenlik Yahyâ Efendi'yi azletti ve saklanmasını söyledi. Yerine Ahî-zâde Hüseyin Efendi getirildi. Ancak genç hükümdar, mücâdeleyi bırakmış değildi. Zorbalığın başı olan Husrev Paşa'nın îdâm fermanını Tokat'a yolladı. Bu görevle Tokat'a giden Murtazâ Paşa, zorbaları dağıttı. Osmanlı tarihinde belki ilk defa olarak bir devlet adamı, padişah fermanına karşı koydu : Konağına sığınan Husrev Paşa, teslim olmadı. Murtazâ Paşa, konağı topa tuttu, Husrev'i yakalattı ve cellâtlara verdi.

Hâfız Paşa'nın şehîd edildiği ihtilâlden tam bir ay sonra, Husrev Paşa'nın kesik başı Sarayın dış avlusunda teşhir edilmeye başlandı. Sıranın kendisine geleceğini anlayan Receb Paşa, ikinci bir ihtilâl için bahâne bulmuştu.

Başdefterdar Prevezeli Mustafa Paşa, Yeniçeri ağası Hasan Halîfe gibi, âsîlerin başlarını istedikleri devlet adamları, birer köşeye sinip saklanmışlardı. 12 mart sabahı yeniçeri ve sipahi zorbaları, şehirdeki serserileri de yanlarına alıp, gene Atmeydanı'na doluştular. Sultan Murad'dan yeni bir «ayak dîvânı» istiyorlardı.

Bir ay sonra Sultan Murad'ın tahtı, yeniden Bâbüssaâde önüne kuruldu. Âsîler :

— Padişahım, diye bağrışıyorlardı; sen niçin Husrev Paşa gibi yarar veziri katlettirip kendi devletine zarar verdin? Şimdi sen dahi elbette bize Mustafa Paşa'yı, Hasan Halîfe'yi ve Mûsâ Çelebî'yi ver, pâreliyelim!

Delikanlı hükümdar, kelle isteklerini reddetti. Bunun üzerine zorbalar tehdide başladılar :

— Mâdem sen bizim taleblerimizi reddeder, kendi devletinin zararına gidersin, sana itimadımız kalmamıştır. Sen karındaşların şehzâdelere de zarar verirsin. Şehzâdeler, bizim efendimiz Cennet-Mekân Sultan Ahmed Hân oğullarıdır. Nâhak yere Husrev Paşa'yı öldürdün. Şehzâdelere dahi kıyarsın. Elbette şehzâde efendilerimizi çıkarıp bize göster!

IV. Murad :

— Tez şehzâdeleri getirip gösterin, diye emir verdikten sonra, âsî «kullarına» döndü :

— Mustafa Paşa ile Hasan Halîfe kandedir, bilmem, dedi; ve Mûsâ'nın ne günahı vardır ki size vereyim? Bu mertebe tuğyânınız, hakkınızda hayırlı değildir.

— Bu dediklerimizi bize vermezsen sen bize padişahlığa lâzım değilsin. Elbette şehzâdeleri taşra çıkar görelim!

IV. Murad'ın kardeşleri, Şehzâde Bâyezid, Şehzâde Süleyman, Şehzâde Kasım ve Şehzâde İbrahim, âsîlerin önünde arz-ı endâm ettiler. Son ikisi, padişahın aynı anadan, Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan'dan doğmuş öz kardeşleriydi. Diğer ikisi, başka anadan doğmuşlardı. Cümlesinin büyüğü, Velîahd-Şehzâde olan Sultan Bâyezid'di. Yakışıklı, akıllı, arslan gibi bir delikanlıydı. Küçükleri Sultan İbrahim, 16-17 yaşlarında idi; korkulu gözlerle kükreyen ve gûyâ lehlerinde nümayiş yapan mahşerî kalabalığa bakıyordu. Âsîlerin keyifleri yerine gelmiş :

— Mâaşallah, diye bağırıyorlardı; ne civan şehzâdelerimiz varmış! Cümlesini Cenâb-ı Hak, devlet ve millete bağışlasın!

Velîahd-Şehzâde'nin konuşmak istediği görülünce, meydana tüyler ürpertici bir sükûnet hâkim oldu. Sultan Bâyezid şöyle diyordu :

— Bizden ne istersiz? Biz kendi hâlimizle meşgul iken nâmı-

mızı dile getirip zararlı iş edersiz. Padişah Hazretleri'nden şerm-ü hayâ etmezsiz. Bizi kendi hâlimize koyun ki, bize sizin himâyeniz gerekmez!

Âsîler, Velîahd-Şehzâde'nin nutkuna da ehemmiyet vermediler. Murad Hân'a dönüp :

— Biz sana bu şehzâde efendilerimizi inanmayız, dediler; bunlara zarar etmeyeceğine bize kefil ver.

Murad Han'ın, Yahyâ Efendi'nin yerine istemiyerek şeyhulislâm yaptığı Ahî-zâde Hüseyin Efendi :

— Ben kefil olurum! diye atıldı.

Receb Paşa da kefil oldu. Sultan Ahmed Hân'ın bahtsız oğulları Harem'e döndüler. Murad Han, hışımla tahtından kalktı. Kanlı gözlerle âsîlerin doldurduğu meydanı süzdü. Hiç bir şey söylemeden içeri girdi. Zorbalar hâlâ :

— Bu padişah, ağabeyi Osman Han'a benzer, biz kapıkulları'na zerre kadar teveccühü olmasa gerektir, diye bağırışıyorlardı.

Mart ortalarına rastlayan kara kış günlerini Istanbullular, sıkıntı ve korku içinde geçirdiler. Zorbalar, şunun bunun evini basıyorlardı. Bu arada eski başdefterdar Prevezeli Mustafa Paşa ile eski yeniçeri ağası Hasan Halîfe'yi, saklandıkları yerlerde bulup «pârelediler». Kapdân-ı Deryâ Canbulad-zâde Mustafa Paşa, âsîlerin gene saraya gelmelerini önlemek için, padişahın nedîmi Mûsâ Çelebî'yi alıp konağına götürmüştü. Ancak zorbalar, konağı basıp Çelebi'yi Kapdân-ı Deryâ'dan aldılar. O da öldürüldü.

Sultan Murad, teessüründen : «*Mûsâm eğlendi gelmedi*» nakaratlı mersiyeler yazıp besteliyordu. Bir an için Receb Paşa, ihtilâlin yıkılması zor sadrâzamı gibi göründü. Fakat cür'et ve cesârette asrında hiç kimsenin kâbına eremediği söylenen Murad Han, 18 mayıs sabahı Receb Paşa'yı çağırdı.

Receb Paşa, ablası ile evli bulunduğu Sultan Murad'ın, hakkındaki niyetini biliyordu. Ancak, daha iktidara yükseldiği üç ay, bir hafta olmuştu. Yirmi yaşındaki padişahtan bir hamle bekliyordu ama, yıllar sonra. Halbuki Sultan Murad, babası Sultan Ahmed ve ağabeyi Sultan Osman gibi çok erken gelişmiş bir hükümdardı. Receb Paşa, son ihtilâlde kendisine :

— Padişahım, abdest alıp öyle taşra çıkın! demek cür'etini göstermiş, zorbaların isteklerine baş eğmediği takdirde öldürüleceğini îmâ etmişti

Murad Hân, heybetli bir bünyeye, kükreyen bir sese sâhipti. Karşısındakini delip geçen nazarları vardı. O sabahki bakışları ise, Receb Paşa'yı ürkütecek keskinlikteydi. Topal ayağını sürüyen sadrâzam, etek öpmek istedi. Murad Han :

— Gel beri topal zorbabaşı! deyince yüreği ağzına geldi.

— Hâşâ padişahım, diyerek zorbabaşılığını inkâr etmeye çalıştı.

Fakat muhâtabı :

— Bre kâfir, abdest al! diye kükredi. Sonra yanındaki zülüflü baltacılara dönüp :

— Şu hâinin tez başın kesin, emrini verdi.

Kemend atılan Receb Paşa, boğuldu. Böylece Husrev Paşa'dan sonra gelen en mühim zorbabaşı da ortadan kaldırıldı. Receb Paşa'nın hesapları yanlış çıkmıştı. O, her zorbalık hareketiyle biraz daha padişahı sindirdiğini sanırken, Murad Han, her ihtilâlden daha sert, daha korkusuz, daha irâdesi bilenmiş, her türlü hâdiseyi kanıksamış vaziyette çıkmıştı.

Sultan Murad, bu an için yıllarca beklemişti. Âsîleri, kendilerinden en emin, en gevşemiş durumda yakalamış ve darbeyi indirmişti. Bu darbenin sonunu getirmeye de kararlıydı. Zîrâ muvaffak olamazsa, devletin daha yıllarca anarşi içinde çırpınacağını, saltanat makamının yıprandıkça yıpranacağını biliyordu.

Daha o gün Sultan Murad, âsî elebaşılarından bulabildiklerini hakladı. Bunlar, Ahmed Ağa, Saka Mehmed, Gürcü Rıdvan, Canım Ali, Ekşi Uzun Hasan, Cadı Osman, Yemişçi Mustafa, Salih Efendi, Mahmûdoğlu, Sarı Mustafa, Gül Abdi, Bıçakçıoğlu Mehmed, Kumru adlarındaki kanlı itlerdi. Bunlardan Sarı Mustafa, Hâfız Paşa'ya hançer savuranlardandı. Ekşi Uzun Hasan adlı yeniçeri de, bir defa padişahın yüzüne karşı «Ağamızı istemezük!» diye bağırmıştı.

Şimdi Sultan Murad, devlet düşmanlarına kimi isteyip, kimi istemediklerini gösterecekti. Sadrâzam yapmak için Mısır beylerbeyiliğinden kubbe vezirliğine getirdiği Tabanıyassı Mehmed Paşa'ya mühr-i hümâyûnunu verdi.

Âkıbetleri artık iyice belli olan zorbalar, Receb Paşa'nın idâmından ancak üç hafta sonra kendilerine gelip son bir teşebbüste bulunmak istediler. 8 haziran 1632 sabahı Atmeydanı'nda toplandılar. İctimâlarını öğrenen Sultan Murad, vezirleri, Dîvân âzâsını ve ulemâ'yı huzuruna çağırdı :

— Asker tam mânâsıyle emre mutî olmazsa, dedi; devlet elden gider! Devletle berâber hepimiz yıkılırız. Atalarımdan emânet aldığım bu şanlı devletin şerefine en küçük bir leke getirmemek için, göze alamayacağım hiç bir tedbir yoktur, bilesiz! Zorbalığın nâmını ortadan kaldırmaya kararlıyım.

Bu minval üzere uzun bir nutuk çeken Murad Han'ın sözleri herkesi büyüledi. Padişahtan kelle istemeye gelen asker bile heyecana kapılıp lehte nümayiş yaptı. Ancak Sultan Murad, bu gibi heyecanların geçici olduğunu biliyordu. Yeniçeri ve sipahi ağalarını çağırdı. Emirlerinden kıl payı ayrılmayacakları üzerine Kur'ân'a el bastırıp teker teker yemin ettirdi. Bu yemînlerini zabta geçirmeyi bile unutmadı. Ağalar, içlerinde zorba barındırmayacaklarına, hepsini teslim edeceklerine söz verdiler.

Bundan sonra IV. Murad, devleti eline aldı ve milletin çok büyük sevgisini kazandı. İran üzerine zaferleri onu büsbütün popüler yaptı. Hakkında sayısız destanlar söylendi :

Vaktine hâzır ol Acem Şâhı
Mağrib'den üstüne asker geliyor
Yıkacaktır tâcın ile tahtını
Sultan Murad Han'dır, kendi geliyor.

*

Hazret-i Eyyûb'da kılıç kuşandı
Gittiği yollara kumaş döşendi
Kızılbaş da korkdu kendi uşandı
Sultan Murad geldi, açılın dağlar.

Hezârân kalkanlar, yahşı kolçaklar
Pür-silâh olmuşdur önde köçekler
Baş eğin, selâma durun çiçekler
Sultan Murad geldi, açılın dağlar.

Şimdengeri Bağdad bizim ilimiz
Varın tedârik görünüz çölünüz
Kürdistan beğleri, solda durunuz
Sultan Murad geldi, açılın dağlar.

Büyük Istanbul Yangını (2 Eylûl 1633)

2 eylûl 1633'te çıkan yangın, Istanbul şehrinin gördüğü en büyük felâketlerden biridir. Cibâli'den çıkan yangın, hızla yayıldı.

Rüzgâr, yangını körüklüyordu. 24 saat içinde, Marmara ile Haliç ve sûrlar arasında kalan asıl Istanbul'un beşte biri yandı. 20.000 ev, birçok saray, konak, medrese, câmi mahvoldu. Pek değerli tarihî eşyâ ve kitaplar yandı. IV. Murad, Sadrâzam, vezirler ve bütün devlet adamları, söndürülünceye kadar yangın sahasında kaldılar. Bu yangını vesile sayan IV. Murad, 14 gün sonra meşhur tütün yasağını koydu.

Tütün Yasağı (16 Eylûl 1633)

Istanbul şehrinde 1555'ten beri 78 yıldır kahve ve 1605'ten beri 28 yıldır tütün içilmektedir. Şehir, mükellef ve çok sayıda kahvehânelerle doludur. Bunların bir kısmı, Yeniçeri zorbaları tarafından işletilmekte ve pekçoğu, zorbaların toplantı yeri durumundadır. IV. Murad, yangına sebeb olduğu bahânesiyle bütün kahvehâneleri kapattığı gibi, evlerde dahi tütün içilmesini yasak etti. Şâirler :

Zararsız bir duhan hakkında n'eyler bunca dikkatler
Duhân-î âh-ı mazlûmânı men'eylen hüner/oldur

tarzında şiirlerle yasağı protesto ettilerse de, te'siri olmadı. IV. Murad, zorbalığın kökünü kazımak ve zorbaları tamâmen sindirmek için bu mes'eleyi bir koz olarak kullanmıya karar vermişti. Yasağı bizzat padişah tâkıyb etmiş, her gece kılık değiştirerek cellâdıyla berâber şehrin en kuytu yerlerini gezmiş, yasağa riâyet etmiyen zorbaları, tabiî bu arada birçok günahsız tiryakiyi îdâm ettirmiş, cesedlerini sabahleyin herkesin görebilmesi için en kalabalık meydanlara ve caddelere bıraktırmıştır.

IV. Murad, âsâyişi normal devirlerdeki durumuna getirmiye çalışırken, Sadrâzam Tabanıyassı Mehmed Paşa da, serdâr-ı ekrem sıfatıyla İran seferine çıktı.

Osmanlı Tarihinde İlk Defa Olarak Şeyhulislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi'nin İdam Ettirilmesi (7 Ocak 1634)

IV. Murad, Istanbul'da âsâyişi sağladıktan sonra, çevreyi gezmiye çıktı. İznik'e geldi. Yanında Kapdân-ı Deryâ Câfer Paşa ile Sadrâzam Dâmâd Nasûh Paşa-zâde hâsodabaşı Hüseyin Ağa vardı. İznik kadısının yolları tâmir ettirmediği bahanesiyle ilmiye sınıfına mahsus kıyafetiyle îdâmını emretti. İlmiye'ye mensub en küçük bir ferdin bile îdâmı kanunen yasakken IV. Murad'ın böyle

bir işe girişmesi, devlet otoritesi karşısında hiçbir engel tanımıyacağını herkese göstermek içindi. Şeyhulislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi ve oğlu Istanbul kadısı Seyyid Mehmed Efendi, bu îdâmı, terbiyeli bir şekilde protesto ettiler. Bursa'dan sür'atle Istanbul'a gelen IV. Murad, Şeyhulislâm'la oğlunu tevkıyf ettirdi. Şeyhulislâm'ı îdâm ettirdi ve oğlunu Kıbrıs'a sürdürdü. IV. Murad, kardeşleri şehzâdelere kefil olan şeyhulislâmı zâten sevmiyordu. Yahyâ Efendi, 82 yaşında tekrar şeyhulislâm oldu. Müstakbel şeyhulislâm Karacaçelebîzâde Abdülaziz Efendi, Istanbul kadılığına getirildi. Ulemâ, padişahı protesto etmiye cesâret edemedi. Fakat Hüseyin Efendi'nin şehîd sayılacağını kabûl etti. Bu mühim olay, Osmanlı tarihindeki üç şeyhulislâm îdâmından ilkidir.

Lehistan Meselesi (1634 Bahar ve Yazı)

Lehistan ile Türkiye arasındaki ihtilâfların sürüp gitmesine sebeb, «Kazak» denen ve Ortodoks mezhebinden bir Slav kavmi olan Ukraynalılar'ın durumudur. Eski Türk kavimlerinden bol mıktarda kan alan bu Kazaklar (Orta Asya'da yaşıyan bir Türk kavmi olan Kazaklar'la karıştırılmamalıdır), bâzan Türkiye'ye, bazan Lehistan'a tâbi idiler. Son zamanlarda Rusya'ya temâyül eden bir zümreleri de vardı. Kazaklar'ın başlıca geçim kaynakları yağma idi. Bu arada Türk topraklarına da zarar veriyorlardı. Kayıklarla Karadeniz'e kuzeyden dökülen nehirlerden bir Türk gölü olan bu denize, hattâ Tuna'ya giriyor, yağmalıyabildiklerini berâberlerinde alarak, Türk devriye gemilerinin elinden kurtulabildikleri takdirde, gene nehirler vasıtasıyla Ukrayna'ya dönüyorlardı. Lehistan, Kazaklar'ın Türk topraklarına akınlarını gizliden gizliye veya açıkça destekliyordu. Bâzan da bu akınlar, Lehistan'ın Türk sulhunu bozmamak için gösterdiği çabalara rağmen oluyor, Varşova hükûmeti, kendi tab'ası olan Kazak zümrelerine söz geçiremiyordu. Çok defa da Kazaklar ve Lehliler, Istanbul'dan haberli, habersiz Kuzey Ukrayna ve Lehistan'a dalan Kırım atlılarına karşılık vermek istiyorlardı.

Lehistan, Türkiye ile yeni bir savaşı göze alabilecek gücde değildi. Özü beylerbeyisi Vezir Murtazâ Paşa ile Lehistan arasında 9 eylûl 1630'da, eski muâhedeleri teyiden yeni bir anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmaya göre Lehistan, yıllık vergi ödemekte devam edecek, buna karşılık Türkiye, Leh toprakları için her türlü Osmanlı ve Kırım akınlarına karşı garanti verecekti. Diğer taraftan Dîvân, bu yıllarda birdenbire fevkalâde parlıyan İsveç krallığı ile de ilk ciddî siyâsî münasebetlere girişmiş, Katolik Lehis-

tan, Protestan İsveç'le kurulan bu ilgiden büsbütün ürkmüştü. Lehistan, sıkışınca yıllık vergi vereceğine dair muâhedeler imzalıyor, fakat mâlî müzayakadan ve vergi ödemeyi bağımsızlığına aykırı gördüğünden, ilk fırsatta bu yükten kurtulma çâreleri arıyordu. Dîvân, Lehistan'ı vecibelerini yerine getirmeye mecbur etmek için, Bosna beylerbeyisi meşhur Abaza Mehmed Paşa'ya, Leh topraklarına girmesini emretti. Vidin'e gelen Paşa, burada kendisini bekliyen Kırım, Eflâk ve Boğdan birliklerini de berâberine alarak Lehistan'a girdi. Büyük ölçüde esîr ve ganimet alıp Istanbul'a gönderdi. Istanbul'a gelen Lehistan elçisi Trzebinski, sulh istedi. Yıllık vergi ödenmek ve Dniestr (Turla) üzerindeki Leh kaleleri yıkılmak şartiyle Dîvân-ı Hümâyûn, sulh isteğini kabûl etti. Ancak Varşova, bu defa da taahhütlerini yerine getirmedi; ne kaleleri yıktı, ne vergi gönderdi. Bunun üzerine Dîvân, Lehistan'a savaş açtı. 8 nisan 1634 günü IV. Sultan Murad, Dâvudpaşa ordugâhına geçti. 15 nisanda da Dâvudpaşa'dan hareket etti. 27 nisanda padişah, Edirne'ye geldi. Ancak Lehistan'ın sulh istemesi üzerine, sefer-i hümâyûn yarıda kaldı. Bu sûretle IV. Murad, ağabeyi II. Osman'dan 13 yıl sonra yeni bir Lehistan sefer-i hümâyûnuna çıkmaktan vazgeçti.

27 temmuza kadar tam 3 ay Edirne'de Lehistan'la müzakereleri tâkıyb eden IV. Murad, bugün Istanbul'a hareket etti. Eski İmrahor (emîr-i âhûr) Şâhin Ağa, fevkalâde elçilikle Varşova'ya gönderilmişti. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Vezir Murtaza Paşa, 20.000 kişi ve 25 topla Lehistan sınırını geçmek için emir bekliyordu. Budin ve Özü beylerbeyiliklerinde bulunmuş olan bu vezir, Lehistan işlerini çok iyi biliyordu. Türkiye ile bozuşmasından faydalanarak Lehistan'a taarruz eden Rusya karşısında Varşova Türk şartlarını kabûl etti. Trzebinski ile Murtazâ Paşa, II. Osman devrindeki muâhedeleri esas alarak, 7 maddelik bir muâhede imzaladılar. Bu muâhedeye göre Lehistan, hem Kırım Hanı'na, hem padişaha yıllık vergi verecek, fakat Dniestr üzerindeki kalelerini yıkmıyacaktı. Eylûl içinde imzalanan bu muâhede ile, 1634 yılının bahar ve yaz ayları boyunca devam eden Lehistan krizi sona erdi. 9 günde Edirne'den Istanbul'a gelen IV. Murad, aynı günde (5 ağustos) içki yasağı koydu.

İçki Yasağı (5 Ağustos 1634)

IV. Murad, 3 ay, 20 gün süren yarıda kalan Lehistan sefer-i hümâyûnundan Istanbul'a dönünce içki yasağı koymak sûretiyle, zorbalığın kökünü kazımak husûsundaki siyâsetine devam etti.

Kahvehanelerden sonra meyhâneler de kapatıldı, hattâ yıktırıldı. Tütün içenler gibi içki içenler de şiddetle tâkıyb edilmeye başlandı.

İç Yemen'in Kaybı (1633)

Yemen'de Zeydîler, yeniden baş kaldırmışlardı. Beylerbeyi Haydar Paşa, ısyânı bastıramadı. Yerine getirilen Kansu Paşa da, âsîlerle başa çıkamadı. 1633'te Yemen'den ayrıldı. Bunun üzerine Yemen'in dağlık iç bölgelerinde Türk hâkimiyeti fiilen sona erdi. Zeydî İmamları'nın hâkimiyeti başladı. Bunlar gûya padişahı metbû tanıyorlardı. Aslında tamâmen bağımsızdılar. Türkler, kıyıya çekildi. Habeş eyâletinde yâni şimdiki Eritre'de de ısyânlar birbirini kovalıyordu. Habeş beylerbeyisi Aydın Paşa, ısyânları söndürmeye uğraşıyordu. Bu yıllarda Dîvân, bu uzak eyâletlere çok az ilgi göstermeye başlamıştı.

Abaza Mehmed Paşa'nın İdamı (23 Ağustos 1634)

IV. Murad, Istanbul'a gelirken yanında pek sevdiği Abaza Mehmed Paşa'yı da getirmişti. Ancak 23 ağustosta Paşa'yı idâm ettirdi. 45-50 yaşlarında olan bu XVII. asır Osmanlı tarihinin renkli sîmâsı, İran üzerine serdârlık istemiş, vezirler de padişahı Abaza'nın tekrar celâlîliğe başlamak niyetinde olduğuna ikna etmişlerdi.

Nef'î'nin İdamı (27 Ocak 1635)

5 ay, 5 gün sonra IV. Murad, çok sevdiği başka bir adamı, XVII. yüzyılın en büyük Türk şairi olan Nef'î'yi idâm ettirdi. Bâkî ile Nedîm arasında gelen Türk şairlerinin en büyüğü olan Nef'î'nin asıl adı Ömer'dir. 1572'de Erzurum'un Hasankale kasabasında doğduğuna göre 63 yaşını tamamlamak üzereydi. Nef'î mahlâsını kendisine, o sırada Erzurum eyâleti defterdârı olan büyük tarihçi ve şâir Âlî vermiştir. Dulkadıroğlu Ali Paşa'nın oğlu olan babası Mehmed Bey de şâirdi ve Kırım hânının nedimlerindendi. Nef'î, kendisini Erzurum'da bırakıp Kırım'a giden babasını şiddetle hicvetmiş :

Peder değil bu belây-î siyâhdır başıma

demiştir. 30 yaşlarında Erzurum'dan Istanbul'a geldiği zaman tanınmış, şöhretli bir şâirdi. Sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'ya, I.

Ahmed'e, II. Osman'a, devrin kalburüstü sadrâzam ve ileri gelenlerine, Türk şiirinde ilk defa olarak Enverî, Hâkaanî, Urfî gibi en büyük Fars kasîde üstadlarının eserleri ayarında pek parlak ve tantanalı kasîdeler sundu; muazzam câizeler aldı. Me'mûriyetinden aldığı aylıklardan fazla, kasîdelerinin *câize*'leriyle geçiniyordu.

Âferîn ey rûzgârın şehsüvâr-î safderi
Arşa as şimdengerû tîğ-î süreyyâ-gevheri

matlâlı kasîdesi için II. Osman'dan aldığı hediye ve paraların listesi elimizdedir. Bu listenin değeri, bugünki paramızla milyonları bulmaktadır. Bu arada korkunç hicivleriyle de herkesi yıldırıyordu. Dilinden ve kaleminden kurtulabilmiş hiçbir sadrâzam ve şeyhulislâm yoktu. Bu arada ***Sihâm-ı Kazâ*** adlı eserinde topladığı hiciv şiirlerinde Sadrâzam Gürcü Mehmed Paşa, müstakbel sadrâzam Dâmad Bayram Paşa gibi şahısları, ağza alınamıyacak en müstehcen kelime, teşbih ve isnatlarla hicvetti. Şâiri bu devletlülerin hışmından, kendisine büyük bir dostluk gösteren ve dehasına hayran olan IV. Murad koruyabiliyordu. Ancak Nef'î, bir şiirinde IV. Murad'ı da korkunç isnatlarla hicvetti. Bunun üzerine padişah, şâiri kendisine uzun zamandan beri diş bileyen Vezir Dâmâd Bayram Paşa'ya teslim etti. Bayram Paşa, şâiri boğdurtup cesedini denize attırdı. Onun için Nef'î'nin mezarı yoktur. 1965 aralığında kendisi için Konya'da bir makam, senbolik bir mezar yapılmıştır. Nef'î, Mevlevî idi. ***Türkçe Dîvân***'ından ve ***Sihâm-ı Kazâ***'sından başka ***Farsça Dîvân***'ı da vardır ve Farsça'yı en iyi kullanan Osmanlı şâirlerinden biridir.

Emîr Mâ'noğlu Fahrüddîn'in İdamı (13 Nisan 1635)

28 mart 1635'te IV. Murad, bundan sonraki bahsimizde ele alınacak olan ilk İran sefer-i hümâyûnuna çıktı. Ağabeyi II. Osman'ın Lehistan sefer-i hümâyûnunun tamamlanmasından 13 yıl, 2 ay, 18 gün geçmişti. Orduy-ı Hümâyûn, Anadolu'da ilerlerken, Şam beylerbeyisi Küçük Ahmed Paşa tarafından ele geçirilmiş olan Dürzî emîrlerinden Mâ'noğlu Fahrüddin, Istanbul'da 13 nisan 1635'te îdâm edildi.

Mâ'noğulları, 1118'den beri Lübnan'ın küçük bir kısmında, Lübnan'a hâkim olan devletlerin egemenliği altında hüküm süren bir Dürzî âilesiydi. Dürzîlik, Müslüman dininin en sol mezheplerinden biridir. II. Fahrüddin, Emîr Mâ'n'ın 15. kuşaktan torunudur. Büyükbabası I. Fahrüddin, babası da I. Korkmaz'dır. 1572'

de doğmuş, 1584'te babasının yerine geçmiş, Osmanlılar'a baş kaldırmış, yıllarca devleti uğraştırmış, hattâ 1613'te Katolik olup Avrupa'ya gitmiş, 1618'e kadar İtalya'da kalmış, ısyânını bir Avrupa mes'elesi hâline getirmiş, Lübnân'a dönünce bir rivâyete göre gene Dürzî mezhebine dönmüştür. Istanbul'da îdâm edildiği zaman 63 yaşındaydı. Kendisiyle berâber oğulları Haydar, II. Ali, Hârûn, Mansûr ve Mes'ûd da îdâm edilmiş, yalnız küçük oğlu Hüseyin Bey'in hayatına dokunulmamış, terbiye edilmek üzere Enderûn'a, Saray üniversitesine alınmıştır. Bu Hüseyin Bey, sonradan Türkiye'nin Hindistan büyükelçisi olmuş, müellif, fâzıl bir adamdı. Naîmâ, birçok olayı ondan rivâyet ederek tarihine geçirmiştir. Mâ'noğulları, II. Fahrüddin'in kardeşi Yûnus'tan yürümüş, 1729'a kadar devam etmiş, bu tarihte yerlerini, diğer bir Dürzî ailesi olan Şihâbîler'e bırakmışlardır.

Velîahd-Şehzâde Bâyezid ve Şehzâde Süleymân'ın İdamları (26 Ağustos 1635)

IV. Murad, Revân seferindeyken Istanbul'da sadâret kaymakamı ve saltanat nâibi olarak Vezir Dâmâd Bayram Paşa kaldı. Revân sefer-i hümâyunu, Ordu ile başkumandanını, padişahı birbirine yaklaştırmak, ayrılamaz şekilde birleştirmek bakımından çok önemli oldu. Daha Revân önlerine gelmeden genç hükümdar, davranışlarıyla ordunun kalbini fethetti. Bu, Revân ve Tebrîz'i fethetmekten de hayırlı birşeydi. Orduda bir tek şahıs yoktu ki, hükümdarının dünyanın en akıllı ve en kahraman şahsı olduğuna inanmasın ve emirlerine tereddütsüz itaat etmesin. IV. Murad, alelâde bir asker gibi davranıyor, geceleri onlar gibi atının örtüsünü üstüne çekip uyuyor, otağ-ı hümâyûnunu kurdurtmuyor, bütün meşakkatleri paylaşıyor, hiçbir şey gözünden kaçmıyor, kusurları cezalandırıyor, hareketlerini beğendiği askerlerle arkadaş gibi konuşuyordu. Ordusunun en kuvvetli adamı, en iyi silâhşörü, en mükemmel süvarisiydi. Bir defa, şişman ve kuvvetli bir adam olan Vezir Mustafa Paşa'yı tek eliyle kemerinden tutarak havaya kaldırmış ve zahmetsizce bu şekilde birkaç dakika tutmuştu. Bu gibi hareketleri, daima ordunun tezahüratıyla karşılanıyordu. Ağabeyi II. Osman, onun geçirdiği felâketlerle olgunlaşıp böyle davranabilseydi, Osmanlı tarihinin akışı değişebilirdi.

IV. Murad, Sıvas'a gelince Silâhdar Mustafa Paşa'yı 2. vezirliğe yükseltti. Eski hâsodabaşı Hüseyin Ağa da vezîr oldu ve Budin beylerbeyiliğine getirildi. Bu sırada Sadrâzam Mehmed Paşa, daha ileride, Erzurum'daydı. Orduy-ı Hümâyûn'da sadrâzama ait

görevleri vekâleten Vezir Murtazâ Paşa yapıyordu. Ancak IV. Murad, bu sıralarda 4 kardeşinden ikisinin hayatına kasdetmeye karar vermişti. Velîahd-Şehzâde Bâyezid'le Şehzâde Süleyman'ın îdâmları için Istanbul'a emir yolladı. Bâyezid'le Süleyman arasında bulunan Şehzâde Kasım'la hepsinden küçük ve bu sırada 20 yaşında olan Şehzâde İbrahim'e şimdilik dokunmak istemedi. Çünki bu ikisi, kendisiyle aynı anneden, Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan'dandı. IV. Murad, annesinin gazabından çok, hânedânın kesilmesinden korkuyordu. Çünki kendi şehzâdelerinden hiçbiri yaşamamış, daha süt çocuğuyken ölmüştü.

IV. Murad'ın meş'um irâdesi Istanbul'da 26 ağustos 1635 akşamı yerine getirildi. Bu sırada padişah, Orduy-ı Hümâyûn'la berâber Revân-Tebrîz yolundaydı. Istanbul halkı, Revân'ın fethi müjdesiyle sevinirken, iki yetişmiş, mâsûm ve değerli şehzâdenin ölümüyle kederlendi. 23 ve 20,5 yaşlarındaki şehzâdelerin îdâmı hakkındaki hatt-ı hümâyûnu Istanbul'da Bayram Paşa'ya, Revân fetih-nâmesiyle berâber Kapıcılar kedhudâsı Sâlih ve Musâhib Beşir Ağalar getirmişlerdir. Halkın ayaklanmasından korktuğu için Bayram Paşa, şehzâdeleri gizlice gömdürtmüş, fakat olayı öğrenen halk, zafer şenliklerini bırakarak mâteme bürünmüştür. Racine'in Bajazet trajedisi, bu olayın Avrupa'da bile derin te'sirler bıraktığını gösterir.

Szalonta Bozgunu (3 Ekim 1636)

1637 Erdel (Transilvanya) buhranı, Bethlen Gabor'un ölümünden sonra bu prensliğin düştüğü iç anlaşmazlıkların neticesidir. Erdel hânedanlarından Rakoçi'lere mensub Prens Györgi'den ülkeyi almak isteyen Istvan Bethlen, Budin'e gelip beylerbeyi Vezir Hüseyin Paşa'dan yardım istedi. Eski sadrâzamlardan Dâmâd Nasûh Paşa'nın oğlu olan Hüseyin Paşa, Dîvân'ın emri mûcibince mültecî prensi Erdel tahtına oturtmak üzere bu ülkeye girdi. Yanında Bosna beylerbeyisi Sâlih Paşa ile Tameşvar beylerbeyisi Bekir Paşa da vardı. Istvan Bethlen, Protestan, rakıybi Bathory ise Katolik'ti. Onun için bu sonuncusu, alttan alta İmparator tarafından kışkırtılıyordu. Hüseyin Paşa'nın 12.000 sipahisi ve 2.000 yeniçerisi vardı. Varadin'in güneyinde Szalonta (Salonta) kasabası civarında âsî voyvodanın ordusuyla karşılaşan Paşa, düşmanı yenemedi. 2.000 zâyiat verdiği hâlde muhârebe meydanını terketmiyen düşman, gece yaklaşırken Türk ordusunun çekilmesi üzerine duruma hâkim oldu. Dîvân, Hüseyin Paşa'yı Budin eyâletinden azletti ve Rakoçi'yi Erdel prensi ilân etti.

Dâmâd Bayram Paşa'nın Sadâreti (2 Şubat 1637)

2 şubat 1637'de Sadrâzam Tabanıyassı Mehmed Paşa, azledildi ve Dâmâd Bayram Paşa sadârete geçti. Mehmed Paşa, 4 yıl, 8 ay, 15 günden beri sadrâzamdı ve devlet otoritesinin yeniden kurulması husûsunda IV. Murâd'ın en büyük yardımcısı olmuştu. Azlini ancak 19 gün sonra, bulunduğu Diyarbakır kışlağında mühr-i hümâyûnu almıya gelen İmrahor (emîr-i âhûr) Halil Ağa'dan öğrendi. Hemen Istanbul'a geldi. 3 ay sonra Özü, az sonra da Budin eyâletlerine tâyin edildi. Kurd Ağa-zâde Dâmâd Bayram Paşa da, selefi gibi değerli bir vezirdi. IV. Murad'ın ablalarından bu sıralarda 28 yaşlarında bulunan Hanzâde Sultan'la evliydi. Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın İran cephesinde bulunduğu uzun yıllar zarfında Istanbul'da sadâret kaymakamlığı, IV. Murad Revân seferindeyken de saltanat nâipliği yapmıştı. Bayram Paşa'ya, sadârete ilâveten, Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın üzerinde bulunan serdâr-ı ekremlik de verildi. Paşa, İran cephesine hareket edinceye kadar, Diyarbakır'da kışlayan Orduy-ı Hümâyûn'a Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Tayyâr Mehmed Paşa serdâr vekili oldu. Sonradan Bayram Paşa'nın yerine geçen bu Tayyâr Mehmed Paşa da değerli bir asker ve devlet adamıydı. IV. Murad'ın başarı sebeblerinden biri de, devrinin en değerli adamlarını bulup kullanabilmekte gösterdiği iktidardır. Maamafih artık geçen asırda görülenler çapında devlet adamı ve kumandan yetişmiyordu. Bayram Paşa, sadârete tâyininden 1 ay, 16 gün sonra, ordunun başına geçmek üzere Istanbul'dan hareket etti.

Azak Kalesinin Düşmesi (5 Temmuz 1637)

Kırım hânı Inâyet Giray'ın Dîvân'ın emirlerine aldırmaması ve Istanbul'la arasının açılması yüzünden, Lehistan ve Rusya'dan yardım gören Ukrayna Kazakları, 5.400 kişilik bir kuvvetle 5 temmuz 1637'de Azak kalesini düşürdüler. Don nehrinin Azak Denizi'ne döküldüğü yerde bulunan ve bugün Rostov şehrinin banliyösü hâlinde olan Azak, en mühim Türk kalelerinden biriydi. Kırım hânının değil, doğrudan doğruya Osmanlılar'ın elindeydi. Ukrayna Kazakları, kaleyi elde tutmalarına imkân olmadığı için, yıkıp çekildiler.

Velîahd-Şehzâde Kasım'ın İdamı (17 Şubat 1638)

Velîahd-Şehzâde Bâyezîd'in îdâmından, 2 yıl, 5 ay, 22 gün-

den beri velîahdlik makamına Şehzâde Kasım yükselmişti. İdâm edildiği 17 şubat 1638 tarihinde 24 yaşındaydı. Ağabeyi IV. Murad'dan ancak 2 yaş küçüktü ve onunla aynı anneden, Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan'dandı. Bu sıralarda IV. Murad, 2. seferine, Bağdad sefer-i hümâyûnuna hareket hazırlığı içindeydi. Pek değerli bir şehzâde olan kardeşini arkada bırakmaktan çekiniyordu. 2,5 yıl önce Şehzâde Kasım'la Şehzâde İbrahim'e, aynı anadan oldukları için dokunmamıştı. Kaanûnî nasıl en değerli oğullarının ölümünü görmüşse, asrının Kaanûnî'si olan IV. Murad da, pek kıymetli 3 yetişmiş kardeşini îdâm ettirdi ve taht, değersiz bir şehzâdeye, Sultan İbrahim'e kaldı. Bu 22,5 yaşında bulunan yeni velîahd-şehzâde İbrahim de, hayâtına son verilmek için, ağabeyinin bir şehzâdesinin doğup yetişmesini bekliyordu. Halbuki IV. Murad'ın kızları yaşıyor, fakat şehzâdeleri, doğduktan bir müddet sonra ölüyordu. Osmanoğulları'nın erkek üyesi olarak şuuru bozuk bulunan amcası Sultan Mustafa sayılmazsa, kendinden ve Velîahd-Şehzâde İbrahim'den başka kimse kalmamıştı. Şehzâde İbrahim, her an cellâdın gelmesini bekliye bekliye, ağabeyinin adından bile titriyerek, fecî yıllar geçirmeye, âsâbı bozulmaya, müzmin baş ağrılarına tutulmaya başladı. Bu durumda tahsiline itina edilmediği için, asrının şehzâdeleri arasında bir istisna olarak, öğrenimi eksik kaldı.

Tayyâr Mehmed Paşa'nın Sadâreti (26 Ağustos 1638)

26 ağustos 1638'de Sadrâzam Dâmâd Bayram Paşa, IV. Murad'la berâber bulunduğu Orduy-ı Hümâyûn'da, Bîrecik yakınlarındaki Cülâb konağında öldü. Sadâreti 1 yıl, 6 ay, 22 gündür. IV. Murad, eniştesinin ölümüne ağladı ve cenâzesini Istanbul'a yolladı. Musul beylerbeyisi Vezir Tayyâr Mehmed Paşa, sadrâzam oldu.

Abaza Mehmed Paşa'nın eski yoldaşlarından olan Tayyâr Mehmed Paşa, bir tesâdüf eseri olarak, selefi Bayram Paşa gibi Lâdikli'dir. Babası Uçar Mustafa Paşa, Bağdad beylerbeyisi iken Safevîler tarafından şehîd edilmişti. Onun da Bağdad önlerinde Safevîler'e karşı vuruşurken şehîd düşmesi, garip tesadüflerdendi. Paşa'nın «Tayyâr» adı isim değil, lâkabıdır ve babasının «Uçar» lâkabının Arabca'sıdır. Mehmed Paşa, Orduy-ı Hümâyûn'da değil, Musul'da idi. Selefinin ölümünden 11 gün sonra gelip orduya katılmıştır.

Istanbul'da sadâret kaymakamı ve saltanat nâibi olarak eski Budin (Macaristan) beylerbeyilerinden Vezir Mûsâ Paşa bulunu-

yordu. Eski Budin beylerbeyisi Nasûh Paşa-zâde Vezir Hüseyin Paşa da 2 mart 1638'de Özü beylerbeyiliğine getirildi.

IV. Murad, ikinci seferine daha büyük bir tantanayla çıktı. Daha Istanbul'dan hareket etmeden önce, kadı olacak nâib'lerin imtihanında bizzat bulundu. Kadı namzetlerine birçok soru sordu. Bilhassa mühim kadılıklara getirilecek olanlara kelâm'dan (İslâm felsefesi) zor sualler tevcih etti. Musul'a gelince, Hindistan Türk imparatoru Timuroğlu Şâh-i Cihân'ın elçilerini kabûl etti (8 ekim 1638). Şâh-i Cihân, bu sırada İran'dan Kandehâr'ı almaya çalışıyor ve Safevîler'le, Türkiye gibi savaş hâlinde bulunuyordu. İki dev Türk devletinin, Şîî bir Türk devleti olan İran'a karşı silâhlarını birleştirememeleri, devrin ulaştırma imkânsızlıkları dolayısiyledir. Üstelik Timuroğulları'nın en büyük problemi Afganistan'ın doğrudan doğruya Afgan olan eyâletlerinde hâkimiyet kurmak için Safevîler'le mücâdele değil, Güney Hindistan'daki Türk ve Hindû devletlerini ortadan kaldırarak Hind kıt'asının birliğini yapmaktı. Şâh-i Cihân, IV. Murad'a pek değerli hediyeler göndermişti. Bunların arasında bilhassa şimdiki râyiçle 62,5 milyon TL. değer biçilen murassâ (mücevherli) bir kemer dikkati çekiyordu. Şâh-i Cihân, Mekke halkına dağıtılmak üzere sadaka da göndermişti.

Bu sûretle Hammer'in tâbirince (IX, 326) «Osmanlı tarihinin en büyük müstebidi» olan IV. Sultan Murad Hân, Bağdad önlerine geldi ve bundan sonraki bahsimizde ele alınacak olan Bağdad muhâsarasına, kendisine «Bağdad Fâtihi» unvanını kazandıracak olan büyük savaşa başladı.

Tayyâr Mehmed Paşa'nın Şehâdeti ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Sadâreti (23 Aralık 1638)

Bağdad muhâsarasının en şiddetli bir ânında Sadrâzam Tayyâr Mehmed Paşa, babası Bağdad beylerbeyisi Uçar Mustafa Paşa gibi şehîd oldu (23 aralık 1638). Sadâreti ancak 3 ay, 28 gün sürmüştü. Babasının Bağdad dışında Âzamîye'de bulunan türbesine gömüldü. Kapdân-ı Deryâ Vezir Kemankeş Kara Mustafa Paşa, sadrâzam oldu. Devrinin namlı okçularından olduğu için «Kemankeş» denen Kara Mustafa Paşa, zorbaların temizlenmesinde IV. Murad'a çok yardım etmiş değerli bir vezirdi. Üç selefi Türk aslından olduğu hâlde (Tabanıyassı Mehmed, Dâmâd Bayram ve Şehîd Tayyâr Mehmed Paşalar), Mustafa Paşa, Arnavut asıllıdır. IV. Murâd'ın son ve Sultân İbrahim'in ilk sadrâzamıdır. Tayyâr

Mehmed Paşa'nın şehâdetinden 2 gün sonra, Bağdad fethedilmiştir.

IV. Murad, seferinden geri dönerken, Bağdad-Musul yolundayken, Istanbul'da amcası I. Sultan Mustafa 20 ocak 1639'da 48 yaşında öldü. Ayasofya'daki türbesine gömüldü. 15 yıl, 4 ay, 9 günden beri Topkapı Sarayı'ndaki dâiresinde yaşıyordu.

IV. Murad, 12 haziran 1639'da Istanbul'a döndü. Sadrâzam Kara Mustafa Paşa, serdâr-ı ekrem sıfatıyla bir müddet daha İran cephesinde kaldı. İran ile Kasr-ı Şîrîn muâhedesi yapılınca 5 ocak 1640'ta o da Istanbul'a döndü.

Türkiye-Venedik Anlaşmazlığı ve Istanbul Sulhü (16 Temmuz 1639)

Türkiye'nin İran'la, dünyanın 2. devletiyle sonu gelmez gibi görünen savaşlara girişmesi, Venedik'e cesâret verdi. Otuzyıl Savaşları'nın kıyısında kalmayı başaran ve diplomatik faaliyeti derecesinde deniz gücüne de güvenen Venedik Cumhuriyeti, Dalmaçya'da Zara ve Şebenik (Sebenico) limanlarını işgal etti. Dalmaçya kıyılarının Slav aslından gelen halkı da serkeşlik ediyor, vergi ödemiyordu. Bosna beylerbeyisi Duca Mehmed Paşa, dağlık arazide âsî tâkıybine çıktı. Harekât, pek meşakkatli oldu. Dağlık araziye göre yetiştirilmiş Türk ihtisas birlikleri, kayalara çivi çakıp dağları iple tırmanarak yıpratıcı bir soğuk ve türlü mahrûmiyetler içinde âsîleri tepelediler. Bu sırada IV. Murad, Bağdad muhâsarasında ve sefer dönüşündeydi (1638-39). Venedik, Türkiye ile çıkması muhtemel bir savaşta kendine müttefik aradığı hâlde kimseyi bulamıyordu. Türkiye ile tek başına bir savaşı göze alamazdı. Hele İran ile Kasr-ı Şîrîn sulhu yapıldıktan sonra Venedik'in durumu bütün bütüne nezâket kesbetti. IV. Murad, Bağdad muhâsarasının en şiddetli anlarında bile Venedik'ten günü gününe haber alıyordu. Cumhuriyet'le bütün ticârî münâsebetlerin kesilmesini emretti. Venedik, Avrupa devletleri içinde Türkiye ile ticâret yapan devletler arasında Fransa ile berâber başta geliyordu. Geçiminin mühim kısmını, bu ticârete bağlıyan Cumhuriyet, telâşa düştü. Bu sıralarda Istanbul'a gelen IV. Murad, Cumhuriyet'e savaş açılmasını ve savaş hazırlıklarına başlanmasını emretti. Dîvân-ı Hümâyûn, IV. Murad gibi Osmanlı tarihinin şüphesiz en müstebit hükümdârının bu emrini 13 gün geciktirmeye muvaffak oldu. Bu müddet içinde Venedik balyozu (büyükelçisi), cumhuriyetinin, Dîvân'ın bütün şartlarını kabûl ettiğini bildirdi. Savaş, önlendi. Venedik savaşı, 6 yıl geciktirilmiş oldu. Tevkif edilen Bal-

yoz Alviso Contarini, serbest bırakıldı. IV. Murad, Adriyatik yoluyla Türkiye'ye girip çıkan malların mübadele yeri olan Sıpalato (Hırvatça : Split, İtalyanca : Splato) gümrüğünün kapatılmasını da irâde etmişti. Bosna eyâleti defterdârı Mahmud Efendi, büyük bir medenî cesâret gösterdi. Bu gümrüğün bir tek gün geç kapatılmasının bile Hazine'ye büyük gelir sağlıyacağını, savaş ilânı gününe kadar gümrüğün kapatılmamasının Dîvân tarafından sağlanmasını istedi. Bu, Venedik'le yapılan ticâretin hacmini göstermek bakımından mühimdir. IV. Murad, nisbeten küçük bir devlet memurunun kendi irâdesine, devletin yüksek menfaatleri namına itiraz etmesine hayran kaldı. İrâdelerini bir gün geç tatbik ettikleri için en yüksek devlet adamlarının ceza olarak başlarını kestiren padişah, Mahmud Efendi'yi cezalandırmadı. Fakat Dîvân'a, bir daha ne olursa olsun irâdelerine karşı ihtirazî kayıtlar taşıyan arz'larda bulunmamasını ihtar etti.

16 temmuz 1639'da Istanbul muâhedesi imzalandı. Savaşın eşiğine kadar gelen Türkiye ile Venedik barıştı. Venedik, büyük fedakârlıklar gösterdi. Daha önce akdedilmiş muahedelerde Türkiye'nin lehindeki maddelerin hepsinin yürürlükte olduğunu kabûl etti. İlk taksit olarak 250.000 duka (625 milyon TL.) tazminat ödedi (Hammer, IX, 379). Bununla berâber IV. Murad, Venedik seferinden vazgeçmedi. Sefer için, iyileşmeyi ve hazırlıkların tamamlanmasını bekliyor, bu arada Cumhuriyet'i uyutuyordu. Fakat padişah ölüm hastalığından kurtulamadı. Venedik seferi, halefi olan kardeşi Sultan İbrahim'in zamanına kaldı. IV. Murad, Türk devlet adamlarını, Venedik'in Doğu Akdeniz'deki ilgilerini ortadan kaldırmanın şart olduğuna inandırmıştı.

IV. Murad Devrinde Cezâyir ve Tunus Eyâletleri

Cezâyir ve Tunus beylerbeyiliklerinin durumuna, bıraktığımız yerden devam ediyoruz. IV. Murad ve Sultan İbrahim devirlerinde Cezâyir beylerbeyiliğinde şu zatlar bulunmuşlardır : Vezir Köse Mustafa Paşa (4. defa : 1622-1623, 4 defada cem'an 6 yıl), Murad Paşa (1623-1624), Husrev Paşa (1624-IV. 1628), İlyas Paşa-zâde Şeyh Hüseyin Paşa (3. defa : IV. 1628-1632), Yûnus Paşa (1632-1633), Şeyh Hüseyin Paşa (4. defa : 1633-1634), Yusuf Paşa (ilk defa : 1634-1637), Ali Paşa (1637-1639), Şeyh Hüseyin Paşa (1639-1640, 5 defada cem'an 10 yıl) (ölümü : 1640), Yusuf Paşa, (2. defa : 1640-VII. 1642), Bursalı Mehmed Paşa (3. defa : VII. 1642-1647, cem'an 9 yıl).

Bu devirde de Cezâyir beylerbeyiliğinin başlıca gelirini, kor-

sanlık teşkîl ediyordu. 8 yıl içinde 936 gemi zabtedilip Cezâyir'e getirildi. Deniz ortasında yağma edildikten sonra batırılan gemiler bu rakamın dışındadır. Reîsler, bu ikinci yolu çok defa tercih ediyorlar, böylece Cezâyir'de devlete ganimet hissesi vermekten kurtuluyorlardı. Artık Fransız gemilerine de taarruz ediliyordu. 1629-34 yılları arasında 80 Fransız gemisi zaptedildi. Bunların 52'si Atlas Okyanusu'nda, ancak 28'i Akdeniz'de ele geçirilmişti. Türkiye-nin daimî savaş hâlinde bulunduğu İspanya'ya ait İtalya adaları ve kıyıları, Türk korsanlarının en fazla faaliyet gösterdikleri alanlardı. 1636'da Cezâyir donanması, hem Sicilya'nın Messina limanına, hem de onun karşısında olan Kalabriya'nın merkezi Reggio (Türkçe : Recyo) limanına taarruz etti. Napoli kral nâibi Türkler'le başa çıkamadı ve Malta'dan imdâd istedi. Donanma, Korsika'nın batı kıyılarını yakıp yıkarak Cezâyir'e döndü. Ertesi yıl, 1637 baharında Sardunya'ya çıkartma yapıldı. Oradan Korsika kıyıları dolaşılıp yağma edildi. Donanma, sonbaharda Napoli ile Roma arasındaki Gaeta'ya asker çıkardı. Dönüşte İspanya kıyıları vurularak Cezâyir'e avdet edildi. 1639'da Ali Reîs'in filosu, Sicilya ve Kalabriya kıyılarından binlerce esîr ve büyük ganimet getirdi. 1644'te Kalabriya ve Pulya kıyılarından 4.000 esîr alındı. Atlantik seferlerinden de büyük ganimet geliyordu. Bu yıllarda Cezâyir donanması, Avrupa donanmalarının hepsinden üstün olup 25-40'ar topla donatılmış 210 parça gemiden müteşekkildi. Bu donanma, Kapdân-ı Deryâ'nın kumandasındaki asıl Osmanlı donanmasından sonra dünyada ikinci deniz kuvvetini teşkil ediyordu. Ali Biçin Reîs'in İzlanda ve Donanmay-ı Hümâyûn'un Malta ve Gozo seferleri de bu yıllara rastlar ki, ileride gözden geçirilecektir.

Türkiye, muazzam Fas imparatorluğunu, Cezâyir beylerbeyiliğindeki kuvvetleriyle nazarî şekilde de olsa padişaha tâbî bir devlet hâlinde tutmakta devam ediyordu. Orta ve Batı Afrika'daki Müslüman Zencî devletleri, ya Fas'a, ya Istanbul'a, ya Cezâyir ve Trablusgarb beylerbeyiliklerine tâbî idiler. Fas sultanı II. Ahmed'in (1578-1603) 1590 Timbuktu seferi ünlüdür. Kuşuçuşu 1.700 km. olan Merrâkeş - Timbuktu yolunu 4,5 ayda geçen Fas ordusu, Mali'yi (Batı Sudan) itaate aldı. Daha doğuda, Nijer ve Nijerya ülkelerinin bir kısmını kaplıyan en mühim Zenci Müslüman devleti Bornu, bâzan Fas Sultanı'nı, bâzan doğrudan doğruya padişahı metbû tanıyordu. Bu devletin merkezi olan Kuka (Kagaa), Çad Gölü'nün güneybatı kıyısındadır.

II. Sultan Ahmed'in 5 eylûl 1603'te, 25 yıl, 1 ay 2 gün süren, Türkiye'ye tâbî parlak bir saltanattan sonra 54 yaşında ölümü üzerine, Akdeniz'le Nijer nehri ve Atlantik'le Çad Gölü arasında

uzanan büyük Fas imparatorluğu, uzunca bir kargaşalığa düştü. Sâdî Şerifleri hânedânında da muntazam bir verâset usûlü olmadığı için, II. Ahmed'in 3 oğlu arasında kavga başladı. Üçü birden saltanatlarını ilân ettiler ve imparatorluğu aralarında paylaştılar. Büyükleri olan IV. Sultan Muhammed, 21 ağustos 1609'da öldürülünceye kadar 5 yıl, 11 ay ve 16 gün Fas'ın bir kısmına hâkim oldu. Türk tâbiiyetinden çıktı ve tabiatiyle İspanya'ya yanaştı. Hattâ İspanya'ya geçip III. Felipe'yi resmen ziyâret etti. Ortanca kardeş olan Zeydânu'n-Nâsır, Türkler'e tâbî olarak Fas'ın küçük bir kısmında 1627'ye kadar 24 yıl saltanat sürdü. Küçük kardeş II. Sultan Abdullah da Türk tâbiiyetinden çıktı ve ağabeyi IV. Muhammed'in yüksek hâkimiyetini tanıdı. Babasının zamanından beri vali olarak bulunduğu Merrâkeş'te, Güney Fas'ta saltanat sürdü. 1609 ağustosunda, 5 yıl, 11 aylık bir saltanattan sonra, yeğeni II. Abdullah tarafından öldürüldü. Babası IV. Muhammed'in yerine geçen II. Abdullah, 1623'e kadar 14 yıl tahtta kaldı. Yerine geçen kardeşi II. Abdülmelik de, 1627'ye kadar 4 yıl sultan oldu. Bunlar da Türkiye'ye tâbî değillerdi. Bu müddet içinde, yalnız Fas'ın küçük bir kısmına hâkim olan Zeydânu'n-Nâsır, önce ağabeyi, sonra iki yeğeniyle başa çıkabilmek için Türk tâbiyetini muhafaza etti. Ordusunun kumandanı olan Mustafa Paşa da bir Türk'tü. Mustafa Paşa, bir ara Fas şehrini de ele geçirdi. 1627'de Zeydânu'n-Nâsır'ın oğlu V. Muhammed, bütün Fas'ı kendi hâkimiyetinde birleştirdi. 1638'de resmen padişaha tâbî olduğunu kabûl etti ki, IV. Murad'ın saltanatını şerefle kapayan olaylardan biridir. Çünki 1603'ten beri Türk nüfuzu, Fas imparatorluğunun ancak bâzı eyâletlerine münhasır kalmıştı ve bütününe şâmil değildi. V. Muhammed, 1654'e kadar 27 yıl tahtta kaldı. Yerine geçen oğlu II. Ahmed'in 4 yıllık saltanatıyla Sâdî Şerifleri hânedânı sona erdi ve aynı hânedânın başka bir dalı olan ve hâlâ Fas'ta saltanat süren Filâlî Şerifleri iktidâra geldi. Bu hânedandan I. Sultan Muhammed, esâsen 1640'tan beri Fas'ın bir kısmını ele geçirmişti. 1660'a doğru bütün imparatorluğa hâkim oldu ve bu tarihte Fas imparatorluğunda Türk yüksek hâkimiyeti ve metbûluğu sona erdi. Ancak zaman zaman, Cezâyir beylerbeyiliği vâsıtasıyle Fas'ta Türk nüfûzu azaldı veya çoğaldı.

1610 yıllarında, İspanya'dan son çıkarılan Endülüs Müslümanları, Rabat'ın az kuzeyinde Sale limanında bir çeşit cumhuriyet kurdular. Fas Sultanı'ndan çok Cezâyir beylerbeyisinden emir alıyorlardı. Kudretli bir donanma kurmuşlar ve Atlantik üzerindeki limanlarından kalkarak, bu okyanustaki İspanyol gemilerine

büyük ölçüde zarar vermeye başlamışlardı. Donanma teşkilâtlarında, aynen Türk donanma teşkilâtını taklid etmişlerdi.

Tunus beylerbeyiliğinin de bu devirde Istanbul'la alâkası gevşedi. Istanbul'dan yollanan beylerbeyilerle, Tunus'taki yeniçeri ağası ve Tunus merkez sancak beyi arasında daimî bir salâhiyet ve nüfuz mücadelesi vardı. Dîvân-ı Hümâyûn, 1626'da Tunus merkez sancağı beyi Murad Bey'e paşalıkla Tunus beylerbeyiliği verdi. 1596'ya kadar Tunus merkez sancak beyi olan Ramazan Bey'in mânevî oğlu olan bu I. Murad Paşa ile, Tunus tarihinde yeni bir devre açılır. Bundan böyle beylerbeyilikle merkez sancak beyliği aynı şahısta birleşir ve aynı hânedânda devam eder. Bu hânedandan 6. beylerbeyi olan Hüseyin Paşa'ya izafetle «Hüseynîler» denen bu hânedân, Candaroğulları (İsfendiyâroğulları) hânedânından inmiştir veya öyle olduğu iddia edilmiştir.

Kuzey Afrika Türk eyaletlerinin bundan sonraki durumu, IV. Mehmed devrinde, IX. Kitâb'ın VIII. bahsinin sonunda ele alınacaktır.

Bağdad Fâtihi IV. Sultan Murad Han Gazi'nin Ölümü (8 Şubat 1640, saat 20) ve Şahsiyeti

IV. Sultan Murad'ı ölüme götüren hastalık, daha Revân seferinden dönüşte belirdi. Büyük hükümdar, Diyarbakır'da 71 gün dinlenmek mecburiyetinde kaldı. Hattâ bir ara, etrafındakilere, hayatından ümid kestiğini söyledi. Bununla beraber, devlet işleriyle en faal şekilde uğraşmaktan geri kalmadı. Bu sıralarda ancak 23,5 yaşındaydı. IV. Murad, pek kuvvetli bünyesi sâyesinde bu ağır hastalığı atlattı. Ölüm hastalığı, 26 ocakta başladı; 8 şubata kadar 2 hafta sürdü. Ölümünden tam 15 gün önce, şeker bayramıydı. Rahatsız olduğu hâlde IV. Murad, gece ata binerek en gözde adamlarından olan Kapdân-ı Deryâ Vezir Silâhdar Mustafa Paşa'nın Atmeydanı'ndaki sarayına gitti. Emîr Gûne-oğlu gibi nedimlerinin teşvikıyle, hekimlerin kesin şekilde men ettiği içkiyi, âdeti olduğu üzere bol mıktarda içti. Ertesi sabah, yataktan bir daha kalkamıyacak derecede hastalandı. Bütün imparatorlukta yasak ettiği içkiye ve sefahate çok düşkün olması, vücudunu yıpratmıştı. «İkinci Yavuz» diye anılan ve şüphesiz Yavuz'dan daha sert ve otoriter bir hükümdar olan IV. Murad, birçok bakımlardan benzediği şanlı atasına, sefahat hayâtından şiddetle kaçınmak hususunda benzememişti. Yavuz en olgun bir yaşta, 42 yaşında, henüz enerjisi zirvesini bulmamış bir millete padişah olduğu halde, IV. Murad, çocuk yaşında, enerjisini az veya çok yitirmiş bir milletin başına geç-

mişti. Müesseseler Yavuz devrindekiyle mukayese edilemiyecek derecede bozulmuştu. Onun için, Yavuz kadar başarı gösterememekle suçlandırılamaz.

Gittikçe ağırlaşan IV. Murad, 8 şubat 1640 akşamı saat 20'de (8'de) öldü. 27 yaşını 6 ay ve 12 gün geçiyordu. Normal bir ömre mâlik olsaydı, Türkiye tarihinin daha bahtiyar bir gelişme göstereceği kesin olarak ileri sürülebilir. Yerine muvazenesiz bir genç olan kardeşi Sultan İbrahim'in ve 8 yıl sonra da 6,5 yaşındaki IV. Mehmed'in geçmesi, Köprülü'nün iktidara geldiği 1656'ya kadar, 15,5 yıl, imparatorluğun anarşi içinde yüzmesiyle neticelenmiştir. IV. Murad'ın saltanatı 16 yıl, 4 ay ve 8 gün tutmaktadır. Fakat 18 mayıs 1632'ye kadar annesinin nâibeliği ve gerçekte zorbaların tahakkümü altında yaşamış, bu tarihten ölünceye kadar 7 yıl, 9 ay, 21 gün idareyi eline almış, kendisinden başka hiçbir otoriteye müsaade etmemiştir. Yeğeni IV. Mehmed'den sonra en genç tahta geçen Osmanlı hükümdarı, IV. Murad'dır. Padişah olduğu zaman 11 yaşını 1 ay, 14 gün geçiyordu.

IV. Murad'ın pek genç yaşta, şan ve şeref, zafer ve tantana içinde ölümü, bütün imparatorlukta büyük teessür uyandırdı. Bilhassa Istanbul'da ve devlet adamları arasında teessür büyük oldu. Gazâlarında bindiği üç şâhâne atının eğerleri ters vurulmuş şekilde, eski Türk geleneğine göre tabutunun önünden yürütülmesi, yüzbinlerce Istanbullu'yu ağlattı. Bu büyük hükümdar, babası I. Ahmed'in Sultanahmed Camii avlusundaki mütevazı türbesine gömülmüş, kendisi için ayrıca türbe yaptırılmamıştır.

Ağabeyi II. Osman'ın nasıl bir akıl hocası, Hâce-i Sultânî Ömer Efendi varsa, IV. Murad'ın akıl hocalığını da XVII. yüzyıl Türk tefekkürünün seçkin siması, Göriceli Koçi Bey yapmıştır. Bu zat, genç padişaha sunduğu ünlü lâyıhalariyle, devletin Kaanûnî'den sonra düştüğü çıkmazları, müesseselerin nasıl bozulduğunu anlatmıya, açıklamıya, çâre göstermiye çalışmıştır. IV. Murad'ın, son 7 - 8 yıl içinde devlet otoritesini sağlıyabilmek için 20.000 kişiyi öldürttüğünden bahsedilir. Tabiî bu hesaplanmış bir rakam değildir. Fakat binlerce kişinin bu yolda hayatını kaybettiği muhakkaktır. Richelieu'nün devlet otoritesinin kudretini zirvesine çıkardığı ve XIV. Louis monaşisine yol açtığı bu yıllarda, IV. Murad da devlet otoritesini hâkim kılmasını bilmiştir. IV. Murad'ın başarısını anlamak için, idareyi ele almasına takaddüm eden yıllardaki anarşiyi bilmek şarttır. O devri yaşıyan Mehmed Halîfe, ***Târîh-ı Gılmânî'***-sinde şöyle diyor :

«Ol zamân Kul'un (Kapıkulu Ocakları'nın) şol mertebe tuğyânı vardı ki, gündüz, hammâmdan peştemâl ile çıplak avrat (kadın) çıkarmak ve gulâmîye aldıkları günde (Fâtih) Sultan Mehmed Câmii'nde duhân (tütün) içmek ve Müslümânlar'ın ırzın pâymâl etmek ve kûşelerde âşkâre (açıkça) ayak üzre zinâ ve livâta etmek (kadın ve oğlanla münasebette bulunmak) ve kan dökmek ve evler ve saraylar basmak ve bayram günlerinde salıncak kurup bi'z-zât pâdşâhı ve vâlidesini ve vüzerâ ve ehl-i Dîvân'ı (hükûmet üyelerini) mumlar ile salıncağa okumak (dâvet etmek) gibi bâ-husûs kahvehânelerde ve mey-hânelerde fi'il-i nâ-meşrû' etmeleri gibi şol mertebe â'lem nizâm-u intizâmdan çıkmışdı ki, vasfa gelmez.»

Halbuki daha bir nesil önce Istanbul, Avrupalı seyyahların yazdıklarına göre, yılda bir cinayet işlenen sâkin bir şehirdi. IV. Murad, cihanın en kalabalık şehri olan başkentte eski âsâyişi sağladıktan sonra taşrada da aynı başarıyı gösterdi. Bütün imparatorlukta şahsına bağlı bir haberalma şebekesi kurdu. Her yerdeki zorbaları, zâlimleri öğrendi. Seferlerinde belirli şehirlerden geçerken o şehirdeki bütün zorbaları ismen tanıdığı için derhal öldürtmesi, bu yüzdendir.

Osmanlı tarihçileri, IV. Murad'ın «bin târîhınden (hicrî) sonra gelen pâdşâhların â'zamı (en büyüğü)» olduğunu kaydetmişlerdir. Gerçekte, Kaanûnî ile II. Mahmud arasında, 1566'dan 1808'e kadarki 242 yıl içinde gelip geçen padişahların şüphesiz en büyüğüdür. Hammer'e göre devletin hayatını ve büyüklüğünü yarım asır uzatmıştır; eğer IV. Murad olmasaydı, Osmanlı inhitatı 1683'te değil, yarım asır önce başlıyacaktı. Bütün eski ve yeni tarihçiler, bu gibi mütalâalarda birleşmektedirler.

Şiirlerinde «Murâdî», bestelerinde «Şah Murad» mahlasını kullanılan IV. Murad'ın 13 bestesinin notası, Kantemiroğlu ve Ali Ufkî mecmuaları sâyesinde zamânımıza kadar gelmiştir. Bunların 6'sı Hüseynî Peşrevi'dir. IV. Murad'ın Hüseynî makamını çok sevdiği anlaşılıyor. Çünki Türk mûsikisinde aynı makamda 6 peşrev besteliyen, ancak bir bestekâr daha vardır. Bu peşrevlerin biri (Tozkoparan), XVII. asırda hem Kantemiroğlu, hem Ali Ufkî tarafından notaya alınmıştır. Fâhte ve Darb-ı Fetih usullerindeki peşrevler Ali Ufkî'de, diğerleri Kantemiroğlu'ndadır. I. Hüseynî Peşrevi «Tozkoparan» adını taşımaktadır. Düyek usulündedir, 3 hânedir. II.'si gene Düyek, II.'sü Berefşân, IV.'sü Değişmeli, V.'si Fâhte, VI.'sı Darb-ı Feth usûllerindedir; 4 peşrevi daha elimizdedir. Evliyâ Çelebî'yi, pek genç yaşta himâyesine alan, sesinin güzelliğini, zekâsını ve hazırcevaplığını takdir eden IV. Murad'-

dır. Öyle ki, efendisinin ölümünde 29 yaşında olan Çelebî, Sultan İbrahim'den aynı iltifatı göremeyince Saray'dan ayrılmış ve ünlü seyahatlerine, önce Bursa'ya gitmek sûretiyle başlamıştır. IV. Murad'ın Istanbul'daki bütün esnafa, loncalarına (sendikalarına) göre yaptırdığı muazzam geçit resmini Çelebî, I. cildinde yüzlerce sayfa hâlinde anlatır. Bu ünlü geçit resmini IV. Murad, Alay Köşkü'nden seyretmiştir. Bu esnaf alayı, XVII. asır Türk sanayi, sanat, ticâret ve içtimâî teşkilâtının kudretini göstermek bakımından mühimdir.

Aynı çağdan bir Fransız, IV. Murad'ı şöyle anlatıyor : «C'estoit le plus bel homme et le plus vaillant soldat de son empire; car il estoit d'une fort belle taille, et de son visage rétrisoit une majesté et vaillance admirable» (*Abrégé des Vies des Empereurs Turcs*, Amsterdam, 1665, 118).

Osmanlı teşkilâtı üzerinde 7 ciltlik harikulâde bir eser yazmış olan XVIII. yüzyıl sonlarının büyük tarihçisi d'Ohsson da IV. Murad için «deha sahibi ve kültürlü, fakat çok zalimdi» diyor (I, 412).

Hammer şöyle diyor : «Devletinin en güzel adamı ve en şeci askeriydi; zira beden kuvveti derecesinde çehresinde şevket ve mehabet de vardı. Fikri daimî şekilde devlet işleriyle meşguldü ve herşeyi bilmek, herşeyden haberdar olmak isterdi.»

İ. H. Uzunçarşılı'dan : «IV. Murad, XVII. asırda gelmiş olan Osmanlı padişahları arasında en değerlisidir» (*Osmanlı Tarihi*, III - II, 586-7).

6 ciltlik eserinin 1,5 cildini (II, 263 - 451; III, 2 - 435) IV. Murad devrine tahsis etmiş olan Naîmâ, kısaca şu mütalâaları ileri sürer : Karakter ve kaabiliyet bakımından dedesinin dedesinin dedesi olan Yavuz'a fevkalâde benziyen IV. Murad, Yavuz'un tahta geçtiği zaman bulduğu vaziyeti bulmadı. Ordu nizamsız, âsâyiş bozuk, maliye perişandı. Yavuz gibi en olgun yaşta (42 yaşında) değil, çocukken tahta geçti. Yavuz'un o yaşa kadar kazandığı tecrübelerden mahrumdu. Onun için bir cihangir olamadı. Fakat her alanda pek büyük başarılar kazandı. Büyük kumandan, büyük devlet adamı, büyük diplomattı. Çok defa zulüm derecesinde sertlik gösterirdi. Fakat haklı söze gücenmez, değerli mütâlâalardan faydalanırdı. Bu hususta pek çok misal gösterilebilir. Şakaya, nükteye, eğlenceye düşkündü. Etrafındaki devlet adamları, eskiler derecesinde kıymetli şahsiyetler değildi. Eğer öyle olsaydı, kendisinden önce gelen Osmanlı hükümdarlarını geride bırakabilirdi.

Koçi Bey'e göre, cülûsunda Yeniçeri ocağına kayıtlı 100.000 kişi varken, ölümünde bu sayıyı 35.000'e indirmeye muvaffak olmuştu.

Osmanlı teşkilâtını taklid ederek İran'da ortaçağ feodal nizamına son veren ve büyük başarılar kazanan Şâh Abbâs'ın eseri, —bundan sonraki bahsimizde anlatılacağı üzere— IV. Murad tarafından yıkılmış ve İran'ın Irak'a müdahalesi yüzlerce yıl için önlenmiştir.

Kaanûnî'den beri hiçbir Osmanoğlu, ordu tarafından IV. Murad derecesinde sevilmemiş ve saygı görmemişti. Sonsuz cesâreti, kahramanlığı, her türlü meşakkate tahammülü, büyük zekâsı, birçok hüneri, askerî dehası, çok takdir ediliyordu. Atıcılıkta, süvarilikte, silâhşörlükte, imparatorlukta bir eşi daha yoktu. Bunda herkes müttefikti. En azgın bir attan diğerinin üzerine, yere inmeksizin sıçrıyabiliyordu. Revân seferinde, Aras nehrini geçerken suya kapılıp boğulmak üzere olan zırhlı bir askeri tek eliyle yakasından tutup kıyıya kadar çekmiş, boğulmaktan kurtardığı gibi, bir kese de altın ihsan etmiştir. En küçük disiplinsizliğe karşı tahammülsüz olduğu, en küçük suçları îdâmla cezalandırdığı halde, muharebe meydanlarında askerine karşı çok şefkatliydi. Hergün seyyar ordu hastahânelerini, yaralı çadırlarını ziyâret eder, gazilerin dertlerine çâre bulmaya çalışırdı.

7.5 yıl içinde, devlet otoritesinin üzerinde hiçbir mefhûm olmadığını göstermek için, o zamana kadar dokunulamaz sayılan şahıslar dahil, pek çok kan dökmüştü. Bu arada bir şeyhulislâm, bir kral (Gürcistan kralı), bir Kırım hanı, bir Ortodoks Cihan Patriki, bir Boğdan voyvodası ve sürüyle devlet adamı îdâm ettirdiğini söylemek kâfidir. Tahta geçtiği zaman tamtakır olan Hazine, öldüğü zaman, ağzına kadar doluydu. Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'ye karşı zaafı vardı. Kendisinden 59 yaş büyük olan bu zata hürmet gösterir ve «baba» derdi. Çocukluğu ihtilâller içinde geçtiği için, her türlü felâketi kanıksamıştı. Korku hissine tamâmen yabancıydı.

Yayını çektiği bir ok, bir tüfek mermisinden daha uzağa düşerdi. Attığı ciridin delmiyeceği madde yoktu (Hammer, IX, 385). Ağabeyi II. Osman gibi bütün sporlarda en üstün adamdı. Silâhdarı Vezir Mûsâ Paşa gibi çok cüsseli bir adamı, tek eliyle kuşağından yakalayıp havaya kaldırmış, bu şekilde birkaç defa Has Oda'yı dolaştırmış, herhangi bir yorgunluk alâmeti göstermeksizin yere bırakmıştır. Bu olayı Mûsâ Paşa, IV. Murad'ın ölümün-

den sonra Kâtib Çelebî'ye anlatmış, o da tarihine geçirmiştir (*Fezleke,* II, 220). 200 okkalık gürzleri kolaylıkla kaldırırdı. Devrinin bütün silâhlarını, görülmemiş bir ustalıkla kullanırdı. Okçuluğu, devrinin en büyük okçuları olan Hüsâm-zâde Abdurrahman Efendi ile Hacı Süleyman ve Sarı Solak'tan (Evliyâ Çelebî, I, 257), ata binmeyi, Emîr-i Âhûr Cündî Halil Paşa'dan (Peçevî, II, 442) öğrenmiştir. Topkapı Sarayı'nda demir-gümüş karışımından yapılmış bir kapıyı bir okla delmişti. Musul'da, Şâh-i Cihân'ın gönderdiği elçi Emîr Zarif Bey'in «kurşun ve kılıç kâr eylemez» diyerek hediye olarak sunduğu gergedan derisinden yapılmış kalkanı, elçinin gözü önünde önce harbe (kısa mızrak), sonra ok atarak iki yerinden delmişti (Naîmâ, III, 338). Eski Saray'dan (Üniversite Merkez Binası) attığı bir ciridi Bâyezid Camii'nin minarelerinden birinin altına, Haleb kalesinden fırlattığı bir mızrağı da şehrin Saraçhane meydanına düşürmüştü. Okmeydanı'ndaki müsabakalarda 1070,5 gez mesafeye isâbet kaydetmiş, okunun düştüğü yere nâmına taş dikilmiştir (Evliyâ, I, 257; Kânî, *Telhîs-ı Resâilu'r-Rumât*). Ciritle deldiği 12 kalkan hâtıra olarak Budapeşte'nin Beç (Viyana) Kapısı'na, okla deldiği 12 zırh da Kahire kalesine asılmıştır (*Târîh-ı Gılmânî,* 17). Hastalık derecesinde ata düşkündü. Dünyânın en şâhâne hayvanlarını Istabl-ı Âmire'de toplamıştı ki Nef'î, *Kasîde-i Rahşîye*'sinde bunları isim vererek tavsif eder. Tayyâr, Dağlardelisi, Celâlîyağızı ve bilhassa Ağaalacası isimlerini taşıyan atları, kıymetlerine baha biçilemez binek hayvanlarıydı (Emîr-i Âhur Halil Paşa'dan naklen Peçevî, II, 442). Avcılığa çok düşkün ve bu sahada da pek mâhirdi. Şiir ve mûsikiye de fevkalâde düşkündü. Devrin en değerli san'atkârlarını etrafına toplamıştı. Bunlarla görüşmekten hoşlanırdı. Ağabeyi II. Osman'ın aksine son derece cömert olduğu için, san'atkârlara pek büyük ihsan ve câizeler verirdi.

Ölümünde, içte huzur ve âsâyiş içinde, dışta kelimenin tam mânâsıyle şevketli bir Türkiye bırakmakla kalmamış, cihânın en büyük vuruc kuvveti olan Türk ordusunu dehşetli bir harb makinesi hâline getirmiş, Türk mâliyesini ıslah etmişti. Hazine'de ölümünde yalnız altın para (duka) olarak 15 milyon (37,5 milyar TL.) bırakmıştı; «akça» denen gümüş para bunun hâricindeydi (Sagredo, VI, 421). Avrupa'daki Türk câsus teşkilâtını yeniden düzenlemiş, Kaanûnî devrindeki derecesine getirmişti. Avrupa hükümdarlarının en büyük korkusu, IV. Murad çapında bir askerin, henüz 30 yaşına gelmemiş bir hükümdarın Batı'ya dönmesiydi (Sagredo, VI, 419 - 20). Nitekim son günlerinde, Türk ordusu iki mühim hareket yaptı. Önce üzerinde Trieste limanının bulundu-

ğu İstriya yarımadasını baştanbaşa yakan akıncılar, Avusturya'yı geçip Bavyera'ya geldiler. Tuna üzerinde, Bavyera'nın en büyük merkezlerinden olan Regensburg (Ratisbon) şehri yakıldı. Kaanûnî devrinden beri bu çapta bir akın olmamıştı. Bu, Türk tarihinin son büyük akınlarındandır. Regensburg'un kuşuçuşu Viyana'nın 320 km. kuzeybatısında, Münih'in 100 km. kuzeydoğusunda, Nüremberg'in 80 km. güneydoğusunda, Prag'ın 200 km. güneybatısında olduğu düşünülürse, Avrupa'nın korkusunun derecesi anlaşılabilir. IV. Murad, Sagredo'ya göre Makyavel'i okumuş ve ondan ilham almıştır. Gerek Türk, gerek Batı kaynaklarının birleşerek söyledikleri gibi pek zamansız ölümü, Avrupa'ya geniş nefes aldırtmış ve büyük sevinç uyandırmıştır. Daha 17 yaşındayken kendisiyle görüşen Venedik balyozu, IV. Murad'ın zekâsından ve sertliğinden ürkmüş, istikbâlde büyük işler yapacağı ve Avrupa için çok tehlikeli olacağını bildiren raporunu Senato'ya göndermiştir (Hammer, IX, 102; Sagredo, XI, 138; Peçevî, II, 399; Evliyâ, I, 222; Câvid Baysun, *İslâm Ans.*, *Murad IV*. maddesi).

Fırat'ın büyük kollarından biri olan Murad Suyu, onun adını taşımaktadır. Çünki Güneydoğu Anadolu'da yolları ihyâ etmiş, büyük köprüler, kervansaraylar, hanlar inşa veya tâmir ettirmiştir (von Moltke, H. Örs trc., 173).

Avrupa'da hiçbir önemli savaş yapmadığı halde tesiri büyük olmuştur. Racine'in *Bajazet* trajedisi ve Massinger'in IV. Murad'ın hayâtında 1630'da yazdığı bir piyesi (Bernâ Moran, 154-5), Batı edebiyatındaki akisleri göstermiye kâfidir.

Devrinde imparatorluk mühim hiçbir toprak kaybına uğramamış, bilâkis Orta ve Güney Irak'ı İran'dan geri almıştır.

IV. Murad devrinin tamamında veya bir kısmında şöhret kazanan, sahalarının en değerli adamları asker ve devlet adamı olarak bizzat IV. Murad, şâir ve devlet adamı olarak Şeyhulislâm Yahyâ Efendi, şâir ve edebiyat tarihçisi olarak babasının dehâsını tevârüs eden Nev'î-zâde Atâyî, şâir olarak asrının en büyük şiir dehâsını temsil eden Nef'î, Şeyh Neşâtî ve Nâilî, tarihçi Peçevî, seyyah ve müellif Evliyâ Çelebî, nihâyet tarih, coğrafya, ilim ve tefekkür gibi çeşitli alanlarda Kâtib Çelebî'dir. Türkiye dışı Türk âleminde de İran'da Şah Abbas ve Hindistan'da Timuroğlu Şâh-i Cihân ile babası Bayram Han'ın dehâsını tevârüs eden Hân-ı Hânân Abdurrahim Türkmen sayılabilir.

IV. Murad devri sadrâzamları, bu bahsimizde sırasıyla anılmıştır. Devrin şeyhulislâmları şunlardır: I. Mustafa devrinden

kalan Yahyâ Efendi (21 mayis 1622 - 4 ekim 1623 arasında 1 yıl, 4 ay, 14 gün), 2. defa olarak Hoca Sâdeddin-zâde Hacı Mehmed Es'ad Efendi (4 ekim 1623 - 22 mayıs 1625 arasında 1 yıl, 7 ay, 19 gün), onun 55 yaşında ölümü üzerine (2 meşîhatinin toplamı 8 yıl, 6 ay, 19 gündür) tekrar Yahyâ Efendi (22 mayıs 1625 - 10 şubat 1632 arasında 6 yıl, 8 ay, 19 gün), Ahî-zâde Şehîd Hüseyin Efendi (10 şubat 1632 - 7 ocak 1634 arasında 1 yıl, 10 ay, 26 gün), onun îdâmı üzerine 3. defa Yahyâ Efendi (7 ocak 1634 - 27 şubat 1644 arasında 10 yıl, 1 ay, 21 gün). Yahyâ Efendi, 91 yaşında ve Sultan İbrahim devrinde ölmüş, 3 defada 18 yıl, 2 ay, 24 gün şeyhulislâm olmuştur ki, en uzun meşîhat müddetlerinden biridir; babası Ankaralı Bayram-zâde Zekerîyâ Efendi de şeyhulislâmlık etmişti (Dânişmend, *Kronoloji,* III, 529-31).

Devrin Kapdân-ı Deryâları şunlardır: I. Mustafa devrinden kalma müstakbel sadrâzam Dâmâd Topal Receb Paşa (1623 - 1626), Dâmâd Vezir Çatalcalı Hasan Paşa (1626 - 1630), Dâmâd Vezir Canbulad-zâde Mustafa Paşa (1630 - 1632), Vezir Câfer Paşa (1632 - 1634), müstakbel Sadrâzam Deli Hüseyin Paşa (1634 - 1635), müstakbel sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1635 - 1638), Vezir Silâhdar Mustafa Paşa (1638 - 1640). Bunların içinde en çok, kaabiliyetli bir amiral olan Dâmâd Çatalcalı Hasan Paşa, 4 yıl, 3 ay, 8 gün kapdanlıkta kalmıştır.

Devrin başdefterdârları (mâliye bakanları) şunlardır: 3. defa Rizeli Hasan Paşa, 3. defa Abdülbâkî Paşa, 2. defa Abdülkerim Paşa, Ebûbekir Paşa, Ömer Paşa, 2. defa Ebûbekir Paşa, Softa Mustafa Paşa, Hüseyin Efendi, Prevezeli Mustafa Paşa, Mostarlı İbrahim Paşa, müstakbel sadrâzam Sofu Mehmed Paşa ve Defterdâr-zâde İbrahim Paşa. Bunlardan Hüseyin Efendi dışında kalanların hemen hepsi vezir rütbesindedir. En fazla Ebûbekir Paşa 3 yıl, 9 ay defterdâr olmuştur. Bunlardan Abdülbâkî Paşa tabiî ölümle, Softa Mustafa Paşa, Yeniçeriler tarafından parçalanarak, Prevezeli Mustafa ve Mostarlı İbrahim Paşalar îdâm edilerek makamlarını terketmişler, diğerleri azledilmişlerdir.

Devrin nişancıları Okçu-zâde Şah-Mehmed Efendi, Eyyûb Paşa, Koca Yusuf Paşa ve Mostarlı Mustafa Paşa'dır. Okçu-zâde, 5. nişancılığından (devlet bakanlığı) azledildikten 6 yıl sonra 1630'da 67 yaşında ölmüş büyük bir münşîdir; 5 defada 3 yıl, 2 ay nişancılık yapmıştır. Eyyûb Paşa, 4, Yusuf Paşa 6, Mustafa Paşa 10 yıl nişancılıkta kalmışlardır. Mustafa Paşa'nın ileride bir nişancılığı daha vardır ve iki nişancılığının toplamı 23 yıl, 9 aydır.

IV. Murad'ın birçok çocuğu olmuş, hiçbir şehzâdesi birkaç yıl olsun yaşamamış, 7 kızı yetişkin yaşa kadar gelmiştir. IV. Murad'ın kız tarafından nesli devam etmişse de, Osmanoğulları, ancak kardeşi Sultan İbrahim'den yürümüştür. Zîrâ Sultan İbrahim, ağabeyinin yerine tahta çıktığı zaman, hayatta kendinden başka hânedânın hiçbir erkek üyesi yoktu.

IX

TÜRKİYE - İRAN SAVAŞI (1624 - 1639) — REVÂN ve BAĞDAD SEFER-İ HÜMÂYÛNLARI

Bağdad'ın Düşmesi (11/12 Ocak 1624 Gecesi)

IV. Sultan Murad'ın tahta geçmesine takaddüm eden aylarda, Yusuf Paşa, Bağdad beylerbeyisi idi. Fakat Orta Irak'ı kaplıyan bu mühim eyâlette gerçek nüfuz, Bekir Subaşı'nın elindeydi. Şehirdeki 12.000 Türk askeri, Bekir Subaşı'dan emir alıyordu. Hâile-i Osmâniye'nin Osmanlı imparatorluğunun bünyesini iyice yıpratmasından faydalanmak istiyen Şah Abbas ise, Türkiye'ye kesin darbeyi indirmeye hazırlanıyordu. Şîîler'in Sünnîler'den biraz daha fazla olduğu Orta Irak, yâni Bağdad beylerbeyiliği, aynı zamanda Kerbelâ ve Necef gibi en kutsal Şîî mahallerini, Hazret-i Hüseyn ile Hazret-i Alî'nin mezarlarını içine alıyor, İran hacıları, buralarını ziyâret etmek için, Osmanlı makamlarına büyük meblâğlar veriyorlardı. Bağdad şehrinde umumî vali ile kumandanın arasındaki otorite buhrânını da çok iyi bilen Şâh Abbas, bundan faydalanmaya kararlıydı.

Yusuf Paşa, Bekir Subaşı'yı ezerek devlet otoritesini hâkim kılmak istiyordu. Subaşı, âsî bedevîleri cezalandırmak için Bağdad'dan çıkınca, Yusuf Paşa, bunu fırsat bildi. Azab (hafif piyâde) kumandanı Mehmed Kanber Ağa'ya, Subaşı'nın bütün yakınlarını tevkif etmesi ve Subaşı'yı şehre sokmaması emrini verdi. Ancak bu emir, Subaşı'nın Bağdad'daki oğlu Derviş Mehmed Ağa tarafından duyuldu. Derhal babasına haber salan Mehmed Ağa, Kanber Ağa'yı iç kaleye sığınmak mecbûriyetinde bırakıp şehre hâkim oldu. Yusuf Paşa da, kendisine sâdık askerle iç kaleye çekildi. Hızla yetişen Bekir Subaşı, beylerbeyini iç kalede kuşattı. İki taraf arasında vuruşma başladı. Yusuf Paşa, mazgaldan bakarken, serseri bir kurşunla vurulup öldü. İç kale, Subaşı'ya teslîm oldu. Kanber Ağa'yı iki oğluyla berâber bir kayığa koyup petrolle tutuşturan Subaşı, Dicle üzerindeki bu korkunç manzarayı keyirle seyretti. Muhaliflerini temizledi. Dîvân'a, davranışlarında hak-

lı olduğunu iddia eden bir ariza gönderdi ve beylerbeyiliğin kendisine verilmesini istedi.

Ancak Dîvân, Subaşı'nın isteğini yerine getirmedi. Eski Diyâr-ı Bekr beylerbeyilerinden Süleyman Paşa'yı Bağdad'a tâyin etti ve Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Hâfız Ahmed Paşa'ya (müstakbel sadrâzam) Bağdad ahvali karşısında uyanık bulunmasını bildirdi. Bu sırada Peçevî, Diyâr-ı Bekr eyâleti defterdârı olarak Âmid (Diyarbakır) şehrinde bulunmakta ve bize olaylar hakkında yakından bilgi vermektedir (II, 391 v.dd.). Süleyman Paşa, Mardin'e geldi. Ancak Bekir Subaşı'nın kendisini şehre sokmıyacağını öğrenip ileri gitmedi. Hâfız Paşa, Süleyman Paşa'yı Bağdad'da makamına oturtmak gayesiyle, Diyarbakır'dan ayrıldı. Ancak Subaşı, şehri Hâfız Paşa'ya da teslim etmedi; kale kapılarını kapattı. Hâfız Paşa, şehri muhâsaraya başladı. Bunun üzerine başına geleceği kestiren Subaşı, Abbas Ağa adındaki bir subayı, Bağdad yakınlarına kadar sokulmuş ve fırsat gözlemekte olan Şâh Abbâs'a gönderdi. Beylerbeyi olmak şartıyle, ülkeyi Safevîler'e teslim edeceğini bildirdi. Şah, bu ümid etmediği fırsata dört elle yapışmasını bildi. Derhal Hemedân (Irâk-ı Acem) beylerbeyisi Safîkulu Han'ı 300 kişilik bir hey'etle Bağdad'a gönderdi. Safîkulu, Bekir Subaşı'ya beylerbeyilik tevcih etti ve şehrin anahtarlarını şahı nâmına kabûl etti. Ancak Osmanlılar'ın bu olup bittiye baş eğmiyeceklerini bilen Şah, 30.000 kişiyle Bağdad'a yaklaşmıya başladı.

Böylesine bir ihâneti kestiremiyen Hâfız Paşa, Şah daha Bağdad'a girip iş işten geçmeden şehri almak istedi. Bekir Subaşı'ya Rakka (Urfa) eyaletini, kabûl etmeyince evvelce reddetmiş olduğu Bağdad eyaletini tevcih etti. Ancak durumu kurtardıktan sonra serdârın başını kestireceğinden şüphesi olmıyan Subaşı, bu teklifi kabûl etmekle ve resmen «Bekir Paşa» unvanını almakla berâber, Hâfız Paşa'yı ve ordusunu şehre sokmıyacağını bildirdi. Şah'a gelince, Bekir Paşa'nın bir defa daha cephe değiştirmesine çok kızmış, işi kuvvetle bitirmeye karar vermişti.

Karçakay Hân'ın kumandasındaki Safevî ordusu, Bağdâd'ı muhâsaraya başladı. Hâfız Paşa'yı Diyarbakır'a dönmeye mecbur etmiş ve onun ordusundan mahrum kalmış olan Bekir Paşa, şehri savunmaya başladı. Buna rağmen Hâfız Paşa, muhâsara hatlarını yararak şehre büyük ölçüde erzak sokmaya muvaffak oldu. Fakat gözleri açılan Safevîler, Paşa'nın şehre sokmıya çalıştığı birlikleri durdurdular. Muhâsara 3 aydır devam ettiği halde, Safevîler başarı kazanamadılar. Ancak kalede erzak tükenmiş, kedi ve

köpekler yenmiye başlanmıştı. Bu durumda Şah, Bekir Paşa'nın oğlu Derviş Mehmed Ağa'ya gizlice haber gönderdi. Şehri teslim edecek olursa, eyâleti kendisine tevcih edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Derviş Mehmed Ağa, hem devlete, hem dinine, hem babasına ihânete karar verdi. 11 ocak 1624'ü 12 ocağa bağlıyan gece, kalenin kapılarını gizlice açarak şehre Safevî askerini aldı. Bu sırada Istanbul'da IV. Murad'ın tahta geçtiği ancak 4 ay, 2 gün olmuştu. 5 yıl önce son verilen Türkiye - İran savaşı yeniden başladı. Bu, Osmanlılar'la Safevîler arasında geçen savaşların en uzunu, en kanlısı ve en mühimmidir.

Bekir Paşa, Bağdad eyaleti defterdârı olan kardeşi Ömer Efendi ile berâber tevkif edilip Şah'ın huzuruna çıkarıldı. Oğlu Derviş Mehmed «Han» ın, Şah'ın yanında yer aldığını teessür ve ibretle gördü. Şah, Paşa'ya : «Nîçün böyle yaman iş etdin?» dedi. Paşa, oğlunu göstererek : «Şâh'ım, yaman işi ben etmedim; bu veled-i zinâ etti» şeklinde cevap verdi. Şah, Bekir Paşa'ya 7 gün işkence ettirdikten sonra, bir kayığa koydurdu; petrolle ateşlediği kayığı Dicle'ye saldı. Bağdad kadısı Ömer Nuri Efendi, Büyük Cami hatîbi Mehmed Efendi ve daha yüzlerce ileri gelen Osmanlı me'mûru, hattâ Sünnî halkın eşrâfı öldürüldü. Bunlardan Kadı ve Hatîb Efendiler'e, Şiî olmaları şartıyla hayatları bağışlanmıştı. Fakat imanları tam olan Efendiler, teklifi reddettikten başka Şah'a en ağır şekilde küfür ettikleri için işkencelerle şehîd edildiler. Şah : «pederine böyle hiyânet eden bî-ruhm (merhametsiz) kâfirin bana ne hayrı olacak?» diyerek Derviş Mehmed «Han» dan Bağdad vâlîliğini aldı, Horasan'a sürdü. Ancak yolda kaçmak isteyen Derviş Mehmed, yakalanarak öldürüldü.

Safîkulu Han Bağdad beylerbeyisi oldu. Karçakay Han, kuzey bölgelerini ele geçirmek için Kerkük (Şehr-i Zor) taraflarına gönderildi. Kuzey Irak, merkezi önce Kerkük (Şehr-i Zor), sonra Musul'da bulunan ayrı bir Osmanlı beylerbeyiliği idi. Musul beylerbeyisi Çerkes Ahmed Paşa, Kasım Sultan Avşarlı'ya yenilerek şehri bıraktı. Ancak Safevîler, daha güneydoğuda olan Bostan Paşa'nın savunduğu Kerkük'ü alamadılar. Şah Abbas, bizzat güneye indi. Necef'e kadar geldi. Güney Irak'la Lahsâ ve Necd'i içine alan Basra beylerbeyiliğinin bir kısmı da Safevîler tarafından işgal edildi. Ancak Safevîler, Kuzey Irak'ta tutunamadılar. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Vezir Hâfız Ahmed Paşa'nın 500 sipahi ile gönderdiği Küçük Ahmed Ağa, bir sürpriz taarruzuyla Musul'u geri aldı. Mardin yakınlarına kadar sokulan Safevîler püskürtüldüler. Ancak Orta Irak, yâni Bağdad eyaletinin tamamı, daimî şekilde

Safevîler'de kaldı. Bu sûretle 89 yıl, 1 ay, 4 gün önce Safevîler'den Osmanlılar'a geçen Bağdad'da, 15 yıllık Şiî hâkimiyeti başladı.

Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Hâfız Ahmed Paşa'nın Bağdad Muhasarası (13 Kasım 1625 - 3 Temmuz 1626)

Çerkes Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine (28 ocak 1625), Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Vezir Hâfız Ahmed Paşa, onun yerine hem sadrâzam, hem de serdâr-ı ekrem (İran cephesi başkumandanı) oldu. 5 mayısta, Diyarbakır şehrinden Cülek ordugâhına çıktı. Öncü olarak ilerliyen Karaman beylerbeyisi Çerkes Hasan Paşa, Altınköprü'de 10.000 kişilik bir Safevî kuvvetini 4.000 kişiyle bozdu. Hasan Paşa, birkaç ay önce Safevîler'in eline geçen Kerkük'ü de geri aldı. Hâfız Paşa ise Musul yoluyla Bağdad önlerine geldi. Diyarbakır - Bağdad yolu, 6 ay, 6 günde alınmışsa da, Serdâr-ı Ekrem, uzun müddet Cülek'te kalmış, hattâ bir ara Safevîler'i Irak cephesinde değil, Gürcistan cephesinde vurmayı düşünmüştü. Fakat sonunda, Gürcistan cephesini Batum beylerbeyisi Ömer Paşa'ya bırakarak güneydoğuya inmeyi ve Bağdad'ı almayı kararlaştırdı.

Hâfız Paşa, 11 kasımda Bağdad'ın banliyölerinden Âzamîye'yi aldı. Ertesi gün Safevîler'le bir vuruşma oldu. Osmanlılar'ın çok olduğunu gören Safevî kuvvetleri, Bağdad kalesine kapandı. 31 kasımda, Bağdad muhâsarası başladı. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Vezir Murad Paşa, Necef'teki Safevî kuvvetlerinin yolunu kesmeye memur edildi. Fakat bu görevi başaramadı. Necef'ten gelen kuvvetler, Bağdad'daki Safevî birliklerine katıldılar. Çok kuvvetli olan Bağdad garnizonu, Osmanlılar'a başarıyla dayandı. Esâsen fazla top getirmemiş olan Hâfız Paşa'nın barutu tükendi. Kayınbiraderi IV. Murad'a :

Aldı etrâfî adû imdâda asker yok mudur
Din yolundâ baş verir bir merd server yok mudur

beytiyle başlıyan manzum istimdâd - nâmesini gönderdi. 29 mayısta bizzat Şah Abbas'ın yetişmesi üzerine Osmanlılar, iki ateş arasında kaldılar. Buna rağmen Hâfız Paşa, hem Şah Abbas'ın ordusuna, hem Bağdad garnizonuna karşı 3 ay, 5 gün daha dayandı. Bu arada üç meydan muhârebesi verip işi bitirmek istiyen Şah Abbas, üç vuruşmada da netice alamadı. Fakat muvasala yolları Safevîler tarafından örtülen Osmanlılar'ın durumu, gün geçtikçe nâzikleşiyordu. Yeniçeriler : «Ordu'da me'kûlât (yiyecek) kısmın-

dan nesne yok; at ve eşek kalmadı (hepsi yenildi); nece bir otururuz?» şeklinde nümayiş yaptılar. Hâfız Paşa'nın meziyeti, bu hava içinde bir bozguna uğramaksızın, ordusunu muntazam şekilde çekebilmiş olmasıdır.

Şâh Abbas, Bağdad önlerinde çakılıp kaldığını anlamıştı. Kale önünden ayrılırsa, mânevî durumları zayıflıyacak olan garnizonun Osmanlılar'a teslim olacağı kuvvetle muhtemeldi. Bunun üzerine yeryüzünün padişahtan sonra ikinci hükümdarı olan mağrur Şah, Hâfız Paşa'dan sulh istedi. Uzun müzakerelerden sonra sulh değil, fakat mütâreke yapılması ve Hâfız Paşa'nın Bağdad'dan çekilip gitmesi üzerinde anlaşmıya varıldı. Mütareke şartlarına göre, Necef, Kerbelâ, Hille tarafları, yâni kesif Şiî nüfusla meskûn Orta Irak'ın güney kesimi İran'a bırakılacak, Şah da Bağdad'ı Osmanlılar'a geri verecekti. Fakat Yeniçeriler'in ayaklanması üzerine Serdâr-ı Ekrem'in muhâsarayı bırakıp döneceği haberini alan Şâh, bu esaslardan ve Bağdad'ı geri vermekten vazgeçti. Bu sırada Hâfız Paşa, orduyu biraz daha tutup Bağdad'ı almak istiyor, fakat iyice azan Yeniçeriler'e söz geçiremiyordu. Şah, Osmanlı elçisi Mustafa Ağa'ya: «Serdâr, Bağdâd üzerinden kalkdı, gitdi; giden askere kal'a vermek bizim şânımıza düşmez» demişti. Osmanlılar o kadar acele çekildiler ki, Basra ve Anadolu kalelerinden getirilen topları bile taşımayıp tahrip ettikten sonra toprağa gömdüler. Bu sûretle Orta Irak, başta Bağdad ve Kerbelâ ile Necef gibi tarihî Şiî şehirleri olmak üzere, İran'da kaldı. Bağdad muhâsarası 7 ay, 20 gün sürmüş, büyük fedakârlıklar göze alınmış, şehrin istirdadına ramak kalmışken, askerin serkeşliği yüzünden bütün gayretler boşa gitmişti. 3 temmuz 1626'da Orduy-ı Hümâyûn, kızgın bir güneş altında Bağdad'dan ayrıldı ve Anadolu'ya doğru çekilmeye başladı. Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa, elinde olmıyan bu başarısızlık yüzünden, Bağdad'dan ayrıldıktan 5 ay sonra 1 aralık 1626'da azledildi. Eski sadrâzamlardan Dâmâd Halil Paşa, yerine sadrâzam ve serdâr-ı ekrem oldu. Ancak Halil Paşa'nın zamanında savaş durgunluk devresine girdi. Yeni Sadrâzam, daha önce Abaza mes'elesini halletmek isteğindeydi. 6 nisan 1628'de Husrev Paşa, azledilen Halil Paşa'nın yerine sadrâzam ve serdâr-ı ekrem olduğu zamana kadar hiçbir önemli olay geçmedi. Husrev Paşa da önce Abaza mes'elesini halletti; ancak 1629-30'da İran üzerine sefere çıktı.

Bu müddet içinde Osmanlı durgunluğundan faydalanan Şâh Abbas, pek şanlı geçen hayatını, Bağdad'ın terkini Osmanlılar'a kabûl ettirmek sûretiyle tamamlamak istedi. Fevkalâde elçisi Tahmasbkulu Han, 1628 martında Istanbul'a geldi ve Bağdâd'ın Sa-

fevîler'e bırakılması şartıyla sulh istedi. Ancak Türkiye için Bağdad hayatî bir yer olduğundan, bu teklifin kabûlüne imkân yoktu. Osmanlılar, Safevîler'in diğer iki azılı düşmanı olan Hindistan Timuroğulları ve Türkistan Özbekleri ile birlikte hareket edemediler. 1626'da, 7 yıldan beri Safevîler'in esiri olup Osmanlılar tarafından kurtarılan Ali Muhammed Han, Istanbul'a gelip IV. Murad tarafından kabûl edildi. Doğu Türk prensi, Türkistan'ın en büyük hükümdarı olan İmamkulu Han Bahâdır'ın kardeşiydi. Bir yıl Istanbul'da kaldı. Mekke'ye hacca gitmek üzere ayrıldı. IV. Murad prense, biri ağabeyi, diğeri Hindistan Türk imparatoru Cihangir Şah için iki mektup verdi.

27 ocak 1628'de «Büyük» diye anılan Şah Abbas'ın 71 yaşında ölümü, Osmanlılar'ı ümide düşürdü. Şah Abbas, 40 yıl, 8 ay saltanat sürmüştü. Bu müddet içinde Osmanlı tahtına III. Murad, I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman, tekrar I. Mustafa ve nihâyet IV. Murad geçmişti. Şah İsmail'in torununun oğlu olan Şah Abbas, oğlu Velîahd Safî Mirza'yı öldürmüştü. Yerine, bu Safî Mirza'nın oğlu olan Sâm Mirza, «I. Şah Safî» adıyla İran Türk imparatorluk tahtına oturdu. 1642'ye kadar 14 yıldan fazla tahtta kaldı. Fakat Şah Safî ile berâber İran, Şah İsmail'in tahta geçtiği 1502'den, 126 yıldan beri aralıksız şekilde koruduğu dünyanın Türkiye'den sonra 2. devleti vasfını kaybetti. Hindistan Timuroğulları, İran'ın yerine geçti. 3. devlet derekesine düşen İran, bir müddet sonra inhitata başladı. Bununla beraber XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Nâdir Şah'la berâber, son defa olmak üzere, tekrar fevkalâde bir şekilde parladı.

Husrev Paşa'nın İran Seferine Çıkması (9 Temmuz 1629)

Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Husrev Paşa, 10 haziran 1629'da Üsküdar ordugâhına geçti ve 9 temmuzda Orduy-ı Hümâyûn'un başında Üsküdar'dan İran üzerine hareket etti. Istanbul'dan 18 büyük muhâsara topu, deniz yoluyla Payas limanına nakledildi. Haleb Beylerbeyisi, bu topları Payas'tan alıp İran cephesine sevkedecekti.

Orduy-ı Hümâyûn, Üsküdar-Konya yolunu 1 ay, 12 günde aldı ve 21 ağustosta bu şehre vardı. 7 gün sonra 28 ağustosta hareket etti. 1 ay, 5 günde Diyarbakır'a geldi (2 kasım). 15 gün burada kalıp 17 kasımda hareket etti. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Halıcızâde Mustafa Paşa, askeriyle Orduy-ı Hümâyûn'a katıldı. Bir ay sonra Ordu, 17 aralıkta Musul'daydı. Haleb Beylerbeyisi'nin getir-

diği ağır muhâsara topları burada Ordu'ya teslim edildi. Fırat ve Dicle'nin taşmasıyla El-Cezîre (Mezopotamya) ovası su içinde kaldığı için, Musul'da 1 ay, 12 gün duruldu. 28 ocak 1628'de yürüyüş başladı. Küçük Zab ırmağı zâyiatla geçilip Kerkük'e gelindi. 16 martta Husrev Paşa, Gülanber kalesini inşaya başlattı. Kışın son haftaları, bu kale inşaatı işiyle Kerkük'te geçirilecekti. Gülanber, Kerkük yakınlarında bir kasabadır. Eskiden Şehr-i Zor sancağının (sonradan eyâlet) merkezi burasıydı. Gülanber kalesini Kaanûnî yaptırmış, fakat Şah Abbas yıktırmıştı. Kale, 1 ay, 19 günde, 4 mayısta bitti.

Orduy-ı Hümâyûn'un büyük birlikleri Kerkük'teyken Safevîler, Osmanlı topraklarına birçok akın yaptılar. Bir defasında bir Safevî akıncı kolu, 10.000 koyunu sürüp İran'a götürdü. Husrev Paşa, sonradan Kerkük'te vakit geçirmesi tenkid edilmekle berâber, buradayken bâzı işler gördü. Emrinde Şam, Trablusşam (Lübnan), Haleb (Kuzey Suriye), Karaman (Konya), Anadolu (Kütahya), Diyâr-ı Bekr, Rûm (Sıvas) ve Ramazan (Adana) beylerbeyileri ile birkaç düzine sancak beyi vardı. Bu büyük kuvvetten korkan ve evvelce Osmanlı idâresinde bulunup da yakın zamanlarda Safevîler'e tâbî olan 39 sancakla 20'den fazla Kürd aşîreti, Osmanlılar'a tâbî oldu. Bu, küçümsenemez bir başarıydı (Hammer, IX, 137, 138, 140).

Bu sıralarda Trablusşam beylerbeyisi Parmaksız Mustafa Paşa da, İran akınlarına cevap verdi. Kerbelâ'ya kadar ilerledi. Husrev Paşa, Abaza Mehmed Paşa'nın arkadaşlarından ve Sultân Osmân'ın kan dâvâcılarından ünlü sipâhî subayı Genç Osman'ı, Parmaksız Mustafa Paşa'yı desteklemek üzere güneye gönderdi. Bu kuvvetler, Hille, Kerbelâ, Necef ve çevresini ele geçirerek, Safevîler'in Bağdad'a kapanmasını sağladılar.

Husrev Paşa, kalenin bittiği 4 mayıs 1630 günü Gülanber'den çıktı. Husrev Paşa yoluna devam ederken, Haleb beylerbeyisi Nogay Paşa, yanında Rumeli beylerbeyisi Deli Yusuf Paşa, Adana beylerbeyisi Softa Sevindik Paşa ve Yeniçeri generallerinden Turnacıbaşı Mustafa Ağa olduğu halde, 10.000 Safevî askerinin savunduğu Mihribân kalesini tazyik etti. Kale, garnizonuyla berâber teslim oldu. 40.000 kişilik bir Safevî Türkmen ordusuyla bu çevrede dolaşan Sadrâzam Zeynel Han, Mihribân'ı kurtarmak için, Osmanlı kuvvetlerine taarruza geçti. Hân-ı Hânân Zeynel Han, Şah Safî tarafından Osmanlılar üzerine başkumandan tâyin edilmişti. Mihribân önlerindeki Osmanlı kuvvetlerinin taarruza uğradığını öğrenen Husrev Paşa, acele bir mıktar imdat kuvveti gönderdi. Şiddetli bir vuruşma oldu. Osmanlılar, sayı bakımından Sa-

fevîler'den azdı. Hattâ bir rivâyete göre 10.000 kişiden ibaretti. Nitekim Nogay Paşa'nın alayları bozuldu. Geri çekilmek üzereyken Halil Paşa'nın şiddetle taarruza geçmesi üzerine 3.000 ölü ve 2.000 esîr veren Safevîler, muhârebe meydanını Osmanlılar'a bırakıp kaçtılar. Şah Safî, küçük bir Osmanlı ordusuna yenilen sadrâzamı Hân-ı Hânân Zeynel'i îdâm ettirdi. Yerine Tebrîz (Güney Âzerbaycan) beylerbeyisi Rüstem Han, sadrâzam ve başkumandan oldu.

Hemedân'ın Fethi (9 Haziran 1630)

11 mayısta Mihribân'a gelen Husrev Paşa, muzaffer kumandanlarını tebrîk ederek mükâfatlandırdı. 15 mayısta Orduy-ı Hümâyûn, Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Husrev Paşa'nın kumandasında doğuya, Hemedân'a doğru ilerlemiye başladı. Kürdler'le meskûn ülkeler geçilerek, Türkler'le meskûn Irâk-ı Acem'e (Hemedân eyâleti) girildi. Irak Selçukluları'na başkentlik yapan Hemedân şehri, Tahran'ın 250 km. kuzeybatısındadır. Bağdad'ın kuşuçuşu 400 km. kuzeydoğusunda olan Hemedân'la Bağdad arasında Kirmanşah şehri bulunur. Kirmanşah Kürdler, Hemedân Türkler, Bağdad ise Arablar'la meskûn bir şehirdir. Husrev Paşa'nın padişahın emirleri hilâfına Bağdad'ı alacak yerde İran'ın içerilerine kadar dalması, sonradan çok tenkîd edilmiş ve başını yiyen sebeplerden biri olmuştur. Husrev Paşa ise, İran seferlerinin yıpratıcılığından ve İran Türkmenleri'nin şecaatinden gaafil olduğu için, Hemedân'dan kuzeydoğuya, Şah Abbas'ın ilk taht şehri Kazvîn'e veya güneydoğuya, İran'ın yeni taht şehri «nısf-ı cihân» (dünyanın yarısı) denen Isfahân'a gitmek, bu pek kudretli, Kaanûnîler ve Şâh-i Cihânlar, Abdullah Hanlar ve Özdemiroğlu Osman Paşalar tarafından ortadan kaldırılamamış devleti yoketmek istiyordu. Bunlar, Yeniçeri ağalığından birden devletin en yüksek makamına yükselen genç bir vezirin hayalleriydi. Şah Abbas'ın ölümü ve 17 yaşındaki torununun yerine geçmesi, hiçbir sûretle Safevî Türk imparatorluğunun çözüldüğü mânâsına alınamazdı.

Orduy-ı Hümâyûn, 25 günde Mihribân'dan Hemedân'a geldi ve 9 haziranda bu büyük ve zengin Türk şehrini işgal etti. Safevîler, şehri çoktan boşaltmışlardı. Husrev Paşa, Safevîler tarafından «Husrev Hân-ı bî-amân», Osmanlılar tarafından «vezîr-i hûnî = kanlı vezir» diye anılmasına hak kazandıracak şekilde Hemedân'ı tahrib edip yağmaladı. 6 gün Hemedân'da kalıp 15 haziranda hareket etti. Kuzeydoğuya, yâni Kazvîn'e doğru yönelmişti. 18 haziranda Hemedân-Kazvîn yolu üzerindeki Dergüzîn'e geldi.

Ancak 3 gün Dergüzîn'de kalan Husrev Paşa, Safevî ordusunun karşısına çıkmamasından telâşlanarak, Kazvîn üzerine yürümekten vazgeçti. Bağdad'a gitmeyi kararlaştırdı. Dergüzîn-Bağdad yolu, güneybatıya doğru, hiçbir fevkalâde hal ortaya çıkmamak şartıyle 60 gündü. Bu sûretle Kaanûnî'nin ve Özdemiroğlu'nun bile alamadığı Kazvîn sevdasından vazgeçen Husrev Paşa, dünyanın en büyük askerî kuvveti olan Osmanlı ordusunu, aylarca boşuboşuna yürüttü. Padişahın emrinin Bağdad'ın alınması olduğunu sık sık hatırlatan reîsülküttâb (dış işleri bakanı) Muslî Efendi ile alay etmekten vazgeçti. 14 temmuzda Nihâvend civarında Çemhâl ovasına geldi. Burası, Hemedân'ın 75 km. güneyindedir. Lûristan beylerbeyisi Hüseyin Han'ın kumandasında 8.000 atlı ve 4.000 tüfekli yayadan ibâret bir Safevî kuvveti, bu ovada bulunuyordu. Husrev Paşa, Rumeli beylerbeyisi Deli Yusuf ve Anadolu beylerbeyisi Zor Paşalar'ın kumandasında bir Osmanlı kuvvetini, Safevîler'in üzerine gönderdi. Şiddetli bir vuruşmadan sonra Hüseyin Han, binlerce ölü vererek Çemhâl ovasını Osmanlılar'a terketti.

Bu sûretle bir an için bütün Batı İran, Hemedân (Irâk-ı Acem), Kirmanşah, Kürdistan (Ardelân), Lûristan ve Hûzistan (İran Arabistanı) eyâletleri, Osmanlı hâkimiyetine girmiş oldu. 24 ağustosta Orduy-ı Hümâyûn, Kasr-ı Şîrîn'e geldi. Uçsuz bucaksız sebze, meyve ve çiçek bahçelerinin uzandığı bu çevre işgal edildi. 6 eylûlde Bağdâd'ın banliyölerinden Âzamîye'ye varıldı. 26 eylûlde muhâsara topları getirilip orduya teslîm edildi. Dicle üzerinden ve Musul'dan gönderilen bu toplar, 20 taneydi. 5 ekim akşamı, Bağdad muhâsarasına başlandı.

Bağdad Muhasarası (5 Ekim - 14 Kasım 1630)

Safîkulu Han'ın savunduğu Bağdad, günde 500 gülle atılmak sûretiyle dövülmeye başlandı (Hammer, IX, 151). Safevîler, kaleyi inatçı bir kahramanlıkla savunuyorlardı. Husrev Paşa, Osmanlı tabyalarını sûrlara iyice yaklaştırdığı için zâyiat ağırdı. Muhâsarada bizzat bulunan ve bu sırada 22 yaşında olan büyük bilgin Kâtib Çelebî, *Fezleke*'sinde muhâsaranın safhalarını canlı bir şekilde anlatmaktadır. 26 ekimde Safevîler'in yaptıkları bir hurûc da mühim zâyiata mal olmuştu. 9 kasımda Dicle üzerinden ve sûrlar tarafından «yürüyüş» denen umumî hücûma geçen Osmanlılar, netîce alamadılar. 14 kasımda Husrev Paşa, 39 günlük bir muhâsaradan sonra, kaleyi almaktan ümid kesti; muhâsarayı kaldırıp Âzamîye'ye geldi. Halbuki bu müddet, Bağdad kalesinin düş-

mesine kâfi değildi. Ancak İran seferinde yıpranan ordu, mühim zâyiat vermişti. Bu arada bütün imparatorlukta çok popüler olan ve II. Osman'a sevgisinden dolayı «Genç Osman» adını alan pek kahraman bir sipahi subayı olan Genç Osman, alnına bir kurşun yiyerek Dicle'ye düştü ve şehîd oldu. IV. Murad'ı bile pek müteessir eden bu şehâdetin hâtırası zamanımıza kadar unutulmadı. «Genç Osman Destânı» hâlâ radyolarımızda sık sık çalınıp söylenmektedir. Muhâsaranın ateşli bir safhasında Vezir Murtazâ Paşa, arka arkaya iki bayrakdarın şehîd düştüğünü görmüş ve Osmanlı sancağını ikinci şehîdin elinden kaparak bizzat sûrların en yüksek noktasına dikmiş, fakat aynı anda şehîd olmuştu. Şam beylerbeyisi Küçük Ahmed Paşa da buna benzer kahramanlıklar gösterdi ve ağır şekilde yaralandı.

20 kasımda Âzamîye'den hareket eden Orduy-ı Hümâyûn, Dicle boyunca kuzeye doğru ilerliyerek 22 günde, 12 aralık 1630'-da Musul'a geldi. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Halil Paşa, 10.000 askerle Hille'de bırakılmış ve bu sûretle Safevîler'in Bağdad dışında Irak'ın herhangi bir parçasını ellerinde tutmaları önlenmek istenmişti. Ancak bu tedbir boşa gitti. Safevîler, 30.000 kişiyle Kerkük'e taarruz ettiler. Beylerbeyi Arnavutoğlu Mustafa Paşa kaleyi savunurken şehîd oldu. Husrev Paşa, Musul'dan Kerkük'ün imdadına Parmaksız Mustafa, Ömer ve Abdal Paşalar'ı gönderdi. Fakat bu paşalar yenilerek Musul'a geldiler ve Kerkük'e bizzat gitmek zahmetine katlanmıyan kanlı serdâr-ı ekrem tarafından 23 aralık 1630'da îdâm ettirildiler. Kerkük'ü alan Safevîler, büsbütün cesâretlendiler. Bizzat 22,5 yaşındaki (IV. Murad'dan 4 yaş büyüktür) Şâh Safî'nin kumanda ettiği bir Safevî Türk ordusu, Bağdad'dan 100 km. güneydeki Hille'ye inip şehri işgal etti. Kahramanca savunan Halil Paşa, canını kurtarıp Haleb'e geldi. Şehîd olmıyan Osmanlı askerleri, kaleyi kendiliklerinden teslim ettikleri için, Şah Safî tarafından salıverildiler.

Diğer taraftan 41 gün Musul'da kalan Husrev Paşa, 22 ocak 1631'de hareket etti. Kuzeybatıya doğru yürüyerek 11 gün sonra 2 şubatta Mardin'e geldi. Diyâr-ı Bekr ve Rakka (Urfa) beylerbeyileri, Musul kalesinin muhtemel bir taarruza karşı tahkimiyle görevlendirilip bahara kadar bu işle uğraştılar. Husrev Paşa, Mardin'de tam 4 ay ve 1 gün kaldı. 5 haziran 1631'de hareket etti. Mardin civarında Koçhisar'a geldi. Burada da birkaç ay kaldı. Kırım'dan gelecek 30.000 atlıyla Istanbul'dan gelecek cephaneyi bekliyordu. Tekrar Bağdad üzerine gidecekti. Fakat yıllardan beri terhis edilmemiş olan asker, 6 eylûlde nümayiş yaptı. Paşa, 4

ay oyalandığı Koçhisar'dan kuzeybatıya Diyarbakır'a hareket etti (8 ekim). Diyarbakır şehrine az bir mesâfe kalmışken, Çarıklı köyünde, 30.000 Kırım atlısı, yetişerek Orduy-ı Hümâyûn'a katıldı. 29 ekimde Diyarbakır'a varıldı. Sadrâzam, Kırımlılar'ı kışlamak üzere Hasankale'ye gönderdi. Kendi Diyarbakır'da kışlayıp baharda Bağdad'a gidecekti. Ancak IV. Murad, 25 ekimde Hâfız Ahmed Paşa'yı sadrâzam yapmıştı. Husrev Paşa, azledildiğini ancak 18 kasım 1631'de Diyarbakır'da öğrendi. Ordu terhis edildi. Husrev Paşa, Tokat'a çekildi. 2 yıl için Osmanlı-Sâfevî savaşı, durgunluk devresine girdi.

Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın İran Seferi'ne Çıkmak Üzere Üsküdar'dan Hareketi (22 Ekim 1633)

Safevîler, 1633 sonbaharı başında Van'ı muhâsara ettiler. Ancak Erzurum beylerbeyisi Demirkazık Halil Paşa ile Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Murtazâ Paşa, hızla Van'a geldiler. Büyük Safevî ordusu 15 ekim 1633'te yenilerek kaçtı. Bu sıralarda yeni sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Tabanıyassı Mehmed Paşa, 15 ekim 1633'te Üsküdar ordugâhına geçmişti. 22 ekimde Orduy-ı Hümâyûn'un başında Üsküdar'dan hareket etti. Vezir Dâmâd Bayram Paşa, Istanbul'da sadâret kaymakamı sıfatıyla kaldı. Orduy-ı Hümâyûn'a, İzmit'e kadar IV. Murad da refakat etti. Burada serdâr-ı ekreme son emirlerini verdi. 29 ekimde Ordu, İzmit'ten ayrıldı. IV. Murad'ın geri dönmesinin sebebi, Van'ın muhâsaradan kurtarılması haberinin gelmesidir. Yoksa IV. Murad, 2 yıl önce İran sefer-i hümâyûnuna çıkmış olacaktı. Orduy-ı Hümâyûn, 17 aralıkta Haleb'e vardı. Üsküdar - Haleb yolu 1 ay, 26 günde alınmış oldu. Yoldaki bütün şehirlerde zorbaları temizliyen Mehmed Paşa, Haleb'e gelince, zorba temizliğinde gevşeklik gösterdiği için, kahraman bir asker olan beylerbeyi Nogay Paşa'nın başını kestirdi. Orduy-ı Hümâyûn, 1633-34 kışını Haleb'de geçirirken, IV. Murad, yarıda kalan Lehistan sefer-i hümâyûnuna çıktı. Tabanıyassı Mehmed Paşa, 1635 baharına kadar Haleb'de, sonra Diyarbakır'da kaldı. İran üzerine yürümek için, padişahı bekliyordu. 10 martta Üsküdar ordugâhına çıkan IV. Murad, 28 martta Üsküdar'dan hareket etti.

IV. Sultan Murad Hân'ın Birinci İran Sefer-i Hümâyûnu: Revân (28 Mart - 27 Aralık 1635)

IV. Murad, Anadolu'da ilerlerken, Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Tabanıyassı Mehmed Paşa da 6 nisanda Diyarbakır kışlağın-

dan hareket etti. 1 ay, 29 günde, 5 haziranda Erzurum'a geldi. IV. Murad'ın bir fermânına uyarak, beylerbeyi Demirkazık Halil Paşa'yı îdâm ettirdi. Bayram Paşa, Istanbul'da saltanat nâibi ve sadâret kaymakamı olarak IV. Murad'a ve Sadrâzam'a vekâlet ediyordu. Ayrıca Anadolu yollarında olan IV. Murad'ın yanında da, rikâb-ı hümâyûn kaymakamı, yani padişah nezdinde sadrâzam vekili olarak Vezir Murtazâ Paşa vardı. Şeyhulislâm Yahyâ Efendi de, 82 yaşını geçtiği halde, IV. Murad'a refakat ediyordu. Padişah, İzmit - Eskişehir - Konya - Kayseri - Sıvas yolunu tâkıyb etti. Sıvas civarında bizzat kumanda ettiği bir savaş manevrası yaptırdı. 2 temmuzda, Erzurum yakınlarında Ilıca'ya geldi. Üsküdar - Ilıca yolu 3 ay, 5 günde alınmıştı. Tabanıyassı Mehmed Paşa, daha 17 haziranda Bayburt'ta IV. Murad'a katılmıştı. IV. Murad, Anadolu'da geçerken zorbaların kökünü kazıdı. Îdâm ettirdikleri arasında Karaman beylerbeyisi Celeboğlu Ali Paşa, eski Karaman beylerbeyisi olup Manisa sancağını idâre eden Duducu Hasan Paşa, Trabzon'dan zamanında Sıvas'a top getiremiyen Sıvas beylerbeyisi Boşnak Ali Paşa, Beyşehri sancak beyi Keskinli Ali Paşa, Kayseri kadısı Gökdereli Mehmed Efendi, Konya kadısı Şehlâ Mehmed Efendi, İzmir kadısı Tevfîkî-zâde Mehmed Efendi, Karaağaç kadısı Mehmed Efendi sayılabilir. Hattâ Budapeşte'ye fermân göndererek Budin beylerbeyisi Vezir Câfer Paşa'yı da îdâm ettirdi. 3 temmuzda büyük geçit resmi yaptırıp askerin düzenini ve disiplinini görerek Erzurum'a girdi. Asrının en büyük bilgini olan 24,5 yaşındaki Kâtib Çelebî de bu geçit resmine katıldı. Küçük bir subaydı. 9 gün Erzurum'a kalan IV. Murad, 11 temmuzda hareket etti. Erzurum'da 50.000 kişi bıraktı. 200.000 asker ve 130 büyük topla yoluna devam etti *(Ravzatu'l-Ebrâr,* 585-6). Kâtib Çelebî, bu kadar kalabalık bir ordunun şimdiye kadar bir araya toplanmadığını kaydetmektedir.

Erzurum - Kars yolu 6 günde alındı ve 17 temmuzda bu şehre varıldı. 2 gün kalınıp 19 temmuzda hareket edildi ve 7 gün sonra 26 temmuzda Revân'a gelindi. 27 temmuzda Gökkünbed'de, ertesi gün Hunkârtepesi'nde otağ-ı hümâyûn kuruldu ve aynı günün akşamı, Kafkasya'nın en büyük şehirlerinden biri olan ve o zaman Türkler'le meskûn bulunan Revân'ın muhâsarasına başlandı. Revân, Arrân eyâletinin merkeziydi. Şehirde Safevî beylerbeyisi olarak Emîr Gûne Hanoğlu Tahmasbkulu Han bulunuyordu. Babası da Revân valiliğinde bulunmuştu. Kale yakınlarındaki Safevî başkumandanı Rüstem Han, muazzam Osmanlı ordusuna karşı meydan muhârebesi vermeyi aklından bile geçirmedi; Revân'ı kaderiyle baş başa bırakıp çekilip gitti. Ancak kale, Mâzen-

derân beylerbeyisi Emîr Fettah kumandasında 12.000 tüfekli ile tahkim edilmişti. Emîr Fettâh Han, Osmanlılar'a karşı Bağdad'ı savunmasıyla ünlüydü. Hân-ı Hânân Rüstem, Revân önlerinden çekilirken, kalenin aylarca karşı koyabileceğini ümid ediyordu. Fakat böyle olmadı.

Daha ilk günlerde kalenin fazla dayanamıyacağı anlaşıldı. 6 ağustosta Tahmasbkulu Han, Hızır Bey Türkmen'i IV. Murad'a göndererek mütâreke istedi. IV. Murad kabûl etmedi. Ertesi gün, Tahmasbkulu'nun kedhudâsı olan Sünnî mezhebinden Murad Ağa, Safevî garnizonunun silâhlarıyla çekilip gitmesine müsaade edilmesi karşılığında kalenin teslim olacağını bildirdi. IV. Murad kabûl etti. 8 ağustosta Revân, Osmanlılar'a geçti. Bu sûretle muhâsara ancak 11 gün devam etti ve vaktiyle Kaanûnî'nin alamadığı bu mühim kalenin bu kadar kolay fethi, IV. Murad'a dünya ölçüsünde büyük bir askerî şöhret sağladı. 1583 - 1604 arasında Osmanlılar'ın olan Revân, 31 yıl, 2 ay sonra gene Osmanlılar'a geçti.

Tahmasbkulu Han, IV. Murad'ın huzûruna çıkıp yer öptü. Şah tarafından böyle bir kaleyi on günde teslim ettiği için îdâm olunacağından korkuyordu; Osmanlı hizmetine girmek istedi. Sünnî mezhebini kabûl etti. «Yusuf Paşa» adını aldı ve vezir rütbesi verildi. Fazla kan dökülmeden kalenin teslim edilmesi husûsunda Tahmasbkulu'nu ikna eden Murad Ağa'ya da Trablusşam (Lübnan) beylerbeyiliği verildi. IV. Murad, kaleyi tâmir ettirdi ve Vezir Murtazâ Paşa'yı, 12.000 askerle Revân'da bıraktı. Safevî garnizonu, silâhlarını alarak Erdebil'e doğru çekilip gitti. 10 ağustosta Revân Büyük Camii'nde IV. Murad namına hutbe okundu ve cuma namazını Şeyhulislâm Yahyâ Efendi kıldırdı. Gaayet sefih bir adam olan Emîr Gûneoğlu Tahmasbkulu Han, yeni adıyla Vezir Yusuf Paşa, beylerbeyi olarak Haleb'e tâyin edildi. Yolda, kendisiyle berâber Trablusşam'a giden Murad Paşa'yı sarhoşlukla hançerleyip öldürdü. 2 ay Haleb'de kaldıktan sonra IV. Murad tarafından Istanbul'a çağırıldı. Padişahın nedîmi oldu ve sefahat yolunda IV. Murad'ı iyice azdırdı. Boğaziçi'ndeki «Emîrgân/Mîrgûn» kasabası, bu sefih nedîmin adını taşımaktadır. Kendisine IV. Murad, bu şirin köşede bir bahçe ve yalı ihsan etmişti.

Revân'da 12 gün kalan IV. Murad, 20 ağustosta Aras boyunu tâkıyb ederek güneydoğuya doğru hareket etti. Safevî ordusunu bulup yok etmek istiyordu. Fakat yok olmak için hiçbir niyet beslemiyen Safevî ordusu, arada birkaç günlük mesâfe muhâfaza ederek, muntazam şekilde geri çekiliyordu. Safevîler, Revân'ın

beklenmedik bir kolaylıkla düşmesine, Fettâh Han ve Tahmasbkulu Han gibi iki beylerbeyinin esîr olmasına, Osmanlı ordusunun en küçük bir disiplinsizlik yapmadan bir geçit resmiyle koca şehri işgal edip tek kişinin burnunu kanatmamasına şaşmışlar ve korkmuşlardı. Bu son husus, az zaman içinde IV. Murad'ın orduyu ne derecede zabturapt altına aldığını gösterir. Osmanlı ordusunun ikmal birliklerinin, sıhhiye teşkilâtının ve seyyar hastahanelerinin düzeni de anlata anlatıla bitirilemez. Yaralı askerlerin cerrahlar tarafından ameliyatlarında IV. Murad, bizzat başlarınd bulunmuş ve gazileri teselli etmiştir.

Aras nehri güneye doğru geçildikten sonra, Bâyezid'e varıldı. IV. Murad «Nogayelçisi» adındaki atına binmişti. Nedîmi olan Evliyâ Çelebî'nin yazdığına göre, pâdişâh, at üzerinde şehirden geçerken, camiin sağ minaresinin alemi üzerinde bir karga görmüş, atını mahmuzlamış, dörtnala giderken elindeki ciridi kargaya fırlatıp bir ok menzili mesâfeden kargayı vurup yere düşürmüştür. Ciritle karganın düştüğü yere, mermer bir kitâbe konmuştur.

Revân'dan Hoy'a 12 günde gelindi (1 eylûl). Şehrin kalesini yıktıran IV. Murad, burada 3 gün kaldı. 4 eylûlde Tebrîz üzerine hareket etti. 11 eylûlde Tebrîz'e varan Osmanlılar, 6. defa olarak dünyanın en büyük beldelerinden biri olan bu Türk şehrine girdiler. Bu sıralarda (1673'te) Tebrîz'in nüfusu 550.000'di (Chardin, II, 328). Aynı yıllarda Avrupa'da bu büyüklükte Hıristiyan şehri olarak yalnız 600.000 nüfuslu Londra ile 550.000 nüfuslu Paris'in bulunduğunu kaydetmek, Tebrîz'in ehemmiyeti hakkında bir fikir verebilir.

12 Eylûlde IV. Murad, Sâdâbâd ovasındaki otağ-ı hümâyûnundan çıkarak at üzerinde Tebrîz'e girdi. Bu sûretle 32 yıla yakın bir zaman önce Safevîler'in eline düşmüş olan Tebrîz, gene Osmanlılar tarafından fethedildi. Fakat bu fetih de geçici oldu. Safevîler sulh istediler. İran ordusunun başında bulunan Sadrâzam Hân-ı Hânân Rüstem, ordusunu imha ettirmemek için, Osmanlılar'a yaklaşmamaya gayret ediyordu. IV. Murad, Isfahân'a kadar gitmek istiyordu. Fakat hastalığının başlaması üzerine bundan vazgeçti. Tebrîz'de ancak 4 gün kaldı. 15 eylûlde hareket etti. 15 günde, 30 eylûlde Van'a geldi. Van'da 4 gün kaldı. 4 ekimde Van'dan hareket ederken IV. Murad, atası Kaanûnî'nin gözde sadrâzamı Makbûl İbrahim Paşa'ya yaptığı gibi, sadrâzamı Tabanıyassı Mehmed Paşa'ya, hem serdâr-ı ekremlik (başkomutanlık), hem de Rumeli beylerbeyiliği verdi. Serdâr-ı Ekrem, Diyarbakır'da kışlıyacaktı. IV. Murad, Bitlis yoluyla 17 günde 21 ekimde Diyarbakır'a geldi (şehrin o çağdaki adı : Kara - Âmid veya kısaca Âmid; Di-

yâr-ı Bekr, şehir için değil, bölge için kullanılırdı). Burada 15 gün kalarak Doğu Anadolu işleriyle uğraştı. Bu arada birçok devlet adamının ve türedinin başını kestirdi. Hastalığı artmıştı. 4 ekimde hareket etti. Diyarbakır-Istanbul yolu 1 ay, 23 günde alındı. 27 aralık 1635'te büyük bir zafer alayıyla Istanbul'a girdi. Bir hafta şenlik yapıldı. Sefer-i hümâyûn, tam 9 ay sürmüştü. Seferden döndüğü gün IV. Murad, henüz 23 yaşını 5 ay ve 1 gün geçiyordu.

Padişah, Istanbul'a geldiği anda Vezir Dâmâd Bayram Paşa'nın Istanbul muhâfızlığı, yâni saltanat nâipliği görevi sona erdi. Fakat Sadrâzam, serdâr-ı ekrem sıfatıyla Diyarbakır'da bulunduğu için sadâret kaymakamlığı görevi devam ediyordu.

Osmanlılar çekilir çekilmez Safevîler, Güney Âzerbaycan'ı, Hoy ve Selmâs'a kadar geri aldılar. Sonra Arrân'ı, bugünki Ermenistan'ı da geri almak üzere Revân'a yürüdüler. Dehşetli bir kış hüküm sürdüğü hâlde Sadrâzam Tabanıyassı Mehmed Paşa, Diyarbakır'dan Erzurum'a geldi; yanında 4 vezir ve birçok beylerbeyi vardı. Fakat kar bütün yolları kapattığı için, Revân'ın imdadına yetişmek mümkin olmadı. Buna rağmven Sadrâzam, binbir müşkil içinde Kars yakınlarına kadar geldi. Yolda birçok asker donarak öldü. Gerçekten Revân'daki 10.000 Osmanlı askeri, Safevîler'e karşı kahramanca savaşmış, fakat Revân beylerbeyisi Vezir Murtazâ Paşa'nın şehîd olup yerini kedhudâsı Zülfekar Ağa'nın alması üzerine, savunma gevşemiştir. Safevî ordusunun başında bizzat Şah Safî bulunuyordu. Nihâyet Zülfekar Ağa, «vire ile» teslim olmaya karar verdi. Şah kabûl etti. Osmanlı garnizonu, silâhlarını da beraberlerinde alarak, Kars'a doğru çekilip gitti. Revân, tam 3 ay, 7 gün muhâsaraya dayanmıştı. Safevî garnizonu daha kalabalık olduğu halde Osmanlılar'a ancak 11 gün dayanabilmiş olan kalenin Şah'ı aylarca oyalaması, savunmanın parlak olduğunu gösterir. Bu sûretle Revân'daki 2. Osmanlı egemenliği ancak 7 ay, 24 gün sürdü. Şehîd Murtazâ Paşa'nın cenâzesi Istanbul'a getirildi. Sadrâzam, ihtiyaten 1636 bahar ve yazını Erzurum'da geçirdi. Fakat Safevîler'in kaybettikleri toprakları geri aldıktan sonra başka bir harekete girişmek istemediklerini anlayınca, kışlamak üzere, 6 ekim 1636'da Erzurum'dan Diyarbakır'a hareket etti.

Kuzey kesiminde kaybettikleri toprakları geri alan Safevîler, güney kesiminde de kayıplarını bir dereceye kadar telâfî ettiler. Güney kesiminin serdârlığı, Şam beylerbeyisi Vezir Küçük Ahmed Paşa'da bulunuyordu. Paşa, Musul'daydı. 1636 eylûlünün ilk günlerinde Ahmed Paşa, Mihribân'a kadar ilerledi. Burada Safevî or-

dusuyla karşılaştı. Çok hasta olan Ahmed Paşa, vuruşmayı kabûl etti. İran ordusunun başında bizzat Şah Safî bulunuyordu. Osmanlılar, gönüllü Arab ve Kürd birliklerinin korkaklığı yüzünden meydan muhârebesini kaybettiler. Ahmed Paşa atından düştü ve başı kesildi. Ancak Şah, hasta hasta savaşan bu Osmanlı vezirine hayran olmuştu. O çağların âdetine mugayir olarak Paşa'nın kesik başını Osmanlılar'a geri verdi. Paşa'nın cenâzesi, Şâm'a nakledildi. Bu sûretle vaktiyle birçok savaş kazanmış değerli bir asker olan çağının en değerli vezirlerinden biri de tarih sahnesinden çekildi.

Her iki kesime de imdat yetiştiremiyen Sadrâzam Mehmed Paşa'ya kızan IV. Murad, onu azletti ve yerine yıllardan beri sadâret kaymakamı olan Dâmâd Bayram Paşa'yı getirdi. Mehmed Paşa, 3 ay sonra Özü ve bir müddet sonra da Budin beylerbeyisi olarak hayâtını tamamladı. Zorbalığın ortadan kaldırılması yolunda büyük hizmetleri geçtiği için IV. Murad, sadrâzamının hayâtına dokunmamıştı.

2 Şubat 1637'de sadrâzam ve serdâr-ı ekrem olan Dâmâd Bayram Paşa, 7 martta Üsküdar ordugâhına geçti ve ayın 20. günü Üsküdar'dan hareket etti. Bolu - Konya - Niğde - Tokat yoluyla Sıvas'a geldi. Diyarbakır'daki kuvvetleri Sıvas'a çağırdı. Ayntab yoluyla Bîrecik'e gelen Sadrâzam, Bîrecik Tophanesi'nde dökülen topları Musul'a gönderdi. 1637-38 kışını geçirmek üzere Amasya'ya gitti. Bosna dökümhânelerinde dökülen 25'er okkalık 5.000 gülle de Musul'a sevkedildi. Hazırlıklardan memnun olan IV. Murad, 8 nisan 1638'de Üsküdar'dan hareket etti.

Gerek IV. Murad, gerek Bayram Paşa, 2. İran sefer-i hümâyûnunu, Bağdad seferini çok iyi hazırlamışlardı. Bayram Paşa, Niğde'de, Amasya'da ve geçtiği her yerde çok güzel bayındırlık eserleri de yaptırdı. Amasya'nın su tesislerini yeniletti. Mevlevî olduğu için, bir mevlevîhâne inşa ettirdi. Niğde'de bir çarşı ve bir han yaptırdı.

IV. Sultan Murad Hân'ın Bağdad Sefer-i Hümâyûnu'na Çıkması (8 Mayıs 1638)

Sefere katılanlar arasında —ilk İran sefer-i hümâyûnunda olduğu gibi— 85 yaşını 3,5 ay geçmiş olan Şeyhulislâm Yahyâ Efendi, Kapdân-ı Deryâ Vezir Mustafa Paşa, Rumeli beylerbeyisi Arslan Paşa-zâde Ali Paşa vardı. Budin beylerbeyisi Vezir Mûsâ Paşa, Istanbul muhâfızı yâni saltanat nâibi ve sadâret kaymaka-

mı olarak Istanbul'a çağırılmış, yerine Özü beylerbeyisi olan eski sadrâzam Tabanıyassı Mehmed Paşa gönderilmişti.

Istanbul - Bağdad yolu 110 konağa ayrılmıştı. İznik 5., İnönü 14. konaktı. Eskişehir civarına gelirken IV. Murad, atası Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebalı'nın türbesini ziyâret etti. Sadrâzam Bayram Paşa, 28 mayısta İnönü konağında gelip Orduy-ı Hümâyûn'a katıldı. Amasya'dan hareketle Konya üzerinden gelmişti. 8 haziranda Akşehir'e varıldı.

IV. Murad, 17 haziranda Konya'ya geldi. Mevlânâ'nın türbesini ziyâret edip sandukasının örtüsünün saçaklarını öptü. 25 hazirana kadar 8 gün bu şehirde kaldı. Bu arada 22 haziranda «Sakarya Şeyhi» denen âsî îdâm edildi. Sakarya Şeyhi, Ahmed adında bir adamdı. «Îsâ Rûhullah» sanını takınmış, etrafına birkaç bin kişi toplamış, Mehdî olduğu iddiasıyla Eskişehir'i soymaya kalkmış, üzerine az bir kuvvetle gönderilen Anadolu beylerbeyisi Ali Paşa'yı da bozmuştu. Nihâyet Çiftelerli Osman Ağa'nın 3.000 kişilik kuvvetine yenilerek tevkif edildi. Müridleri, şeyhlerinin ölmez olduğuna inanmışlardı. IV. Murad'ın emriyle meşhur Cellâtbaşı Kara Ali, Sakarya Şeyhi'ne, her organını ayrı ayrı kırıp kesmek sûretiyle dehşetli şekilde işkence etti. Sahte Şeyh, her organı kesilirken: «Acele etme Cellâd Ağa, elin yavaş tut, hoşça vakit geçir» diyor, kılı bile kıpırdamıyordu (Naîmâ, III, 318-9).

Konya - Haleb yolunu 27 günde alan Orduy-ı Hümâyûn, 22 temmuzda bu şehre vardı. Burası, Istanbul - Bağdad yolunun tam yarısıydı. 6 ağusotsa kadar 15 gün Haleb'de kalındı. 26 ağustosta ordu, Urfa yakınlarına gelmişti ki, Sadrâzam Dâmâd Lâdikli Bayram Paşa öldü ve Tayyâr Mehmed Paşa sadrâzam oldu. Haleb - Diyarbakır yolu 28 günde alındı ve 3 eylûlde bu şehre varıldı. 5 eylûlde yeni sadrâzam Mehmed Paşa, Musul'dan Diyarbakır'a gelerek Ordu'ya katıldı. 10 gün Diyarbakır'da kalan IV. Murad, 13 eylûlde hareket etti. 24 günde, 7 ekimde Musul'a geldi. Burada Şâh-i Cihân'ın elçisini kabûl etti. 1 ay, 8 günde Musul'dan Kâzımîye'ye geldi. İmam Mûsâ Kâzım'ın türbesinden dolayı «Kâzımîye» denen kasaba, Bağdad'ın banliyölerinden ve kutsal Şiî ziyâret yerlerindendir. Ertesi gün de Âzamîye banliyösüne varıldı. Burası da Sünnî âleminin sayılı yerlerinden olup, İmâm-ı âzam Ebû-Hanîfe'nin türbesiyle ünlüdür. IV. Murad, Bağdad şehri Şîîler'in elindeyken Ebû-Hanîfe'nin türbesini ziyâret etmeye utandı ve bu işi, Bağdâd'ın fethinden sonraya bıraktı. Hemen 15 kasım gecesi, Bağdad'ın muhâsarasına başlandı. Istanbul - Bağdad yolu 5 ay, 8 günde alınmıştı.

Bağdad Muhasarası ve Fethi (15 Kasım - 24 Aralık 1638)

Bağdad'ı Bektaş Han kumandasında 40.000 Safevî askerinden müteşekkil çok kudretli bir garnizon savunuyordu. Şah Safî, büyük ordusuyla Kasr-ı Şîrîn'deydi. Bektaş Han'ın muavinleri, Sultan Murad'ın Revân'ın fethinde serbest bıraktığı Fettâh Han'la Halef Han'dı. Fettâh Han, 10.000 kişilik Mâzenderân tüfekçi kuvvetinin başındaydı. Şah, Padişah'ın Bağdad'ı muhâsarasını öğrenince, 12.000 kişilik bir öncü kuvvetiyle Diyâle ırmağına kadar yanaştı. Haleb ve Trablusşam Beylerbeyileri, Şah'ın Diyâle'yi geçmesine engel olmak için ileri sevkedildi. Fakat Şah'ın Bağdad'a gelmeye niyeti yoktu. Muhâsaranın devamı müddetince Bağdad'a az veya çok yaklaşan Şah, muazzam ihtiyat kuvvetleri olan Osmanlı ordusuyla vuruşmayı göze alamadı. Fakat Bağdad'ın düşeceğine ihtimal vermiyor, şehrin kudretli garnizonuna, metîn sûrlarına, 212 kulesine, yüzlerce topuna güveniyordu. IV. Murad, 12.000 sipahiyi Şehribân bölgesine gönderip İran topraklarını vurdurmayı da ihmal etmedi.

IV. Murad, birkaç defa yanında 86 yaşındaki şeyhulislâmı Yahyâ Efendi olduğu hâlde, en ileri hatlara geldi; sûrların dibine kadar sokulup askeri teşçi etti. Yaralı çadırlarını, kendi çadırlarının etrafına kurdurdu. Her gün yaralıları ziyâret ediyor, hatırlarını soruyor, herbirine 50 akça ihsan ediyordu. 27 kasımda, sûrlarda ilk geniş gedikler açıldı. 4 aralıkta, Musul'dan yola çıkarılan 10 büyük muhâsara topu daha, Dicle üzerinden Osmanlı ordusuna getirildi. 19 aralıkta, Bağdad'ın fethiyle neticelenecek olan sûrlar üzerinde boğaz boğaza devam eden dehşetli vuruşmalar başladı. Bu vuruşmalar sırasında 23 aralıkta Sadrâzam Tayyâr Mehmed Paşa, alnına yediği bir kurşunla şehîd oldu. Bir gün sonraki fethi göremedi. Babası Uçar Mustafa Paşa da, vaktiyle Bağdâd önlerinde vuruşurken aynı şekilde bir Safevî kurşunuyle şehîd olmuştu.

Muhârebe meydanında şehîd düşen 4. Osmanlı sadrâzamı olan Tayyâr Mehmed Paşa'nın şehâdetine ağlıyan IV. Murad, Kapdân-ı Deryâ Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı vezîr-i âzam yaptı. Selefi gibi çok cesur olan yeni Sadrâzam da, Mehmed Paşa'nın zaptettiği birkaç kuleyi elde tutarak, birkaç kule daha zaptetti. Savunmadan ümit kesen Bektaş Han, teslim olmaya karar verdi. 24 aralık sabahı Osmanlı askeri kulelerin üzerinden sûrlara atlamaya başlarken, Bektaş Han, elçi gönderip «vire ile» yâni Safevî garnizonunun serbestçe çıkıp gitmesine müsaade edilmek şartıy-

la teslim teklif etti. IV. Murad, kalenin karanlık basmadan teslimi şartıyla bu teklifi kabûl etti. Bunun üzerine Bektaş Han, en büyük kumandanlarından on kişiyi yanına alarak Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın otağına geldi. Askerî törenle karşılanıp derhal padişahın huzuruna çıkarıldı. Yer öpüp ellerini kavuşturarak IV. Murad'ın konuşmasını bekledi (Peçevî, II, 449 - 50). Padişahla Bektaş Han arasında şöyle bir konuşma geçti :

— Sen kimsin, adın nedir, neye geldin?

— Kal'a-i Bağdâd hâkimi Bektaş Hân kulunam; kal'ayı pâdşâhıma teslîm etmiye geldim.

— Ya nîçün karşı kodun? Bu kadar muhâlefet neden lâzım geldi? Dahi evvel kulluk etsen olmaz mı idi ?

— Çünkim veliyy-i nî'metimiz uğruna kaadir olduğumuz mertebe duruşmak, uhdemize lâzım idi. Netekim Sa'âdetlû Pâdşâh'ın kulları dahi uğur-ı hümâyûnlarına sarf-ı ıktidâr ederler. İşte bir avuç kanım ve başımla cânım! Huzûr-ı şerîflerine geldim; dilerse afveylesin, isterse katleylesin, fermân pâdşâhındır.

— Hele böyle olur; efendîne hıdmet etmek ise ancak olur. Sana ve tevâbî' askerine ve hânlara amân verdim.

Bektaş, Han, Şah'ın kendisine aman vermiyeceğini bildiği için, Revân beylerbeyisi Emîr Gûneoğlu Tahmasbkulu Han, yeni adıyla Vezir Yusuf Paşa'yı taklid ederek, Osmanlı hizmetine girdi. Bağdad Safevî garnizonunun dörtte üçü Türk'tü. İstiyenlerin Osmanlı hizmetine girmesi, istemiyenlerin İran'a gitmesi ilân edildi.

1 ay, 9 gün süren Bağdad muhâsarasında, 10.000 Safevî ve 5.000 Osmanlı askeri öldü. 10.000 Osmanlı askeri yaralandı. 14 yıl, 11 ay, 13 günden beri Safevî işgalinde bulunan bu çok mühim şehir, 1917'ye kadar bir daha yabancı işgali görmemek üzere Türkiye'ye katıldı. IV. Murad, «Bağdad Fâtihi» diye anılmıya başlandı. Kaanûnî'nin Safevîler'den aldığı Bağdad 89 yıl, 1 ay, 4 gün Osmanlı idaresinde kalmıştı. IV. Murad'ın fethettiği Bağdad ise 278 yıl, 3 ay, 2 gün Osmanlılar'da kaldı. Bu sûretle Bağdad'daki Osmanlı hâkimiyeti 367 yıl, 4 ay ve 6 günü bulmaktadır.

Bağdad'ın istirdadı, 15 yıl süren en büyük Türkiye - İran savaşından sonra kaabil oldu. İki taraf da ağır zâyiat verdi. Nece alay ve sancak beyleri, beylerbeyiler, hattâ vezir ve sadrâzamlar şehîd oldu. Şehrin fethini sağlıyan son vuruşmalarda Sadrâzam Tayyâr Mehmed Paşa ve reîsülküttâb (dış işleri bakanı) İsmail Efendi'nin şehîd düştüklerini hatırlamak kâfidir. Sultan Murad'-

ın taltif ettiği bir genç asker vardı ki, bu savaşta hem babası, hem amcası, hem kardeşleri, hem de birçok akrabası şehîd olmuştu. İran savaşlarına katılan Kâtib Çelebî'nin *Fezleke*'sinin II. cildini okumak, bu konuda aydın bir fikir vermeye yeter.

Bir takım Safevî kuvvetlerinin şehrin ve kalenin tesliminden sonra da Bektaş Han'ı dinlemiyerek iç kalede mukavemet etmeleri, yeniden kan dökülmesine, bu arada Bağdad'daki Safevî kuvvetlerinin imhasına yol açtı. Halef Han'ın teşvikıyle 20.000 Safevî askeri, «Nârinkal'a» ya yâni şehrin iç kalesine çekilmişlerdi. Osmanlılar'ın teslim teklifini ve Bektaş Han'ın emirlerini dinlemediler. Bunlar, Bektaş Han'ı Şah'a ihânet etmiş sayan müfrit Şîî Türkler'di. Osmanlılar'ın üzerine top ve tüfek ateşi açan bu kuvvetler, IV. Murad'ın emriyle 25 aralık sabahından ikindi vaktine kadar süren şiddetli bir vuruşmadan sonra imha edildiler. Ancak 300'ü kaçıp İran'a gidebildi. Halef Han'la berâber Safevî hanlar (beylerbeyileri) ve sultanları (sancak beyleri) esîr alınıp Istanbul'a gönderildi. İç kalenin birkaç saat içinde düşürülmesinde bilhassa Rumeli beylerbeyisi Arslan Paşa-zâde Ali Paşa'nın büyük hizmeti görüldü.

Birkaç gün sonra, kendilerine en küçük bir tecavüzde bulunulmadığı halde Bağdad'ın Şîî halkı, baruthâneyi ateşleyip patlatarak 800 Osmanlı askerinin ölmesine sebeb oldular. IV. Murad, suçlu 1.400 Şîî'yi yakalatıp öldürttü. Geri kalan on binlerce Şîî halkı, Irak'ın diğer yerlerine sürdü. Şehirde Şîî nüfus kalmadı. Avrupa'da Protestanlar'la Katolikler arasında Otuzyıl Savaşı'nın bütün dehşetiyle devam edip gittiği bu yıllarda, aynı çapta ve vahşette olmamakla berâber, Doğu'da da Sünnî-Şîî çatışması şiddetle hüküm sürüyordu. Avrupa'da nasıl Protestan Almanlar'la Katolik Almanlar birbirlerini boğazlıyorlarsa, Safevî-Osmanlı savaşında da Şîî Türkler'le Sünnî Türkler kıyasıya vuruşuyorlardı.

Bağdad sokakları on binlerce ölüyle doldu. Bunları gömmek kaabil olmadığı için, cesetler Dicle'ye atıldı. Mevsim kış olduğundan, salgın hastalık çıkmadı. Sultan Murad, Bağdad kalesinin onarılmasına ve şehrin şenlenmesine de çok dikkat etti. Anadolu'dan on binlerce Türk getirilerek şehre ve çevresine iskân olundu. Şimdiki Hânikıyn, Bâkûba ve Mendeli Türkleri, bunların torunlarıdır. Hâlâ Türkçe konuşmaktadırlar.

Ertesi 26 aralık günü IV. Sultan Murad, «Bağdad Fâtihi» sıfatıyla vezirlerin, beylerbeyilerin, ağaların tebriklerini kabûl etti. Taht üzerinde oturmuştu. Bütün paşalar, efendiler ve ağalar, büyük üniformalarını giymişlerdi. Aynı gün IV. Murad : «işte şimdi

ser-mezhebimiz olan İmâm-ı â'zam Hazretleri'ni ziyârete yüzümüz oldu» (Naîmâ, III, 357) diyerek Âzamîye'deki en büyük İslâm hukukçusu ve Türkler'in ve bütün halifelerin (Abbâsîler ve Osmanoğulları) mezhebi Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû-Hanîfe'nin türbesini büyük törenle ziyâret etti. Türbe, muhteşem şekilde onarılıp döşendi. İçine en değerli halılar, seccâdeler, şallar, gümüş, altın ve mücevher kakmalı şamdanlar kondu. Emîr-i Âhûr Halil Ağa (Paşa), *Bağdâd Fetih-Nâmesi*'ni Istanbul'a götürmekle görevlendirildi. Aynı günün gecesi, Bektaş Han, esrarlı bir şekilde öldü. Teslim olmasına muhâlefet eden zevcesi tarafından zehirlendiği sanılmaktadır. Kürd hanlarından Hüseyin Lûrî'nin kızı olan bu mutaassıp Şiî hanımın Şah'ına bağlılığı IV. Murad tarafından takdir edilerek, babasına gönderildi.

27 aralıkta Sultan Murad, Küçük Hüseyin Paşa'yı Bağdad beylerbeyisi yaptı. Yanına 8.000'i Yeniçeri olmak üzere 12.000 asker verdi ve bir müddet geçince başka birlikler de yolladı. Aynı gün, veya 3 gün önce de padişahın en yakın adamlarından olan 2. Vezir Silâhdar Beyceğiz Mustafa Paşa, kapdân-ı deryâ oldu. Kapdân-ı deryâlık makamı, şehîd Tayyâr Mehmed Paşa'dan boşalan sadârete geçen Kara Mustafa Paşa'dan açık kalmıştı. Yeni kapdân-ı deryâ, Boşnak tacirlerden Sinan Ağa'nın oğlu olduğu için «Tüccâr-zâde» diye de anılır.

IV. Murad, şehrin fethinden sonra ancak 21 gün Bağdad'da kaldı. 14 ocak 1639'da hareket etti. O gün bir cumaya tesâdüf ediyordu. IV. Murad, cuma namazını Âzamîye'de kıldı. Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'yı, serdâr-ı ekrem sıfatıyla, savaşa devam etmek ve sulh yapmak salâhiyetlerini vererek Bağdad'da bıraktı.

IV. Murad, Âzamîye'den 17 ocakta hareket etti. Ertesi gün, 18 ocakta, Halil Ağa'nın gelişiyle bütün Istanbul, Bağdad'ın fethini öğrendi ve şenlikler yapıldı. O gün 13 ramazana rastlıyordu. Böyle fırsatları kaçırmıyan Istanbullular, bayrama kadar eğlendiler. 2 gün sonra 20 ocakta I. Sultan Mustafa'nın ölmesi, halk üzerinde hiçbir te'sîr yapmadı. Herkes, bu zavallı Osmanoğlu'nu gayrimeşrû şekilde tahta çıkarılmış sayıyordu.

IV. Sultan Murad Han, 27 ocakta Musul'a geldi. Ertesi gün hareket etti. Musul'da padişah, Şah Safî'nin elçisi Maksud Han'ı kabûl ederek kendisine Isfahan'a gitmek üzere izin verdi. IV. Murad, sulh şartları olarak hediye mahiyetinde yıllık haraç, sınırları müphem bırakarak, evvelce Osmanlılar'da bulunan ülkelerin iadesini ileri sürüyordu. Sultan Murad, Diyarbakır'da kışlayıp ba-

harda Isfahân üzerine yürümek istiyordu. Fakat birden azan rahatsızlığı (herhalde nikris ve siroz, ikisi birden) buna imkân vermedi. Bâzı günler dehşetli ıstırap çekiyordu. Bununla berâber, kesin sulha kadar İran içerilerine akıncılar göndermekte devam etmesi husûsunda Kara Mustafa Paşa'ya emir vermişti. Yolda Hindistan Türk imparatoru Timuroğlu Şâh-i Cihân'ın yeni bir elçisini kabûl eden Murad Han, Musul - Diyarbakır yolunu cebrî yürüyüşle 8 günde aldı. 5 şubatta o zaman «Kara-Âmid» denen Diyarbakır şehrine geldi. Burada tam 70 gün kaldı. Bu müddet içinde 18 şubatta Bağdad kalesinin onarılmasını tamamlıyan Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 23 martta İran üzerine sefere çıktı. Bağdad'da 20.000 asker bırakan Serdâr-ı Ekrem, Safevîler'i sulha zorlamak için kuzeydoğuya doğru ilerlemiye başladı. 29 nisanda Kızılrıbat'tayken Şah Safî'nin elçi olarak gönderdiği emîr-i âhûru Muhammedkulu Han'ı kabûl etti. Derhal sulh yapılmadığı takdirde Isfahân üzerine yürüyeceğini bildirdi.

Diğer taraftan Diyarbakır'dan hareket eden Türkiye Hâkanı, 34 günde Ankara'ya geldi (20 mayıs 1639). Budin beylerbeyisi Mehmed Paşa'yı sadâret kaymakamlığına getirdi. Bu zat, 16 aralık 1639'da îdâm edilinceye kadar bu makamda kaldı. Yerine Hüseyin Paşa, kaymakam oldu. Ankaralılar, IV. Sultan Murad'ı şehrin dışında karşıladılar. Osmanlı ordusunda esîr olarak «han» unvanını taşıyan 22 Safevî beylerbeyisi ile yüzlerce Safevî san'atkâr, bu arada birçok bestekâr, hânende ve sâzende vardı. Ankara, Kütahya'dan önce Anadolu beylerbeyiliğinin merkezi, mamur bir şehirdi. Padişahın yanında bulunan 86,5 yaşındaki Şeyhulislâm Yahyâ Efendi, Ankara'nın tanınmış ailelerindendi. Babası Şeyhulislâm Zekerîyâ Efendi ve onun babası Bayram Efendi, hep Ankaralı idiler. Padişah, Yahyâ Efendi'nin Ankara'daki geniş bahçeli evinde ağırlandı. Meşhur Ankara orman kebabını pek beğenen Sultan Murad, aşçıya ihsanda bulundu. 1694 yılına kadar yaşıyan bu aşçı, yarım asırdan fazla bu olayla öğünüp durmuştur (Naîmâ, III, 41, 419).

Türkiye Hâkanı'nın Ankara'ya varmak üzere bulunduğu 17 mayısta ise Kara Mustafa Paşa, İran'la sulh akdetmişti. Küçük Hüseyin Paşa'yı Bağdad'dan alarak Van beylerbeyiliğine ve Derviş Mehmed Paşa'yı Bağdad eyâletine getiren Sadrâzam, 8 mayısta Kasr-ı Şîrîn'e gelmiş ve burada sulh müzâkerelerine başlamıştı.

Kasr-ı Şîrîn Muâhedesi (17 Mayıs 1639)

Kasr-ı Şîrîn, Kerkük'ün güneydoğusunda, şimdiki Irak-İran sınırında şirin bir şehirdir. Bu küçük şehirde Türkler, İranlılar,

Kürdler ve Arablar, karışık yaşarlar. 14 mayısta geniş salâhiyetle gelen Sarı Han'ın başkanlığındaki Safevî murahhas hey'eti, 3 günlük bir müzakereden sonra sulhu imzaladı. Sadrâzam'ın muazzam otağında, bütün vezirler, beylerbeyiler, sancak beyleri ve Ocak ağalarının önünde büyük törenle imzalanan bu muâhede, 11 ocak 1624'te Bağdad'ın Safevîler'ce işgaliyle başlıyan ve tam 15 yıl, 4 ay, 7 gün süren en kanlı Osmanlı - Safevî savaşına son veriyordu. Muâhedeye Türkiye nâmına Serdâr-ı Ekrem ve Sadrâzam Mustafa Paşa, İran nâmına da Sarı Han'la Muhammedkulu Han imza koydular. Muâhedenin imzalandığı serdâr-ı ekrem otağı, Kasr-ı Şîrîn'in dışında Zehâb'da kurulmuştu. Muâhede, statu quo'yu esas alıyor, Osmanlılar'ın elindeki yerler Türkiye'de, Safevîler'in elindekiler, İran'da kalıyordu. Bu sûretle Irâk-ı Arab'dan çekilen Safevîler, Revân'ın merkez olduğu Arrân'ı muhafaza ediyorlardı. Muâhedenin büyük tarihî ehemmiyeti, pek az farklarla bugünki Türkiye - İran ve İran - Irak, hattâ Türkiye - Ermenistan (Sovyetler Birliği) sınırını çizmiş olmasıdır. Ancak Irak tarafından Türkiye sınırı, bugünki Irak'tan bir mıkdar taşıyor, yer yer Hûzistan'a ve Lûristan'a giriyordu. Gürcistan'ın en büyük kısmı Türkiye'de, bir kısmı İran'da kalıyordu. Osmanlılar sonradan bu sınırları zaman zaman gene hayli öteye götürmüşlerse de, neticede Kasr-ı Şîrîn sınırları, Türkiye-İran ve İran-Irak sınırları kabûl edilerek zamanımıza kadar gelmiştir.

Şah, 3 gün sonra muâhedeyi tasdik etti. Muhammedkulu Han, Şah'ın tasdik ettiği nüshayı Istanbul'a götürdü. IV. Murad da kendisine gönderilen nüshayı imzaladı. Bu nüshayı Receb Çavuş, Musul'a gelen Serdâr-ı Ekrem'e verdi ve o da Isfahân'a Şah'a gönderdi. 25 temmuzda IV. Murad, sadrâzamının yaptığı bütün tayinleri tasdik eden bir fermânı, bir çavuşla (hunkâr yâveri) Mustafa Paşa'ya yolladı.

Diğer taraftan sulhu öğrenen IV. Murad, 8 haziranda İzmit'e geldi. 2 gün kalarak hareket etti. 2 günde (12 haziran) Istanbul'a vardı. Donanmay-ı Hümâyûn'dan 58 kadırga, padişahı İzmit'ten almış, Üsküdar'a getirmişti. Üsküdar'da 2 gün dinlenen Murad Han, çok büyük törenle Istanbul'a girdi. İmparatorlukta bir hafta resmî şenlik ilân edildi. Revân seferinin hâtırasını yaşatmak için Topkapı Sarayı'nda zarif Revân Köşkü'nü yaptıran IV. Murad, bu defa Türk sivil mîmârîsinin şâheserlerinden olan Bağdad Köşkü'nün inşâsını irâde etti. Sefer-i hümâyûn, tam 1 yıl, 1 ay ve 4 gün sürmüştü. Sultan Murad, Istanbul'a döndükten 8 ay, 26 gün sonra öldü ve bu defa Avrupa'da çıkacağı seferler, suya düştü.

Sadrâzam Kara Mustafa Paşa ise, ancak 5 ocak 1640'ta, padişahın ölümünden 1 ay, 4 gün önce Istanbul'a geldi. IV. Murad'dan büyük iltifat gördü. Bu iltifatın te'siri, yıllarca devam etti ve Sultan İbrahim, yıllarca bu kudretli devlet adamını azletmekten çekindi. Peçevî İbrahim Efendi, ünlü tarihini IV. Murad'ın ölümüyle bitirir. Naîmâ da III. cildine bu gerçekten bir dönüm noktası olan olayla son verir.

X

1640'ta DÜNYA DEVLETLERİNİN UMUMÎ SİYÂSÎ MANZARASI

1600 - 1640'ta Büyük Devletler ve Hükümdarları

XVII. asrın ilk 40 yılı içinde dünyadaki büyük devletler, başta 3 kıt'a üzerinde Türkiye olmak üzere, Asya'da İran, Hindistan, Güney Hindistan ve Çin; Afrika'da Fas; Avrupa'da ise İspanya, Almanya, Fransa, İngiltere, İsveç, Lehistan, Rusya ve Holanda ile Venedik'tir.

Türkiye, eski gücünü yitirmiş olmakla berâber, hâlâ münakaşasız şekilde dünyanın birinci devletidir. Bu devirde Türkiye tahtında Osmanoğulları'ndan III. Mehmed (1595-1603), oğlu I. Ahmed (1603-1617), bunun kardeşi I. Mustafa (1617-1618 + 1622-1623), I. Ahmed'in oğlu II. Osman (1618-1622), bunun kardeşi IV. Murad (1623-1640) ve kardeşi Sultan İbrahim (1640-1648) bulunmuştur.

Türkiye'den sonra en ehemmiyetli devlet, 1628'e kadar İran, bu tarihten sonra Hindistan'dır. İran Türk imparatorluğu tahtını bu devirde Safevî hânedânından I. Abbas (1587-1628) ve torunu I. Safî (1628-1642) işgal etmiştir.

Hindistan Türk imparatorluğunda Timuroğulları'ndan Ekber Şah (1556-1605), oğlu Cihangir Şah (1605-1627) ve bunun oğlu Şâh-i Cihân (1627-1658) saltanat sürmüştür.

Güney Hindistan'ın büyük kısmında Âdilşâh Türk hânedânı bulunmaktadır. Bu devirde bunlardan II. İbrahim (1579-1626) ve oğlu Muhammed Âdilşah (1626-1660) tahta oturmuştur.

Fas Arab imparatorluğunda Sâdî Şerifleri hânedânı devam etmektedir. 1603'ten sonra bu devlet ancak zaman zaman ve kısmen Türkiye'ye tâbidir. II. Ahmed (1578-1603), oğlu IV. Muhammed (1603-1609), kardeşi Mevlây Zeydân (1609-1627) ve bunun oğlu V. Muhammed (1627-1654) devrin Fas sultanlarıdır.

Çin'de Ming hânedanından Çen Tsung (1573-1619) ve torunu Çuang Li-ti (1619-1644) saltanat sürmüşlerdir.

İspanya'da Habsburg hânedânından III. Felipe (1598-1621) ve oğlu IV. Felipe (1621-1665), Almanya imparatorluğunda aynı hânedândan II. Rudolf (1576-1612), kardeşi Mathias (1612-1619), bunun amca oğlu II. Ferdinand (1619-1637) ve bunun oğlu III. Ferdinand (1637-1657) vardır. İmparator'un doğrudan doğruya idâresinde bulunan ülkelerden başka, yüzlerce Alman devleti, onu metbû tanımaktadır.

Otuzyıl Savaşı sonunda en büyük Hıristiyan devlet olarak İspanya ile Almanya'yı geride bırakan Fransa'da Capet-Bourbon hânedânından IV. Henri (1589-1610) ile oğlu XIII. Louis (1610 - 1643) saltanat sürmüşlerdir.

Fransa gibi İspanya zararına çok gelişen İngiltere tahtını bu devirde Tudor hânedânından I. Elizabeth'ten (1558-1603) sonra Stuart hânedânından olan ve Elizabeth'in halasının kızının torunu bulunan I. James (1603-1625) ve oğlu I. Charles (1625-1649) işgal etmişlerdir. I. James, aslen İskoçya kralı olduğu için, tahta çıkınca, İskoçya ile İngiltere-İrlanda krallıkları birleşmiştir.

Bu devirde Holanda da İspanya sömürgesi olmaktan kurtulmuş ve Orange hânedânından «kral» sanını taşımıyan Friedrich Henrich devrinde (1625-1647) büyük devletler arasında yer almıştır.

Zaman zaman Türkiye'ye tâbî olan Lehistan (Polonya) tahtında ise Vasa hânedânından III. Sigismund (1586-1632) ve oğlu IV. Wladyslaw (1632-1648) bulunmuşlardır.

Bu devirde büyük devletler arasına giren ve Avrupa'nın en büyük Hıristiyan askerî kudretini temsil eden İsveç'te de Vasa hânedânından Gustavus Adolphus (1611-1632) ile kızı Christina (1632-1654) hüküm sürmüşlerdir.

Nihâyet Rusya'da, Türk asıllı Godunov hânedânından I. Boris (1598-1605), oğlu II. Theodor (1605), Şuisky hânedânından Vasili (1605-1610), Romanov hânedânından Çar Mihael (1613-1645) saltanat sürmüşler, ülke 1610-1613 arasında Lehistan'a katılmış ve Lehistan kralı III. Sigismund, Rusya'nın da hükümdârı olmuştur. Rusya, kendi kendini imparatorluk saymakla berâber, onun bu sıfatı henüz hiçbir devlet tarafından kabûl edilmiş değildir.

İlimde Gelişme

Avrupa'da ilmî ve fikrî gelişmeler bu devrede de ilerlemiş, ancak henüz bunlar halka mal edilemediği ve sanayie tatbik oluna-

madığı için, bu gelişmenin cihan tarihi çapındaki ehemmiyeti duyulamamıştır. Kilise, yavaş yavaş ilmi kontrolden vazgeçmeye başlamıştır. Ancak bilhassa İspanya gibi Katolik ülkelerde ilme karşı taassup devam etmektedir. Meselâ 1600 yılında İtalya'da Bruno, Copernic nazariyesini neşrettiği için Inquisition tarafından yakılmıştır (Pirenne, II, 616). 1626'da, ölmeden birkaç ay önce telîf ettiği *Novum Organum*'la Francis Bacon, insan düşüncesine yeni alanlar açmıştır. Buna rağmen 1633'te Galilea, ancak arzın güneş etrafında döndüğü hakkındaki iddiasını yalanlamak sûretiyle Inquisition'dan yakasını kurtarabilmiştir. Otuzyıl Savaşları, Hıristiyanlar'ı birbirine düşürerek, Avrupa'da bir scepticisme (şüphecilik) havasının teşekkülüne yol açmış, bu, serbest düşünce yararına olmuştur. Rönesans, Arablar ve Bizans vasıtasıyle Avrupa'ya geçen ilim ve tefekkürü, umumî istifâdeye sunmuştu. XVII. asırda müsbet ilimlere atlıyarak meyvelerini veren bu akımın önüne geçmek, artık hiç bir kuvvet tarafından mümkin olamadı. Bununla berâber Kilise, az çok haklı olarak, şuuruna sâhib olan müsbet bilginin, îman aleyhine bulunduğu iddiasından vazgeçmedi. Descartes, 1637'de *Discours de la Méthode*'u yayınladı. Fransa'yı şahsı için tehlikeli bulan büyük mütefekkir, hürriyetin daha geniş olduğu Holanda'da yaşamaya başladı ve *Méditations*'unu neşretti. Hiçbir fikrin *a priori* kabûl edilemiyeceğini ortaya attı. «Düşünüyorum, şu halde varım» demekle, Aristo'dan beri mantıkta görülen en büyük hamleyi yaptı. Tanrı'nın nihâyetsiz bir cevher olduğuna, herşeyin O'na muhtaç, fakat O'nun hiçbirşeye muhtaç bulunmadığına inanan Descartes'ın düşüncelerinin İslâm felsefesinin *vahdet-i vücûd* nazariyesinden mülhem olduğuna şüphe yoktur. Diğer taraftan Viète, Türk asıllı büyük bilgin Hârezmî'nin bulduğu cebir ilmini tam mânâsıyle Avrupa'ya tanıttı. Gene Müslümanlar'ın bulduğu trigonometri, Avrupa'da yayılarak müsbet ilimlerin müstakbel gelişmelerine zemin hazırladı. Descartes, tahlilî hendesenin kurucusu oldu. Pascal, hydrostatique'i, Harvey kanın dolaşımını, Galilea düşme kanununu buldular veya geliştirdiler (Pirenne, II, 620-1).

Fransa

Fransa'da 1617'de İtalyan asıllı Concini'nin ölümünden sonra Luynes başbakan oldu ve gerçekte büyük asılzâdeler, idâreyi ellerine aldı. Yeni başbakan, her konuda câhil olan bir adamdı. Hastalık derecesinde kuşlara ve köpeklere düşkündü. Bir gün İngiltere büyükelçisine, Bohemya'nın denize kıyısı olup olmadığını

sormuştu (Lavisse-Rambaud, V, 332). Duc Albert de Luynes, krallık nâibesi Anakraliçe Marie de Médici'ye rağmen, büyük asillerin zoruyla başbakanlığa yükselmişti. Prens Condé, genç kral XIII. Louis'yi yanına alarak, Protestanlar'a karşı sefere çıkmaya hazırlanıyordu. Anakraliçe ise, tekrar iktidarı ele geçirme yollarını aramakla meşguldü. Bu yıllarda Türkiye'de de Kösem Vâlide-Sultan, aynı ihtirasa kapılmıştı. Anakraliçe, 1623'te meclis-i hassa, yâni bakanlar kuruluna Richelieu'yü soktu. Mahareti sâyesinde Kardinal Richelieu, az sonra meclis-i has başkanı, yâni başbakan oldu ve Fransa tarihinin en büyük siyâsî dehâsı olarak 1642'de ölünceye kadar başbakanlıkta kaldı. Genç kralı bir yana iterek, bütün iktidârı şahsında topladı. Fransa, IV. Henri'nin öldüğü 1610 yılından beri liyâkatsiz bir dış politika ile kirli bir iç idâreden bunalmıştı (Lavisse-Rambaud, V, 335).

Montpellier Sulhu ile IV. Henri'nin Nantes Fermânı tasdik edilmiş ve Protestanlar'dan alınan birkaç şehirde, bu mezhebe yeniden garnizon bulundurma hakkı tanınmıştı (Lavisse-Rambaud, V, 333). Holanda'da Katolik mezhebinden olan bir tek ferdin yaşamasının yasak edildiği bu yıllarda Cenevre'de Protestanlar, evlenmek gibi en medenî haklardan mahrum bir şekilde yaşıyorlardı. Alman devlet ve devletçiklerindeyse, hükümdar hangi mezheptense, halk da o mezhepten olmıya mecburdu ve bunun istisnası, imparatorluk kanunlarına muhalefet sayılıyordu. Luther mezhebi yalnız Katolikler'e karşı değil, Calvin mezhebine karşı da amansız bir savaş açmıştı. Palatinat, 60 yıl içinde, 2 defa Luther ve 2 defa Calvin mezheblerini kabûl ve reddetmek zorunda kalmıştı. Bu hareketler, halkın en müthiş ıstırapları bahâsına oluyordu. Fransa'da ise, gûya yaşama hakları olan Protestanlar, hiçbir şeylerinden emin değillerdi. Herşeyden sorumlu tutuluyorlardı. Bir yangın çıktı, köprü çöktü mü, Protestan azınlık, derhal katliam tehlikesiyle karşı karşıva kalırdı (Lavisse-Rambaud, V, 336, 338). Richelieu idareyi eline aldığı zaman durum o kadar berbattı ki, bir açlık sırasında Fransa'nın La Rochelle limanında 16.000 kişi, yâni şehir nüfusunun en büyük kısmı ölmüştü. 28 ekim 1628'de aynı şehir, İngiliz donanması tarafından işgal edildi. Aynı anda Protestanlar kitle hâlinde boğazlandı ve Nantes Fermânı ile bahşedilen Protestanlar'ın, çoğunluk teşkil ettikleri bâzı küçük şehirlerde garnizon bulundurmak hakkı yeniden ilga edildi (Lavisse-Rambaud, V, 341).

Richelieu, katliamlara taraftar olmamakla berâber, Fransa'da Katolik mezhebinin mutlak şekilde hâkim olmasını istiyordu. Esâsen bir kardinal, başka türlü düşünemezdi. Büyük devlet ada-

mına göre, devlet mefhumu herşeyin üzerindeydi ve devletin yüksek menfaatleri için hürriyetleri kısıtlamak da, bir takım insanları fedâ etmek de câizdi. Richelieu'nün en büyük muhalifleri, tabiatiyle, siyâsî nüfuzlarını kaybeden büyük asillerdi (prens, duka, marki ve kontlar). Bunlar, XIII. Louis'nin kardeşi Orléans Dukası'nın etrâfında toplanarak başbakana muhâlefete başladılar. Fakat Richelieu, birer ikişer hepsini sindirdi ve Fransa'da derebeyliğin (féodalité) son izlerini ortadan kaldırdı (Pirenne, II, 584-5). Richelieu, asillere olduğu kadar halk tabakalarına karşı da merhametsiz davrandı. Vergiler altında ezilen köylülerin ayaklanmasını, kanlı bir şekilde bastırdı (Pirenne, II, 588). 1635'te Académie Française'i kurdu ve bu kurulu, Fransızca'nın ilmî bir lûgatini yapmakla görevlendirdi (*Aynı Eser*, 589). Büyük inşaata girişti. Bu arada Fransa'da yapılan ilk büyük kubbeli mimarî eseri, Sorbonne kilisesini inşa ettirdi. Fransa bu çağda 115 başpiskoposluğa ve piskoposluğa ayrılmıştı. Yıllık 100 milyon livre gelire mâlik olan Kilise, büyük bir kudreti hâizdi (Lavisse-Rambaud, V, 345).

İngiltere ve Holanda

İngiltere'de I. James, diğer Avrupa hükümdarlarına özeniyor, Parlamento'nun nüfûzunu kırıp mutlak bir hâkimiyet elde etmek istiyordu. Bunun için oğlu Velîahd-Prens Charles'ı bir İspanyol prensesiyle evlendirmek istedi. Ancak III. Felipe, kralın Katolik olması şartını ileri sürdüğü için, evlenme projesi suya düştü. I. James, kızı Prenses Elizabeth'i Palatinat elektörü (seçmen-prensi) V. Friedrich'le evlendirdi (Pirenne, II, 594; Langer, *Vorld History,* 433). Parlamento ve onu destekliyen büyük sermaye sahipleri ile mücadelesinin en kızgın safhasında I. James öldü ve oğlu I. Charles tahta geçti (1625 - 1649). I. Charles, Parlamento'nun karşı koymasına rağmen, XIII. Louis'nin kızkardeşi Prenses Henriette'le evlendi. Mutlak hükümdar olmayı, babasından daha fazla aklına koymuştu. 1625'te, maliyeyi kontrolden çıkan bir anlaşmazlık üzerine Parlamento'yu dağıttı ve mutlak hükümdarlığın ihtiyaç gösterdiği büyük gelirleri elde edebilmek için, yeni vergiler koydu. 1629'da Fransa, ertesi yıl İspanya ile sulh yaptı (Pirenne, II, 595-6). Holanda ile yakın münasebetler kurdu. Bu devlette staathouder (devlet başkanı) olarak Maurice'i kardeşi Friedrich Heinrich (1625 - 1647) ve onu da oğlu II. Willem (1647 - 1650) tâkıyb etti. Bu sonuncusu, I. Charles'ın kızı Prenses Mary ile evliydi. Holanda, deniz ticâreti ve bankacılığına dayanan kudreti sâyesinde,

bu devirde Avrupa'nın büyük devletleri arasına girdi (Pirenne, II, 591; *World History,* 438).

Holanda, İngiltere ile berâber, İspanya - Portekiz'in deniz ticaretini geniş ölçüde vuruyordu. Holanda korsanları, 1623 - 1636 arasındaki 13 yılda 545 İspanyol savaş ve ticaret gemisini zabtetmek veya batırmak sûretiyle yok ettiler. İspanya'nın, Amerika sömürgeleriyle olan ticâreti, ciddî şekilde felce uğradı. Prag Sulhu kıt'a üzerinde Habsburg (Almanya ve İspanya) ordularının zaferini te'yîd ederken Holanda, İspanya'yı, sömürgelerinden ayırmak sûretiyle, iktisadî bakımdan mahvını hazırlıyordu.

Lehistan ve İsveç

Lehistan (Polonya) kralı III. Sigismund'un (1586 - 1632) 46 yıl süren saltanatından sonra Varşova tahtına, bu kralın ilk zevcesinden olma oğlu IV. Wladyslaw (1632 - 1648) geçti. Rusya ile yeniden başarılı bir savaşa girişti. İsveç kralı II. Gustav Adolf (Gustavus Adolphus) (1611 - 1632), aynı hânedâna, hem Lehistan'da, hem İsveç'de hükümran olan Vasa hânedânına mensuptu. Bu kral, İsveç'i büyük devletler arasına soktu ve ordusunu zaferden zafere koşturdu. Leipzig yakınlarında Alman ordusunu ezen Gustav Adolf, Mayence ve Münih'i işgal etti. İsveç, Orta Avrupa'ya kadar sokulmuş oldu. İsveç'in zaferleri, Almanya ve İspanya Habsburgları'nın üstünlük ve Katoliklik siyâsetlerini zedeledi. IV. Felipe, Almanya İmparatoru'nu bir İspanyol ordusu göndermek sûretiyle desteklediyse de, savaşın kaderini değiştiremedi. Gustav Adolf, Lutzen meydan muhârebesinde Almanlar'ı bir defa daha ezdi; fakat kendi de muhârebe meydanında öldü. Oğlu olmadığı için, kızı Christina (1632 - 1654), tahta çıktı İspanyollar, 1634'te İsveçliler'i Nordlingen'de yendilerse de, İsveç şevketini karartamadılar. Bununla berâber Protestan Alman hükümdarları, birer ikişer silâh bırakıp, imparatorlarına baş eğdiler. 1635 Prag Sulhu imzalandı. Habsburglar, bir an için Avrupa'ya hâkim göründülerse de. bu manzara çabucak kayboldu.

1629'dan beri İsveç'in durumu, Lehistan'ı, Rusya'yı, Danimarka'yı yenmiş, büyük bir askerî devletin manzarasıydı. Almanya üzerindeki zaferleri, bu tabloyu tamamladı. Zengin ve büyük, nüfuslu bir ülke olmamakla berâber, Hıristiyan âleminin en kudretli ve disiplinli ordusunu elinde bulunduran İsveç, uzun bir müddet için, kudretli komşularına arzularını dikte etti (Lavisse-Rambaud, V, 548).

Lehistan, bir müddet daha Rus topraklarını işgal etti. Fakat sonunda çekilmek mecburiyetinde kaldı. Lehistan ile Rusya arasında 1634'te Viasma Sulhu akdedildi (Pirenne, II, 564-9).

Almanya

İmparator II. Ferdinand, Çek ihtilâlini vahşî bir şekilde bastırdıktan sonra, Çekler'in, eski Bohemya krallığının bütün imtiyazlarını ilga etti. Katolik mezhebi tek mezhep olarak îlân edildi ve Protestanlar'a karşı kanlı takibata girişildi. Çek asılzâdelerinin topraklarına ve şatolarına, İmparator nâmına elkondu. Bohemya ve Moravya'da Alman aslından mâcerâperestlere asâlet ve toprak veren İmparator, bu ülkelerde Alman asıllı yeni bir asil sınıfın teşekkülüne ve Alman nüfusunun çoğalmasına zemin hazırladı. Çekçe yasak edildi. 14 yaşından itibâren her Çek köylüsü, Alman asıllı asılzâdelerin topraklarında 3 ilâ 7 yıl çalışmaya icbar edildi. Çek parası toplattırıldı ve bunun yarısı değerinde bir parayla değiştirildi (Pirenne, II, 564).

IV. Felipe, Holanda'ya karşı tekrar savaş siyâsetini ele alarak Almanya'yı desteklemeye çalıştı. Belçika, İspanya'nın alelâde bir eyâleti durumundaydı. Âsî Çekler tarafından imparatora ait olan Bohemya tâcı kendisine sunulmuş olan Palatinat elektörü V. Friedrich, İmparator tarafından hal'edildi ve bütün hukukundan mahrum kılındı. Yerine 1623'te, Katolik Alman prenslerinin en kudretlisi olan Bavyera dukası Maximilien getirildi. Bu sûretle İmparator, Almanya imparatorluğunu teşkil eden yüzlerce devlet içinde, herşeye muktedir olduğunu göstermek istedi. İmparatorluğun anayasasına göreyse, İmparator'un herhangi bir Alman hânedânı devletinden mahrum etme hakkı yoktu. Saksonya ve Brandenburg'un Protestan elektörleri, İmparator'un bu tutumundan ürktüler ve bütün Protestan âlemini ayağa kaldırdılar. Çünki bir Katolik Alman hükümdârını tahtından mahrum eden İmparator, yarın aynı şeyi, Protestan Alman hükümdarlarına karşı haydi haydi yapabilirdi. Papa'nın contre-réforme hareketi, İmparator'u candan destekliyordu. Türkiye, İngiltere ve Holanda, nasıl korsan donanmalarıyla İspanya-Portekiz'in deniz kuvvetlerini imha ediyorlarsa, İmparator'un ordularını ezmek için de, Almanya'da Protestan haydut sürüleri türedi. Bu başıbozuklar, Almanya'yı yakıp yıkmaya başladılar. Almanya, Katolik Lehistan'la birleşerek, Protestan İsveç ve Danimarka aleyhinde Baltık hâkimiyetini ele geçirmek istediyse de, İsveç'in askerî kudreti, buna meydan verme-

di. Bununla beraber İmparator, 1629'da Danimarka kralı IV. Christian'a (1588 - 1648) Lübeck Sulhu'nu dikte etti.

Otuzyıl Savaşı başladığı zaman, İmparator'un, şahsına bağlı daimî bir ordusu yoktu. İmparatorluk ordusunu teşkil eden kuvvetler, hassa alayları dışında, savaş zamanında toplanan ücretli ve ekserisi Alman olmıyan askerlerle, Alman devletçiklerinden çağırılan birliklerden ibaretti. Türkiye'deki meslekten asker olan daimî ve maaş alan efrattan müteşekkil bir ordu, bu devirde Almanya için de, öbür Avrupa devletleri için de tahayyülü zor birşeydi. Bunun için çok büyük masrafları göze almak ve büyük bir teşkilât ve disiplin kurmak icabediyordu ki, Avrupa devletlerinin iktisadî gücleri buna müsait değildi. İlk daimî orduyu kuran İsveç, bu müessesenin sağladığı nîmetleri ilk toplıyan Avrupa devleti oldu. Ancak Otuzyıl Savaşları bitmek bilmez bir şekilde uzayınca, İmparator, elinde daimî bir ordu bulundurmaya mecbur kaldı. Muntazam bir teşkilâtın ve gelenekleşmiş askerî bir müessesenin eseri olmamakla berâber, İmparator'un şahsına bağlı ilk daimî orduyu, Waldstein (veya Wallenstein) kurdu.

Bütün Almanya, savaşın daha ilk safhasında dehşetli bir şekilde yağmalandı. Her tarafta sefalet, açlık, salgın hastalık vardı. Sefaletten ölenlerin sayısı, savaşta ölenlerin sayısını gölgede bırakıyordu. Ücretli askerlerden mürekkep birlikler, hiçbir dinî ve millî dâva peşinde olmaksızın, sırf para kazanmak için savaşıyorlardı. Nâmına savaştıkları Alman halkına, bilhassa köylüsüne revâ görmedikleri hiçbir zulüm yoktu. Bu garip ücretli imparatorluk ordusu, kendi peşinde, sayısının iki veya üç misli kadar bir fâhişeler topluluğu sürüklüyordu. Ailesi dağılan, erkekleri ölen her kadın, ücretli birliklerin peşine takılmak sûretiyle karnını doyurup ölmekten kurtulabiliyordu. İmparatorun ordusunda, birkaç hassa alayının dışında, üniforma denen şey meçhuldü. Her nefer ve subay, istediği, bulabildiği gibi giyiniyordu. Savaş bilgisi olan subay azdı. Taktik, hele stratejiden anlıyan hiçbir kumandan yoktu. Böyle bir ordunun değil dünyanın birinci savaş makinesi olan ve talim, terbiye, askerlik bilgisi ve disiplinin o asır için şahikasını teşkil eden Türk ordusuyla, fakat İsveç'teki gibi küçük, fakat iyi yetiştirilmiş bir orduyla başa çıkamıyacağı açıktı (Lavisse-Rambaud, V, 536-7).

Waldstein'ın bütün gayretlerine rağmen, kral IV. Christian'ın kumandasındaki Danimarka ordusu, Silezya ve Moravya'yı işgal etti. Danimarka kralının hedefi, Avusturya topraklarında dolaşan ve kudretli Türk birlikleriyle desteklenen Erdel prensi Ga-

bor'la birleşmekti. Fakat Waldstein, 25 nisan 1626'da Dassau meydan muhârebesinde, General Mansfeld'in kumanda ettiği Danimarka ordusunu yok etti ve IV. Cristian'ın projeleri suya düştü. Danimarka Başkumandanı, yaralı ve hasta bir halde Türkiye'ye sığındı ve yolda, daha Istanbul'a varamadan, Bosna'nın bir köyünde öldü (Lavisse-Rambaud, V, 538-9).

Avrupa'da Türkiye'yi en fazla ilgilendiren Almanya imparatorluğunun durumu, Otuzyıl Savaşları'nın daha yakından incelenmesiyle, en iyi şekilde ortaya çıkar. II. Osman devrinde savaşın Türkiye ile ilgili ilk safhalarını kısaca gözden geçirmiştik. Burada savaşın Avrupa tarihini birinci derecede etkiliyen ilk ve ikinci safhalarını hulâsa edeceğiz.

Otuzyıl Savaşı

Protestan Çekler'in, önce mezhep hürriyetlerini, sonra, eski Bohemya krallığını ihya etmek üzere İmparator'a baş kaldırmaları ve İmparator'un âsîleri tasavvur edebilecek en merhametsiz bir şekilde ezmesi üzerine başlıyan, alevlenen ve yayılan Otuzyıl Savaşı (1618 - 1648), Bohemya'nın harab olması ve Çekler'in eski haklarını bile kaybetmeleriyle gelişti. Çek toprakları, bedava veya bedava denecek fiatlarla Almanlar'a satıldı. İşte savaşın müstakbel kahramanlarından olan Wallenstein, bu şekilde fırsattan faydalandı ve büyük topraklar ele geçirdi. Protestanlar'a hak tanıyan 1609 tarihli imparatorluk fermânını kendi eliyle yırtan İmparator Ferdinand, 1621'de Calvin mezhebinin, ertesi yıl Luther mezhebinin rahiplerini ülkelerinden kovdu. Az sonra, Katolik olmıyan bütün tab'asını imha etmek veya doğrudan doğruya Avusturya arşidukalığına bağlı ülkelerden sürmek yolunu tuttu. Protestanlar, en çok, en kudretli Alman Protestan devleti olan Saksonya'ya gittiler. 1618'de 4 milyon olan Bohemya'nın nüfusunun 1648'de 800.000'e düştüğünü kaydetmek, mes'elenin ehemmiyeti hakkında bir fikir vermiye yeter. Çek asilleri, hemen bütün haklarından mahrum edildi. Katolik olan Çek asilleri bile takibattan kurtulamadı. Protestan'lığın Almanya'da kökünün kazınmak üzere olduğunu gören İngiltere, Holanda ve Danimarka gibi Protestan devletler, mes'eleye önce el altından, sonra açıktan açığa, nihayet şiddetle müdahale etmiye başladılar (B. S. Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi,* 32-3). Bohemya'dan sonra Palatinat'da da Protestanlar'ın imhaya başlanması üzerine, mezhep savaşı Kuzey Almanya'ya, bu şekilde de bütün Avrupa'ya yayıldı.

Wallenstein'ın İmparator'a hizmet arzetmesi, savaşın birinci

safhasının İmparator'un lehine kapanmasıyla neticelendi. Kont, sonra Dük Wallenstein, Bohemya'nın en zengin asılzâdesiydi. Gençliğinde İmparator'un ordusunda Türkler'e, Venedikliler'e, Erdelliler'e, Macar ve Çek âsilerine karşı başarıyla savaşmış, general olmuştu. İmparator'un şahsına bağlı ilk daimî orduyu kurmak görevini alan Wallenstein'ın bu hareketi, Protestanlar'ı dehşete düşürdü; fakat Katolikler'in de hoşuna gitmedi (Schiller, *Otuzyıl Savaşı,* H. Dilevurgun trc., I, 189-91). 1628'de, en eski Alman hânedanlarına mensub prenslerin topraklarına el koyarak gittikçe şişen Wallenstein, resmen İmparator'un kara ve deniz kuvvetleri başkumandanı oldu *(Aynı Eser,* I, 205). Alman Protestanları lehine savaşa giren Danimarka yenilerek kuzeye atıldı. Kuzeyin diğer Protestan devleti olan İsveç, henüz tarafsızdı (Schiller, 209).

Lübeck Sulhu, savaşın ilk safhasını İmparator lehine kapadı. Alman Protestanları ve onları destekliyen Danimarka ezildi. Fakat İmparator, 1629 fermânını yayınlamak sûretiyle, kapanmış gibi görünen mücadelenin yeniden ve daha şiddetle alevlenmesine yol açmak basiretsizliğini gösterdi. Bu fermanıyla İmparator, bundan böyle Katolik ve Protestan Alman devletleri arasında çıkacak anlaşmalarda tek ve meşru merci olarak kendisini gösteriyordu. 4 Katolik elektörle fazla ezilmiş olan Protestan Saksonya Elektörü, bu fermânı kabûl ettiler. Ancak diğer Protestan Alman devletçikleri, fermânın Protestanlar hakkında iyi niyet taşımıyan ifadesinden ürkerek direnmeye karar verdiler. İmparator'un elde ettiği üstünlüğü hoş görmiyen diğer Avrupa devletleri de Alman Protestanları'nı desteklemiye hazırdı. Nitekim İmparator, Augsburg şehrindeki 6 Protestan kilisesini kapatmak sûretiyle Protestan tab'ası hakkındaki niyetlerini belli etti. Wurtemberg Dukası, İmparator'un emriyle, el koymuş olduğu bir Katolik manastırını geri verdi. İsveç, savaşa girmeye hazırlandı.

İsveç gibi henüz büyük devlet sayılmıyan fakir bir kuzey ülkesinin bir an için Avrupa'ya şartlarını dikte etmiş görünen İmparator'a karşı hem de tecâvüzî bir savaşa girişmesi, kral Gustav Adolf'tan başkasının cesâretleneceği birşey değildi. Ancak Gustav Adolf, yıllarca bunun için çalışmış, küçük, fakat demirden bir disiplinin hüküm sürdüğü bir ordu vücûde getirmişti. Gustav Adolf, Rügen adasında Almanya'ya ayak bastı. Hızla Stettin üzerine yürüdü. Pomeranya dukası XIV. Bogisla, İmparator'un bitip tükenmek bilmez müdahalesinden usandığı için, İsveçliler'e karşı koymak niyetinde değildi. Nitekim Alman Protestanları —ki Kuzey Almanya'da mutlak çoğunluk onlardaydı— tedricen Gustav

Adolf'a katılmıya başladılar. İmparator'un ücretli askerleri, Katolik kiliselerinde bile kadınların ırzına tecâvüz edecek derecede zulüm ve yağmacılık yapıyor, bu hususta dost ve düşman, Katolik ve Protestan ayırt etmiyorlardı. Bu durumda Katolikler içinde bile İmparator'un siyâsetinden şikâyetler ayyûka çıkıyordu. Hattâ İmparator'un en sâdık generallerinden biri olan Schaumburg Kontu, askerlerinin hareketinden utanıp İmparator'a istifasını sunmuştu (Schiller, I, 253).

İmparator'un çoğu Hırvat asıllı olan askerlerinin Magdeburg şehrine reva gördükleri şeyler, burada anılmaya değer. Büyük şâir Schiller, bu faciayı şöyle tasvir ediyor (I, 276 v.dd.): «Bu boğazlama sahnesini belirtmeye, tarihin dili de, şiirin fırçası da kâfi değildir. Galiplerin vahşiliğini ne çocukların mâsumluğu, ne ihtiyarların müdafaasızlığı, ne gençlik, ne kadın olmak, ne mevki, ne de güzellik durduramadı. Kadınlar, kocalarının kolları arasından koparılarak, kızlar, babalarının dizleri dibine atılarak kirletildi. Müdafaasız kadınların biricik imtiyazı, iki katlı bir azgınlığa kurban edilmek oldu. Her tarafı kışkırtan bir çapulculuk hırsı karşısında, ne en gizli, ne en kutsal yerler sığınak olamıyordu. Bir kilisede, başı kesilmiş 53 kadına rastlandı. Hırvat ve Belçika birlikleri, çocukları ateşe atmakla, ana kucağındaki süt bebeklerine kılıç saplamakla eğleniyorlardı. Bu fecî manzara karşısında insanlık duyguları ısyân eden birkaç subay, Kont Tilly'ye artık boğazlamanın durdurulmasını söylemeye gittiler. Kont: «Bir saat sonra gelin, dedi; ne yapacağımı düşüneyim; bunca tehlike ve zahmetten sonra, askerin de eline biraz birşey geçmelidir». Bu vahşet, bu çapulculuk, yangının duman ve alevleri kesilinceye kadar aralıksız devam etti. Kargaşalığı arttırmak ve halkın mukavemetini kırmak için bâzı yerler, daha başlangıçta ateşe verilmişti. Sonra bir fırtına koptu. Alevler büyük bir hızla şehri sardı ve yangın umumîleşti. Duman bulutları, cesetler arasından tütüyordu... Yangın azalır azalmaz, İmparator'un askerleri, enkaz ve kül altını eşeleyip çapul yapmak üzere artmış bir iştahla geri döndüler. Bunların bir kısmı dumandan boğuldu. Birçoğu da, halk varını yoğunu mahzenlere sakladığından, büyük kâra kondu. Nihâyet 13 mayısta Tilly, ana caddelerdeki enkaz ve ölüler kaldırıldıktan sonra şehirde gözüktü. Şimdi insanın karşısına çıkan manzara tüyler ürpertecek derecede feciydi. Ölüler arasında sürüklenen çocuklar, yürek yırtıcı feryatlarla analarını, babalarını arıyorlar, süt bebekleri, ölmüş annelerinin memelerini hâlâ emiyorlardı. Sokakları temizlemek için, 6.000'den fazla ölüyü Elbe ırmağına atmak gerekti.

Ölü, diri, büyük bir insan kitlesi yangında yanmıştı. Ölülerin hepsi 30.000 kişiydi».

Bu facialar devam edip Alman Alman'ı boğazlarken, İsveç Kralı, Berlin'e gelmiş, Protestan olan Brandenburg Elektörü'ne misafir olmuştu. İsveç toplarının tehdidi altında Elektör Georg Willhelm, Kral'la, İmparator'a karşı bir ittifak imzalamaya ve Spandau'ı İsveç'e bırakmaya mecbur oldu. Bu sıralarda İsveç kraliçesi Maria Eleonora da 8.000 kişilik bir kuvvetle, zevcini desteklemek üzere Almanya'ya çıktı. İngiltere de Hamilton Markisi'nin kumandasında 6.000 asker göndererek Protestanlar'ın tarafını tuttu. İsveçliler, Elbe nehrini geçerek Orta Almanya'ya girdiler. Birçok Protestan Alman devleti, İmparator'a baş kaldırarak İsveç'in safında yer aldı. Bunların arasında Hessen-Kassel de vardı. İsveç Kralı, 35.000 kişiyle İmparatorluk kuvvetleri üzerine yürüdü. Tilly, Pappenheim ve Fürstenberg Kontu gibi ünlü generaller tarafından kumanda edilen imparatorluk ordusu, düşmanı karşılamak üzere ilerledi. İmparator'la İsveç Kralı, herbiri Almanya'nın yarısı tarafından tutulmak sûretiyle, savaşın talihini bu meydan muhârebesine bağlamışlardı. General Pappenheim, bizzat kralın kumanda ettiği İsveç orta kanadına yedi defa taarruz etti ve yedisinde de püskürtüldü. Bunun üzerine muhârebe meydanını terketti. Ancak Kont Tilly, ekserisi Sakson birliklerinden müteşekkil olan İsveç sağ kanadını bozdu. Saksonlar, İsveçliler'i ortada bırakarak darmadağınık kaçtılar. Zaferi elde ettiğini sanan Tilly, düşmanın işini bitirmek üzere, bu defa sol kanada yüklendi. Ancak orta kanatta duruma hâkim olan Gustav Adolf, derhal Tilly'nin üzerine yürüdü. Sonunda 7.000 ölü, 7.000 esîr ve 8.000 yaralı veren imparatorluk kuvvetleri, bütün toplarını ve ağırlıklarını bırakarak, muhârebe meydanından perîşân bir şekilde kaçtı. Yüzden fazla imparatorluk bayrak ve sancağı, muzaffer İsveçliler'in eline geçti. İsveç zâyiatı 2.500'den ibâret olup, bunun 2.000'ini Saksonlar teşkil ediyordu. 17 eylûl 1631'de Leipzig'in 8 km. kuzeyinde geçen bu muhârebe, savaşın seyrini değiştirdi. Halle'ye doğru kaçan Tilly ile Pappenheim, ancak 2.000 asker toplıyabilmişlerdi. Saksonya Elektörü, Leipzig'e, İsveç Kralı da Halle'ye girdiler. İmparatorluk ordusunun döküntüleri, Braunschweig'a sığındı.

Bu sırada Fransa'nın da İsveç lehine savaşa girişmesi, Almanya'nın mahvıyle neticelenebilirdi. Ancak Richelieu, olayların iyice gelişmesini ve hızlanmasını bekliyor, vaktinden önce yıpranmak istemiyor, son sözün kendisinde olmasını istiyordu. Nitekim zaferi kazanan İsveç olduğu halde, sulhu dikte eden Fransa ola-

caktır. Daha 6 temmuz 1630'da İsveç'le ittifak eden Fransa, henüz savaşa silâhla müdahaleden kaçınıyordu.

Almanya, ilk defa olarak yabancı bir kavim tarafından derinliğine işgal ediliyordu. İsveçliler, İmparator'u tamâmen ezmek fikrindeydiler. Gustav Adolf, Frankfurt'a geldi. İmparator'a başkaldırmış olan Nürnberg, Tilly tarafından kuşatılmıştı. Ancak imparatorluk başkumandanı, İsveçliler'in iyice yaklaştığını öğrenince muhâsarayı kaldırdı. Gustav Adolf, Ren sahillerini tuttu ve İmparator'un müttefikı olarak bu kıyıları savunan İspanyol birliklerini de ezdi. Gustav Adolf'un Almanya'nın en büyük nehrini, Ren'i, doğudan batıya doğru ilk geçtiği yere elinde kılıç tutan mermer bir arslan heykeli dikildi. Bu heykel, 70 yıl sonra Almanlar tarafından yıkılmıştır.

15 nisan 1632'de İsveçliler, Lech meydan muhârebesini de kazandılar. Bu muhârebede, imparatorluk başkumandanı Tilly öldü. Gustav Adolf, Bavyera'yı işgale başladı. Regensburg'u muhâsara etti. Bu muhâsarada Kral hafifçe yaralandığı gibi, müttefiklerinden olan Baden Markisi de öldü. Münih, teslim oldu. İsveçliler, İsviçre ve Avusturya'ya dayanmışlardı. Diğer taraftan Saksonya Elektörü de büyük zafer alayıyla Prag'a girdi. Protestanlar, İmparator'u mutaassıp bir Katolik siyâseti tâkıyb etmesi için teşvik eden Cezvit tarikatine karşı merhametsiz davrandılar. Gustav Adolf, Alman Protestanları'ndan da asker toplıyarak, 70.000 kişilik bir orduya sahib oldu. Viyana yolları açıktı. İmparator'un işi bitmiş sanılıyordu.

İmparator'u mahvolmaktan, Friedland - Gitschin dukası Wallestein (veya Waldstein)'ın dehâsı kurtardı. 1583 doğumlu Alman'laşmış bir Çek olan yeni imparatorluk başkumandanı, 1632 eylûlünde Gustav Adolf'u mühim kayıplarla geri püskürttü ve İsveç taarruzunu kırdı. İmparatorluk orduları, Saksonya'yı işgale başladı. Budin Beylerbeyisi'nin verdiği Türk birlikleriyle desteklenen Erdel Prensi Rakoçi (Rakoczy), İsveçliler'in işini kolaylaştırmak için güneyden imparatorluk topraklarını altüst ediyordu.

Gustav Adolf, savaşın kaderine tekrar hâkim olabilmek için 16 kasım 1632'de yeni bir meydan muhârebesi vermek mecburiyetinde kaldı. İmparatorluk ordusunun başında Wallenstein bulunuyordu. Vuruşma, pek şiddetli oldu. Gustav Adolf'un kumanda ettiği Protestan ordusunun sağ kanadı, imparatorluk ordusunun sol kanadına saldırdı. Gustav Adolf'un Fin birlikleri, Wallenstein'ın Leh ve Hırvat atlılarını dağıttı. Kral, yanında Sachsen - Lauenburg Dukası, yâni Protestan Alman hükümdarlarından biri

olduğu halde, bozulan düşmanın peşine takıldı. Ancak miyop olduğu için, düşmana haddinden fazla yaklaştığını farkedemedi. İmparatorluk ordusundan bir çavuş, yanındaki keskin nişancıya: «şu yaklaşan atlıyı vur, dedi; mühim bir adama benziyor.» Tüfek kurşununu yiyen Gustav Adolf'un sol kolu kırıldı. Kralın yaralanması telâş yarattı. Telâşı önlemek istiyen Kral, dayanmak istediyse de, atında duramıyacağını anlamıştı. Yanındaki Lauenburg Dukası'na, Fransızca olarak, kendisini kimseye sezdirmeden muhârebe meydanından çekmesini söyledi. Ancak Kral, muhârebe meydanından çekilemedi ve Hırvat atlıları tarafından öldürüldü. Korkunç haber hızla İsveç birlikleri arasında yayılmakla berâber, cesâretlerini kırmadı. Krallarının öcünü almak için, daha kahramanca savaşmıya başladılar. İsveç ve Fin alayları, düşmanın sol kanadını imha ettiler. Wallenstein'ın dehâsı, bozgunun önünü alamadı. Muavini General Pappenheim, ölüm derecesinde yaralandı ve ertesi gün öldü. Gustav Adolf'un yerine muhârebenin kumandasını üzerine alan Sachsen-Weimar dukası Bernhard, akşama doğru kesin zaferi elde etti.

38 yaşında muhârebe meydanında can veren Gustav Adolf, Almanya'da Protestan'lığın kökünün kazınmasına engel olmuştu. Onun büyük dehâsı, İsveç'i büyük devletler arasına koyduğu gibi, Charles-Quint derecesinde iktidar kazanmak istiyen imparatorun emellerine ebediyen set çekti. Askerlik tarihi bakımından, bütün Almanya'yı dolaşmak sûretiyle, Büyük Friedrich ve Napoléon Bonaparte'ın öncüsü oldu (Lavisse-Rambaud, V, 556-8).

Magdeburg başpiskoposluğuna hâkim olan İsveç, Kuzey Almanya Protestanları'nın büyük bir kısmını dinî egemenliğini de elinde tutuyordu. Bir müddet sonra Wallenstein da, imparatorluğun istikbalini kurtarmış adam sıfatıyla, öldürülerek tarihe karıştı. Wallestein, Schiller'in ünlü dramlarından birine mevzu olmuştur.

Wallestein'ın yerine başkumandanlığa, bizzat velîahd-prens Kral Ferdinand (müstakbel imparator III. Ferdinand) getirildi. Gallas Kontu, Ferdinand'ın muavini oldu. Wallenstein'ın ihtirasları İmparator'u korkutmuş, ordularını bu defa ancak oğluna teslim edebilmişti. Yeni başkumandan, Regensburg'u alarak düşmanı Tuna üzerinden ve Bavyera'dan atmaya girişti. İtalya'dan, İspanya'dan, Lorraine'den yeni birlikler getirilerek imparatorluk ordusu takviye edildi. Alman Protestanları'na kumanda eden Sachsen-Weimar dukası Bernhard ile İsveç kuvvetlerine kumanda eden General Horn, düşmana karşı koymak için Nordlingen'de

yeni bir meydan muhârebesi vermiye mecbur oldular. Protestan ordusu, İmparator'un ordusundan daha azdı. 6 eylûl 1634'te vuruşma başladı. Gallas Kontu'nun idaresinde bulunan imparatortorluk ordusunun kanatlarına General von Woerth ile Lorraine dukası Charles kumanda ediyorlardı. Protestan başkumandanı Dük Bernhard, oldukça ağır şekilde yaralandı. Muavini General Horn, esîr düştü. 6.000 Protestan askeri öldü. 6.000'i esîr düştü. Bunların içinde 3 general ve 14 albay vardı. 80 top, 4.000 araba dolusu ağırlık, 300 sancak ve bayrak ele geçiren Gallas Kontu, düşmanı tâkıybe başladı. Protestan döküntüleri Frankfurt'a, hattâ Strasburg'a kadar kaçtılar. Almanya'nın Protestan hükümdarcıkları, imparatorun intikamından titremeye başladılar.

İmparatorluk orduları, Bavyera'ya, Würtemberg'e, Renanya'ya girdiler. Hessen ve Thüringen de tehdîd altındaydı. Gustav Adolf'un eseri mahvolmuştu. Protestanlar'ı ezen İmparator II. Ferdinand, Orta Avrupa'nın mutlak hâkimi olmanın eşiğindeydi. Böyle bir Almanya, güneyde İspanya ile de müttefik olarak tabiatiyle ilk fırsatta Fransa'ya çullanacaktı. Fakat Richelieu'nün beklediği an gelmişti. İmparator'un savaşı kazanmasına müsâade etmiyecekti. Mayıs 1635 Prag Sulhu, Saksonya elektörlüğüne baş eğdirmek sûretiyle İmparator'a ilk diplomatik zaferini kazandırdı. Saksonya Elektörü, İsveç ittifakını bırakıyor, imparatoruna yeniden arz-ı sadakat ediyordu. Buna karşılık II. Ferdinand da, kudretli tâbiine lûtufla muâmele edip, onu diğer Protestan devletlerden ayırıyor, Elektör'ün oğluna Magdeburg başpiskoposluğunun idâresini veriyor, Saksonya ve Silezya'da Katolikler'in yanında Protestanlar'ın da yaşamasına ve eşit hak sâhibi olmasına müsaade ediyordu. Elektör, imparatora baş kaldıracak her Alman hükümdârına karşı ordusuyla imparatorluk kuvvetlerine katılmıya da râzı oluyordu. Az zamanda âsî Alman devletlerinin çoğu ve en mühimleri, Brandenburg Elektörü (Hohenzollernler), Mecklenburg, Anhalt, Braunschweig Dukaları, Hansa şehirleri (Hamburg, Bremen, Lübeck), Saksonya'yı taklid ederek imparatorlarıyla barışıp sadakatlerini bildirdiler. Würtemberg, Sachsen-Weimar ve Hessen-Kassel Dukaları, İsveç ve Fransa ile ittifaklarını bozmamakta ve imparatorlarına karşı vazıyet almakta direndiler. İspanya, İmparator'u Protestanlar'a tâviz vermekle suçladı ve Prag Sulhu'nun şartlarını beğenmediğini resmen Viyana'ya bildirdi. Zira savaşın sonunda en kudretli Hıristiyan devleti olarak ya eskisi gibi İspanya ortada kalacak veya Fransa, bir buçuk yüzyıldan beri işgal ettiği bu mevkiden İspanya'yı indirecekti. Nüfus ve coğrafya konuşu bakımından bu rolün, ne kadar askerî kudret sâhibi olursa olsun, İsveç tara-

fından oynanamıyacağı açıktı. Şimdi Fransa'ya, 1635'teki durumu 10 yıl içinde tersine çevirmek düşüyordu. Taliin bir lûtfu olarak da Fransa'nın başında, tarihinin en büyük devlet adamı olan Kardinal Richelieu bulunuyordu.

Önce 14.000 asker göndererek Protestanlar'ı desteklemiye karar veren Richelieu, 19 mayıs 1635'te İspanya'ya harb îlân etti. Lorraine'in fethinden beri Almanya'ya iyice sokulan Fransa için, Kolonya'nın, Almanya'nın en büyük kültür merkezlerinden birini işgali zor olmadı. 28 nisan 1635 Compiègne muâhedesi ile Fransa ile İsveç, Almanya ile ayrı ayrı sulh yapmamaya, sulh şartlarını birlikte dikte etmeye karar verdiler. Kardinal Richelieu, az zaman içinde Avrupa'da Habsburglar'ın bütün düşmanlarını, şu veya bu şekilde Almanya ve İspanya'ya karşı bileştirmeye muvaffak oldu. 1635 eylûlünde Lehistan'la savaşa son veren İsveç, o taraftan müsterih olarak, kuvvetlerini Almanya üzerinde birleştirdi. 8 şubat 1635'te Fransa-Holanda ittifakı akdedildi. Holanda, Artois ile Luxemburg eyâletlerinin, İspanya sömürgesi olan Belçika'dan Fransa'ya geçmesini kabûl etti. Artık Fransa'ya, bu eyâletleri fethetmek düşüyordu. Venedik, tarafsızlığını sıkı bir şekilde korumaya çalışıyordu. Temmuz 1635 Rivoli muâhedesi ile, Savoie dukalığı da Fransa'nın safında yer aldı. Savoie, İspanya ile savaşa girmek şartıyla, Lombardiya'yı ilhak edecek, Franca, bu ilhâkı tanıyacaktı. Richelieu, müttefiklerinin önüne bu gibi parlak hayaller atıyor, onları kazanmasını ve siyâsetine râm etmesini biliyordu. Monaco Prensi bile, Fransa himâyesine girdi. Artık Kardinal : «une paix générale avec une garantie mutuelle pour l'advenir, ce qui serait un siècle d'or et comme le temps d'August» diyor, Avrupa'da sulhu dikte etmiye hazırlanıyor, «Roma sulhu»nu bin beşyüz yıl sonra canlandırmak istiyordu (Lavisse-Rambaud, V, 565-6).

Bununla berâber Fransa'nın muntazam bir ordusu yoktu ve İspanyol ordusuyla boy ölçüşebilmekten uzaktı. IV. Henri zamanından beri —iç savaşlar müstesna— bir harbe girilmemişti. Birkaç yıl içinde iyi bir ordu vücûde getirmek îcâb ediyordu. Nitekim 1635 ve 1636 yılları, Fransa orduları için felâketli oldu. Kötü kumanda edilen, talim ve terbiyeden mahrum, salgın hastalıklar ve açlıkla kemirilen Fransız ordusu, birçok defa yenildi. Alman ordusunun durumu, Fransız ordusununkinden iyi ve üstündü. İmparator, Sachsen-Weimar dukası Bernhard'ı da yendi ve Ren'in sol kıyısına attı. Duka, 25 ekim 1635 Saint-Germain muâhedesi ile, yıllık 4 milyon lira (livre) karşılığı Fransa'nın emrine 18.000 kişi-

lik bir kuvvet vermeyi kabûl etti. Buna karşılık kendisine savaşın sonunda Alsace umumî valiliği verilecekti (Lavisse-Rambaud, V, 567-8).

1636'da Kardinal ve Belçika umumî valisi Infant Don Fernando'nun (yâni bir Habsburg prensinin) kumandasındaki İspanyol ordusu, Fransızlar'ı yendi. İspanyollar, Picardie'yi işgal ettiler ve Paris kuzeylerine kadar sokuldular. Fakat bu andan itibâren Fransa'nın ve müttefiklerinin talihi değişti. Mareşal de la Force'un kumandasındaki 60.000 kişilik bir Fransız ordusu, İspanyollar'ı Kuzey Fransa'dan çıkardı. General Gallas ve Lorraine Dukası'nın kumandasındaki Alman kuvvetleri, Fransa'nın en değerli eyâletlerinden Burgonya dukalığını işgal etmişler ve dukalığın başkenti Dijon'u ele geçirmişlerdi. Fransızlar, Almanlar'ı da Burgonya'dan kovdular. Baner'in kumandasındaki İsveçliler ise, Wittstock meydan muhârebesinde Almanlar'ı ezdi. Tam bu sıralarda, 1637 şubatında imparator II. Ferdinand öldü ve yerine oğlu III. Ferdinand geçti (Lavisse-Rambaud, V, 568). Schiller, II. Ferdinand'ı şöyle tasvir etmektedir (II, 273-4) :

«Bu hükümdar, 59 yaşında öldü. Hâkimiyet hırsı yüzünden açtığı savaş, kendisinden daha uzun ömürlü çıktı. 18 yıllık saltanatı süresince kılıcı elden bırakmamış, imparatorluk asâsını tuttuğu müddetçe barış nimetini tatmamıştı... Tarihte II. Ferdinand'dan beter musibetler yok değildir. Fakat 30 yıllık savaşı tek başına alevliyen yalnız bir kişi çıkmıştır. Ancak bu derece felâketli sonuçlara kapı açabilmek için, bu bir kişinin ihtirasının da maalesef böyle bir zamâna, böyle hazırlıklara ve böyle ikilik tohumlarına rastlaması gerekiyordu. Zaman bir barış zamanı olsaydı, bu kıvılcım körüklenmez, devrin rahatlığı, bir tek kişinin ihtirâsını boğmıya yeterdi. Halbuki burada bahtsız kıvılcım, kule gibi yığılmış ve çoktandır toplanmış yakıt kümesine düşmüş ve Avrupa, tutuşmuştu.»

Schiller'in, II. Ferdinand'ı bu derece şiddetle kötülemesi, bu imparatorun çıkardığı Otuzyıl Savaşı sonunda Alman birliğinin iki yüzyıldan fazla bir zaman için sarsılıp gevşemesi ve Fransa'nın Avrupa politikasına hâkim kılınması yüzündendir.

Richelieu, az zaman içinde 120.000 kişilik bir orduyu cephelere sürmiye muvaffak oldu. Fransızlar, Belçika'daki İspanyollar'ı, Türk birlikleriyle desteklenmiş Erdelliler de, Avusturya'daki Almanlar'ı tehdid ediyorlardı. Banner'in kumandasındaki İsveçliler, bir hamlede Bohemya'yı, Silezya'yı ve Moravya'yı işgal ettiler. Slo-

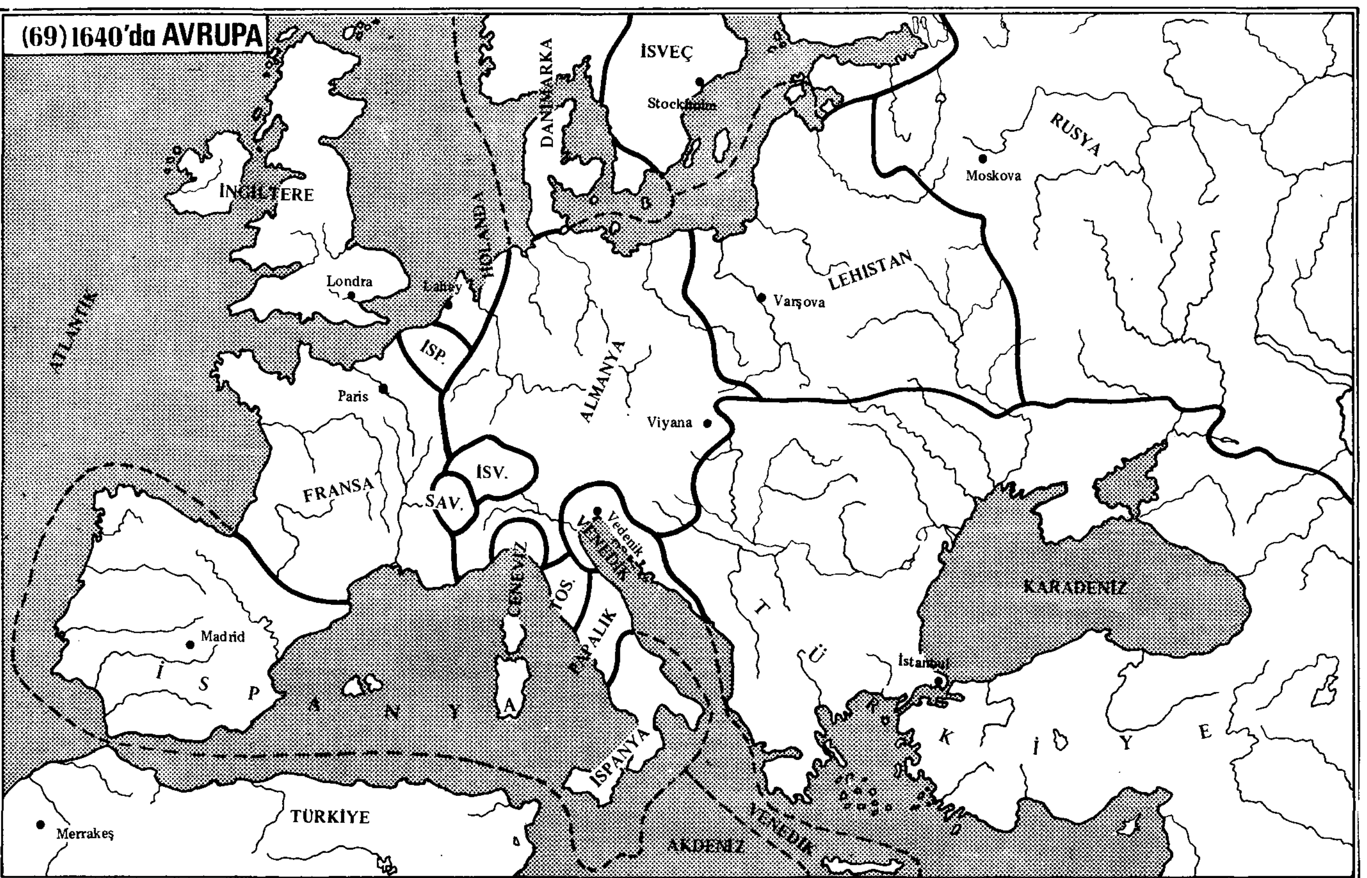
vakya, Türk-Erdel işgalindeydi. Bu sûretle imparatorluk kuvvetleri, bugünki Çekoslovakya'yı teşkil eden hemen bütün topraklardan atılmış oluyordu. Bu hengâmede bâzı şehirler o derecede tahrîb edildi ki, haritadan silindi ve zamânımıza kadar bir daha kurulmamak üzere tarihe karıştı. Ormanlara sığınan yüzbinlerce köylü, ele geçirildikçe hayvanlar gibi öldürülüyorlardı. 28 şubat 1638'de İsveçliler, Rheinfeld meydan muhârebesini kazanamadılarsa da General Baner, mart içinde Brisach yakınlarında General von Woerth'ün kumandasındaki imparatorluk umûmî karargâhını bastı. İmparatorluk başkumandanı, bütün kurmayıyla berâber İsveçliler'e esîr düştü (Lavisse-Rambaud, 569).

Otuzyıl Savaşı sırasında yalnız Erdel Prensi'ni desteklemekle yetinen ve İsveç'le dostça münasebetler kuran Türkiye'nin bu pasif durumudur ki, İmparator'u bütün bütüne mahvolmaktan ve Alman imparatorluğunu dağılmaktan kurtardı (Lavisse-Rambaud, 866-7).

Savaşın son safhasını, Sultan İbrahim devrinde ele alacağız. Savaşın bütün nîmetlerini İsveç'le Fransa topladı. Gustav Adolf'la Richelieu gibi iki müstesnâ dehâya sâhip olan bu devletlerin önünde şan ve şeref yılları açıldı. IX. Karl'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Gustav Adolf, Lehistan kralı olan amcasının İsveç tahtı üzerindeki iddialarına son vermek üzere 1621'de Livonya ve Kurland'ı, Baltık ülkelerini işgal etmekle askerî hayâtına başlamıştı. 1626'da Doğu Prusya'yı aldı. 1627 ve 1628'de iki defa Leh başkumandanı General Koniecpolsky'ye yenilmekle berâber, işgal ettiği ülkelerden çıkarılamadı. 1628'de İsveç donanması, Baltık Denizi'nde, Leh donanmasını imha etti. Bu tarihten sonra da Lehistan bir daha donanma yapmadı ve asırlarca, tamâmen bir kara devleti durumunda kaldı. 1629'da Lehistan, İsveç'e yenildiğini açıktan açığa kabûl etti. Livonya'dan başka Doğu Prusya'daki Elbing limanını da İsveç'e bıraktı. Buna karşılık, Stumsdorf muâhedesi ile, diğer işgal ettiği Leh ülkelerinden çekildi. İşte Lehistan üzerinde silâhlarını bileyen Gustav Adolf, Almanya'yı yenerek İsveç'i bu sûretle büyük devletler arasına soktu (Lavisse-Rambaud, V, 716).

Otuzyıl Savaşı'nın Fransa bakımından kahramanı olan Richelieu'ye gelince, 1585'te doğmuş, 1608'de 23 yaşında piskopos olmuştu. Daha IV. Henri tahtta bulunuyordu. 1616'da bakan oldu. 1622'de kardinalliğe, 12 ağustos 1624'te 39 yaşında başbakanlığa yükseldi. Kudretli bir merkeziyetçilik kurdu. Fransa'yı tabiî sınırlarına kavuşturmak politikasını ortaya atarak İspanya ve Alman-

ya Hasburgları'na cephe aldı. Fransa; İspanya, Belçika ve Almanya sınırlarından Habsburglar tarafından çevrilmişti. Richelieu, bu çerçeveyi kırıp parçalamak sûretiyle, Fransa'yı birinci Hıristiyan devleti yapmak çabasına girişti. Muhaliflerini merhametsiz bir şekilde ezerek gittikçe güc kazandı ve bu güçle Otuzyıl Savaşı'na müdâhale etti. Fransa'yı tam mânâsiyle millî bir siyâset tâkıyb etme yoluna soktu. Genç kral XIII. Louis, hiç sevmediği başbakanını, bu yüzden azletmek yoluna gitmiyerek Capet-Bourbon hânedânının azametini sağladı. I. François'dan sonra IV. Henri'nin kalkındırıp geliştirdiği Fransa'yı Richelieu, ölürken, artık Avrupa'nın en mühim Hıristiyan devleti derecesine yükseltmişti, 1648'den 1763'e kadar bir asırdan fazla, Fransa'yı bu sıfatından hiçbir düşmanı mahrum edemedi. 1763'te İngiltere, Fransa'yı alt ederek onun yerine geçebildi. Bu sûretle Ortaçağ'dan itibaren en güçlü Hıristiyan devleti olarak sırasıyla Venedik, İspanya, Fransa ve İngiltere tarih sahnesine çıkmışlardır.

(69) 1640'da AVRUPA
İSVEÇ
Stockholm
DANİMARKA
RUSYA
Moskova
İNGİLTERE
HOLANDA
LEHİSTAN
Londra
Lahey
Varşova
İSP.
ATLANTİK
ALMANYA
Paris
Viyana
İSV.
FRANSA
SAV.
Vedenik
VENEDİK
CENEVİZ
TOS.
KARADENİZ
PAPALIK
Madrid
T Ü R K İ Y E
İstanbul
İ S P A N Y A
İSPANYA
TÜRKİYE
Merrakeş
AKDENİZ
VENEDİK

N E T İ C E

XVII. ASIR ORTALARINDA TÜRKİYE

IV. Sultan Murad'ın tarih sahnesinden çekildiği 1640 Türkiyesi, tam yarım asırdır duraklama devresindedir. Gerileme ve çözülmenin tohumları iyice filiz vermiştir. Hâile-i Osmâniye, yâni Genç Osman fâciası, inhitatın nasıl devletin ana müesseselerini sardığını açıkça ortaya koymuştur. Osmanlı Türk cemiyeti, birliğini zedelemiş, şahıs menfaati cemiyet ve devlet menfaatinin üzerine çıkmıştır. IV. Murad'ın dehası imparatorluğu daha vahîm neticelerden korumuşsa da, bu hükümdarın devletin kudretini ancak tedhiş siyâsetiyle sağlıyabilmesi, kuvvetli şahsiyeti vaktinden çok önce tarih sahnesinden çekilince, anarşinin pek az zamanda tekrar geri gelmesine sebeb olmuştur. Avrupa'da bu yüzyılda en büyük Türk düşmanı olan Almanya ile İspanya'nın Otuzyıl Savaşı'nın kritik anlarından faydalanmak düşünülmeksizin serbest bırakılması, Türkiye'nin geleceği için büyük zararlar vermiştir.

Şiir ve mûsikinin ve diğer güzel san'atların bütün bütün parladığı, mimarî gibi tekniğe dayanan san'atların da henüz herhangi bir gerileme alâmeti göstermediği bu yıllarda, zayıflıyan, yıpranan ve gevşiyen Türk cemiyeti, yâni imparatorluğun kurucusu ve hâkimi olan Batı Türkleri, bir önceki yüzyıldan pek bâriz şekilde farklı olarak, eskisi gibi çeşitli alanlarda birinci sınıf şahsiyetlerin gelişip hizmet edebilmelerini önlemiştir.

Buna karşılık Avrupa, Otuzyıl Savaşları'nın perişanlığı arasında, okyanuslara gittikçe daha büyük ölçüde el atabilmesi, ilim, teknik ve tefekkür alanlarında gelişmesi sebebiyle, ileriki yüzyıllardaki büyüklüğünün temellerini pek sağlam bir şekilde atmıştır. Henüz Türkiye, İran, Hindistan Türk imparatorlukları ile Çin gibi Asya devletlerinin yanında mütevazı birer teşekkül olan büyük Avrupa devletleri, nüfus ve toprakça fakirliklerini, deniz ticareti ve sermaye terakümü sâyesinde telâfi edip serpilip güçlenme yolunu tutmuşlardır.

DOKUZUNCU KİTAP

XVII. Asrın Ortaları

(1640 - 1683)

I

SAMUR DEVRİ: SULTAN İBRAHİM DEVRİ'nde TÜRKİYE'NİN İÇ MESELELERİ (1640 - 1648)

Sultan İbrahim'in Tahta Çıkması (9 Şubat 1640 Sabahı) ve Şahsiyeti

IV. Sultan Murad, 8 şubat 1640 akşamı saat 8'de öldü. Aradan bir saat geçmeden durum Kösem Mâhpeyker Vâlide Sultan'a bildirildi ve o da, Velîahd-Şehzâde İbrahim'e bildirmek üzere Velîahd Dairesi'ne yollandı. Kösem Vâlide, Sultan Murad'ın annesi olduğu gibi, Sultan İbrahim'in de annesiydi. Bu sırada 45 yaşlarındaydı; iktidar hırsıyla yanıyordu; kendisini siyâsetten uzaklaştıran oğlu IV. Murad'ın ansızın ölümüyle, zayıf karakterli olan diğer oğluna tahtın açılmasını sevinçle karşılamıştı; IV. Murad'ın çocukluk yıllarındaki saltanat nâibeliğinin tadını unutamamış, o zamandan beri servetini daha da arttırarak yeniden siyâsete girmeye hazırlanmıştı. Sultan İbrahim, Osmanoğulları denen ulu hânedânın biraz da tesadüfen hayatta kalmış tek şehzâdesiydi. 24 yaşını 3 ay ve 5 gün geçiyordu. Ağabeyi IV. Murad'dan 3 yıl, 3 ay, 9 gün küçüktü. IV. Murad'la arasında bulunan 3 ağabeyi, Velîahd-Şehzâde Bâyezid, Velîahd-Şehzâde Kasım ve Şehzâde Süleyman, IV. Murad'ın kandökücülüğüne kurban gitmişlerdi. Bu pek değerli üç kardeşinin başını yiyen ve imparatorluğa eski düzenini vermek için genç yaşında hayatını tüketen IV. Murad, kardeşlerinin tek değersizi olan en küçüğüne taht yolunu açmıştı. Bu en küçük kardeşini de ortadan kaldırmak için, hiç olmazsa bir şehzâdesinin belirli bir yaşa gelmesini beklemiş, fakat 7 kızı gelinlik yaşa eriştikleri hâlde hiçbir oğlu 3-4 yıldan fazla yaşamamıştı. Bütün bu tesadüfler, zavallı Sultan İbrahim'i «Cihan Tahtı»na itmişti. Her gün cellât bekliye bekliye Şehzâde İbrahim'de âsap nâmına birşey kalmamıştı. Hele birbiri ardından pek değerli üç ağabeyinin boğulduğunu gördükten sonra, hayâtının pamuk ipliğine bağlı olduğunu anlamıştı. Bu hava içinde iyi tâlim ve terbiye de görmemiş, hocalarından faydalanamamıştı. Basit birkaç beyit yazmaktan

fazla bir edebî varlık gösteremediği gibi, devlet teşkilâtı hakkındaki bilgisi de mahduttu. Yalnız Osmanlı tarihi öğrenmişti. Osmanlı Sarayı, şimdiye kadar eğitimi bu derece sınırlı olan hiçbir şehzâde görmemişti. Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ilk işlerinden biri, genç hükümdara imparatorluk müesseselerinin anahatlarını belletecek bir lâyiha sunmak olacaktır; bu pek değerli vesika bugün elimizdedir.

Sultan İbrahim, müzmin başağrısından şikâyetçiydi. Bu derdi, hayâtının sonuna kadar çekti. Aşırı hareketlerini, bu hastalığına bağlamak mümkindir. Ancak «deli» değildi. Şuur bozukluğuyla alâkası yoktu. «Deli» olduğu, son zamanlarda kendisine yakıştırılmıştır. Gene son zamanlarda birçok tarihçi, Sultan İbrahim'in *réhabilitation*'unu yapmaya çalışmıştır. Sultan İbrahim çağı, orijinal vesikalardan incelendiği, XVII. yüzyılda bulunduğumuz unutulmadığı takdirde, bu hükümdarın iâde-i îtibâr etmesi mümkindir. Zira onun yaptığı aşırı hareketlerin çok daha fazlasını yapan birçok çağdaş hükümdar göstermek kaabildir. Çar «Deli» Petro, ondan bir asır sonra, Sultân İbrâhîm'e rahmet okutacak çılgınlıklar ve zulümler yapmış, ancak devletine unutulamaz şekilde hizmet ettiği için «Büyük» diye anılmıştır. Sultan İbrahim devrini yazanlar, başta Şeyhulislâm Karaçelebî-zâde Abdülaziz Efendi'nin *Zeyl-i Ravzatu'l-Ebrâr*'ını esas almışlardır. Abdülaziz Efendi ise, hislerine mağlûb, kindar bir adamdı ve Sultan İbrahim'in hal'i ve katlinden birinci derecede sorumlu olduğu için, bu hükümdarı tek taraflı bir şekilde kötülemek sûretiyle nefsini savunma yolunu tutmuştur. «Müverrih» Ahmed Refik Altınay, bir eserinin başlığı olan *Samur Devri*'ni, padişahın bu kürke ibtilâsını düşünerek Sultan İbrahim devrine isim yapmıştır. Sonradan gelen târihî roman yazanlar, padişahın sakalına inci dizdirdiği gibi bol hayallerle bu «Samur Devri» ni âdetâ karikatürize etmişlerdir.

Sultan İbrahim tahta çıktığı zaman, tamâmen «azıtmış» değildi. Tedricen nasıl azdırıldığını, bu bahsimizde göreceğiz. Tahta oturduğu zaman söylediği şu şözler, dikkate değer : «El-hamdü'li'laah yâ Rab ki, benim gibi za'îf kulunu bu makaama lâyık gördün. Yâ Rab, eyyâmımda (saltanatım sırasında) ümmeti (milleti) hoş-hâl eyle ve birbirimizden hoşnûd eyle!» Bilhassa son üç kelime, fazlasıyla ilgi çekicidir. Çünki «ilâhî hukuk» teorisinde hükümdar, Tanrı tarafından milletinin başına geçirilmiştir ve mükellefiyet tek taraflıdır; hükümdar, ancak Tanrı'ya hesap verir.

Annesi Kösem Vâlide, Sultan İbrahim'in dairesine girip kendisini tahta dâvet edince, anne ile oğul arasında acıklı bir çekişme oldu. Sultan İbrahim, ağabeyinin kendisini tecrübe etmek is-

tediğini sandı : «Siz bana mekr-ü âl edersiz, dedi; bana taht-u saltanat gerekmez; karındaşım sağ olsun; benden ne istersiz?». Ve derhal dairesinin kapısını kilitledi. Vâlide-Sultan, kilidi kırmak ve oğlunu koltuklamak sûretiyle Sultan İbrahim'i Velîahd Dairesi'nden çıkarabildi. Bin zorlukla Sultan Murad'ın yatak odasına geldiler. Atlantik'le Hind Okyanusu arasında uzanan muazzam imparatorlukta titretmedik yürek bırakmıyan IV. Murad Han, yüzü örtülü yatıyordu. Örtü kaldırılıp heyecandan titremekte olan yeni hükümdara ağabeyinin yüzü gösterildi. Sultan İbrahim, baktı, baktı, sonra çekildi. Fakat kapıdan tekrar döndü. Örtüyü tekrar kaldırıp ağabeyinin mehabetli yüzüne bir daha baktı. Ondan sonra gözlerine inandı. Padişah olduğunu anladı. Fakat heyecandan bitmişti. Gece cülûs töreni yapılmasını istemedi. Tören, ertesi sabaha, 9 şubat gününe bırakıldı. Aynı gün, Sultan Murad'ın pek muhteşem cenâze töreni yapıldı. Bütün vezirler, ulemâ efendiler, ocak ağaları ve halk, ağlıyordu. Asrının en büyük hükümdarı, Sultanahmed Camii'ne götürüldü ve babasının türbesine gömüldü.

Sultân İbrâhim'in cülûsunu Osmanlı târihçileri şöyle anlatmışlardır :

Sultan İbrahim'in Cülûsu

8 şubat 1640 akşamı saat sekizdi. Topkapı Sarayı'nda esrarlı, derin, bir bakıma korkulu bir sessizlik hüküm sürüyordu. İki haftadan beri padişah, gittikçe ağırlaşan bir hastalıkla yatağa serilmişti. Baş ucunda yalnız birkaç Enderûn subayı bekliyordu. Hekimbaşı, son muayenesini yapmış, birkaç saat önce ayrılmıştı. «Cihan Padişahı», «Bağdad Fâtihi» Dördüncü Sultan Murad Han, can çekişiyordu. Nefesi çok hafiflemişti. Bir Enderûnlu, hafif sesle Kur'ân okuyordu. Gözlerini hükümdârın yüzünden ayırmayan Silâhdar Siyâvuş Ağa, birden heyecan ve teessürle titredi.

Murad Han'ın şahin bakışlı elâ gözleri hafifçe kaymış, sonra birden sâbitleşmişti. Silâhdar, büyük bir saygıyle yaklaştı. Hükümdârın göz kapaklarını kapadı. Yüzünü örttü. Osmanlı tarihinin bir safhası kapanmış, asrının en büyük Türk padişahı henüz 28 yaşını doldurmadan ölmüştü.

Enderûn subayları, yaşlı gözlerle ölüm döşeğini seyrediyorlardı. Hâfızalarında bir an için Sultan Murad'ın şanlı saltanatının bütün menkıbeleri canlanmıştı. Kulaklarında Nef'î'nin tantanalı mısrâları çınlıyordu :

Sultan Murâd-î kâmrân efser-dih-û kişver-sitân
Hem pâdşeh hem kahramân sâhib-kırân-î Cem-haşem
Gâhî ki ol şîr-î yelê hışm île tîğ âlır/ele
Ôlur cihan pür-zelzelê bastıkca meydânâ kadem

Şu dakikalardan itibâren artık «Cennet-Mekân» diye anılacak olan bu hükümdar, pek müstesnâ bir şahsiyetti. Tanrı tarafından özenilerek yaratıldığı söylenebilirdi. Beden gücü, silâhşörlüğü ve biniciliği, ağabeyi Sultan Osman Hân'ı bile geçmişti.

Şimdi bütün Avrupa, rahat bir nefes alacaktı. İki seferde Acem Şâhı'nın kârını itmâm edip Kasr-ı Şîrîn sulhunu yapan civan padişahın, artık Avrupa'ya geçmesi bekleniyordu. Daha 17 yaşındayken kendisiyle görüşen Venedik Balyozu, Sultan Murad'ın zekâsından ve sertliğinden ürkmüştü. Makyavel'i okuduğunu, istikbalde büyük işler yapacağını, Avrupa için çok tehlikeli olabileceğini bildiren raporunu, daha 1630'da Venedik Senatosu'na göndermişti.

Bütün bu menkıbeler, şimşek sür'atiyle Has Oda subaylarının hâfızasında canlandı. Şimdi Cennet-Mekân'dan boşalan Cihan Tahtı, Velîahd-Şehzâde İbrahim'e kalacaktı. Zâten başka hiç bir şehzâde yoktu. Sultan Murad'ın şehzâdeleri çok küçük yaşta ölmüş, ancak birkaç kızı hayatta kalabilmişti. Elemli vakayı, artık dakika kaybetmeden Sadrâzam'a bildirmek gerekiyordu.

Sadrâzam Kara Mustafa Paşa, telâşla Enderûn-ı Hümâyûn'a girdi. Silâhdâr-ı Şehriyârî Siyâvuş Ağa'nın yüzünü görür görmez vaziyeti kavradı :

— Bre hây Murad Han! diye teessürünü açıkladı. Kapı Ağası'na Velîahd-Şehzâde'yi dâvet etmek üzere emir verdi.

Kapı Ağası, telâşlı bir saygıyla Velîahd'in dâiresine girdi :

— Şehzâdem, dedi; mübârek başınız sağ olsun! Birâder-i sâ'dahteriniz Sultan Murad Han, Dâr-ı Bakaa'ya gitti. Taht-ı saltanat sizindir, buyrun!

Sultan İbrahim'de renk attı. Yıllardan beri beklediği âkıbetin gelip çattığını sanarak sapsarı kesildi. Beklediği âkıbet, elbette üç ağabeyi, Şehzâde Bâyezid, Şehzâde Süleyman ve Şehzâde Kasım gibi boğulmaktı. Başka ne gibi bir âkıbet bekleyebilirdi? Sultan Murad, 28 yaşındaydı ve devletin en sağlam bünyeli adamıydı. Daha yarım asır saltanat sürse gerekti!

Zâten birkaç yıl önce ağabeyi Sultan Murad, onu ortadan kaldırmak istememiş miydi? Anneleri Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan, «Murad Han» denen kanlı kaatil padişaha zorlukla mâni olabilmişti. Gerçekte hayâtını annesinin değil, başka şehzâde bulunmaması vâkıasının kurtardığını çok iyi biliyordu. Murad Hân'ın bir şehzâdesi az çok yetişmiş yaşa gelir gelmez, ağabeyi ona da aman vermeyecekti. Ama takdîr-i Hudâ, Sultan Murad'ın bütün şehzâdeleri, doğmalarından az sonra ölmüşlerdi. Sultan Murad da, kendisine bir şey olur, Hânedân-ı Âl-i Osman kesilir korkusuyla, zâten şahsiyetini küçümsediği kardeşi Sultan İbrahim'i hayatta bırakmıştı.

24 yaşında olan İbrahim Han, direnecekti. Varsın cellâtlar dairesine gelsindi. Dışarıya çıkmayacaktı. Kapı Ağası'na sert bir sesle :

— Siz bana mekr-ü âl edersiz, dedi; bana taht-u saltanat gerekmez! Karındaşım sağ olsun! Benden ne istersiz?

Vâlide-Sultan'a haber uçuruldu. Kösem Mâhpeyker, 45 yaşına gelmişti. Oğlunun öldüğü bildirildiği zaman kılı kıpırdamamıştı. Hattâ ümitli bir sevinç benliğini kaplamıştı. Sultan Murad, annesini de kardeşi gibi dâiresinde âdetâ hapsetmişti. Hele devlet işlerine karışmasını kesin şekilde yasaklamış, hattâ siyâsete karışırsa âkıbetinin iyi olmayacağını söyleyip tehdid etmişti. Şimdi taht sırası diğer oğlu Sultan İbrahim'deydi. Elbet onun devrinde daha iyi günler görecekti. Bu hayal içinde, hızla Harem koridorlarını geçti. Oğlunun dairesine girdi :

— Arslanım, dedi; başın sağ olsun! Karındaşın öldü, gel çık, saltanat sırası sendedir!

Sultan İbrahim'in annesine de zerre kadar itimadı yoktu. Ağabeyi Şehzâde Kasım boğulurken mâni olabilmiş miydi? Kasım da, Sultan Murad gibi, kendisi gibi, Kösem'in oğlu değil miydi :

— Çıkmazım, diye cevap verdi. Var git Vâlide, sen bu işe karışma!

Kösem Sultan, padişah oğlunun öldüğüne yemin etti. İbrahim Han, yemine de inanmadı. Kösem, Kur'ân-ı Kerîm getirtip öptü, bir daha yemin etti. İbrahim, buna da ehemmiyet vermedi. Hiç 28 yaşındaki civan ağabeyi ölür müydü? Elbette başına bir iş getirmek için uğraşıyorlardı.

Kösem, Kapı Ağası'na işâret etti. Velîahd-Şehzâde'nin iki koltuğuna girdiler. Bu şekilde birkaç adım sürüklemeye muvaffak

oldular. Bir Osmanoğlu'na dokunmak, akıl almaz bir suçtu. Sultan İbrahim, kanlı gözlerle Kapı Ağası'na baktı :

— Bre hain pezeveng, dedi; ben sana gösteririm!

Kösem :

— Arslanım, dedi; var, kendi gözlerinle nazar eyle! Karındaşın ölmüştür. Ben seni elbet taşra çıkartırım. Zorluk gösterip Hânedân'ının ırzını pâymâl eyleme!

Sultan İbrahim'in azmi kırıldı. Annesine dayanarak dairesinden çıktı. Demirkapı'ya yaklaşırken Kapı Ağası koştu, burada bekleyen Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'yı etekledi :

— Devletlüm, dedi; Vâlide Hazretleri irâde buyururlar, İbrâhîm Hân uzaktan sizi bostancıbaşı zannedip havfeyler, devletle taşra teşrif buyrun!

Gerçekten sadrâzamların Demirkapı'ya kadar gelmeleri âdet değildi. Ancak bostancıbaşı, padişahın Saray hakkındaki emirlerini almak için Harem eşiği sayılan bu kapıya gelirdi. Kara Mustafa Paşa, çekildi.

Sultân İbrâhim, dehşet içinde, ağabeyinin yatak odasına girdi. Sadrâzam, bu odaya gelmişti. Velîahd-Şehzâde, Kara Mustafa Paşa'nın heybetli vücudunu görünce ürktü. Kösem :

— Arslanım, lalan budur! dedi.

Mustafa Paşa yer öptü. Sonra yeni padişahı eteklemek için yaklaştı. Sultan İbrahim hemen geri çekilip :

— Siz hile edersiz, dedi; bende saltanat hevesi yoktur. Karındaşıma böyle bildiresiz!

Kara Mustafa Paşa, Sultan Murad gibi bir hükümdardan sonra tahta böyle bir şehzâdenin geçeceğini düşünüp müteessir oldu :

— Padişahım, dedi; Hak Taâlâ, Cennet-Mekân karındaşınız yerde yattıkça size ömür vere. Taht-u saltanatınız mübârek olsun!

Bu hava içinde İbrahim Han, ağabeyinin yatağının başına kadar geldi. Yüzü örtülmüş, bir ölü yatıyordu.

— Açın! şeklinde padişah sıfatıyle ilk emrini verdi.

Ölünün yüzündeki örtü kaldırıldı. Sultan İbrahim, hayret ve dehşetle, gözleri kapanmış muhteşem başı seyretti. Bu baş, Atlas Okyanusu, ile Hind Okyanusu, Orta Afrika ile Orta Avrupa arasında titretmedik kalb bırakmamıştı. Şimdi ebedî sükûn içinde yatıyordu.

Sultan İbrahim emretti, ölünün yüzü tekrar örtüldü. Kapıya

doğru teveccüh etti. Tam çıkacakken yeniden döndü. Ağabeyinin baş ucuna geldi. O şâhin bakışlı elâ gözlerinin kapalı durmasında acaba bir hile var mıydı? İbrahim Han, tamâmen kani olamamıştı. Tekrar ağabeyinin yüzünü açtırdı. Bir defa daha seyretti. Kanaat getirdi. Nefsine itimat geldi. Örtülmesini emretti. Yatak odasından çıktı. Taht odasına girdi.

Kara Mustafa Paşa, Hırka-i Saâdet Dairesi'nden getirilen Hazret-i Ömer'in sarığını, Sultan İbrahim'in başına sardı :

— Bismillah padişahım, dedi.

Sultan İbrahim :

— Elhamdülillah Yârab, bencileyin zayıf kulunu bu makama lâyık gördün, diye hislerini ifadeye çalıştı. Sadrâzam, koltuğuna girdi. Tahta oturmasına yardım etti. Taht üzerinde Sultan İbrahim, şu sözleri söyledi :

— Yârab! Saltanatımda milleti hoşhâl eyle ve birbirimizden hoşnûd et!

Duâ edildi. Genç hükümdar, nişancıyı çağırttı. İlk hatt-ı hümâyûnunu yazdırdı : «İnşâ'Allaahü Ta'âlâ yarın mübârek perşembe günü, ki şevvâlin on altısıdır, cülûs-ı hümâyûnum vâkı' olmuşdur, bîat içün Dîvân-ı Hümâyûn'a gelesiz!»

Nişancı, yazdığı kâğıdı sardı. Üç defa öpüp al renkli bir keseye koydu. Sultan İbrahim :

— Bu hatt-ı hümâyûnumu, dedi; Müftü Efendi'ye, vezirlerime, kazaskerlerime, kapıkullarına tebliğ edesin!

Osmanlı tarihinde, sekiz yıl sürecek «Samur Devri» açılmıştı.

Sultan İbrahim'in İlk Yılları (8 Şubat 1640 - 31 Ocak 1644)

Sultan İbrahim, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı sadârette bıraktı. Onun sadâreti boyunca devlet idaresi, az çok IV. Murad devrindeki düzenle devam etti. Ancak genç hükümdar, tecrübeli sadrâzamın mânevî vesayetinden sıkılıyor, ağabeyinin tuttuğu gözde devlet adamlarını uzaklaştırmak, hattâ ortadan kaldırmak istiyordu. 30/31 ağustos 1640 gecesi çıkan Istanbul yangınının felâketlerinin sarıldığı aylarda devlet işlerini tamamen vezirine bırakan Sultan İbrahim, zaman geçtikçe değişmiye başladı. Etrafındaki pek değersiz dalkavuklar, iktidara erişmek için, hükümdarı kışkırtıyor, sadrâzamın ve diğer ileri gelenlerin istibdadından bahsediyorlardı. Halbuki Kara Mustafa Paşa, Şeyhulislâm Yahyâ Efendi ile berâber devleti oldukça düzenli bir şekilde idâre ediyordu.

IV. Murad'ın çevresi, tamâmen iyi ve değerli adamlardan kurulu değildi. Pek aşağılık dalkavuklar da etrafını sarmıştı. Bunlardan biri, artık «Vezir Yusuf Paşa» denen Emîr Gûne-oğlu Tahmasbkulu Han'dı. Sultan İbrahim, bu değersiz ve sefih dalkavuğu 14 temmuz 1641'de îdâm ettirdi. Adını taşıyan Emîrgân'daki muhteşem yalısını. Kara Mustafa Paşa'ya ihsan etti. Bu yalıda IV. Murad'ın safahat âlemlerinde oturduğu taht kaldırıldı. Bu arada IV. Murad'ın en gözde adamlarından 2. Vezir Silâhdar Beyceğiz Mustafa Paşa da 22 şubat 1640'ta kapdân-ı deryâlıktan uzaklaştırıldıktan ve bir müddet Budin ve Rumeli beylerbeyisi olduktan sonra başını kaybetti.

Bu aylarda padişahtan başka hiçbir şehzâde bulunmaması, devleti işgal eden en büyük problemlerden biri hâline gelmişti. Osmanoğulları'nın mânevî gücü olmaksızın imparatorluğu tutabilmek zordu. Pek sıhhatli görünmiyen Sultan İbrahim'in ânî bir ölümüyle, Hânedân kesiliverecekti. Pek sıhhatli olan IV. Murad bile, 30 yaşını bulmadan ölmüştü. Annesi Kösem Sultan, Sadrâzam'ın ve diğer devlet ve saray adamlarının da tavsiyesiyle, Sultân İbrâhîm'e iç açıcı cariyeler sunmaya başladı. Ancak genç hükümdar bu kızlardan «kâm alamıyordu». Yıllar süren korku ve müzmin baş ağrısı, erkekliğine de tesir etmişti. Hekimler ve onlardan sonra hocalar, genç padişahı tedaviyle uğraştılar. Bilhassa «Cinci Hoca» denen genç bir yobaz, mânevî telkin hususunda gerçekten başarı gösterdi. Sultan İbrahim, birden azgınlaştı. Aynı gece birkaç cariye birden kabûl etmiye başladı. Bunun ilk meyvesi alındı. Bir şeker bayramının arefe günü, 1642 mîlâd yılının ilk gününün (1 ocak) geceyarısına doğru, Velîahd-Şehzâde, müstakbel IV. Mehmed doğdu ve bütün imparatorluk rahat bir nefes aldı.

Velîahd-Şehzâde'nin annesi, 14 yaşlarında genç bir kadın olan Hadîce Tarhan Haseki idi. İlk defa olarak 1 yıl, 10 ay, 21 gün vârissiz kalan Osmanoğulları tahtı, varisine kavuştu. Artık ardarda birçok şehzâde ve sultan doğdu. Velîahd-Şehzâde'nin doğumundan ancak 3 ay, 14 gün sonra 15 nisan 1642'de Sâliha Dilâşûb Haseki, Şehzâde Süleymân'ı (III. Süleyman), ondan 10 ay, 10 gün sonra 25 şubat 1643'te de Hadice Muazzez Haseki, Şehzâde Ahmed'i (II. Ahmed) doğurdu. Şehzâde Ahmed'den 1 yıl, 12 gün sonra Şehzâde Selim dünyaya geldi. Bu arada Şehzâde Mehmed'le Şehzâde Süleyman arasında Ümmü Külsûm Sultan, Şehzâde Süleyman'la Şehzâde Ahmed arasında Fatma ve Ayşe Sultanlar, Şehzâde Selim'den sonra da Beyhan, Âtike ve Gevherhan Sultanlar doğdu. Daha birkaç çocuk dünyaya geldiyse de, pek küçük yaşta öldüler. Hânedân kurtulmuştu.

3 şubat 1642'de Vezir Semîz Mehmed Paşa'ya Rusya üzerine serdârlık verildi. Anneanne tarafından hânedâna mensub olan eski Mısır beylerbeyisi Semin Mehmed Paşa (müstakbel sadrâzam), «Cuvânkapıcıbaşı» diye meşhurdur. 5 temmuz 1637'de Ukraynalılar'ın Ruslar'a tâbî olan bir kısmı, Azak Denizi'nin ucundaki Azak (Azov/şimdi Rostov'un banliyösü) kalesini almıştı. 1641'de Kapdân-ı Deryâ Siyâvuş Paşa, barutu tükendiği için kaleyi geri alamamıştı. Mehmed Paşa'nın Donanmay-ı Hümâyûn'la Karadeniz'e açıldığını ve Kırım Hanı'nın da üzerlerine geldiğini öğrenen Ukraynalılar, Çar'ın emriyle kaleyi tahrib edip çekildiler. Mehmed Paşa, Azak'a eriştiği zaman kalenin boş olduğunu gördü. Tâmir ettirip asker bıraktıktan sonra donanmayla Azak'tan Özü'ye (Oçakof, Odesa'nın az doğusunda) çıktı.

Almanya sınırlarında durum iyiydi. Akıncılar, Alman sınırlarında at oynatıyorlardı. Evliyâ Çelebî'nin aziz dostlarından olan İstolni-Belgrad sancak beyi Seydî Paşa, Balaton Gölü'nü üs ittihaz ederek devamlı şekilde Avusturya'ya akın yapıyordu. Almanlar'ın elindeki Macar kaleleri, Yanık (Raab/Györ), Tata, Papa, Uyvar, Komron ve Vesprim'in muhâfızları, kalelerinin önüne bile çıkamaz hâle geldiler (Hammer, X, 118, not).

1641 yaz akını, Almanya için fecî oldu. Avusturya'nın Stirya eyâletinin kuzeyini çiğneyen akıncılar, Tuna vâdisini tâkıyb ederek Bavyera'nın Ratisbon (Regensburg) şehrine kadar ilerlediler. Kuzey Bavyera, esaslı şekilde tahrîb edildi. Kuzey Bavyera'daki bâzı kasabalar, Türk hâkimiyetine girdiklerini ilân etmek mecburiyetinde kaldılar (Hammer, X, 10). Istanbul'daki Almanya büyükelçisi Schmid'in, sulh hâlindeyken Avusturya ve Bavyera'nın çiğnenmesinin mânâsını sorduğu zaman Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'dan aldığı şu özür dileme cevâbı çok ilgi çekicidir: «Olan olmuş!» Kanije beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa da, Raab (Raba) ırmağının iki tarafındaki arazinin ve bu arazinin bütün kasaba ve köylerin Türk toprağı olduğunu iddia ve ilân etti; herbirinin büyüklüğüne göre vergi tarhetti; vergiler gönderilemediği takdirde bizzat almıya geleceğini bildirdi (5 ocak 1641) (Hammer, X, 11). 4 nisan 1641'de Koppan çevresine bir akın yapıldı. Bütün bu akınlar üzerine İmparator III. Ferdinand, Sitvatorok muâhedesinin yenilenmesini istedi. 1641 sonunda Dîvân, muâhedeyi yeniledi (Hammer, X, 12).

Kapdân-ı Deryâ Küçük Piyâle Paşa da 1642 yazında İspanya'ya ait İtalya'nın Kalabriya eyâletinin kıyılarını Donanmay-ı Hümâyûn'la yakıp yıktı (Hammer, X, 33).

14 mayıs 1642'de I. Şah Safî, 14 yıl, 3 ay, 18 gün süren bir saltanattan sonra, 34 yaşında öldü. Yerine Safevîler'den 7. şah olarak 9 yaşındaki oğlu II. Abbas geçti. 25 yıl tahtta kalacak olan II. Abbas, Farsça ve Türkçe şiirler yazan bir hükümdardı. Devrinde Safevîler, tam bir duraklama devresine girmişlerdir.

Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın son zamanlarında devleti uğraştıran bir olay da, Nasûh Paşa-zâde Hüseyin Paşa hâdisesidir.

Hüseyin Paşa, I. Ahmed devri sadrâzamlarından Dâmâd Gümülcineli Nasûh Paşa'nın oğludur. Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile geçinememektedir. Burada anılması lüzumsuz birçok olay, iki devlet adamının arasını açtıkça açmıştır. Hüseyin Paşa'nın serkeşliğinden usanan Sadrâzam, onu Erzurum'dan Haleb'e, oradan da Sıvas'a tâyin etti. Ancak Abaza Paşa'nın eski adamlarından olan Sıvas beylerbeyisi İbrâhim Paşa da, Sadrâzam'dan gizlice Hüseyin Paşa'nın işini bitirmek için emir aldı. Kayseri yakınlarında iki beylerbeyi karşılaştı. İbrahim Paşa öldü. Hüseyin Paşa, padişaha derdini anlatmak üzere izin almadan Istanbul'a gitmeye karar verdi; babası gibi sadârete geçmeyi umuyordu. Sadrâzam, Hüseyin Paşa'nın taht şehrine girmesini önlemek için, Anadolu beylerbeyisi Çiftelerli Osman Paşa'yı üzerine gönderdi. Ancak İzmit yakınlarındaki muhârebede, Osman Paşa da hayâtını kaybetti. Hüseyin Paşa'nın Istanbul'a gelmesine engel olmak için, bizzat Sultan İbrahim, Üsküdar'a geçti. Hüseyin Paşa, korkup gemiyle Karadeniz'den Rumeli'ne çıktı. Ruscuk'a geldi. Kırım'a gitmek isterken burada 10 kişilik maiyyetiyle berâber Edirne Saray-ı Hümâyûnu bostancıbaşısı Sinan Ağa tarafından tevkif edildi. Istanbul'a gönderildi. Başı kesildi. Bu mes'elede asıl suç, Vezir Hüseyin Paşa'da olmakla berâber, Sadrâzam da, padişahın tecrübesizliğinden faydalanıp rakiplerini ortadan kaldırmak için birçok entrika çevirmişti.

Nihâyet 31 ocak 1644'te Kara Mustafa Paşa îdâm edildi. Paşanın düşmesinde, bu sıralarda fevkalâde nüfuz kazanan «Cinci Hoca» nın rolü mühim oldu. Halkın «Cinci Hoca» dediği Safranbolulu Hüseyin Efendi, daha medrese talebesiyken «nefesinin kudreti»yle tanınmış, Sultan İbrahim üzerinde iyi mânevî te'sir' görülerek hükümdarı «hafakan illeti»nden kurtarmıştı. Bunun üzerine Osmanlı tarihinde görülüp işitilmemiş bir hâdise olarak, henüz medrese tahsilinin son kademesinde bulunan genç softaya, hâce-i sultânîlik ve Anadolu kazaskerliği gibi devletin en yüksek iki görevi verildi. 30 yaşlarında bulunan yobaz, ne oldum delisi ol-

du. Kurnaz, para canlısı, entrikacı bir adamdı. Rüşvetle zenginleşmek ve büyük servetler biriktirmek yolunu tuttu. Padişahın, Kösem Vâlide'nin ve Saray'ın tuttuğu bir numaralı dalkavuk olup çıktı. Tabiatiyle, böyle maskaralıklara tahammülü olmıyan Kara Mustafa Paşa ile karşı karşıya geldi. Sadrâzamının istibdâdından bıkıp usanmış olan Sultan İbrahim de Mustafa Paşa'dan kurtulmak istiyor, fakat bir türlü karar veremiyordu. Sadrâzam olmak istiyen Silâhdar Yusuf Ağa (müstakbel Hanya Fâtihi) da, padişahı sadrâzama karşı kışkırtıyordu. Sultan İbrahim'in bu gibi müşavirlerinin tesirinde Sadrâzam'ın en yakın adamlarından Rumeli beylerbeyisi Faik Paşa'yı, Mustafa Paşa'ya sormadan bir emr-i vâkı' yaparak ansızın îdâm ettirmesi üzerine olaylar hızlı bir tempo tâkıybine başladı. Mustafa Paşa, birkaç selefinin başvurduğu çok kötü bir çareye başvurarak Yeniçeriler'i Saray'a karşı ayaklandırmak istedi. 100 kese rüşvet dağıttı. Sultan İbrahim, pek vahîm neticeler verebilecek olan bu hâdiseyi haber aldı. Sadrâzamın îdâmını irâde etti. Önce kaçmak isteyen Kara Mustafa Paşa, bulunarak boğuldu. Böylece Sultan Murad devrinden kalma tecrübeli, oldukça değerli bir devlet adamı ortadan kalktı ve Sultan İbrâhîm'in hayli dengeli geçen birinci saltanat devresi kapanmış oldu. 50 yaşlarında bulunan Kara Mustafa Paşa'nın sadâreti, iki padişah devrinde 5 yıl, 1 ay, 8 gündür.

Civankapıcıbaşı Sultan-zâde Semin Mehmed Paşa'nın Sadâreti (31 Ocak 1644)

Saray partisinin gözde adamı olan, yakışıklılığından dolayı gençken «Civânkapıcıbaşı» diye, sonra şişmanlayınca «Semin» diye anılan Vezir Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. Kapıcıbaşılıktan, yâni mâbeyncilikten yetişen, birçok beylerbeyiliklerde, bu arada vezir pâyesiyle en mühim eyâlet sayılan Mısır beylerbeyiliğinde, Rusya üzerine serdârlıkta (başkumandanlıkta) bulunan Mehmed Paşa, Sokollu'nun halefi olan Sadrâzam Semiz Ahmed Paşa'nın torunudur. Asaleti bununla da kalmamaktadır. Babaannesi de Ayşe Hanım-Sultan'dır. Ayşe Hanım-Sultan, Kaanûnî'nin kızı Mihrimâh Sultan'ın Sadrâzam Rüstem Paşa'dan olan kızıdır. Onun için Mehmed Paşa, Kaanûnî'nin kızının kızının oğlunun oğlu, Rüstem Paşa ile Mihrimâh Sultan'ın kızının torunu, Ayşe Hanım-Sultan'ın da oğlunun oğludur. Ailesi çok zengin olan Mehmed Paşa, asaletiyle mütenasip bir şahsiyet değildir. En âdî çeşidinden bir dalkavuk, riyâkâr, hilekâr, değersiz bir adamdır. «Sultan-zâde» diye anılmakla berâber, gerçekte sultan-zâdelikle ilgisi

yoktur; çünki sultan-zâde olan, ancak büyükannesi Ayşe Hanım-Sultan'dır. Bilindiği gibi, sultanların (Osmanlı imparatorluk prenseslerinin) ancak oğullarına bu san verilmektedir ve ikinci jenerasyon asla «sultan-zâde» diye anılmamaktadır.

Kara Mustafa Paşa'nın îdâmından 27 gün sonra da, 27 şubat 1644'te sabaha karşı, Şeyhulislâm Yahyâ Efendi öldü. Böylece Sultan Murad devrinden kalan ve uzun müddet devletin iki numaralı görevinde bulunan pek değerli, tecrübeli bir devlet adamı daha tarih sahnesinden çekildi. Yahyâ Efendi, 1533 ocağının sonlarında Istanbul'da doğduğuna göre, 91 yaşını 1 ay geçmişti. Babası Şeyhulislâm Zekeriyâ Efendi, onun babası da Ankara'nın eşrafından Bayram Efendi'dir. Yahyâ Efendi, Kaanûnî'den itibâren tam 9 padişah görmüştür. 3 defada 18 yıl, 2 ay, 24 gün şeyhulislâm olmuştur. Yahyâ Efendi'nin Türk edebiyatının en büyük gazel şâirlerinden biri olduğu malûmdur. Dili sâde, üslûbu açıktır. Gaayetle zekî, geniş tolerans sâhibi bir adamdı. Eski şeyhulislâmlar gibi, azil yüzü görmeden makamında öldü. IV. Murad'ın gerçekten saygı gösterdiği hemen hemen tek devlet adamıydı. Istanbul'da Sultanselim'de babasının yaptırdığı medresenin haziresine gömüldü. Cenâze alayı son derecede kalabalıktı. Yüzbinlerce kişi, bütün yol boyunu doldurmuştu. Fâtih Camii'ndeki cenâze namazından sonra tabutu normal şekilde götürmek kaabil olmadı. Sultanselim'e kadar tabut, parmak uçlarından geçerek kendiliğinden yol aldı. Yerine Ebû-Said Mehmed Efendi şeyhulislâm oldu ki, o da şeyhulislâm oğlu ve şeyhulislâm torunudur. Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğullarından II. Osman'ın kayınpederi olan Es'ad Efendi'nin oğludur.

Semin Mehmed Paşa, sadârete tâyininden 1 ay, 10 gün sonra beylerbeyi bulunduğu Şam'dan Istanbul'a geldi. O zamana kadar Anadolu beylerbeyisi Vezir Ken'an Paşa, kaymakamlık yaptı. Yeni sadrâzam görevine başladığı zaman, 10 gün önce Yahyâ Efendi ölmüş ve Ebû-Said Mehmed Efendi meşîhat makamına oturmuş bulunuyordu. Mehmed Paşa'nın sadâreti sırasında bundan sonraki bahsimizde incelenecek olan Girit seferi açıldı. Istanbul, 26 haziran 1645 gecesi büyük bir yangınla daha harab oldu. Beyazıt'tan Yenikapı'ya kadar olan alanda binlerce ev yandı.

Türkiye, Almanya'ya savaş açmamakla berâber, Erdel vâsıtasiyle Almanya'yı yıpratmaya çalışıyor, Fransa ile İsveç'i destekliyordu. İspanya ile daimî savaş hâli devâm ediyor ve bilhassa Cezâyir beylerbeyiliği, İspanya ve bu devlete ait Güney İtalya'yı vurmakta devam ediyordu. Venedik'le yeni bir savaşın açıldığı bu yıl-

larda İran'la ve Lehistan'la sulh devam ediyordu. Rusya ile doğrudan doğruya mühim bir temas yoktu. Venedik savaşı iyice alevlenince Dîvân, Almanya ile de savaşa tutuşmak istemedi. Erdel Prensi'ne, İmparator'la acele sulh yapmasını emretti (Decei, *İslâm Ans.*, IV, 302b). Prens Györgi Rakoczi, 1644'te yeniden Almanya'ya karşı mühim harekâta girişmişti. Sigismund Rakoczi'nin (1606-8) oğlu olan bu prens, 1593'de doğmuş, 1630'da tahta geçmişti. 1648'de 55 yaşında ölünceye kadar 18 yıl saltanat sürdü. Başkumandanı Prens Janos (Yanoş) Kemény (1661-2'de Erdel tahtına çıkacaktır) vasıtasıyla, İmparator'un elinde bulunan Kuzey Macaristan şeridini işgal altında tutuyordu. Prens Esterhazy'nin, İmparator'a sâdık bir Macar'ın idâresindeki Alman ordusunu yendi. Kosice'ye (Kassau, Kassa) kadar sokuldu. Prens Györgi, Dîvân tarafından sulha zorlanınca, Lehistan kralı olmak istedi. Litvanya asılzâdeleri arasında bile taraftarları vardı. Ancak Protestan mezhebinin kahramanı geçinen bir prensin Katolik Lehistan'a kral seçilmesi zor bir işti ve gerçekleşmedi. Prens, 8 ağustos 1645 Viyana ve 22 ağustos 1645 Linz muâhedelerini imzalıyarak Almanya ile savaşa son verdi (Makkai, *Hist. de Transylvanie*, 236-7; Hammer, X, 63). Aynı yıl Dîvân, 120 kişilik bir Türk elçilik hey'etini Viyana'ya yolladı. İşte Avrupa'ya kahveyi götüren ve tanıtan bu Türk sefâret hey'etidir. Kahve Viyana'dan hızla bütün Avrupa'ya yayılmış ve içilmesinden vazgeçilmiyen bir nesne ehemmiyetini kazanmıştır (Takats, 315).

Bu sûretle Almanya ile tam mânâsiyle sulh siyâsetine gidildi ve Otuzyıl Savaşı'ndan yenik şekilde çıkmak üzere bulunan bu devlet karşısında, oldukça güçlü bir Erdel'i elde bulundurmaktan başka bir kazanç elde edilemedi. Erdel Prensi'nin Otuzyıl Savaşı'nda Almanya'ya karşı zaferlerinde, 3 defa Budin beylerbeyiliğinde bulunan Vezir Mûsâ Paşa'nın askerî desteğinin, birinci derecede ehemmiyeti oldu.

Gene 1645'te Moskova tahtına Romanoflar'dan ikinci çar olan I. Aleksey (1645 - 1676) çıktı. 15 yaşında bulunan bu çar, Büyük Petro'nun babasıdır. Vasili adlı elçisiyle padişaha hediyeler sunarak tahta çıktığını bildirdi. Sultan İbrahim, Çar'a gönderdiği nâme-i hümâyûn'da şöyle diyordu: «Kırım Hân'ına... kadîmden Moskov Çarları taraflarından gönderilen vergileri, mû'tâd üzere, vakt-u zamâniyle irsâl eyliyesiz».

Bu sıralarda Dîvân, Kırım işleriyle de uğraştı. Cânbek (Cânîbek) Giray, 3 defada 20 yıl ve 2 ay tutan hanlıktan sonra yerini 1635'te İnâyet Giray'a bırakmıştı. 22. Kırım hanı olan İnâyet Gi-

ray, II. Gazi Giray Han'ın oğullarındandır. 1637 nisanında IV. Murad'ın gazabına uğrayıp îdâm edildi. 39 yaşındaki Kırım hükümdârı, Eyüpsultan'a gömüldü. Yerine amca oğullarından I. Bahâdır Giray getirildi. «Remzî» veya «Resmî» mahlasiyle güzel şiirler yazan Bahâdır Giray, amcası Gazi Giray'ın kızı Hanzâde Hânî ile evlenmişti. Giraylar, bu Bahâdır Giray'dan yürümüşlerdir. 18 ekim 1641'de 4,5 yıllık bir saltanattan sonra yerini kardeşi «Sofu» denen IV. Mehmed Giray'a bıraktı. Bu zat da «Kâmil» mahlasiyle şiirler bırakmıştır. Mehmed Giray, 2 yıl, 8 ay sonra 1644 haziranında azledildi. Gerek kendisinin, gerek Bahâdır Giray'ın ağabeyi olan III. İslâm Giray, han oldu. Yeni han 39 yaşındaydı ve sürgün bulunduğu Rodos'tan Istanbul'a getirilerek Kırım'a yollandı. Sultan İbrahim'in huzûrunda iki defa yer öptü ve padişahın tehditkâr öğütlerini dinledi. Kardeşi Kasım Giray'ı kalgay (velîahd) yaptı ve diğer kardeşi Gazi Giray'ı nûreddinlikte (ikinci velîahdlikte) bıraktı. Kasım Giray'ın ölümü üzerine Gazi Giray kalgay ve diğer kardeşi Âdil Giray da nûreddin oldu. I. Selâmet Giray'ın 12 oğlu vardı. III. İslâm Giray, vaktiyle kalgayken esîr düşüp 7 yıl Lehistan'da yaşamıştı. 1654 haziranına kadar 10 yıl hanlıkta kalmıştır. Yerine kardeşi IV. Mehmed Giray, tekrar tahta çıkmıştır.

Bu olaylardan sonra, Erdel prensi Györgi'nin ihtirasları, Türk-Alman münasebetlerini yeniden bulandırdı. Sultan İbrahim, Almanya büyükelçisi Törös'ü kabûl edip ağır şekilde azarladı ve tehdid etti. Almanya ile savaş istememekle berâber padişah, ancak sert tepki göstererek sulhu sağlıyabileceği fikrindeydi. Padişahın sertliğinden korkan büyükelçi, sefarethâneye dönünce hastalandı. Sultan İbrahim daha sonra Dubrovnik (Ragusa) cumhuriyetinin kapı kedhudâsı yâni temsilcisini çağırdı. 300 yıldan beri Türkiye'ye tâbî olan Adriyatik üzerindeki Latin kültürünün hâkim olduğu bu küçük Slav ticârî devletinin hiçbir mümessili şimdiye kadar pâdişah huzûruna çıkmamıştı. Mümessil, fevkalâde telâşlandı. Sultan İbrahim, kendisini Venedik casusu olmakla itham etti ve cumhuriyetinin Venedik'le bütün ticârî münasebetlerini kesmesini emretti. Huzûr-ı hümâyûn'dan korkusundan hasta ve yarı baygın çıkan kapı kedhudâsı, iki hafta sonra öldü (Hammer, X, 116).

Bu yıllarda Gürcistan'da da bazı fetihler oldu. Evliyâ Çelebî, Mingreli Prensi'ne gönderilerek nasihat ettirildi. Prens, Çelebî'nin öğütlerine kulak asmadığı için, üzerine Sadrâzam Sâlih Paşa'nın oğlu Erzurum beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın kumandasında 7 sancak beyi sevkedildi ve yola getirildi.

Kırım ile Rusya'nın yeniden vuruşmaya başlaması üzerine, Sultan İbrahim, hayli iyi neticeler veren elçileri korkutmak siyâsetine devam ederek Rusya büyükelçisini çağırttı. Padişahın heybetinden ödü kopan sefir, az daha başını da kaybedecekti. Fakat Sadrâzam, Sultan İbrahim'in sefirin îdâmı irâdesini hapse çevirmeye muvaffak oldu. Yakalanan sefir, Yedikule'ye gönderildi. Hattâ Rusya'yı tehdîd etmek üzere, Moskova tahtının gerçek vârisi olduğunu iddia eden sahte grandük İvan Szinsky, Istanbul'a getirildi. Bu şahıs, çar olduğu zaman Kazan ile Astırhan'ı Türkiye'ye vermeyi vâdetti (Hammer, X, 120-1). Kırım atlıları, Moskova'nın güneyine doğru bir akın yaparak 3.000 esirle döndüler (Hammer, X, 130).

Rusya gibi Lehistan da Kırım atlılarının akınlarından şikâyet üstüne şikâyet yağdırıyordu. Birkaç ay içinde 40.000'den fazla Leh ve Rus tab'ası esîr olarak Kırım'a getirilmişti (Hammer, X, 161). Lehistan, Rusya'dan daha mühim bir devlet olduğu için Dîvân, bilhassa bu devlete karşı müteyakkız davranıyor, Rusya'ya ehemmiyet vermiyordu. Halbuki mümkin olabildiği derecede güclü bir Lehistan'ın Almanya ile Rusya arasındaki yerini muhafaza etmesi, Türkiye'nin geleceğini ilgilendiren en mühim mes'elelerden birini teşkil ediyordu.

Bütün bu olaylar arasında Sultan İbrahim, henüz çığırından çıkmamış normal bir hükümdar gibi davranıyordu. O da ilk zamanlarında ağabeyi Sultan Murad gibi Yeniçeri zorbalarıyla uğraştı. Bir gün Edirne'deyken yol kesen birkaç haydut tutulmuştu. İdam yerine götürülen bu haydutları, at üzerinde geçen pâdişah gördü. Suçlarını öğrenince, îdâmlarını tasdik etti. Bunun üzerine haydutlardan biri : «ben Yeniçeri'yim» diye bağırdı. Sultan İbrahim de : «ben padişahım» dedi ve bu defa bağıran eşkıyanın işkenceyle îdâmını irâde etti.

Sultan İbrahim'in baştan çıkmasına sebep olanlardan biri, Semin Mehmed Paşa'dır. Bir gün Sultan İbrahim, oldukça uzaktan akrabası olan Mehmed Paşa'ya şöyle dedi : «Lalam (Kara) Mustafa Paşa gâhî bana î'tirâz edip 'bu iş nâ-mâ'kuuldür' derdi; senden hîç anın gibi söz sâdır olmadı. Cümle kelâmın 'sadaka'l-emîr' kaaidesine binâ olduğunun aslı nedir?» Bu vaziyette sadrâzamın bütün arzularını yerine getirmesine Sultan İbrahim de hayret etmiş demektir. Fakat Semin Mehmed Paşa'nın padişahın bu sözüne verdiği cevap, çok daha ilgi çekicidir; demiştir ki : «Siz yeryüzünün halîfesi, zıllu'llah'sınız (Allah'ın gölgesi); zamîr-i münî-

rinize lâyih olan havâtır fil'l-cümle ilhâm-ı Rabbânî'dir (hatırınıza ne gelirse Tanrı ilhamıdır) ve kavlen ve fi'ilen sizden bî-hûde hatâ zuhûr eylemez ki î'tirâza mecâl ola!» (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 239).

Böylece sadrâzam, hükümdara Tanrı'ya mahsus olan lâyuhtîlik (yanılmazlık) vasfını izafe etmektedir. Gene bir Türk kasabasının düşman eline geçtiğinin hesabını soran Sultan İbrahim'e diğer bir sadrâzam, haberin yanlış aksettiğini, düşmanın eline sadece basit bir kilisenin geçtiği yalanını söylemiştir.

Böylece saltanatının başında «eğer bir yanlış yazdım ise bildiresin» tarzında hatt-ı hümâyûnlar gönderecek kadar mütevazı olan Sultan İbrahim, gittikçe yanılmaz adam olduğuna inanmış, yeryüzünün şüphesiz en kudretli insanı olmak sıfatı onu yanılmazlığı husûsunda iyice ikna etmiş, kimseyi dinlemez olmuştur. Fakat aleyhinde söylenenlerin hepsinin doğru olmadığı muhakkaktır. R. E. Koçu şöyle diyor: «Hakkında uydurulanların ne dereceyeye kadar hakikat olduğu bilinmiyor; Sultan İbrahim'in katlinden sonra yazılmış olup, kaatillerin, bu padişahın hâtırasını kirletmek için uydurttukları da düşünülebilir» *(Istanbul Ans.*, I, 409b).

Sâlih Paşa'nın Sadâreti (17 Aralık 1645)

Semin Mehmed Paşa, bu gibi çok zararlı ve devletin bünyesini kemirici dalkavukluklarla makamında tutunmak istiyor, rakiplerini uzaklaştırmak ve yok etmek peşinde koşuyordu. Bu arada Hanya Fâtihi Kapdân-ı Deryâ Vezir Yusuf Paşa, en büyük rakıybiydi. Girit seferine muhalifti. Hanya ve çevresinin fethinin yapılan büyük masraflara değmediğini söyliyerek Yusuf Paşa'nın başını yemek istedi. Ancak Kösem Vâlide ile Cinci Hoca, yâni Hâce-i Sultânî Kazasker Hüseyin Efendi, Yusuf Paşa'ya şefaat ettiler. Yusuf Paşa da, Sadrâzam'ın sefere muhalefetinin sebebinin, savaşa engel olabilirse Venedik balyozunun (büyükelçisinin) kendisine 60.000 filori (150 milyon TL.) vâdinden ileri geldiğini yaymaya başladı. Sultan İbrahim, her iki paşayı da çağırdı. Semin Mehmed Paşa, seferin faydasız olduğu hakkındaki tezini savunamadı. Yusuf Paşa, huzurda, Sadrâzam'ın Venedik'e savaş açılmasaydı 60.000 filori alacağını tekrarlamaktan çekinmedi. Bu fecî sahne üzerine Sultan İbrahim'den: «bre karpuz kıyâfetli pezeveng!» iltifatına mazhar olan Civânkapıcıbaşı, başını kurtardığına şükrederek sadâretten azledildi. Yusuf Paşa'nın sadâreti kabûl etme-

mesi üzerine başdefterdâr (maliye bakanı) Sâlih Paşa, sadrâzam oldu. Mehmed Paşa'nın sadâreti 1 yıl, 10 ay, 17 gün sürmüştü. Aklın zor kabûl edeceği bir ihânetle her halde haklı olarak itham edilen Semin Mehmed Paşa'nın Girit serdârlığına getirilmesi, artık devlet idâresinin ne derecelerde bozulduğunu göstermek bakımından karakteristiktir. Herhalde Girit'te Venedikliler'den rüşvet almasından korkulmamıştır.

Semin Mehmed Paşa'nın azliyle Girit serdârı olmasından 1 ay, 6 gün geçti ki, eski serdâr Kapdân-ı Deryâ Vezir Yusuf Paşa da hayâtını kaybetti. Bir gün ânî bir ilhamla Yusuf Paşa'ya kızan Sultan İbrahim, artık kendisine her türlü fikrin Cenâb-ı Hak tarafından geldiğine iyiden iyiye inandığı için, Paşa'yı çağırttı. Derhal donanmanın başına geçip Girit'in fethini tamamlamasını söyledi. Paşa, kışın ortasında deniz seferi olamıyacağını söyleyince kızdı ve derhal boğdurarak îdâm ettirdi. Yusuf Paşa, ölümüne o kadar çalıştığı Kara Mustafa Paşa'nın âkıbetine uğradı. Sultan İbrahim, daha irâdesi yerine getirilir getirilmez, pişman oldu. En sevdiği adamlardan biri olan ve henüz genç yaşta bulunan Yusuf Paşa'nın cesedini görmek istedi: «Ne güzel kırmızı elma gibi yanakları varmış; yazık oldu ki kıydım» diyerek ağladı. Değerli bir amiral olan Yusuf Paşa, Sultan İbrahim'in 4 yaşındaki kızıyla nişanlıydı. Sâlih Paşa'nın şefaati, kendisini padişahın gazabından koruyamamıştı. Bundan sonra Sâlih Paşa'nın bütün dikkati, makamını muhâfaza etmek oldu. Fakat muvaffak olamadı.

Kara Mûsâ Paşa'nın Sadâreti (16 Eylûl 1647)

Sâlih Paşa 1 yıl, 9 ay makamını muhâfaza edebildi. 16 eylûl 1647'de îdâm edildi. Eski kapdân-ı deryâ Vezir Kara Mûsâ Paşa sadrâzam oldu. Mûsâ Paşa, değersiz bir adamdı. Sultan İbrahim'in musâhibesi ve kadın dalkavuklarının en ünlüsü Şekerpâre Hatun'un kocasıydı. Anadolu'da bulunuyordu. Başdefterdâr Vezir Ahmed Paşa, sadâret kaymakamı oldu. Mûsâ Paşa'nın sadrâzamlığı ancak 5 gün sürdü. Istanbul'a gelip görevine başlıyamadan Sultan İbrahim, fikrini değiştirdi. Başdefterdar Vezir Ahmed Paşa'yı sadrâzam yaptı.

Hezârpâre Ahmed Paşa'nın Sadâreti (21 Eylûl 1647)

Ölümünden sonra Hezârpâre diye anılan Ahmed Paşa, Istanbul çocuğuydu. Genç, riyâkâr, dalkavuktu. Selefi Mûsâ Paşa, Istanbul'a gelince 2. vezir yaptı. Ahmed Paşa'nın sadâreti ilerledik-

çe, muhâlefet sesini duyurmaya başladı. Kaynaşma yalnız Istanbul'da değil, aynı zamanda Anadolu'daydı. 20 mayıs 1648'de âsî Sıvas beylerbeyisi Varvar Ali Paşa, Çerkeş kasabasında îdâm edildi. Ancak muhalefet gittikçe şiddetlendi. Girit'in fethinin tamamlanamaması, Venedik donanması Ege Denizi'nde dolaştığı hâlde uzaklaştırılamaması yüzünden memnûniyetsizlik arttı. Pahâlılık başladı. 29 mayıs 1648 Istanbul zelzelesi, halkın ıztırabını bir kat daha arttırdı. Kıtlık ve yazın yaklaşması, ihtilâlin yakın olduğunu haber veriyordu. 16 yıldır ihtilâl yüzü görmiyen Istanbul'un yeniden karışmasının sebepleri üzerinde biraz durmak lâzımdır.

Kösem Vâlide-Sultan, 53 yaşlarına gelmişti. Küçük oğlu da, kendisini devlet işlerinden uzak tutmaya çalışarak Kösem'in bütün siyâsî hülyâlarını önlemişti. Kösem, oğlunun tahttan indirilmesi gibi akıl almaz bir ihâneti de planlamış, bu hususta Sadrâzam Ahmed Paşa'yı teşvik etmiş, fakat yüz bulamamıştı. Bunun üzerine ilk fırsatta Ahmed Paşa'nın hakkından gelmeye karar verdi. Fakat annesinin devlet işlerine karışmasından bıkan Sultan İbrahim, onu Topkapı Sarayı'ndaki Vâlide Dairesi'nden çıkartarak Zeytinburnu'ndaki İskender Çelebî Bahçesi'nde oturmaya memur etti. Hattâ bir aralık, Osmanlı tarihinde görülmemiş bir olay olarak, annesini Rodos'a sürmeye karar verdi. Fakat vazgeçti (Naîmâ, IV, 317). Bu sûretle Kösem'e göre, oğlunu tahttan indirip saltanat nâibesi olmaktan başka çâre kalmıyordu (Hammer, X, 165, 177). Kösem, Ocak ağalarının, değersiz vezirlerin ve bizzat kendisinin eseri olan yolsuzluklardan oğlunu sorumlu tutmak yoluna giderek, el altından ve gayet maharetli bir şekilde propagandaya başladı. Büyük ölçüde para dağıttı. Sultan İbrahim'in bir müddetten beri tahttan indirilmesi fikrinde olan bir parti vardı ki, bunlar, devlet aleyhinde Anadolu'da ısyân çıkartmaktan bile çekinmemişlerdi. Ancak Anadolu'dan padişahı baskı altına almaya muvaffak olamayınca, Istanbul'u karıştırmaya başladılar. Sultân İbrâhim hakkında çok mübâlâğalı rivâyetler yaydılar. Fakat gene de Istanbul halkını inandıramadılar.

Muhalefeti teşkil edenlerin büyük kısmı padişahın hal'ini istemiyor, 6 yaşındaki Sultan Mehmed'in tahta oturmasında sonsuz musibetler görüyordu. Bu mûtedil kanadın istediği, Ahmed Paşa'yla bâzı devlet adamlarının değiştirilmesinden ibaretti. Fakat Ahmed Paşa'yı mecbûren azlettikten sonra Sultân İbrâhîm'in yeni sadrâzam Koca Mehmed Paşa'ya iş yatıştıktan sonra hepsinin hakkından geleceğini söyliyerek dilini tutamaması, meseleyi alevlendirdi. Muhâlifler, hayatlarını koruyabilmek için, padişahın ortadan kaldırılmasının şart olduğuna inandılar.

Ocak ağalarının, bilhassa sert karakteriyle tanınan bir general olup Girit'ten yeni dönmüş bulunan eski Yeniçeri kedhudâsı Kara Murad Ağa'nın (müstakbel sadrâzam) hakkından geleceklerini anlıyan Sadrâzam Ahmed Paşa, önce kendisi davranmak istedi. Oğlunun sünnet düğününe Kara Murad, Muslihuddin, Bektaş, Kara Çavuş Ağalar gibi zorba Yeniçeri generallerini dâvet etti. Topkapı'daki sarayının bahçesinde kendilerine mükellef bir ziyâfet verdi. Ziyâfetten sonra sarhoş olacak olan ağaları kolayca ortadan kaldırtacaktı. Ancak durumu haber alan ağalar, ziyafetin ortasında sıvışıverdiler. Sadrâzamın aleyhine dehşetli ve hızlı bir kampanyaya giriştiler. Kampanya, yalnız sadrâzama karşıydı; padişah bahis konusu bile değildi. Ancak Sultan İbrahim, vaktiyle ağabeyi II. Osman'ın âsilere karşı düştüğü hatâya düştü. Âsîleri ve aleyhindeki muhalefeti küçümsedi. Âsîlerin kendisine gönderdikleri Vezir Koca Mehmed Paşa başkanlığında ağalar ve ulemâ efendilerden müteşekkil bir hey'eti Saray'da kabûl edince, gaayet ağır sözler söyleyip hepsine küfretti ve dehşetli tehditlerde bulundu. Mehmed Paşa'ya : «bre köpek Koca!» diye hitab ederek ihtiyar vezire dayak attırdı. Ancak Şeyhulislâm Adanalı Abdürrahim Efendi bile muhaliflerle işbirliği yapıyordu. Meşihate yükselip devlete tahakküm etmek sevdasında olan büyük tarihçi Kazasker Karaçelebî-zâde Abdülaziz Efendi, muhalefetin idaresini eline aldı. Sultan İbrahim, bunların ilk fırsatta hakkından geleceğini açıkça söyliyerek Ahmed Paşa'yı azletti ve Koca Mehmed Paşa'yı mecburen sadrâzam yaptı.

Mevlevî Sofu Koca Mehmed Paşa'nın Sadâreti (7 Ağustos 1648) ve Sultân İbrâhim'in Hal'i (8 Ağustos)

Ahmed Paşa'nın sadâreti 10 ay, 16 gün sürdü. Yaşı seksene yaklaşmış budala ve sert bir ihtiyar olan Mevlevî Sofu Koca Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. Ahmed Paşa, henüz genç bir adamdı. Sarayına can atıp sırtına taşıyabileceği kadar altın yüklenerek dostlarını teker teker dolaştı. Fakat hiçbiri sadrâzamı evlerine almadı. 7 ağustos günü akşamı nihayet bir «dostu» etekliyerek kendisini evine aldı. Fakat derhal Koca Mehmed Paşa'ya haber gönderdi. Ahmed Paşa tevkif edildi ve halefinin emriyle IV. Murad ve Sultan İbrahim'in meşhur cellâtbaşısı Kara Ali tarafından kemendle boğuldu. Cesedi Sultanahmed Meydanı'na atıldı. İnsan yağını romatizmanın en iyi ilâcı sanan âsîler, hayli şişman olan cesedin şurasını burasını keserek aldılar. Birkaç saat sonra ortada

sabık sadrâzamın çıplak kemikleri kaldı. Bu andan itibâren «Hezârpâre = bin parça» diye tarihe geçti.

Ertesi 8 ağustos sabahı Istanbul'da bütün dükkânlar kapanmış, halk, zarar görmemek için evlerine çekilmişti. Âsîler Fâtih Camii'nde toplanmışlar, Koca Mehmed Paşa'dan, Saray'da yediği dayağın, işittiği küfürlerin ve tehditlerin hikâyesini dinliyorlardı. Sultan İbrahim, dağılmazlarsa hepsini «hurûc ale's-Sultân» ile suçlandırıp kılıçtan geçirteceğini bildirdi. Ancak âsîler, sabâhın erken saatlerinden itibâren Şultanahmed Meydanı'nda toplanmıya başlamışlardı. Akılsız ulemâ efendiler, bir ihtilâlin devlete nelere mal olacağını hesaplamaktan âciz bir halde, ocak ağalarının önüne düşmüşlerdi. Padişah, ayak dîvânı'na çağırıldı. Fakat reddetti. Velîahd-Şehzâde Mehmed'i tahta geçirmek için âsîler, Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan'a başvurdular. Bu arada Saray'ı savunmakla görevli bostancıbaşı da elde edildi.

Öğleden sonra saat 4,5'ta, Velîahd-Şehzâde Mehmed'e «IV. Sultan Mehmed Han» sıfatıyla bîat edildi. Sultan İbrahim, tahttan indirildiğini bildiren ulemâ efendilere: «bre hâin pezevengler» diye hitab edip kusurlarını yüzlerine karşı söylemiştir. Hey'etin başındaki Kazasker Karaçelebî-zâde Abdülaziz Efendi de, çok sert cevaplar vermiş ve o tarihe kadar bir padişahın huzûrunda ağıza alınmamış tâbirler kullanmıştır. İşte Sultan İbrahim devri hakkında bütün tarihçiler, bu Abdülaziz Efendi'nin yazdığı *Zeyl-i Ravzatu'l-Ebrâr*'a dayanmışlardır. Hammer'den beri birçok tarihçi, Efendi'nin, padişah aleyhinde mübalâğaya kapıldığı şüphesine düşmüşlerdir.

Sultan İbrahim Han, iki cariyesiyle berâber bir odaya hapsedilmiş ve o tarihe kadar görülmemiş birşey olarak bu odanın kapı ve pencereleri örülmüş, ancak lüzumlu şeylerin içeri girip dışarı verilmesi için bir delik bırakılmıştır. Sultan İbrahim'in 10 gün sonraki katli ve bu fâcianın doğurduğu tepkiler, IV. bahsimizin başında ele alınacaktır.

Sultan İbrahim'in saltanatı 8 yıl, 5 ay ve 28 gündür. Tahttan indirildiği zaman, 32 yaşını 9 ay ve 4 gün geçiyordu. Tahta geçtiği zaman kendisinden başka hânedânın hiçbir erkek üyesi yoktu. Tahttan indirildiği zaman, sırasıyla 6,5 yaşındaki IV. Mehmed, ondan 3,5 ay küçük olan Velîahd-Şehzâde Süleyman, 5,5 yaşındaki Şehzâde Ahmed ve 4,5 yaşındaki Şehzâde Selim adlı oğulları vardı. Bunların ilk üçü IV. Mehmed, III. Süleyman ve II. Ahmed olarak birbiri ardısıra tahta oturmuşlar, Şehzâde Selîm ise, 1669 ekiminde 25,5 yaşında eceliyle ölmüştür.

Sultan Murad'ın istibdadı ve 3 ağabeyinin büyük ağabeyi tarafından birbiri ardısıra öldürülmesi karşısında âsâbı mahvolarak tahta geçen İbrahim Han, bir anda dünyanın en kudretli şahsiyeti olmanın verdiği acıklı tezâda düşmüştür. Hânedânın söneceği korkusuyla titriyen Saray ve devlet adamları, padişaha, birbirrinden güzel cariyeler sunarak, onu netice itibariyle sefahat girdabına sürüklemişlerdir. Etrafındaki ve en yüksek mevkilerdeki dalkavuklar, pâdişâhın her fikrinin Tanrı'dan geldiğini telkîne çalışmışlardır. Hiçbir zaman müzmin baş ağrısından, «illet-i hafakaan» denen çarpıntıdan kurtulamıyan hükümdar, zaman zaman acele ve sert kararlar almıştır. Son sadrâzamı Hezârpâre Ahmed Paşa, Bosna eyaleti sancak merkezlerinden Kilis, Venedikliler'in eline düştüğü zaman, bunun «Kilis» değil «ufak bir kilise» olduğunu söylemiş, Venedik donanmasının Çanakkale ağzında gezdiğini de inkâr etmiştir. Bu sûretle Girit seferini hergün Tersâne'ye gidip hazırlıkları teftiş ederek hazırlıyan Sultan İbrahim, saltanatının sonuna doğru mânâsız ve değersiz bir müstebit hâlini almıştır.

Hammer, şöyle diyor (X, 2) : «Sultan İbrâhim, IV. Murad gibi zâlim ve I. Mustafa gibi ahmak değildi. Cinsî kudretini göstermek üzere III. Murad gibi 100 çocuk da bırakmadı. Çığırından çıkmış sefahati, tarihteki yerini az çok yanlış olarak işâret etmektedir. Sefahatinin şahsına münhasır kaldığını, devlet işlerinin bundan müteessir olmadığını, bu yüzden devletin hiçbir tehlikeli tesire düşmediğini tarafsız bir tarihçi sıfatiyle kaydetmek lâzımdır. Fakat kadınların ve gözdelerin hâkimiyetine düşmesi ve sefih hayatı, bu hükümdarı çağdaşları nazarında gözden düşürmüştür».

Burada hemen ilâve etmek lâzımdır, ağabeyi IV. Murad, Sultan İbrahim'den daha az sefih değildi. Fakat IV. Murad tarihe büyük hükümdar olarak geçmiştir. Zaferleri ve başarıları, şahsî ahlâkını tamâmen unutturmuştur.

Sultan İbrahim'in hayâtı, çağdaş Batı edebiyatını da etkilemiştir. Whitaker'in (1680) ve Pix'in (1696) birer İngilizce piyesi, Sultan İbrahim'in hayâtını mevzu almaktadır (Bernâ Moran, 167, 170).

Sultan İbrahim devrinde yaşamış kendi sahalarının en değerli şahsiyetleri, şâir ve devlet adamı olarak bu devirde hayâtını tamamlıyan Şeyhulislâm Yahyâ Efendi, şâir olarak Nâilî, Şeyh Neşâtî ve Sultan İbrahim'le aynı yılda pek genç yaşında ölen Fehîm, tarihçi Peçevî, seyyah ve müellif olarak Evliyâ Çelebî, tarihçi, coğrafyacı, mütefekkir ve bilgin olarak Kâtib Çelebî'dir. Türkiye dışı

Türk âleminin bu devirde en değerli siması, Hindistan Türk imparatoru Timuroğlu Şâh-i Cihân'dır.

Sultan İbrahim devri sadrâzamları yukarıda sırasıyla görüldü. Bu devrin şeyhulislâmları ise, IV. Murad devrinden kalan ve 27 şubat 1644'te ölen Yahyâ Efendi, Ebû-Saîd Mehmed Efendi, onun azli üzerine 16 ocak 1646'da bu makama yükselen Muîd Ahmed Efendi, 25 nisan 1647'de ölümü üzerine şeyhulislâm olan ve IV. Mehmed devrine kalan Hacı Abdürrahim Efendi'dir. Ebû-Said Mehmed Efendi, Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi'nin torunu, Şeyhulislâm Hoca-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin oğlu ve Şeyhulislâm Mehmed Efendi'nin yeğenidir. IV. Mehmed devrinde iki meşîhati daha vardır. İlk şeyhulislâmlığı 1 yıl, 10 ay, 18 gündür. Kazovalı Yûsuf Efendi-zâde Muîd Ahmed Efendi'nin meşîhat müddeti 1 yıl, 3 ay ve 10 gündür. Adanalı Mehmed Efendi-zâde Abdürrahim Efendi, 2 yıl, 2 ay, 23 gün bu makamda kalmıştır.

Devrin kapdân-ı deryâları şunlardır : IV. Murad devrinden kalma Bosnalı Hacı Sinan-zâde (Tüccar-zâde) Silâhdâr Beyceğiz Mustafa Paşa (2. Vezir) (1638 - 1640), müstakbel sadrâzam Gazi Deli Hüseyin Paşa (2. defa : 1640), Abaza Mehmed Paşa'nın yetiştirmelerinden Dâmâd Vezir Siyâvuş Paşa (1640 - 1642), Uzun Piyâle Paşa (1642 - 1644), onun îdâmı üzerine Ebû-Bekir Paşa (1644), onun ölümü üzerine Vezir Silâhdâr Yûsuf Paşa (Hanya Fâtihi) (1644 - 1646), onun îdâmı üzerine 2. Vezir Koca Mûsâ Paşa (1646 - 1647), onun şehadeti üzerine eski sadrâzam Kara Mûsâ Paşa (1647), Dâmâd Vezir Fazlullah Fazlı Paşa (1657), Ammâr-zâde Mehmed Paşa (1647 - 1648), onun îdâmı üzerine Vezir Dâmâd Voynuk Ahmed Paşa (1648 - 1649) ki, bu makamda iken IV. Mehmed devrinde şehîd olmuştur. 8 yıl içinde bu kadar kapdân-ı deryâ gelip geçmesi, Sultan İbrahim devrinin ne derece istikrarsız olduğunu gösterir.

Devrin başdefterdârları (maliye bakanları), IV. Murad devrinden kalan Defterdâr-zâde İbrahim Paşa, 2. defa Sofu Mehmed Paşa (ki Sultan İbrâhîm'in son sadrâzamıdır), Hacı Kara Hasan Efendi, 3. defa Sofu Mehmed Paşa, müstakbel sadrâzam Hezârpâre Ahmed Paşa, Halıcıoğlu Mehmed Paşa ve IV. Mehmed devrine de kalan Köse İsmail Paşa'dır.

Sultan İbrahim devrinin nişancısı Mostarlı Vezir Mustafa Paşa'dır ki, IV. Murad devrinde bu makama gelmiş, IV. Mehmed devrinde ölümüyle nişancılıktan ayrılmıştır. 2 defada 23 yıl, 9 ay bu makamda bulunmuştur.

II

VENEDİK İLE GİRİT SAVAŞI (1645 - 1648)

Girit'in Tarihi Üzerinde Bir Hatırlatma

Girit, Doğu Akdeniz'de, Kıbrıs'la aynı arz dairesi üzerinde, hemen hemen aynı büyüklük ve aynı nüfusta bir adadır. Kıbrıs'la Girit, Mora bir yarımada sayıldığı takdirde, Sicilya ve Sardunya'dan sonra, Akdeniz'in en mühim, en büyük ve en kalabalık adalarıdır. Ada, Ege Denizi'ni güneyden kapatmakta ve pek güzel bir stratejik mevkide bulunmaktadır. Kıbrıs'tan farkı, ondan çok daha dağlık olmasıdır (2.500 metreye yakın iki tepe vardır). Binâenaleyh Kıbrıs'tan çok daha fazla savunmaya ve çete savaşına elverişlidir. Adanın bütün şehir ve kasabaları, kuzey kıyılarına dizilmiştir. Orta ve güneyde nüfus pek seyrektir. Girit'in kuzeydoğu burnunun Anadolu'nun Reşâdiye yarımadasının (Muğla) Deveboynu burnundan uzaklığı ancak 180 km.'dir (Istanbul - Edirne yolundan daha kısa). Keza adanın kuzeybatı burnunun Mora'nın Malia burnuna uzaklığı ise 95 km.'den ibarettir. Adanın karakteristik şekli, batıdan doğuya doğru ince ve uzun bir şekilde 260 km. uzanmasıdır. Kuzeyden güneye olan şişkinliğiyse en kalın yerde 55 km.'yi geçmez.

Ada, ilk medeniyetlerden bâzılarına sahne olduktan binlerce yıl sonra Yunanlı'laşmış, Roma ve Bizans'a geçmiştir. Sonra Arablar tarafından fethedildi. Bizans, adayı Arablar'dan geri almak için pek çok teşebbüs yaptı. Nihâyet Nikephor Phokas kumandasındaki kuvvetler, bir yıllık bir kuşatmadan sonra 961'de Kandiye şehrini aldılar. Bir buçuk asra yaklaşan Arab idaresi son buldu. Giritliler, yeni idareden memnun olmadıklarını, Arablar devrinde görülmiyen sık ayaklanmalarla belli ettiler. Ancak Bizans idaresi adada Ortodoks hâkimiyetini mutlak şekilde kurdu. IV. Haçlı seferinden az önce Latinler, Bizans topraklarını paylaşırlarken, Girit de Montferrat markisi Boniface'ın hissesine düştü (1202). Ancak adayı elinde tutacak kuvveti olmıyan Marki, ada üzerindeki teorik hakkını satmaya kalktı. Cenevizliler, bu hakkı satın almak istedilerse de, büyük rakipleri Venedikliler, karşılarına çıktılar.

Nihayet 12 ağustos 1204 anlaşmasıyla Venedik, Marki'ye 100.000 gümüş (takrîben 25 milyon TL.) gibi az bir para ödiyerek Girit üzerindeki hayâlî hakkını satın aldı. Bu anlaşma, Almanya İmparatoru'nun tasvibiyle oldu. Bunun üzerine Venedik, Girit'i kolayca Bizanslılar'dan aldı. Yerli halk, yeni idâreye büsbütün ısınamadı. Venedik idaresi sert, hattâ zâlimdi. Adaya sömürge muamelesi yapıyor, Ortodoks mezhebini eziyordu. Venedik, İtalya'dan binlerce kişi getirerek adaya iskân etti; vaktiyle Romalılar da aynı şeyi yapmışlardı. Bütün limanlar tahkim edildi. İç bölgede kaleler yapılıp garnizonlar konuldu. Adayı «duka» sanını taşıyan bir umumî vali idare ediyordu. Maiyyetinde bir kumandan, malî işlere bakan iki hazinedar vardı. Adaya tahsis edilmiş bir donanma yoktu. Büyük Venedik Donanması, burasını da savunmakla görevliydi. Adanın bütçesini bizzat Venedik Senatosu yaptığı için, umumî vali, vergileri ve harcamaları değiştiremiyordu. Ada, Hanya, Resmo, Sitia ve Kandiye vilâyetlerine bölünmüştü. Kandiye vilâyetinin ayrıca valisi yoktu; burada oturan umumî valinin idaresindeydi. Adanın merkezi olan Kandiye limanı, adanın kuzey kıyısında, doğuya daha yakın bir mevkıdedir. Üç valiye «rektor» deniyordu; yanlarında malî işler için birer müşavir vardı. Kaleler ve garnizonlar, dört vilâyetten hangisinde bulunursa bulunsun, umûmî vâlînin emrindeydi. Adada normal olarak 20.000 asker bulundurulurdu ki, o zamanlar için mühim bir kuvvettir. Venedik idâresi, mahsulûn üçte birini doğrudan doğruya toprak sahiplerinin elinden aldıktan başka, çiftçinin yemeyip sattığı, hele ihraç ettiği üçte iki üründen de mühim bir vergi alırdı. Türk idaresinin umûmiyetle onda bir (âşâr) mahsul vergisi aldığı düşünülecek olursa, Venedik idaresinin ağırlığı kestirilebilir. Her köylü, mahsul vergisi dışında, bir de şahsı için vergi veriyordu. Köylünün durumu berbat olup, hepsi sefil insanlardı. Kasaba ve şehirlerde yaşıyan Venedikli olmıyan ve Rumca konuşan yerli halkın, hiçbir siyâsî ve idârî hakkı yoktu. Ortodoks rahipler, büyük zulüm ve tazyik altındaydılar. Girit'te Venedik idaresiyle Türk idaresini mukayese eden bir müellif : «Türkler insanlıkla uyuşmıyan bu gibi hareketlere hiçbir zaman girişmemişlerdir» diyor (Hippolyte Noiret, *Documents Inédits pour Servir à l'Histoire de la Dominiation Vénitienne en Crète,* Paris, 1892, s. V, VI; Perrot, *L'Ile de Crète,* Paris, 1867, 151).

Ortodoks vakıfları, zamân ilerledikçe Katolik kilisesinin tasarrufuna geçti. 150 yıl içinde Girit'te tam 20 umumî ayaklanma görüldü. Hepsi şiddetle bastırıldı. Bazılarında Venedikliler de ağır kayıplar verdiler. Ceneviz, ada halkını isyâna teşvik ediyordu. An-

cak her ısyândaki kayıplarını gören Giritliler, XIV. asır sonlarından itibâren, Katolik Venedik idâresine boyun eğmeye râzı oldular. Fakat binlerce Giritli, adayı terkederek İslâm ülkelerine, bilhassa Mısır'a gidip yerleşti.

Aydınoğlu Gazi Umur Bey, 1341 deniz seferinde Girit''i de vurdu. 1427'de bir Osmanlı donanması da aynı şeyi yaptı. 1453'ten sonra Osmanlı tehlikesi karşısında Venedikliler, adayı bir kat daha tahkim edip kuvvetlendirdiler. Kaanûnî devrinde Türk Donanması, Girit'e birçok defalar akın yaptı. Bütün Girit kıyıları tahrib edildi. Her bombardımandan sonra Venedikliler, şehirleri yeniden tahkim ettiler. 1537'de Barbaros, Girit'ten 10.000 esîr alıp Istanbul'a getirdi. 15 temmuz 1538'de, Milapotamo'da yeniden karaya çıkan Barbaros'un levendleri, 20 meskûn yeri tahrib ettiler. Türk Donanması, Kandiye'yi bombardıman ettikten sonra batıya doğru Girit kıyılarını tâkıyb ederek Resmo'ya geldi. Burası da tahrib edildikten sonra Suda'da levendler yeniden karaya çıktılar. Apokorono kalesi yerle bir edilip 60 meskûn yer tahrib edildi. Binlerce esîr ve büyük ganimet alındı. Hanya ve Sitia'da da aynı faaliyet gösterildikten sonra Barbaros, Girit sularını terketti.

II. Selim zamanındaki Kıbrıs savaşında Girit yeniden Türk Donanması'nın akınlarına maruz kaldı. 1567'de Suda kalesini bir gece baskınıyla tahrib eden Türkler, Hanya'ya geldiler. Kale kendisini zor kurtarabildi. Esâsen gecikmiş olan Kıbrıs'ın fethinden sonra Girit'in Venedikliler'de bırakılması, Türkler'in Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini gölgeliyordu. Anadolu'ya bu derece yakın bir adanın fethinin XVII. asra kadar gecikmiş olması, izahı pek de kolay olmıyan bir hâdisedir. Nihayet IV. Murad, adanın fethine karar verdi. Ancak ölümü, Venedik savaşını birkaç yıl için geriye bıraktı. Fakat IV. Murad'ın Venedik siyâsetinin te'sirinde kalan Dîvân, Girit'in ilk fırsatta fethinin elzem olduğu kanaatini muhâfaza ediyordu. Böylece çeyrek asırlık bir Girit savaşı başladı ve ada, «Devlet-i Alîye'nin tâ'lîm-hâne-i harbîsi hükmüne» girdi (C. Tukin, *İslâm Ans.*, IV, 792b-4a). Türk-Venedik savaşı çıktığı zaman, Yunanlılar'ın «Kriti», Arablar'ın «Ikrîtiş» dedikleri Girit, 441 yıldan beri Venedik hâkimiyetindeydi.

Venedik Savaşı'nın Sebepleri

1644 temmuzunda İbrahim Çelebî adındaki bir armatörün büyük bir yolcu gemisi, Istanbul'dan İskenderiye'ye gidiyordu. Geminin kaptanlığını, bizzat İbrahim Çelebî yapıyordu. Gemide eski kızlarağası Sünbül Ağa gibi imparatorluğun en yüksek mevkile-

rinden birine yükselmiş bir adamdan başka, Mısır kadılığına tâyin edilmiş olan Bursalı Mehmed Efendi, Velîahd-Şehzâde Mehmed'in sütannesi olan Zafîre Hatun adlı 20 yaşlarından küçük bir hanım ve bunun Osman adındaki kundaktaki çocuğu bulunuyordu. Sünbül Ağa, hacca gittikten sonra Mısır'da hayâtını tamamlıyacaktı. Yanına bütün servetini almıştı. Bu servet, bugünki paramızla yüz milyonlarca lira tutarında altın ve mücevherle 50 cariye, müteaddit köle ve 500 ücretli askerden müteşekkildi. İbrahim Çelebî'nin gemisiyle beraber orta büyüklükte 2 ve küçük 7 Türk yolcu gemisi de İskenderiye'ye gidiyordu. Istanbul'daki casuslarından Sünbül Ağa'nın servetini öğrenen Malta'nın Saint-Jean korsanları, 6 kadırgayla Rodos'la Girit arasında Karpatos (Kerpe) adası açıklarında Türk gemilerinin yolunu kesti. Türkiye, İspanya gibi Malta ile de devamlı savaş hâlindeydi. Ancak Maltalılar'ın Doğu Anadolu'ya sokuması pek de olağan bir hâdise değildi. Rodos limanında İbrahim Çelebî yolculuğu Türk savaş gemilerini beklemek üzere geciktirmek istemiş, fakat hac mevsimine yetişebilmek endişesiyle Sünbül Ağa, Çelebî'yi tazyik ederek gemiyi hareket ettirmişti.

Maltalılar'la vuruşma pek kanlı geçti. Sünbül Ağa, muhâfızlarının 440'ı ve İbrahim Çelebî, tayfalarının çoğuyla berâber şehîd düştü. Geri kalan 60 muhâfız, Mısır kadısı Mehmed Efendi, Zafîre Hatun ve oğlu, cariyeler ve köleler, çok güzel atlar ve Sünbül Ağa'nın hazinesi, Maltalılar'ın eline geçti. Mehmed Efendi, bir müddet sonra fidyesi ödenerek Türkiye'ye döndü ve sonradan şeyhulislâm bile oldu. Fakat IV. Sultan Mehmed'in sütkardeşi olan Osman Çelebî, bütün tekliflere rağmen, Istanbul'a iâde edilmedi ve bizzat Papa tarafından büyük ihtimamlarla Katolik olarak yetiştirildi. Bâzı hayalperest Katolikler, Türkler'in sütkardeşini gerçek kardeş saydıklarına ve bir şehzâdenin sütkardeşinin de şehzâde sayıldığına inanıyorlardı. 50 cariyenin hepsi Hıristiyan asıllı olup, ancak 17'si Müslüman'lığı kabûl etmişlerdi; diğerleri hâlâ Hıristiyan'dılar. 17 Müslüman olmuş cariyeden 12'si Türkiye'ye dönmek istedi ve Türk hükûmeti tarafından fidyeleri verilerek geri alındı. Bu 12 cariyeyle beraber Malta'da esîr bulunan Türk amirallerinden Karabatak Mustafa Bey de Istanbul'a döndü. Cariyelerden beşi, nakış işlemekteki maharetleri, terbiyelerinin mükemmelliği ve güzellikleri sebebiyle, İspanya Kraliçesi tarafından alınıp âzad edildi ve hepsi Kraliçe'nin nedîmesi oldu. Bir diğer rivâyete göre, Sünbül Ağa şehîd olmayıp, hareketin geciktirilmesi hakkında kapdanın nasihatine kulak asmadığı için İbrahim

Çelebî tarafından, Çelebî de Ağa'nın muhâfızları tarafından öldürülmüştür.

Maltalılar, ganimetlerin bir kısmını Malta'ya götürdüler; bir kısmını, bu arada Türk atlarını da Girit'e getirip Hanya'da satışa çıkardılar. Venedik idaresi, bu satıştan vergi aldı. Halbuki böyle birşey Türk-Venedik muâhedelerinin hükümlerine aykırıydı. Hanya'da durumu gören bir rahip: «cezîreye (adaya) Türk atının ayağı basdığı alâmet-i hayır değildir» demek sûretiyle istikbali görmüştür.

Sultan İbrahim, Girit'in fethini kararlaştırdı. Seferin hazırlıklarıyla Kapdân-ı Deryâ Vezir Yusuf Paşa görevlendirildi. Hazırlıkların düşman istihbaratının gözünden kaçmıyacağı düşünülerek, seferin Malta'ya olacağı şeklinde ince bir Türk propagandası, bütün Avrupa' ya yayıldı. Telâşa düşen balyoz (Venedik büyükelçisi), Dîvân'dan izahat istedi. Seferin Malta üzerine olduğu, kendisine resmen bildirildi. Bununla berâber kararsızlık içinde bulunan balyoz, Senato'ya gönderdiği raporda, gene de hazırlıklı ve ihtiyatlı bulunulmasını yazdı. Ancak Senato, Türkler'in Malta'yı fethedeceğine karar verdi ve Girit'te az çok gaafil avlandı. Girit, Venedik'in açık denizde elinde kalmış tek toprak olduğu için, fevkalâde ehemmiyete şâyandı. Onun için Senato, bir Türk çıkartmasını az muhtemel görmekle berâber 23 kadırga dolusu yeni asker ve mühimmat yollamakla yetindi.

Sultan İbrahim, her gün Tersâne'ye giderek hazırlıklara nezâret etti. 19 nisan 1645'te gûya Malta üzerine yapılacak olan sefer resmen ilân edildi. Serdârlık, Kapdân-ı Deryâ Yusuf Paşa'ya verildi. Eski sadâret kaymakamı Vezir Koca Mûsâ Paşa ile Rumeli beylerbeyisi Küçük Hasan Paşa da Donanmay-ı Hümâyûn'la gidiyorlardı. Rumeli askeri Selânik, Anadolu askeri de Çeşme limanlarında toplandı. 15.000 kantar barut, 50.000 gülle ve 50 muhâsara topu donanmaya yüklendi. 106 harb ve 300 nakliye gemisinden müteşekkil olan Donanmay-ı Hümâyûn, 71.000 asker taşıyordu. Bunun 50.000'i tımarlı sipahi, 7.000'i Yeniçeri, gerisi topçu, cebeci ve leventti. Donanmada ayrıca kürek çeken 30.000 forsa vardı. Bundan başka Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb beylerbeyilerine, birer filo yollamaları emri gönderildi.

Donanmay-ı Hümâyûn'un Girit Seferi'ne Hareketi (30 Nisan 1645)

30 nisan 1645'te Donanmay-ı Hümâyûn, Istanbul'dan hareket etti. Sultan İbrahim, Serdâr Yusuf Paşa'ya ve diğer ileri gelenlere hıl'atler giydirdi. Donanma, uzun müddet Çeşme'de kaldı

21 mayısta Sakız'a, 28 mayısta Termis'e geldi. 8 haziranda Navarin'e vardı. Girit geçilmiş olduğu için herkes gerçekten Malta'ya gidileceğine inandı. Zîrâ birkaç paşa dışında Donanma'da herkes Malta'nın fethine gidildiği kanaatindeydi. 28 mayısta Tunus beylerbeyiliğine getirilen eski kapdân-ı deryâlardan birinin oğlu olan Bekir Paşa, 17 kadırgayla Navarin'den Tunus'a açıldı. Navarin'e 8 kadırgayla gelen Trablusgarb beylerbeyisi Abdurrahman Paşa, Serdâr'ın elini öptü. 21 hazirana kadar 31 gün Navarin'de kalınıp son hazırlıklar yapıldı. Navarin'den denize açıldıktan az sonra Yusuf Paşa, kadırga kapdanlarını baştardasına dâvet etti. Padişahın al kadife kese içinde bulunan hatt-ı hümâyûnunu çıkardı. Üç defa öpüp başına koyduktan sonra mührünü açıp okudu. Herkes seferin Girit üzerine olduğunu öğrendi. Güneydoğuya dümen kıran Donanmay-ı Hümâyûn, Girit'in kuzeybatısındaki Hanya burnuna doğru yol almıya başladı.

3 günde Girit'e varıldı ve 24 haziranda sabah erkenden Türk askeri adaya çıkmaya başladı. Rumeli beylerbeyisi Küçük Hasan Paşa, hemen Hanya önlerine doğru yola çıktı. Aynı akşam, Hanya'nın ileri kalelerinden biri olan Aya Todori adacığı üzerindeki iki kaleden Turlulu kalesi, Amasya sancak beyi Ahmed Paşa tarafından fethedildi. Ertesi gün, Biagio Giuliani'nin savunduğu Aya Todori'nin liman kalesi de 500 şehîd verilerek alındı. Aynı gün Hanya limanında karaya çıkan Yusuf Paşa, yerli halka çok iyi muamele yapılmasını, ağaç kesenlerin bile cezalandırılacağını ilân etti. Venedik idaresinden usanmış olan Rumlar, Türkler'i büyük tezahüratla karşıladılar. 27 haziranda Hanya muhâsarası başladı.

Hanya'nın Muhasara ve Fethi (27 Haziran - 22 Ağustos 1645)

Hanya'yı 375 Venedik topu savunuyordu (Hammer, X, 97, 100). Rumeli beylerbeyisi Hasan Paşa, yanında 10 sancak beyi ve 1 bahriye (İskenderiye) sancak beyi, yâni 11 tümgeneral ve amiral olduğu halde derhal taarruza geçti. Görülmemiş büyüklükte 7 Türk muhâsara topu, Hasan Paşa'nın taarruzunu himâye ediyordu.

Hanya'nın mahzenleri, ağzına kadar kurşun ve barutla doluydu. Sûrlar o derecede kalındı ki, yanyana beş at rahatça üzerlerinden geçebiliyordu. Sûrların arasındaki rampalarda 20 atlı yanyana at sürebiliyordu. Kaleyi kuşatan hendeklerin derinliği 18 metre, genişliği 86 metreydi. Kalenin deniz tarafında bulunan tersânesinde, üzerleri kurşunla örtülmüş 23 mahzen vardı (Hammer, X, 100).

Hanya'yı General Navagiero savunuyordu. Girit umumî valisi ve başkumandanı Cornaro, Kandiye'deydi. Türkler, Suda limanını işgal ettiler. 13 temmuzda 20 (Hammer'e göre, X, 101, 50 parça) kadırgadan müteşekkil Cezâyir filosu da vasıl oldu. Bu filo, Hanya müdafilerinin mânevî kuvvetini iyiden iyiye bozdu. 17 temmuzda, dışarıdan Hanya'ya sokulmak istenen 500 Venedik askeri, tamâmen imhâ edildi. Cornaro'nun Kandiye'den gönderdiği diğer bir takviye birliği de aynı âkıbete uğradı. İki umumî taarruz, kaleyi düşüremediyse de düşmanı iyice sarstı. Navagiero, üçüncü bir taarruzda kalenin bırakılması karşılığında Venedikliler'in Türk gemilerine binip Kandiye'ye yollanmasını kabûl etti. Böylece muhâsara 53 gün sürdü. 19 ağustostan 23 ağustosa kadar, Hanya'daki Venedikliler, taşıyabildikleri kadar eşya ile 5 Türk gemisine bindirildiler. Kadınlarını ve çocuklarını da alıp Türk ordusu arasından geçtiler. 22 ağustosta Girit'in Kandiye'den sonraki şehri Hanya, Türk birlikleri tarafından işgal edildi. Yerli Rum ahali, Türkler'i sevinçle karşıladı.

Hanya'daki bütün Venedik topları, Türkler'in eline geçti. Yusuf Paşa, kaleyi tamire başlattı ve daha birçok inşaat yaptırdı. Bu arada San Nicolas kilisesi Hunkâr Camii, San Francesco kilisesi, Yusufpaşa Camii, San Sava kilisesi de Mûsâpaşa Camii adıyla camie çevrildi.

Türkler'in Girit'e çıkması, bütün Avrupa'da akisler uyandırdı. Almanya ve İtalya'nın çeşitli devletleri, birlikler göndererek Venedik savunmasına yardım etmek kararını aldılar. Büyük Venedik donanması Girit sularında dolaşıyor, fakat Donanmay-ı Hümâyûn ile karşı karşıya gelmemek için dikkat ediyordu. Donanmanın başında Girolamo Morosini vardı.

Kapıcılar kedhudâsı Hüseyin Ağa, 5 eylûlde Istanbul'a gelerek Hanya'nın fethini bildirdi. Önce bu haber büyük sevinç doğurduysa da, sonra Serdâr Yusuf Paşa'yı tenkid edenler çıktı. Tenkidlerin başında, Serdâr'ın adanın baskenti Kandiye yerine Hanya'ya gitmesi geliyor, Hanya müdafilerinin de mallarını alıp çekilmelerine müsaade ettiği için Serdâr kınanıyordu.

Hanya'nın düşmesi, Venedik kadar Avrupa'yı da telâşlandırdı. Venedik, Akdeniz ticâretini kaybedip mahva mahkûm olacağı korkusuyla, Girit'i, tarihinde hiçbir savaşta göstermediği bir inat ve gayretle savunmaya karar verdi. En büyük fedakârlıkları göze aldı. Yalnız İspanya, Malta ve Papalık gibi Türkiye'yle dâimî savaş hâlinde bulunan en mütaassıp üç Hıristiyan devleti değil, Tos-

kana, hattâ Türkiye'de birçok menfaatleri olan Fransa bile, Girit'e asker göndermeye hazırlandılar.

21 ekimde Donanmay-ı Hümâyûn, Hanya'dan ayrıldı. Bu sûretle Serdâr Kapdân-ı Deryâ Vezir Yûsuf Paşa, Girit'te 4 aydan 3 gün eksik bir müddet kalmış oluyordu. Hanya muhâfızı olarak 12.000 askerle Rumeli beylerbeyisi Küçük Hasan Paşa bırakıldı. Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb filoları, üslerine döndüler. Yusuf Paşa, bazı müttefik Hıristiyan filoları ile de desteklenen Venedik donanmasını bir açık deniz muharebesine zorlıyarak imha etmek üzere takibe başladı. Gerçekten Venedik donanmasının imhası, Girit'in tamâmiyle fethiyle netîcelenirdi. Ancak Çuha (Cerigo) adasına kadar düşman armadasını kovalıyan Yusuf Paşa, Venedikliler'i yakalıyamadı. Bu sûretle Venedik donanması, birkaç yıl sonra, Türkiye için büyük bir mesele teşkil etti ve Girit savaşı uzadıkça uzadı.

Yusuf Paşa, Hanya'dan Istanbul'a tam bir ayda geldi. Donanmay-ı Hümâyûn, Sakız'da Serdâr muavini Vezir Koca Mûsâ Paşa'nın kumandasında bırakıldı. Yusuf Paşa, 20 kasım 1645'te Istanbul'a 2 kadırga ile geldi. 5 gün sonra Mûsâ Paşa da Donanmay-ı Hümâyûn'u Istanbul'a getirdi. Sultan İbrahim, Yusuf Paşa'ya ve diğer kumandanlara çok iltifat etti. Ancak genç Kapdân-ı Deryâ'yı kıskananlar, Girit savaşında hatalar yaptığını ileri sürerek, Istanbul'a gelişinden 2 ay, 3 gün sonra, 22 ocak 1646'da îdâmına sebeb oldular. Sultan İbrahim, Hanya muhâfızlığını 2. vezirliğe yükselttiği Deli Hüseyin Paşa'ya verdi. Hüseyin Paşa, Hanya'yı Hasan Paşa'dan devralmak üzere Istanbul'dan ayrıldı.

2. Vezîr Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın Hanya Muhâfızlığı (2 Şubat - 12 Temmuz 1646)

Devrin büyük askeri olan ve cesâretinden dolayı «Deli» denen Bursa Yenişehirli Hüseyin Paşa, kış ortasında, 2 şubat 1646'da Hanya'ya ayak bastı. Küçük Hasan Paşa, Rumeli beylerbeyiliğine dönmek üzere Hanya'dan ayrıldı. Hüseyin Paşa, Batı Girit'i tamamen ele geçirmek için derhal savaşa başladı. Adanın ılık iklimi, kış savaşlarına elverişliydi. 6 meydan muhârebesinde Venedikliler'e 5.000 zâyiat verdiren Paşa, Hanya çevresini fethetti. 9 martta segbânbaşı (Yeniçeriler'in Yeniçeri ağası ve kedhudâsından sonra 3. generali) müstakbel sadrâzam Kara Murad Ağa, 3.000 askerle Kisamo kalesini fethetti. Bu sûretle adanın en kuzeybatısındaki Kisamo Koyu, Türkler'in eline geçti.

7 nisanda Venedikliler, Istanbul'dan Girit'e yardım gitmesin

önlemek için, Çanakkale Boğazı'nın ağzına kadar ilerleyip Bozcaada'ya asker çıkardılarsa da, birkaç gün sonra, Rumeli beylerbeyisi Küçük Hasan Paşa tarafından büyük zâyiat vererek adadan atıldılar. Bununla berâber, düşmanın Bozcaada'ya kadar sokulabilmesi, Istanbul'da telâş uyandırdı.

Sultan İbrahim, eski sadrâzamı Semin Mehmed Paşa'yı Yusuf Paşa'nın yerine Girit serdârlığına tâyin etmişti. 2. vezir olan Hüseyin Paşa'nın üstüne artık sâdece vezir olan Mehmed Paşa'nın yollanması da, devrin garipliklerindendir. Üstelik Hüseyin Paşa, devrinin en büyük kumandanı olduğu halde Semin Mehmed Paşa, her sahada değersiz bir şahsiyettir. Maamafih, Girit'e ayak bastıktan az sonra öldüğü için, serdârlığı sırasında büyük bir hata yapmaya zaman bulamamıştır.

Semin Mehmed Paşa, 12 temmuzda Hanya'ya geldi ve ancak bir ay serdârlık yapabildi. Semin Mehmed Paşa ile, yeni kapdân-ı deryâ Vezir Mûsâ Paşa ve Rumeli beylerbeyisi Küçük Hasan Paşa da Girit'e geldi. 21 temmuzda, Hanya'nın az güneydoğusundaki Suda kalesinin muhâsarasına başlandı. Aynı akşam, Aprikorno kalesi ele geçirildi. 11 ağustos gecesi sefer meşakkatlerine dayanamıyan Semin Mehmed Paşa, Hanya'da öldü. Yerine Hüseyin Paşa vekâleten ve 24 eylûlde asaleten Girit serdârı oldu.

2. Vezir Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın Girit Serdârlığı (12 Ağustos 1646)

Sultan İbrahim'den murassâ (mücevherli) bir kılıçla serdârlık hat-ı hümâyûnunu alan Hüseyin Paşa, Kaytas adındaki atının üzerinden nadiren inerek, devamlı bir savaş hayâtı yaşamıya başladı. Muvazenesiz padişahın savaşın idaresini devrinin en iyi askerine bırakması takdire değer. Ancak Girit savaşı, Istanbul'dan yeter derecede desteklenmiyordu. Hüseyin Paşa'dan boşalan Hanya muhâfızlığına (müstahkem mevki kumandanlığı) gene devrinin iyi askerlerinden biri olan Segbânbaşı Kara Murad Ağa getirildi. Hüseyin Paşa, 2 ay, 5 gün süren Suda muhâsarasını da kaldırttı. Denizden takviye alması önlenmedikçe bu kalenin düşürülmesine imkân olmadığı anlaşılmıştı. Suda kalesi «deryâ ortasında bir yalın kaya» idi. Buna karşılık, 7 ekim sabahı Resmo kalesinin muhâsarasına başlandı. Kandiye ve Hanya'dan sonra Girit'in 3. şehri olan Resmo (Yunanca : Réthymnon), Hanya ile Kandiye'nin ortasında bir limandı; orta Girit'e hâkimdi. 11 ekimde Resmo'nun az doğusundaki Milopotamo (Türkçe : Servihisâr) kalesi fethedildi. 20 ekimde Resmo sûrları çöktü ve şehir alındı. Fa-

kat içkale savunmaya devam ediyordu. Resmo'da 10.000 ev, 150 konak, 50 kilise vardı. 2 Venedik Generali, Cornaro ve Molino, şehrin fethi sırasında öldü.

Resmo'nun Fethi (15 Kasım 1646)

1 ay, 9 günlük bir muhâsaradan sonra, Resmo içkalesi de fethedildi. Bu sûretle Batı Girit'ten sonra Orta Girit'in de büyük kısmı Türk hâkimiyetine girdi. Girit'in 2. ve 3. şehirleri olan Hanya ile Resmo, Türkler'de, en büyük şehir ve başkent olan Kandiye, Venedikliler'deydi. Adadaki diğer meskûn yerler şehir mahiyetinde olmayıp, kasaba hâlindeydi (bugün de öyledir). Resmo'nun fethinden sonra Türkler, adanın doğusuna da sokuldular ve Kandiye'ye çok yaklaştılar.

Resmo'nun fethinde Hüseyin Paşa, başından yaralandı. Kale vire ile teslim olduğu için muhâfızların gemiyle Kandiye'ye gitmelerine izin verildi. Pek çok Venedik topu, Türkler'in eline geçti. Resmo'nun fethi ile Kandiye'nin muhâsarasına başlanması arasında geçen 7 ay, 22 gün içinde savaş, bir durgunluk safhasına girdi. İki taraf da hazırlık içindeydi.

Kandiye Muhasarasının Başlaması (7 Temmuz 1647)

Hüseyin Paşa, Girit'in merkezî yerinde olan Resmo'da karargâhını kurdu. Kandiye çevresindeki köyleri aldıktan sonra, 7 temmuz 1647'de kalenin muhâsarasına başladı. Ancak bu muhâsara bir abluka mâhiyetinde olup, taarruza geçilebilmesi için Istanbul'dan büyük kuvvetlerin gelmesi lâzımdı. Kandiye önlerinde Venedikliler'i yenip kalelerine kapanmıya mecbur eden Serdâr, Küçük Hasan Paşa'yı burada bırakarak Resmo'ya döndü. Dia adacığının karşısında bulunan Kandiye limanı, tarihî Knossos harâbelerinin yanıbaşında kurulmuştur.

Venedik'le savaş yalnız Girit'e inhisar etmiyordu. Dalmaçya'da da savaş başladı. Bosna eyâletinden Lika (Gospiç) sancak beyi Ali Bey, Novigrad ve Zara ile çevresindeki üç kaleyi fethetti. Bu sûretle Kuzey Dalmaçya'nın mühim bir kısmı Türkler'in eline geçti. Bosna eyâleti, şimdiki Bosna-Hersek'ten başka, Hırvatistan'ın büyük bir kısmını da içine alıyordu. Nitekim Ali Bey'in başında bulunduğu Lika sancağı şimdi Hırvatistan'da kalmaktadır. Novigrad ve Zara (Zadar), Dalmaçya'nın Adriyatik üzerindeki en mühim kaleleriydi. Ancak Bosna beylerbeyisi İbrahim Paşa'nın ikti-

darsızlığı, Dalmaçya cephesindeki harekâtı bir müddet sonra Türkler aleyhine çevirdi. Kuzey Dalmaçya'nın fethinden sonra Orta Dalmaçya'yı da almak isteyen bu İbrahim Paşa, Şibenik kalesini muhâsaraya kalkıştı. Ancak Adriyatik üzerindeki bu mühim kale kendini şiddetle savununca, geri çekildi. Bundan faydalanan Venedikliler, Novigrad'ı geri aldıkları gibi, Türkler'in elinde bulunan ondan fazla Dalmaçya kasabasını da istilâ ettiler. Sonra bir sancak merkezi olan Kilis (Kilisz) üzerine yürüyüp orasını ve gene bu çevredeki Knin'i aldılar. Bu sûretle Dalmaçya'nın en büyük kısmı, Venedikliler'in eline geçti. İbrahim Paşa'nın Şibenik muhasarasını kaldırma tarihi, 8 eylûl 1647'dir.

Diğer taraftan Kapdân-ı Deryâ Fazlı Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn'la 28 eylûl 1647'de Kandiye yakınlarına gelerek Hüseyin Paşa'ya asker ve ağırlık getirdi. Ege Denizi'nde Malta, Papalık ve Toskana filoları ile desteklenmiş Venedik donanması ile karşılaşıldıysa da, ilk ağızda mühim zayiat veren düşman, Türk Donanması önünden kaçtı.

Donanmay-ı Hümâyûn'un gelmesinden sonra 2. Vezir Hüseyin Paşa, savaşı genişletti. İki taraf için de kanlı geçen savaşlar, uzayıp gitti. Düşman, hem Venedik'ten, hem de Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden daimî şekilde ve büyük ölçüde yardım alıyordu. 8 ekim günü yapılan vuruşmada Venedik'li 10 yüzbaşı, 20 teğmen, 70 asker ve 10 genç kız, Türkler'e esîr düştü (Hammer, X, 127). Türkler'in eline geçen ganimetin beşte biri devlet hissesi olarak Istanbul'a gönderildi (ki 112,5 milyon TL. kadar birşey tutuyordu).

19 şubat, 2 ve 19 mart 1648'de Kandiye'deki Venedikliler, üç hurûc hareketi yaparak Türk saflarına daldılar. Büyük zayiatla püskürtüldüler.

İpsara Deniz Zaferi (9 Mart 1648)

27 aralık 1647'de Vezir Dâmâd Fazlullah Fazlı Paşa, kapdân-ı deryâlıktan alındı. Yerine, levendlikten yetişme bir denizci olan Ammâr-zâde Mehmed Paşa getirildi. Mehmed Paşa'nın babası, gemi inşaat mühendisiydi. Yeni Kapdân-ı Deryâ, 9 mart 1648'de İpsara yakınlarında Venedik donanması ile karşılaştı. Türk topçu ateşinin verdirdiği büyük zayiata dayanamıyan düşman donanması kaçarken büyük bir fırtınaya tutuldu ve 26 kadırgası battı. Büyükamiral Grimani, ölüler arasındaydı. Bu bozgun, Venedik için ağır bir darbe oldu (Hammer, X, 141).

26 mattta, Resmo'dan getirilen 19 ağır muhâsara topu sâye-

sinde, Kandiye'yi daha iyi döğmek kaabil oldu. Ancak Dîvân, Hüseyin Paşa'nın istediklerine kulak bile asmıyordu. Girit'teki askerin 3 ulûfesi (yâni 9 aylığı) verilmemiş, malzeme ve yiyecek kıtlığı başlamıştı. 30 nisanda Paşa, Santa Lucia kalesine 8 muhâsara topu koydurtarak, kaleyi liman tarafından da döğmeye başladı. Bu sûretle düşmanın denizden takviye alması da zorlaştı; fakat devamlı gelen takviyeyi önlemek mümkin olmadı. 19 mayıs 1648 gecesi Venedikliler, 4.000 kişiyle Kandiye'den bir hurûç hareketi yaptılar. Ancak birkaç saat içinde 1.200 ölü veren düşman, kale dışındaki tabyalarını da kaybetti. Bu tabyalardaki toplar, Türkler tarafından tahrib edildi.

24 mayısta Venedik donanması, yeniden Çanakkale Boğazı önlerine geldi. Kapdân-ı Deryâ, bu donanmayı uzaklaştırıp bir türlü Kandiye'ye gidemedi. Bu yüzden Sultan İbrahim, 18 haziranda Kapdân-ı Deryâ Ammâr-zâde Mehmed Paşa'nın başını kestirdi. Seddülbâhir muhâfızı Voynuk Ahmed Paşa, kapdân-ı deryâ oldu. Fakat barutu ve diğer malzemesi çok azalan Deli Hüseyin Paşa, 12 haziranda Kandiye bombardımanını durdurarak tabyalara çekildi. Bunu fırsat bilip kaleden çıkan Venedikliler, kale etrafındaki tabyalarını yeniden elde ettiler. 24 haziranda düşman, bir hurûç hareketi yapıp, Türk tabyalarını zabtetmek istediyse de ağır zâyiatla püskürtüldü. Bu vuruşmada ön safta savaşan Gazi Hüseyin Paşa, çenesine iki kurşun isâbet ederek yaralandı. Fakat vuruşmanın sonuna kadar yerini muhâfaza etti ve çenesini mendiliyle bağlıyarak yaralandığını askere belli etmedi.

30 haziranda Hüseyin Paşa, aylardır ümitle beklediği Istanbul'dan yardım olarak 450 lâğımcı (istihkâm askeri) ve askerin 3 aylık maaşından başka birşey getirmiyen Türk filosunu kabûl etti. Çok kızan Serdâr, padişaha, sadrâzama ve şeyhulislâma üç ayrı mektup göndererek şikâyet etti ve Girit gazilerinin durumunu anlattı. 6 temmuz 1648 gecesi, dehşetli bir Türk taarruzuyla Kandiye sûrları sarsıldı. Vuruşma, geceyarısına kadar 5 saat sürdü. Uzun zamandan beri hazırlanan lâğımları patlatan Türkler, 3 tabya, 6 büyük top, 5.000 tüfek, birçok ağırlık ele geçirdiler. Ertesi akşam, bir önceki akşamki Anadolu askerinin yerine Rumeli birliklerini düşman hatlarına saldırtan Hüseyin Paşa, bütün tabyaları ve kaleyi kuşatan hendeği aldı. Sûrları lâğımlarla atarak büyük gedikler açtırdı. 9 temmuz akşamı aynı şekilde taarruz devam etti. 30.000 Venedik askerinin savunduğu Kandiye düşmek üzereydi. Venedikliler, vire ile teslîm olmayı kabûl ettiklerini Serdâr'a bildirdiler. Ancak o gece 25 gemiden müteşekkil bir Venedik

donanması Kandiye limanına girerek büyük ölçüde asker ve malzeme çıkardı. Teslim müzâkereleri suya düştü. Istanbul'dan uzun zamandan beri hiçbir yardım alamıyan Hüseyin Paşa, taarruzları durdurttu. Bu kadar bir kuvvetle kaleyi düşürmenin imkânı yoktu. Girit savaşı, bu durumda IV. Mehmed devrine intikal etti.

Sultan İbrahim devrinde (1640 - 1648) Avrupa'nın durumu hakkında bir bahis açtıktan sonra, IV. bahsimizde Girit savaşını, Türkiye'nin iç mes'eleleriyle bir arada inceliyeceğiz.

III

SULTAN İBRAHİM DEVRİNDE AVRUPA
(1640 - 1648)

Otuzyıl Savaşı'nın Son Safhası

1640'a doğru İspanya, iyiden iyiye bunalmaya başladı. Portekiz ve Katalonya'da ihtilâller çıkmıştı. Katalonyalılar'ın dâveti üzerine Fransızlar, 1642'de Roussillon eyâletini istilâ ettiler. Böylece Fransızlık'la ilgisi olmıyan Roussillon, nihâî şekilde Fransa'ya geçti.

Almanya'da durum, Protestanlar'ın güc kazanmasıyla İmparator'un aleyhine döndü. 1640'ta Friedrich Wilhelm, Brandenburg elektörlüğü, yâni Berlin tahtına çıktı. 1688'e kadar tahtta kalan ve «Büyük Elektör» denen bu hükümdar, Prusya'nın gerçek kurucusu oldu. Ancak Pomeranya'yı İsveç'ten koparamadı ve İmparator'la anlaşma yolunu tuttu. İsveçliler'in Alman ülkelerini işgali, gittikçe zorlaşmaya başladı. İsveç başkumandanı Banner, 1641 mayısında öldü. Muhârebe meydanlarında 80.000 düşman öldüren Banner, Stockholm'e 600 düşman bayrak ve sancağı yollamıştı (Schiller, II, 285-6). Banner'in yerine Torstenson, İsveç başkumandanı oldu. 1641'de Wolfenbüttel meydan muhârebesinde Alman ordusunu imha etti. 2 kasım 1642 Breitenfeld meydan muhârebesini de kazandı. Kuzey Almanya gibi Silezya ve Moravya da İsveç işgaline düştü (Lavisse-Rambaud, V, 571).

4 aralık 1642'de Kardinal Richelieu öldü. Yerine, vasıyeti üzerine Kardinal Mazarin başbakan yapıldı. Richelieu, pek kudretli bir Fransa bırakmış, devletin içte ve dışta millî siyâsetini çizmiş, krallığın merkezî kudretini mutlak şekilde sağlamış, XIV. Louis monarşisinin hazırlayıcısı olmuştur. Richelieu'yü kuvvetle destekliyen ve en geniş salâhiyetlerle iktidarda bırakan XIII. Louis, ondan 4 ay, 11 gün sonra ölmüş, yerine oğlu XIV. Louis, 5 yaşında kral olmuştur. Bu sûretle XIV. Louis'nin târîhin en uzun saltanatlarından birini teşkil eden 72 yıllık hükümdarlığı başlamıştır.

Yeni başbakan Mazarin, asıl adıyla Guilio Mazarini, 1602'de

doğmuş bir İtalyan'dı. Papalık ordusunda subaylıktan yetişmiş, Papa'nın Paris nonce'u (büyükelçisi) olmuş, 1639'da Fransa hizmetine girmiş, Richelieu tarafından himâye edilmiş, onun iltimasıyla 1641'de Papa tarafından kardinalliğe yükseltilmişti. XIV. Louis'nin annesi aslında bir arşidüşes olan Anne ile bu İtalyan asıllı başbakan, koyu birer Fransız olmuşlar, çocuk kral nâmına Fransa için Richelieu'nün tâkıyb ettiği siyâsetin bütün meyvelerini toplamasını bilmişlerdir. Buna rağmen Mazarin, daha ilk andan başlıyarak çok kudretli bir iç muhalefetle karşı karşıya kalmış, sonunda bu muhalefet, devleti «Fronde» denen iç savaşlara sürüklemiştir. Fransa'nın iyiden iyiye beliren askerî gücü, «Büyük Condé» denen Prens Louis'nin başkumandanlığı altında, kendini bütün Avrupa'ya empoze etmiştir (B. S. Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi,* 87-9).

Richelieu, Roussillon, Artois, Alsace ve Lorraine gibi çok değerli 4 eyâleti Fransa'ya katmış, Fransa'yı «tabiî» denen sınırlarına ulaştırmıştı. Habsburglar, bu eyâletlerin kaybıyla sarsıldılar. Richelieu, İmparator'un Alman devletçiklerinin iç işlerine karışmasına iki asır için engel oldu. Habsburg hânedânından gelen İmparator'un otoritesine öyle bir darbe vurdu ki, iki yüzyıl sonra Alman birliği artık Habsburglar tarafından değil, başka bir hânedan, Protestan Hohenzollernler tarafından gerçekleştirildi. Fransa, doğudaki en kudretli düşmanının yüzyıllar için elini kolunu bağlamış oldu. Fransa, İspanya'dan boşalan en kudretli Hıristiyan devlet olma mevkiine yükseldi.

Bu sıralarda İsveç, ebedî düşmanı Danimarka ile yeniden savaşa başladı. Savaş başlayınca çok garip birşey oldu. Katolik İmparator, Protestan Danimarka'yı, Protestan İsveç'e karşı savunmayı üzerine aldı. Büyük kuvvetler göndererek Danimarka'yı istilâdan kurtardı. Zîrâ Finlandiya'ya, Baltık ülkelerine, Kuzey Almanya'da birçok yere hâkim olan İsveç, Danimarka-Norveç krallığını da ele geçirdiği takdirde, kuzeyin tek devleti olacak ve kendisiyle başa çıkılamaz hâle gelecekti (Schiller, II, 299-300).

İsveçliler'in Bohemya'yı da istilâya başlamaları ve General Königsmark'ın Bremen'i de işgali üzerine İmparator III. Ferdinand, bizzat Prag'a geldi. Fakat İmparator'un bu hareketi, İsveçliler'in zaferine engel olamadı. Başkumandan Torstenson, 6 mart 1645'te Tabor yakınlarında Jankov meydan muhârebesinde Almanlar'ı bozdu. İsveçliler, Bohemya'yı işgal ettiler ve Avusturya'ya girmeye başladılar. Viyana'nın tehdid edilmesi üzerine İmparator, bütün Katolik dünyasından yardım istedi. Türkiye'nin ta-

rafsızlığı, Almanya'yı kurtardı (Lavisse-Rambaud, V, 574). 9.000 zayiat veren son Alman ordusu da dağılmış, İsveçliler, Viyana banliyölerini işgale başlamışlardı. Ancak kuvvetlerini çok yıpratmış olan Torstenson, son gayreti gösterip Viyana'yı düşüremedi. Erdel Prensi'nden, Budin Beylerbeyisi'nden yardım istediyse de ciddî bir netice çıkmadı. Fransızlar'ın da Ren cephesinde zaferler kazanmasına rağmen, her iki tarafın çeyrek asırdan fazla bir zamandan beri vuruşmakta olması, düşmanı tamamen ortadan kaldırmak azmini mahvetmişti. Sulh istekleri belirdi ve yaygınlaştı. Erdel Prensi, 25.000 kişilik bir Macar-Türk ordusuyla Viyana önlerine gelip İsveçliler'le birleşmek üzereyken Torstenson, sulh isteklerini kabûl etti. Bütün Almanya açlık, yağma ve salgın hastalıklarla mahvolmuştu. Muzaffer İsveç ordusu bile yiyecek bulamıyordu. Torstenson, Avusturya ve Bohemya'yı bırakıp çekildi. Diğer taraftan Fransızlar da, derinlemesine Almanya'ya girmelerine rağmen, Bavyeralılar'ın savunması karşısında ağır zayiat vermişlerdi. İmparator, yeniden 24.000 kişilik bir ordu kurdu ve bu kuvveti, Bavyera kuvvetleriyle birleştirerek Fransızlar'ı Almanya'dan çıkarmaya çalıştı. Bu sıralarda sulh müzakereleri, çeşitli safhalar geçirerek devam ediyordu.

Daha 1641'de Almanya ile Fransa arasında Münster Konferansı, 1642 martında da Almanya ile İsveç arasında Osnabrück konferansı açılmıştı. Papalık temsilcisi Chigi ve sonra Venedik balyozu Contarini, tarafsız arabulucular olarak Osnabrück'e geldiler. Fakat konferans, bu iki arabulucunun başkanlık için birbirleriyle bitip tükenmek bilmez mücâdeleleriyle bir türlü esas mevzua, sulh teşebbüslerine giremedi. Ancak 1644 baharında Fransız murahhasları görünebildi. Prens Henri d'Orléans, Fransız hey'etinin başında bulunuyordu. Fakat siyâsî faaliyet gösteren, murahhaslardan Avaux kontu Claude de Mesme idi (Lavisse-Rambaud, V, 575-6).

Almanya şiddetle sulh istiyor, İspanya ile İsveç müzâkereleri uzatmıya çalışıyorlardı. İsveçli Oxenstierna'nın tâbirince savaş, İsveç devletinin vazgeçilmez bir müessesesi hâline gelmişti. Bu fikirde olan bir başbakanın, konferansa başmurahhas olarak gönderdiği oğlunun, müzakereleri çıkmaza sokmıya çalışacağı tabiî birşeydi. Aylarca protokol münakaşaları oldu. İki taraf da ordularından son zafer haberleri ümid ediyor, diplomatlar, generallerinin savaş gücüne dayanarak davranmak istiyorlardı. İmparatorluk başbakanı Trautmannsdorf'un gelmesiyle konferans, gerçek sulh müzâkerelerine başlıyabildi. III. Ferdinand'dan tam salâhi-

yet alan imparatorluk başbakanı, samimî olarak savaşa son vermek istiyor, tevazu ve ağırbaşlılığı ile, mağlûb Almanya'yı savunmaya çalışıyordu (Lavisse-Rambaud, 576-7).

Uzun müzakerelerden sonra, Alsace'ın Fransa'ya bırakılması kabûl edildi. Bu sûretle Almanlar'la meskûn bir ülke, Fransa'ya geçiyordu. İspanya, savaşa devam etmek istiyor, Almanya, buna imkân göremiyordu. Fransa, şartlarını bu iki devlete dikte edebilmek için, konferansın devamınca askerî üstünlüğü elinde bulundurmanın elzem olduğunu biliyor, bilhassa Bavyera'yı İmparator'dan ayırmak istiyordu. Fakat Fransız orduları Bavyera'da bir türlü kesin zafere doğru gidemediler. Ancak 1647 martında Bavyera elektörü Maximilien, Fransa'dan mütareke istemeye mecbur kaldı. Bu sıralarda Holanda da, İspanya ile mütareke yaptı. Bu son durum, Fransa'yı İspanya karşısında nâzik vaziyette bırakıyordu. Holandalılar'dan emin olan Belçika'daki İspanyol kuvvetleri, Fransa'yı kuzeyden istilâya kalkışabilir, Artois'yı geri almak istiyebilirlerdi. Onun için Kardinal Mazarin, en seçkin Fransız birliklerini Bavyera'dan çekti ve Belçika sınırına gönderdi. 14 mart 1647 mütarekesi ile Fransız ve İsveç kuvvetleri Bavyera'yı tahliye etmişler, buna karşılık Elektör, savaştan çekilmeyi kabûl etmişti. Daha sonra Turenne'in kumandasındaki Fransızlar, Mayence Elektörü ile Darmstadt Landgravı'nı da savaştan çekilmiye zorladılar. Fransızlar'la İsveçliler, mütareke şartlarına uyulmadığı iddiasıyla yeniden Bavyera'ya ve Bohemya'ya girdiler; Avusturya'ya dayandılar. Bu harekât, İmparator'un soluğunu kesen ve onu ne olursa olsun sulha zorlıyan son darbeyi teşkil etti.

20 ağustos 1648'de Prens Condé, Lens meydan muhârebesinde, Belçika'daki İspanyol ordusunu da yendi. Bavyera'daki Fransız zulmünden dehşete düşen ve bu Katolik Fransızlar'ın yaptıkları vahşetten ürken İmparator, Fransız-İsveç kuvvetleri Viyana'ya girmeden sulhu kabûl etti. 16 eylûl 1648'de sulh imzâ edildi. Böylece İmparator, müttefikı ve akrabası İspanya Kralı'nı, Fransa'nın karşısında yalnız bırakmış oluyordu (Lavisse-Rambaud, 578).

Otuzyıl Savaşı, bilhassa Almanya için felâketli oldu. İmparatorluk eski hâline gelebilmek için yarım, belki bir asır çalışmaya mecbur kaldı. Binlerce köy ve birçok şehir haritadan silindi. En az zarar gören eyâletlerde bile nüfus yarı yarıya azaldı. Bazı bölgelerde nüfus, sekizde bir gibi korkunç bir orana düştü. Bol nüfuslu Fransa karşısında Almanya, insan gücü bakımından zayıfladı. Brandenburg'da bir seyyah, bir tek köye rastlamadan günlerce yol alabiliyordu. Saksonya'da haydut çeteleri, ülkeyi bir kat daha

harab ediyorlardı. Ne sanayi, ne ticâret kalmış, bütün zenginlikler mahvolmuştu. Aachen şehrinde nüfus 25.000'e, Augsburg'da 16.000'e düşmüştü (Lavisse-Rambaud, 579).

Vestfalya Muâhedeleri (24 Ekim 1648)

24 ekim 1648'de Münster ve Osnabrück'te imzalanan ve «Vestfalya Muâhedeleri» denen muâhedeler, Almanya-Fransa ve Almanya-İsveç savaşlarına son veriyor, 1789 Büyük İhtilâli'ne kadar Avrupa'da devletlerarası hukukun ve siyâsî dengenin esaslarını vaz'ediyordu. Bu muâhede ile Fransa, Almanya'nın Hessen eyâletinde Philipsburg'da bir garnizon bulundurabilecekti. Alsace landgravlığı (kontluğu), İmparator'un şahsına ait 10 şehir, ayrıca Brisach ve Sundgau şehirleriyle berâber, Fransa'ya veriliyordu.

İsveç, Pomeranya'nın en mühim parçasını, Rügen adasını, Oder nehri ağzını ve buradaki Stettin limanını, Verden piskoposluğu ve Bremen baspişkoposluğunu ilhak ediyor, Almanya'da geniş parçalar ele geçirmiş oluyordu. Mecklenburg'un Wismar kazasını da alıyor, yalnız Bremen belediyesinin geleneksel haklarını muhafazaya söz veriyordu. Ancak Almanya'nın Fransa'ya bıraktığı topraklar imparatorluktan çıktığı halde, İsveç Kralı'nın idâresine bırakılan topraklar, imparatorluğunun birer parçası olmakta devam ediyor, bu topraklar için İsveç hükümdarı İmparator'u metbû tanıyor ve imparatorluk meclisinde 3 rey hakkına sahib oluyordu. İsveç ayrıca 5 milyon ekü (12,5 milyar TL.) savaş tazminatı alıyordu. Almanya bu meblâğı ancak uzun yıllar zarfında ödiyeceği için, İsveç birlikleri de Alman topraklarında uzun müddet kalacaklardı (Lavisse-Rambaud, 580).

Pomeranya'yı İsveç'e bırakan Brandenburg Elektörlüğü'nün toprak kaybını İmparator'un zararına telâfi etmek için, bu en kudretli Alman Protestan devletine Doğu Pomeranya, Magdeburg başpiskoposluğu, Halberstadt, Minden ve Cammin piskoposlukları veriliyordu. Bavyera Elektörlüğü'nün sınırları değişmiyordu. Elektör V. Friedrich'in oğlu Karl Ludwig için imparatorlukta 8. bir elektörlük ihdas ediliyordu. Bu yeni devlete Palatinat'nın Ren bölgesi veriliyordu. Hessen-Kassel'e bir mikdar toprak verilerek, savaş boyunca Protestan kozunu tutması mükâfatlandırılıyordu. Holanda ile İsviçre'nin Almanya imparatorluğu ile hiçbir ilişkisi bulunmadığı bir defa daha tekrarlanıyordu. Burgonya'daki İspanyol toprakları, Almanya imparatorluğuna dâhil olmak şartıyla İs-

panya'nın idâresinde kalıyor, fakat İmparator, bu topraklar Fransızlar tarafından İspanyollar'dan fethedilirse, bu fethi tanıyacağına söz veriyordu.

Dinî bakımdan, 1624 durumu esas alınıyordu. Bu esas üzerine Katolik-Protestan ayırması yapılıyordu. Passau ve Augusburg muâhedelerinin yürürlükte olduğu kabûl ediliyor, yalnız 1555'te Luther mezhebine tanınan haklar, bu defa Protestan'lığın Calvin mezhebine de teşmil ediliyordu. «Cujus regio ejus religio» ilkesi te'yîd ediliyordu. Yâni imparatorluktaki kral, elektör, duka, marki, kont, baron, başpiskopos, piskopos gibi çeşitli unvanlar taşıyan Alman hükümdarların mezhebi neyse, tab'aları da o mezhepten olmıya mecburdu. Bu Alman devletçiklerinden bâzılarının sâdece birkaç yüz nüfusu vardı. Yalnız bir çeşit mezhep hürriyeti tanınıyordu ki, mezhep değiştiren Alman, o mezhebin hüküm sürdüğü Alman devletlerinden birine geçebiliyor, hükümdarı bu göçe engel olamıyordu. Bu sûretle Katolik esaslar üzerinde kurulan ve «Mukâddes» denen Alman imparatorluğu gerçekten son buluyor veya hüviyet değiştiriyor, Viyana'da oturan İmparator'un doğrudan doğruya kendi idâresi altında bulunan Çekoslovakya, Avusturya, Kuzey İtalya gibi ülkeler dışındaki Alman devletleri üzerindeki hakları, geniş ölçüde sınırlanıyordu. Ancak savaş hâlinde bu devletler, askerî kuvvetlerini İmparator'un emrine vermiye mecburdular. Bu yüzlerce devlet, gerek kendi aralarında, gerek diğer devletlerle, istedikleri şekilde anlaşma akdetmeye salâhiyetli kılınıyordu. Fransa ölçülemiyecek kadar büyük bir diplomatik zafer kazanmakla berâber, Fransız-Alman münasebetlerini, Alman imparatorluğunun bünyesini iyiden iyiye zayıflatmak sûretiyle, bir daha tâmir edilemez derecede bozuyor, üstelik Alsace gibi saf Alman bir eyâleti ilhak etmenin sonsuz güçlüklerini ve tarihî mes'-uliyetini yükleniyordu. Vestfalya'nın intikamını almak için Almanya, en az bir asır hazırlanacaktı.

Avrupalılar'ın Diğer Kıt'alara Sıçraması

Avrupalılar'ın diğer kıt'alara sıçraması, XVII. yüzyılda, XVI. yüzyıldakinden daha belirli bir hal aldı. Rusya gibi büyük devletlerin en ehemmiyetsizi sayılan bir devlet bile, doğuya, Sibirya'ya doğru yayılmıya çalışıyordu. Daha 1643'te ilk Rus mâceraperestleri Pasifik'e erişmişler ve 1696'da Kamçatka'ya ayak basmışlardı (Pirenne, II, 503).

XVII. yüzyılda bilhassa Holanda, deniz ticâretinde bir asır öncesinin Portekiz'i yerine geçti ve sonsuz kazançlar sağladı. 1580-

1618 arasındaki 48 yıl içinde Portekiz'in Hindistan'da elinde tuttuğu birkaç limandan en mühimmi olan Goa'ya gelen Portekiz gemilerinin 100 kadarı Holandalılar tarafından batırılmış, 57'si de fırtınadan batmıştı. Holandalılar, Hindistan'da Surat limanını ele geçirdiler. Avrupa'nın ilk büyük hisse senetli şirketi olan Holanda Hindistan Kumpanyası'nı kurdular. Bu şirketin 1648'de sermayesi şimdiki paramızla 30 milyar TL.'na yükselmişti. Hissedarlarına yılda 2.062 milyon TL. kâr dağıtıyordu. Bu muazzam sermâye terakümüdür ki küçücük Holanda'yı büyük devletler arasına çıkardı. Holanda şirketleri, bütün Batı Avrupa'ya yayıldılar ve bu ülkelerden de hissedar te'min ettiler. Hindistan Kumpanyası'nın tersâne ve büro masrafları, yılda 700 milyon TL.'nı buluyordu. Yılda 300 milyon TL. değerinde Holanda sanâyî maddesi ihrâc ediyordu.

İngiliz Hindistan Kumpanyası da, yavaş yavaş Holanda'nınkinin seviyesine yaklaşmıya çalışıyordu. Madras limanı, İngilizler'in Hindistan'daki belli başlı üsleriydi ve kudretli bir kaleyle tahkim edilmişti. 1666'da II. Charles, Portekiz prensesi Katherina ile evlenince, çeyiz olarak İngiltere'ye Bombay adası ile Seylan'da bir liman getirdi. Bu sırada Kumpanya'nın birkaç yüz kişilik bir silâhlı kuvveti de bulunuyor ve bu kuvvetin ekserisini ücretli Racputlar teşkil ediyordu. İngilizler, bütün faaliyetlerini Hindistan ticareti üzerinde kesifleştirdiler ve Timuroğulları tarafından himaye gördüler. Halbuki Holandalılar, Asya'da daha geniş alanlara yayılmışlar, İndonezya ticâretine el atmışlardı. Bilhassa Cava kıyılarını ele geçiren Holandalılar, İndonezya'nın Amsterdam'ı olan Batavya (Cakarta) limanını kurdular veya genişlettiler (Pirenne, II, 529-31).

Holanda ile İngiltere, Amerika ticâretiyle de ilgileniyorlar ve kıt'anın en büyük kısmını ellerinde tutan İspanyollar'la dehşetli bir mücadeleye girmiş bulunuyorlardı. 1640'ta Mexico'da kıt'anın ilk matbaasını açan İspanyollar, gittikçe iç bölgelere sokuluyorlardı. 1598'de III. Felipe tahta çıktığı zaman Amerika kıt'asında 5 başpiskoposluk, 27 piskoposluk, 400 büyük kilise ve 400 manastır vardı. Kıt'a, hızla Katolik'leşiyordu (Pirenne, II, 539). İspanya - Holanda savaşı, Atlantik'te İspanyollar'ı büyük kayıplara uğrattı. 1623-1636 arasındaki 13 yıl içinde çoğu ticaret gemisi olmak üzere 545 İspanyol teknesi, Holandalılar tarafından ele geçirildi. Hattâ bir defasında Holanda korsanları, konvoy hâlinde seyreden bir İspanyol ticâret kafilesini basarak 4 milyar TL. değerinde ganimet aldılar. İspanya'da eski Kastilya ve Aragon krallıkları arasında dahilî bir gümrük olması ve devletin hâlâ bundan vazgeç-

memiş bulunması, İspanyol ticâretini engelliyordu. Amerika ile ticâret yapmak yalnız Kastilyalılar'ın hakkıydı. Katalanlar, hattâ İspanyolca konuşan Aragonlular, bu haktan mahrumdu. Bu sonunculara yalnız Akdeniz ticâreti açıktı. Amerika ile ticâret yapan Kastilya limanları, Sevilla ile Cadiz'di. Ancak 1700'de Habsburglar'ın yerine Capet-Bourbon-Anjou hânedânından V, Felipe (XIV. Louis'nin torunu) İspanya tahtına geçince, zengin Barselona limanını, Akdeniz ticâretine açtı. Böylece İspanyollar, XV. asırda kendilerinden üstün olan Katalanlar'ı iyice ezdiler. Bu eşitsizlik, günümüze kadar İspanya'nın bu iki büyük ırkı arasında pek çok savaş ve didişmeye yol açtı. İspanya'nın Madrid ve Barselona olmak üzere İspanyol ve Katalan iki merkezi teşekkül etti (Pirenne, II, 541).

Amerika'ya olan İspanyol göçü gittikçe hızlandı. 1700'de Amerika'da birkaç yüz bin İspanyol'dan başka, bir milyon kadar da İspanyol-Kızılderili melezi yaşıyordu. Buna karşılık Kızılderililer dediğimiz yerli ırklar gittikçe azaldı; hattâ bazıları tamamen ortadan kalktı. Melezler, İspanyollar'ın haklarına sahib bulunmamakla beraber, Kızılderililer'den çok üstün durumdaydılar. Bizzat Kral tarafından tâyin edilen başpiskoposlar ve piskoposlar, kıt'ayı soymaya devam ediyorlardı. Alelâde bir rahibin bile, Katolik mezhebinde evlenmenin ve cariye almanın yasak olmasına rağmen, birkaç odalığı vardı (Pirenne, II, 542-3).

Kanada'ya, kıt'anın en kuzeyine gelince, burada Beyaz ırktan insan olarak XIII. Louis'nin son saltanat yılında, 1642'de, ancak 200 Fransız yaşıyordu. 1635'te Richelieu, Compagnie des Iles d'Amérique'i kurmuştu. Martinique, Guadeloupe ve büyük Haiti adalarını işgal eden Fransızlar, Antiller'e de el atmış oldular. Richelieu öldüğü zaman, Antiller'de Fransa'nın bir umûmî vâlîsi ve 7.000 Fransız göçmeni vardı.

1587'de Sir Walter Raleigh tarafından kıyıları gezilen Virginia, 1619'dan itibâren İngiliz göçmenlerini çekmiye başladı. Ülkeye, hiç evlenmemiş olan I. Elizabeth'e izâfetle «Virginia=Bâkirenin Ülkesi» adı verilmişti. Ülkedeki bir şehre (Raleigh) de sonradan Sir Walter'in adı verilmiştir (şimdi Kuzey Carolina'da). 1636'da Providence, 1638'de Connecticut, 1639'da Newhaven, 1647'de Rhode Island sömürgeleri kuruldu ve bugünki Birleşik Amerika'nın Atlantik kıyıları iskân edilmiye başlandı. 4 sömürge, 1648'de bir federasyon hâlinde birleştirildi. Kızılderililer, Anglo-Saksonlar tarafından, büyük zulümlerle kıyıdan batıya, içerilere doğru itilmeye başlandı.

Anglo-Saksonlar'ın Amerika'nın Atlantik kıyılarında kurdukları rejim, imtiyazlı bir demokrasi idi. Yalnız Protestan ve Beyaz ırktan vatandaşa eşit hak tanınmıştı. 1636'da Boston'da —bugün yeryüzünün en zengin üniversitesi olan— Harvard Üniversitesi kuruldu ve Massachusetts, Yeni-İngiltere'nin (New England) en çabuk gelişen ülkesi oldu. 1701'de Anglo-Saksonlar, Amerika'da ikinci üniversiteleri olan Yale Üniversitesi'ni kurdular. Bu üniversite, Connecticut'un New Haven şehrindeydi. 1632'de Lord Baltimore, Katolikler için Maryland sömürgesini kurdu. 1650'de Amerika'da yaşıyan İngilizler'in sayısı 90.000'i bulmuştu. 1612'de Virginia kıyılarından 1.100 km. açıkta olan Bermuda adası işgal edildi. 1620'de bu adada bir temsilî meclis kuruldu. 1605'te Antiller'in en doğudaki adası olan Barbados ele geçirildi. Bu adaya büyük ölçüde Zenci esir iskân edildi. Cromwell, Barbados'a binlerce mahkûm yolladı ve binlerce İrlandalı da bu adada esîr olarak satıldı. Amerika'ya satılan Beyaz esirlerin inhisarı, Bristol armatörlerinin elindeydi. Barbados, İspanyollar'a karşı İngiliz korsanlığının başlıca üssü oldu (Pirenne, II, 548).

Holandalılar, Asya ve Amerika'dan sonra Afrika kıyılarına da el attılar. Afrika ile ticâret yapan Holanda şirketleri, bazı yıllar sermayelerinin yarısı kadar kâr sağlıyabiliyorlardı. Holanda, şüphesiz Otuzyıl Savaşı'nın iktisadî bakımdan en kârlı devleti oldu. 1648'de Hindistan Kumpanyası'nın sermayesini 100 milyar TL.'na yükseltti ki, bu meblâğ, Avrupa devletlerinin büyük bir kısmının yıllık bütçelerinin toplamına eşitti. Holanda'nın ticaretten sağladığı kâr, geçen yüzyılın en iyi geçen yıllarından Portekiz'in sağlamış olduğu kârın 3 misline çıktı.

1640'ta Portekiz'in İspanya'dan ayrılması, İspanya için yeni bir darbe teşkil etti. 1640'tan 1651'e kadar Aragon da, Madrid'le ilgilerini çok gevşetmiş, âdeta müstakil bir devlet olmuştu. Portekiz tahtına I. Joao'nun (1385 - 1433) 5. oğlu Braganza dukası Infant Fernando'nun torununun torunu olan IV. Joao (1640 - 1656) geçti. Kızı Infante Katherina'yı İngiltere kralı II. Charles'a (1660-1685) verdi, bu sûretle geleneksel İngiltere - Portekiz dostluğu kuruldu ve perçinlendi.

Böylece Avrupalılar, daha doğrusu Holandalılar, İngilizler, Fransızlar, İspanyollar ve Portekizliler, deniz ticâreti sâyesinde dış kıt'alara sokulmıya başladılar. Fakat Asya ve Afrika'da henüz önemli hiçbir kara parçası elde edememişlerdi. Asya'nın zenginliği, Avrupa'nın deniz ticâretinden sağladığı kâra göz dikmiyecek derecedeydi. Pirenne'in tabiriyle (II, 549) Asya «zenginlik içinde

boğuluyordu». Servetinin önce yavaş yavaş, XVIII. asırdan itibâren gittikçe hızlanan ve XIX. asırda âzamî derecesini bulan bir tempoyla Avrupa'ya aktığını farkedemedi. Bunu farkettiği, duyduğu anda da iş işten geçmişti. XVII. asrın sonlarında Avrupa'nın en zengin Hıristiyan hükümdârı olan XIV. Louis'nin yıllık geliri, Hindistan'ın Türk imparatoru Timuroğlu Âlemgîr Şâh'ın gelirinin ancak onda biriydi (Pirenne, II, 549). Esâsen deniz ticâretiyle zenginleşen Avrupa devletleri İngiltere, Holanda, Fransa gibi birkaç Atlantik devletinden ibâretti. Bu ülkelerde de refah, halk tabakalarına kadar yayılmış değildi; asillerin ve yüksek burjuvazinin inhisarındaydı.

İngiliz İhtilâli

Bu yıllarda İngiltere'de, çok mühim ve ilgi çekici hâdiseler geçiyordu. Kral, Parlamento'dan habersiz asker toplamıya kalkınca, Parlamento, bunun geleneğe uymadığını ileri sürdü. I. Charles kızdı ve Parlamento'nun lideri Pym'i tevkif ettirdi. Parlamento, Londra halkını ayaklandırdı ve bir kısmına silâh verdi. Kral, Londra'yı terketti. Parlamento ile Kral arasında, amansız bir iç savaş başladı. Kral'ı asılzâdeler ve Protestan olsun, Katolik olsun rahipler tutuyordu. Parlamento'yu tutanlarsa tâcirler ve şehirlilerdi. İrlandalılar Kral'ın, İskoçlar'sa Parlamento'nun tarafındaydılar. Savaş, dinî ve siyâsî karakterini de ortaya koymıya başladı. Kral'ın ordusuna karşı, Olivier Cromwell adında bir milletvekili, halktan asker topladı ve kindar bir zihniyetle kralcıları ezmiye başladı. «Yuvarlak Kafalılar» veya «Perukasızlar» denen Cromwell'in ordusu çoğalmıya ve gerçek bir silâhlı kuvvet hâline gelmiye başladı. 4 yıl iç savaştan sonra Kral, 1645'te Naseby'de yenildi; İskoçlar'a sığındı. Başbakan Laud tevkif ve îdâm edildi. 1647'de, uzun pazarlıklardan sonra, İskoçlar, aslen İskoç olmasına rağmen, I. Charles'ı 1 milyar TL. karşılığında Parlamento'ya teslîm ettiler. Parlamento, Kral'la anlaşmıya hazırdı. Fakat kargaşalık devrinin nîmetlerine alışmış olan Cromwell'in başıbozuk ordusu, Kral'ın kendilerini eninde sonunda cezalandıracağını bildikleri için, hükümdârın vatan ihânetiyle ithamı için Parlamento'yu dehşetli bir baskı altına aldı. Bu hengâmede devleti ele geçirmek isteyen Cromwell, bir darbeyle, müfrit kralcı 140 milletvekilini Parlamento'dan uzaklaştırdı. Diğer milletvekilleri dehşete düşerek diktatöre baş eğdiler ve Kral'ın muhakeme edilmek üzere tevkifine rey vermek zorunda kaldılar. Halk krala sâdık, fakat kudretsizdi. Yüksek burjuva, armatör ve tâcirlerse, devletçi-

lik yapacağından korktukları krallarına karşı cephe almışlardı. 9 şubat 1649'da I. Charles, «zâlim, hain, kaatil ve memleket düşmanı» gibi dört vasıfla itham edilerek îdâma mahkûm oldu. İngiltere'de cumhuriyeti ilân edildi. Gerçekte Cromwell'in pek mutlak saltanatı başladı. Bu olay, Hâile-i Osmâniye'den 27 yıl sonra geçiyordu (Prenne, II, 598)

IV

AĞALAR SALTANATI (1648 - 1651)

Ahmed Refik Altınay, çocuk IV. Mehmed'in tahta çıkmasından Kösem Büyük Vâlide-Sultan'ın öldürülmesine kadar geçen Türkiye tarihinin 3 yıl, 26 günlük devresine «Ağalar Saltanatı» demiştir. Bu tâbir gerçekten bu devreyi karakterize etmektedir. Çünki bu müddet içinde Kösem Mâhpeyker Büyük Vâlide-Sultan, saltanat nâibesi olmakla berâber, gerçek iktidar Ocak Ağaları'nın, Yeniçeri generallerinin elindedir. Bu yıllar Türkiye tarihinin karanlık bir anarşi devresidir.

IV. Sultan Mehmed Hân'ın Tahta Geçmesi (8 Ağustos 1648)

Osmanoğulları'nın 21.'si olarak Türkiye tahtına oturan IV. Sultan Mehmed Han, 6 yaşını 7 ay ve 8 gün geçmiş bir çocuktu. Çocuk korkmasın diye bîat merasimi kısa kesildi ve Şeyhulislâm Abdürrahim Efendi'nin işaretiyle, ricalden birçoğu bîat edemeden huzurdan ayrıldı. IV. Mehmed'in annesi Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan, 21 yaşlarındaydı ve hiçbir nüfuzu yoktu. Onun için Sultan İbrahim'in annesi Kösem Mâhpeyker «Büyük» Vâlide-Sultan, yâni çocuk hükümdarın babaannesi saltanat nâibesi oldu. Kösem Sultan, vaktiyle büyük oğlu IV. Murad'ın çocukluğunda da aynı görevde bulunmuştu. Kösem, Ocak ağaları ile işbirliği yaparak imparatorluğun idaresini eline aldı.

Sultan İbrahim'in Katli (18 Ağustos 1648)

Sultan İbrahim, Topkapı Sarayı'nın bir odasında fecî şartlar içinde hapsedilmiş, bulunduğu odanın pencere ve kapıları örülmüştü. Hislerini ve fikirlerini saklamasını bilmiyen ve henüz 33 yaşında olan eski hükümdar, yüksek sesle bağırıyor, feryad ediyor, yeni rejimin ileri gelenlerine söğüp sayıyor, dehşetli tehditlerde bulunuyor, söyledikleri, odasının önünden geçenler tarafından duyuluyor ve derhal bütün Istanbul'a yayılıyordu. Istanbul halkı, yeniden kurulan zorba idaresine diş biliyor, Sultan İbrahim'i tutuyordu.

Yeniçeri Ocağı dışında kalan askerî sınıflar da padişahın taht-

tan indirilmesinden ve Yeniçeri ağalarının çocuk hükümdarın adına saltanat sürmesinden memnun değillerdi. Bilhassa sipahiler, memnuniyetsizliklerini açıktan açığa söylüyor, Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi için bir sebep olmadığını, 7 yaşına gelmemiş bir çocuğun padişah ve halîfe olamıyacağını ileri sürüyorlardı. Sultan İbrâhîm'in hapisten çıkıp tekrar tahta geçtiği haberleri bilinmiyen kimseler tarafından yayılıyor ve bu haber karşısında Istanbul halkı sevincini açıkça belli ediyordu. Istanbul zenginlerini, armatörleri, tâcirleri, hattâ esnafı haraca kesmiye başlıyan Yeniçeriler'in zorbalığından kurtulmak için Istanbullular, bütün ümitlerini hapisteki padişaha bağlamışlardı. Öyle bir an geldi ki, Kösem Sultan, Sultan İbrahim öldürülmediği takdirde halkın zorla onu hapisten çıkartıp tahta oturtacağını Sadrâzam'a ve Şeyhulislâm'a bildirdi. Kösem de, ihtilâlciler de böyle bir olayda hayatlarını kaybedeceklerini biliyorlardı. Şimdiye kadar Osmanlı tarihinde hiçbir ana, oğluna Kösem'in yaptığı gibi ihanet etmemişti. İhtilâlciler, bilhassa Karaçelebî-zâde, Kösem'den memnun değillerdi; onun ihtirâsından ve entrikalarından ürküyorlardı. Ancak onu bertaraf etmenin çaresi de yoktu. O zaman Saray partisini kaybeder, halkın nefretiyle başbaşa kalırlardı. İhtilâl, Ulemâ'nın Yeniçeriler'e katılmasıyla gerçekleştirilebilmişti. Sultan İbrahim, Saray'dan ve bizzat annesi tarafından ihânete uğramasa, ulemâ'yı da tutmasını bilseydi, diğer ocaklar tarafından desteklenmiyen Yeniçeriler'in saltanat değişikliği yapmıya gücleri yetmezdi. Şimdi bile Sultan İbrahim hayatta kaldığı müddetçe her an tehdid altında bulundukları anlaşılmıştı. İşte bunun üzerine, II. Sultan Osman'ın şehîd edilmesinden tam 26 yıl, 2 ay, 29 gün sonra, Türkiye tahtı, yeniden bir hükümdarın öldürülmesiyle kana boyanıyordu. I. Sultan Ahmed'in en büyük oğlu II. Osman'dan sonra, onun 11 yıl, 2 gün küçük kardeşi olan en küçük oğlu da bir ihtilâle kurban gidiyordu.

Saray askeri ile sipahilerin, Sultan İbrahim'in yeniden tahta geçirilmesi hususunda anlaştıkları ve Kösem Vâlide-Sultan'ın acele edilmesi hakkındaki haberi üzerine Yeniçeri Ağaları, Sadrâzam Koca Mehmed Paşa ile Şeyhulislâm Abdürrahim Efendi'yi derhal harekete geçirdiler. Devletin bu en yüksek iki memuru, yanlarına IV. Murad'la Sultan İbrahim'in meşhur cellâdbaşısı Kara Ali Ağa'yı —ki Evliyâ Çelebî «neûzu b'illaah yüzünde bir zerre nûr kalmamışdı» diye tavsif eder— alarak Saray'a geldiler. Sultan İbrahim 32 yaşını 9 ay ve 3 gün geçmişti. Hey'eti karşısında görünce dehşetli küfür etmiye ve Sadrâzam'la Şeyhulislâm'ın ne adamlar olduklarını haykırmaya başladı. Padişahın heybetinden korkan ve padişah kaatillerinin asla yaşatılmadığını bilen Kara Ali Ağa, gözyaşı dö-

kerek savuşmaya kalktı. Ancak Sadrâzam, elindeki asâ ile Cellâdbaşı'nı döğmek sûretiyle, kemendi Sultan İbrahim'in boynuna geçirtebildi. Sultan İbrahim, Ayasofya avlusuna, amcası Sultan Mustafa'nın yanına gömüldü. Ancak mes'ele bununla bitmedi. Ağabeyi II. Osman'ın şehadetinde olduğu gibi, bu olayda da, padişahın kan dâvasını güdenler ortaya çıktı.

Daha Sultan İbrahim'in 10 günlük hapis müddeti içinde büyük bir kalabalık : «Padişahımızın uğruna kırılıp yine İbrâhîm Hân'ı pâdşâh ederiz» diye ayaklanmışlardı. Bunun üzerine Evliyâ Çelebî'nin tâbîrince «mazlûm İbrâhîm Hân'ı boğarak şehîd etdiler». Olayı öğrenen sipahiler ve Istanbul halkı ayaklandılar. «Pâdşâh'ı hal'edip bâdehu katledip namâzın kıldınız; nîçün böyle nâ-şer' (kanuna aykırı) iş etdiniz?» dediler ve «İbrâhîm Hân'ın kaatillerin isteriz» parolasıyla Yeniçeriler'e karşı çıktılar. Bu nümayişler, kanlı bir şekilde bastırıldı. Olayların şâhidi olan Evliyâ Çelebî'ye göre «Dördüncü Sultân Mehmed'in ilk cülûs günleri, bu kadar ibâdu'l-laahın katline hatt-ı şerîf verildi.»

O zaman 7 yaşında olmasına rağmen IV. Sultan Mehmed, babasının öldürülmesiyle ilgili 70 kişinin isimlerini bir deftere yazdırıp saklamış (Naîmâ, IV, 387) ve ileride bunları teker teker ortadan kaldırmıştır.

Ocak Ağaları'nın müşterek diktatörlüğünün ne demek olduğunu bilenler, Sultan İbrahim'in katlinden sonra da yeni rejimi yıkmak için birçok teşebbüste bulundularsa da, muvaffak olamadılar. 28 ekimde Saray'ın içoğlanları ile sipâhîler, Sultânahmed Meydanı'nda toplandılar. Sadrâzam'la Şeyhulislâm'ın, padişah kaatilleri sıfatıyla îdâm edilmelerini istediler. Bunun üzerine Yeniçeriler, kanlı bir vuruşmadan sonra sipahilerle içoğlanlarını dağıttılar. Sipahiler sindi ve Yeniçeriler büsbütün nüfuz kazandı. 1649 ocağında Kara Murad Ağa, Yeniçeri ağası oldu. Ocak zorbalarının en temiz ve en dirayetlisi oydu. Fakat Bektaş Ağa, Muslihuddin Ağa, Kara Çavuş gibi generaller, devlet ve millet gelirleri arasında el atmadık şey bırakmadılar. Bütün memuriyetleri rüşvetle satıyorlardı. Birkaç ay içinde muazzam servetler edindiler ve padişahtan farksız bir hayat sürmiye başladılar. Boşnak Koca Muslihuddin Ağa, Sultan İbrahim'in katliyle ilgileri olmadığını ve böyle birşey istemediklerini Yeniçeri Ocağı nâmına resmen ilân etti ve bu sûretle padişahın öldürülmesine annesinin sebeb olduğunu söylemek istedi. Sultanahmed olayında yüzlerce ölü veren sipahilerde, artık Yeniçeriler'e kafa tutacak ve onları dizginliyecek güc kalmamıştı (Hammer, X, 203-4, 209).

Sultan İbrahim'in yakın adamları da ortadan kaldırıldı. Bu arada «Cinci Hoca» denen 35 yaşlarındaki Hâce-i Sultânî ve Anadolu Kazaskeri Safranbolulu Hüseyin Efendi, sipahilerin yenildikleri Sultanahmed vuruşmasının ertesi günü, 29 ekim 1648'de îdâm edildi. Cinci, büyük bir servet toplamıştı. Yalnız duka altını olarak 1.920.000 altını (2,4 milyar TL. eder) çıktı ve bu para, cülûs bahşişinin hemen hemen tamamını karşıladı. Malları da zabtedilen Cinci, Mihaliç (Karacabey)'de öldürüldü. Böyle bir yobazın ortaya çıkması, pâdişâha te'sîr etmesi, aklın zor kabûl edeceği bir serveti 8 yıl içinde toplaması ilk bakışta çok tuhaftır. Fakat Rasputin denen yobazın XX. yüzyılda Çar'a ve Çariçe'ye ne derecelerde te'sîr ettiği hanırlanacak olursa, XVII. yüzyılın bu Türk Rasputini, fazla garipsenmez.

Ocak Ağaları'nın diktatörlüğü üzerine Anadolu'da celâlî hareketi yeniden alevlendi. Bilhassa Katırcıoğlu Mehmed ve Karahaydaroğlu Mehmed Beyler, Batı ve Orta Anadolu'nun büyük parçaları üzerinde nüfuz kazandılar. Bunlardan ikincisi, 12 kasım 1648'de Istanbul'a getirilerek asıldı. Bu ünlü celâlî'yi tevkife muvaffak olan Isparta mütesellimi (sancak beyi vekili) Abaza Kara Hasan Ağa (ki sonradan o da celâlî olacaktır), büyük şöhret kazandı. Katırcıoğlu Mehmed Bey ise, bir müddet sonra Bursa'dan Girit'e gönderilerek devlet hizmetine girdi. Bu zat, Meşrûtiyet sadrâzamlarından Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın atasıdır ve soyu hâlâ yaşamaktadır («Katırcıoğulları»).

Kara Murad Paşa'nın Sadâreti (21 Mayıs 1649)

Seksenlik Mevlevî Sofu Koca Mehmed Paşa'nın karanlık sadâreti, 21 mayıs 1649'a kadar 9 ay, 15 gün sürdü. Malkara'ya sürüldü ve birkaç gün sonra orada boğuldu. Ağalar, Sadrâzam'ın diktatörlüğe sapmasını çekememişlerdi. Bunun üzerine Ağalar'ın içinden biri, Yeniçeri ağası Kara Murad Paşa, birden sadrâzam oldu. Değerli bir asker, sert, sözünü sakınmaz, nisbeten doğru, icabında hileye sapmasını bilen bir adamdı.

Murad Paşa'nın zamanında da Anadolu'da celâlî huzursuzluğu bütün şiddetiyle devam etti ve gittikçe güc kazandı. Bunlardan Gürcü Abdünnebî, Niğde'de halkın başına belâ olmuştu. Eski bir sipahi subayı olan bu adam, büyük servet toplamış ve mühim bir kuvvet kazanmıştı. Önce Konya'ya, sonra Katırcıoğlu ile birleşerek 15.000 kişiyle İzmit'e gelen Gürcü Nebî, Üsküdar'a kadar yaklaşmış, fakat Bulgurlu'da yenilmiştir. Kırşehri sancak beyi İshak

Bey, âsînin başını kestirerek Istanbul'a göndermiş, Katırcıoğlu affedilerek Beyşehri sancak beyliği pâyesiyle Girit'e yollanmıştır

Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın Sadâreti (5 Ağustos 1650)

Murad Paşa, durumu düzeltemedi. Ocak Ağaları, onu da tahakkümleri altına almak istediler. Murad Paşa, mümkin olabildiği kadar direndi. Sonunda eski arkadaş ve yoldaşı Bektaş Ağa, başını kurtarmak istiyorsa iktidardan çekilmesi tehdidinde bulundu. Murad Paşa, Nâibe-i Saltanat Kösem Mâhpeyker Büyük Vâlide-Sultan'a istifasını sundu. Arzusu üzerine Budin (Macaristan) beylerbeyisi oldu. Böylece ilk sadâreti, 1 yıl, 2 ay, 15 gün sürdü.

Murad Paşa, Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın sadârete getirilmesini tavsiye etti. Zayıf bir şahsiyet olduğu için Ağalar ve IV. Murad'ın dâmâdı ve kendi küçük dâmâdı olduğu için Kösem, Ahmed Paşa'yı iktidara getirdiler. Paşa, Bağdad beylerbeyiliğine tâyin edilmiş, bu şehre harekete hazırlanıyordu. Abaza olan Melek Ahmed Paşa, meşhur Evliyâ Çelebî'nin dayısı ve başlıca hamisidir.

Sert Murad Paşa'dan sonra yumuşak Ahmed Paşa da anarşiyi ortadan kaldıramadı. Ortada hak, hukuk ve adaletten eser kalmamıştı. Bir iki olayı misâl vermek yerinde olur : Sipahi alay beylerinden Alîverdi Ağa, yıllarca Girit'te döğüşmüş, altında 15 at öldüğü hâlde tesâdüfen hayâtını kurtarmış, şahsen 60 düşmanı ele geçirmiş, fakat aldığı yaralardan ellerini kullanabilmek kaabiliyetini kaybetmişti. Sipahi alay beyi, elinde Serdâr-ı Ekrem 2. Vezir Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın, hizmetlerini anlatan fermânı olduğu hâlde, emekliliğini istemek üzere Istanbul'a geldi. Bu durumda olan bir sipahi alay beyinin kanuna göre ayda şimdiki rayiçle 22.500 TL. maaşla emekliye ayrılması lâzımdı. Fakat kendisine hakkının ancak altıda biri (3.750 TL.) emekli maaşı verildi ki, bu parayla Istanbul'da yaşamak çok zordu. Halbuki bu sıralarda binbaşı rütbesindeki Yeniçeri subayları, ayda 30.000 hattâ 37.500 TL. ile emekliye ayrılıyorlardı. Tabiî bu sonuncular, Ocak Ağaları'nın adamlarıydı. Melek Ahmed Paşa devrinde Yeniçeriler'in yıllık maaş tutarları 1 milyar TL.'nı buluyordu. Bunun 375 milyonunu Ocak Ağaları, yâni generaller alıyor, gerisini subay ve erlere dağıtıyorlardı. Istanbul dışındaki Yeniçeriler'in maaşları ve Ocak'ın bütün alelâde veya fevkalâde masrafları, bu meblâğın dışında kalıyordu. Yeniçeriler'in, hattâ alelâde neferlerin aldığı rüşvetse, ölçülemiyecek derecede büyüktü. Ocak Ağaları'nın en zorbası olan Bektaş Ağa'nın yıllık maaşı 3.650.000 TL. idi (bütün imparatorluk devrinde Türkiye'de asker ve sivil me'-

mur maaşları net'tir, hiç bir kesintisi yoktur). Bu adam bunun dışında bütün ileri gelenlerden rüşvet ve haraç almakla tanınmıştı.

Siyâvuş Paşa'nın Birinci Sadâreti (21 Ağustos 1651)

Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın sadâreti ancak 1 yıl, 17 gün sürdü. 21 ağustos 1651 halk ihtilâliyle iktidardan düştü. İhtilâlin yaklaştığı, fakat bu defa Kapıkulu Ocakları'ndan değil, Istanbul halkından geleceği seziliyordu. Ağalar'ı düşürmek ve soyulmaktan kurtulmak için bilhassa ticâretle uğraşan Istanbullular, uzun zamandan beri fırsat arıyorlardı. Sadrâzam'ın Ocak Ağaları'na uyarak Hazine'nin açığını kapatmak için gümüş miktarı gayet az akçalar kestirip bunları piyasadaki altın parayla değiştirmek istemesi üzerine, iflâsa gittiklerini anlıyan tâcirler, armatörler, hattâ küçük esnaf, ayaklandı. Şeyhulislâm olarak muradına eren Karaçelebî-zâde Abdülaziz Efendi'yi de zorla yanlarına alarak Saray'a giden onbinlerce Istanbullu, sadrâzamın azlini istedi. Kösem Sultan, dâmâdını azlederek Abaza Siyâvuş Paşa'yı sadârete getirdi. Gerçekte ihtilâl, Ağalar'a karşıydı. Fakat Istanbul halkının ertesi gün daha kalabalık bir şekilde Sultanahmed'de toplanacağını öğrenen Yeniçeriler, geceden bütün tedbirleri alarak yolları kestiler. Halk toplanamadı. Bu tedbir, Ağalar'ın ancak 13 gün daha iktidarda kalmasını sağlıyabildi. Ağalar ve onlarla berâber Kösem Sultân'ın iktidardan düşmesini ve Tarhan Küçük Vâlide-Sultân'ın iktidara geçmesini anlatmadan önce, bu devre içinde Girit'te olup bitenlere kısa bir göz atmak îcâb eder.

Ağalar Saltanatı Zamanında Girit Savaşı

Girit'teki savaş, bütün şiddetiyle devam ediyordu. Istanbul'dan Girit'e ya hiç, yahut pek ehemmiyetsiz yardım gönderilirken, düşman, yalnız Venedik'ten değil, bütün Avrupa'dan büyük ölçüde yardım alıyordu. Serdâr-ı Ekrem 2. Vezir Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın sarsılmaz azmi karşısında Girit'in fethedilen parçaları elde tutuluyor, yeni yerler fethine çalışılıyordu. Ancak Hüseyin Paşa, 23 kasım 1649'da Kandiye muhasarasını kaldırmıya, basit bir ablukayla yetinmiye mecbur olmuştu.

1 mayıs 1649'da 72 parçalık Donanmay-ı Hümâyûn, Istanbul'dan ayrıldı. Rodos'ta, İskenderiye'den gelen 18 parçalık bir filo da

Donanma'ya katıldı. Girit sulârına varan Donanma, mühim bir faaliyet göstermedi.

1 haziran 1649'da Almanya ile, Sitvatorok esasları muhâfaza edilerek yeni bir sulh muâhedesi imzalandı. Bu sulh, 1 haziran 1661'e kadar devam edecektir. Muâhedeye imza koymak için Viyana'dan gelen İmparator'un fevkalâde elçisi Schmid, padişahın imparatora yazdığı nâme-i hümâyûnlarda «sen» yerine «siz» denmesini çok rica ettiyse de, asırlardan beri böyle yazılageldiğini ileri süren Reîsülküttâb (dış işleri bakanı) Sıdkı Ahmed Paşa'ya kabûl ettiremedi (Hammer, X, 227). Dîvân, ilk defa olarak İspanya'-ya karşı da bir dostluk gösterisi yapmak istedi ve Ahmed Çavuş, fevkalâde elçi olarak İspanya Kralı'na gönderildi. Buna karşılık bir an için Türk-İngiliz münasebetleri çok gerginleşti. Şeyhulislâm Bahâyî Efendi ile İngiltere Büyükelçisi arasında şiddetli bir münakaşa oldu. İngiltere'nin Venedik'e gemi ve buğday satmasını ele alan Bahâyî Efendi, Büyükelçi'ye çok ağır sözler söyledi ve tevkif ettirip hapse attırdı (Hammer, X, 258, 269).

30 ağustos 1649 sabahı, Donanmay-ı Hümâyûn'dan yardım alan Gazi Hüseyin Paşa, Kandiye'yi yeniden zorlamıya başladı. Vuruşmalar pek kanlı geçti. Bizzat Girit umumî valisi ve başkumandanı Kont Colloredo maktûl düştü. 28 temmuzda, Dâmâd Vezir Voynuk Ahmed Paşa, kapdân-ı deryâ sıfatıyla 2 yıldan beri Girit'e ilk yardımı getirmiş, fakat Hüseyin Paşa'nın emrine girmeyip donanmayla Suda'yı zorlarken şehîd düşmüştü. Bunun üzerine Hüseyin Paşa, serdâr-ı ekrem sıfatıyla Donanmay-ı Hümâyûn'u emrine aldı. Ancak Donanma, sonbaharda Kandiye önünden ayrıldı. 2 aylık bir muhâsaradan sonra Hüseyin Paşa, muhâsarayı tekrar ablukaya çevirdi.

Ertesi yıl, 15 mart 1650'de Venedik Donanması, Çanakkale Boğazı'na tekrar sokuldu. Donanmay-ı Hümâyûn, Venedik Donanması ile vuruşmayı göze alamadığı için Girit'e gidemedi. 1650 yazı Girit'te gene şiddetli muhârebelerle geçti. 29 ağustosta İstina çevresindeki vuruşmada Venedikliler, 1 general, 20 subay, birkaç yüz asker ölü ve 500 esîr verdiler. Ancak 12 kasımda Girit'e yardım götürmek üzere bir filo, Istanbul'dan ayrılabildi. 19 kadırgalık Türk filosu, Venedik Donanması'nın açığından giderek Girit'e sâdece 157 Yeniçeri ile bir miktar ağırlık götürdü. Bu sıralarda Ocak Ağaları «semmûr ve anber safâları» yapıyorlardı. 2 ocak 1651'de Iskenderiye'den de Hanya'ya 10 kadırga dolusu yiyecek geldi ve Girit gazileri bir müddet için geniş nefes aldılar.

1651 mayısında İstina kalesi fethedildi. 13 haziranda da Donanmay-ı Hümâyûn, Istanbul'dan ayrıldı. 150 parçalık Donanma, Sakız açıklarında Venedik donanmasını top ateşiyle kaçırdıktan sonra Kiklad Adaları'ndan Nakşa'ya geldi. Burada Venedik Donanması ile karşılaştı. Rodos bahriye sancak beyi Hüsâmeddin Hasan Bey'in oğlu olan Kapdân-ı Deryâ Vezir Ali Paşa'nın gayretine rağmen, bâzı kaptanların korkaklığı yüzünden 6 Türk kadırgası Venedikliler'in eline geçti. Bu başarıyla yetinen Venedikliler, muhârebeyi devam ettirmiyerek uzaklaştılar. Ancak Türk kadırgalarını Kandiye önlerine getirip teşhir ettikleri için, Venedikli müdafilerin mânevî gücü yükseldi. Bu olay, 13 haziran 1651'de geçti.

Ağalar Saltanatı son günlerine yaklaşırken Girit, büyük bir savaş alanına dönmüştü. Bu savaş, hiç bitmiyecek gibi görünüyordu. İki taraf da en büyük fedâkârlıklara katlanıyordu. Türk başkumandanı, Gazi Hüseyin Paşa'nın azmi ve kahramanlığı, herşeye rağmen düşmana başarı fırsatı vermiyordu. Bir defasında 30-40 atlıyla teftişe çıkan Paşa, birkaç yüz Venedikli tarafından bastırıldı. Fakat 54 ölü, 2 subayla 40 asker esîr veren düşman, yenilerek kaçtı. Bu vuruşmada Paşa, Venedik generallerinin en cesuru olmakla tanınmış Marco ile 5 Venedikli'yi bizzat öldürmüştü. Paşa'nın ünü yalnız Türkiye'de değil, Avrupa'da da hızla yayıldı. Resimleri, hattâ «Kaytas» adlı atının resimleri yapılarak Avrupa'da satıldı. Başka bir vuruşmada Paşa, kendi eliyle 6 düşman öldürdü. Bir başkasında, Paşa'nın direnmesi sâyesinde üstün Venedikliler, 600 ölü, 20'si subay olmak üzere 600 esîr, 6 bayrak ve 3.000 tüfek vererek yenildiler. Bu vuruşmanın hayrete değer bir tarafı, Türkler'in sadece bir şehîd, birkaç yüz yaralı ve sıfır esîr vermiş olmalarıydı. Gene bir defasında, küçük bir kalenin kumandanı olan Habib Ağa adlı bir yüzbaşı, 2.000 Venedikli'nin hücumuna mâruz kaldı; 24 saat aralıksız devam eden bir vuruşmadan sonra, Venedikliler, Türk kalesini ele geçirdiler. Habib Ağa, bir avuç askeriyle içkaleye çekildi ve içkalenin etrafının çepeçevre ateşe verilmesine rağmen teslim olmadı. Sağ kalan 17 yaralı gazi, kendilerini ateş çenberinden dışarıya atıp bir kayalığa sığındı; orada tam 9 saat, yüzlerce Venedikli'ye karşı koydu. Hepsi şehîd oldu. Bu ünlü olaydan sonra bu mevkıe Türkler, «Kanlı Kastel» dediler. Gene bir vuruşmada Gazi Hüseyin Paşa, en ileri safta döğüşürken iki kurşun yedi. Kurşunlardan biri çenesini delip geçti; diğeri çenesinde kaldı. Buna rağmen çenesini mendiliyle bağlayıp ordusunun başında savaşa devam etti. Bu kahramanlığı gören Türk askeri, sebat etti. Üstün Venedik kuvveti bozuldu.

Nâibe-i Saltanat Kösem Mâhpeyker Büyük Vâlide-Sultan'ın Öldürülmesi (2/3 Eylûl 1651 Gecesi) ve Ağalar Saltanatı'nın Son Bulması

Melek Ahmed Paşa'yı deviren halk ihtilâlinden sonra Ağalar, sonlarının yaklaşmakta olduğunu hissettiler. Onlara bağlı olan Kösem Vâlide de telâşa düştü. Saray'da bile herkes Kösem'e karşı cephe almış, Hadîce Tarhan Vâlide-Sultân'ın etrâfında toplanmıya başlamıştı. Bu sıralarda Kösem Sultân 56, gelini Tarhan Sultân ancak 24 yaşındaydı. IV. Mehmed henüz 10 yaşını bitirmemişti. Kösem, oğlu Sultan İbrahim'den sonra, torunu IV. Mehmed'i de ortadan kaldırmak, bu sûretle Tarhan Vâlide-Sultân'ı bertaraf etmek, diğer torunu Velîahd-Şehzâde Süleyman'ı tahta oturtup onun namına saltanat nâibeliğini sürdürmek gibi pek hain projeler peşindeydi. Velîahd-Şehzâde'nin annesi, Kösem'le başa çıkabilecek bir kadın değildi; Hadîce Tarhan Sultan'ın enerjisi onda yoktu. Vaktiyle şuuru bozuk olan I. Mustafa'nın tahta oturmasına yardım ederek, Osmanlı verâset hukukunu bozan, üvey oğlu II. Osman'ı bir müddet için tahtından mahrum eden, II. Osman'ın öldürülmesini teşvik eden, büyük oğlu IV. Murad'ın çocukluk yıllarında istediği gibi sürdüğü saltanatın tadını bir türlü unutamıyan, her iki oğlu, hem IV. Murad, hem de Sultan İbrahim tarafından büyük tehditlerle siyâsî hayattan uzaklaştırılan bu Türkiye siyâsî tarihinin bir numaralı kadını, büyük serveti sâyesinde, birçok şahsı elde etmişti. Halkın gözüne girebilmek için pek büyük hayır eserleri de yaptırmıştı. Ancak pek hainâne olan ve devletin bünyesini esaslı bir şekilde kemirebilecek mahiyette bulunan son projesini tatbik edemedi. Kösem'in dâiresinde bulunan ve Tarhan Vâlide tarafından elde edilen bir cariye, Büyük Vâlide'nin niyetini gelinine bildirdi. Tarhan Sultan da Saray'ın en büyük âmiri olan Dârüssaâde Ağası'nı durumdan haberdâr etti. Uzun Süleyman Ağa, dakika kaybetmeden adamlarını silâhlandırdı ve çocuk padişahı suikastden muhafaza etmek için, en kestirme yoldan, Kösem'i ortadan kaldırmak yolundan yürüdü.

Kösem Sultan, 2 eylûlü 3 eylûle bağlıyan gece, Topkapı Sarayı'nda 40 yıldan beri oturduğu muhteşem dairesinde bir perde ipiyle alelacele boğuldu. Tarhan Vâlide-Sultan, saltanat nâibesi oldu. Kösem, aslen bir Rum kızıdır. Tarhan, Hurrem Haseki-Sultan gibi Ukraynalı yâni Slav'dır. Ancak Hurrem ve Kösem ve İtalyan (Venedikli) asıllı Safîye Sultanlar gibi tarihe menfî şekilde değil, müsbet şekilde geçmiştir. Devletin menfaatini herşeyin üzerinde tutan 24 yaşındaki bu genç kadın, anarşiye son vermek için

bitmek tükenmek bilmez bir enerjiyle harekete geçmiş, şahsen siyâsî nüfuz edinmeyi aklına bile getirmemiş, Köprülü Mehmed Paşa'yı bulunca artık nâibelik sıfatını da bırakmıştır. Bu akıllı, merhametli, hayırsever kadın, Türkiye tarihinin en genç vâlide-sultânıdır.

Ertesi sabah, 3 eylûl 1651 günü, Kösem nâmına saltanat süren Ocak Ağaları, olayı öğrenince dehşete düştüler. Sadrâzam Siyâvuş Paşa, yeni Saltanat Nâibesi'nin dâvetiyle Saray'a geldi ve Ağalar'ı ortadan kaldırmak için yardımcı olacağını vâdetti. Şeyhulislâm Karaçelebî-zâde Abdülaziz Efendi, o derecede ihtirasla yapıştığı makamından azledilerek Bursa'ya sürüldü. Son yıllarını, değerli eserlerini tamamlamak sûretiyle Bursa'da geçirdi ve oraya gömüldü. Zorbalar, halkın bütün kudretiyle Saray'ı desteklemesi ve Sultanahmed Meydanı'nda yığınlaşması üzerine karşı koymayı akıllarına bile getirmiyerek dağıldılar. Hergün birkaçı yakalandı ve tam 38 ağa îdâm edildi. Silâhdâr Eğinli Mustafa Paşa, ağaların ortadan kaldırılması husûsunda büyük hizmet gördü (Richaut, I, 48, 58, 72). «Ağalar Saltanatı» denen uğursuz devre sona erdi. Ancak bu adamlar devlet düzenini o şekilde bozmuşlardı ki, Köprülü iktidara gelinceye kadar daha yıllarca anarşi sürüp gitti. Sadrâzam üstüne sadrâzam değiştiren Tarhan Vâlide-Sultan, Köprülü'ye kadar devletin büyük derdine çâre bulamadı.

Kösem Sultan'a tahsis edilmiş 5 büyük has (toprak) vardı. Bu hasların yıllık geliri 312,5 milyon TL. tutuyordu. Sultân'ın ayrıca birçok işhanı, çiftliği vardı. Devlet adamlarından çok değerli hediyeler almak âdetindeydi. Şahsının propagandasını yapmak için olsun; şahsî zevkı için olsun, devrinin bütün zenginlerinin âdet edinmiş oldukları hayır ve bayındırlık eserleri yaptırmakta Kösem Vâlide-Sultan da geri kalmamış, hattâ birçok emsalinden ileri gitmiştir. Bu eserler, yüzlercedir. En mühimleri arasında şunlar gösterilebilir : Kahire'de Nil'in sularını düzenliyen suyolları, Üsküdar'da 1640'ta biten Vâlide Camii veya Çinili Câmî *(Hadîkatu'l-Cevâmî,* II, 184), Cerrahpaşa'daki muazzam ticâret hanı ve mescit, Anadolukavağı'nda bir mescit, Sultanselim'de diğer bir mescit, Mekke ve Medîne'deki büyük vakıflar vs. Üsküdar'daki camii, muhteşem bir külliye hâlinde olup medresesi, mektebi, çeşmeleri, imâreti vardır. Kıbrıs, Midilli, Ağrıboz, Istanbul, Eyüp, Galata gibi yerlerde birçok vakıflar yapan Kösem, İmparatorluğun her köşesine mescitler, çeşmeler, hamamlar, mektepler, medreseler, imâretler inşa ettirmiştir. Şahsına ait 5 has, Menemen, Zile, Kilis, Ezdin ve Gazze'de (Güney Filistin) idi. Yazın da Topkapı

Sarayı'ndaki 1665'te yanan dairesinde oturmayı tercih ederdi. I. Ahmed'in zevcesi olan Kösem, IV. Murad'ı, Sultan İbrahim'i, Velîahd-Şehzâde Kasım'ı, Ayşe ve Fatma Sultanlar'ı doğurmuştu. «Vâlide-i Mu'azzama», «Koca-Vâlide», «Büyük-Vâlide», «Vâlide-i Kebîre», «Vâlide-i Atîka», «Ümmü'l-Mü'minîn», «Sâhibetu'l-Makaam» diye anılırdı. Zülüflü baltacılardan Kuşçu Mehmed tarafından boğulan Kösem, Sultanahmed Camii'nde, zevci I. Ahmed'in türbesine gömüldü ki, büyük oğlu IV. Murad da burada yatmaktadır. Borç yüzünden hapsedilenlerin borçlarını ödiyerek hapisten kurtarır, her yıl yüzlerce genç kıza çeyiz verip evlendirir, muhtaç dul ve yetimlere maaş bağlardı *(TOEM,* II, 483; Hammer, X, 286).

Kösem'in serveti, Hazine'ye alındı. Ağalar'ın servetleri de zabtedildi. Bunlardan 2. Yeniçeri generali olan kulkâhyası'nın yalnız nakid olarak 10 milyar TL. değerinde altın ve gümüşü çıkmıştı ki, 3 yıl içinde imparatorluğu ne şekilde soyduklarını gösterir.

V

TARHAN VÂLİDE-SULTÂN'IN NİYÂBET YILLARI (1651 - 1656)

Gürcü Mehmed Paşa'nın Sadâreti (27 Eylûl 1651)

Siyâvuş Paşa, ihtilâlden sonra ancak 24 gün iktidarda kalabildi. Tarhan Vâlide'yi desteklemekle berâber, 27 eylûl 1651'de azledildi. Bu ilk sadâreti sadece 1 ay, 7 gündür. Yerine doksanlık bir ihtiyar olduğu söylenen Gürcü Mehmed Paşa, sadrâzam oldu.

Tarhuncu Ahmed Paşa'nın Sadâreti (20 Haziran 1652)

Gürcü Mehmed Paşa'nın iktidarı da ancak 8 ay, 23 gün sürdü. Anarşiye çâre bulamadı. Tarhan Sultan, birşeyler yapacağını umduğu eski Mısır beylerbeyisi Tarhuncu Ahmed Paşa'yı sadârete getirdi. Tarhuncu, birşeyler yapmak için çalıştı. Fakat gözle görülür bir başarı elde edemedi. Büdce açığını kapatmak için çalıştı. Yanlış olarak Osmanlılar'da ilk yıllık büdcenin Tarhuncu tarafından yapıldığı yazılagelmiştir. Bu, tamâmen yanlıştır. Osmanlılar'da çok eskiden beri yıllık büdce vardır. Kaanûnî'nin ilk yıllarına ait büdce tasarılarını Ömer Lûtfi Barkan yayınlamıştır. Esasen Tarhuncu da *Lâyiha*'sında, kendinden önceki büdcelerden bahsetmektedir. Bu Lâyiha'ya göre, devletin yıllık masrafı 25.200 yük (2.520.000.000) akçadır ki bugünki satınalma gücü aşağı yukarı 62,5 milyar TL.'dır. Yapılan hesaplar sonunda bu masrafların, gelirlerden 1.200 yük (120 milyon) akça (1,5 milyar TL.) fazla olduğu, yâni bu mıkdar büdce açığı olduğu ortaya çıkmıştır. Bu büdce, devletin merkez büdcesidir. Eyâlet büdceleri bunun dışındadır.

Tarhuncu da 9 ay iktidarda kaldı. Halefi Çerkes Derviş Mehmed Paşa'nın tezviriyle boğduruldu.

Derviş Mehmed Paşa'nın Sadâreti (21 Mart 1653)

Kapdân-ı deryâlıktan sadârete getirilen Derviş Mehmed Paşa da, anarşiyi önliyemedi. 1 yıl, 7 ay, 8 gün iktidarda kaldı. Felc geçirmesi üzerine 28 ekim 1654'te azledildi.

Dâmâd İpşir Mustafa Paşa'nın Sadâreti (28 Ekim 1654)

Tarhan Vâlide-Sultan, bu defa sadâreti, Istanbul'a uzun zamandan beri kafa tutan bir celâlî'ye, Haleb beylerbeyisi Vezir İpşir Mustafa Paşa'ya verdi. Abaza Mehmed Paşa'nın yeğeni olan Mustafa Paşa, Anadolu'yu yatıştırabilir, zekâ ve cesâretiyle anarşiye son verebilir sanıldı. Yeni sadrâzam, tayininden ancak 3 ay, 28 gün sonra, 25 şubat 1655'te Istanbul'a geldi. Uzun zaman gecikmesinin sebebi, Yeniçeri düşmanı olduğu için Istanbul'daki Yeniçeriler'den korkmasıdır. Yanında büyük bir sipahi ve celâlî ordusuyla Istanbul'a gelen İpşir Mustafa Paşa'nın sanıldığı gibi akıl ve cesaretle ilgisi olmadığı, ilk icraatından anlaşılmış, kendine bağlanan bütün ümitler suya düşmüştür. 6 ay, 14 gün iktidarda kalan ve bu müddetin ancak 2 ay, 12 gününü Istanbul'da geçiren Dâmâd İpşir Mustafa Paşa, eski sadrâzamlardan Kara Murad Paşa'nın liderlik ettiği Yeniçeri muhalefetini kıramamıştır. Nihayet Yeniçeriler, 11 mayıs 1655'te Sultanahmed'de toplanarak yeniden baş istemişler, Sadrâzam îdâm edilmiş, Murad Paşa tekrar sadârete getirilmiştir.

Kara Murad Paşa'nın 2. Sadâreti (11 Mayıs 1655)

Kara Murad Paşa da derde devâ bulamadı. Ancak 3 ay, 9 gün sadârette kaldı. Âkıbetini anlayınca Saltanat Nâibesi'ne istifasını sundu. Vezir Süleyman Paşa, sadrâzam oldu. Murad Paşa'nın 2 sadâretinin toplamı 1 yıl, 5 ay, 24 gündür. Şam beylerbeyiliğine tâyin edilen Murad Paşa, Şam'a varamadan yolda Hama'da öldü.

Dâmâd Süleyman Paşa'nın Sadâreti (19 Ağustos 1655)

Dâmâd Süleyman Paşa, ancak 6 ay, 10 gün sadâret yükünü çekebildi. 28 şubat 1656'da o da istîfâsını verdi. Tarhan Vâlide-Sultan, Girit'te bulunan Serdâr-ı Ekrem 2. Vezir Gazi Deli Hüseyin Paşa'yı sadrâzam tâyin etti.

Serdâr-ı Ekrem Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın Sadâreti (28 Şubat 1656)

Hüseyin Paşa, Girit'ten gelinceye kadar Vezir Zurnazen Mustafa Paşa, kaymakam oldu. Ancak Hüseyin Paşa, sadârete tayinini de, azlini de öğrenemedi. Çünki 6 gün sonra, 5 martta sadâretten gıyâben azli îcâb etti. Zira 4 martta meşhur «Vak'a-i Vakva

kıyye» veya «Çınar Vak'ası» oldu. 4 marttan 9 marta kadar süren yeni ihtilâl, Kapıkulu Ocakları'na ayarı düşük akça verilmesinden doğdu. Sultanahmed'de toplanan asker, yeniden kelle istedi. Ayak divanına dâvet edilen 14 yaşındaki IV. Mehmed, Alay Köşkü'nde askere göründü ve âsîlerin istedikleri 30 kelleyi vermiye mecbur oldu. Âsîler bu 30 kelleyi Sultanahmed'deki ulu bir çınarın dallarına astılar. Ondan dolayı bu ihtilâle «Vak'a-i Vakvakıyye» denmiştir. «Vakvak», İslâm mitolojisinde insan başından yaprakları olan ve rüzgâr estikçe «vak vak» diye ses çıkaran bir ağaçtır.

Bu defa idâm edilenler arasında bir de kadın, Melekî Kalfa vardı. Melekî Kalfa, Saray'da Kösem Vâlide-Sultan'ın gözüne girmiş, Ricaut'ya göre (I, 30) Kösem'in çok hususî bir şekilde alâkasını çekerek gittikçe parlamış, nüfuz kazanmış, rüşvetle zengin olmuş, Kösem ölünce Tarhan Vâlide'nin hizmetine girerek Harem-i Hümâyûn kâhyalığına yükselmiştir.

Zurnazen Mustafa Paşa'nın ve 6 Saat Sonra Siyâvuş Paşa'nın Sadâretleri (5 Mart 1656)

İhtilâlin ikinci günü Turhan Vâlide, sadâret kaymakamı Zurnazen Mustafa Paşa'yı sadârete tâyin etti. Fakat Kapıkulu Ocakları bu adamı istemediklerini bildirince, Siyâvuş Paşa 2. defa sadrâzam oldu. Ancak 1 ay, 22 gün sonra öldüğü için, sadâret yeniden açık kaldı. Abaza Siyâvuş Paşa'nın 2 sadâretinin toplamı ancak 2 ay, 29 gündür. Şam beylerbeyisi Vezir Samsunlu Boynueğri (veya Boynuyaralı) Mehmed Paşa, sadârete getirildi.

Canikli (Samsunlu) Boynueğri (Boynuyaralı) Mehmed Paşa'nın Sadâreti (26 Nisan 1656)

Mehmed Paşa, İran savaşlarında boynundan ağır bir yara aldığı için «Boynueğri» veya «Boynuyaralı» denen değerli bir adamdı. Yaşı 80 civarındaydı. 4 ay, 19 gün iktidarda kaldı. Venedik Donanması'nı Çanakkale Boğazı önünden uzaklaştıramadığı için azledildi. Köprülü Mehmed Paşa iktidara geldi. Bu devrede geçen Girit olaylarına kısaca temas ettikten sonra, Köprülü'yü iktidara yükselten sebepleri inceliyeceğiz.

Girit Savaşı

16 mayıs 1654'te eski sadrâzam Kapdân-ı Deryâ Kara Murad Paşa'nın kumandasındaki Donanmay-ı Hümâyûn, Çanakkale Bo-

ğazı açıklarında Venedik ve müttefiklerinin büyük donanmasıyla karşılaştı. Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb'den gönderilen birer filo da Donanmay-ı Hümâyûn'a katılmıştı. 6 saat süren vuruşma, son derece şiddetli geçti. 6 kadırgası, bu arada büyükamirallik ve ikinci amirallik tekneleri, batan, 3.000 ölü, binlerce esir ve yaralı veren Venedik armadası. dehşetli şekilde sarsıldı. Başkumandan Büyükamiral Francesco Morosini'nin vurulup ölmesi ve oğlunun esir düşmesi üzerine Venedik donanması perişan bir şekilde çekilip gitti. Osmanlı zayiatı 500 kadar şehîd, birkaç yüz yaralıdan ibaretti; hemen hiç esir verilmemişti. Donanmay-ı Hümâyûn, Kiklad adalarından Türkler'in «Değirmenlik» dedikleri Milo açıklarına gelince Venedik donanmasını yeniden gördü. Bir müddet top ateşinden sonra fırtına çıktı. İki taraf da uzaklaşmıya mecbur oldu. Girit'e kadar Türk Donanması, yolda rastladığı hayli düşman teknesini de batırdı. Kapdân-ı Deryâ, Girit sularında Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb filolarına üslerine dönme emrini verdi. İzmir'e uğrıyarak Istanbul'a geldi. 2.500 esirden 500'ü padişaha sunuldu (Hammer, X, 240-1, 342)

2 yıl sonra Venedik Donanması, tekrar kendini topladı. 26 haziran 1656'da Çanakkale Boğazı ağzına geldi. Kapdân-ı Deryâ Vezir Dâmâd Ken'an Paşa'nın kumandasındaki Türk Donanması, şiddetli bir fırtınaya yakalanıp perişan oldu ve pekçok gemi battı. Ancak 5 gemi kaybeden Venedik Donanması, duruma hâkim oldu. Bozcaada, Limni ve Semendirek'i işgal etti. Böylece Istanbul-Girit yolu kesilmiş oldu. İnebahtı bozgunundan beri Türkler'in denizde uğradıkları en büyük yenilgi olan bu 26 haziran savaşı imparatorlukta büyük yankılar uyandırdı ve Köprülü'nün iktidara gelmesini sağlıyan olaylardan birini teşkil etti.

Lehistan Meselesi

Bu yıllarda Lehistan ile yeniden anlaşmazlıklar çıktı. Rusya ile de münasebetler gergindi. Bu iki devletle Kırım hanlığı uğraşıyor, sıkışınca Istanbul'dan yardım alıyordu. Ruslar'ın Azak'a kadar sokulmalarını cezalandırmak için Nûreddin Âdil Giray, Moskova banliyölerine kadar geldi. Dehşet içinde kalan Çar, sulh istedi. 100.000 duka (250 milyon TL.) değerinde haraç ödiyerek Kırım'la sulh yaptı. Rus mes'elesinin halli üzerinden çok az müddet geçmişti ki, Lehistan, Kırım topraklarına akınlarına başladı. İslâm Giray Han, Hotin'e geldi. Kral IV. Vladislav, bu çevrede Özince kalesindeydi. İslâm Giray, kralın sığındığı kaleyi kuşattı. Kral, sulh istedi. Han'ın çevresindekiler, kralın esîr alınarak Lehistan'a

ağır bir darbe indirilmesini istediler. Fakat bunun Rusya'ya yapılabilecek en büyük yardım olduğunu çok iyi kestiren Han, Lehistan'la işi büyütmek istemedi. 1653 aralığında Lehistan'la Jiveneşi sulhu imzalandı. Lehistan Kralı, Kırım Hanı'na yıllık haraç vermekte devam ediyor, 240.000 duka (600 milyon TL.) savaş tazminatı ödüyor, Han'a 5 top hediye ediyordu. Fakat muâhedenin en ilgi çekici maddeleri, Rusya'ya tevcih edilenlerdir. Bu maddelere göre ilk fırsatta Lehistan'la Kırım, Rusya'ya savaş açacaklar ve bu devletin topraklarını aralarında paylaşacaklardı. Kazan, Astırhan, Volga boyları, Kuzey Ukrayna, Kırım'a, diğer Rus ülkeleri ve Moskova, Lehistan'a geçecekti. İslâm Giray Han'ın 1654 haziranında 50 yaşında ölmesi, bu muâhedeyi akıym bıraktı (Halîm Giray, *Kırım Tarihi,* 10).

Köprülü Mehmed Paşa'nın Sadâreti (15 Eylûl 1656)

Köprülü'nün iktidara gelmesine takaddüm eden yıllarda, imparatorlukta tam bir anarşi hüküm sürüyordu. Hâile-i Osmâniye'den sonraki yıllarda, IV. Murad'ın çocukluk yıllarında durum neyse, gene aynı vazıyete dönülmüştü. Anarşiyi ortadan kaldırmak için, IV. Murad tipinde bir adam lâzımdı. Bu defa bu tarihî misyon IV. Murad gibi bir delikanlıya değil, Köprülü gibi bir ihtiyara düştü.

Devlet idaresindeki bozukluklar için sonsuz denecek kadar çok örnek verilebilir. Ortada bir devlet siyâseti kalmamıştı. Sadrâzam ardından sadrâzam değişiyordu. Herbiri günlük siyâset tâkıyb ediyordu. Yarına çıkacaklarına emin değillerdi. İhtilâlin, kargaşalığın, zorbalığın nereden, ne zaman başgöstereceği bilinmiyordu. Birgün, Rum rahiplerinden Gionnichio, ağırlığınca altın vererek kendini Ortodoks Cihan Patrikliği'ne tâyin ettirmişti. Bunun için de selefi Parthenios'u Rusya ile haberleşmekle suçlamıştı. Sadrâzam Derviş Mehmed Paşa, iktidara gelince, bu defa diğer bir Rum metropolitinin rüşvet teklifi karşısında kaldı. Bu metropoliti patrik yapabilmek için, ağırlığınca altın bahasına henüz patrik olan Gionnichio'yu sudan bir bahaneyle îdâm ettirmek istedi. Rahiplerin ricası üzerine Gionnichio başını kurtardı, fakat azledildi. İlk fırsatta Venedik'e kaçtı ve Venedikliler'in Türkler aleyhinde bir âleti oldu (Hammer, X, 391).

Köprülü'nün iktidara gelmesi biraz tesadüflerin eseri olmakla berâber, uzun bir hazırlığın sonucuydu. Saltanat nâibesi olan ve bu sıralarda (1656) 29 yaşlarında bulunan Hadîce Tarhan Vâ-

lide-Sultan, kimi iktidara getirdiyse hayal kırıklığına uğramıştı. Vâlide-Sultan'ın birçok müşaviri vardı. Fakat en itimad ettikleri, Mimar Kasım Ağa ile Solak-zâde Mehmed Hemdemî Efendi idi. Bu iki müşavir üzerinde birşeyler söylemek lâzımdır.

Kasım Ağa, 1575'e doğru doğmuştu. Köprülü'nün iktidarının sonlarına doğru 1660'ta 85 yaşlarında öldü. 1623'te, IV. Murad'ın tahta geçtiği yıl, Hasan Ağa'nın ölümü üzerine hassa sermimarı (bayındırlık bakanı) olmuştu. Bu sıralarda 48 yaşlarında meşhur bir mimardı. IV. Murad'ın bütün saltanatı boyunca, 17 yıl makamını muhâfaza etti. Sultan İbrahim'in ilk zamanlarında da aynı görevde kaldıktan sonra 1644 martında azledildi. Ancak 15 ay sonra, 1645 haziranında Meremmetçi Mustafa Ağa'nın yerine tekrar hassa sermimarı oldu. 76 yaşlarındayken, 1651 yılının teşrinlerinde, yâni Tarhan Sultan, kayınvâlidesinin yerine nâibe olunca, onun kedhudâsı tâyin edildi. Zekâsı, bilgisi, tecrübesi, soğukkanlılığı, ağırbaşlılığı, vatanseverliği, yüksek ahlâkıyla az zamanda genç ve tecrübesiz Vâlide-Sultan'ın en has müşaviri derecesine yükseldi. Kasım Ağa, bu yakınlığından şahsî menfaatleri için faydalanmayı aklından bile geçirmediği için, bütün bütün itibar kazandı. Ancak onun ıslahat fikirleri, birçok devlet adamının işine ve menfaatine uymuyor, Kasım Ağa'yı bunamış olmakla itham ediyorlar, hafife alıyorlar, bâzan tehdid ederek Saltanat Nâibesi'ne yalan yanlış fikirler telkîn etmemesini öğütlüyorlardı. Kasım Ağa, aynı zamanda korkusuz bir adam olduğu ve anarşinin koca imparatorluğu nasıl kemirdiğini çok iyi anladığı için, yolunda devam etti. Vezirler, kendi icraatlarını beğenmiyen, Vâlide-Sultan'a kötülüyen, Köprülü Mehmed Paşa adındaki pek silik mazisi olan bir ihtiyarı bıkıp usanmadan öne süren Kasım Ağa'yı, vâlide kedhudâlığından azlettirdiler. Ancak Kasım Ağa, bu azilden korkmadı. Vâlide-Sultan ile haftada birkaç defa görüşüyor ve genç nâibe üzerindeki nüfuzunu muhâfaza ediyordu. Her yeni sadrâzam, Kasım Ağa'ya ihtiyar başını kaybetmek istemezse bunakça tavsiyelerinden vazgeçmesi lâzım geldiğini söylüyor, fakat beriki bunlara kulak bile asmıyordu.

Vâlide-Sultan'ın iki numaralı has müşaviri ise, bir Enderûn mensubu olan Solak-zâde Mehmed Hemdemî Efendi idi. Bu zat, tarihçi, bestekâr, sâzende, nakkaş ve şâirdi. Meşhur bir Osmanlı tarihi yazmış ve zamanımıza kadar gelen güzel peşrevler ve saz semâîleri bestelemiştir. Köprülü iktidara geldikten 2 yıl sonra 1658'de ölmüştür. O da Köprülü'nün dostuydu.

Bu iki ihtiyar san'atkârın şiddetle destekledikleri ve iktidara getirebilmek icin Vâlide-Sultan üzerinde bütün nüfuzlarını bıkıp

usanmadan kullandıkları Köprülü Mehmed Paşa kimdi? Arnavutluk'tan gelip Samsun civarındaki Köprü kasabasına yerleşmiş bir ailenin çocuğu olan Köprülü Mehmed Paşa, 1578'de doğmuştu. Yerleştiği kasabaya bugün ona izâfetle «Vezirköprü(sü)» denmektedir. Tahsili yoktu. Onun için çok yavaş yükseldi. Ancak 1634'te (56 yaşında) sancakbeyi (tümgeneral), 1644'te (66 yaşında) beylerbeyi (orgeneral), 1652'de (74 yaşında) vezir (mareşal) olabildi. Daima ikinci derecede eyâletlerde kullanıldı ve mühim bir iş yaptığı ne görüldü, ne işitildi. Bir ara, böyle silik bir şahsiyete her dediğini yaptırabileceğini uman sadrâzamlardan biri onu kubbenişîn (kubbe vezîri) olarak Istanbul'a da getirtti. Köprülü, Dîvân-ı Hümâyûn yâni bakanlar kurulu üyesi olarak da az konuşur, hemen hiçbir işe karışmaz, âdetâ elinden hiçbir iş gelmez ve aklı fazla birşeylere ermez, fakat sert, hattâ nobran bir vezir hüviyetini muhâfaza etti. Ancak bu ihtiyar vezir, Kasım Ağa, Solak-zâde, Evliyâ Çelebî gibi san'at ve ilim adamlarıyla arkadaşça konuşur, husûsî meclislerde onlara devlet idaresi hakkındaki fikirlerini anlatırdı. Kendisi cahil olmakla beraber ilme büyük sevgisi vardı. Cehaletini saklamaz, bundan dolayı yanıp yakılır, oğullarını çok iyi okuttuğundan bahsederdi. İddiasızlığı ve sert, hattâ kaba şahsiyeti içindeki tevazuu, bu hava içinde devlet idaresi hakkında ileri sürdüğü fikirler, hiçbir zaman siyâsî bir rol oynamaları düşünülmiyen bu gibi ilim ve san'at adamlarına şiddetle te'sîr etmişti. Köprülü'nün devleti, düştüğü anarşi uçurumundan kurtarabilmek için ileri sürdüğü fikirler fazla orijinal şeyler değildi. Aşağı yukarı IV. Murad'ın yaptıklarının aynıydı. Zâten ihtiyar Köprülü'ye göre gerçek hükümdar ve devlet adamı, genç IV. Murad'dı; 8 padişah gören Köprülü'nün en beğendiği hükümdar oydu. IV. Murad çok bilgili ve kültürlü, Köprülü câhildi. Ancak IV. Murad çok genç bir adam, Köprülü, 78 yaşında, görüp işitmediği şey kalmamış, pek tecrübeli bir ihtiyardı. İmparatorluğu kurtarmak için IV. Murad'ın yaptıklarını yapmaktan başka çâre olmadığı fikri, Köprülü'ye has bir fikir değildi. Bunu herkes biliyordu. Yalnız ortada tatbik edecek adam yoktu. Adam olsa bile, salâhiyetleri buna kifâyet etmiyordu. Demek ki genç Tarhan Vâlide'nin Köprülü'yü iktidâra getirmesi fazla bir mânâ ifâde edemezdi. Sadrâzamı öylesine salâhiyetlerle teçhiz etmeliydi ki, istenen şeyleri başarabilsin. Tarhan Sultan da, bu salâhiyetleri vermesini bilecek derecede açık fikirli ve vatansever bir imparatoriçe idi .

Tarhan Sultan, Siyâvuş Paşa'nın da bir iş göremediğini husranla müşâhede edince, sadrâzamı değiştirmek istedi. Ancak yerine hangi veziri getireceğini bilemiyordu. Yaşı 80, belki 90 olduğu

ileri sürülen Gürcü Mehmed Paşa üzerinde düşünüyordu. Kasım Ağa'yı çağırdı. Gürcü Mehmed Paşa'nın hangi sahalarda kaabiliyetli, hangilerinde kaabiliyetsiz olduğunu sordu. Kasım Ağa, eğer Gürcü'yü iktidara getirecekse, Siyâvuş Paşa'nın yerinde bırakılmasının daha münasip olacağını, fakat ille Siyâvuş Paşa değiştirilmek isteniyorsa, makamını dolduracak bir devlet adamının şart olduğunu söyledi. Çok zekî olan Tarhan Sultan, böyle bir devlet adamı var mı diye sormadı. Çünki ihtiyar müşavirinin gene Köprülü adındaki ünsüz veziri ileri süreceğini biliyordu. Fakat şimdiye kadar kime danıştıysa, Kasım Ağa ve Solak-zâde'den başkaları, Köprülü'nün sadârete getirilmesi fikrini hayretle karşılamışlardı. Kasım Ağa'nın tavsıyelerini Siyâvuş Paşa haber aldı. Fakat Köprülü gibi bir adamın sadârete getirilemiyeceğine inandığı için, Ağa'nın Vâlide-Sultan'a tavsiyelerinin kendi lehinde olduğuna hükmetti. Ancak eski kedhudâsı Kasım Ağa'dan başka hazînedârı Solak-zâde'nin, eski reîsülküttâblardan (dışişleri bakanı) büyük bilgin Şâmî-zâde'nin oğlu IV. Mehmed'in hocalarından Mehmed Efendi'nin de Köprülü'yü tuttuklarını hayretle gören Tarhan Sultan, tesir altında kaldı. Bunların hepsi ilimleriyle tanınmış adamlardı. Köprülü gibi bir cahili tutmaları hayret vericiydi. Vezirlerden bir teki bile Köprülü'yü tutmuyor, hattâ onu sadâret hayâliyle yaşıyan zavallı bir bunak olarak görüyorlardı. Nihâyet yılda birkaç sadrâzam değiştirdiği hâlde istediği adamı bulamıyan, devletin iç ve dış siyâsetinde uçuruma doğru gittiğini çok iyi kestiren Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan, fazla ümitli olmamakla berâber, son tecrübe olarak, Köprülü'yü iktidara getirmeye karar verdi.

Tarhan Sultan, Köprülü'nün sadâreti sevinçle kabûl edeceğini sanıyordu. Halbuki öyle olmadı. İhtiyar vezir, bu makamı kabul etmek için, şimdiye kadar Türkiye tarihinde hiçbir başbakanın istemeye cesâret edemediği salâhiyetleri istedi. Köprülü, bu salâhiyetleri almaksızın sadrâzam olmasının hiçbir değer ifâde etmediğini ileri sürüyordu. İstedikleri, yaptıklarına asla müdahale edilmemesi, aleyhindeki şikâyetlere, bu şikâyetler hakkında kendi görüş ve savunması öğrenilmeden asla kulak asılmaması, devlet memuriyetlerinde yapacağı azil ve tâyinlere karışılmaması gibi şeylerdi. Tarhan Sultan, hepsini kabûl etti. 15 eylûl 1656'-da, 4 ay, 19 günlük bir sadâretten sonra, son yılların nisbeten en iyi sadrâzamı olan Boynueğri Mehmed Paşa'dan mühr-i hümâyûn alındı. Mührü alan ve 29 yaşındaki Vâlide-Sultan'ın eteğini öpen Köprülü, Dîvân-ı Hümâyûn'a gidip makamına oturdu. Türkiye tarihinde İkinci Viyana Muhâsarası'na kadar 27 yıl devam eden ve «Köprülüler Devri» denen pek parlak bir devir başlamıştı.

VI

KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA'NIN SADÂRETİ (1656 - 1661)

Köprülü Zamanında Venedik Savaşı

İlk aylarında kanlı bir tethiş siyâsetiyle anarşiyi önlemeye çalışan Köprülü'ye, serdâr-ı ekremlik de verildi. Venedik donanması, Çanakkale ağzından ayrılmıyor, Istanbul'dan Girit'e yardım gitmesine engel oluyordu. 14 haziranda serdâr-ı ekrem sıfatıyla ordugâha geçen ihtiyar sadrâzam, Gelibolu'ya geldi ve oradan karşı yakaya, «Kal'a-i Sultânî» denen Çanakkale'ye geçti. Donanmanın başındaydı. 17 temmuzda Venedik donanması ile top ateşi başladı. İki taraf da başarı kazanamadı. Ancak 19 temmuzda Kara Mehmed adlı bir topçunun boğaz istihkâmlarından Kumburnu üzerinden nişanlıyarak attığı bir top güllesi, harikulâde bir muvaffakıyetle Venedik büyükamirallik baştardasına düştü. Baştarda, derhal denizin dibini boyladı. Türkler'in «Kör Kapdan» dedikleri Amiral Mocenigo öldü. Bu sûretle Venedikliler, kısa zaman içinde iki deniz savaşında üstüste büyükamirallerini kaybetmiş oluyorlardı. Bu darbeye dayanamıyan Venedik Donanması, Boğaz'ın ağzından çekildi. 1 eylûl sabahı Venedikliler'in işgalindeki Bozcaada geri alındı. Kurt Paşa, 7 günlük bir kuşatmadan sonra Bozcaada kalesini düşürdü. 15 kasımda da Kapdân-ı Deryâ Vezir Topal Mehmed Paşa, Limni'yi Venedik işgalinden kurtardı. 4.000 Türk levendinin 2 ay, 2 günlük muhâsarasına dayanamıyan Limni kalesi teslim oldu. Venedik garnizonuna çekilip gitme müsaadesi bahşedildi.

Bu başarılar, Köprülü'nün otoritesini sağlamak ve deniz yolunu açmakla berâber, Girit savaşı devam ediyordu. Deli Hüseyin Paşa, hemen bütün adayı fethetmişti. Ancak Kandiye, Granbosa, Suda, Spinalonga gibi kaleler Venedikliler'in elindeydi. Yerli Rumlar'a çok iyi muâmele eden Hüseyin Paşa, o cihetten müsterihti. Fakat Kandiye'yi düşürmek bir problem hâline gelmişti. Rumlar'ın Venedikliler zamanında mahrum oldukları bütün mezhebî, medenî ve hukukî hakları geri verildi. Hüseyin Paşa, adayı yollar, köprüler, imâretler, çeşmeler, câmîler, medreselerle donattı.

Bu arada Resmo'nun en büyük iki kilisesini Sultân İbrâhim ve kendi adına camie çevirtmişti. Türk adâletini gören Rumlar arasında birkaç bin kişi Müslüman oldu ki, Arnavutluk ve Bosna - Hersek'ten sonra ilk kitlevî ihtidâ hareketidir. Ayrıca Hanya ve İnâdiye camilerini inşa ettiren ve birkaç kiliseyi daha camie çeviren Hüseyin Paşa, ihtidâ hareketini teşvik etti. Bütün köylere su getirtti ve çoğuna hamamlar yaptırdı. Orta dereceli medreselere Anadolu ve Istanbul'dan hocalar getirterek islâmî Türk eğitimini kurdu. Resmo dışında kendi adına başka bir mescit ve bir de İslâm propagandası için tekke yaptırdı. Naîmâ'nın anlattığına göre (VI, 384-9) Hüseyin Paşa, yakışıklı, yüksek ahlâklı, ağırbaşlı bir adamdı. Bütün milletçe sevilmişti. Kadın, erkek herkesin nazarında çağının en büyük kahramanıydı. Paşa'nın bu itibârı, mahvına sebeb oldu. Kendisinden başkasının prestijini çekemiyen ve şüphesiz dehâsı bir yana çok zâlim ve kindar bir adam olan Köprülü, devleti yıpratan büyük kötülüklerden biri olan kaabiliyetli rakiplerini ortadan kaldırma siyâsetini tâkıyb etti. IV. Murad nasıl pek değerli üç kardeşini öldürtüp tahtını kaderin acı bir şakası gibi Sultan İbrahim'e bırakmışsa, Köprülü de, askerlik bakımından şüphesiz kendinden üstün bir adam olan devrin en iyi kumandanının başını yedi.

Bir ara sadrâzam da olan Gazi Deli Hüseyin Paşa, Bursa Yenişehirli'dir. Enderûn'da yüksek tahsilini tamamladıktan sonra, görülmemiş kuvvetiyle, spora çok meraklı olan IV. Murad'ın dikkatini çekti. 1632'de vezirlikle kapdân-ı deryâ oldu. 1634 Revân sefer-i hümâyûnuna katıldı. 1635'te Mısır beylerbeyiliğine getirildi. 2 yıl sonra azledildi. 1638 Bağdad sefer-i hümâyûnunda da bulundu. Seferden sonra kubbe vezîri, 1639 sonunda bir ara sadâret kaymakamı, Sultan İbrahim'in tahta geçmesinden sonra tekrar kapdân-ı deryâ, sırasıyla Bosna, Bağdad (Irak), Budin (Macaristan) beylerbeyisi, 2. vezir, Girit serdâr-ı ekremi oldu. 12 temmuz 1658'de Edirne'ye gelerek IV. Mehmed'e Girit'in durumunu anlattı. Halk, kendisine görülmemiş şekilde tezahüratta bulundu. 12,5 yıl Girit'te geceli gündüzlü cephede kalan, kendi parasıyla 4 cami, 2 medrese, bir tekke, birçok çeşme yaptıran bu büyük asker, Köprülü'nün gerçek rakıybiydi. 29 aralık 1658'de Köprülü'nün emriyle îdâm edildiği zaman, 60 yaşlarında, bir delikanlı kadar dinç bir adamdı. Köprülü, Şeyhulislâm Bolulu Mustafa Efendi'den îdâm fetvâsı istemişse de alamamıştı. Sadrâzam tarafından Girit serdârlığından alınarak Rumeli beylerbeyisi ve hemen ardından üçüncü defa kapdân-ı deryâ yapılan Hüseyin Paşa, Filibe kadısı Süleyman Efendi'nin fetvâsıyla Yedikule'de îdâm edilip oraya gömül-

dü. Gazi Hüseyin Paşa'nın tamamen mâsum olarak îdâmına bütün millet ağladı. Büyük bir memnuniyetsizlik dalgasına çarpan Köprülü, tedhiş siyâsetiyle bu dalgayı yatıştırmasını da bildi. Köprülü'nün cinâyetine fetvâ vermiyen Mustafa Efendi, meşîhatten azledildi.

Köprülü'nün Erdel Üzerine Serdâr-ı Ekrem Olması (23 Haziran 1658) ve Erdel Meselesi

Türkiye, 24 eylûl 1657'de Kâtib Çelebî'yi, 2 ay, 13 gün sonra 7 aralık 1657'de de eski şeyhulislâm Karaçelebî-zâde Abdülaziz Efendi'yi kaybetti. Birincisi 49, ikincisi 66 yaşlarındaydı. Abdülaziz Efendi, en ünlü Osmanlı ulemâ ailelerinden birine mensuptur. Babası, Rumeli kazaskeri Karaçelebî-zâde Hüsâmeddin Efendi'dir. Meşîhatten azlinden sonra 6 yıl, 4 ay, 3 gün yaşamış, Bursa'da sürgün hayâtı geçirerek orada ölmüştür.

Birbiri ardından pek değerli iki bilgin ve fikir adamını kaybeden imparatorluk, Girit savaşının durgunluğuna rağmen Venedik Donanması'nın Ege Denizi'nden uzaklaştırılması, zorba tahakkümünün ortadan kalkmasıyla rahat bir nefes almıştı ki, Erdel meselesi ortaya çıktı. Sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa, 23 haziran 1658'de Erdel üzerine serdâr-ı ekrem oldu. Burada Erdel (Transilvanya) prensliğinin son durumu üzerinde biraz bilgi vermek lâzımdır.

I. György Rakoczi (Rakoçi)'den (1630 - 1648) sonra Dîvân, oğlu II. György Rakoczi'yi (1648 - 1660), Erdel tahtına oturttu. Yeni prens, 28 yaşındaydı. Bathory hânedanından Prenses Zsétia (yâni Sofya) ile evliydi. Vaktiyle Bathory'ler, Lehistan tahtına da oturmuşlardı. II. György de aynı emeli besliyordu. Ancak Lehistan'la başa çıkmasına imkân olmadığı için, bağımsız bir devlet gibi, Dîvân-ı Hümâyûn'dan izin almaksızın, zamanın en kudretli Hıristiyan askerî devleti olan İsveç'le ittifak etti. Bu şekilde desteklenince, gene Dîvân'dan izin almaksızın, Lehistan topraklarına girdi. 6 ocak 1657'de Karpatlar'ı geçen Prens, mart sonunda Lehistan'ın eski başkenti Krakovi'yi aldı ve az sonra İsveç kuvvetleriyle birleşti. İsveç - Erdel ordusu, 23 mayıs 1657'de Varşova'nın doğusundaki Brest-Litovsk (Brezesc, şimdi Beyaz Rusya'da) kalesini aldı. İsveç'e karşı durmasına imkân olmıyan Lehistan, Dîvân'a Erdel Prensi'ni şikâyet etti. Önce tâbii olan bir prensin başarılarını imparatorluğun yararına görüp ses çıkarmıyan Dîvân, Köprülü'nün iktidara gelmesiyle fikrini değiştirdi. Prense Lehistan top-

raklarını boşaltması ve İsveç ittifakını reddetmesi emrini verdi. Varşova'ya girmek üzere bulunan II. György, Istanbul'a bir hey'et yollıyarak, yaptığı fütûhâtın Türk imparatorluğunu büyütmekten başka bir mânâya gelemiyeceğini ileri sürdüyse de, Köprülü, emrinin derhal yerine getirilmeyip, işin tevile çalışılmasına büsbütün kızdı. Kırım hânı Mehmed Giray'a, prensi cezalandırmak üzere Erdel'e girmesini emretti. Mehmed Giray, Erdel ordusunu Lehistan'da, Vistül kıyılarında yakaladı. 31 temmuz 1658'de Prens Janos Kemény'nin kumandasındaki, Lehliler'e üstüste zaferler kazanmakla mağrur Erdel Macar ordusunu birkaç saat içinde yok etti. Erdel başkumandanı, esir edildi. Bunun üzerine II. György'nin baş eğmesi beklenirken, açıkça ısyân etti. IV. Mehmed'in bir yâveri (çavuş), Erdel'e gelerek diet (asiller meclisi) önünde, padişahın II. György'yi azlettiğini bildiren fermânını okudu. Erdel'in Macar asılzâdeleri müşkil durumda kaldılar. Padişaha ısyân etmek ve bu sûretle başta Almanya olmak üzere yabancı devletlerin oyuncağı olmak istemiyorlardı. Ancak II. György'nin, Lehistan gibi büyük bir devlet üzerinde kazandığı zaferlerden sonra nüfuz ve prestiji çok artmıştı. Gene de Erdel Meclisi, padişahın fermânı mucibince II. György'nin düştüğünü ilân etti. François Rhédei'yi prens seçerek, tasdikını Dîvân'dan istedi.

II. György'ye gelince, Köprülü'yü de selefleri olan sadrâzamlar gibi bir iki ay içinde devrilecek sanıyor, yeni sadrâzamın hakkında daha müsamahalı davranacağını ümîd ediyordu. Ancak Köprülü, makamında kalmakta devam etti. Üstelik Erdel mes'elesini Avrupa çapında bir hâdise hâline gelmeden derhal halletmek istiyen ihtiyar vezir, bizzat Transilvanya'ya gitmeye karar verdi. Arzusu üzerine IV. Mehmed, kendisine serdâr-ı ekrem (başkumandan) sıfatını da verdi. Köprülü, Erdel Prensi'ni desteklemek sûretiyle âsî durumuna düşen Eflâk ve Boğdan prenslerini de azletti. Istanbul'dan Bükreş'e ve Yaş'a iki yeni prens gönderdi. Yanına yolda bu iki prensi, Kırım Hanı'nı, Silistre sancak beyi Kadri Paşa'yı ve birçok sınır sancak beyini alarak Erdel'e girdi. Lehistan Kralı da, Türk ordusuna yardım etmek üzere 12.000 kişilik bir kuvvet göndererek sadâkatini te'yîd etti.

II. György kolayca mağlûb edildi. Köprülü, Maroş ırmağını geçerek Türkler'in «Erdel Belgradı» dedikleri Alba Julia'ya girdi. Ancak II. György'yi ele geçiremedi. Kuzeye doğru âsîleri kovaladı. Sonra Türkler'in «Yanova» dedikleri Jenö (Yenö) kalesinin üzerine yürüdü. Buraya sığınmış olan âsî Macarlar, 1658 eylûlünün ilk günü savaşmadan teslim oldular. Köprülü, Yanova, Lu-

goş ve Şebeş kalelerini çevresiyle berâber Erdel prensliğinden alarak Budin beylerbeyiliğine yeni bir sancak (Yanova vilâyeti) hâlinde ilâve etti.

Köprülü, 14 eylûl 1658'de Akos Barcsai'yı Erdel prensliğine getirdi. Lugoş banı (valisi) olan bu asılzâde Macar değil, Romen asıllıydı. Erdel'in Istanbul'a gönderdiği yılda 7.500 duka (18 milyon 750 bin TL) vergi 20.000 dukaya (50 milyon TL.) çıkarıldı. Üstelik savaş tazminatı olarak 25.000 duka (65,5 milyon TL.) alındı. İki yıl sonra Köprülü, Arad şehri ve çevresini de Erdel'den kopararak doğrudan doğruya Türk idâresine aldı (1660). Bu sûretle Batı Erdel'in büyük kısmı Türk idâresine geçti ve prenslik küçüldü. Kırım Hanı'nın aldığı büyük ölçüde ganimet ve 50.000 esîr de, Erdel'in zararına ilâve edilmek lâzımdır. Lehistan'dan alınan topraklar, bu krallığa geri verildi. Erdel ıslahatına Köprülü, Budin beylerbeyisi Vezir Ken'an Paşa'yı memur etti. Ülkenin bütün kale, şehir ve kasabaları bir müddet için Türk işgalinde kaldı. 1649'da Almanya'ya Kassa (Kosiçe), Ungvar ve Munkacs şehirlerini veren Erdel, Otuzyıl Savaşları sırasında kazandığı bütün ehemmiyeti kaybetti; tekrar küçük bir devlet hâline geldi.

II. György, Köprülü geri döndükten sonra da faaliyetine devam etti. Almanya tarafından yardım gören âsî prensin üzerine 1659'da yeni Budin (Macaristan) beylerbeyisi eski kapdân-ı deryâlardan Köprülü'nün dâmâdı Vezir Seydî Ahmed Paşa gönderildi. Serdâr, Demirkapı (Turnu Severin) civarında, 1659 yılının son günlerinde II. György'nin çoğu imparatorun gönderdiği Alman birliklerinden müteşekkil olan ordusunu yok etti. Seydî Ahmed Paşa, tekrar bütün ülkeyi işgal etti. Szeben ve Koloszvar (Romence : Cluj) şehirlerine girdi. Koloszvar'da son darbeyi yiyen II. György, yaralı halde Varad'a kaçtı. 22 mayıs 1660'ta orada öldü. Ertesi yıl zevcesi Prenses Szétia ile oğlu François, Protestan mezhebinden Katolik mezhebine geçtiler ve Alman himâyesine sığındılar. Bu sûretle Erdel'in Lehistan üzerindeki iddiaları ve Katolik siyâseti husranla bitti (Makkai, *Hist. de Transylvanie*, 241-5).

II. György'nin ölümünden sonra da Almanya'nın desteğiyle ülkenin tamâmen Türk idâresine geçmesinden korkan âsîler, mücâdelelerine devâm ettiler. Köprülü, Kapdân-ı Deryâ Vezir Köse Ali Paşa'yı serdâr yaptı ve eski serdâr Seydî Ahmed Paşa'yı da yardımcı olarak onun yanına verdi. Ali Paşa, 13 temmuz 1660'da ülkenin en büyük müstahkem mevkii olan Varad kalesini kuşattı. Devamlı şekilde Almanya'dan yardım almasına rağmen kale Türk muhâsarasına ancak 1 ay, 15 gün karşı koyabildi. 27 ağus-

tosta Türkler, Varad'a girdiler. Kaleyi savunan İmparator'un generali Souches, teslim oldu. Şehrin katedrali camie çevrildi ve birkaç yüz Türk getirtilerek buraya yerleştirildi. Bu seferde Ali Paşa'nın yanında Erdel prensi Akos Barcsai da bulundu. Almanlar'ın «Grosswardein» dedikleri Varad (Türkçe: Varat, Romence: Oradea Mare) şehrinin fethi, Köprülü devrinin mühim başarıları arasındadır. Kalede tam 700 top ele geçirilmişti. Köprülü, Varat'ı yeni bir eyâlet hâlinde teşkîlâtlandırdı ve ilk beylerbeyi olarak Sinan Paşa'yı tâyîn etti.

Erdel harekâtı sırasında, Eflâk'ta kargaşalık çıkaran, hattâ İbrâil ve Yerköyü şehirlerini basan eski voyvoda Mihnea da 12 kasım 1659'da Silistre beyi Cân-Arslan Paşa'nın kumandasındaki Türk ordusu tarafından yenildi. 50.000 Kırım atlısıyla harekete geçen Cân-Arslan Paşa, Hıristiyan Arnavut olan yeni voyvoda Chika'yı tahta oturttu. Targovişte şehrini de Eflâk'ın merkezi olmaktan çıkarıp, Bükreş şehrini yeni voyvodaya merkez yaptı. Bu tarihten başlıyarak Bükreş, Eflâk'ın merkezi oldu. Bu seferde Elbasan sancak beyi Ahmed Bey'in yararlığı görüldü.

Erdel mes'elesi tamâmen yatışmış sanılırken, ertesi yıl tekrar alevlendi. Şöyle ki: II. György'nin başkumandanı olan Prens Janos Kemény, Kırım Hanı'nın elinde esirdi. Erdel mes'elesinin bittiğini sanan Han, Prens'i serbest bıraktı. Erdel'e gelen Prens, İmparator'un teşvik ve yardımıyla, hiçbir Erdel voyvodasının yapmıya cesâret edemediği birşey yaptı: Ülkenin Türk tâbiiyetinden ayrıldığını ve bağımsız olduğunu ilân etti. Türkler'in böyle bir şeyi kabûl edeceklerini akıllarından bile geçirmiyen Erdelliler, Kemény'ye karşı cephe aldılar. Fakat İmparator'un gönderdiği birliklere güvenen Kemény, milletinin arzusuna uymadı. Bunun üzerine Köprülü, Ali Paşa'ya tekrar Erdel'e girmesi emrini verdi. Maiyyetinde Rumeli, Anadolu, Özi, Karaman, Sıvas ve Maraş beylerbeyileri vardı. Âsî yuvalarını teker teker temizliyerek bütün ülkeyi yeniden işgal etti. Bütün muhâliflerini, hattâ kendi öz kardeşini öldürterek duruma hâkim olmak isteyen Kemény, Viyana'ya kaçtı.

Köylerine kadar bütün ülkeyi işgal etmiş olan Ali Paşa, prensliği bir beylerbeyilik hâline getirmeyi düşündüyse de, ülkede mühim bir askerî kuvvet bulundurmak îcâb edeceğinden, bu fikrinden vazgeçti. 14 eylûl 1661'de Mihaly Apafi'yi prens yaptı ve yanında beylerbeyilik hâline getirdiği Yanova valisi Küçük Mehmed Paşa'yı bıraktı. Mehmed Paşa, takdir edeceği zamana kadar Erdel'in taht şehrinde kalacaktı. Üstelik Varat Beylerbeyisi'ne, ilk

işarette Mehmed Paşa'nın yardımına koşmasını emretti. Gerçekten bu tedbirlere ihtiyaç vardı. Çünki İmparator'un başkumandanı ve devrinin en büyük askeri olan Mareşal Montecuccoli, Erdel'e girmek için Türkler'in ülkeden ayrılmasını bekliyordu. Prens Apafi, Erdel'in en uzun ömürlü hükümdârı oldu ve 29 yıl fasılasız tahtında kaldı. Mareşal Montecuccoli, askerî bir gösteriş yapmak istediyse de, Türkler tarafından fenâ halde hırpalandı ve imparatorundan Erdel'i kendi kaderiyle başbaşa bırakması emrini aldı.

Küçük Mehmed Paşa, ülkedeki son âsî yuvalarını ve Alman birliklerini temizlemek için, bütün Erdel'i dolaştı. Bu kış seferinde, bir vuruşmada Şegeşvar'da 1662 ocağında şehîd düştü. Ancak Erdel mes'elesi kesin sûrette bitmiş, birçok mühim toprak doğrudan doğruya Türk idâresine alınmış, prensliğin iç bağımsızlığı mühim derecede azaltılmıştı. Prens Apafi de, Türkler'e tamâmen sâdıktı (Makkai, 245-7 ve s. 240 ve 255'i tâkıyb eden mükemmel haritalar). Bir ara Cluj şehrini tahkim etmek istediyse de, Dîvân'ın emri üzerine yaptığı bütün tahkimatı yıktırdı. 1672'de Istanbul Rumlar'ı ve Ermeniler'i aralarında bir şirket kurarak, Erdel'in iç ve dış ticâretinin en büyük kısmına hâkim oldular (*Aynı Eser*, 248, 263). Bu sıralarda Köprülü Mehmed Paşa, tarih sahnesinden çekilmişti; oğlu Fâzıl Ahmed Paşa sadrâzamdı (Erdel mes'elesi için : Naîmâ, VI, 302-59; Silâhdâr, I, 193-220; Evliyâ, VI, 17; lorga, IV, 92-102).

Köprülü'nün Celâlîler Üzerine Serdâr-ı Ekrem Olması (13 Kasım 1658)

Köprülü'nün nizamı kurmak yolunda, suçluyu suçsuzdan ayırmaya pek de dikkat etmeden birkaç bin kişiyi îdâm ettirmesi, imparatorluğun beşiği olan Anadolu'da Celâlî hareketinin yeniden genişlemesiyle neticelendi. Köprülü'nün verdiği dehşetle kaçıp toplanan devlet adamları ve subaylar, kendilerine Haleb beylerbeyisi Abaza Kara Hasan Paşa'yı lider seçtiler. Maksatları Köprülü'yü düşürmek ve IV. Mehmed'e yeni bir veziri sadrâzam yaptırmaktı. Vezir Abaza Hasan Paşa, Diyâr-ı Bekr'den Haleb'e nakledilir edilmez, ihtilâl hazırlıklarına girişmişti. Etrafında toplananlar hergün biraz daha artıyordu. 15 beylerbeyi ve 50 sancak beyinin yâni 65 generalin Köprülü'ye karşı cephe ve Hasan Paşa'nın çevresinde yer almaları, işin ehemmiyetini gösterir. Hasan Paşa, Erdel seferine katılma emrini dinlemiyerek esâsen âsî durumuna geçmişti. Fakat ileri sürdüğü sebep, Köprülü'nün kendisini sefer bahanesiyle ortadan kaldıracağıydı.

Celâlîler, IV. Mehmed'e bir arîza göndererek, Köprülü'nün akıl almaz zulüm yollarına saptığını, az zaman içinde devlette kendinden başka işe yarar adam bırakmıyacağını bildirdiler ve sadrâzam namzedi olarak, IV. Murad'ın Bağdad önlerinde şehîd düşen sadrâzamı Tayyar Mehmed Paşa'nın oğlu Şam (Suriye) beylerbeyisi Vezir Ahmed Paşa'yı ileri sürdüler. IV. Mehmed, bu arîza'yı Köprülü'ye vermekle yetindi. Celâlîler, Bursa yakınlarına kadar Anadolu'nun en büyük kısmına fiilen hâkim durumdaydılar. Bursa'yı muhâfaza için gönderilen sadâret kaymakamı (başbakan vekili) Vezir Ken'an Paşa bile Bursa'ya gelir gelmez Celâlî ihtilâline katıldı ki, Köprülü'ye karşı memnuniyetsizliğin derecesini gösterir. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Vezir Murtazâ Paşa'yı Celâlîler üzerine serdâr yapan IV. Mehmed, bir taraftan da Köprülü'ye bizzat ihtilâle müdahale etmesi emrini verdi. 13 kasım 1658'de Köprülü, serdâr-ı ekrem sıfatıyla yanında IV. Mehmed olduğu halde Üsküdar'daki ordugâhına geçti.

Diğer taraftan Murtazâ Paşa, 11 aralık 1658'de Konya ile Akşehir arasında Ilgın'da Celâlîler'e yenildi ve Afyon'a kaçtı. Celâlîler ve hükûmet kuvvetleri, 8.000 zâyiat verdiler. Afyon'a büyük ölçüde yardım gönderen Köprülü, gerekli bütün tedbirleri aldı. Bu arada 29 aralıkta —yukarıda anıldığı gibi— Gazi Hüseyin Paşa'yı îdâm ettirmesi, imparatorlukta ihtiyar sadrâzama karşı memnûniyetsizliği en son derecesine çıkardı.

Ancak mes'ele, Köprülü'nün Haleb'e kadar gelmesine lüzum kalmadan Murtazâ Paşa tarafından halledildi. Haleb halkı, Celâlîler'e tarafdar değildi. Murtazâ Paşa, Haleb'de müşkil şartlar içinde bulunan âsî paşalara, yazılı bir «amânnâme» gönderdi; itaat ettikleri takdirde afvedileceklerini bildirdi. Buna inanan paşalar, başta Hasan Paşa olmak üzere, Murtazâ Paşa'ya Haleb'i teslim ettiler. 16 şubat 1659 akşamı Murtazâ Paşa, âsî paşalara, ihtilâlin sona ermesi şerefine büyük bir ziyafet verdi. Ziyafet sırasında 31 paşanın başını kestirerek Istanbul'a gönderdi. Bu dehşetli olay, Evliyâ Çelebî tarafından pek canlı bir ifadeyle anlatılır.

Köprülü, 31 paşanın toptan îdâmının tepkisinden korktu. Anadolu'ya «müfettiş» unvânıyle Vezir Boşnak İsmâil Paşa'yı gönderdi. Bütün Anadolu'da yalnız eski âsîleri değil, şüphelileri de öldürtmek sûretiyle İsmâil Paşa'nın 10.000 kişinin kanına girdiğinden bahsedilir. Paşa, Mısır'daki Çerkes Mehmed Bey'i bile îdâm ettirdi. Antalya'da bulunan Kör Mustafa Paşa da îdâm olunanlar arasındaydı. Bu dehşetli tenkilden sonra Anadolu'da Celâlî hareketi söndü.

Rusya ile Münasebetler - Konotop Zaferi (12 Temmuz 1659)

Gittikçe ehemmiyet kazanan ve Lehistan'ın yerine Doğu Avrupa'nın birinci devleti olmıya hazırlanan Rusya ile münâsebetler de iyi değildi. Osmanlı devleti, Rusya'nın bilhassa Ukrayna'ya müdahalelerini önlemek istiyordu. Ukrayna Kazakları hetmanı (prensi) Vygovsky'nin himâye edilmesini istemesi üzerine Kırım hanı Mehmed Giray, Kuzey Ukrayna ve Doğu Beyaz Rusya'da dolaşan Ruslar'ın üzerine yürüdü. Karşılaşma, 12 temmuz 1659'da Pripet bataklıklarının doğusunda, Çernigov şehrinin 150 km. kadar batısında Konotop'ta oldu. Ukrayna ile Beyaz Rusya ve Rusya sınırlarının birleştiği bu mevki, 52° arzındadır. Rusya başkumandanı Prens Trubeçkoy, burada Ukrayna Kazakları'na ait Konotop kalesini muhâsara ediyordu. Mehmed Giray Han, Kefe'deki Osmanlı birliklerini de yanına alarak Kırım ordusuyla Ruslar'ın üzerine yürüdü. Rus ordusu 350.000 kişiydi ve askerliğin hiçbir kaidesinden haberi olmıyan, talim ve terbiye görmemiş bir başıbozuk yığını hâlindeydi. Vukua gelen büyük meydan muhârebesinde Mehmed Giray Han, Ruslar'ı az zâyiat vererek ve kolaylıkla dehşetli bir bozguna uğrattı. 120.000 Rus ölüsü muhârebe meydanında kaldı. 50.000'i esîr edildi. Gerisi, perîşân bir şekilde kaçtı. Maktuller içinde, Başkumandan Prens Trubeçkoy ve bütün maiyeti de bulunuyordu. Bu zafer, Ruslar'ın yarım asra yakın bir müddet Ukrayna'ya müdahalelerini önledi (Naîmâ, 406 v.dd.; Hammer, XI, 69-73, Türkçe tercümesinde).

1661'de Ukrayna'da Seddülislâm kalesi inşa edildi ki, Hammer'in tâbirince «Tataristan çölünün ortasında Osmanlı devri azametinin bir âbidesiydi» (XI, 79). «Doğangeçidi» denen bu Osmanlı kalesi sâyesinde, yalnız Ukrayna değil, Kuzey Kafkasya'ya giden yollar da Ruslar'a kesilmiş oluyordu.

Rusya ile münâsebetler bu derece kötüyken, Istanbul'daki Ortodoks Cihan Patriki III. Parthenios'un, Türkiye aleyhinde Rusya ile muhâbere ettiği haber alındı. Bunun üzerine Köprülü, Patrik'i vatana ihânet ve ısyân çıkarmaya teşebbüs suçlarından îdâm ettirdi. Üstelik o zamana kadar —Fâtih devrinden beri— patriklere verilen vezirlere eşit imtiyazları ve bir vezîre uygulanan protokolle pâdişah tarafından kabûl edilme hakkını ilga etti. Patrike bu imtiyâzı ancak Tanzîmat'tan sonra tekrar tanınacaktır (E. Pitzipios, *L'Eglise Orientale,* Roma, 1866, III, 83).

Almanya ile Münasebetler

Almanya ile Sitvatorok esasları üzerine sulh yenilendi. İmparator'un büyükelçisi Schmid von Schwarzenhorn, sulh isteğinin kabûlü dolayısıyle IV. Mehmed'e hükümdarının şükranlarını ve 250 milyon TL. değerindeki hediyelerini sundu. Ancak sınır üzerindeki askerî hareketler hiçbir zaman durmadı ve Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa zamanındaki Türk-Alman savaşına kadar devam etti. Bu arada 3.000 Türk akıncısı, Budin'le Viyana arasındaki Yanıkkale'ye (Györ/Raab) ânî bir akın yaptı. 2.000 akıncı da Çopranicz çevresini vurdu ve 17 köyü yaktı. Bu hareketler, Almanya'nın gözü korkutulmak ve Girit savaşı devam ederken bu devleti ciddî bir hareketten alakoymak için yapılıyordu (Hammer, X, 298, 300).

Fransa ile Münasebetler

Köprülü yeni sadârete gelmişti ki, Dîvân'ın Istanbul'daki Fransa büyükelçiliğindeki casusu Vartamont, Fransa Büyükelçisi'nin Girit'teki Venedik başkumandanı ile mektuplaştığını bildirdi. Köprülü, bu mevzuda izahat istemek üzere Büyükelçi La Haye'i Edirne'ye çağırdı. Büyükelçi, hasta olduğu için oğlu de Vantelet'yi yolladı. Vantelet'nin îzahları, Köprülü'yü tatmîn etmedi. Bunun üzerine Büyükelçi'nin oğlu sadrâzamın yâverlerinden dayak yedi; 1658 nisanında tevkif edilip habse atıldı. La Haye, bizzat Edirne'ye geldi. Fakat Köprülü, onu tevkif ve habsettirdi. Ancak Erdel seferinden dönüşte baba ile oğlu serbest bıraktırdı. Artık Avrupa'nın en kudretli hükümdârı olan XIV. Louis, büyükelçisine yapılan bu muameleden üzüldü. Berlin elçisi Blondel'i Istanbul'a yollıyarak Dîvân'dan tarziye istedi. Şimdiye kadar Osmanlı hükûmetinin yabancı bir devlet başkanına tarziye verdiği görülüp işitilmiş şeylerden değildi. Ancak genç XIV. Louis, padişahı da kendisi gibi ve kendisiyle eşit bir hükümdar sayıyor, diğer Avrupa hükümdarlarına karşı nasıl davranıyorsa, padişaha da o şekilde davranabileceğini sanıyordu. Köprülü, Blondel'i kendi oturduğu sedirin karşısına koydurduğu alçak ve arkalıksız bir tabureye oturtarak konuştu. Blondel'in bütün ısrarları ve kralının padişaha yazılmış nâmesini taşıdığını ileri sürmesi fayda etmedi. Köprülü, Fransız diplomatını IV. Mehmed'in huzûruna çıkarmadı. Tarziye isteyen Blondel'i hayli azarladıktan sonra, memleketine dönmesi için izin verdi (Hammer, XI, 35-6) (Hammer'in bütün ciltlerinde Fransızca nüshasını, yalnız XI. ciltte Türkçe tercümesini kullanıyorum).

Hindistan ile Münasebetler

1656'da Şâh-i Cihân'ın büyükelçisi Kaaim Bey, Istanbul'a geldi. Padişaha getirdiği hediyeler, 250 kapıcı (mâbeyn memuru) tarafından taşınarak huzûra çıkarıldı. Hediyeler içinde murassâ bir kılıçla hançer çok değerliydi. Şâh-i Cihân, Hindistan hacıları için bâzı kolaylıklar gösterilmesini, İran'ın batıdan tazyik edilmesini, Ahmedâbâd şehrinde yaptırdığı Nûr-Mahall'in kubbesini inşa edebilecek bir Osmanlı mîmârının yollanmasını ricâ ediyordu. İstediği mimar gönderildi (daha evvel Tâc-Mahall'i de aynı hükümdar Sinan'ın talebesi olan mimarlara inşa ettirmişti).

1658'de IV. Mehmed, karşılık olarak Ma'an-zâde Hüseyin Bey'i Şâh-i Cihân'a yolladı. Şâh-i Cihân'a gönderilen hediyeler arasında yekpâre iri zümrütlü bir sorguç, 4 donanmış ve mücevherler ve incilerle bezenmiş şecereli at vardı (Naîmâ, VI, 199-200). Eski âsî Dürzî emîrinin oğlu olan bu Hüseyin Bey, Naîmâ'nın dostlarındandır ve büyük tarihçiye çok değerli şeyler anlatmıştır.

Bu sıralarda Hindistan Türk imparatoru, Büyük Timur'un 9. ve Bâbur'un 4. kuşaktan torunu olan Şâh-i Cihân, saltanatının son demlerini yaşıyordu. Türkiye Hâkanı'ndan sonra cihanın en büyük hükümdârıydı. 1658'de oğlu tarafından tahttan indirildiği zaman 65 yaşındaydı ve 31 yıllık çok şanlı bir saltanat sürmüştü. Daha 8 yıl yaşadı ve eceliyle öldü. Yerine oğullarından Evrengzîb Mirzâ, «Âlemgîr Şâh» unvanıyla Timuroğulları'nın muhteşem tahtına oturdu. Bir müddet kardeşleriyle mücadele edip onları ortadan kaldırdıktan sonra, tek başına imparatorluğa hâkim oldu. Bu kardeşlerden, yâni Şâh-i Cihân'ın oğullarından Murad-Bahş Mirza da, 1659 eylûlünde IV. Mehmed'e bir elçi gönderdi. Gücerât Sultanı olan ve 33 yaşlarında bulunan Murad-Bahş'ın hediyeleri de pek değerliydi. Bilhassa 50 kırat (10 gram) ağırlığında çok temiz bir pırlanta ve bunun çevresindeki diğer pırlantalarla süslü bir sorguç, murassâ bir altın kılıç, 10 bohça en nâdîde Hind şal ve kumaşları dikkati çekiyordu. IV. Mehmed, Murad-Bahş'ın elçisine gezdiği bunca ülke arasında en çok neresini beğendiğini sorunca, Boğaziçi'nden daha güzel bir yer görmediği cevâbını aldı. Murad-Bahş, 3 yıl sonra 14 aralık 1661'de ölmüştür. Yeni imparator Âlemgir Şâh, 1618 doğumlu olgun yaşta bir hükümdârdı. Babasının dehâsını tevarüs etmişti ve Timuroğulları'nın son büyük hükümdârıydı. 1707'de 49 yıllık bir saltanattan sonra 89 yaşında ölecektir.

Tarihin En Büyük Istanbul Yangını (24 Temmuz 1660)

Köprülü'nün son aylarında, imparatorluk yeniden bir huzur

devresine girmişken, Istanbul şehri, bütün tarihinin en büyük yangın felâketiyle sarsıldı (24 temmuz 1660). Naîmâ, büyük eserinin VI. cildine 1659'da son verdiği için, felâketin tafsilâtını, diğer eserlerden (bilhassa Silâhdâr, I, 183-5) toplıyarak hulâsa edeceğiz (Naîmâ'nın bıraktığı yerden devam eden Râşid'in I. cildinde ve Müneccimbaşı'nın III. cildinin son sayfalarında da birşey yoktur).

Yangında, Haliç'le Marmara ve sûrlar arasında kalan asıl Istanbul'un üçte biri mahvoldu. 80.000 ev, 300 saray ve konak, 360 câmi ve mescit, 100 ticâret hanı, 40 hamam, yüzlerce medrese, mektep, imâret, çeşme v.s., yangından az veya çok zarar gördü. 4.000 kişi yanarak öldü veya yara aldı. 49 saat süren felâketten sonra kıtlık ve hastalık da başladıysa da, hızla önü alındı. Beyazıt, Süleymâniye, Fâtih, Sultanahmed, Unkapanı, Mahmudpaşa, Tahtakale, Şehzâdebaşı gibi semtlerdeki büyük iş yerleri, değerli mallar, tarihî eserler mahvoldu.

Yeryüzünün en büyük şehrinin felâketinin yaralarının sarılması için bütün tedbirler alındı. Bu arada o sırada 33 yaşında olan Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan, 56 yıl önce inşaatı duran Yeni Câmi'i 22 temmuz 1661'de tamamlatmaya başladı. Bu arada Mısır Çarşısı'nı ve çevresindeki hayır eserlerini yaptırdı.

Köprülü Mehmed Paşa'nın Ölümü (30 Ekim 1661 Sabahı)

30 ekim 1661 sabahı Köprülü Mehmed Paşa, 5 yıl, 1 ay, 15 günlük bir sadâretten sonra, imparatorlukta devlet otoritesini ve düzeni yeniden kurmuş olarak öldü. 83 yaşındaydı. Edirne'de ölen büyük vezirin cenâzesi Istanbul'a getirildi. Divanyolu'nda yaptırmış olduğu kütüphânenin yanındaki türbesine gömüldü. Arnavudluk'ta sancak merkezi olan Türkler'in «Arnavud Belgradı» da dedikleri Berat'ın Rodnik köyünde Hüseyin Ağa adında Arnavud bir baba ve Türk bir anadan doğup, genç yaşında Samsun yakınlarındaki Vezirköprü'ye gelip yerleşen bu müstesna vezir, sadâretinden önce hiçbir mühim hizmet görmediği ve başarı gösteremediği halde, 5 yıllık iktidarı devresinde imparatorluğa yeni bir hayat verdi. Bunda Hadîce Tarhan Vâlide-Sultân'ın akıllılığı ve IV. Mehmed'in feragatinin de büyük rolü vardır. Sonradan bütün birinci vezirlere «sadrâzam» denmesine rağmen aslında, birinci vezirlere «sadrâzam» denmesi de Köprülü ile başlar. Daha önce «vezîr-i âzam» tabiri kullanılmakta ve «sadrâzam» nâdiren geçmektedir.

VII

KÖPRÜLÜ-ZÂDE FÂZIL AHMED PAŞA'NIN İLK YILLARI: ALMANYA İLE SAVAŞ, UYVAR SEFERİ ve VAŞVAR SULHÜ (1661 - 1664)

Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Sadâreti (30 Ekim 1661)

Köprülü Mehmed Paşa'nın bir kız, bir de erkek kardeşi vardı. Kızkardeşi Kıbleli-zâde Vezir Mustafa Paşa ile evlenmiş ve Kıbleli-zâdeler zamanımıza kadar gelmiştir (Fuad Köprülü, bu soydandır). Erkek kardeşi Mevlevî Hasan Ağa, 1590 yıllarında Vezirköprü'de doğmuştur ve «Amca-zâdeler»in atasıdır. Köprülü Mehmed Paşa'nın hepsi Vezirköprü'de aynı anadan doğan 3 oğlu ile 4 de kızı olmuştur. Zevcesi Ayşe Hatun, Vezirköprü voyvodası Yusuf Ağa'nın kızıdır. Köprülü, bu hanımla 1634'te 56 yaşında iken evlenmiş ve ertesi yıl büyük oğlu doğmuştur. Ayşe Hatun, çocuklarını örnek bir titizlikle yetiştirmiş çok hayırsever bir hanımdır. Vezirköprü, Çarşamba, Safranbolu'da bir cami, iki mescit, 2 medrese, hamamlar, çeşmeler, hanlar, mektepler, imâretler, namazgâhlar, musallâlar yaptırmış ve babası Yusuf Ağa'dan kalan bütün serveti bu yolda harcamıştır. Ayşe Hatun'un sonradan 1695'te torunu Nûman Paşa tarafından onarılan Vezirköprü'deki 2 katlı konağı, 1940'a kadar duruyordu; bu tarihte yıktırılmıştır. İşte bu Ayşe Hatun'la Köprülü Mehmed Paşa'nın üç oğlundan ikisi, Fâzıl Ahmed ve Fâzıl Mustafa Paşalar sadrâzam olmuşlar, diğer oğulları Ali Bey de sancak beyliği pâyesini almıştır. 4 kızlarından Sâliha Hâtun Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile, Ayşe Hâtun Sadrâzam Abaza Siyâvuş Paşa ile, isimlerini henüz tesbit edemediğim diğer iki kızları da Lemberg Fâtihi Kapdân-ı Deryâ Vezir Kaplan Mustafa ve Kapdân-ı Deryâ Vezir Seydî-Ahmed Paşalar'la evlenmişlerdir. Köprülü Mehmed Paşa'nın Merzifonlu, Siyâvuş Paşa ve Seydî Ahmed Paşa ile evlenen kızlarından torunları olmuş ve bunlar da en yüksek mevkilere yükselmişlerdir. Ancak Köprülü-zâdeler zamanımıza kadar, Mehmed Paşa'nın ortanca

oğlu Fâzıl Mustafa Paşa'dan gelmişlerdir. Fâzıl Ahmed Paşa ile Ali Bey'in çocukları yoktur (yahut biz tesbit edemedik).

Köprülü, ölüm döşeğinde IV. Mehmed'e büyük oğlunu sadrâzam yaparsa rahat edeceğini söylemişti. 5. kuşaktan atası olan II. Selim gibi devlet işlerine karışmaktan hoşlanmayıp keyfince saltanat sürmeye, bilhassa büyük bir iptilâ hâline getirdiği avlanmaya düşkün olan IV. Mehmed, bu vasıyeti yerine getirdi. Köprülü'nün öldüğü gün, oğlu Vezir Fâzıl Ahmed Paşa'ya sadâret mührünü ve babasına verdiği aynı geniş salâhiyetleri verdi. Bu sırada IV. Mehmed, henüz 20 yaşını doldurmamıştı. Fâzıl Ahmed Paşa ise, ancak 26 yaşında ve padişahtan 6 yaş büyüktü. Fâzıl Ahmed Paşa, bütün Türkiye tarihinin en genç başbakanıdır. Ondan sonra rekor, 28 yaşında bu makama yükselen Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa'dadır. Çok akıllı bir adam olan Köprülü Mehmed Paşa, kendisi okuyamadığı için tahsilsizliğin ne demek olduğunu çok iyi anlıyarak, üç oğlunu ve oğul edindiği büyük dâmâdı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı (ki Fâzıl Ahmed Paşa ile yaşıttır) çok iyi okutmuştu. Bilhassa Fâzıl Ahmed ile kardeşi Fâzıl Mustafa, tahsil hayâtında büyük bir başarı gösterip medrese öğretiminin bütün kademelerini tamamladılar. Çok iyi Türkçe, Arabca, Farsça, fıkıh (hukuk), kelâm (felsefe) öğrendiler. Fâzıl Ahmed Efendi, daha babası sadrâzam değil, silik bir vezirken, yâni kendi kaabiliyeti dışında bir himaye görmesi bahis mevzuu değilken, devrinin en büyük bilgini Şeyhulislâm Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi'ye asistan, sonra Istanbul'un en yüksek medresesinde müderris (profesör) oldu. Babası sadrâzam olduktan bir müddet sonra, müderrislikten ayrıldı; def'aten vezâret (mareşallik) pâyesiyle Şam (Suriye) beylerbeyisi yapıldı. Büyük kaabiliyetini bu görevde de gösterince, Köprülü'nün 50 gün süren son ölüm hastalığında IV. Mehmed tarafından sadâret kaymakamlığına (başbakanlık vekilliğine) getirildi. 50 gün sonra da iktidar mevkiine yükseldi.

Fâzıl Ahmed Paşa, 1662 yılını imparatorluğun iç işleriyle geçirdi. Istanbul'da geçen bir buçuk yıllık ilk sadâret zamanlarında devlet ve ordu işlerini iyice kavradı. Önce Venedik savaşını bitirmek, Girit'e gidip Kandiye'yi almak veya Dalmaçya'ya gidip Venedik'e ikinci bir cephe açmak istiyordu. Ancak Erdel mes'elesinde büyük bir hezîmete uğrıyan Almanya'nın bunun acısını çıkartmak için hazırlandığını duyunca, bu devlet üzerine sefer yapmaya karar verdi. 1606 Sitvatorok Sulhu'ndan beri iki imparatorluk arasında resmen savaş olmamışsa da, savaş ilân edilmeksizin birçok askerî hareketler, hattâ muhârebeler yapılmıştı. Fakat 12 nisan 1663'te Köprülü-zâde'ye serdâr-ı ekremlik verilmesi üzerine,

Türkiye-Almanya savaşı başlamış oldu. Sitvatorok Muâhedesi'nin imza edilmesi üzerinden tam 56 yıl, 5 ay geçmişti. Köprülü-zâde, Almanlar'ın Kanije yakınlarında Serinwar kalesini (Türkçe : Yenikale) yapmaktan vazgeçmeleri şartıyla savaşı durdurmak istemişse de, Istanbul ve Edirne'de kendisiyle müzâkere edilen Almanya Büyükelçisi, bu şartı kabûl etmemiştir. Halbuki Sitvatorok muâhedesi, iki tarafın da sınır üzerinde yeni kaleler yapmalarını engelliyordu. IV. Mehmed, 6 nisanda Edirne'ye gelmişti. Gittikçe daha fazla Edirne'yi tercih etmiye başlıyan padişah, Istanbul'dan çok bu şehirde oturuyor, Dîvân yâni hükûmet de Edirne'de toplanıyordu. Istanbul'u bir sadâret kaymakamı idâre ediyordu. Fâzıl Ahmed Paşa, Almanya seferine çıkarken, kayınbirâderi Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı kaymakamlığa getirdi. Kara Mustafa Paşa, Fâzıl Ahmed Paşa ile aynı yılda doğmuş, onunla berâber büyümüştü. Köprülü Mehmed Paşa'nın hem mânevî oğlu, hem de dâmâdı idi. Bu sırada 27-28 yaşlarında bir gençti.

Almanya'ya Savaş Açılması (12 Nisan 1663)

12 nisan 1663'te Edirne'den Orduy-ı Hümâyûn'un başında hareket eden Köprülü-zâde, 1 ay, 25 günde Belgrad'a geldi (7 haziran). 10 gün kaldıktan sonra 17 haziranda 120.000 kişiyle yürüyüşe devam etti. İmparator'un elçileri, Baron von Goes ile Beris, yol boyunca sulhu sağlamak üzere müzâkerede bulunuyorlardı. Fâzıl Ahmed Paşa, okun yaydan çıktığı, geri dönemiyeceğini, sulh şartlarını Avusturya'da dikte edeceğini söylüyordu. 3 temmuzda Osiyek'te Sitvatorok muâhedesinin kaldırmış olduğu imparatorun padişaha yıllık vergi vermesini, aynı değerde yıllık hediye vermek sûretiyle ödemiye râzı olan Alman diplomatlarının bu teklifi de kabûl edilmedi. Zîrâ Köprülü-zâde'nin maksadı para koparmak değil, Almanya'nın kibrini kırmaktı. Köprülü-zâde'nin emriyle Alman diplomatlarına Türk ordusunun bütün birlikleri gezdirilmiş ve Baron von Goes bu azamet karşısında hayretini söylemekten kendini alamamıştır (Hammer, XI, 98). Gerçekten Türk ordusu 120.000 kişi, 123 sahrâ topu, 60.000 deve, 10.000 katırdan ibâretti. 100.000'i atlı olmak üzere 115.000 kişilik bir Kırım ordusu ile akıncı birlikleri de sınır üzerinde Serdâr-ı Ekrem'in emrini bekliyorlardı.

Osiyek'te Drava'yı, Estergon'da da Tuna'yı geçen Türkler, Slovakya'ya girdiler. General Forgacs, 3 temmuzda 8.000 askerle Türkler'in Estergon'dan karşıya geçmelerini zorlaştırmak istediyse de, 5.000'den fazla ölü ve esîr vererek Türkler'e bir zafer kazan-

dırmaktan başka birşey yapamadı. 18 ağustos sabahı henüz gün ağarmadan Uyvar önüne gelen Köprülü-zâde, bu pek kudretli Alman kalesini muhâsaraya başladı.

Uyvar'ın Muhâsara ve Fethi (18 Ağustos - 24 Eylûl 1663)

Türkler'in Macarca «Ujvar»dan «Uyvar» dedikleri Almanlar'ın «Neuhausel» kalesi (Slovakça : Nove Zamky), bugünki Çekoslovakya'da kalmaktadır. Tuna'ya kuzeyden karışan Nitra suyu üzerinde, Komarno ile Nitra'nın tam ortasındadır. Budapeşte'nin 80 km. kuzeybatısında ve Viyana'nın 110 km., Bratislava'nın 80 km. doğusundadır. Vaktiyle Osmanlılar tarafından fethedilen bu kale, bir müddet sonra Almanlar'ca istirdad edilmişti. Muhâsara başladıktan az sonra 30.000 Kırım atlısı ile birer Erdel (Transilvanya), Boğdan (Moldavya) ve Eflâk (Ulahya) birliği gelip Türk ordusuna katıldı. Üç tâbî prensliğin birliklerine bizzat bu devletlerin hükümdarları olan voyvodalar kumanda ediyordu. Kırım hanı IV. Mehmed Giray, büyük kuvvetlerle daha ötede bekliyordu. Uyvar'a gönderdiği kuvvetlerin başında oğlu Ahmed Giray vardı.

Kont Forgacs'ın gayretlerine rağmen, Avrupa'nın en müstahkem kalelerinden biri sayılan Uyvar, Türkler'e ancak 37 gün karşı koyabildi. Kont'un vire ile teslim teklîfini Serdâr-ı Ekrem kabûl etti. Almanlar, yanlarına silâhlarını alıp, üstelik önlerinde bando mızıka çaldırtarak Türk birliklerinin arasından geçip Viyana'ya doğru savuştular.

Uyvar muhâsarası sırasında akıncılar, Slovakya, Avusturya, Bohemya, Moravya, Silezya, Lehistan topraklarını taramışlar, Viyana önlerine gelmişler, Bratislava'nın banliyölerini yakmışlardır. Uyvar'ın kolayca fethi, Avrupa'da geniş yankılar yaptığı gibi, Türkiye'de de sevinç uyandırdı.

Allaah mu'în oldû feth eyledik Uyvâr'ı

mısrâı tarih düşürüldü. Üsküdarlı Ahmed adlı halk şâiri şu mısrâları söyledi :

Görünüz kudretini Perverdigâr'ın
Cümleden üst etdi Âl-i Osmân'ı
Müyesser eyleyip fethin Uyvar'ın
Şâd-u handân etdi Mehemmed Hân'ı

Uyvar muhâsara ve fethinin tafsilâtı Râşid'in I. cildindedir (s. 41-8).

Uyvar'ın fethinden sonra 30 kadar Alman kalesi de kolayca alındı. Bu arada 4 kasımda Novigrad, 18 kasımda Uyvar'ın kuzeyindeki Neutra (Slovakça : Nitra) fethedildi. Nitra kalesinin kuzey eteklerinde Macar Ovası'nın Tuna kuzeyindeki uzantısı bitmekte ve Slovakya'nın dağlık bölgesi başlamaktadır. Kırım ve Osmanlı akıncılarının hareketi ise dehşetli oldu. Bir kol Tatra dağlarına kadar bütün Slovakya'yı işgal ve tahrip etti. Moravya ve Silezya baştanbaşa çiğnendi (Ricaut, I, 183). 2 eylûlden başlıyarak aylarca kuzeye doğru ilerliyen akıncılar, Moravya ve Silezya'dan Bohemya ve Avusturya'ya indiler. Olmütz (Çekçe : Olomouc) çevresi, yâni şimdiki Çekoslovakya'nın tam ortası harâbe hâline geldi. Olmütz, Viyana'nın 160 ve Budapeşte'nin 260 km. kuzey ve kuzeybatısındadır. Bratislava ve Viyana banliyöleri de yakılıp yıkıldıktan sonra Köprülü-zâde, 28 ekimde Uyvar önlerinden ayrıldı. Ancak akınlar, kasım, hattâ aralık aylarında da devam etti. 3 aralıkta Uyvar-Belgrad yolunu 1 ay, 6 günde alan Orduy-ı Hümâyûn, Belgrad'a geldi. Köprülü-zâde, kışı Belgrad'da geçirecek ve baharda tekrar Almanya üzerine yürüyecekti.

Bu sefer, Avrupa'da derin tesirler uyandırdı. Papalık, İspanya, Malta, Toskana, asker göndererek Almanya'yı destekledikleri gibi, Almanya'nın büyük düşmanı XIV. Louis bile 5.000 kişilik pek seçkin bir birlik yolladı. Bütün Avrupa devletleri İmparator'a senpatilerini bildirdiler.

Almanya, bir kış hareketi yapmak istedi. 50.000 kişilik bir Alman ordusu, 25 ocak 1664'te Kaanûnî'nin fethettiği ve fetih sırasında öldüğü Sigetvar kalesini muhâsaraya başladı. İmparatorluk kuvvetlerine Kont Wolf von Hohenlohe, yâni Alman hükümdarcıklarından biri kumanda ediyordu. Hırvatistan banı Zrinyi de Kont'a muavin verilmişti. Brezence ve Babofça kasabalarının düşman eline geçtiği ve Sigetvar'ın muhâsara edildiğini öğrenen Köprülü-zâde, Osiyek'te bulunan Haleb beylerbeyisi Gürcü Mehmed Paşa'ya harekete geçmesi emrini verdi. Mehmed Paşa 6 şubatta Sigetvar'a geldi; fakat düşman ordusunun kalenin düşmesinden ümid keserek çekilip gittiğini öğrendi. 30.000 askerle Belgrad'dan Osiyek'e gelmek üzere bulunan Köprülü-zâde de Belgrad'a döndü. Sigetvar'a ve Peç'e birlikler göndererek bu çok mühim iki kaleyi takviye etti.

Serdâr-ı Ekrem, Belgrad'da kışlarken, Istanbul ve Edirne'de Kaanûnî devrinin geri geldiği inancıyla hoş günler yaşanıyor, yeni âbideler yapılıyor, huzurlu günler geçiriliyordu. Bu arada 8 şubat 1664'te Yeni Cami ve çevresindeki bütün hayır eserleri, halka

açıldı. Törende IV. Mehmed, hayrın sahibi 37 yaşındaki Hadice Tarhan Vâlide-Sultan, Şeyhulislâm Minkarî-zâde Yahyâ Efendi, Sadâret Kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve bütün ileri gelenler ve halk, hazır bulundu. 5 haziranda da IV. Mehmed'in büyük oğlu Şehzâde Mustafa (II. Mustafa) doğdu.

Köprülü-zâde'nin Belgrad'dan İkinci Alman Seferine Çıkması (7 Mayıs 1664) — Serinwar Zaferi (5 Haziran 1664)

Bahar başlarken imparatorluk başkumandanı Kont von Strozzi, Kanije'yi muhâsara etmiş, Nitra kalesi de düşmanın eline düşmüştü. 12 nisanda ordugâha geçen Köprülü-zâde, 7 Mayıs 1664'te yürüyüşe başladı. Osiyek'te Drava geçildi. Sigetvar'a gelindi. Birkaç ay önce Almanlar'ın işgal ettiği Babofça ve Berzence kasabaları geri alındı. Kanije'ye gelindi. Türk ordusunun yaklaştığını haber alan Almanlar, muhâsarayı bırakıp çekilmişlerdi. Köprülü-zâde, Almanlar'ın Kanije yakınlarında inşa ettikleri ve bu savaşın sebeplerinden biri olan Yenikale'yi (Serinwar) 6 haziranda fethetti. Bu kale, Mur ırmağının Drava'dan ayrıldığı yerdeydi. 20 günlük bir muhâsaradan sonra alınan kale yıkıldı. Kalenin muhâsarası sırasında Türk ordusunu tâciz etmek isteyen imparatorluk başkumandanı Kont von Strozzi vurularak öldü. Yerine İmparator, Mareşal Kont Montecuculli'yi imparatorluk kara ve deniz kuvvetlerine başkumandan tâyin etti. Selefi gibi aslen İtalyan olan Montecuculli, devrinin en büyük askeri sayılmaktadır ve askerlik san'atına birtakım yenilikler getirmek, bu alanda eserler yazmakla ünlüdür.

Fâzıl Ahmed Paşa, vaktiyle uzun müddet Türkler'in elinde bulunan Viyana ile Budin (Budapeşte) arasındaki en mühim kale olan Yanıkkale'yi (Almanca : Raab, Macarca : Györ) fethetmek üzere kuzeye doğru ilerledi. Yolu üzerindeki Küçük Komorn, Egerseg, Peleşke, Egervar, Kemendvar, Kapornak kalelerini kolayca zabtetti. Yanıkkale önlerine geldi. Başkumandanı von Strozzi'nin ağır zâyiat vererek maktul düşmesinden sonra ümitsizliğe kapılan İmparator, Köprülü-zâde'den sulh istemişti. Bir vakit önce Girit'e gitmek isteyen Sadrâzam sulh teklifini esas itibariyle kabûl etmekle berâber, sulh muâhedesi imzalanıncaya kadar savaşı durdurmıyacağını bildirdi; yâni mütarekesiz sulh istedi. Sulh şartlarını daha iyi dikte edebilmek için de, Yanıkkale'yi fethetmek ve Viyana'yı çok yakından tehdid eylemek fikrindeydi.

Sen-Gotar (Saint Gotthard) Meydan Muharebesi (1 Ağustos 1664)

Köprülü-zâde ve kurmayları, batı tarafından taarruza geçilerek Yanık'ın düşürülmesine karar verdiler. Bunun için batıya doğru Raab (Raba) suyunu geçmek icâb ediyordu. Kale, Küçük Alföld ovasından döğülecekti. 27 temmuzda Raab suyuna varan Türkler, suyu geçmiye hazırlanırlarken, imparatorluk ordusu da Viyana'nın yanı başında olan Küçük Alföld ovasına girmişti. Suyun karşısında bulunan düşman, uzaktan Türkler'i ve hareketlerini dikkatle tâkıyb ediyordu. Başkumandan Mareşal Kont Montecuculli, selefi olan başkumandanın az bir müddet önce büyük bir bozguna uğrıyarak hayâtını kaybettiğini unutamayacak ve bundan ders alacak derecede akıllı bir askerdi. Esâsen savaşın kaderi, imparatorluğun taht şehri olan Viyana'nın istikbaliyle doğrudan doğruya ilgiliydi. Ne bahasına olursa olsun Viyana'yı ve onun kapısı Yanıkkale'yi savunmak gerekiyordu. Aksi takdirde imparator, Erdel prensi gibi, padişahın alelâde bir tâbii derekesine düşebilirdi. 30 temmuzda iki ordu, Saint Gotthard kasabacığının yakınlarında, âdetâ karşı karşıya denecek şekilde mevzilenmiş bulunuyorlardı. İki taraftan top ateşi de başlamıştı. Mutaarrız olan Türk ordusunun suyu geçip meydan muhârebesi vermesi icâb ediyordu. Düşmanın bu derece yakınında suyu geçmek büyük bir problem olmakla berâber Köprülü-zâde bunu yapmıya mecburdu. Aksi takdirde düşmanın önünden çekilmiş, muhârebeyi kabûl etmemiş olacak ve Almanya'ya dikte etmeyi ümid ettiği sulh şartlarını kabûl ettirmiyecekti. Almanya için de bir başarısızlık, bütün Avrupa'da «imprenable = düşürülemez» (Hammer, XIX, 23b) olarak tanınan Uyvar'ı kolaylıkla alan Türkler'e, en büyük tâvizler vermeyi icab ettirebilirdi.

Hammer'in XIX. cildi sayılan *Atlas*'ın XXIX. yaprağına göre imparatorluk ordusunun durumu şöyleydi : Merkeze Alman hükümdarcıklarından Waldeck Prensi kumanda ediyordu. Orta kanadın atlı alaylarının başında gene Alman hükümdarlarından Holstein Dukası, piyâde tümenlerinin başında da 4 Alman hükümdarı, Sulzbach, Durlach, Nassau ve Kielmansegg margravları (markileri) bulunuyordu. Sağ kanadın başında Alman hükümdarlarından Baden Margravı vardı. Bu kanadın süvarisine Başkumandan Montecuculli'nin oğlu, piyâdesine de Alman hükümdarlarından Lorraine dukası Charles kumanda ediyordu. Diğer kumandanlar süvari generalleri Sporck, Rappach, piyâde generalleri Spick, Pio, Tasso, Schneidau, Sparr idi. Sol kanadı, İmparator'u Türkler'e karşı desteklemek üzere XIV. Louis'nin gönderdiği Fran-

sızlar teşkil ediyordu. Kanat kumandanı General de Coligny idi. Fransız piyâdesine Feuillade Dukası, süvarisine de Orgeneral Beuvezé kumanda ediyordu. Topçu kuvvetleri, kanatların önünde, Raab suyunun hemen kıyısında yerleşmişti. Alman - İtalyan topçusuna General Fugge kumanda ediyor, Fransız topçusu, imparatorluk topçusunun doğusunda yer alıyordu.

Türk ordusunun öncüsüne Gürcü Mehmed Paşa, İsmail Paşa, Sadrâzam'ın kayınbirâderi olan Kaplan Mustafa Paşa kumanda ediyordu. Sağ kanatta Rumeli, solda Anadolu tımarlı sipahileri, merkezde Kapıkulu askeri yer almıştı.

Uzun araştırmalardan sonra 4 atlının yanyana geçebileceği bir köprünün kurulmasına müsait bir yer bulundu. Ancak Bosna beylerbeyisi İsmail Paşa, 5.000 askerle geçtikten sonra köprü çöktü. Düşman, beklemediği bu olay karşısında derhal 5.000 Türk askerine karşı taarruza geçti. 1 ağustos 1664 cuma günü sabah saat 9'du. Köprülü-zâde, yeni bir köprü kurdurup ancak 5.000 asker daha karşıya geçirebildi. Koca Osmanlı ordusu işte bu 10.000 askerle imparatorluk ordusu arasında geçen muhârebeyi, karşı yakadan seyretmekle iktifa etti. Yapılacak fazla bir şey yoktu. Serdâr-ı Ekrem, top ateşi bile açtıramıyordu. Çünki 10.000 Türk'le altı misli kuvvette olan düşman, karmakarışık durumdaydı. Saat 4'e kadar 7 saat süren muhârebe, pek kanlı geçti. Serdâr-ı Ekrem, birkaç defa köprü kurdurup takviye geçirmek istediyse de, bardaktan boşanırcasına yağan yağmurla taşan Raab suyu ve düşman topçusunun ateşi buna müsaade etmedi. İsmail Paşa, yarı yarıya yeniçeri ve tımarlı sipâhîsi olan karşıya geçmiş birliklerini çok iyi sevk ve idâre etti. Düşmanın ileri karakollarını imha ettikten sonra Başkumandan Montecuculli'nin bulunduğu düşman orta kanadına girdi. Burada 3 piyâde ve 1 süvari alayından müteşekkil bir Alman tümenini tamâmen yok etti. Mukkestorf köyünü zabtederek bu köye sığınmak istedi. Yeniçeriler, köyü tahkime çalıştılar. Montecuculli, köyü Türkler'den almak için 3 piyade ve 1 süvari alayından kurulu yeni bir tümen daha sevketti. Ancak ağır zâyiat veren tümen, köyü alamıyarak ric'at etti. Başlarındaki general, Türkler'e esîr düştü. 10.000 Türk'ün Montecuculli'nin çadırına birkaç metre yaklaşması üzerine Almanlar, telâşa düştüler. Kurmaylarının Montecuculli'ye, Sadrâzam'ın yağmur diner dinmez karşıya yeni birlikler geçirdiği takdirde imha edileceklerini, buna meydan vermemek üzere ric'at edilmesini söylemeleri, durumun vahametini gösterir. Ancak Montecuculli, bu tavsiyeye aldırış etmediği gibi, 10.000 Türk'ün imha edildiği 7 saat içinde Sadrâzam

da karşıya takviye geçirmek imkânını bulamadı. İsmail Paşa, düşman arasına karışmış birlikleri üzerindeki kumanda imkânını kaybetmişti. Türk tımarlı sipahisi, düşmanın orta kanadının en içerlerine kadar girmişti ki, Montecuculli, 3 piyâde ve 2 süvari alayıyla 3.000 civarında olan bu sipahileri iki taraftan çevirtti. Diğer taraftan Baden Prensi, Mukkestorf köyünü aldı. Köyden çıkartılan Yeniçeriler, kaçmak üzere Raab suyu geçitlerine can attılar. Bu durumda Köprülü-zâde, düşmanın sağ ve sol kanatları karşısından suyu geçmek için son bir teşebbüs yaptı. Fakat ilk geçen askerin yaprak gibi döküldüğünü ve netice alamıyacağını görünce vazgeçti. Eski sadâret kaymakamı olan Vezir İsmail Paşa ve bütün tımarlı sipahiler şehîd oldu. Suyu gerisin geriye geçmek isteyen yeniçerilerin büyük kısmı boğuldu. Pek azı yüzerek kurtulabildi. Bu sûretle 10.000 kadar Türk şehîd düştü.

15 Türk topu da sulara kapılıp sürüklendi. Düşman zayiatının, Türkler'inkine eşit olduğu tahmin edilmektedir. Her halde 10.000'den az bir zayiat tahmin etmek imkânsızdır. Ölenler arasında Nassau Kontu, Kont Karl von Brafonstorf, Kont Fucher gibi Alman hükümdar ve generallerinin bulunması bunu gösterdiği gibi, Fransız asılzâdelerinden birçoğu da aynı âkıbete uğramıştır (Ricaut, II, 596-8).

10.000 kişilik bir Türk müfrezesi ile yapılan, bu müfrezenin imhası, fakat karşı tarafın da en az aynı derecede zayiat vermesiyle neticelenen bu muhârebe, bazı Avrupa eserlerinde büyük bir zafer şeklinde gösterilmekteyse de, bir zafer olarak kabûl edilebilmesine imkân yoktur. Her halde Köprülü-zâde'nin bir müddet önce Yenikale meydan muhârebesinde büyük imparatorluk ordusunu bozması ve imparatorluk başkumandanının muhârebe meydanında kalmasıyla mukayese edilebilecek bir ehemmiyet arzetmemektedir.

Kont Montecuculli'nin hâtıralarında, Köprülü-zâde'nin düşmanla karşı karşıyayken suyu geçmek istemesi askerlik bakımından tenkid edilmekte, fakat karşıya geçen birliklerin vuruşmaları «takdire, hattâ hayrete değer» şeklinde tavsif olunmaktadır. 60 Hıristiyan general ve asılzâdesinin öldüğü, hattâ muhârebenin ilk saatlerinde karşıya geçen Türk birliğinin muzaffer olup birçok düşman alayını imha ettiği de itiraf edilmektedir. İmparatorluk Başkumandanı bunu, kendi ordusunda ikmal işlerinin çok başıbozuk, Türkler'deyse mükemmel olduğu şeklinde izah etmektedir.

Köprülü-zâde, muhârebeden sonra daha 6 gün Raab suyunun kenarında bekleyip düşmanın karşıya geçmesini ümid ettiyse de,

Montecuculli, böyle bir çılgınlığa kalkışmadı. Bilâkis sulh istedi. Bunun üzerine Serdâr-ı Ekrem, 80 km. güneybatıda İstolni-Belgrad'a gelerek burada ordugâhını kurdu. 15.000 Anadolu tımarlısı getirterek, ordunun zayiatını telâfi etti. Sonra hızla Estergonda Tuna'yı geçerek bugünki Çekoslovakya topraklarına girdi ve tekrar Uyvar'a yaklaşmıya başladı. Ancak Türk ordusunun zayiatını telâfi etmiş olduğunu haber alan ve kendi zayiatını telâfi edemiyen düşman, 10 ağustosta Vasvar kasabasında esasları kararlaştırılan sulhu derhal imparatora tasdik ettirerek Serdâr-ı Ekrem'e yolladı.

Bu seferde Eflâk voyvodası Prens Grégoire, Köprülü-zâde'nin emriyle, Erdel'in Leva şehrinde bütün Orduy-ı Hümâyûn'un önünde bir meydan dayağı yemişti. Suçu, getirdiği birliklerin askerî talim ve terbiyeden tamamen mahrum başıbozuklar olmasıydı (Galland, I, 16, not 8). Gene bu seferde Orduy-ı Hümâyûn içinde Türk kılığıyla dolaşan ve Türkçe konuşan bir Alman casusu yakalandı. Casus olduğunu itiraf etti. Bunun üzerine Köprülü-zâde'nin emriyle ordunun bütün birlikleri kendisine gösterildi ve daha başka görüp öğrenmek istediği birşey varsa bu arzusunun da yerine getirileceği, yalnız gördüklerini aynen imparatoruna anlatması söylendi (Galland, I, 172-3).

Vasvar (Vaşvar) Muahedesi (10 Ağustos 1664)

10 ağustosta, Orduy-ı Hümâyûn Saint Gotthard'dan Vasvar (Almanca : Eisenburg) kasabasına geldiği zaman, 4 gün önce Montecuculli'nin teklif etmiş olduğu sulhun esasları, Almanlar'ın gönderdikleri murahhaslarla yazılı olarak tesbit edildi. Vasvar, Raab çayının güney kıyısı üzerinde, Kanije ile Szombathely arasındadır. Avusturya sınırının 25 km. doğusunda kalır. Montecuculli, bu sulhu hemen imparatoruna tasdik ettirip, gene Çekoslovakya'ya giren ve Uyvar'a yaklaşan Serdâr-ı Ekrem'e gönderdi. Bunun üzerine Türk ordusunda toplar ve fişekler atılarak şenlik yapıldı. Serdâr-ı Ekrem, savaşın ve sefer hâlinin bittiğini ordusuna tebliğ etti ve padişaha bildirdi. 10 madde olan Vasvar muâhedesinin mühim maddeleri şunlardır :

İmparator, Türkler'in bu son seferde yaptıkları fetihleri (Uyvar, Novigrad, Yenikale ve ikinci derecede pek çok kale) tanıyordu. Erdel'e hiçbir sûrette müdahale etmemeye söz veriyor ve bu ülkenin Türk imparatorluğunun bir parçası olduğunu kabûl ediyordu. Türkiye'ye 200.000 filorin (500 milyon TL.) savaş tazmînâ-

tı verilecekti. Sitvatorok muâhedesinin bu muâhede ile değiştirilmiyen diğer bütün hükümleri yürürlükte kalacaktı.

Bu sûretle bu defaki Türkiye-Almanya savaşı 1 yıl, 3 ay, 28 gün içinde bitti. Almanya imparatorluğu ve müttefikleri, gene Türkiye'ye yenilmişti. Fâzıl Ahmed Paşa, padişahla imparator arasında muâhedenin tasdikli nüshaları teati edilinceye kadar Belgrad'da kışladı. Almanya sınırlarında esaslı tedbirler aldıktan sonra, 17 nisan 1665'te, Edirne'ye doğru yola çıktı (Uyvar seferi için bilhassa Silâhdâr çok geniş tafsilât verir : I, 235-374; Râşid'de verilen bilgiler de mühimdir : I, 25-90).

VIII

KÖPRÜLÜ-ZÂDE FÂZIL AHMED PAŞA'nın GİRİT'in FETHİNİ TAMAMLAMASI (1664 - 1670)

1665 Yılı Olayları

1665 yılı, Girit seferi hazırlıkları içinde geçti. Bu arada 24 temmuzda Topkapı Sarayı'nda büyük bir yangın çıktı ve birçok daireler mahvoldu. IV. Mehmed bu sırada Topkapı Sarayı'nda değil, Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda idi.

Köprülüler'in aktif siyâsetinden ve batıda XIV. Louis'den ürken İmparator, Kont Leslie'yi fevkalâde büyükelçilikle hediyelerle Istanbul'a yolladı; padişaha sulhun devamı hakındaki arzu ve temennilerini bildirdi. IV. Mehmed de Mehmed Paşa'yı fevkalâde büyükelçilikle ve Türk azametini Avrupa'ya gösterecek şekilde Viyana'ya yolladı. Paşa'nın maiyyetinde 299 kişi vardı. Sefaret hey'etinin önünde kalabalık bir mehter takımı, Alman bestekârlarına ilham verecek bir tarzda mehter peşrevleri çalarak Viyana caddelerinden geçti. Fransa ve Almanya'nınkiler başta olmak üzere birçok hükümdar, Türk mehterhânesini taklid ederek mızıkalar kurdular; bu arada birkaç Türk çalgısı da iktibas edildi. Mehmed Paşa'nın yâveri, imamı, kâtibi, kadısı, bayrakdarı, mehterbaşısı, çadır mehteri, kâhyası, kilercisi, sucusu ve herşeyi vardı (Takats, *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, 315). 18 haziran 1665'te İmparator, Türkiye fevkalâde büyükelçisini, hiçbir elçiye yapılmıyan çok büyük törenle kabûl etti. Evliyâ Çelebî, Türk elçilik hey'etine ve imparatorun huzuruna çıkan diplomatlara dahil bulunuyordu (mendil kullanmasını bilmeyen ve burunlarını kollarına silen Alman asılzâdeleriyle, daha üstün bir medeniyete sâhib bir toplumun ferdi sıfatiyle alay etmektedir).

Mehmed Paşa, bir müddet Viyana'da kaldı, Alman ileri gelenlerinin ziyâretlerini kabûl etti. Bilhassa Türk paşasını delice merak eden Alman düşesleri, kontesleri, Paşa'yı ziyâret etmek için sıraya giriyorlardı. Paşa, asil Alman hanımlarına değerli Türk kumaşları, şallar, Türk kokuları hediye edip çok nâzik konuşarak hepsinin gönüllerini aldı. Paşa, misafir edildiği sarayın bahçesin-

de beş vakit cemaatle namaz kılıyor, Almanlar, bu ibadeti seyretmek için günde beş kere bahçenin önünde birikiyorlardı. Paşa, Viyana'nın görülecek bütün yerlerini ziyâret etti. İmparatorun müsaadesiyle bütün saraylar kendisine açıldı. Schönbrunn Sarayı'nda Ana-İmparatoriçe tarafından kabûl edildi. İmparatorluk meclis-i has başkanı Prens Gonzaga ile siyâsî müzâkerelerde bulundu (Hammer, XI, 155).

Fransa ile Münasebetler

Fransa ile münasebetler gittikçe kötüleşti. Köprülü Mehmed Paşa tarafından Venedik'e casusluk ettiği için azarlanıp yâverlerince döğülen Fransa büyükelçisi La Haye ile oğlu, 1660'da Dîvân'ın arzusu üzerine Fransa'ya çağırıldı, 1665'e kadar Roblu, maslahatgüzar olarak Fransa büyükelçiliğini idâre etti. XIV. Louis bu tarihte, eski büyükelçi de La Haye-Ventelay'nin oğlunu, uzun yıllar Türkiye'de babasıyla kaldığı için büyükelçi olarak Istanbul'a yolladı. Kralın en fazla ehemmiyet verdiği büyükelçisiydi. Fakat Köprülü-zâde'den de fazla itibar görmedi. Hattâ bir defasında kızan genç sadrâzam : «yahudi» diyerek büyükelçiye hakaret etti. Sadrâzamın başyâveri La Haye'i kovdu; sadâret yâverlerinden biri de bir tokat attı. Bu arada 3 gün tevkif ve hapsedilen La Haye, buna rağmen Istanbul'dan ayrılmadı. Fâzıl Ahmed Paşa tarafından kabûl edilip dayak yediği gün 7 Aralık 1665'tir (Hammer, XI, 159-60). La Haye'e yapılan muamelenin sebebi, Fransa'nın Kandiye'ye devamlı şekilde yardım gönderip Venedik'i desteklemesi ve XIV. Louis'nin bir müddet önce, çılgınca bir teşebbüs yapıp Cezâyir'i fethetmek istemesidir.

Cezâyir beylerbeyiliğine bağlı Türk donanması, devamlı şekilde Akdeniz'de, hattâ, Atlantik'te Fransa'nın savaş ve ticâret gemilerini vuruyor, büyük zararlar veriyordu. Fransızlar, Cezâyir kıyılarında bir deniz üssü ele geçirebilirse, Türk korsanlığını bir dereceye kadar önliyebileceklerini düşündüler. Bunun için Cicelli limanını seçtiler. Beaufort Dukası'nın kumandasındaki büyük Fransız donanması, bunun için denize açıldı. Donanmada deniz askeri dışında Gadagne Kontu'nun kumandasında 8.000 de piyâde vardı. Ânî bir baskınla Cicelli'yi işgal ettiler. Cezâyir Yeniçeri ağası Şâban Ağa, derhal bir Türk birliği sevketti. Bunlar, Fransızlar'a tahkimat yapmak fırsatı vermeden 2.000 Fransız piyâdesini öldürüp gerisini donanmalarına binmeye ve Cicelli'yi boşaltmaya mecbur ettiler. Bu olay, 1664'te geçti. Fransızlar bu bozgundan o derece korktular ki, ikinci bir Cezâyir seferini ancak 166 yıl

sonra açabildiler (Watbled, *Expédition du Duc de Beaufort contre Gigelli, Revue Africaine,* 1873; Montchicourt, *L'Expédition de Djidjelli en 1664, Revue Maritime,* 1898).

Rusya ile Münasebetler

1665'te Çar, kendisine muhalefet eden Moskova Patriki'ni azletmesi için Istanbul Ortodoks Cihan Patriki'ne bir rica mektubu gönderdi. Padişahın müsaadesiyle Patrik, Antakya ve İskenderiye Patrikleri'ni Moskova'ya yolladı. Bunlar, Çar'ın arzu ettiği dinî ıslahatı yaptılar (Hammer, XI, 160).

1662'de Gürcüler, yeniden başkaldırdılar. Kars beylerbeyisi Vezir Pamuk Mustafa Paşa, serdâr tâyin edildi. 43.000 askerle Kütayis'e gitti ve Gürcistan'ı itaat altına aldı.

Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Girit'e Serdâr-ı Ekrem Olması (15 Mayıs 1666)

Girit seferi açılalı 21 yıl olmuştu. Adanın hemen hemen tamamı fethedildiği halde, merkez olan Kandiye ile daha birkaç küçük kale, hâlâ Venedik tarafından - bütün Avrupa'nın destek ve yardımıyla - savunuluyordu. Almanya ile son savaşta Girit'te Vezir Ankebût Ahmed Paşa, serdârdı. Vasvar sulhu üzerine Venedik, Türkler'in bütün güçleriyle Girit'e yükleneceklerini, belki Dalmaçya'dan taarruza geçeceklerini bildiği için telâşlanmış ve sulh istemişti. Ancak Dîvân'ın Kandiye'nin bırakılmasını ileri sürmesi ve Venedik'in 21 yıldır akıl almaz fedakârlıklar bahasına elde tuttuğu bu kaleyi bırakıp Doğu Akdeniz'den çekilmek istememesi üzerine, sulh yapılamadı. 15 mayıs 1666'da Fâzıl Ahmed Paşa'ya serdâr-ı ekremlik verilerek Girit fethinin tamamlanmasına girişildi.

IV. Mehmed de Fâzıl Ahmed Paşa ile berâber Edirne'den hareket etti. Gümülcine - Serez - Selânik - Yenişehir (Larissa) yoluyla Golos (Volos)'a geldi. Bu Tesalya limanında Serdâr-ı Ekrem'i uğurladı. Fâzıl Ahmed Paşa, gemiyle Ağrıboz (Chalkis) limanına geldi. Eniştesi Kapdân-ı Deryâ Vezir Kaplan Mustafa Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn ile burada bekliyordu. Kaplan Mustafa Paşa, daha önce dört defa Girit'e giderek büyük ölçüde ağırlık çıkartmıştı. 3 Kasım 1666'da Fâzıl Ahmed Paşa, 167 savaş ve nakliye gemisiyle Hanya'ya çıktı. 6 ay, 13 gün hazırlıklarla uğraşıp kışı geçirdi. 16 Mayıs 1667'de Hanya'dan hareket etti. Bu sırada 75 ve 16 gemiden müteşekkil iki filo daha gelerek yardım getirmişti. 26

mayıs 1667 sabahı erkenden Kandiye önlerine varan Fâzıl Ahmed Paşa, muhâsaraya başladı.

Kandiye Muhasarası (26 Mayıs — 16 Aralık 1667)

Bu muhâsara 6 ay, 21 gün devam ettiği halde kale düşmedi. 16 aralık 1667'de Fâzıl Ahmed Paşa, kışı geçirmek üzere muhâsara savaşlarını tatil etti. Ablukayla yetindi. Bütün Avrupa'dan yardım alan Kandiye'ye Türkler saatte 400 gülle yağdırdıkları halde kaleyi teslime zorlıyamamışlardı. Dehşetli zâyiata sebep olan lâğım muhârebeleri, yâni yer altından tüneller açılarak kaleye yaklaşmak teşebbüsleri de bir netice vermedi. Kandiye mes'elesi, bütün Avrupa'yı ilgilendiren devletlerarası bir mes'ele hâline geldi. Hıristiyan Avrupa ve Müslüman Türkiye, bu kaleyi savunmak ve düşürmeyi, bir prestij mes'elesi hâline getirdiler. Prestij dâvası, kalenin ehemmiyetinin çok üzerinde mütalâa edilir oldu. 20.000 kantar barut harcıyan, 800 lâğım patlatan, 8.000 şehîd veren Türkler, 6 ay, 21 gün sâdece düşmana büyük zâyiat verdirebildiler. Kale çok buhranlı anlar geçiriyor, fakat teslim olmuyordu. Fâzıl Ahmed Paşa, muhâsara savaşlarının durması dolayısıyla düşmanın kendini toparlayıp Kandiye çevresinde tabyalar yapmasına engel olmak için, kışı meskûn bir yerde geçirmek yoluna gitmedi. Kandiye önünde muazzam sığınaklar kazılarak Türk ordusu yeraltında yaşamaya başladı. Bizzat Serdâr-ı Ekrem, toprak altında kendisi için kazdırdığı iki küçük odada kışı geçirdi.

Kandiye'yi savunan Morosini, büyük bir gayretle dayanıyordu. İnce Venedik diplomasisi, Kandiye savunmasını Hıristiyan'lığın bir şeref dâvası hâline getirmeye muvaffak olmuştu. Kale, üç taraftan 6-10 metre genişliğinde, çok derin, fakat kuru bir hendekle çevrilmişti. Bu hendeği Türkler dolduruyor, düşman tekrar kazıyordu. Venedikliler, hendeği suyla doldurmak istemişler, fakat Türkler suyu çekip kurutmuşlardı. Donanmay-ı Hümâyûn, bilhassa kış aylarında kaleyi denizden ablukaya alamıyor, daima Hıristiyan gemileri yardım getirmeye muvaffak oluyorlardı. Yazın yardım getirilmesi zorlaşıyor, fakat Türk donanmasının verdireceği bütün zayiatı göze alan gemiler, gene de arada Kandiye'ye girebiliyordu. Avrupa da tâkat ve sabrının sonuna gelmişti. Girit'e giden askerin geri dönmediği, Avrupa'da atasözü hâlinde söyleniyordu. Venedik hapishânelerinde eli silâh tutabilen ne kadar mahkûm varsa, Girit'e gitmek şartıyla afvedilip adaya gönderilmişti. Bu tedbir, Venedik Cumhuriyetinin artık soluğu kesilmek üzere olduğunu gösteriyordu. Şimdiye kadar hiçbir savaşta, ipten, ka-

zıktan kurtulanları, şerefine pek titizlik gösterdiği San Marco aslanıyla bezenmiş sancağının altına çağırmamıştı.

Türkler'in fedakârlıkları, düşmanınkinden az değildi. Fâzıl Ahmed Paşa, Hanya'da ve Kandiye önlerinde iki tophane yaptırmış, yüksek fırınlar kurdurarak top döktürmeye başlamıştı. Bu tophanelerde Venedik toplarının aynını döktürdü. Bu sûretle Venedikliler'den iğtinam edilen 50.000 gülleyi kullanmak imkân dâhiline girdi. Venedikliler, en çok top bakımından sıkıntıdaydılar. Çünki en zorlukla getirilebilen nesne toptu. Kaledeki yüzlerce top da, daimî atıştan çaptan düşmüş, birçoğu Türk ateşiyle kullanılamaz hâle gelmişti. Kandiye'de bir tophâne, hattâ topları ciddî şekilde onarabilecek bir dökümhâne yoktu. Venedik tekniği, muhâsara devâm ederken böyle bir te'sis kurmaya müsâit değildi. Ancak hafif hasar gören toplar tâmir edilebiliyordu. Esâsen Venedik topçusu, talim ve terbiye bakımından Türk topçusundan geriydi. Teşrinlerde Fâzıl Ahmed Paşa, Kandiye'yi iyiden iyiye baskı altına almış bulunuyordu. Ancak sonbahar yağmurları, Venedikliler'in imdadına yetişti. Kalenin büyük hendeği suyla dolmıya başladı. Türkler'in açtığı bütün lâğımlar ve «sıçanyolları», suvla doldu.

Kışı Kandiye önlerinde ve tarihte ilk defa olarak büyük bir orduyu yeraltına sokmak sûretiyle geçireceği anlaşılan Fâzıl Ahmed Paşa'nın bu tutumu, Venedik'in maddî ve mânevî gücünü iyice sarstı. Bahar gelip savaş başlayınca Venedik'in bütün bir Avrupa'nın desteğine rağmen savunmaya devam edebilmesi pek şüpheli bir hâle girdi. Almanya, Fransa, İspanya, Papalık, Malta, Floransa gibi devletlerden gelen yardım muazzamdı. Ancak Venedik hazinesinde bir tek ihtiyat duka ve Cumhuriyet'in savaş alanına sürmediği tek nefer kalmamıştı. Üstelik Kandiye'deki yerli Rumlar, Türkler'e casusluk yapıyor, bir an önce zalim Venedik idâresinden ve muhâsaranın binbir mahrumiyetinden kurtulmak istiyor, Türk idâresindeki Girit'te yaşıyan soydaşlarının durumuna hasretle bakıyorlardı.

Fâzıl Ahmed Paşa, 6 ay, 15 gün sonra Kandiye'ye karşı tekrar savaşa giriştiği zaman, iki tarafın durumu bu merkezdeydi.

1668 Yaz Harekâtı

30 haziran 1668'de Kandiye savaşı, Türkler'in taarruzuyla yeniden başladı. Baharda 4 defa donanmayla yardım alan Fâzıl Ahmed Paşa, zayiatını telâfi etmişti. Yaz yaklaşırken Venedikliler, Serdâr-ı Ekrem'e yılda 20.000 duka (50 milyon TL.) vergi ödemek, Kandiye ile birkaç küçük kale kendilerinde. Girit'in geri kalan

kısmı Türkler'de kalmak üzere statu quo üzerinden sulh teklif ettilerse de, kabûl olunmadı.

Top ateşinin yanında, lâğım muhârebeleri ve günde 1.000 el kumbarası (el bombası) atılarak Kandiye sûrları iyiden iyiye tahrib edildi. Venedikliler iyice tâmir etmiye yetişemiyorlar, zorlukla kum torbalarıyla delikleri tıkamıya uğraşıyorlardı. 15 temmuzda bir Türk güllesi kaledeki bir cephaneliğe isâbet etti. Venedikliler, 2.000 kantar barut, birçok malzeme ve asker kaybettiler. Bu defaki muhâsarada 50.000 kantar barut, 30.000 büyük kumbara, yüzbinlerce el kumbarası, 200.00 okka bakır harcandı.

Bütün Türkiye'nin kalbi, Kandiye önlerinde atıyordu. IV. Mehmed, 18 ağustos 1668'de Edirne'den hareket etti. Dimetoka - Gümülcine - Kavala - Serez - Selânik - Yenişehir yoluyla tekrar Golos limanına geldi. Ağrıboz'a, oradan Girit'e geçecekti. Ancak kışın yaklaşması ve savaşın yeniden durması üzerine Edirne'ye döndü.

Fransa ile Münasebetler

1668-69 kışı sırasında siyâsî faaliyetler hızlandı.

Fransa, Kandiye'ye yardım göndermekte bütün Hıristiyan devletlerinden ileri gitmiş ve Türkiye'yi çok kızdırmıştı. Çünki iki devlet arasında sulh hüküm sürüyordu. IV. Mehmed ilk defa Yenişehir'e (Tesalya) geldiği zaman, kendisiyle berâber seyahat eden XIV. Louis'nin büyükelçisi oğul La Haye'i kabûl etti. Kralının, kendi şahsında Fransa'ya yapılan hakaretlere çok müteessir olduğunu, onun için kendisini Paris'e çağırtıp Istanbul büyükelçiliğini bir maslahatgüzârla idâre etmek niyetinde olduğunu söyledi. Bu cümleyi işiten IV. Mehmed, büyükelçinin geriye kalan sözlerini dinlemedi. Bir şikâyeti varsa ve kendisine iyi muamele edilmiyorsa, Yenişehir'de, padişah nezdinde sadrâzama vekâlet eden rikâb-ı hümâyûn kaymakamı paşaya söylemesini bildirdi. Büyükelçi, Rikâb-ı Hümâyûn kaymakamı olan vezîre gitti. Fakat büyükelçiyi istiskal etmek istiyen Paşa, kendisinin şikâyet dinlemiye selâhiyeti olmadığını, esâsen padişahın peşinde Edirne'de ve Yenişehir'de ne aradığını, Istanbul'a gidip şikâyetini taht muhâfızı (saltanat nâibi) ve sadâret kaymakamı (başbakan vekili) 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya söylemesini bildirdi. Zavallı büyükelçi Istanbul'a geldi; uzun zaman bekletildikten sonra Merzifonlu tarafından kabûl edildi. Kaymakam Paşa, şikâyetinin çok mühim olduğunu, bu kadar mühim bir şikâyeti ancak bizzat sadrâzamın dinliyebileceğini, Girit'e gidip kayınbirâderi Fâzıl Ah-

med Paşa ile görüşmesini söyledi. Ancak Avrupa'nın güneş hükümdarı, geleneksel Türk dostluğunu hafife alarak haçlı siyâseti gütmeye başlamakla bu derecelerde tahkir edilmeye hak kazanmıştı (Hammer, IX, 180).

12 ağustos 1668'de IV. Mehmed, Edirne'den ikinci defa Yenişehir'e hareket etmek üzereyken, Holanda Büyükelçisi devrinin en ünlü diplomatlarından Colier'yi kabûl etti. Fransa'ya düşman olan ve İngiltere'yi tutan Holanda'nın büyükelçisi, XIV. Louis'nin siyâsî tutumunu kötüledi. Colier huzurdan çıkınca, hesap vermek üzere çağrılan Sayda (Filistin ve Lübnan) beylerbeyisi Şerhî Mehmed Paşa, IV. Mehmed tarafından kabûl edildi. Padişah : «Behey asılacak, dedi; ben sana o vilâyeti vîrân etmek, ahâlîsini perîşân eylemek içün mü verdim?». Paşa'nın boynu vuruldu. Bu icraattan sonra Türkiye Hâkanı, Edirne'den Yenişehir'e hareket etti.

Bu sıralarda Venedik'ten Istanbul'a fevkalâde bir elçi geldi. Arzusu üzerine Kara Mustafa Paşa'nın huzûruna çıkarıldı. Kandiye bırakılmak sûretiyle her türlü sulh şartını kabûle Senato tarafından me'zun kılındığını söyledi. Mustafa Paşa, Kandiye'nin anahtarlarını getirdiğini sandığı için kendisini kabûl ettiğini, aksi takdirde görüşmiyeceğini bildirdi. Venedik elçisi Molini, çok ağırbaşlı bir şekilde, Senato'ya kalsa Kandiye'yi verip bu belâdan çoktan kurtulacağını, fakat artık inisyatifin cumhuriyetinin elinden çıktığını, Kandiye teslim edilirse Venedik'in Papa ve XIV. Louis başta olmak üzere birçok Avrupa hükümdarı ile ciddî şekilde çatışacağını, bu devletlerin cumhuriyetten gönderdikleri muazzam yardımların hesabını soracaklarını beyan etti. Bunun üzerine mecliste bulunan Şeyhulislâm Minkarî-zâde Yahyâ Efendi : «demek ki, dedi; Cumhûr (Venedik Cumhuriyeti), İspanyollar'a, Fransızlar'a î'timâd etmişler; Devlet-i Osmânîye ise, yalnız Allaah'a î'timâd eder ve karîben lutf-i İlâhî ile Kandiye'yi alır.»

XIV. Louis'nin Katolik siyâseti, Istanbul'da Fransızlar aleyhinde bir hava yarattı. Değil en kudretli Hıristiyan devleti olan Fransa'nın büyükelçisine, tâbî bir devletçiğin mümessiline bile yapıldığı takdirde en ağır hakaret sayılan muameleler La Haye'e lâyık görüldü. Fransa'nın Istanbul'da itibârı sarsıldı. Hammer mütercimi Atâ Bey : «Fransız elçisi, dayak yedikten sonra tekrar Istanbul sefaretine rağbet eylediğinden, o zamanın dayaklarından bir lezzet-i mahsûsa olmak gerektir» şeklinde alay etmektedir (XI, 193, not 1).

Buna rağmen XIV. Louis, bir taraftan Katolik âlemine verdi-

ği sözü tutup Kandiye'yi savunuyor, bir taraftan da cihanın en güclü devleti olan Türkiye ile daha ciddî belâlara girmekten sakınıyordu. Fransa'ya verilen eski ticârî imtiyazların çoğu, bu devlet Kandiye'ye yardım ettiği müddetçe yürürlükten alınmış, Fransız ticâreti büyük zararlar görmüştü. La Haye, uzun zamandan beri, geleneksel dostluktan bahsediyor, arada kötü bir anlaşmazlık olduğunu, Türkiye Paris'e bir elçi yollarsa bu anlaşmazlığın giderileceğini söylüyordu. Nihâyet Dîvân, bu teklîfi kabûl etti. Fakat Fransa'nın istediği gibi yüksek rütbeli bir devlet adamını değil, Süleyman Ağa adında bir müteferrikayı (padişah emir subayı) göndermeye karar verdi. Süleyman Ağa'ya 12 kişilik bir maiyyet ve bir mıkdar tahsisat verildi. Tahsisat mahsustan az verilmişti. Fransa, Türk elçisinin bütün masraflarını üzerine aldığını bildirmek sûretiyle bu mes'eleyi de önledi. Buna rağmen Fransa, padişahın bir elçisini kabûl edeceği için gururlanıyordu (Vandal, *Marquis de Nointel,* 22).

Süleyman Ağa, 4 ağustos, 1669'da Toulon limanında Fransa'ya ayak bastı. Bir Türk elçisinin gelişi, bu mevzuu orijinal Fransız arşiv vesikalarından inceliyen Fransız Akademisi'nden büyük tarihçi Vandal'a göre «Fransız milletinin gururunu okşamıştı» *(Marquis de Nointel,* 22). Halbuki Dîvân, bilâkis XIV. Louis'nin gururunu kırmak için, Fransa'ya elçi olarak basit bir müteferrikayı, yâni bugünki anlayışımıza göre rütbesi ancak yüzbaşı olan bir padişah emir subayını yollamıştı. Avrupa'ya böyle geçici olarak yollanan elçilerin çavuşlardan (hünkâr yâverlerinden) seçilmesi gelenekken, bu defa alt rütbede biri yollanmıştı.

Süleyman Ağa'nın Fransa'daki faaliyetlerini aynen Vandal'ın eserinden özetliyerek alıyorum. Vandal'a göre Süleyman Ağa, hiçbir elçiye nasîb olmıyan bir ilgiyle karşılandı. Şerefine balolar verildi. Kendisine hediyeler sunmak için Fransız asılzâdeleri birbirleriyle yarış ettiler. Marsilya kapısında kendisini kral nâmına karşılayan görevliyle Ağa, atından inmiyerek konuştu. Protokole aykırı bu davranışa rağmen Fransızlar, Türk elçisine olan ilgilerini eksiltmediler. Bilâkis elçiye yapılan törenlerde geleneksever Fransızlar, Türk âdetlerini taklid ederek Ağa'nın gözüne girmeye çalıştılar. Türkiye'de yüzbaşı rütbesini taşıyan ve padişahın yüzlerce emir subayından biri olan Süleymân Ağa, kralla görüşmeden önce Fransa başbakanını ziyâret etmeyi reddetti. Ancak XIV. Louis tarafından kabûl edildikten sonra başbakanla görüştü. Albert Vandal, Süleyman Ağa'nın başbakanla karşılıklı oturup konuşmalarını ve XIV. Louis tarafından kabûlünü gösteren o çağa ait iki Fransız gravürünü de yayınlamıştır. Molière, *Bourgeois Gentil-*

homme'undaki ünlü sahnesini, bu kabulü gördükten sonra yazmış ve Fransızlar'ın Türk elçisine bu derecede rağbet etmeleriyle eğlenmiştir (Vandal, 25).

XVII. yüzyılın en büyük Batı bestekârı sayılan Lulli, Türk elçisinden ilham alarak besteler besteledi (Vandal, 34). «Türk modası» hızla Fransa'ya yayıldı. Süleyman Ağa, 5 eylûl 1669'da Versailles'da XIV. Louis tarafından kabûl edildi. Molière'in *Bourgeois Gentilhomme*'unu ilk temsili de aynı sarayda, kralın huzûrunda 14 ekim 1670'te verildi. Türk modasına «turquerie» dendi. Sonradan Fransa, Süleyman Ağa'nın Türk sarayında «dördüncü derecede bir subay» olduğunu öğrendi ve gösterilen itibara pişmanlık gösterdi. Vandal, böyle yazıyor. Fakat biz buna ihtimal vermiyoruz. Türk elçisi Fransa'ya gelmeden Fransız hükûmetinin elçi hakkında bilgi edinememiş olması imkânsızdır. Istanbul'daki Fransa sefarethânesi, yüzlerce kişinin çalıştığı, Fransa'nın yabancı ülkelerdeki en geniş kadrolu büyükelçiliği idi.

Bundan sonra XIV. Louis, Türk-Fransız münasebetlerini düzeltmek için Istanbul'a büyükelçi olarak Nointel Markisi'ni yolladı ki, bu mühim diplomatın faaliyetlerini, bundan sonraki bahsimizde gözden geçireceğiz. Nointel'in tayinine kadar Süleyman Ağa, Paris'te kaldı. Sadâret kaymakamı Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dan aldığı talimat mûcibince, Fransız gururunu kıracak hiçbir fırsatı kaçırmadı. Kendisi padişahı temsil ettiği için, yabancı hükümdarlara yapılan törenin aynen kendisine de yapılmasını istiyecek kadar işi ileri götürdü. Fransa hükûmeti, Hammer'e göre (XI, 195) Süleyman Ağa'nın Türkiye'deki gerçek rütbesini halka karşı ilân etmeye cesâret edemedi ve Süleyman Ağa'nın bostancıbaşı olduğu yalanını resmen ilân etti. Bu sûretle Türk elçisi, Fransız muhayyilesinde yüzbaşılıktan orgeneralliğe yükselmiş oluyordu; çünki bostancıbaşıların derecesi, beylerbeyi idi. Fransa'ya bugün Fransızlar'ın o kadar düşkün oldukları kahveyi sokan ve tanıtan da Süleyman Ağa'dır (Hammer, XI, 195).

İşte Girit'te Türkler'in karşısına Venedik'ten hemen sonra gelen ikinci düşman olarak çıkan Fransa'nın durumu buydu. XIV. Louis, Noailles Dukası'nın kumandasındaki büyük bir kuvveti Kandiye'deki Venedik başkumandanı Morosini'ye göndermekle kalmamış, Venedik'e büyük bir para yardımında da bulunmuştu (Bourgeois, I, 71). Kandiye savaşının son safhası açılırken IV. Mehmed de icabında Girit'e gelmek için Yunanistan'da dolaşıyor, avlanıyor, spor yapıyordu. Bir defasında Tesalya'nın kuzeyindeki 2.918 metre olan ve Eski Yunan tanrılarının buluşma yeri kabûl edilen Yunanistan'ın en yüksek tepesine, Olimpos zirvesine tır-

mandı. Tırmanış sırasında padişahın altındaki bir at öldü. Padişah hayâtını tesâdüfen kurtardığı halde, zirveye çıkışına devam etti. Zirveye yaklaşırken arası uçurum olan iki kaya arasını atıyla atlıyarak maiyyetini heyecan içinde bıraktı (Hammer, XI, 200).

1669 Yazı Başlarken Girit Savaşı'nın Umûmî Durumu

Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, 1 haziran 1669'da Kandiye'nin nihaî muhâsarasına başlarken, Girit savaşının umumî vaziyeti hakkında bir hulâsa yapmak faydalıdır.

Belirttiğimiz gibi mes'ele Girit adası için bir Türk-Venedik savaşı olmaktan çıkmış, Hıristiyan âlemi ile Müslüman âlemini temsil eden Türkiye arasında bir iddia, bir prestij mes'elesi olmuştu. Venedik savunmasının kahramanca fedâkârlığı inkâr edilemez. Ancak bu savunma, Avrupa'nın en uzak ülkelerinden dahi gelen çok büyük ölçüde yardımlara dayanıyordu. Türkler, yalnız 1078 hicrî yılı (1667-8) içinde geçen 9 aylık savaşta, 1.200 yeraltı koridoru açıp lâğım patlatmışlardı. Venedikliler de, zemini dinleme sûretiyle Türk lâğımlarının istikametini buluyor, onlar da mukabil tünel açıyor, Türk tüneli kaleye yaklaşmadan iki tünel birleşiyor, yeraltında tasavvur edilemiyecek derecede fecî sahneler içinde iki tarafın muhâripleri boğuşuyor, bazan koridorlar cesetlerle dolup tıkanıyordu. Köprülü-zâde, Girit'e ayak bastığı zaman berâberinde 20.000 kantar barut, 15.000 kumbara (humbara), 20.000 el kumbarası, 40.000 top güllesi, 600.000 torba zift ve neft getirmişti. Az sonra gelen bir Türk filosu da ayrıca 8.000 Yeniçeri, 1.500 cebeci, 1.000 topçu, 1.000 istihkâmcı (lâğımcı), 4.000 süvari, 500 meşaleci, 1.000 Mısır askeri, toplam olarak 17.000 muhârip getirdi. Her top, 500 ilâ 600 atış yaptıktan sonra çaptan düşüyor, esaslı bir revizyona sokuluyordu. Bâzı topları, eritip yeniden dökmek îcâb ediyordu. Istanbul'dan top getirtmek daha külfetli olduğu için, Girit'te tophâneler yapıldı. İlk partide 20 havan topu döküldü ve Istanbul'da dökülenler derecesinde mükemmel olduğuna karar verildi.

Morosini, başkumandandı. General Cornaro, San Andrea tabyalarını, Kandiye dukası Battaglia da Sabionera tabyalarını savunuyorlardı. Bir müddet sonra, Kandiye Dukası, Türkler'le sûrların önünde yapılan bir vuruşmada öldü. Yerine geçen ünlü Alman generali Baron von Frisheim da aynı âkıbete uğradı. Bu arada Baron von Degenfeld ve Villa markisi Francesco gibi en değerli generaller de öldü. Ağır yaralılar içinde Fransız markilerin-

den de Montbrun ile büyük Venedik asılzâdelerinden Balbi, Badoero, Barbaro, Pisani, sonradan Monako prensliğine geçen hânedana mensub Grimaldi, Cornaro gibi pek ünlü şahsiyetler sayılabilir. Bunlardan bâzıları, aldıkları yaraların tesiriyle bir müddet sonra ölmüşlerdir (Hammer, XI, 215).

Bu arada sulh teşebbüsleri de oluyor, fakat netice vermiyordu. Bir defasında sulh istemek için gelen bir Venedik murahhası, Hıristiyan âleminin şerefi için Kandiye'den vazgeçilmesini rica etmiş, ne kadar ağır olursa olsun savaş tazminatı ödiyeceklerini bildirmişti. Bu murahhasa Köprülü-zâde : «Biz tâcir değil, askeriz, demişti; kendimize yetecek kadar paramız var ve Kandiye'yi hiçbir fiata terketmeyiz.»

Son muhâsarasının başladığı 1669 haziranının ilk günü —ki 1080 hicrî yılının birinci gününe raslamaktadır— Serdâr-ı Ekrem Fâzıl Ahmed Paşa, IV. Mehmed'den gelen hatt-ı hümâyûnu orduya okudu. Padişah, serdârına diyordu ki : «Seni ve seninle bile (berâber) olan guzât-ı müslimîni Cenâb-ı Bârî'ye emânet etmişimdir. İki seneden beri etdiğiniz ceng-ü harb, cümle mâ'lûm olmuşdur; dünyâ vü â'hıret'de yüzünüz ak olsun! Bundan sonra bu sene-i mübârekede lutf-i Hakk ıle Kandiye kal'asın teshîr edesiz. Bu senede dahi sizden ziyâde ıkdâm isterim».. Bunu okuduktan sonra Köprülü-zâde, harb dîvânı üyelerine hitâben : «İşte cümleniz Şevketlû Pâdşâhımız'ın fermânını işitdiniz, dedi; her nece olmalı ise, olsun. Padşâhımız, kal'ayı isterler. Ne dersiniz?». Kendinden çekinmeyip serbestce müzâkere edilebilmesi için meclisten çıktı. İlk sözü alan Rumeli tımarlı alay beylerinden Resûl Ağa, birçok tabyanın düştüğünü, bu durumda ve bu kadar fedakârlık edildikten sonra muhâsaradan vazgeçmenin şerefsizlik olacağını, bir mıkdar daha zâyiat göze alıp kalenin mutlaka fethedilmesi lüzumunu söyledi. Diğer söz alanlar da müttefikan aynı mütalâada bulundular ve harb dîvânının kararı, Serdâr-ı Ekrem'e bildirildi. Köprülü-zâde, ayrı ayrı yerlerden 8 tünel birden açılarak savaşa başlanmasını emretti. Her tünel için gönüllüler yazıldı.

Kandiye'nin Nihâî Muhasarasının Başlaması (1 Haziran 1669)

1669 hazıranının ilk günü, Kandiye'nin son muhâsarası başladı. Ayın 19. günü Donanmay-ı Hümâyûn'dan bir filonun Hanya'ya gelmesi, Türkler'in mânevî kuvvetini yükseltti. Fakat 24 haziranda, büyük bir Fransız donanması, Kandiye limanına girdi. Venedikliler'in sevinç çığlıkları arasında kaleye 16.000 Fransız askeri çıkarıldı.

Fransızlar'a Noailles Dukası kumanda ediyordu. Diğer kumandanlar arasında Grand-Prieur Comte de Saint-Paul de Longueville, Chevalier de Vendôme, Chevalier d'Harcourt, Lorraine ve Bouillon hânedanlarından birkaç prens, Mareşal de la Motte-Fénelon ile iki oğlu, Sévigné, Dampierre, Beauveau, Colbert, Castellane göze çarpıyordu. Bu yardımdan cesâret alan Morosini, bir hurûç hareketiyle Türkler'i hırpalamak istedi. 29 haziranda İngiltere krallık hânedanına mensup Beaufort Dukası'nın kumandasında bir kuvvet, kaleden çıktı. Fakat ilk ağızda 1.200 ölü verip kaleye sığındı. Bundan birkaç gün önce 25 haziranda da IV. Henri'nin torunu ve XIV. Louis'nin kuzeni Vendôme dukası Prens François (1616-1669) vurulup ölmüştü.

Gerek Serdâr-ı Ekrem, gerek eniştesi olan Kapdân-ı Deryâ Vezir Kaplan Mustafa Paşa, yararlık gösterenlere kendi keselerinden mükâfatlar veriyorlardı. Ayrıca her esîr getirene şimdiki râyiçle 42.500 TL. mükâfat verileceği îlân edildi. Türk ordusunda altın, gümüş, hattâ elmas gibi ganimetler boldu. Son defa Beaufort Dukası'nın hazinesi de Türkler'in eline düşmüştü. Yapılan vuruşmalardan birinde bu İngiliz prensi de maktul düştü. Düşman, 3 gün, 3 gece müsait zamanlarda Duka'nın cesedini aradı, fakat bulamadı. Cesedin İngiltere'ye götürülmesi şarttı. Başkumandan Morosini, Serdâr-ı Ekrem'e bir mektup gönderip «sarı saçlı, uzun boyludur; sağ ise fidye-i necat olarak ne isterseniz veririz; ölmüşse cesedini ağırlığınca altınla değiştirmeye hazırız» dedi. Serdâr-ı Ekrem, cesedi arattı. Fakat bulunamadı.

3 temmuzda Kandiye'ye büyük bir yardım daha geldi. Gelen 34 harb gemisinin 15'i Fransa'ya, 9'u Papa'ya, 7'si Malta'ya, 4'ü Venedik'e aitti. Bu sûretle Kandiye limanında 80 düşman kadırgası birikmiş oldu. Bunlar da, deniz toplarıyla devamlı şekilde Türkler'i döğüyorlardı. Ancak donanma ateşi, Türkler'e pek az zarar veriyordu. Bunun anlaşılması üzerine, kadırgalardan yapılan atış kesildi. 24 temmuz sabahı saat 7'de 1.100 Venedik topu birden Türkler'in üzerine ateş kusmaya başladı. Türkler derhal üstün ateşle mukabele ettiler. Serdâr-ı Ekrem, havan toplarıyla limanda yatan düşman donanmasını da döğdürdü. Fransız kadırgalarının hemen hepsi isâbet aldı. Fransızlar, savaşın bu derecede şiddetli olacağını sanmamışlardı. Hayatlarının dakikayla sayılı olduğunu az zamanda anlayıp Venedikliler'le hırlaşmıya başladılar. Maamafih Türkler'de de tam bir bıkkınlık vardı. Çabuk zaferlere alışmış olan Türk ordusu, yıllarca süren bu kale savaşından usanmıştı. Zâyiat da fazlaydı. Kumandanlar arasında bile bu muhâsaranın artık kaldırılması îcâb ettiğine inananlar vardı. An-

cak Köprülü-zâde'nin sarsılmaz irâdesi, bu fikrin gelişmesini önlüyordu.

9 ağustosta Alman hükümdarcıklarından Waldeck Kontu da vurularak öldü. Bu sıralarda Fâzıl Ahmed Paşa'nın annesi Ayşe Hatun, Kandiye'ye geldi. Yaptırdığı hayır eserleriyle Vezirköprü, Çarşamba, Safranbolu kasabalarını ihyâ etmiş olan, hayırseverliği, zekâsı, akıllılığı ve vatanperverliğiyle tanınmış bu hanım, yanında ortanca oğlu Fâzıl Mustafa Bey'i (müstakbel sadrâzam) de getirmişti. Oğlunu ve Türk ordusunu teşçi etti. O da kale düşünceye kadar, oğullarıyla yeraltı siperlerine girip aylarca oturdu.

Türk lâğımcılarının faaliyetleriyle Kandiye kalesinin çevresi köstebek yuvasına dönmüştü. Birbirinin altından tüneller açılıyordu. Başkumandan Morosini'nin başkanlığında toplanan harb dîvânı, kalenin düşmesinin gün mes'elesi olduğuna karar verdi. 13 yıldan beri başkumandan sıfatıyla Kandiye'yi savunan ve çağının en büyük askerlerinden sayılan Francesco Morosini, savunmayı bir müddet daha uzatarak Türkler'in zorla şehri düşürmelerinden korkuyordu. Kale kendiliğinden teslim olursa, Türkler, muhariplere çekilip gitmek hakkını tanırlar, zorla düşerse, hepsi esîr sayılırlardı.

28 ağustosta Morosini'nin müracaati üzerine Türk-Venedik müzakereleri başladı. General Anandi ile Scordili, Serdâr-ı Ekrem'in nezdine gelerek müzakereleri yürütüyorlardı. Türkler tarafından Haleb Beylerbeyisi, yanındaki 3 arkadaşı ile berâber müzakerelere memur edilmişti. Müzakerelerin tam ortasında, ağustosun son günü, âkıbetin yaklaştığını anlıyan Fransız, Papalık ve Maltız filoları, Kandiye'den ayrıldılar. Noailles Dukası, filosuna 16.000 askerinden sağ kalan birkaç bin döküntüyü de bindirmişti. Sonradan Papa, amiraline, müzâkereler bitmeden Kandiye'yi terkettiği için çok ağır sözler söylemiştir. Fransız amiralini de XIV. Louis, huzûruna kabûl etmemiştir. Esâsen Fransa, gûya Türkiye ile savaş hâlinde değildi ve Girit'teki kuvvetler resmî ordu olmayıp gönüllülerden ibaretti. Noailles Dukası, daha 20 ağustosta Morosini'ye Kandiye'den ayrılacağını bildirmiş, her türlü karşı koymanın boş olduğunu, kaleyi teslim etmesini öğüt vermişti. Morosini, Fransızlar'ı durdurmak için çok ricâ etmiş, fakat söz geçirememişti. Fransızlar, ağustosun 24. gününden itibâren işgal ettikleri tabyaları boşaltarak Venedikliler'e teslime başlamışlardı. Bütün bunları Fâzıl Ahmed Paşa, Kandiye içinde bulunan Rum casusları vasıtasiyle haber almıştı.

5 eylûlde teslim anlaşması, bir sulh muâhedesi şeklinde iki tarafça imzalandı. Savaş durduruldu. Kandiye'nin bu sonuncu

muhâsarası 3 ay, 4 gün sürmüştü. 8 günlük müzakerelerden sonra imzalanan 18 maddelik muâhedenin başlıca şartları şöyleydi :

Kandiye, içindeki 1.100 top, bütün askerî malzemeyle berâber Türkler'e geçecek, Girit adası Türkiye'nin olacaktı. Türkiye, 3 küçük kaleyi, ticârî maksatlar dışında kullanılmamak şartıyla Venedik'e bırakıyordu. Zâten henüz Venedikliler'in elinde bulunan bu kalelerin kasabaları ve sivil halkı yoktu; nüfusları, içlerindeki Venedik garnizonlarından ibaretti. Bunlar, adanın kuzeybatı kıyısında, Hanya yakınlarında, aynı adı taşıyan bir koy üzerinde bulunan Suda, adanın kuzeydoğu kıyısında Spinalonga, güney kıyısında Garabusa (Gronbusa) kaleleri idi. Dalmaçya'da bu savaş sırasında Venedik tarafından işgal edilen Kilis (Klis), Venedik'te kalıyordu. Esirler karşılıklı değiştiriliyordu. Kandiye garnizonu, üstlerinde taşıyabilecekleri kadar silâh ve eşya ile, sağ sâlim Venedik'e gidecekti. Derhâl ateş kesilecek ve Kandiye, 12 gün içinde Türkler'e teslim edilecekti.

Bu sûretle 24 yıl, 4 ay, 16 gün süren Türk-Venedik savaşı bitti. Kandiye'nin ilk muhâsarası üzerinden tam 22 yıl, 1 ay, 29 gün geçmişti. Fâzıl Ahmed Paşa'nın ilk Kandiye muhâsarası üzerinden de 2 yıl, 3 ay, 20 gün geçmiş olup bu müddet içinde Türkler 30.000'e yakın şehîd vermişler, 730.000 kantar barut harcayıp 3.500 lâğım patlatmışlardı. Aynı 2 yıl, 4 ay içinde Venedikliler 20.088 ölü vermişler, 80 hurûç hareketi yapmışlar, 69 Türk taarruzunu püskürtmüş, 1.369 lâğım patlatmışlardı. Adanın fethinin tamamlanması şerefi, Köprülü-zâde'ye aittir. Onun yıkılmaz azmi olmasaydı, Kandiye fethedilemezdi. Çünki denizaşırı bir savaştı ve Venedik'in savunması, Türkler'in taarruzundan çok daha kolaydı. Aynı mahiyette olan 1798 Mısır seferinde, Napoléon Bonaparte gibi bir asker, mağlûb çıkmıştır. Denebilir ki, Türkler, hiçbir toprak parçasının fethi için bu kadar uzun müddet uğraşmamış, bu derece zâyiat vermemişlerdir. Çeyrek asır içinde Girit'te 130.000 Türk'ün öldüğü rivâyet edilmektedir. Ancak böylesine bir fedakârlıkla adadaki 4,5 asırlık Venedik hâkimiyetine son verilebilmiştir.

Girit'in kaybından sonra Venedik, daha yarım asra yakın büyük devlet olabilmek vasfını korumuşsa da, büyük devletlerin en ehemmiyetsizi derekesine düşmüştür. Girit sularında bir Türk kayığının bile kaybını tazmin etmeyi ve savaştan önce Türkiye'ye ödemekte olduğu yıllık haracı tekrar vermeyi kabulü, Cumhuriyet'in çok zor durumda bulunduğunu gösterir .

Girit savaşının bu son safhası da her iki tarafın kahramanlık menkıbeleriyle yüklüdür. Meselâ bir defasında Durak Reîs, bir

deniz vuruşmasında şehîd düşmüş ve kadırgasını Venedikliler zabtetmişlerdi. Kadırga levendleri içinde yalnız Kara Ahmed, şehîd veya esîr olmamış, teknenin bir köşesine saklanmıştı. Kadırga Girit'te Venedikliler'in elinde bulunan İstindiye limanına girince, yüzlerce Venedikli, Türk kadırgasını görmek için tekneye gelmişlerdi. Bu ânı bekliyen Kara Mehmed, kadırganın cephâneliğini ateşe vermiş, gemisi ve yüzlerce düşmanla berâber havaya uçmuştur.

Kandiye'nin Fethi (27 Eylûl 1669)

27 eylûl 1669'da, sabah saat 9'da, Venedikliler, iki gümüş tepsi içinde Kandiye'nin 93 anahtarını Serdâr-ı Ekrem'e sundular. Köprülü-zâde, anahtarları getiren Venedik subaylarına 200'er, 300'er altın verdi. Türk birlikleri, şehre girmeye başladı. Yerli Rumlar, alkış tutuyor, büyük nümâyiş yapıyorlardı. Bu sûretle Rumca (Yunanca) konuşan sonuncu toprak parçası da Türk idaresine geçmiş oluyordu.

Kaleye ilk Türk birlikleri girerken, Seyyid Cündî Ahmed Çelebî, Su Kulesi üzerinden ezan okumuş, öğleden sonra da «Hunkâr Camii» adıyla camie çevrilen şehrin katedralinde —o gün bir cumaya tesâdüf ettiği için— Serdâr-ı Ekrem başta olduğu hâlde cuma namazı kılınmıştır. Camie çevrilen kiliselerden birine Köprülü-zâde, babası Köprülü Mehmed Paşa'nın mâsum olarak îdâm ettirdiği Girit savaşlarının en büyük kahramanı Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın adını vermiştir.

Köprülü-zâde, uzun yıllardan beri Kandiye'yi şerefle savunan başkumandan Morosini'yi kabûl etti. Son derece nâzik sözler söyledi ve değerli hediyeler verdi. Türk beylerbeyileri ve sancak beyleri de, karşılarına isâbet eden tabyaları savunan İtalyan, Fransız, Alman, İspanyol, İngiliz asılzâdelerine ve generallerine dostluk ziyâretleri yaptılar; kahramanca müdafaalarından dolayı tebriklerini sundular. Bilhassa Fransa'nın en büyük asılzâdelerinden olan Duc de La Feuillade, Türk kumandanları tarafından büyük iltifat gördü. Yeniçeri Ağası, İsviçreli asılzâde de Coigny'yi, Rumeli Beylerbeyisi, General Monbrun ile General Grimaldi'yi kabûl edip ağırladılar. Bütün bunlar, o çağlarda hüküm süren harb kaideleri dışında, ancak Türkler'in medenî seviyelerini ve nezâketlerini gösteren olaylardı. Öyle ki, kale üzerindeki haçlar kaldırılıp Türk bayrakları çekilirken, düşman da Türkler kadar memnundu ve onlar da bu uzayıp giden savaşın bitmesine seviniyorlardı. Serdâr-ı Ekrem, herhangi bir kargaşalığa yer vermemek için, son düş-

ıman askeri gemisine binmeden Türk birliklerinin kaleye girmesine müsaade etmemişti.

Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, bütün ileri gelenlerin tebriklerini kabûl etti. Kendisini tebrik edenler arasında kardeşi —müstakbel sadrâzam— Fâzıl Mustafa Bey, ihtiyar amcası (Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi) Mevlevî Hasan Ağa ve onun oğlu —müstakbel sadrâzam— Mevlevî Hüseyin Bey (Amca-zâde) vardı. Köprülü-zâde, bizzat el yazısıyla yazdığı bir arîza ile fethin bütün tafsilâtını IV. Mehmed'e bildirdi. Ertesi gün, kalenin düşmesini görmeden hacca gitmiyeceğini söyliyen annesi Ayşe Hatun'un elini öpüp duasını aldı. Bütün Girit adası, 7 gün, 7 gece aydınlatıldı ve şenlik yapıldı. Serdâr-ı Ekrem, 3 ekim günü bütün orduyu toplayıp çok tesirli bir hitâbede bulundu; sözlerini şöyle bitirdi: «Kandiye kal'ası cenginde herbiriniz mâlınızla, cânınızla çalıştınız. İki cihânda yüzünüz ak olsun! Zuhûra gelen hıdmetlerinizi birer birer şevketlû pâdşâhımız'a arz-u telhîs ederim; herbiriniz mertebenize göre mükâfat görürsüz. Pâdşâh'ın ekmeği size helâl olsun!». Bütün hükümdarlara, beylerbeyilere fetih-nâmeler yazıldı. Bütün bir Avrupa'nın savunduğu kalenin nasıl düştüğü anlatıldı. Râşid'in ve Silâhdâr'ın canlı bir şekilde anlattıklarına göre Sultan Mehmed, Serdâr-ı Ekrem'in Kandiye fetih-nâmesini Yenişehir'den Ağrıboz'a giderken Livadya'da aldı. 3 ekim gecesi fetih-nâmeyi getiren sadâret yâveri, Kaymakam 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya fetih-nâmeyi verdi ve şifâhen müjdeyi arzetti. Kaymakam Paşa, padişahı uyandırmak sûretiyle fetih-nâmeyi sundu: «Efendîmiz'e müjdeler olsun, Kandiye kal'ası fetholunmuş!» dedi. Sultan Mehmed heyecandan fetih-nâmeyi okuyamayıp sır kâtibine okuttu ve: «el-hamdu li'llaah» diyerek sevincini bildirdi. Girit'e gitmeye hazırlanan IV. Mehmed, bunun üzerine kışı geçirmek için Selânik'e hareket etti. Birkaç gün sonra IV. Mehmed, sadrâzamını tebrik etmek üzere emîr-i âhûrunu Kandiye'ye gönderdi. Padişah, Köprülü-zâde'ye kendi giydiği bir samur kürkü, iki murassâ kılıcını yollamış, bir hatt-ı hümâyûn ile tebriklerini bildirmiştir. Ayrıca Girit'te bulunan 7 vezirin herbirine birer samur kürk, beylerbeyi ve sancak beyleri için hıl'atler yollamıştı.

Köprülü-zâde, 1669-70 kışını da Girit'te, adanın letâfetli ılık ikliminde geçirmeye karar verdi. Hummalı bir çalışmayla kaleleri, sûrları, mühim binaları tâmir ettirdi. Kandiye'nin fethinden ancak 7 ay, 8 gün sonra, 5 mayıs 1670'te adadan ayrıldı. Tam 3 yıl, 6 ay, 3 günü Girit adasında geçirmişti. Donanmay-ı Hümâyûn, Kandiye'den ayrılırken, iki tarafın top ve lâğımlarıyla Girit ada-

sının topoğrafyasında husûle gelen bütün değişiklikler, büyük çukurlar ve yeni meydana gelmiş tepeler hâlinde görünüyordu. Girit'e beylerbeyi olarak eski serdâr Vezîr Ankebût Ahmed Paşa bırakıldı. Köprülü-zâde, Tekirdağ'da karaya çıktı ve padişahla görüşmek üzere Edirne'ye gitti.

Kandiye-Edirne yolunu 1 ay, 26 günde alan Köprülü-zâde, 1670 yılı temmuzunun ilk günü, Edirne açıklarında, o zamana kadar görülmemiş bir iltifât olarak bizzat IV. Sultan Mehmed Han tarafından karşılandı. Padişah, 28,5 yaşına gelmişti. Muzaffer serdâr da ondan ancak 6 yaş büyüktü.

Hammer, Girit savaşı hakkında şu mütalâalarda bulunuyor (XI, 227) : «Yalnız Devlet-i Osmâniye değil, diğer hiçbir memlekette, hiçbir mevkı-i müstahkem için, Kandiye kalesi kadar uğraşılmamış ve Kandiye kalesindeki kadar can ve mal ibzâl olunmamıştır. Kandiye'nin teshîri bir muhârebeye sebep oldu ki, 25 seneden az sürmemiştir. Bu müddet zarfında 3 defa muhâsara olunarak, üçüncüsü 3 sene kadar imtidâd etmiştir. Sabionera ve San Andrea tabyaları önündeki Venedik bataryaları, 59 topla 50 ve 100 librelik gülleler atmıştı. Mahsurlar, 1.172 lâğım, muhâsırlar da bunun üç mislini berhavâ eylediler. Mahsûrîn 5.270 varil, muhâsırîn 732.000 kantar barut yaktılar. Venedikliler, 50 libreden 500 libreliğe kadar her hacimde 48.119 kumbara, bundan başka 100.970 adet demir ve çelikten el kumbarası, şişeden mâmul 4.874 adet buna mümasil mermiler atmışlardır. Yine Venedikliler tarafından 276.743 gülle endaht edilmiştir; bunlar 130.125 fitil ve 180.449 kantar kurşun sarfeylemişlerdir. Muhâsara esnasında Türk zayiatı 100.000'den ziyadeye varmıştır» (Atâ Bey'in tercümesinden).

Girit beylerbeyiliği, Hanya, Kandiye ve Resmo sancaklarına ayrıldı. Venedikliler'in ellerinde tuttukları 3 üsten Granbosa 1692'de, Suda ile Spinalonga ise 1715'te Türkler'e geçerek, Cumhuriyet'in ada ile son bağları koparıldı. Prof. Cemal Tukin şöyle diyor : «Ada'nın fâtihleri olan Türkler, yerli ahalinin cemaat işlerine karışmıyarak, onları, dinî merasimlerini ifada ve ruhânî müesseselerini idarede, tamamen serbest bıraktılar. Dinî bakımdan böyle mutlak bir hürriyete sahib olan Girit reâyâsı, aynı zamanda her türlü tetkik ve teftişten vâreste kalarak, mektepleri ile âdet ve göreneklerinin tanzim ve idâresi hususları da, kendilerine bırakıldı. Ana dilleri, her türlü müdahaleden masûn kaldı» (*İslâm Ans.*, IV, 794b). İşte Girit'te ve bugün Kıbrıs'ta olduğu gibi, bütün Balkanlar'da, yerli halkın, bütün Avrupa'nın desteğiyle Türkler'e karşı ayaklanarak silkinmesi, Türkler'in yalnız o çağlar

için değil, günümüz için bile bir örnek ve istisnâ bulunan bu medenî seviyeleri sâyesinde mümkin olabilmiştir.

IV. Mehmed Devrinde Kuzey Afrika

Kuzey Afrika'daki Türk eyâletlerinin, Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb'in durumuna kısaca bir göz attıktan sonra, imparatorluğun Avrupa'daki tarihini anlatmaya devam edeceğiz.

IV. Mehmed devrinden itibâren Cezâyir beylerbeyiliğinde bulunan Istanbul'dan gönderilme paşalar, bunlara vekâlet eden dayılar ve beylerbeyilik müddetleri şöyledir :

Osman Paşa (1647-1651), Mehmed Paşa (1651-1652), Ahmed Paşa (1652-1655), İbrahim Paşa (1655-1656), Ahmed Paşa (2. defa : 1656-1658, iki defada cem'an 5 yıl), İbrahim Paşa (2. defa : 1658-1659, iki defada cem'an 2 yıl), Ali Paşa (1659-1661), Boşnak İsmail Paşa (1661-1671), Hacı Mehmed Dayı (1671-1681), Baba Hasan Dayı (1681-11.VII.1683), Mezomorta Hüseyin Paşa (müstakbel kapdân-ı deryâ) (11. VII. 1683-X.1690), Hacı Şâban Dayı (X. 1690-1694), Dervîş Ağa-zâde Mehmed Paşa (1694-VIII.1695), Hacı Ahmed Dayı (VIII.1695-X.1695), Mûsâ Paşa (X. 1695-1696), Türk Ali Paşa (Tunus beylerbeyiliğine ilâveten Cezâyir beylerbeyisi : 1696-I.1699), Hasan Çavuş Dayı (I. 1699-1700b), Çatalsakal Hacı Mustafa Dayı (1700b-X. 1705).

1659'dan îtibâren beylerbeyilerin salâhiyeti, protokol işlerine münhasır kalmış, gerçek iktidar, Cezâyir Yeniçeri Ocağı ağalarına geçmiştir. 1671'e kadar 12 yıl süren bu devrede şu ağalar görülür : Halil Ağa (1659-1660), Ramazan Ağa (1660-1661), Şâban Ağa (1661-1665) ve Hacı Ali Ağa (1665-1671). 1671 de «Dayılar Devri» başlar ve Cezâyir'in Fransızlar tarafından işgaline kadar sürer. Bu devrede Dîvân, nâdiren Istanbul'dan beylerbeyi yollamış, Cezâyir Türkleri içinden Türk askerinin aralarından seçtikleri ve «dayı» dedikleri kumandana, bazan beylerbeyi rütbesiyle paşalık vermiştir. Çok defa Istanbul'dan gönderilen paşa ile Cezâyir'de seçilen dayının bir arada bulundukları da olmuştur.

XVII. asrın ikinci yarısında da Cezâyir'deki Türk donanması, dünyanın en büyük deniz kuvvetlerinden biridir. Türkiye'nin savaş hâlinde bulunduğu veya arasının iyi olmadığı devletlere karşı pek geniş çapta korsanlık ve kıyılara denizden akın yapmakla vakit geçirir, getirdiği ganimet, Cezâyir Türkleri'nin en büyük gelirini teşkil ederdi. Aynı şekilde Fransa ve İngiltere krallarının şahıslarına bağlı korsan filoları da vardı; fakat bunların başarıları. Türk korsanlarının başarıları yanında sönük kalmaktadır.

1649'da kuvvetli bir Cezâyir filosu, Foça'da Donanmay-ı Hümâyûn'a katıldı ve Girit savaşı boyunca Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb filoları, Kapdân-ı Deryâ çağırdıkça Ege Denizi'ne gelip Donanmay-ı Hümâyûn ile müşterek hareket etti. Fakat Cezâyir donanmasının asıl büyük hareketleri, başta İspanya olmak üzere, Avrupa devletlerine karşı giriştiği korsanlık hareketleridir.

1650 baharında kudretli bir Cezâyir filosu Lyon Körfezi'ne girdi. Marsilya ve Côte d'Azur kıyılarını dolaşarak Ligurya Denizi'ne geçti. Korsika kıyılarını yakıp yıktı (Korsika, İspanya ile müttefik Ceneviz Cumhuriyeti'ne aitti). Oradan İspanya'ya ait Güney İtalya kıyılarına geldi. Eylûlde Napoli önlerinde göründü. Ertesi yıl, 1651'de Civitavecchia'ya çıkartma yapıldı ve Roma yakınlarına kadar gelindi. 1653'te Balear adaları vurulduktan sonra Atlas Okyanusu'na çıkıldı. Manş Denizi'ne girildi. Fransız korsanlarının merkezi olan Saint Malo limanında yatan Fransız gemileri yakıldıktan sonra Plymouth limanında yatan İngiliz gemileri de aynı âkıbete uğradı.

Cezâyir korsanlığı ile, Avrupalılar'ın ilgisi de vardı. Bilhassa Holandalı ve İtalyan tâcirler, Cezâyir'den ganimet malı alıp Avrupa'ya satıyorlardı. Avrupa hükümdarları bu işi yapan birkaç tâciri astırdılarsa da, önüne geçemediler. Toskana büyük-dukasının bile Cezâyir'den ganimet malı alıp satarak zenginleştiği söyleniyordu.

Fas'la olan ilgiler de kuvvetliydi. Cezâyir Türkleri, sık sık Fas'ın Cezâyir'e yakın en mühim şehri Vacda'yı işgal ediyorlardı. Hattâ 1649'da iki ülke arasında Tafna çayı sınır kesildiği için Vacda ve çevresi, Cezâyir'e bırakılmıştı. Cezâyirliler, Sale'de üslenen Atlantik'teki Fas korsanlarına ve Tetvân'da üslenen Akdeniz'deki Fas korsanlarına da büyük yardımlar yapıyorlardı. Hattâ bu korsanların kapdanları çoğunlukla Türk'tü. Bu çağda bilhassa Endülüs Arabları'ndan olan el-Ayâşî, korsan olarak büyük ün kazandı ve Cezâyir Türkleri'nin desteği sâyesinde İspanya'ya karşı mühim başarılar elde etti. El-Ayâşî'nin ölümünden sonra onun yerine geçen amirallerinden Gılân, Istanbul'a adamlar gönderip padişahı metbû tanıdığını îlân etti.

Ağalar devrinde, devlet otoritesinin zayıflaması ve Istanbul'dan gönderilen Boşnak İsmail Paşa'nın (IV. Mehmed'in mâbeyncilerinden biriydi) Cezâyir yeniçerileri ağası Halîl Ağa ve halefleriyle iktidar mücâdelesi, kan dökülmesine yol açtı. Halil Ağa, ertesi yıl öldürüldü. Yerine ağa olan Ramazan Ağa da 10 ağustos 1661'de aynı âkıbete uğradı. Halefi Şâban Ağa da 4 yıllık bir iktidardan sonra maiyyetindeki 28 subayla berâber öldürüldü. Şâban

Ağa'nın ilk aylarında, 1661 sonbahar deniz seferi verimli oldu. 30 parçalık bir Cezâyir filosu, 12 İngiliz, 12 Fransız, 9 Holanda gemisi zaptederek döndü.

1665 yazında Şâban Ağa'nın yerine geçen Ali Ağa'nın ilk günlerinde, XIV. Louis'nin yaptırdığı Cezâyir seferinden evvelce bahsetmiştik. Bu sefer, Fransızlar'ın bozgunuyla neticelendi. 1668'de 10 parçalık bir Cezâyir filosu, Girit'e yardım götürdü. 1671'de Ali Ağa da selefleri gibi öldürüldü. Aynı yıl İsmail Paşa'nın beylerbeyiliği de sona erdi. Dayılar devri başladı.

Ağalar devrinde yapılan başlıca deniz seferleri şunlardır : Hemen her yıl İspanya ve İtalya kıyıları vuruldu. 1661 seferinde Yunan ve Adriya Denizleri'ne girildi. Bu denizler üzerindeki İtalyan kıyıları, bu arada Venedik'in elinde bulunan Mora'nın batı kıyılarına yakın Zenta vuruldu. Dönüşte Sicilya kıyıları yakılıp yıkıldı. Cezâyir'e 2 milyon altın (5 milyar TL.) değerinde ganimet getirildi. 1662 seferinde İspanya ve Balear adaları kıyıları dolaşıldıktan sonra Ligurya Denizi üzerindeki İtalya'nın Livorno limanı basıldı. 1663'te Napoli kıyıları basıldı ve Atlantik'e çıkılarak İspanya'nın Amerika ile ticâret yapan büyük Cadiz limanına çıkartma yapıldı. 1664'te Adriyatik'e girildi ve Venedik'e kadar yaklaşıldı. 1665'te Atlantik'te Hindistan'dan mal getiren gemiler basıldı ve 2 milyon altın (5 milyar TL.) değerinde ganimet elde edildi. 1666'da Napoli kıyıları yakıldıktan sonra Yunan Denizi'ne çıkıldı ve vaktiyle Türkler tarafından iki defa işgal edilmiş olan Otranto limanı basıldı. 1667'de Atlantik'te yeniden Hindistan ve Amerika'dan mal getiren gemiler yakalandı. Napoli kıyıları ve bu arada Capri adası yakıldı. Yunan Denizi ve Adriyatik'e geçilip Pulya eyâleti kıyıları dolaşıldı. 1668'de Genova Körfezi'ne geçildi. Genova limanına girildi ve yakınlarındaki limanlar basıldı. Sonra Tiren Denizi'ne gidilip Kalabriya ve Yunan ve Adriya Denizleri'ne geçilip Pulya kıyıları tarandı. 1669'da Côte d'Azur, bu arada Genova ve Monaco limanları basıldı. Dönüşte Korsika sahilleri yakıldı. 1670'de Adriyatik Denizi'ne girildi ve Manfredonia Körfezi tamamen tahrip edildi. Aynı yıl Atlantik'te Terre Neuve adasından mal taşıyan bir filo takib olunduysa da yakalanamadı. 1671'de Güney İtalya'nın Kalabriya, Sicilya ve Pulya kıyıları (her üç eyâlet de İspanya'ya aitti) yakıldı. 1672'de aynı yerler, Napoli kıyıları ve Adriyatik dolaşıldı. 1675'te Papalık'a ait Latium kıyıları, Roma çevresi, İspanya'ya ait Sicilya, Kalabriya ve Pulya aynı âkıbete uğradı. İspanya'nın Malaga limanı ve Atlantik'te Portekiz kıyıları dolaşıldı (Grammont'dan özetlenmiştir).

1671'de ağalar devri bitmiş ve 4 ağa zamanında 12 yıl sürmüştü. Bu devirde iktidar, Yeniçeri ağasının elindeydi. Istanbul'dan gönderilen beylerbeyi, ancak sarayında oturur, protokolde görünürdü; hemen hiçbir nüfuzu yoktu. 1671'deyse iktidar, yeniçerilerden levendlere, yâni kara askerlerinden denizcilere geçti. Amirallerden Hacı Mehmed Dayı, 1681'e kadar 10 yıl, Cezâyir'i idâre etti. Hem donanmanın ve deniz askerinin başı, hem de beylerbeyi vekiliydi. 1683'e kadar Dîvân, Cezâyir'e beylerbeyi tâyin etmedi. Bu devirde yeniçeriler nüfuzlarını kaybettiler. Çünki Anadolu'dan gelenler hep levend yazılıyorlar, daha az kârlı olan yeniçeriliğe girmiyorlardı. Anadolu Türkleri'nin yerli Arab kadınlarından olan, Türkçe konuşan, ancak çehreleri Anadolu Türkü'ne fazla benzemiyen ve «kuloğulları» denen çocukları gittikçe çoğalıyordu. Bu melezlerin Türkler derecesinde imtiyazları yoktu. Bir kuloğlu, levend ve yeniçeri olamazdı. Ayrı kuloğlu birlikleri vardı ve ikinci derecede askerî ve inzibâtî işlerde kullanılırlardı. Fakat yerli Arab ve Berberîler'e nisbetle gene de imtiyazlı bir sınıftı. İşte XVII. asır sonlarına doğru yeniçeri ocağı sayı bakımından gittikçe azalırken, bu kuloğulları çoğalıyordu, fakat yüzbaşı rütbesinden fazla yükselemiyorlardı.

Asrın sonlarına doğru Istanbul'un otoritesi gittikçe zayıflarken, Cezâyir'deki mahallî Türk idâresi de kargaşalığa doğru gidiyordu. 1,5 asır zarfında Barbaros Hayreddin Paşa'dan İsmail Paşa'ya kadar gelen beylerbeyilerden ancak bir teki öldürüldüğü halde, ağalardan dördü de öldürülmüş, Cezâyir'de Türk idâresinin sonuna kadar gelen 28 dayıdan 17'si de aynı âkıbete uğramıştır. Bu, anarşinin derecesini gösterir. Asrın sonlarında, Avrupa devletleri, bilhassa İngiltere ve Fransa, kudretli donanmalar meydana getirmişlerdi. Bu durumda korsanlık gittikçe daha zor, daha tehlikeli, daha az kazançlı oluyordu. Dayılar, Fas sultanlığına girip, eskiden padişaha tâbî olan bu Arab imparatorluğunu haraca keserek azalan gelirlerini telâfi etmeye çalışıyorlardı. Yeniçeriler, fakat onların yanında, aynı derecede olmamakla berâber levendler de azalıyor, eyâlet, askerî ve bahrî bakımdan güçsüzleşiyordu. Avrupa'nın birçok büyük devleti derecesinde olan Cezâyir beylerbeyiliğinin askerî ve bahrî kudreti azalıyordu. Eskisi kadar kârlı olmıyan ve daha tehlikeli bir vaziyete giren korsanlığa rağbet azalmıştı. Anadolu'dan her yıl daha az levend gelmiye başlamıştı. 1634'te 22.000 kişiden ibâret olan Cezâyir Yeniçeri ocağı, 1769'da 5.000'e, 1817'de 3.200 kişiye düşmüştür. Bu durum, Fransız emellerini kamçılıyan bir âmil olmuştur. 1750'den sonra dayılar, kuloğullarına daha fazla ehemmiyet vermiye mecbur olmakla kal-

mamış, 1.000 kişilik yerli bir Arab birliği bile kurmuşlardı. Daha önce yerli Arablar'ın daimî orduda bulundurulmaları vâki değildi; ancak savaşlarda gönüllü olarak gelir, savaş bitince giderlerdi. 1620'de Cezâyir deniz kuvvetlerinde 300 mâhir Türk kapdânı, 80 kadırga ve yüzlerce küçük gemi vardı. Bu sayılar, gittikçe azalmıştı. Istanbul, kendi derdine düştüğü için, Cezâyir'e gittikçe daha az yardım ediyordu. Beylerbeyiliğin Istanbul'a karşı mükellefiyetleri de aynı nisbette azalıyordu.

İlk dayı olan Hacı Mehmed Reîs, şerefli geçmişe sâhib ihtiyar bir amiraldi. Zamanında beylerbeyiliği daha fazla dâmâdı Baba Hasan Reîs idâre etti ki, Mehmed Dayı'dan sonra onun yerine geçmiştir. Onun zamanında 1679 Asor adaları seferi oldu. Türkler, Atlas Okyanusu'nun ortasında bulunan Portekiz'e ait bu takımadaları yağmaladılar. 1681'de Korsika, Sicilya, Napoli ve Papalık kıyıları yakılıp yıkıldı. Bu arada Civitavecchia limanında yatan 10 Papalık gemisi ele geçirildi. 1679'da Fas'ın büyük hükümdârı Sultan İsmail, bir Cezâyir seferi yapmak istediyse de, Batı Afrika'yı fetheden büyük ordusu, Cezâyir ordusu karşısında perişan oldu. 1682'de 29 Fransız gemisi, 4 yıl içinde 350 İngiliz gemisi zaptedildi. 1681'de Mehmed Dayı, hayâtını tehlikede görünce Trablusgarb'e gitti. Dâmâdı Baba Hasan, dayı seçildi. Onun zamânında 12 temmuz 1682'de Amiral Duquesne'in kumandasındaki Fransız donanması, Cezâyir'in Şerşel limanını bombardıman etti. 11 temmuz 1683'de, Kara Mustafa Paşa'nın Viyana muhâsarasına başlamasından tam 3 gün önce, Türkler'in yetiştirdiği sonuncu dehâ sahibi amiral olan Mezomorta Hüseyin Reîs, Hasan Dayı'yı öldürüp yerine geçti. Dîvân, Mezomorta'ya beylerbeyilik ve paşalık verdi (bir müddet sonra vezir ve kapdân-ı deryâ olacaktır). Hüseyin Paşa beylerbeyi olunca, amirallerinden İbrahim Hoca'yı dayı yaptı.

26 haziran 1689'da, Türkiye, büyük ve felâketli bir Avrupa savaşında tek başına Avrupa devletlerinin beşte dördüyle savaşırken, XIV. Louis de, Mareşal d'Estrée'nin kumandasındaki bir donanmayla Cezâyir limanını bastı. 41 harb gemisinden müteşekkil olan Fransız donanması temmuzun ilk 16 günü boyunca Cezâyir şehrine 10.420 top güllesi attı. Limanda yatan 5 Türk kadırgası battı. Beylerbeyi sarayı, tersâne, iskele, fener, birçok cami isâbet aldı. Mezomorta Hüseyin Paşa, iki yerinden yaralandı. Cezâyir'de ki Fransız esirlerinin hepsini öldürttü (daha önce çekilip gitmezlerse, bunu yapacağını bildirmiş, fakat Fransa Mareşali aldırmamıştı). Fransız donanması da Türk kıyı bataryalarının ateşinden

zarar gördü. Cezâyir'e çıkmıya cesâret edemiyen Fransızlar, çekilip gittiler. Bundan sonra Cezâyir donanması, aylarca Akdeniz'de Fransız gemilerini avladı. Fransız kıyıları vuruldu. Bu devletten intikam alındı. 1690'da Hüseyin Paşa, Istanbul'a gitmek üzere Cezâyir'den ayrıldı. Hacı Şâban Dayı yerine geçti. Bu sırada IV. Mehmed tahttan indirilmiş, yerine kardeşi III. Süleyman pâdişâh olmuştu.

Dîvân-ı Hümâyûn'un emriyle Cezâyir, 1689'da Ege Denizi'ne, Donanmay-ı Hümâyûn ile berâber hareket etmek üzere yeniden bir filo gönderdi. Hüseyin Paşa, Istanbul'da kalyonlar (yelkenli harb gemileri) filosu kaptanlığına getirilince, Cezâyir'deki ailesini de Istanbul'a çağırdı; bir müddet sonra kapdân-ı deryâ oldu. Halefi Şâban Dayı'nın zamanında 1693'te Fas Sultanı Büyük Mevlây İsmâil, Cezâyir'in Fas üzerindeki en mühim şehri olan sancak merkezi târihî Tlemsen'i almak istedi. 14.000 piyâde, 8.000 süvârî ve topçu birlikleriyle Cezâyir'e girdi. Sık sık Türkler tarafından işgal edilen bir Fas şehri olan Vacda'yı geri aldı. Ancak Şâban Dayı'nın Cezâyir şehrinden 11.000 yeniçeri, 3.000 sipahi ve 1.000 gönüllü gönderdiğini duyunca, Tlemsen'i almaktan vazgeçip geri döndü. Türkler, geri dönmesine rağmen Fas ordusunu tâkıyb edip yakaladılar. 5.000 ölü veren Sultan İsmail kaçtı. Türkler, Fas şehri kapılarına kadar bozgun Arab ordusunu tâkıyb ettiler. Türkiye'nin hemen bütün Avrupa ile savaştığı bu yıllarda Fas gibi büyük bir Müslüman devletinin fırsattan faydalanıp Türkler'den fütûhât yapmıya kalkışması dikkate değer. Çünki bu sıralarda Türkiye'nin doğudaki en büyük düşman ve rakıybi olan İran bile, Osmanlılar'a bütün kuvvetlerini Avrupa'da kullanabilmeleri için, kesin sulh teminatı vermiş ve sözünü tutmuştur.

Dîvân, Istanbul'dan Fas imparatorluğunun merkezi olan Miknâse'ye 10 kişilik bir sefâret hey'eti göndererek Mevlây İsmâil'i tehdit etti. Bunun üzerine Osmanlılar'ın Istanbul'dan Cezâyir'e asker göndereceklerinden korkan Sultan, oğullarından Mevlây Abdülmelik'i Cezâyir'e yollayıp, sulh müzâkerelerine girişti (Sultan İsmail, bugünki Fas hükümdarının 9. kuşaktan büyükbabasıdır). Ancak Sultan'ın oğullarından Mevlây Zeydân'ın Cezâyir'e taarruzu üzerine müzâkerelerden netîce çıkmadı. 1700 yılında yeniden Fas'la savaş başladı. 28 nisan 1701'de Türkler, Sultan'ın bizzat kumanda ettiği 50.000 kişilik Fas ordusunu Cedevîye'de karşıladılar. Türk ordusunun başında Mustafa Dayı vardı. Öğleyin başlıyan büyük meydan muhârebesinde Faslılar bozuldular. Bizzat Sultan yaralandı ve mızrağı Türkler'in eline geçti. 3.000'den fazla Faslı öldü. Batı Afrika'yı fethetmiş olan

Mevlây İsmâil, Cezâyir üzerindeki iddialarından vazgeçmiye mecbur oldu.

1692'de Kara Mustafa Reîs kumandasında bir Cezâyir filosu, kapdân-ı deryâ'nın emrine girmek üzere yeniden Ege Denizi'ne gitti. Şâban Dayı, bu amirali dönüşünde îdâm ettirdi. 1695 baharında Dîvân'ın emriyle bir Cezâyir filosu yeniden Anadolu kıyılarına yollandı. Şâban Dayı, gittikçe nüfuzunu kaybetmiye başladı. 15 şubat 1695'te camide kendisine yapılan bir suikasdi atlattı. Fakat 6 ağustosta Hacı Ahmed Dayı, ayaklanan asker tarafından yerine geçirildi. 15 ağustosta Şâban Dayı, boğularak öldürüldü. Esâsen 1694'te Istanbul'dan Dervîş Ağa-zâde Mehmed Paşa, beylerbeyi olarak yollanmıştı. Sonra Mûsâ Paşa beylerbeyi oldu. Ahmed Dayı'nın iki ay kadar süren iktidarından sonra da Hasan Çavuş, dayı oldu. Dîvân, bu zâta beylerbeyilik verdi. Hasan Paşa, 1700 yılının sonuna kadar beylerbeyilikte kaldı. Onun henüz paşa olmadığı dayılığının ilk zamanlarında, 3 yıl kadar Dîvân'ın emriyle Tunus beylerbeyisi Türk Ali Paşa, ilâveten Cezâyir beylerbeyiliği de yaptı; ancak 1699 ocağında Cezâyir beylerbeyiliği son buldu; Tunus beylerbeyiliği devâm etti. Her yıl bilhassa İtalya ve Sicilya kıyılarına yapılan akınlar devam ettiği hâlde, bilhassa 1699 Karlofça muâhedesiyle Türkiye, Avrupa devletleriyle, sulh hâline girince, ganimet azaldı. Anadolu'dan pek az levend gelip Cezâyir donanmasına yazılmaya başladı. Öyle ki, 1700'de 10 parçalık bir Cezâyir filosu, İzmir ve Foça limanlarında ele geçirdikleri delikanlıları zorla Cezâyir'e götürüp levend yaptılar. Bunun üzerine Dîvân, bir daha Cezâyir gemilerinin levend yazmak için Anadolu'ya gelmelerini men etti. İsteyen gençler, kendiliklerinden Cezâyir'e gidebileceklerdi *(Mühimme,* CXI, 493).

Hasan Paşa'nın istifası üzerine, sipahi kumandanı Çatalsakal Hacı Mustafa, dayı oldu. 1705 ekimine kadar 5 yıl bu mevkıde kaldı. Dîvân, Mustafa Dayı'ya paşalık vermedi. Hasan Paşa'nın yerine Kara Ali Paşa'yı beylerbeyi yaparak Cezâyir'e yolladı. Bu Ali Paşa, bir müddet sonra Cezâyir'de artık olağan işlerden olan askerî bir ayaklanmada öldü. XVIII. asra girerken Türkiye'nin kudretli Cezâyir beylerbeyiliği, parlak devrini tamamlamış, inhitat devresini yaşamıya başlamıştı.

Tunus Beylerbeyiliği

Bu devirde Tunus beylerbeyileri şunlardır: I. Murad Paşa (1626-1632a ki 1631 sonlarında vezir pâyesi verilmiştir), oğlu Ebû-Abdullah Mehmed (veya Mahmud) Hammûde Paşa (1632a-1662),

bunun oğlu II. Murad Paşa (1662-1675), bunun büyük oğlu Mehmed Bey (sancak beyi rütbesiyle : 1675-1681), bunun kardeşi Türk Ali (Ali Türkî) Paşa (1681-1705, önce sancak beyi, bir müddet sonra beylerbeyi pâyesiyle; 1696-I.1699 arasında ilâveten Cezâyir beylerbeyisi de olmuştur). Aynı devirde Tunus'ta da, Cezâyir'de olduğu gibi beylerbeyilik yanında bir de dayılık ortaya çıktı. Bu devirde sonuncusuna kadar Tunus dayıları şunlardır : Uzun Ali (Ahmed) Hoca Dayı (VII. 1640-1646), Lâz Hacı Mehmed Dayı (1646-1653), Lâz Hacı Mustafa Dayı (1653-20. VI. 1665), Hacı Karagöz Mustafa Dayı (20. VI. 1665-1666b), Hacı Mehmed oğlu Hacı Mahmud Dayı (1666b-1669), Hacı Şâban Dayı (1669-III.1671), Menteşeli (Muğlalı) Hacı Mehmed Dayı (III. 1671-1672), Lâz Hacı Ali Dayı (1672-1673), Hacı Memi Cemal Dayı (1673-I. 1677), Hacı Mehmed Beşâre Dayı (I. 1677-IV.1677), Hacı Memi Cemal Dayı (2. defa : IV. 1677-1677b), Uzun Ahmed Dayı (3 gün), Mehmed Tabak Reîs Dayı (1677b-1678), Sakızlı Hüseyin Dayı (1678, birkaç gün), Mehmed Tabak Dayı (2. defa : 1678-XI.1682), Ahmed Çelebî Dayı (XI. 1682-VI.1686), Hacı Mehmed Bektaş Dayı (Paşa, beylerbeyi pâyesiyle) (VI. 1686-1688), Ali Reîs Dayı (1688-1694a), İbrahim Hoca Dayı (1694a-1695a), Mehmed Tabak Dayı (3. defa : 1695a-1696a), Mahmud Dayı (13 gün), Yâkub Dayı (bir kaç gün), Hacı Mehmed Hoca Dayı (1696a-1699a), Deli Mehmed Dayı (1699a-1701b), Kahveci Mehmed Dayı (1701b), Kara Mustafa Dayı (1701b-1702b), İbrahim Bey Dayı (1702b-1705), Sarı Mehmed Hoca Dayı (1705), Kara Mustafa Dayı (2. defa : 1705).

Böylece Tunus'ta dayılık müessesesi 65 yıl sürdü. 1705'te beylerbeyiler tekrar yalnız başlarına iktidarda kaldılar.

Osman Dayı, 29 ocak 1632'de öldü. Aynı günlerde Murad Paşa da vefat etti. Murad Reîs, 1640'ta ölümüne kadar dayı oldu. Sonra yukarıda saydığımız dayılar birbirini tâkıyb etti. Murad Paşa'nın yerine beylerbeyi ve merkez sancak beyi olan Ebû-Abdullah Mehmed (Mahmud) Hammûde Paşa'nın Mehmed Hâfız Paşa adında bir de kardeşi vardı. 1675'te küçük yeğeni Mehmed Bey'in valiliğini tanımıyarak Istanbul'a gelmiş ve burada ölmüştür. Mehmed Hammûde Paşa, 1662'de ihtiyarlığından dolayı istifa etti. Oğullarından II. Murad Paşa, beylerbeyi ve merkez sancak beyi oldu. II. Murad Paşa'nın kardeşleri Abdullah Bey, Ramazan Bey, ağabeyinin muavini olan Ali Bey ve 1681'e kadar 6 yıl Tunus valisi olmak için ayaklanan Mehmed Bey'dir. 1675'te II. Murad Paşa'nın ölümü üzerine Dîvân-ı Hümâyûn, amcası Hâfız (veya Hafs) Paşa'yı beylerbeyi yapmak istediyse de, sonra bundan vazgeçerek Murad Paşa'nın büyük oğlu Mehmed Bey'i sancak beyi

pâyesiyle —beylerbeyilik ve paşalık vermiyerek— Tunus valiliğine getirdi. Mehmed Bey'in öldürülmesi üzerine Dîvân, sırasıyla Istanbul'dan Mustafa, Ömer, Ramazan ve Süleyman Paşalar'ı beylerbeyi olarak Tunus'a gönderdi. Bu sırada, ölen Mehmed Bey'in kardeşi Türk Ali (Ali Türkî) Bey, merkez sancak beyi idi. Bir müddet sonra, Süleyman Paşa'yı müteakıb Dîvân, Ali Bey'e merkez sancak beyliğine ilâveten beylerbeyilik ve paşalık, hattâ birkaç yıl, bu sıfatlarını muhâfaza etmek şartıyla Cezâyir beylerbeyiliği verdi. Tunus'ta dehşetli bir anarşi ve inhitat devri başladı. 9 temmuz 1705'te Türk Ali Paşa'nın oğlu Hüseyin Paşa, merkez sancak beyi ve beylerbeyi oldu; 1710 ve 1720'de Dîvân, kendisini asâleten beylerbeyi yaptı. Bu zâtın 30 yıllık idâresi zamanında anarşi önlendi. Dayılık müessesesinin ehemmiyeti kalmadı. I. Murad Paşa'nın torununun torunu olan Hüseyin Paşa, İsfendiyâroğulları'ndan inmekte veya indiğini iddia etmektedir. Habib Burgiba'ya kadar gelen Tunus beyleri, «Hüseynîler» denen bu hânedandandır.

Trablusgarb Beylerbeyiliği

Bu devirde Trablusgarb eyâletinin başında Osman Paşa vardı. Bu zat, tam 41 yıl Trablus beylerbeyiliği yaparak, Türkiye tarihinde bir rekor sahibi olmuştur. 29 nisan 1672'de Trablus Yeniçeri ocağının bir ayaklanması sırasında, âsilerin eline düşmemek için zehir içip intihar etmiştir. Osman Paşa, ilk Girit seferine bir filo göndermek sûretiyle katılmıştır. Osman Paşa'dan sonra Trablus'ta da dayılık devri başladı ve gerçekte yeniçeriler iktidarı ele aldı. Osman Paşa'nın yerine geçen Osman Dayı, ancak birkaç ay eyâleti başında kaldıktan sonra 1672 sonlarında öldürüldü. Ali Reîs'i kendine yardımcı seçmişti. Osman Dayı'nın düşmesine sebep olan ayaklanmayı, sonradan kapdân-ı deryâ ve vezîr olan Mısırlıoğlu İbrahim Reîs idâre etti. Balı Çavuş, dayı ve Mustafa Pehlivan, muavini (kâhya) oldu. 18 Mayıs 1675'te ölen Balı Çavuş, bir buçuk yıl kadar eyâleti idâre etti. Yerine meşhur Mısırlıoğlu İbrahim Reîs dayı ve Rumeli Abdülfettah kâhyâ oldu. İbrahim Dayı (sonradan Paşa), devrinin büyük amirallerindendi. Bir defasında 3 İngiliz gemisini, tek kadırgasıyla zabtetmişti. Istanbul'a geldi ve 20 ağustos 1676'da kendisine beylerbeyilik ve paşalık verildi. Ancak ertesi yıl beylerbeyilikten istifa etti. 3 gün için İnebolu İbrahim Çelebî dayı ve Enderûnlu Ahmed Çavuş kâhyası oldu. 3 gün sonra İstanköylü Büyük Mustafa Dayı iktidara geldi. Fakat birkaç ay sonra 1677 nisanında öldü. Yerine seçilen ihtiyar

Osman dayı da ertesi yıl 1678'de vefat etti. Demirci Ak Mehmed Timur, dayı oldu. 1682 ayaklanmasına kadar 4 yıl makamında kaldı. Abaza Hüseyin, dayılığa seçildi. Murad Bey'i kâhya yaptı. Birkaç ay sonra 21 haziran 1682'de Abaza Hüseyin Dayı da devrilip soluğu Cerbe adasında aldı. Cezâyirli Abdullah dayı oldu. Önce Murad Bey, sonra İzmirli Hacı Abdullah Reîs, bunun kâhyalığını yaptılar. O da bir yıl dayanabildi. 1683'te Terzi İbrahim dayı oldu. Bu kargaşalığı gören Dîvân, aynı yıl Halil Paşa'yı, beylerbeyi olarak Trablus'a gönderdi. Beylerbeyi Paşa, Murad Bey'i öldürttü. 1687 ekiminde hem beylerbeyi, hem dayı devrildiler. Istanbul'dan Mehmed Paşa, beylerbeyi, olarak yollandı. İmam Mehmed de dayı oldu. Trablusgarb'de yaptırdığı muazzam «Sûku't-Türk = Türk Çarşısı» ile ünlü olan Mehmed Paşa, 2 yıl sonra 1689'da azledildi. Fakat Trablusgarb'de yaşamıya devam ederek 1706'da öldü; kendi yaptırdığı camiin yanına gömüldü. Dîvân-ı Hümâyûn, eski Cezâyir beylerbeyisi Boşnak İsmail Paşa'yı Mehmed Paşa'nın yerine Trablusgarb'e beylerbeyi olarak gönderdi. 3 şubat 1695'te Dîvân, Trablusgarb'e Destârî Mehmed Paşa'yı, Cezâyir'e de eski Musul beylerbeyisi Ömer Paşa'yı yolladı. Bu yıllarda Trablus filosu, kapdân-ı deryâların emrine girerek bilhassa Venedik'e karşı birçok savaşlara katıldı. Cezâyir donanması derecesinde olmamakla berâber, gene de mühim derecede korsanlık yapıyordu. 1695 başlarında Fizân şeyhi Nâsır, ayaklandı. Destârî Mehmed Paşa, Büyük Sahrâ'ya sefer yaparak bu şeyhi esîr aldı ve Mehmed Bey'i Fizân sancak beyliğine getirdi. Destârî Mehmed Paşa, 1700 ağustosu başlarına kadar 5 yıldan fazla Trablusgarb'i, ayrıca bir dayı bulunmaksızın idâre etti. Bu tarihte bir ayaklanmayla devrildi. Paşa, dâmâdı Halil Bey'le Tunus'a kaçtı. Âsî Yeniçeriler, Turgutlulu Kahveci Osman'ı dayı yaptılar. Ancak bu dayı, 3 ay, 20 günden fazla dayanamadı. 1700 aralığı başlarında Gelibolulu Hacı Mustafa, dayılığa yükseldi. Tunus'tan gelen Mehmed Paşa dâmâdı Halil Bey, 1702 sonlarına doğru Mustafa Dayı'yı devirip yerine geçti. Kayınpederi Mehmed Paşa'yı, Tunus'tan Trablusgarb'e getirtti. Dîvân, Halil Bey Dayı'ya paşalık ve beylerbeyilik verdi.

IX

I. ve II. LEHİSTAN (POLONYA) SEFER-İ HÜMÂYÛNLARI (1670 - 1676)

Fransa ile Münasebetler: Marquis de Nointel'in Istanbul Büyükelçiliği

XIV. Louis'nin Fransa'nın menfaatlerini çiğniyerek Türkiye'ye karşı Haçlı politikası tâkıyb etmesi, iki devletin münasebetlerini son derecede gerginleştirmiş, hattâ tam bir savaş hâlinin eşiğine getirmişti. Bu devirdeki Türk diplomasisi, Albert Vandal'a göre (s. 43) Avrupa diplomasisinden daha üstün, daha teşkilâtlı, daha kurnaz, daha akıllıydı ve Türkiye'nin büyük askerî ve iktisâdî gücüyle destekleniyordu. Dîvân, Fransa'yı, Türkiye'ye soktuğu mallarından % 5 gümrük almak sûretiyle cezalandırıyordu. Eskiden bu nisbet % 3'ten ibâretti ve Türkiye'ye ihracatta bulunan diğer başlıca iki devlet, İngiltere ile Holanda, hâlâ % 3 ödüyorlardı. Bu gümrük, doğrudan doğruya Avrupa'dan Anadolu limanlarına getirilen mallar içindi. Avrupalılar'ın Mısır ve başka yollarla Asya'dan, Hindistan'dan getirdikleri mallar için % 20 gümrük alınıyordu. Bu, Türk armatör ve kervancılarını, Hindistan'dan ve diğer doğu ülkelerinden mal getiren Türk ithalâtçılarını korumak için alınmış bir tedbirdi. Avrupa'dan mal getirten Türk armatörleri, pek azdı. Fransız malları için gümrüğün yükseltilmesi, bu devleti, en büyük rakipleri olan İngiltere ile Holanda'nın karşısında zayıf bir duruma getirmişti. Esâsen yeni yeni kalkınan Fransız ticâreti, İngiliz ve Holanda ticâretinin hacimlerine erişebilmiş değildi. Binâenaleyh XIV. Louis'nin ilk hedefi, Dîvân'ın Fransa için de —eskiden olduğu gibi— diğer Avrupa devletleri için tatbik ettiği aynı gümrük tarifesini elde edebilmekti. Bu iş ve Türkiye ile yıllardan beri bozulan siyâsî münasebetleri düzeltmek görevi, 1635 doğumlu genç ve büyük bir asılzâde olan Nointel Markisi'ne verildi. Dîvân, Marki'nin XIV. Louis'nin büyükelçi olarak Istanbul'a gelmesine müsaade ettiğini bildirdi.

Istanbul sefâreti, Fransa'nın yabancı ülkelerde bulunan 7 büyükelçiliğinin en mühimmini teşkil ediyordu. Ne Londra'da, ne diğer başkentlerde Fransa, Istanbul'da bulundurduğu kadar dip-

lomat bulundurmuyordu. Fransız büyükelçilerinin bir veya iki harb gemisiyle Istanbul'a gelmeleri âdetti. İlk defa olarak Nointel Markisi, Fransız donanmasının en iyi, en büyük ve en yeni 4 harb gemisinin refakatinde Istanbul'a ayak basacaktı. Bu tekneler Türkler'e tesîr edebilmek için, hususî şekilde boyandı, yaldızlandı, mürettebata, diğer Fransız denizcilerinden farklı en iyi üniformalar giydirildi. Filo Marki'nin münasip göreceği müddet Istanbul'da kalacak ve Türkler'in gezmelerine müsaade edilecekti (Vandal, 46-7). Nointel'e, pek değerli diplomatlar ve bilginler refakat ediyordu. Marki'nin berâberinde getirdikleri arasında, ataşe olarak büyükelçiye refâkat eden meşhur Antoine Galland da vardı. Bilindiği gibi Türkiye üzerinde çok ilgiye değer ve pek dostça iki ciltlik bir seyahat-nâme yazan bu büyük müsteşrik, birçok Türkçe eseri Fransızca'ya çevirmiş, fakat en çok *Binbir Gece'*-nin Avrupa dillerindeki ilk tercümesini yayınlıyarak emsalsiz bir şöhret kazanmıştır. Bu sıralarda Galland, 25 yaşlarında, fakir bir profesördü ve henüz şöhrete erişmemişti. Nointel'e refakat eden büyük şöhretlerden biri de Chevalier de Chardin'di ki, Asya seyahat-nâmesiyle milletlerarası bir ün kazanmıştır. Nointel'i taşıyan Princesse harb gemisi, diğer üç harb gemisinin refakatinde 21 ağustos 1670'te Toulon'dan ayrıldı ve 2 ay, 2 gün sonra 22 ekimde, Istanbul'a vardı.

IV. Mehmed, Istanbul'da değil, Edirne'deydi. Fransa'nın Istanbul'a gönderdiği büyükelçilerin en mâruflarından biri olan Nointel, toplarını ateşliyerek şehri selâmladı. Türkler, karşılık vermediler. Bu sıralarda Istanbul'da bulunan ve 42 yaşına gelen Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan, Tersâne'de Türk harb gemilerinin inşaatını görmek için saltanat kayığıyla Boğaz'dan geçiyordu. Nointel'in emriyle Fransız gemileri, yeniden kuru sıkı ateşe başlıyarak Vâlide-Sultân'ı da selâmladılar. Bunun üzerine Türk topları, selâma karşılık verdi (Vandal, 52-4; Hammer, XI, 235). 10 kasımda Nointel, Beyoğlu'ndaki sefârethâneye gitmek üzere büyük törenle karaya ayak bastı. Derhal sefâret mensublarını topladı. Bu arada Istanbul'da bulunan Fransız Hindistan Kumpanyası müdürüyle uzun boylu görüştü.

Ertesi gün (11 kasım), Çavuşbaşı (hunkâr ser-yâveri) sefarethaneye giderek padişah nâmına Nointel'e «hoş geldiniz» dedi. Nointel'in diplomatik misyonu üzerine büyük bir kitap yazan Fransız Akademisi'nden Vandal, büyükelçinin Istanbul'a ayak basar basmaz Türkler'e te'sîr edeceği yerde, Türk zenginliğinin te'sîrinde kaldığını söylemektedir (s. 62). Pırlanta, zümrüt, yâkut, fi-

ruze ve zebercedlere boğulmuş üniformalar giyen, atları aynı mücevherlerle donanmış hassa askerleri (çavuşlar, müteferrikalar, peykler ve solaklar) Nointel'i hayretler içinde bırakmıştır.

Saltanat nâibi ve sadâret kaymakamı olarak Istanbul'da bulunan 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Nointel'e iki at hediye etti. Dizginleri sırmalı ve incili olup, gümüş üzengilerine yakut ve zümrütler kakılmıştı. 100 yeniçeri, 100 azab ve 100 çavuş, Nointel'e refakat ve muhafızlık ederek Kaymakam Paşa'nın huzuruna götürdüler. Hediye atların birine Nointel, birine de selefi de la Haye binmişler, yanyana gidiyorlardı. Sefaret erkânı, tören elbiselerini ve tüylü şapkalarını giymişlerdi. Bir Fransız mızıkası, güzel havalar çalıyordu. Sefâret ileri gelenleri içinde, büyük asılzâdeler, bu arada Nointel'in rahib olan kardeşi vardı. 30 asılzâde ve diğer diplomatlar, Istanbul'da bulunan ve ticâretle uğraşan Fransız kolonisinin ileri gelenleri geriden geliyordu. Alayın geçtiği caddeler, meraklılarla dolup taşmış, Türk hanımları, cumbalara hücum etmişti. Topkapı Sarayı'nın kapısına gelince Türkler, 200 fişek atarak XIV. Louis'nin elçisini selâmladılar. Nointel, kendisini kapıdan karşılayan Türk subaylarına, devrin âdetine uyarak pek değerli hediyeler verdi. Kara Mustafa Paşa, Nointel'i yalnız başına kabûl etti. Nointel, hemen IV. Mehmed'in huzûruna girip, kralının ricalarını bildirmek istediğini söyledi. Ancak Kaymakam Paşa önce Sadrâzam'la görüşmesi gerektiğini bildirdi.

Marquis de Nointel, 15 ocak 1671'de Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa tarafından kabûl edildi. Sadrâzam, kralından aldığı talimatı bütün teferruatıyla Reîsülküttâb'a (dış işleri bakanı) (bu sıralarda Koca Mustafa Efendi) bildirmeden padişahın huzûruna çıkamıyacağını anlattı. Sadrâzamın bu isteği, bugünki diplomatik teâmüllere de uygundur; bugün de elçiler dış işleri bakanına bildirmedikleri bir hususu devlet başkanına söyliyemezler. Mülâkat sert geçti ve Köprülü-zâde, Nointel'e, seleflerine yaptığından daha yumuşak bir muamelede bulunmıya lüzum görmedi. Bu arada Nointel, Şeyhulislâm Minkarî-zâde Yahyâ Efendi tarafından da kabûl edildi. XIV. Louis, Şeyhulislâm'a ayrıca bir mektup göndermişti (Vandal, 65).

Nointel, nihayet IV. Mehmed'in huzûruna çıktı. Ancak, lüzumu kadar eğilmediği için, kapıcıbaşılar (mâbeynciler), büyükelçinin başını tutup o derecede şiddetle eğdiler ki, Nointel yere kapaklandı ve zorlukla doğruldu. Büyükelçi, asabiyet içinde 15 dakika süren nutkunu okudu. Dîvân-ı Hümâyûn baş tercümânı, nutkun bir iki dakikalık hulâsasını yapıp sadrâzama hitâben bildirdi. Köp-

rülü-zâde, bu hulâsayı iki cümle, evet sâdece iki cümleyle padişaha özetledi. Gerçi bu muamele Fransa'yı küçük düşürmek için yapılmış değildi; padişahlara elçinin söylediklerini en kısa şekilde özetlemek, Türk diplomasisinin geleneklerindendi. Ancak Nointel, büyük bir asabiyet ve üzüntü içinde huzurdan ayrıldı (Hammer, XI, 238).

Elçisinin hiç de iyi karşılanmamasına rağmen XIV. Louis Paris sokaklarında tellâllar bağırtarak, Fransızlar'ın «Büyük Türk» dedikleri padişahla kralın barıştığı, hattâ ittifak ettiğini halka duyurdu ki, bu ikinci iddia tamâmen asılsızdı (Vandal, 111). Bununla berâber Nointel münasebetleri düzeltmek, Türkler'in gözüne girmek ve Fransa'nın eski kapitülasyonlara dayanan imtiyazlarını tekrar elde etmek için gayret gösterdi. Sefarethânesinde Rubens'in talebesi olan Sieur Rombaud Faidherbe ve de Malinens gibi değerli ressamlar vardı. Bunlara padişahın, sadrâzamın tablolarını yaptırıp sefarethâneye astırdı. IV. Mehmed'i Edirne seyahatlerinde tâkıyb etti; hattâ yıllarca Edirne'de oturdu. Fâzıl Ahmed Paşa ve tutumu onunkinden bile sert olan Kara Mustafa Paşa'dan gördüğü kötü muamelelere ve istihzalara aldırmadı. Türkler'i yakından tanımak için gayretler sarfetti. Istanbul ve Edirne dışında geniş Türk imparatorluğunun çeşitli ülkelerini inceledi. Mısır'a gitti ve Kahire'de vezir pâyesindeki beylerbeyi tarafından misâfir edildi. Kudüs'te Hıristiyan dininin kutsal makamlarını ziyâret etti. İntibalarını yalnız XIV. Louis'ye yazdığı mektuplarla değil, Papa'ya, İspanya Kraliçesi'ne ve diğer Katolik ileri gelenlerine de bildiriyordu. Avrupa'nın birinci derecede bir diplomatı olarak parladı. Ancak dönüşte Köprülü-zâde, büyükelçinin Kudüs'e sokulmaması için Kudüs Kadısı'na bir emir gönderttiğinden, yolunu değiştirmek mecbûriyetinde kaldı. Türk hükûmeti, büyükelçinin Katolik propagandasından ve kralının Haçlı zihniyetinden gafil değildi.

Marquis de Nointel, 20 şubat 1675'te, İzmir yoluyla Istanbul'a döndü. Seyahati 17 ay sürmüştü (Vandal, 175). Bu müddet içinde yalnız Nointel değil, mutaassıp bir Katolik olan XIV. Louis bile, Türkler'e yaltaklanmakla itham ediliyordu. Hattâ *France Turbanisée* (Sarıklılaştırılan Fransa) diye gizlice bir broşür bastırılıp dağıtılmıştı (Vandal, 189). XIV. Louis bu sırada Rusya ile diplomatik münasebetler kurmak istedi; fakat Avrupa'da hiç tanınmayan bu barbar ülkeye fazla ehemmiyet verilmediği için, sonradan vazgeçti (Vandal, 190). Arada bir Istanbul'a gelen Rus elçilerini Avrupalı diplomatlar nefret ve hayretle seyrediyor, kaba davranışla-

rına, sarhoşluklarına, kılık ve kıyafetlerinin acayipliğine şaşıyorlardı (Vandal, 228).

Bu yıllarda Istanbul'daki diplomatik faaliyeti Albert Vandal şöyle anlatıyor (s. 231) : «En medenî milletlerden en barbarlarına kadar dünyâda her devlet, askerî gücünden korktukları Türkiye'nin karşısında eğiliyor ve Türkler'le hoş geçinmeye çalışıyordu. Istanbul, her milletin diplomatlarıyla dolup boşalan bir merkezdi. Osmanoğulları'nın tahtı etrafında secdeye kapanmak için büyükelçiler, birbirleriyle rekabet ediyorlardı. Bir tarafta hükümdarının halîfe sıfatıyla padişaha tâzimlerini sunan Buhârâ elçisi, diğer tarafta tantanada birbirleriyle yarışan Almanya İmparatoru'nun ve Lehistan Kralı'nın elçileri görülüyordu. Lehistan büyükelçisinin maiyyeti o derecede kalabalıktı ki, Istanbul'a bir Leh ordusuyla geldiği sanılabilirdi. Istanbul'daki büyükelçilerin bando mızıkaları, husûsî harb gemileri ve herşeyleri vardı. Törenlerde önlerinde Hazret-i Meryem'in tasvirlerini götürüyor, Türkler, hiçbir taassup eseri göstermeden bu alayları seyrediyorlardı. Büyükelçiler, sadrâzamın eteğini öpmek ve padişahın huzûrunda yere kapanmak için acele ediyor, biribirlerini yiyorlardı».

İşte bu arada Nointel, diğer elçiler arasında para harcamakta, sefahat derecesini bulan tantanalı törenler düzenlemekte o derecede ileri gitti ki, sefâreti büyük borçlara soktu. Bunun üzerine XIV. Louis'nin gözünden düştü. Nimègue sulhu ile düşmanlarına baş eğdiren Güneş Kral'ın Türk dostluğuna da birkaç yıl önceki kadar ihtiyacı kalmamıştı. Büyükelçi, birkaç Türk'ten borç almıştı. Hükûmet, borçluların Nointel'e hakaret etmesine zorlukla engel olmaya başlamıştı. Marki, dış işleri bakanına borçlarının ödenmesi için acıklı mektuplar yazıyor, fakat kraldan korkan bakan, büyükelçinin arzusunu yerine getiremiyordu. Fransa'nın şerefi zarar görüyor, hükûmeti tarafından istekleri yerine getirilmiyen, Istanbul'a berâber getirdiği kardeşi ölen, Türkler'in sevgisini kaybeden Nointel, gittikçe daha saçma hareketlerde bulunuyordu. Bir müddet sonra Istanbul'dan alınan ve gözden düşmüş olarak son yıllarını geçiren Nointel, 31 mart 1685'te henüz 50 yaşında öldü.

Türkiye, 1683'te büyük bir Avrupa savaşına girince, Nointel'den esirgediği lûtufları Fransa'ya bahşederek, bu en kudretli Avrupa devletini tutmaya çalıştı. Bu arada Avrupa devletleri içinde yalnız Fransa'ya, 1683'te Mısır'dan transit geçirdiği mallar için gümrük târifesini % 20'den % 3'e indirdi ki, bu Fransa için büyük bir başarı demekti (Vandal, 261).

Nointel'in pek parlak başlıyan ve çok sönük biten diplomatik

misyonunun Fransa için en gerçek zaferini Antoine Galland elde etti. Naîmâ'yı ve başka Türk klasiklerini Fransızca'ya çeviren bu büyük müsteşrik, *Binbir Gece* tercümelerini yayınlayınca çok büyük bir ün kazandı. Tercümesi derhal belli başlı Avrupa dillerine çevrildi ve pek çok baskısı yapıldı. Hârûnu'r-Reşîd, Câfer Bermekî, Zübeyde, Cellâd Mesrûr, Alâeddin ve sihirli lâmbası, Sindbâd, Ali Baba ve 40 Harâmîler, Avrupa'da Grek ve Roma mitolojilerinin unsurları derecesinde rağbet gören konular hâline geldi (Vandal, 265).

Venedik ile Münasebetler: Quirini'nin Istanbul Büyükelçiliği

1672'de Venedik Cumhuriyeti'nin fevkalâde büyükelçisi Quirini, Nointel derecesinde haşmetli olmamakla berâber, Istanbul'a geldi. Artık yelesinin tüyleri dökülen San Marco arslanının temsilcisi, Sadrâzam'la siyâsî müzâkerelerde bulundu. İki devlet arasındaki bütün pürüzlerin kaldırılmasına çalışıldı. Istanbul'da kaldığı 6 ay içinde Quirini, Türk diplomatlarının siyâsî müzâkereleri idâre etmekteki kaabiliyetlerine hayran kaldı (Hammer, XI, 251, not 1). Reîsülküttâb Koca Mustafa Efendi, devletin arzularını Venedik murahhasına kolayca dikte etti. Quirini, Venedik'e dönünce: «eğer bir oğlum olmuş olsa Osmanlı Sarayı'ndan başka hiç bir siyâsî okula göndermezdim» demiştir. Venedik diplomatı, bu kanaatle ülkesine döndü (Chardin, I, 73, 76).

I. Lehistan (Polonya) Sefer-i Hümâyûnu'nun Başlaması

Fransa, İngiltere, Holanda, İsveç gibi devletlerin parladığı bu yıllarda, İspanya ve Venedik gibi Lehistan da inhitat çağına girmişti. Henüz Rusya'dan daha ehemmiyetli bir devlet olmakla berâber, eski gücünü yitirmişti. Bilhassa kralın seçimle işbaşına gelmesi ve salâhiyeti olmaması, «diet» denen asılzâdeler meclisinde her kararın ittifakla alınmak mecburiyeti, bir tek asîlin vetosuyla hiçbir kararın uygulanamaz hâle gelmesi, denizden mahrum bu kara devletinin bünyesini kemirmişti. Zaman zaman Türkiye'nin yüksek hâkimiyetini tanıyan, hattâ padişâhı metbû sayan bu geniş ve bol nüfuslu devlet, Lehistan krallığı ile Litvanya büyük-dukalığından ibâretti. Lehistan kralı olan zat, aynı zamanda Litvanya büyük-dukasıydı. Beyaz Rusya'nın tamamı ve Ukrayna'nın bir parçası, Lehistan - Litvanya'nın elindeydi. 1656'da müstakbel Lehistan kralı ve İkinci Viyana'nın muzaffer başkumandanı Sobiesky (1674'te kral seçilecektir) Istanbul'a gelmiş ve 15 yaşındaki

pâdişâha arz-ı ubûdiyet etmişti. 1660 vebâ salgını, rivâyete göre, Lehistan nüfusunun üçte birini silip süpürmüştü (A. Jobert, *Hist. de la Pologne,* 29) (sonradan 1710-20 salgını da milyonlarca Lehli'yi öldürmüştür, *Aynı Eser,* 31). Bununla berâber Lehistan, Avrupa'daki nüfusları bakımından hâlâ Türkiye, Fransa ve Almanya'dan sonra gelen en kalabalık devletti. Rusya, İspanya ve İngiltere'nin nüfusları, Lehistan'dan azdı.

Lehistan'la bu defaki savaş da, Ukrayna mes'elesinden çıktı. Ukrayna'yı Türkiye nâmına Kırım Hanlığı ve Lehistan paylaşıyorlardı. «Hetman» denen Ukrayna Kazakları'nın prensleri, daha çok Türkiye'ye, arada Lehistan'a tâbî idiler. Rusya da bu ülkeye sokulmıya çalışıyordu. Bu sonuncusu henüz güçsüz olmakla berâber, çok tehlikeliydi. Çünki Ukranlar, Ruslar gibi Ortodoks, Leh-Litvanlar ise Katolik'ti. Dîvân, Lehistan'ın Ukrayna'ya müdahalesini hiçbir zaman iyi gözle görmüyordu.

Dîvân, Ukrayna hetmanı (prensi) Doroşenko'ya sancak beyi pâyesiyle bugünki Ukrayna'nın kuzeybatısını vermişti. Doroşenko, 15.000 atlıyla Kırım Hanı'nın emrinde Almanya seferine bile katılmıştı. Ukrayna'nın en büyük parçası ise, doğrudan doğruya Kırım'ın elindeydi. Lehistan, Doroşenko'ya sancak beyliği verilip iyice Türkiye'ye bağlanmasına iyi gözle bakmamıştı. Doğrudan doğruya Türkiye, hattâ Kırım'la çatışmaktan kaçınmakla berâber, Doroşenko'nun ülkesine asker sevkedip hetmanı tehdid ediyordu. Dîvân, hetmanın yanına 6.000 asker göndererek bir Leh istilâsına engel olmıya çalıştı. Rusya, en büyük düşmanları olan Türkler'le Lehliler'in Ukrayna'nın bir parçası için birbirlerine düşmelerini sevinçle karşılıyor, sonunda bu ülkeyi kendisinin yutacağını ümid ediyordu. Dîvân, Lehliler'in Ukrayna'ya müdahaleden vazgeçmiyeceklerini anladığı için, bu devlete savaş açmıya ve sefer tertib etmiye karar verdi. Hattâ Orduy-ı Hümâyûn'un başına bizzat IV. Mehmed'in geçmesi uygun görüldü. Gerçekte kumanda, Köprülü-zâde'deydi. Bu sûretle 4 haziran 1672'de IV. Mehmed, Orduy-ı Hümâyûn ile berâber, 1. Lehistan sefer-i hümâyûnuna çıkmak üzere Edirne'den ayrıldı. Bu sırada padişah 30,5 ve Sadrâzam 36,5 yaşlarındaydı.

Ordu, Dobruca yolunu seçti. Bu ülkenin kuzeyinde, Tuna'nın güney kıyısı üzerindeki İsakça'da otağ-ı hümâyûn, Sultan Osman Tepesi'ne kuruldu. 51 yıl önce IV. Mehmed'in amcası II. Osman da Lehistan seferinde burada otağ kurdurmuştu. Belgradlı Zaîm Yusuf Ağa adındaki istihkâm subayı, Tuna üzerinde 565 metre uzunluğunda ve 7 metre genişliğinde bir köprü kurdu. Ordu, bu köprüden Moldavya'ya geçti (Silâhdâr, I, 575). Edirne-Kamaniçe yolu

2 ay, 14 günde alındı. Orduy-ı Hümâyûn, 18 ağustosta bu ünlü Leh kalesinin önüne geldi. Türkler'in «Kamaniçe», Lehler'in «Kaminiec», Ukraynalılar'ın «Kamenec Podolsk» (Podolya Kamaniçesi) dedikleri şehir, bugün Sovyetler Birliği'nin Ukrayna Cumhuriyeti'nde kalmaktadır. II. Osman devrinde alınan Hotin kalesi Türkler'in «Turla» dedikleri Dniestr nehrinin güney kıyısında, Kamaniçe, nehrin kuzeyinde, Hotin'in 20 km. kuzeydoğusundadır. Hotin'in az güneybatısında da Çernoviç şehri vardır. Türk ordusu, Yaş civarında Prut'u, Hotin'de Dniestr'i geçerek kaleye varmıştır. Yolda Eflâk voyvodası, Kırım hanı Selim Giray ve Kazak hetmanı Doroşenko da, ordularıyla Osmanlı ordusuna katılmışlardır. Kamaniçe, Lehistan'ın Ukrayna'nın kapısındaki en mühim müstahkem mevkıidir.

Kamaniçe Muhasarası ve Fethi (18-27 Ağustos 1672)

Muhâsara 9 gün sürdü. Leh garnizonu teslim oldu ve serbestçe çekilip gitti. İki ay dayanacağı sanılan kalenin 9 günde düşürülmesi, Varşova'da panik yarattı. 2 eylûl cuma günü, Kamaniçe'de IV. Mehmed adına hutbe okundu. 6 kilise camie çevrildi. Camilere IV. Mehmed'in, Tarhan Vâlide-Sultân'ın, Emetullah Rabîa Gülnûş Haseki-Sultân'ın (müstakbel vâlide-sultan), sadrâzam'ın, 2. Vezir Musâhib Mustafa Paşa'nın ve 3. Vezir kaymakam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın isimleri verildi. Kamaniçe'ye muhâfız (müstahkem mevki kumandanı) olarak Özü beylerbeyisi Vezir Halil Paşa bırakıldı. Birkaç ay önce ilk kapdân-ı deryâlığından alınarak Haleb eyâletine verilen Köprülü-zâde'nin eniştesi ve Kara Mustafa Paşa'nın bacanağı Vezir Kaplan Mustafa Paşa'nın kumandasındaki birkaç tümen, Kamaniçe'den kuzeybatıya doğru ilerliyerek Lehistan'a daldı. Leh başkumandanı meşhur Sobiesky, Türkler'e meydan muhârebesi vermiye cesâret edemedi.

Podolya ve Galiçya'nın Fethi (Eylûl 1672)

Türk Ordusu, kuzeybatıya doğru Dniestr nehrini kaynaklarına kadar —kuzey kıyısından— tâkıyb etti. Bütün Podolya ve Galiçya işgal edildi. Kaplan Mustafa Paşa, 9 eylûlde Lehistan'ın en büyük şehirlerinden olan (şimdi Ukrayna'da) Lwow (Lemberg / Leopol)'u aldı (Türkçe'si : İlba, İlbav veya İlbo) (Hammer, XI, 279, not 1). Bu başarı, Kaplan Mustafa Paşa'ya «İlbav Fâtihi» unvanını kazandırdı. Türkler, kuzeybatıya doğru ilerleyişlerine devam ettiler. Polonya'nın en mühim şehirlerinden Lublin'i ve San

ve Vistül ırmaklarının doğusunda kalan bölgeleri aldılar. Varşova'ya 100 km. yaklaştılar ve 52° arzına eriştiler. Lehistan, sulh istiyerek Türk yürüyüşünü durdurdu.

Bucaş Muahedesi (18 Ekim 1672)

Kırım Hanı'nın aracılığıyla IV. Mehmed, Lehistan'ın sulh isteğini kabûl etti. Leh murahhasları, 18 ekimde Podolya'nın Bucaş (Buczacz) kasabasına gelerek sulh muahedesini imzaladılar. 4 maddelik muâhedenin başlıca şartları şöyledir :

Podolya, Türkiye'ye bırakılıyordu. Podolya'da Türkler tarafından işgal edilmemiş yerler derhal boşaltılıp teslim edilecek, buna karşılık Türkler, Galiçya'yı boşaltıp Lehistan'a bırakacaklardı. Lehistan, ne doğrudan doğruya Kırım Hânı'nın idâresindeki Ukrayna toprakları, ne de Hetman Doroşenko'nun idâresindeki Ukrayna parçası üzerinde hiçbir iddiası olmadığını ve Ukrayna'nın gerek Kırımlılar'ın, gerek Kazaklar'ın eindeki ülkelerinin Türk imparatorluğunun ayrılamaz parçaları olduğunu kabûl ediyordu. Türkiye'ye yıllık 220.000 duka (550 milyon TL.) vergi ödiyecek olan Lehistan kralı, bir zamanlar olduğu gibi gene padişahı metbû tanıyacaktı.

Muâhedenin şartları gerçekten ağırdır ve Rusya'nın karşısında zayıf bir Lehistan bıraktığı için toprak genişlemesine rağmen Türkiye'nin gerçek menfaatlerine uygun olup olmadığı su götürür. Podolya'nın yâni Dniestr ile Bug ırmakları arasında kalan ülkenin doğrudan doğruya Türk idâresine alınması bu seferin en büyük başarısıdır ve Avrupa'da Türk sınırlarını âzamî büyüklüğüne eriştirmiş, Kaanûnî ve III. Murad devirlerindeki sınırlardan ötesine gidilmiştir.

Bu ilk Lehistan sefer-i hümâyûnu 6 ay, 5 gün sürdü. IV. Mehmed, 9 aralık 1672'de Edirne'ye döndü. Nâbî *Kamaniçe Feth-Nâmesi* adlı eserini, bu sefer için yazmıştır.

IV. Mehmed'in 2. Lehistan (Polonya) Sefer-i Hümâyûnu'na Çıkması (7 Ağustos 1673)

IV. Mehmed ve Köprülü-zâde, Edirne'de ancak 8 ay kaldılar. 7 ağustos 1673'te, 2. Lehistan sefer-i hümâyûnu için Edirne'den hareket ettiler. Çünki Bucaş muâhedesinin şartlarını ağır bulan bâzı Leh asılzâdeleri, diet meclisinde veto haklarını kullanmışlar ve muâhede yürürlüğe girememişti. Gerçi Ukrayna ve Podolya, Türkler'in elindeydi. Ancak yıllık vergi verilip tâbî bir devlet hâ-

line gelinmesi maddesi, Lehliler'e ağır gelmişti. Köprülü-zâde ise, kısa bir müddet önce imzalanan bir muâhedeye riâyet edilmemesine kızmıştı. Bu muâhedeyi te'mîn etmek için Türkler, Galiçya'yı ve daha kuzeyde kalan Leh topraklarını boşaltmışlardı.

Lehistan, Bucaş muâhedesini reddederken, Almanya'nın ve Papa'nın yardım tekliflerine güvenmişti. Kış içinde Sobiesky yalnız Varşova'nın 155 km. güneydoğusundaki Lublin'i değil, Lwow'u da Türkler'den almıştı. Sobiesky, 80.000 kişilik Leh ordusunun başında Alman ve Papalık birliklerini bekliyordu. Hattâ Eflâk ve Boğdan voyvodalarını Türkler'e karşı kışkırttığı için Köprülü-zâde, bu voyvodaları değiştirdi. Lehistan başbakanı Lescynsky (Leçinski)'nin Bucaş muâhedesini diet meclisinin kabûl etmediği hakkındaki mektubu geç geldiği için, sefer-i hümâyûn ağustosta, yâni geç bir zamanda başlamıştı. Lehistan topraklarına girildiği zaman ekim gelecek ve yağmurlar başlıyacaktı. Lehliler de en çok buna güveniyorlardı. 19 eylûlde Orduy-ı Hümâyûn, İsakça'ya geldi. Silistre beylerbeyisi Sarı Hüseyin Paşa, 30.000 askerle Hotin'e, Haleb beylerbeyisi Vezir Kaplan Mustafa Paşa da serdâr (başkumandan) pâyesiyle 12.000 askerle Yaş'a gönderildi. Bu kuvvetler, Sobiesky'nin Türk topraklarına karşı beklenen tecavüzünü karşılıyacaklardı.

Gerçekten Sobiesky, 10 kasım 1673'te Hotin önlerine geldi. Kaleyi savunmak için gönderilen Sarı Hüseyin Paşa, kaleye kapanacağına, dışarıda meydan muhârebesi vermek hatâsına düştü. Sobiesky, 80.000 askeriyle Hüseyin Paşa'nın 30.000 askerini kolayca bozdu. Ancak 3 saat karşı koyabilen Türkler, Dniestr'i geçerek Kamaniçe'ye sığınmak istediler. Askerin köprüye bir anda hücumu üzerine köprü çöktü ve binlerce Türk boğuldu. Bunun üzerine Hotin kalesi, Sobiesky'ye teslim oldu. İçindeki küçük Türk garnizonu, silâhlarını alıp Kamaniçe'ye gitti.

Hotin'in düşmesi, Sobiesky'ye büyük ün sağladı ve Lehistan tahtına oturmasını temin etti. Bozgun haberi geldiği zaman, kış çoktan başlamıştı. Orduy-ı Hümâyûn, Edirne'ye dönmiyerek Dobruca'da kışlamıya karar verdi. Fâzıl Ahmed Paşa, ordunun bâzı parçalarıyla Dobruca'nın Babadağı şehrinde, IV. Mehmed de diğer bâzı parçalarla Hacıoğlupazarı kasabasında kışlağa girdiler. Türk ordusu, İsakça'da Tuna üzerinde tam 61 gün kalmış ve 20 kasımda Hotin bozgunundan 10 gün sonra az güneydeki kışlaklarına çekilmişti.

İşte IV. Mehmed'in iki oğlunun küçüğü olan Şehzâde Ahmed, müstakbel III. Sultan Ahmed, Emetullah Rabîa Gülnûş Haseki - Sultan'dan bu Hacıoğlupazarı kışlağında 30/31 aralık 1673 gecesi

dünyaya gelmiştir. IV. Mehmed'in ilk oğlunun (II. Mustafa) da annesi olan Gülnûş Haseki, bu sıralarda 26 yaşlarındaydı. Girit'te ihtidâ eden Rum ailelerinden birinin kızıydı. Kayınvâlidesi Tarhan Vâlide-Sultan'ın nezâretinde terbiye edilmiş, ondan, siyâsete karışmamak, parasını hayır eserleri yaptırarak, ilmi ve san'atı, fakirleri ve muhtaçları koruyarak sarfetmeyi, yoksa siyâsî nüfuz için asla para dağıtmamayı, örnek bir Müslüman Türk hanımı olmayı öğrenmişti. Esâsen Hurrem'den Kösem'e kadar bir asırdan fazla süren Saray kadınlarının siyâsî nüfuzu, Kösem'den sonra ortadan kalkmış veya çok azalmıştır. Artık devlet ve siyâset işlerine karışan, padişahlar üzerinde nâfiz kadınlar, imparatorluğun yıkılışına kadar görülmemiştir.

Kış ve bahar, Dobruca'da geçirildi. 16 haziran 1674'te IV. Mehmed, Orduy-ı Hümâyûn'un başında Hacıoğlupazarı'ndan hareket etti. Bu müddet içinde Sobiesky, Doroşenko'nun idaresindeki Ukrayna'ya da girmiş, Hetman'ı Lehliler'e karşı savunmak için Kırım hanı Selim Giray, ordusuyla Kırım'dan Kuzeybatı Ukrayna'ya gelmişti.

18 ağustosta IV. Mehmed, Türkler'in «Aksu» dedikleri Bug ırmağı üzerindeki Ladjin kalesine geldi. Podolya ve Ukrayna'nın bir parçası dolaşıldı. Bu sıralarda 21 mayısta Sobiesky'nin Lehistan kralı seçildiği öğrenildi. 21 ağustosta müfrit bir Türk düşmanı olan Sobiesky, henüz yerleştiği tahtından Türkler'e karşı büyük bir bozguna uğrıyarak mahrum olmamak için sulh istedi. IV. Mehmed, isteği kabûl etti. 14 eylûlde Selim Giray'la Hetman Doroşenko, Orduy-ı Hümâyûn'a geldiler. Ukrayna, gerek Lehliler'den, gerekse fırsattan faydalanmak istiyerek Ukrayna'ya giren Ruslar'dan temizlenmişti. 18 eylûle kadar Podolya ile Ukrayna arasında, Bug üzerindeki Ladjin'de (Ladyzyn) 32 gün kalan IV. Mehmed, sulhun esasları kararlaştırıldıktan sonra geri dönmek emrini verdi. Ancak Türkler'in yeniden Lehistan içlerine kadar girmeleri sebebiyle Sobiesky, sulh müzâkerelerini neticelendirmedi ve muâhede imzalanamadı. Haleb beylerbeyisi Vezir Şişman İbrahim Paşa, Lehliler'e karşı serdâr olarak İsakça'da bırakıldı. Padişah ve Sadrâzam, 21 kasım 1674'te Edirne'ye döndüler. Ladjin - Edirne yolu 2 ay, 3 günde alınmış, bu 2. Lehistan sefer-i hümâyûnu tam 1 yıl, 3 ay, 15 gün sürmüştü.

2. Lehistan seferi başarıyla bitmiş, bütün Podolya ve Ukrayna yeniden elde edilmiş, bu arada Hotin geri alınmıştı. Köprülüzâde, Hotin'i bir ara Boğdan voyvodasına verdiyse de, sonra geri alıp yeniden bir muhâfız paşa gönderdi. Hotin'in birkaç ay Boğdan idâresinde bırakılmasından maksat, bu bölgedeki Lehliler'in

Türkiye'nin alelâde bir tâbii olan Boğdanlılar'ın emri altında kibirlerini kırmaktı.

Edirne'ye dönüldükten sonra, bahar gelince, 1675 mayısında Türkiye tarihinin en uzun, büyük ve muhteşem düğünlerinden biri yapıldı. Şehzâde Mustafa ile kardeşi 1,5 yaşındaki Şehzâde Ahmed sünnet edildikleri gibi, ablaları Hadice Sultan da 2. Vezir Musâhib Mustafa Paşa'ya verildi.

1675 sefer mevsiminde yeniden bir sefer-i hümâyûn olmadı. Lehistan cephesindeki savaşları Serdâr Vezir Şişman İbrahim Paşa idâre etti. Lehliler'den 48 kale alan Paşa, Galiçya'nın merkezi Lwow'u yeniden fethetmek için ağustosta bu mühim şehrin önlerine geldi. 24 ağustos 1675'te Lwow önlerinde geçen meydan muhârebesinde iki taraf da kesin bir netice alamadı. Ancak Kırım birliklerinin kaçması üzerine Serdâr, Lwow'u almaktan vazgeçip çekildi. Leh ordusuna bizzat Kral Sobiesky kumanda ediyordu. Bu sûretle Galiçya'nın Lehistan'da, Podolya'nın Türkiye'de kalması kesinleşmiş oldu.

Zorawno Muahedesi (27 Ekim 1676)

Türkiye-Lehistan savaşı, 27 ekim 1676 muâhedesine kadar 4 yıl, 4 ay, 23 gün sürdü. Fakat 1675 yazından sonra ciddî muhârebeler olmadı. Kuvvetler muvazene bulmuş, Ukrayna ve Podolya Türkiye'de, Galiçya ve Lublin Lehistan'da kalmıştı. Köprülü-zâde'nin ölümünden bir hafta önce imzalanan Türk-Leh muâhedesi, bu esasları tasdik ediyor, yalnız yürürlüğe girmiyen Bucaş muâhedesinin Türkiye'ye yıllık vergi veren ve Lehistan kralını padişahın tâbii hâline koyan maddelerini ibtâl ediyordu. Zorawno'da Kral Sobiesky ile bir müddet önce ölen Şişman İbrahim Paşa'nın yerine serdâr olan Vezir Şeytân İbrâhim Paşa arasında imzâlanan bu muâhede, 1683'e kadar ancak 7 yıl yürürlükte kalmıştır.

Almanya ile Münasebetler

Fâzıl Ahmed Paşa'nın Lehistan savaşının devam ettiği son yıllarında Almanya ile münâsebetler, yeniden hoş olmıyan bir duruma girdi. İmparatorluk hükûmetinin en büyük şikâyeti, Türk makamlarının, bilhassa Budin beylerbeyiliği makamında oturan paşanın âsîleri korumaları, Alman ordularının tâkıyb ettiği âsîlere yer göstermeleri ve bir müddet sonra mükemmel şekilde silâhlandırıp yeniden Alman ülkelerine sokmalarıydı. Fâzıl Ahmed Paşa, yeni bir Türk-Alman savaşı istemiyordu. Budin beylerbeyisi

Vezir Ali Paşa, başyâverini Viyana'ya gönderip müzâkerelerde bulundu. Fakat Uyvar Beylerbeyisi'nin imparatorun en büyük kumandanlarından birini ele geçirtip iyice döğdürdükten sonra bırakması münasebetleri tekrar gerginleştirdi.

Almanya ile sınır anlaşmazlıkları yalnız kuzeyde değil, kuzeybatıda Hırvatistan'da da mevcuttu. Bu ülke, Türkiye'nin Bosna beylerbeyiliği ile Almanya'nın Hırvatistan banlığı arasında paylaşılmıştı. Türkler zaman zaman Hırvatistan'ın, hattâ Slovenya, İstriya, Karintia'nın tamamını işgal etmişlerse de, devamlı şekilde Hırvatistan'ın ancak bir parçasını ellerinde tutabilmişlerdir. Bu bölgede Türkiye, yalnız Almanya ile değil, Venedik'le de sınırdaştı.

Akıncıların Silezya'da, hattâ daha ötedeki ülkelerde sık sık dolaşmaları, Alman Protestanları'nın Türkler'i en büyük koruyucu olarak görmeleri ve Türk makamlarınca desteklenmeleri Viyana'yı birinci derecede rahatsız eden hususlardı. Hırvatistan'ın bir kısmı ile Slovenya'nın irsî şekilde umumî valisi (ban) olan Prens Peter Zrinji, İmparator tarafından Viyana'dan fazla Istanbul'un emirlerini dinlemekle öteden beri itham olunuyordu. Nihâyet vatan ihâneti ithamiyle îdâm edildi. Bununla berâber Hırvatistan ve Slovenya'da Türk nüfûzu böylelikle de önlenemedi. Girit savaşından sonra her an Almanya üzerine dönmesi beklenen bir Türkiye'ye karşı Hırvat ve Sloven beyleri, Katolik Slavlar, çok yumuşak davranıyorlar, Viyana'ya uyup Türk dostluğunu bırakmak istemiyorlardı. Bunun Türk dostluğundan çok Almanlar'a karşı duyulan nefretten ve akıncıların verdiği korkudan ileri geldiği söylenebilir. Fakat aslında bir Hırvat veya Sloven, hayat tarzı bakımından bir Alman'dan çok Rumelili bir Türk'e benziyordu. Viyana'da, Türk taraftarı Hırvat ve Sloven asillerin dosyaları tutuluyordu. 1669'da Hırvat beyleri iç işlerine karışılmamak ve yılda yalnız 12.000 altın vergi ödemek sûretiyle Türkiye'ye tâbî olacaklarını Istanbul'a bildirmişlerdi. Bu müracaat, Dîvân-ı Hümâyûn baştercümanı Panayoti'nin kardeşi Yani tarafından Istanbul'daki Alman büyükelçisine bildirildi. Bunun üzerine İmparator, bu ülkede yeniden kanlı tedhiş hareketlerine girişti. Hırvatistan ve Slovenya'da halk olsun, asiller olsun, büyük ekseriyetle Türk tarafdarı idiler. Almanlar'ı tutan küçük bir azınlık vardı. Alman idâresinin keşmekeşi, Türk idaresinde mal ve can emniyetinin tamamen teminat altında olması yüzünden Almanlar devamlı şekilde tarafdar kaybediyorlardı. Hırvat-Slovenler, hey'et üstüne hey'et yollıyarak Istanbul'dan yardım istiyorlar, Türk ordusu gönderilerek ülkelerinin Alman zulmünden kurtarılmasını taleb

ediyorlardı. Yalnız Zagreb'de değil, Adriyatik kıyılarındaki Slavlar arasında da Türk idaresine hasret fazlaydı. Türk idâresi, tam bir mezhep hürriyeti sağlıyor, icabında bu hürriyeti mütaarrız tarafa karşı silâhla savunuyor, halkın hiçbir ibâdetine ve âdetine karışmıyor, köylüyü ve ziraati himâye edip, ağır toprak vergileri almıyor, eşkıyâlığın türemesine meydan vermiyor, ticâret yollarını emin ve işlek bir halde tutuyor ve her zaman onarıyor, yollar gibi kervansaraylar ve köprüler de halkın, yolcuların ve tâcirlerin hizmetinde bulunuyordu. Alman idâresinde, bu nimetlerin hiçbiri bahis konusu değildi. Almanlar, bu Slav memleketlerine sömürge muâmelesi yapıyorlar, ezdikçe eziyorlardı. Hırvatistan'ın Alman kısmı ile Slovenya'nın; Eflâk, Boğdan, Erdel ve Dubrovnik gibi Türkiye'ye tâbî bir hâle geleceğini ve Türkler'in Avusturya'ya doğudan sınırdaş olmaları yetmiyormuş gibi Habsburglar'ın bu en değerli ülkesini güneyden de çevireceklerini anlayan İmparator, 7.000 kişilik bir ordu göndererek Hırvatistan ve Slovenya'daki âsîleri ezdi. Türkler'i çağıran Frankopan ve Bukovacki gibi âsîler tevkif olundu. En asil ve eski Hırvat aileleri, Zrinjski'ler ve Frankopan'lar imha olundu. Halbuki Hırvat-Slovenler, Türkiye'ye katılmak fırsatını bulabilselerdi, Romenler ve Macarlar gibi siyâsî-millî mevcudiyetlerini muhâfaza edip XIX. asrın ikinci yarısına doğru gürbüz bir devlet olarak ortaya çıkabileceklerdi. Ancak Viyana bozgunundan sonra Türkler'in bu ülkeleri kesin şekilde almaları büsbütün imkânsız bir hâle geldi. Karanlık «Alman devresi» başladı (bu paragraf aynen A. Dabinovitch'ten hulâsa edilmiştir: *Gouverneurs Ottomans et les Grand Seigneurs de Bosnie et de Croatie,* 646, 647, 650-1, 653, 654, 655, 657-8, 673).

Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Ölümü (2/3 Kasım 1676 Gecesi) ve Şahsiyeti

Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, 1676 ekiminde padişahla berâber Istanbul'dan Edirne'ye giderken yolda hastalandı veya hastalığı ağırlaştı. Yola devam edemedi. Kemerburgaz'daki Karabiber çiftliğinde kaldı. 18 günlük bir hastalıktan sonra Karabiber çiftliğinde 2 kasımı 3 kasıma bağlıyan gece öldü. Henüz 41 yaşındaydı. Pek vakitsiz ölümü, gerçekten büyük bir kayıptır. Fâzıl Ahmed Paşa, yalnız Türkiye tarihinin en genç başbakanı (26 yaşında bu makama yükselmiştir) değil, aynı zamanda Çandarlı-zâde Halil Hayreddin Paşa ile oğlu Çandarlı-zâde Ali Paşa'dan sonra Osmanlı tarihinin en çok iktidarda kalan sadrâzamıdır. Sadâreti, kesiksiz olarak 15 yıl, 4 aydır. Bu müdde-

tin mühim bir kısmını Alman, Girit ve Leh cephelerinde geçirdiği için, iç idâre bu yıllar zarfında eniştesi ve halefi olan 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın elinde kalmıştır (her ikisi de aynı yılda doğmuşlardır). Esâsen Fâzıl Ahmed Paşa, büyük bir kumandan ve daha büyük çapta bir siyâset adamıdır. İç idâre sahasında tecrübesizdi ve bu sahayı tamamen çocukluk arkadaşı ve mânevî kardeşi olan Kara Mustafa Paşa'ya bırakmıştı. Fâzıl Ahmed Paşa, bütün Türkiye tarihinin en büyük birkaç sadrâzamından biridir.

Yetişme tarzı ve ailesinden evvelce bahsedilen Fâzıl Ahmed Paşa'nın cenâzesi Istanbul'a getirilerek Divanyolu'ndan babasının yanına gömüldü. Burada şahsiyeti üzerinde bir kaç söz söylenecektir.

Uzun boylu, iri ve açık renk gözlü, beyaz tenliydi. Hal ve tavrı mütevazı idi ve ilk görüşte saygı uyandıran bir tipi vardı. Hareketleri câzip ve sevimliydi. Çok düzgün ve tesirli konuşurdu. Babasının zulmünü ve istibdadını değil, azmini ve dehâsını tevârüs etmişti. Haksızlığın büyük düşmanıydı. Cömertti. Rüşvetten o derece tiksinirdi ki, kendisine alelâde bir hediye vermek işini gördürememekle neticelenirdi. IV. Mehmed nâmına cihânın en büyük parçasını tam bir salâhiyetle 15 yıl idâre eden bu büyük adam, konuşurken müstehzi idi. Hâfızası çok kuvvetli, zekâsı ve muhakemesi çok açıktı. İhtiyatlı konuşur ve gevezelikten hoşlanmazdı. Yapamıyacağı şeyleri ima yoluyla da olsa vâdetmezdi. Bilmediği mevzularda bir tek kelime söylemezdi. Bilgindi ve Istanbul'un en yüksek medresesinde müderrisken siyâsî hayata atılmıştı. Bilginleri ve şâirleri korurdu. Mühürdârı olan Hasan Çelebî, *Cevâhirü't-Tevârîh* adlı eserinde Köprülüler'in tarihini yazmıştır. Kamaniçe fethinin tarihini yazan büyük şâir Nâbî de kâtibiydi. Bir diğer kâtibi olan Hâilî, Uyvar'ın fethine tarih düşürmüştür. Diğer bir kâtibi tanınmış şâir Mezâkî de Kandiye fethine tarih söylemiştir. Fennî, Tâlibî başta olmak üzere devrinin bütün şairlerini, bu arada asrın en büyük şâirleri olan Nâilî ile Edirne Mevlevî-hânesi şeyhi Neşâtî'yi himâye etmiştir. Bu şairler o kadar refah içinde yaşıyorlardı ki, Fennî, Boğaziçi'nin Rumeli sâhilinde muhteşem bir köşk inşâ ettirmiş, salonlarının duvarlarını resimlerle süslemiş, haremi için birçok câriye satın almıştı. Büyük tarihçi ve mütefekkir Hezârfen Hüseyin Efendi de, diğer ilim adamları gibi Köprülü-zâde'nin himâyesinde yetişmiş ve eserlerini onun adına yazmıştır (Naîmâ da büyük eserini Fâzıl Ahmed Paşa'nın amcası oğlu Sadrâzam Hüseyin Paşa adına yazmıştır).

Köprülü-zâde, imparatorluğun her tarafında hayır eserleri yaptırmıştır. Başlıcaları şunlardır : Istanbul'da babasının yaptırdığı Divanyolu'nda Köprülü Camii yanında umumî kütüphâne, dârulhadîs v.s., İzmir'de büyük bir ticâret hanı, Kandiye'de, Uyvar'da, Kamaniçe'de camiler. Köprülü-zâde, Vezirköprü kasabasından Istanbul'a 7 yaşında, 1642'de gelmişti. Köprülü-zâdeler'in yalnız Edirne'de iki sarayları vardı.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın nesri çok kuvvetliydi. Elinden çıkan siyâsî yazılar, devrinin en güzel örnekleri arasındadır Fıkıh (İslâm hukuku) ve kelâm (İslâm felsefesi)'da bilgindi. İyi bir hattattı. Derviş Ali'den meşk etmişti. Sadrâzam olduğu zaman hocasının elini öpmekte devam etmiştir. Büyük kusuru içkiye düşkünlüğüydü ki, ölüm sebeplerinden biridir. Kandiye'de yeraltı sığınaklarında iki kış geçirmesi, ilmiye'den yetişmiş, sonradan aynı kudretle kılıç kuşanmış olan bu muzaffer başkumandanın nâzik bünyesini kemirmişti. Uyvar, Kandiye ve Kamaniçe fetihleriyle, Almanya, Girit ve Lehistan savaşlarıyla bütün dünyada büyük şöhret yapmıştı. Yabancı hükümdarlar nezdindeki itibarı, padişahın itibarından az değildi. Lehistan'ı ezmek sûretiyle Türkiye'nin en tabiî müttefikı olması lâzım gelen bu devlette Türkler'e karşı kin uyandırmış ve Rusya karşısında zayıf bırakmışsa da, bu mes'elede Lehistan da istikbali görememekle suçludur. Esâsen Rusya'nın müstakbel inkişafını kimse tahmin edemiyordu. Büyük Petro henüz tarih sahnesine çıkmamıştı (Köprülü-zâde'nin ölümünde 4 yaşında bir çocuktu).

Köprülü-zâde, bilhassa Türkiye'ye 15 yıl Kaanûnî zamanındaki gibi çok huzurlu bir devre yaşatmakla büyüklüğünü göstermiştir. Onun devrinde ne Köprülü'den önceki anarşi, ne de Köprülü zamanındaki istibdat yoktu.

Köprülü-zâde'nin çağdaşı Chevalier d'Arvieux, onu şöyle tavsif ediyor : «Il parloit peu et d'un ton assez bas. Il étoit sérieux comme il convient à un grand vizir, mais d'une manière assûrée, quoique doulce». Hammer de XI. cildinde (296-7, 301) Fâzıl Ahmed Paşa'yı çok iyi tasvir etmektedir ki, yukarıdaki paragraflarda geçen bâzı ifadeler bu tarihçiye aittir.

X

MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA'NIN SADÂRETİ — I. ve II. RUSYA SEFER-İ HÜMÂYÛNLARI (1676 - 1682)

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Sadâreti (3 Kasım 1676)

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Fâzıl Ahmed Paşa'nın Vezirköprü'de doğduğu aynı yıl, Merzifon'un Marınca köyünde dünyaya geldi. Annesi Âbide Hâtun'dur. Babası sipahi subaylarından Oruç Bey, 1639'da IV. Murad'ın Bağdad seferinde Bağdad sûrları önünde şehîd olduğu zaman 4 yaşındaydı. O sırada sancak beyi pâyesinde olan Köprülü Mehmed Bey, Oruç Bey'in yakın arkadaşıydı. 4 yaşındaki Mustafa'yı yanına Vezirköprü'ye alarak, kendi 3 oğluyla berâber, öz çocuklarından ayırmaksızın büyüttü. 1642'de 7 yaşındayken, Köprülü ailesiyle berâber ilk defa Istanbul'a geldi. Köprülü sadârete yükseldiği zaman Fâzıl Ahmed'le en sevgili arkadaşı olan Kara Mustafa, 22 yaşlarındaydılar ve medrese tahsilinin en yüksek kademesini bir yıl önce tamamlamışlardı. Köprülü Mehmed Paşa, sadârete yükselmeden 2 yıl önce, Kara Mustafa'ya 4 kızının muhtemelen en büyüğü olan Sâliha Hatun'u vermişti. Bu sırada Kara Mustafa 20, Sâliha Hâtun takriben 16 yaşlarındaydı. Köprülü, dâmâdına henüz 24 yaşındayken 1658 eylûlünde sancak beyi (tümgeneral), 20 şubat 1660'da da 25 yaşında beylerbeyi (orgeneral) pâyesini verdi. 1661 nisanında, Fâzıl Ahmed Paşa'dan 2 yıl sonra 26 yaşında vezir (mareşal) oldu. Bu en yüksek pâyeye eriştikten 6-7 ay sonra kayınpederi öldü ve kayınbirâderi Fâzıl Ahmed Paşa iktidar makamına yükseldi. Merzifonlu, ekseri cephede ve Edirne'de olan kayınbirâderinin yerine uzun yıllar kaymakamlık (başbakan vekilliği) yaptı. Bu arada 27 aralık 1661'den başlıyarak 4 yıl, 1 ay, 14 gün kapdân-ı deryâlıkta bulundu. Sonra bu makamı bacanağı Kaplan Mustafa Paşa'ya bıraktı. Fâzıl Ahmed Paşa öldüğü zaman 42 yaşında olan Kara Mustafa Paşa, 3. vezirdi. Ancak 2. Vezir Dâmâd Musâhib Mustafa

Paşa'nın hiçbir nüfuzu yoktu; bir saray adamıydı. Onun için IV. Mehmed, kayınpederinin ve kayınbirâderinin 20 yıl süren sadâretleri devrinde çok rahat ettiğini, kendisinin de aynı yoldan gideceğine emin bulunduğunu söyliyerek Kara Mustafa Paşa'yı sadrâzam yaptı. Fâzıl Ahmed Paşa'nın ölümünde, 3 yaş küçük kardeşi Fâzıl Mustafa Bey, müstakbel sadrâzam, mühr-i hümâyûnu alarak henüz Edirne'ye varmamış olan IV. Mehmed'e Hasköy konağında teslîm etmiş, o da Merzifonlu'ya vermişti. Fâzıl Ahmed Paşa'nın, Osmanlı tarihinin en büyük devlet adamlarından biri olan kardeşi Fâzıl Mustafa'ya sancak beyliğinden yüksek bir pâye vermemesi ilgi çekicidir. 5 kasım 1676 sabahı IV. Mehmed, yanında yeni sadrâzamı olduğu hâlde Edirne'ye girmiş ve 15 yıllık sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa'nın öldüğü resmen ilân edilmiştir.

Müneccimbaşı Ahmed Dede-Efendi, muazzam umûmî târîhini Kara Mustafa Paşa'nın adına yazmakla berâber, bu eser 1083 (1672) yılında kalır; yâni Merzifonlu'nun sadâret yıllarını içine almaz. Bu yıllar için klâsik kaynaklarımız, Silâhdâr'ın I. ve II. ciltleriyle Râşid'in I. cildidir. Ancak Kara Mustafa Paşa tarafından tutulmıyan, fakat sonradan silâhdârlık gibi vezirlikle eşit bir pâyeye yükselen Fındıklılı Mehmed Ağa'nın Merzifonlu hakkındaki mütalâa ve iddialarını çok ihtiyatlı olarak incelemek icâb etmektedir. Çünki eserinin her satırında Merzifonlu'ya karşı açık veya kapalı bir düşmanlık havası mevcuttur.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın çocuğu olmamasına rağmen, Fâzıl Mustafa Paşa'nın 3 oğlu, Kara Mustafa Paşa'nın da bir oğlu ile 2 kızı olmuştur ve bunların torunları hâlâ yaşamaktadır.

İlk Büyük Osmanlı-Rus Savaşı'nın Başlaması (1677)

1677 yılına kadar Rusya, Osmanlı devleti için ikinci derecede bir devletti; pek medenî ülkeler arasında bile sayılmıyordu. Avrupa'da da Rusya'ya karşı telâkki aynıydı. Gerçi XV., XVI. ve XVII. asırlarda Rusya ile birçok savaşlar yapıldı. Fakat hiçbir zaman Dîvân resmen Rusya'ya harb ilân etmedi. Bu savaşlar, Kırım Hanı tarafından yürütüldü ve daima zaferle, Rusya'nın ezilmesiyle bitti. Tabiî Kırım ordusu az veya çok Osmanlı birlikleriyle destekleniyor, hele muhakkak topçu birlikleri veriliyordu. 1677 savaşının durumu, geçen 2 asırda yapılan Türk-Rus savaşlarından, askerî olmasa bile, siyâsî bakımdan başka bir mâhiyet arzeder. Bu defa Dîvân, Rusya'ya harb açmış, gönderdiği serdârın istenen neticeyi elde edememesi üzerine, bir sefer-i hümâyûn yapılmıştır. Bu tarihe kadar Ruslar'a karşı hiçbir savaş padişah veya sadrâ-

zam derecesinde bir Osmanlı başkumandanı tarafından yönetilmemişti.

Bu yıllarda Rusya, 120 yıldan beri büyük devletler arasında olmakla berâber, büyük devletlerin en geri, barbar ve fakir olanıydı. XVII. asır sonlarına kadar Rusya'da ne altın, ne gümüş para basılmamış, Osmanlı ve Avrupa altın ve gümüşü tedavül etmiştir (A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* 222). Ancak, çoktan beri bütün Ruslar'ı tek devlet altında, Moskova'da oturan ve kendine çar, yâni imparator diyen, fakat bu unvanı Rusya dışında bir tek devlet tarafından bile kabûl edilmiyen bir hükümdârın idâresinde toplıyan bu Ortodoks Slav devleti, artık diğer kavimlerle meskûn ülkelere göz dikmişti. Bâzı Fin ve Türk kavimlerini, Volga - Ural bölgelerinde yaşıyan Tatar ve Başkurd Türkleri'ni, Fin kavimciklerini çoktan idâresi altına almış, Batı Sibirya'yı işgal etmiş, Hazar Denizi'nin Volga deltasını teşkil eden kıyılarını ele geçirmişti. Kuzey Buz Denizi'ne ve Beyaz Deniz'e de çıkmıştı. Fakat bu deniz de Hazar gibi açık deniz sayılmıyordu; çünki yılın en büyük kısmında buzlarla örtülüydü. Sibirya'da gittikçe ilerliyen Ruslar, Türk, Moğol ve Fin kavimleri tarafından çok seyrek bir yoğunlukla iskân edilen bu ülkenin tamamını ele geçirmeye, Büyük Okyanus'a erişmeye hazırlanıyorlardı. Ancak Pasifik kıyıları da Rusya'nın istikbali için bir mânâ ifâde etmiyordu. Gerçek açık denizler, Baltık ile Karadeniz'di. Rusya, bu iki denize erişmek şöyle dursun, henüz çok uzaktı. Türkiye, Karadeniz'i, İsveç ise Baltık'ı Rus emellerine kapatıyordu. Lehistan (Polonya) ise, Rusya'ya Avrupa kapılarını, âdetâ Avrupa medeniyetini kapıyordu. Onun için Rusya'nın gerçek büyüklüğe erişebilmesi, bu Katolik Slav devletini yıkmak, hiç olmazsa zayıflatmakla mümkindi. Bu da Almanya, İsveç ve Türkiye'den arka arkaya darbeler yemek bedbahtlığına uğrıyan ve Almanya ile İsveç lehine Baltık'taki kıyılarını kaybeden Lehistan için hiç de imkânsız olmıyan bir istikbaldi. Rusya gibi tamâmen bir kara devleti olan ve bütün hayatiyeti dumura uğrıyan Lehistan, Moskova'nın iştahını gittikçe daha fazla tahrik ediyordu. Asrın başlarında Lehistan'ın Moskova'yı ve Rusya'yı birkaç yıl işgal etmesi, bu ülkede Lehliler'e karşı büyük bir kin uyandırmıştı. Ancak gene de Lehistan, Rusya'dan kuvvetliydi ve bu devlete açıkça cephe almak için Moskova, çok dikkatli hareket etmiye mecburdu.

Ruslar, önce kendileri gibi Ortodoks mezhebinden Slav olan ve Rusça ile akraba diller konuşan Beyaz Ruslar ve Ukranlar'ı yutmak istiyorlardı. Ancak Beyaz Rusya, tamâmen Lehistan-Litvanya devletinin elindeydi. Büyük Ukrayna ise, Türkiye'ye aitti.

Moskova, Ukrayna'nın önce doğrudan doğruya Türkiye ve Kırım'ın idâresinde olmıyan, sancak beyi pâyesi taşıyan Türkiye'ye tâbî Kazak hetmanı Doroşenko'nun idâresinde bulunan kısmına göz dikmişti. Ukrayna'nın bu parçası. üzerinde Lehistan'ın da iddiası vardı. Esâsen Ukraynalılar, zaman zaman Türk, Leh ve son zamanlarda Rus siyâseti tâkıyb ediyorlardı. Fâzıl Ahmed Paşa'nın son yıllarında Rusya, Lehistan'la bir muâhede akdetti. Sadâret kaymakamı olan Kara Mustafa Paşa, Lehistan kralı Sobiesky'ye bir mektup yazarak, bu muâhedenin Lehistan'ın yüksek menfaatlerine uygun olmadığı hakkında hükümdarın dikkatini çekti. Çok dikkate değer cümleler taşıyan bu mektupta Merzifonlu, şöyle diyordu : «Sizinle Rusya arasında akdolunan musâlahanın bizi asla tehdid etmediğini biliyorsunuz. Mâlûmunuz olsun ki, lehü'l-hamd İslâm'ın kuvveti ve kudreti o derecededir ki, Rus ve Lehistan ittifakının hiç bir ehemmiyeti yoktur. Devlet-i Osmâniye üzerine yürüyen yedi ve dokuz kral, Allah'a ve Resûllullah'a şükürler olsun, sakalımızdan bir kıl koparamamışlardır. Onların tâc-u tahtları şimdi kimlerin elinde bulunduğunu tarih, size söyler. Bizim devletimiz, tesisinden beri, sûret-i vâhidede bulunmuştur; şimdiye kadar kuvvet ve kudret mütemâdiyen terakki etmiştir; inşâallah, dâima böyle olacak ve devletimiz, dünya durdukça duracaktır».

Ancak Avrupa'nın «yedi ve dokuz kralı», gerçekten önümüzdeki yıllarda «Devlet-i Osmâniye'nin sakalından kıl koparmaya» başlıyacaklardı. Tabîî bu yıllarda böyle birşeyi Avrupa'da daha hiçbir devlet ümîd etmiyordu.

1677 başında Türkiye ile Rusya arasında ilk ciddî savaşı patlatan, Rus tazyiklerine ve entrikalarına dayanamıyarak Türkiye'ye ihânet eden ve Çar'la işbirliği yapan Hetman Doroşenko idi. Doroşenko'nun Çar'la münasebet kurduğunu öğrenen Kara Mustafa Paşa, Hetman'ı derhâl azletti. Eski hetmanlardan Bogdan'ın oğlu Yuri Chmielnicki (Chmelnitsky), hapsedildiği Yedikule'den çıkarıldı. Sancak beyliği pâyesiyle hetmanlık verilip Ukrayna'ya gönderildi. Vezir Şeytan İbrahim Paşa, yeni hetmanı makamına oturtmakla görevlendirildi ve harb ilân edilen Rusya'ya karşı serdâr oldu. Kırım hânı Selim Giray'a, serdârın emrine girmesi tebliğ edildi. Serdâr, 40.000 Osmanlı - Kırım askeriyle Doroşenko'nun sığındığı Çehrin (Czehryn) kalesi üzerine yürüdü. Kalede 60.000 Rus ve Ukraynalı asker olmasına rağmen, bunlar askerlikten o derecede habersiz bir topluluktu ki, çıkıp Türk ordusunu karşılıyamadılar. Ancak Türkler de kaleyi düşüremediler. Üstelik Moskova'dan bir ordunun yaklaşması üzerine Serdâr, muhâsarayı 14 ağustos 1677'de kaldırdı. Toplarını düşmana bırakarak Bender'e

gelen Serdâr da, Selim Giray da azledildi. Murad Giray, Kırım hânı oldu. Kara Mustafa Paşa, tarihin en değerli Kırım hanlarından biri olan Selim Giray'ı azletmiş, birkaç yıl sonra Viyana bozgununun birinci sebebi olacak olan vatan hâini Murad Giray'ı Bağçesarayı tahtına oturtmuştu. Tarih, böyle garabetlerle doludur. Ertesi yıl (1678), Çehrin üzerine bizzat padişahın başında bulunduğu bir ordunun sevk edilmesi kararlaştırıldı.

Rusya'nın elçileri, öteden beri Istanbul'da en az îtibar gören diplomatlardı. Daha barbar kıyafetleri, yerlere kadar uzanan kürkleri, göbeklerini bulan sakalları, pislikleri, daimî denecek şekilde sarhoşluklarıyla, konuşmasını bilmemeleriyle kötü te'sîr uyandırıyorlardı. Hattâ Sultan İbrahim, Kırım Hanı'nın akınlarından şikâyet etmek üzere gelen Rus elçisine kızmış, Yedikule'ye attırmıştı. Elçi, 3 yıl orada kaldıktan sonra IV. Mehmed'in tahta geçmesi üzerine serbest bırakıldı. 1590'da Istanbul'daki Ortodoks Cihan Patriki'nin müsaadesi ve III. Murad'ın rızasıyla Moskova metropolitinin derecesi patrikliğe çıkarılmış, Istanbul, Kudüs, İskenderiye ve Antakya patriklerinden sonra beşinci bir Ortodoks patrikliği ihdâs edilmiştir. Istanbul'daki Rum patrikleri kendi eserleri olan bu patrikliği himâye ediyorlardı. Hattâ Köprülü Mehmed Paşa, Çar'la mektuplaşan bir patriki îdâm ettirmişti. Daha 1589'da Istanbul Patriği, hükûmetin müsaadesiyle Moskova'ya gidip buradaki yeni patriği takdis etmişti.

IV. Mehmed devrinde de Rus elçileri Istanbul'da kötü muamele gördüler. Hattâ Köprülü-zâde'nin zamanında huzûr-ı hümâyûn'a çıkarılan bir Rus elçisi, padişahın karşısında eğilmekle iktifa edip yer öpmediği için çavuşlar tarafından ensesi tutulup alnı yere değdirilmişti. IV. Mehmed, elçinin yer öpmemesine olduğu kadar, çavuşların Rus diplomatını dışarı çıktığı zaman değil de huzûrunda cezalandırmalarına sinirlenmiş, âdeti olmadığı hâlde hiddete kapılıp elçiyi kovmuştu. Buna kızan sadâret kaymakamı Kara Mustafa Paşa da huzûrdan çıkarılan elçiyi tokatlamış ve derhâl Istanbul'dan çıkarılması için emir vermişti. İşte yeni iktidâra gelen Kara Mustafa Paşa'nın nezdinde Rusya'nın itibârı bu derecedeydi.

Nüfusu o zamanlar pek kıt olan, fakat münbit toprakları bulunan Ukrayna'nın kuzey ve batı kesimlerine göz dikmiş olan Rusya'ya karşı, Türkiye'ye ait bulunan bu toprakları savunmak îcâb ettiğinde Dîvân-ı Hümâyûn, birleşmişti (Kurat, 236). Kırım Hanı'na da hazırlıklı bulunması için emir gönderildi. Birinci Rusya sefer-i hümâyûnunu anlatmadan önce, son yıllarda Kırım tahtında olan değişiklikler üzerinde birkaç söz söylenecektir.

1605 doğumlu olan 25. Kırım hanı III. İslâm Giray, 1654 haziranına kadar 10 yıl tahtta kaldı. Yerine kardeşi IV. Mehmed Giray, ikinci defa han oldu. 1666'ya kadar 12 yıl saltanat sürdü; iki saltanatının toplamı 19 yıldır. Bunların ikisi de I. Selâmet Giray Han'ın (1608-1610) oğludur. IV. Mehmed Giray'ın yerine Dîvân-ı Hümâyûn'un Bağçesarayı tahtına oturttuğu Âdil Giray Han'sa, bestekârlığıyla tanınmış olan ve nûreddinlik (2. velîahdlik) etmiş bulunan Çoban Devlet Giray'ın küçük oğlu ve I. Fetih Giray Han'ın torunudur. Âdil Giray, 1671'e kadar 5 yıl hanlık yaptı. Bu tarihte, I. Bahâdır Giray'ın, yâni IV. Mehmed Giray'la III. İslâm Giray'ın kardeşlerinin tek oğlu olan I. Hacı Gazi Selim Giray, han oldu. 1634'te doğan Selim Giray, 37 yaşındaydı. Şâir, mûsikîşinas, ilim ve san'at koruyucusu, devlet adamı, bilhassa asker olarak, Kırım tarihinin en büyük birkaç hükümdârı arasındadır. 4 defada 23 yıl hanlık yapmıştır. İlk hanlığı, şubat 1678'de Kara Mustafa Paşa tarafından azli üzerine 7 yıl sürdü. Yerine getirilen Murad Giray Han, I. Selâmet Giray Han'ın oğullarından Mübârek Giray'ın tek oğludur. Murad Giray'ın amcalarından Nûreddin Safâ Giray'ın büyük oğlu şâir Toktamış Giray kalgay, kardeşi Safâ Giray (müstakbel han) da nûreddin oldu.

Birinci Rusya Sefer-i Hümâyûnu'nun Başlaması (30 Nisan 1678)

IV. Sultan Mehmed, daha 19 şubat 1678'de Dâvudpaşa'daki ordugâha geçmişti. 30 nisanda, Orduy-ı Hümâyûn'un başında Istanbul'dan hareket etti. Istanbul'da tarihçi ve şâir 3. vezir Abdi Paşa kaymakam olarak bırakıldı. Gerçekte orduyu Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa idâre ediyordu. 3 hafta içinde, 21 mayısta Dobruca'da Hacıoğlupazarı'na varıldı. 26 mayısta Merzifonlu'ya serdâr-ı ekremlik verildi. IV. Mehmed, seferin sonuna kadar Silistre'de Orduy-ı Hümâyûn'u bekliyecek, avlanmakla vakit geçirecekti. 30 mayısta Ordu, 9 günlük bir istirahatten sonra, bu defa Merzifonlu'nun kumandanlığında Hacıoğlupazarı'ndan hareket etti. İsakça'da Tuna nehri geçildi ve Dobruca'dan Moldavya'ya girildi. Hacıoğlupazarı'ndan Çehrin (Czehryn) kalesine 1 ay, 20 günde gelindi. Bunun için Tuna'dan sonra Dniestr (Türkçe : Turla) ve Bug (Türkçe : Aksu) nehirleri de geçildi. Çehrin, Dniepr nehrinin güney kıyısı yakınlarında, Tiasmin (Türkçe : Tasma) çayı üzerindedir. Kremençug şehrinin 40 km. kadar güneybatısında, Kiev'in 230 km. güneydoğu ve Harkov'un 270 km. güneybatısındadır. Burası Ukrayna Kazakları hetmanlarının, Doroşenko'nun merkeziydi ve hetmanın muvafakatiyle Rus ordusu tarafın-

dan işgal edilmişti. Kale, bataklıklar ve yalçın kayalarla çevriliydi. Büyük bir ordu tarafından muhâsarası çok zordu. Prens Romodanowsky'nin kumandasındaki 200.000 kişilik bir Rus ordusu da, bataklıklara sığınmış, istihkâmlar kazarak mevzi almıştı. Kırım hanı Murad Giray, kendi ordusuyla bu büyük sürüyü tutmaya muvaffak olmuş, Osmanlı ordusu, kalenin muhâsarasına devam etmiştir.

Çehrin'in Fethi (21 Ağustos 1678)

Kale, 1 ay, 2 gün kendini savundu. 21 ağustos 1678 günü sabaha karşı fethedildi. Kaleyi savunan 20.000 Rus ve Ukraynalı tamâmen öldü ve Tiasmin suyu cesetlerle doldu. Türkler, suyun üzerindeki üç köprüyü de attıkları için, Murad Giray'ın karşısındaki Rus ordusu yardım gönderememişti. Cuma namazını Hâce-i Sultânî Vânî Efendi kıldırdı. Çehrin kalesini yerle bir ettiren Kara Mustafa Paşa, büyük Rus ordusuna taarruza geçti. 9 gün süren muhârebelerden sonra Ruslar, ağır zâyiat verdikleri halde sığındıkları istihkâm ve bataklıklardan çıkmadılar. Bu vuruşmalarda Türkler'den 2 beylerbeyi ve bir sancak beyi şehîd oldu; Merzifonlu'nun bacanağı olan Kaplan Paşa ile Emîr Paşa yaralandı. Serdâr-ı Ekrem, 30 ağustosta avdet emrini verdi.

Çehrin-Edirne yolu 2 ay, 20 günde alındı. 20 kasım 1678'de Kara Mustafa Paşa, Edirne'ye geldi ve IV. Mehmed tarafından karşılandı. Padişah daha önce 11 eylûlde Silistre'den ayrılmış ve ayın 24. günü Edirne'ye gelmişti. Bu sûretle «Moskov Kâfiri Üzerine Sefer-i Hümâyûn»ların ilki, Ordu'nun Istanbul'dan ayrılmasından Edirne'ye dönmesine kadar 6 ay, 20 gün sürmüş oldu. Ancak Rusya ile savaş bitmemişti. Hattâ kış içindeki hareketleri idâre etmek üzere Haleb Beylerbeyisi Kara Mehmed Paşa'ya vezâret pâyesiyle serdârlık verilmiş ve mühim bir kuvvetle kışı Dobruca'da Babadağı'nda geçirmekle görevlendirilmişti.

1679 yılında mühim bir askerî hareket olmadı. Türkler'in «Özü» dedikleri Dniepr üzerinde iki ve Bug (Türkçe : Aksu) üzerinde bir kale yapıldı ve büyük garnizonlarla takviye edildi. İnşââta Serdâr Vezir Kara Mehmed Paşa nezâret etti. Malzeme, Donanmay-ı Hümâyûn ile Istanbul'dan geldi.

IV. Sultan Mehmed Han'ın 2. Rusya Sefer-i Hümâyûnu'na Çıkması (29 Ekim 1680)

29 ekim 1680'de IV. Mehmed, Istanbul'dan 2. Rusya sefer-i hümâyûnu için ayrıldı. Kış Edirne'de geçirilecek ve 1681 baharın-

da sefere çıkılacaktı. Ancak IV. Mehmed, Istanbul-Edirne yolu üzerinde uzunca av partileri yaptı ve hareketinden ancak 2 ay, 12 gün sonra 10 ocak 1681'de Edirne'ye geldi. Kara Mustafa Paşa ise, 2 kasımda Orduy-ı Hümâyûn'un başında Istanbul'dan ayrılmış, 16 gün sonra 18 kasımda Edirne'ye gelmişti. Fakat daha bahar gelmeden, 11 şubatta Rusya ile sulh yapıldı; böylece 2. Rusya sefer-i hümâyûnu gerçekleşemedi veya yarıda kaldı.

Türkiye ile Rusya Arasında Edirne Muahedesi (11 Şubat 1681)

2. Rusya sefer-i hümâyûnunun gerçekleşmemesi ve bir müddetten beri sulh istekleri reddedilen Rusya ile anlaşma yoluna gidilmesi, Kara Mustafa Paşa'nın dış siyâsetiyle ilgilidir. Mustafa Paşa'nın dış siyâseti, devlete Kaanûnî çağındaki azametini vermek istemesi şeklinde formüllendirilebilir. Bunun için de Rusya gibi ikinci derecede bir devletle uzun boylu uğraşmak lüzumsuzdu. Zâten Rusya üzerine, coğrafya durumu bakımından klâsik bir sefer yapılamazdı. Akın şeklindeki seferleri ise Kırımlılar başarıyla devam ettiriyorlardı. Almanya ile karşı karşıya kalabilmek için, Rusya seferinden vazgeçmek îcâb ediyordu.

Dîvân, Rusya ile sulh görüşmelerine girişmeye tenezzül etmedi. O tarihe kadar Istanbul'a gelen bütün Rus elçileri, Kırım Hanı'ndan izin aldıktan sonra «Pâytaht-ı Cihân»a ayak basarlardı. Kırım'a yıllık haraç veren Rusya, hanlığın bir çeşit tâbii gibiydi veya Kırım, kendini bu sıfatla empoze ediyordu. Onun için Osmanlı - Rus münâsebetlerine Kırım aracı olur, bazan Osmanlı devleti nâmına tek başına müzakereleri yürütürdü. Sadrâzam, Rus elçilerini kabûl ettiği zaman elçiyi oturtmazdı. Bu defa da son aylarını yaşamakta olan Çar Feodor'un, Büyük Petro'nun ağabeyinin gönderdiği murahhaslar, Kırım başkentinde, Bağçesarayı'nda kabûl edildi. Murad Giray Han, 8 ocak 1681'de murahhaslarla sulh muâhedesinin esaslarını kararlaştırdı ve Kara Mustafa Paşa'nın tasdikına sundu. Murahhaslarla Kırım arasındaki müzâkereler, 1679'dan beri 2 yıla yakın sürmüştü. 11 şubat 1681'de Dîvân-ı Hümâyûn, sulh şartlarını kabûl etti ve Osmanlı devletinin Kırım'ın aracılığı olmadan Rusya'ya bahşettiği ilk anlaşma olan Edirne Muâhedesi imzalandı. 29 nisanda padişah, muâhedeyi tasdik edip Çar'a yolladı. Muâhede, 12 maddeden ibâret olup, 3 ocak 1681 gününden itibâren 1701'e kadar yürürlükte kalacak ve bu tarihte istenirse yenilenecekti (Madde 1). Ukrayna, Türkiye ile Rusya arasında paylaşılıyor, Dniepr'in Kremençug'dan sonraki kuzey kıyıları Rusya'da, güney kıyılarsa Türkiye'de, fakat batı kıyısında bu-

lunan kutsal Ortodoks şehri Kiev, Rusya'da kalıyordu. Bu sûretle Ukrayna'nın kuzeyindeki kalınca bir şerit Rusya'ya ait oluyor, Ruslar, ilk defa olarak Ukraynalı tab'alar ediniyorlar, fakat ülkenin en büyük kısmı Osmanlı ve Kırım idâresinde yaşamakta devam ediyordu. Rusya, Ukrayna'da daha güney bölgeleri de istemiş, hattâ Zaporog (Zaporojie) çevresine kadarki yerleri taleb etmiş, bu arzusu Murad Giray tarafından da kabûl olunmuşsa da, Edirne'de bu madde reddedilerek muâhedeye son şekli verilmiştir (Kurat, *Rusya Tarihi,* 234-5). Rusya, Kırım'a yıllık vergi vermekte devam ediyor ve 3 yıldan beri savaş dolayısıyla ödenmiyen birikmiş verginin tediyesini de yükleniyordu. Ancak Kırım akıncılarının Rusya'ya sefer yapmaları hâlinde bu vergi kesilebilecekti.

IV. Mehmed, sulhun gerçekleşmesi üzerine martın ilk günü Edirne'den ayrıldı ve 12 mart 1681'de Istanbul'a geldi. 16 mayısta, memleketine dönmek ve muâhedenin tasdikli nüshasını çarına götürmek üzere olan Rus elçisi, huzûr-ı hümâyûna çıktı. Elçi, Çar'dan padişaha hediye olarak 1.194 parça ziblin kürk, 20 mors dişi ve 10 av kuşu getirmişti (Hammer, XII, 55). Osmanlılar, Rusya'yı hâlâ Kırım'a tâbi bir devlet olarak kabûl ediyorlardı. IV. Mehmed elçiye : «kralına söyle, dedi; sulha ri'âyet eylesin ve illâ cezâsı tertîb olunur» (Silâhdâr, I, 753).

Fransa ile Münasebetler (1681)

Fransa, Cezâyir Türk donanmasının Côte d'Azur'e, hattâ Fransa'nın Atlantik kıyılarına yaptığı akınlardan, bilhassa açık denizde Fransız harb ve ticâret gemilerine göz açtırmamasından çok şikâyetçiydi. Tunus ve Trablusgarb filoları da, Cezâyir donanması derecesinde olmamakla berâber, Fransızlar'a zarar veriyorlardı. 1662'de Türkler'in Côte d'Azur'ü yağmalamaları, 1681'de Cezâyir donanmasının Fransız donanmasını bozarak 29 harb gemisini zapt etmesi, XIV. Louis'nin asabî krizler geçirmesine sebeb oluyordu. Kayınpederinin ve kayınbirâderinin Fransızlar'a karşı hoş olmayan hislerini tevârüs eden Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Girit'te Haçlı zihniyetinden başka hiçbir şeyle îzâh edilemiyecek bir şekilde Fransızlar'ın Türkler'i ne derecede uğraştırdıklarını, Kandiye'nin fethini nasıl geciktirdiklerini, Saint Gotthard meydan muhârebesinde, Fransız birliklerinin oynadıkları rolü unutmuyordu. Dîvân, Cezâyir'le Fransa'yı karşı karşıya bırakmıştı ve Fransa lehine müdahalede bulunmak için hiçbir sebep göremiyordu. XVII. asırda Cezâyir limanına yılda ortalama ganimet malı 20 Fransız harb veya ticâret gemisi gelirdi; açık denizde

batırılanlar da başkaydı. XIV. Louis, ünlü amirali Duquesne'i Türk korsanlarını te'dîb etmekle görevlendirmiş, ancak bu pek namlı denizci, Atlantik'te İngiliz, Holandalı ve İspanyollar'a karşı kazandığı başarıları Türkler'e karşı kazanamamıştı.

Duquesne, birşey yapamamanın aczi içinde Akdeniz'de dolaşırken, Trablusgarb filosuna mensub 9 Türk kalyonunun Sakız limanında onarılmak üzere tersâneye çekilmiş olduğunu öğrendi. 18 parçadan müteşekkil filosuyla, harb bayrağı çekmeksizin, Sakız limanına girdi. Fransız gemilerinin gelmesi olağan işlerden olduğu için, Sakız kalesindeki Türk bataryaları, hiçbir şey yapmıya lüzum görmedi. Ancak limanda demirledikten ve onarılmakta olan Trablusgarb kalyonları karşısında mevzilendikten sonra Duquesne, Türkiye'ye harb ilân etmek gibi bir çılgınlıkta bulundu ve harb bayrakları çekerek bütün toplarını ateşledi. Üstelik yalnız kalyonlara değil, şehre de ateş açtı. Tam 4.000 gülle atan Fransız amirali, göz açıp kapayıncaya kadar, 4,5 saat içinde bu mârifetini yaptıktan sonra hızla çekilip Akdeniz'de kayboldu. Sakız'daki tahribat, düşman gemileri pek yakından ateş ettiği için büyük oldu : 60'tan fazla Türk ve 50 kadar yerli Rum öldü; 800 kişi yaralandı; Trablus kalyonları ağır şekilde hasâra uğradı; yüzlerce ev, hattâ bâzı câmiler isâbet aldı.

Sadâret Kedhudâsı (iç işleri bakanı), XIV. Louis'nin büyük elçisi Guilleragues kontu Joseph'i çağırdı ve ağır şekilde hakaret ettikten sonra, Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın huzûruna götürdü. Sadrâzam, XIV. Louis'nin şahsen tarziye ve tazminat vermemesi hâlinde belâlardan belâ beğenmesini söyleyip, tazminat ve tarziye vereceğini yazılı senetle taahhüd edince, sefîri serbest bırakıldı.

XIV. Louis, padişaha tarziye mektubunu göndermekte acele etti. Olaydan haberi olmadığı yalanını söyledikten sonra, Duquesne'in her zaman Fransız gemilerini zabteden, Fransa kıyılarını yakıp yıkan Cezâyir, Tunus ve Trablus korsanlarına küçük bir karşılık vermek istediğini, ancak bu arada Sakız'da halkın zarar görmesine son derece üzüldüğünü, her türlü tazminat vermiye hazır olduğunu bildiriyordu. Kapdân-ı Deryâ Vezir Bozoklu Mustafa Paşa (müstakbel sadrâzam), Sakız'a giderek zararı inceden inceye tesbit etti. Ölenlerin ve yaralananların ailelerine ağır diyetler ödendi; ayrıca devlete ait bina ve gemilerin tazminatı olarak padişaha 4.800.000 akça + 60.000 altın kuruş (210 milyon TL.) verildi. Fransız filosu serbest bırakıldı.

Elçileri falakaya yatırılan, tokatlanan, Yedikule'de hapsedilen XIV. Louis, bu sopa ve tokatları kendi yüzünde hissediyordu

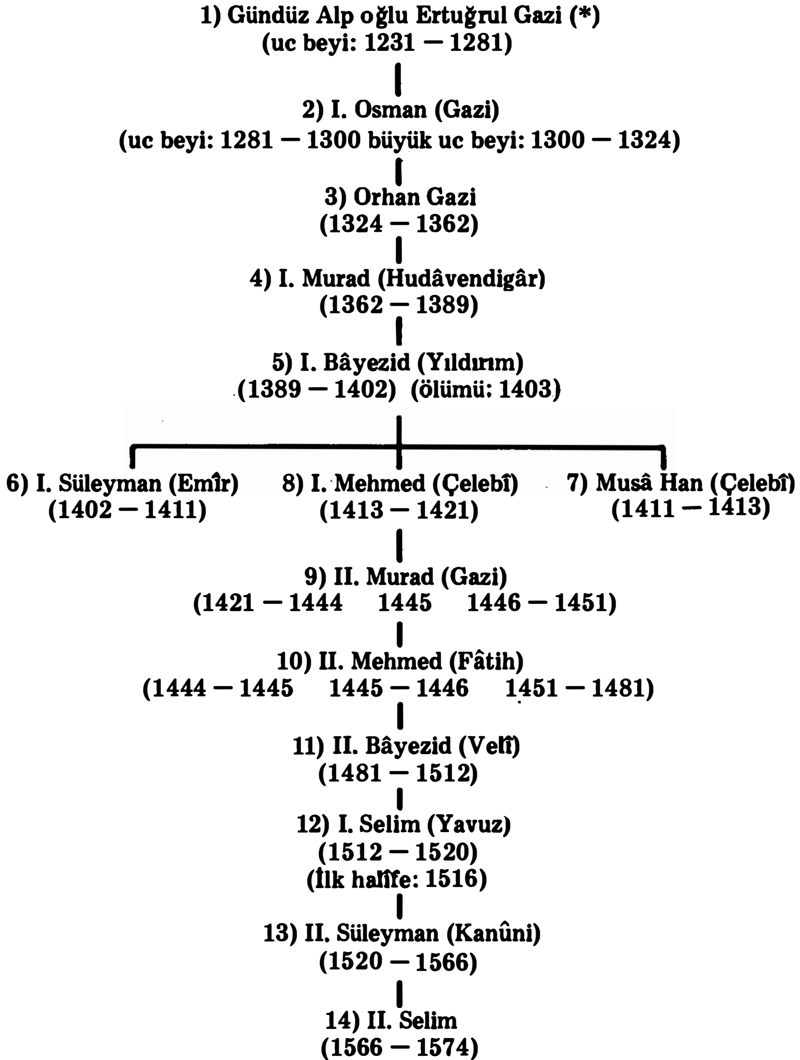
Avrupa'nın en mağrur kralı, İkinci Viyana kuşatmasının arifesinde, Türkler hakkında pek kötü hisler besliyor, ilk fırsatta Türkler aleyhinde olmak şartıyla, en büyük düşmanı ve rakıybi Habsburglar'ı bile desteklemiye hazırlanıyordu.

İç Olaylar

5 aralık 1680'de, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın bacanağı olan Vezir Kaplan Mustafa Paşa, İzmir'de öldü. Devrinin en değerli askerlerinden olan Kaplan Paşa, 2 defada 7 yıl, 11 ay, 10 gün kapdân-ı deryâlık yapmıştı ve bu makamda iken öldü. Şam, Haleb, Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliklerinde ve birçok birinci derecede görevlerde bulunmuş, karada ve denizde zaferler kazanmış, Lwow'u fethederek Avrupa çapında ün yapmıştı. Yerine Bozoklu Silâhdâr Mustafa Paşa kapdân-ı deryâ oldu. Donanmay-ı Hümâyûn'u İzmir'den Istanbul'a eski kapdân-ı deryâlardan Hüsâm Beyzâde Abdülkadir Paşa getirdi. Kaplan Mustafa Paşa'nın ölümünden birkaç ay önce, kubbe vezirlerinden Mermer Mehmed Paşa öldü. Gene bu olaydan birkaç ay önce, 29 haziran 1680'de Fâzıl Ahmed Paşa'nın kardeşi, Köprülü Mehmed Paşa'nın ortanca oğlu ve Merzifonlu'nun kayınbirâderi müstakbel sadrâzam Fâzıl Mustafa Bey, defaten sancak beyliği pâyesinden, beylerbeyi olmadan (ki bu son derece istisnâî bir durumdur) vezir yapıldı; 42 yaşındaydı.

BEŞİNCİ CİLDİN SONU

OSMANOĞULLARININ SOY KÜTÜĞÜ VE SALTANAT TARİHLERİ

(*) Muhtemelen: Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Bey.

15) III. Murad
(1574 — 1595)

16) III. Mehmed
(1595 — 1603)

17) I. Ahmed
(1603 — 1617)

18) I. Mustafa
(1617 — 1618 1622 — 1623)
(Öl. 1639)

19) II. Osman (Genç, Şehid)
(1618 — 1622)

20) IV. Murad
(1623 — 1640)

21) İbrahim Han
(1640 — 1648)

22) IV. Mehmed (Avcı)
(1648 — 1687)
(Öl. 1693)

23) III. Süleyman
(1687 — 1691)

24) II. Ahmed
(1691 — 1695)

25) II. Mustafa
(1695 — 1703)

26) III. Ahmed
(1703 — 1730)
(Öl. 1736)

27) I. Mahmud
(1730 — 1754)

28) III. Osman
(1754 — 1757)

29) III. Mustafa
(1757 — 1774)

30) I. Abdülhamîd
(1774 — 1789)

31) III. Selim (Şehid)
(1789 — 1807)
(Öl. 1808)

32) IV. Mustafa
(Maktûl)
(1807 — 1808)

33) II. Mahmud
(Adlî)
(1808 — 1839)

34) I. Abdülmecîd
(1839 — 1861)

35) Abdülazîz Han
(1861 — 1876)

40) II. Abdülmecîd
(yalnız halîfe:
1922 — 1924)
(Öl. 1944)

36) V. Murad
(1876)
(Öl. 1904)

37) II. Abdülhamîd
(1876 — 1909)
(Öl. 1918)

38) V. Mehmed
(Reşad)
(1909 — 1918)

39) VI. Mehmed
(Vahîdeddin)
(1918 — 1922)
(Öl. 1926)